

کشف الباری

عماد

صالح البخاری

تصنیف

حضرت مولانا سلیمان اللہ خاں

عالم دینی، مدرسہ اسلامیہ، کراچی

مترجم

مولانا شاہ فیصل قاضی استاد الفنون

و صاحبیہ، کراچی

پہلی بار شائع
۱۹۸۰ء

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

طابع و بند کے علوم کا پاسبان

دینی و ملی کتابوں کا عظیم مرکز شیخ الاسلام چینل

حنفی کتب خانہ محمد معاذ خان

درس نکالی کیلئے ایک مفید ترین

شیخ الاسلام چینل

تالیف: صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب احادیث الانبیاء

خصوصیات

جلد ۲۲

- ◀ د احادیث و تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغات و لغوی صرفی او نحوی حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دہری خبری لاندی پہ خاشیہ کنسی حوالہ
- ◀ د ترجمہ الباب مقصد بیانولو کنسی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہب و تحقیقی بیان اویا د مذہب حنفی ترجیح
- ◀ د بخاری د احادیث و اطراف خود

خورونکی: فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پھنور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم: - کشف الباری عما فی صحیح البخاری
شارح: - صدر وفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملا ویدو پتی: د فیصل کتب خانہ پینور خطه علاوہ

- ← رحیمی کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- ← اسلامی کتب خانہ خوست --
- ← دیوبند کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- ← روغانیول کتب خانہ جلال آباد
- ← دعوت کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- ← رشیدیہ جدید کتب خانہ کابل
- ← انتشارات نعمانیہ کابل
- ← انتشارات علامہ تفتازانی کابل -- ۰۷۷۷۴۹۰۵۰۰
- ← قدرت کتب خانہ کابل --
- ← واحدی کتب خانہ خوست
- ← صداقت کتب خانہ کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- ← مکتبه القرآن والسنة کابل
- ← مکتبه صدیقیه غزنی
- ← مکتبه فریدیہ خوست
- ← مسلم کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- ← غزنوی کتب خانہ غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خورونکی: ← فیصل کتب خانہ محلہ جنکی پینور

موبائل: - ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵..... ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

- ٨٤ دَ نِيكُو خَلْقُو نِه دَ نَفَرْتِ عِلَاجِ اَوْ كَرْتِي
- ٨٥ دَ تَعْلِيْقِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِه مَنَاسِبْتِ
- ٨٥ قَوْلِه: - وَقَالَ عِيْسَى بْنُ مَرْيَمَ حَدَّثَنِي عِيْسَى بْنُ سَعْدٍ: هَذَا
- ٨٥ دَ مَذْكُوْرِه تَعْلِيْقِ تَخْرِيجِ
- ٨٥ دَ مَذْكُوْرِه تَعْلِيْقِ مَقْصِدِ
- ٨٥ دَ تَعْلِيْقِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِه مَنَاسِبْتِ
- ٨٥ ٤- بَاب: قَوْلِ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ﴾ / هود: ٢٥
- ٨٥ مَاقِبَلِ سِرِه رِبْطِ اَوْ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدِ
- ٨٨ دَ تَنوُرِ مَعْنٰى
- ٨٨ اِيَا بِه اَيْتِ كِنْبِسِ دَ يُو خَاصِ تَنوُرِ طَرَفِ تِه اِشَارِه ٢٥؟
- ٨٩ دَ اَب: بِمِثْلِ خَالِ
- ٩٠ ٥- بَاب: قَوْلِ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ
- ٩٠ اَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ﴾ / نوح: ١١ / اِلَىٰ اٰخِرِ السُّوْرَةِ
- ٩٠ مَاقِبَلِ سِرِه رِبْطِ
- ٩٠ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدِ
- ٩٠ دَ نَسْخِوَ اِخْتِلَافِ
- ٩٠ دَ اِيَا تَوْنُو تَرْجَمِه
- ٩٢ شَرْحِ حَدِيْثِ
- ٩٢ اِنَّهُ اَعُوْر
- ٩٣ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِه دَ حَدِيْثِ مَنَاسِبْتِ
- ٩٤ شَرْحِ حَدِيْثِ
- ٩٦ بِحَبِيْبِ نُوْحٍ وَاَمْتِه لَامَا جَا عِلْمَانِ لِي
- ٩٦ دَ حَدِيْثِ شَرْحِ
- ٩٧ دَ حَدِيْثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِه مَنَاسِبْتِ
- ٩٩ بِه رَوَايْتِ بَابِ بَانْدِي يُو اَشْكَالِ اَوْ ذَهْنِيْ جَوَابِ
- ١٠١ نُوْحِ
- ١٠١ دَ حَدِيْثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِه مَنَاسِبْتِ
- ١٠٢ دَ حَدِيْثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِه مَنَاسِبْتِ
- ١٠٣ ٦- بَاب: ﴿وَإِنَّ الْبَاسِلِينَ الْمُرْسَلِينَ﴾

- ١٠٢..... ماقبل سره ربط
- ١٠٣..... دترجمة الباب مقصد
- ١٠٤..... د مشهور بت بعل اوصاف
- ١٠٤..... د بعل معنى
- ١٠٥..... د تعليق تخريج
- ١٠٥..... د علامه انور شاه كشميرى
- ١٠٥..... د مذكوره تعليق تخريج
- ١٠٧..... ٧-باب: ذِكْرُ اَدْرِيسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ
- ١٠٧..... ماقبل سره ربط
- ١٠٧..... دترجمة الباب مقصد
- ١٠٧..... ايا ادريس
- ١٠٨..... د حافظ ابن حجر
- ١٠٨..... ويقال: جد نوح
- ١٠٨..... د مولانا حفظ الرحمن سيوها روى
- ١٠٩..... د حضرت ادريس
- ١٠٩..... ايا ادريس
- ١١٠..... د مولانا اشرف على تهانوى
- ١١٠..... د جمهور وراثى
- ١١٠..... د امام بخارى
- ١١٠..... يواشكال او ذهفى جواب
- ١١٥..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ١١٥..... ٨-باب: ﴿وَالْاَعْرَافُ: ١٤٥﴾
- ١١٥..... ماقبل سره ربط
- ١١٥..... د حضرت هود
- ١١٦..... د حضرت هود
- ١١٦..... قوم عاد
- ١١٩..... ٩-باب: قَوْلُ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ:
- ١١٩..... ﴿وَاَمَّا عَادُ فَاهْلِكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ﴾
- ١١٩..... د آيات ترجمه

- ۱۱۹..... تراجم رجال
- ۱۲۰..... دَ حَدِيثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ۱۲۱..... دَ حَدِيثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ۱۲۱..... بَابِ سِرِهِ دَ حَدِيثِ فِيهِ مَنَاسِبَتِ بَانْدِي اَشْكَالِ اَوْدَهْفِي جَوَابِ
- ۱۲۱..... تراجم رجال
- ۱۲۱..... خَالِدِ بْنِ يَزِيدِ
- ۱۲۲..... ۱۰- بَاب: قِصَّةُ يَاجُوجَ وَمَآجُوجَ
- ۱۲۳..... مَاقِبَلِ سِرِهِ رِبْطِ
- ۱۲۳..... دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدِ
- ۱۲۳..... يَاجُوجَ مَاجُوجَ اَوْدَهْفَوِي بَارِهِ كِنْبِي اَفْسَانُوِي رَوَايَاتِ
- ۱۲۴..... دَ اِمَامِ نُوُوِي
- ۱۲۵..... دَ يَاجُوجَ مَاجُوجَ دَ تَسْمِيهِ وَجْهِ
- ۱۲۵..... دَ يَاجُوجَ مَاجُوجَ نَسْبِ
- ۱۲۶..... اِيَا دَ "سَدِّ" فِيهِ اِبَادُو لُو سِرِهِ يَاجُوجَ مَاجُوجَ قَيْدِ كَرِي شُوِي وُو؟
- ۱۲۷..... دَ مَشْهُورِ مَغَالِطِي رَدِّ
- ۱۲۸..... دَ ذُو الْقَرْنَيْنِ نُوْمِ
- ۱۲۹..... دَ ذُو الْقَرْنَيْنِ دَ تَسْمِيهِ وَجْهِ
- ۱۳۰..... دَ ذُو الْقَرْنَيْنِ دَ نُبُوْتِ بَارِهِ كِنْبِي دَ عِلْمَاو رَاتِي
- ۱۳۸..... سَدِّ ذُو الْقَرْنَيْنِ چَرْتِه دِي؟
- ۱۳۹..... دَ تَعْلِيْقِ تَخْرِيجِ
- ۱۴۰..... دَ تَعْلِيْقِ مَقْصِدِ
- ۱۴۰..... دَ تَعْلِيْقِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ۱۴۱..... تراجم رجال
- ۱۴۱..... دَ سِنْدِ خُصُوْصِيَاتِ
- ۱۴۱..... دَ حَدِيثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ۱۴۲..... تراجم رجال
- ۱۴۳..... تراجم رجال
- ۱۴۴..... دَ حَدِيثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ۱۴۴..... ۱۱- بَاب: قَوْلِ اللّٰهِ تَعَالٰى: ﴿وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِيْمَ خَلِيْلًا﴾ / النّٰء: ۱۲۵.

- ١٤٤ ماقبل سره ربط
- ١٤٤ دترجمة الباب مقصد
- ١٤٧ تراجم رجال
- ١٤٧ مغيرة بن نعمان
- ١٤٨ انسان به بر بند او ناسته او چتولي شي
- ١٥٠ دحديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ١٥٠ تراجم رجال
- ١٥٢ دقيامت په ورځ داذر دپاره درحمت درخواست كول
- ١٥٢ يواشكال او ذهني جواب
- ١٥٢ ترجمه الباب سره دحديث مناسبت
- ١٥٣ تراجم رجال
- ١٥٣ دحديث تشریح
- ١٥٤ تراجم رجال
- ١٥٤ دپورته ذكر شوې دواړو احاديثو ترجمه الباب سره مناسبت
- ١٥٥ تراجم رجال
- ١٥٥ معادن
- ١٥٧ دتعلیق شرح
- ١٥٧ دحديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ١٥٨ تراجم رجال
- ١٥٩ دحديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ١٥٩ شرح حديث
- ١٦٠ دابراهيم
- ١٦٠ دروايت مقصد
- ١٦١ تابعه عبدالرحمن بن اسحاق عن الخ
- ١٦١ دپورته ذكر شوو دواړو متابعاو مقصد
- ١٦٢ تراجم رجال
- ١٦٢ سعيد بن تليد
- ١٦٣ تراجم رجال
- ١٦٤ دكذب اول بيان او ذهني توجيه

- ۱۶۵..... دَکذب ثانی بیان اودَهغنی توجیه
- ۱۶۵..... یواشکال اودَهغنی جواب
- ۱۶۶..... دَکذب ثالث بیان اودَهغنی توجیه
- ۱۶۷..... متعارض روایات اودَهغنی تطبیق
- ۱۶۷..... ساره ته دَخور وئیلو حکمت
- ۱۷۱..... عربوته بنوماء السماء وئیلو بیان
- ۱۷۲..... دَحدیث باب نه مستنبط فواتد
- ۱۷۳..... تراجم رجال
- ۱۷۳..... حدثنا عبیدالله بن موسی او ابن سلام عنه
- ۱۷۳..... کرکبت (چمچور کئی) وژلو حکم
- ۱۷۴..... دَحدیث ترجمه الباب سره مناسبت
- ۱۷۴..... تراجم رجال
- ۱۷۵..... دَحدیث ترجمه الباب سره مناسبت باندي اشکال اودَهغنی جواب
- ۱۷۶..... ۱۲-باب: ﴿بُرُؤْنٌ﴾ / الصافات: ۹۴: الثَّلَانُ فی الثَّی.....
- ۱۷۸..... تراجم رجال
- ۱۷۸..... دَحدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت
- ۱۷۹..... ذکر الاختلاف الواقع في اسناد الحديث المذكور
- ۱۸۶..... دَ مذکوره روایت دَ بعض جملو تشریح
- ۱۸۷..... دَ اهل مکه دَ پاه دَ حضرت ابراهیم
- ۱۸۷..... دَ ولبري تندې نه دَ حضرت اسماعیل
- ۱۸۹..... یواشکال اودَهغنی جواب
- ۱۹۴..... دَ احادیث ترجمه الباب سره مناسبت
- ۱۹۵..... مختلف ادوار و کنبی دَ کعبه الله دَ تعمیر بیان
- ۱۹۵..... دَ اقصی دَ تسمیه وجه
- ۱۹۶..... کعبه الله او مسجد اقصی په مینخ کنبی دَ زمانې دَ مسافت تحقیق
- ۱۹۷..... دَ حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
- ۲۰۰..... ابوفروة مسلم بن سالم
- ۲۰۱..... لعینی کعب بن عجرة فقال
- ۲۰۱..... دَ آل محمد نه شوک مراد دی؟

- ٢٠٢ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرَّهُ مَنَاسِبَتْ
- ٢٠٢ عَثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ
- ٢٠٢ مَنَهَالٌ
- ٢٠٥ ١٣- بَابُ: قَوْلُهُ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَيَنْبِئُهُمْ عَنْ ضَيْفِ الْإِبْرَاهِيمَ﴾ / الحجر: ٥١
- ٢٠٥ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢٠٦ دَ خُورِ أَكْ قِيَمَتٌ
- ٢٠٨ تَوَاجِمُ رِجَالٌ
- ٢٠٨ دَ حَافِظُ ابْنِ حَجْرٍ
- ٢٠٩ ١٤- بَابُ: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ﴾ / مريم: ٥٤
- ٢٠٩ مَاقِبَلُ سِرِّهِ رِبْطٌ
- ٢٠٩ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢١٠ تَوَاجِمُ رِجَالٌ
- ٢١٠ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرَّهُ مَنَاسِبَتْ
- ٢١٠ ١٥- بَابُ: قِصَّةِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ
- ٢١٠ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢١١ دَ بَابُ لَانْدِي حَدِيثُ دَسْنَدِ سِرِّهِ دَنَّهُ رَاوِرِلُووَجُهُ
- ٢١١ دَ حَافِظُ ابْنِ حَجْرٍ
- ٢١١ دَ ابْنِ التَّيْنِ
- ٢١١ دَ حَافِظُ ابْنِ حَجْرٍ
- ٢١١ دَ حَافِظُ ابْنِ حَجْرٍ
- ٢١٢ دَ تَعْلِيْقَاتُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ
- ٢١٢ ١٦- بَابُ: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ النَّوْتُ-﴾
- ٢١٢ إِلَى قَوْلِهِ- وَنَحْنُ لَهُ مُلْمُونَ﴾ / البقرة: ١٢٣
- ٢١٢ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢١٣ تَوَاجِمُ رِجَالٌ
- ٢١٤ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتْ
- ٢١٤ ١٧- بَابُ: وَلَوْ طَا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاجِحَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ
- ٢١٤ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدٌ

- ٢١٤ ذمكوره اياتونو ترجمه
- ٢١٥ لراجم رجال
- ٢١٥ ذرکن شديد تشريح
- ٢١٦ ذحديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ٢١٦ ١٨- باب: ﴿فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾
- ٢١٦ الحجر: ٦٢.
- ٢١٦ ماقبل سره ربط او ذ ترجمه الباب مقصد
- ٢١٩ لراجم رجال
- ٢٢٠ ذآيت مذكوره ترجمه الباب سره مناسبت
- ٢٢٠ ١٩- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّخَذُوا آلَهُمُ صَالِحِينَ﴾ هود: ٦١.
- ٢٢٠ ماقبل سره ربط او ذ ترجمه الباب مقصد
- ٢٢٠ به قوم ثمود كنبني دحضرت صالح
- ٢٢٢ لراجم رجال
- ٢٢٣ ناقه صالح
- ٢٢٣ اتدب
- ٢٢٣ ذحديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ٢٢٤ لراجم رجال
- ٢٢٤ افت وهلى علاقو ته ذ تلو ممانعت
- ٢٢٥ ذتعلق تخريج
- ٢٢٥ ذتعلقات مقصد
- ٢٢٥ ذتعلقات ترجمه الباب سره مناسبت
- ٢٢٥ لراجم رجال
- ٢٢٦ لراجم رجال
- ٢٢٧ ذحديث نه مستنبط فوائد
- ٢٢٧ لراجم رجال
- ٢٢٨ شرح حديث
- ٢٢٨ ذ ترجمه الباب مقصد ذ ترجمه ذ تكرار وجه
- ٢٢٩ لراجم رجال
- ٢٢٩ شرح حديث

- ٢٢٩ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه
- ٢٢٩ ٢١- باب: قَوْلُ اللّٰهِ تَعَالَى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَأَخُوْتِهِ آيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ (١)
- ٢٢٩ دَ تَرْجَمَةِ البَابِ مقصد
- ٢٣٠ دَ لَفْظِ يُوْسُفَ تحقِيق
- ٢٣٠ شرح حديث
- ٢٣١ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣١ مُرِي ابابكر يصلي بالناس
- ٢٣٢ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه
- ٢٣٣ اِختِلافِ نَسِخ
- ٢٣٣ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣٣ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣٤ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه
- ٢٣٤ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣٤ شرح حديث
- ٢٣٥ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣٦ سَأَلَتْ اَمْرُومَانُ وَهِيَ اَمْرَاثَةُ
- ٢٣٦ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه
- ٢٣٧ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣٧ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه
- ٢٣٩ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٣٩ ٢٢- باب: قَوْلُ اللّٰهِ تَعَالَى: ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسِيئٌ ضَرْبًا﴾
- ٢٣٩ اَرْحَمُ الرُّحِمِينَ ﴿الانبياء: ٨٣﴾
- ٢٣٩ دَ تَرْجَمَةِ البَابِ مقصد
- ٢٤٠ وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ
- ٢٤٠ تَراجِمُ رِجَالٍ
- ٢٤٢ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه
- ٢٤٢ ٢٣- باب: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الكِتَابِ مُوسَى إِذْ كَانَ مُخْلِصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا
- ٢٤٢ وَتَادِيْنُهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا﴾ (المريم: ٥١-٥٢)
- ٢٤٣ دَ تَرْجَمَةِ البَابِ مقصد

كتاب احاديث الانبياء
 كشاف الباري
 ج ١٠
 ص ١٠

- ٢٤٤ وَالْجَنِيمِ أَجْمَعِينَ
- ٢٤٤ ٢٤ - باب: ﴿ وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ - إِلَى قَوْلِهِ - مُسْرِفٌ كَذَّابٌ ﴾ / غافر: ٢٨ /
- ٢٤٥ تَراجِم رِجَال
- ٢٤٦ دَحْدِيث تَرْجَمَة البَاب سِرّه مَناسِبَت
- ٢٤٦ ٢٥ - باب: قَوْلِ اللّهِ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿ وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا - إِلَى قَوْلِهِ - بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ﴾ / طه: ٩ - ١٢ /
- ٢٤٦ دَ تَرْجَمَة البَاب مَقْصِد
- ٢٤٧ الضَّحَاء: الحَر
- ٢٤٧ تَراجِم رِجَال
- ٢٤٩ باب: وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ
- ٢٤٩ ٢٦ - باب: قَوْلِ اللّهِ تَعَالَى: ﴿ وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى ﴾ / طه: ٩ /
- ٢٤٩ ﴿ وَكَلَّمَ اللّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا ﴾ / النساء: ١٦٤ /
- ٢٤٩ دَ تَرْجَمَة البَاب مَقْصِد او دَ تَرْجَم ه دَ تَكَرَّار تَوْجِيه
- ٢٥٠ تَراجِم رِجَال
- ٢٥١ دَحْدِيث تَرْجَمَة البَاب سِرّه مَناسِبَت
- ٢٥١ تَراجِم رِجَال
- ٢٥٢ دَحْدِيث تَرْجَمَة البَاب سِرّه مَناسِبَت
- ٢٥٢ تَراجِم رِجَال
- ٢٥٣ دَحْدِيث تَرْجَمَة البَاب سِرّه مَناسِبَت
- ٢٥٣ ٢٧ - باب: قَوْلِ اللّهِ تَعَالَى: ﴿ وَوَعَدْنَا مُوسَى نُكَيْلَيْنِ لَيْلَةً وَأَثَمْنَاهَا بِعَشْرِ
- ٢٥٣ دَ تَرْجَمَة البَاب مَقْصِد
- ٢٥٥ تَراجِم رِجَال
- ٢٥٧ دَحْدِيث تَرْجَمَة البَاب سِرّه مَناسِبَت
- ٢٥٨ دَحْدِيث بَاب تَرْجَمَة البَاب سِرّه مَناسِبَت
- ٢٥٨ ٢٨ - باب: طُوقَانِ مِنَ السَّيْلِ
- ٢٥٩ ٢٩ - باب: حَدِيثُ الخَضِرِ مَعَ مُوسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ
- ٢٦٠ تَراجِم رِجَال
- ٢٦٢ تَراجِم رِجَال

- ٢٦٦ دَسْفِيَانُ بن عَيْنِه.....
- ٢٦٦ دَحْدِيثُ النخضر اعراب.....
- ٢٦٧ تَراجِمُ رِجَال.....
- ٢٦٧ مُحَمَّدِبن سَعِيدِ الاصْبَهَانِي.....
- ٢٦٨ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه.....
- ٢٦٨ بَاب.....
- ٢٦٨ تَراجِمُ رِجَال.....
- ٢٦٩ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه.....
- ٢٧٠ تَراجِمُ رِجَال.....
- ٢٧٠ خِلاس.....
- ٢٧٢ اُذْرَةَ.....
- ٢٧٢ دَبَابُ دَرَاوَيْتِ نِه مَسْتَنْبِطُ فَوَائِد.....
- ٢٧٣ دَحْدِيثُ بَابِ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبه.....
- ٢٧٣ تَراجِمُ رِجَال.....
- ٢٧٤ تَرْجَمَةُ البَابِ سره دَحْدِيثُ بَابِ مناسبه.....
- ٢٧٤ ٢٠-بَاب: ﴿يَعْكُفُونَ عَلَىٰ أَسْطُورِهِمْ﴾.....
- ٢٧٤ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ مَقْصِد.....
- ٢٧٥ تَراجِمُ رِجَال.....
- ٢٧٦ دَحَافِظُ ابْنِ حَجْر.....
- ٢٧٦ دَعْلَامَةُ كِرْمَانِي.....
- ٢٧٦ ٢١-بَاب: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُدْبِئُوا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ البقرة: ٤٧.....
- ٢٧٦ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ مَقْصِد.....
- ٢٧٨ ٢٢-بَاب: وَقَالَ مُوسَىٰ وَذَكَرَهُ بَعْدُ.....
- ٢٧٨ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ مَقْصِد.....
- ٢٧٩ تَراجِمُ رِجَال.....
- ٢٧٩ دَمُوسَى.....
- ٢٧٩ يُوْبِلُ اشْكَالِ اوْدَهْفِي جِوَاب.....
- ٢٨٠ دَدِي حَدِيثُ نِه دَمِبْتَدَعِيْنَ انْكَارِ اوْدَهْفِي رَد.....
- ٢٨١ اَرْضِ مَقْدِسِ سره نِيْزْدِي دَمُوسَى.....

- ٢٨٢ موسى
- ٢٨٣ تراجم رجال
- ٢٨٥ به موسى
- ٢٨٦ تراجم رجال
- ٢٨٧ ترجمة الباب سره د حديث مناسبت
- ٢٨٨ تراجم رجال
- ٢٨٩ د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٨٩ د حديث باب نه مستنبط فائده
- ٢٨٩ ٢٣-باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَاتٍ فَرَعَوْنَ - إِلَى قَوْلِهِ - وَكَانَتْ مِنَ الْغَفِيحِينَ /التحریم: ١١-١٢/
- ٢٨٩ د ترجمة الباب مقصد
- ٢٩٠ د فرعون بی بی اسیه
- ٢٩١ تراجم رجال
- ٢٩٢ د بنحو د نبوت مسئله
- ٢٩٢ د جمهور علماء و رائي
- ٢٩٣ د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٩٣ ٢٤-باب: ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مَوْسَى﴾ الآية /القصص: ٧٤/
- ٢٩٣ د ترجمة الباب مقصد
- ٢٩٦ ٢٥-باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالِي مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا﴾ الآية /هود: ٨٤/
- ٢٩٦ د ترجمة الباب مقصد
- ٢٩٦ مدين يا اصحاب ايکه
- ٢٩٧ ايا مدين او اصحاب ايکه هم يوه قبيلي ده؟
- ٢٩٧ يواشکال او د هغې جواب
- ٢٩٩ ٢٤-باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾
- ٢٩٩ د ترجمة الباب مقصد
- ٣٠٠ د حضرت يونس
- ٣٠٢ قال مجاهد: مذهب المشحون: المؤقر
- ٣٠٣ تراجم رجال
- ٣٠٤ تراجم رجال

- ٢٠٥ تراجم رجال
- ٢٠٦ تراجم رجال
- ٢٠٦ شرح احاديث
- ٢٠٧ باب: ﴿وَسَأَلْتُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ النَّجْرِ اذْ يَعْدُونَ فِي النَّبْتِ﴾
- ٢٠٩ ذَ سِيَاقِ اَوْ سَبَاقِ سِرِهِ ذَ بَابِ مَنَاسِبَتِ
- ٢٠٩ ذَ شَيْخِ الْحَدِيثِ مَوْلَانَا مُحَمَّدُ زَكْرِيَا
- ٢٠٩ ٢٨- بَاب: قَوْلِ اللّٰهِ تَعَالَى: ﴿وَاتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾ /النساء: ١٦٣.
- ٢٠٩ ذَ تَرْجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢١٠ حَلِيَّةٌ مَبَارَكَةٌ
- ٢١٠ ذَ حُكُومَتِ مَوَدِّهِ اَوْ وُقُوفِ
- ٢١٢ الرِّبِّ الْكُتُبِ
- ٢١٢ دَاوُدُ
- ٢١٣ تراجم رجال
- ٢١٤ ذَلْفِظِ قُرْآنِ تَحْقِيقِ
- ٢١٤ حَضْرَتِ دَاوُدَ
- ٢١٤ ذَ حَدِيثِ نَهٍ مَسْتَنْبِطِ فَوَائِدِ
- ٢١٥ رَوَاهُ مُوسَى بْنُ عَقْبَةَ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ
- ٢١٦ ذَ حَدِيثِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٢١٧ تراجم رجال (؟) جَارِي
- ٢١٧ أَجْدَلِي
- ٢١٧ ٢٩- بَاب: أَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللّٰهِ صَلَاةُ دَاوُدَ
- ٢١٧ ذَ تَرْجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢١٨ تراجم رجال
- ٢١٨ ٤٠- بَاب: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِي إِنَّهُ آوَابٌ﴾
- ٢١٨ ذَ تَرْجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
- ٢١٩ ذَ فَصْلِ الْخُطَابِ تَفْسِيرِ
- ٢١٩ ذَ حَضْرَتِ دَاوُدَ
- ٢٢١ ذَ مَوْلَانَا حَفِظِ الرَّحْمَنِ سَيُوهَارُوِي
- ٢٢٥ تراجم رجال

- ٣٢٥ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرَّهُ مَنَاسِبَتْ
- ٣٢٥ ٤١- بَابُ: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ دَسَلَمْنَ لِعَمَّ الْعَبْدِثِ إِنَّهُ آوَابٌ﴾ / ص: ٣٠. الرَّاجِعُ النَّيْبُ
- ٣٢٦ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدُ
- ٣٢٦ حَضْرَتِ سَلِيمَانَ
- ٣٢٧ دَحَضْرَتِ سَلِيمَانَ
- ٣٢٩ مِثْلُ
- ٣٢٩ دَحَضْرَتِ سَلِيمَانَ
- ٣٣٠ الْأَصْفَادُ: الْوَثَاقُ. قَالَ مَجَاهِدٌ: الصَّافِنَاتُ: صَفْنُ الْفَرَسِ... إلخ
- ٣٣١ الْجِيَادُ
- ٣٣١ دَحَضْرَتِ سَلِيمَانَ
- ٣٣٣ تَرَاجِمُ رِجَالٍ
- ٣٣٣ أَيَا جَنَاتٍ دَهْفَوِي بِهِ أَصْلُ شَكْلِ كَنْبِي لِيَدُلَّ مِمَّا مَكْنُ دِي؟
- ٣٣٤ دَحْدِيثُ بَابِ نَهٍ مَسْتَنْبِطُ فَائِدُهُ
- ٣٣٤ دَجَنَاتٍ أَقْسَامٍ أَوْ مَرَاتِبٍ
- ٣٣٥ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرَّهُ دَحْدِيثُ بَابِ مَنَاسِبَتْ
- ٣٣٥ تَرَاجِمُ رِجَالٍ
- ٣٣٦ دَحْدِيثُ نَهٍ مَسْتَنْبِطُ فَوَائِدُهُ
- ٣٣٨ تَرَاجِمُ رِجَالٍ
- ٣٣٨ دَحْدِيثُ بَابِ نَهٍ مَسْتَنْبِطُ فَوَائِدُهُ
- ٣٣٩ تَرَاجِمُ رِجَالٍ
- ٣٣٩ مِثْلُ وَمِثْلُ النَّاسِ كَمِثْلِ رَجُلٍ اسْتَوْقَدْنَا رَأْسًا... إلخ
- ٣٤٠ دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرَّهُ مَنَاسِبَتْ
- ٣٤١ يَوْاشِكَالٍ أَوْ دَهْفِي جَوَابُ
- ٣٤١ لَا تَفْعَلْ، يَرْحَمُكَ
- ٣٤١ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: وَاللَّهِ إِنْ سَمِعْتُ بِالسَّكِينِ إِلَّا يَوْمُنْذٍ، وَمَا كُنَّا نَقُولُ إِلَّا الْمُدِيَّةُ
- ٣٤٢ ٤٢- بَابُ: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ﴾
- ٣٤٢ دَ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدُ
- ٣٤٣ دَمَوْلَانَا سَلِيمَانَ نَدْوِي
- ٣٤٤ دَحَضْرَتِ لُقْمَانَ دَ نَبْوَتِ بَارِهِ كَنْبِي دَ جَمْهُورِ رَأْسِي
- ٣٤٥ الْإِعْرَاضُ بِالْوَجْهِ

- ٣٤٦ تراجم رجال
- ٣٤٦ د حديث شرح
- ٣٤٦ تراجم رجال
- ٣٤٧ د احاديث باب ترجمة الباب سره مناسبت
- ٣٤٧ ٤٣- باب: ﴿وَأَضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ﴾ الآية لس: ١٣/
- ٣٤٧ د ترجمة الباب مقصد
- ٣٤٧ اهل انطاكيه ته د هدايت وركوتكو دوو كسانو بيان
- ٣٤٩ وقال ابن عباس: ﴿طائركم﴾: مصائبكم
- ٣٤٩ ٤٤- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿ذِكْرُ رَمَةِ رَبِّكَ عَبْدُكَ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾
- ٣٤٩ د ترجمة الباب مقصد
- ٣٥٠ نداء خفياً
- ٣٥٢ فأوحى: فأشار
- ٣٥٤ د حضور مطلب
- ٣٥٤ د يحيى
- ٣٥٥ د زكريا
- ٣٥٥ حفيماً: لطيف
- ٣٥٦ تراجم رجال
- ٣٥٦ د حديث ترجمه او شرح
- ٣٥٧ د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٣٥٨ ٤٥- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَدَّتْ
- ٣٥٨ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرِيفًا﴾ لمریم: ١٦/
- ٣٥٨ د ترجمة الباب مقصد
- ٣٥٨ د حضرت مريم عليها السلام مور پلار: عمران او حنة
- ٣٥٩ حضرت مريم د بيت المقدس د خدمت د پاره نذر كول اود كغالت بيان
- ٣٥٩ د تعليق تخريج
- ٣٥٩ د تعليق مقصد
- ٣٦٠ تراجم رجال
- ٣٦٠ د حديث شرح
- ٣٦١ د حديث ترجمة الباب سره مناسبت

- ٢٦- باب ﴿وَأَذَقَاتِ الْمَلَائِكَةُ مُرْمَرًا إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكَ وَطَهَّرَكَ
 ٣٦١ وَأَصْطَفَىٰكَ عَلَىٰ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ﴾
 ٣٦١ ما قبل سره ربط
 ٣٦١ يكفل: يضم، كقلبها، ليس من كفالة الديون وشبهها
 ٣٦٢ تراجم رجال
 ٣٦٢ د-خير نساتها مريم بنت عمران- مطلب:
 ٣٦٢ وخير نساتها خديجة
 ٢٧- باب: قَوْلُهُ تَعَالَى ﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ بَشَّرَكِ بِكِتَابٍ مِنَّا
 ٣٦٤ ائمة النبي عن النبي ان مريم
 ٣٦٤ د-ترجمة الباب مقصد
 ٣٦٥ د-مسيح معنى
 ٣٦٦ وقال غيره: من يولد اعمى
 ٣٦٧ تراجم رجال
 ٣٦٨ تراجم رجال
 ٣٦٨ أحناء
 ٢٨- باب: قَوْلُهُ ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ الْإِلَهَ الْحَقَّ
 ٣٦٩ د-ترجمة الباب مقصد
 ٣٧٠ تراجم رجال
 ٣٧١ دنماري به عقيدة د-تثليث باندي تعريض
 ٢٩- باب: ﴿وَأَذْكُرِي فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِن آهْلِهَا امْرَأَةً ١٦٤﴾
 ٣٧٢ د-ترجمة الباب مقصد
 ٣٧٥ تشریح
 ٣٧٥ د-تعليق ترجمة الباب سره مناسبت
 ٣٧٦ تراجم رجال
 ٣٧٦ ترجمه او تشریح
 ٣٧٨ به حديث باب باندي د-يواشكال جواب
 ٣٨٠ د-حديث ترجمة الباب سره مناسبت
 ٣٨٠ تراجم رجال

- ۳۸۱ تشریح:
- ۳۸۲ تراجم رجال
- ۳۸۳ عن مجاهد عن ابن عباس
- ۳۸۴ یواشکال اوذهنی جواب
- ۳۸۵ تراجم رجال
- ۳۸۶ تراجم رجال
- ۳۸۷ په احادیث کنبی تعارض اوذهنی حل
- ۳۸۷ ذابن عمر اذ انکار توجیه
- ۳۸۷ "سبط الشعر" سره متعلق یواشکال اوذهنی جواب
- ۳۸۷ دحدیث نه مستنبط فائده
- ۳۸۸ په لیلۃ الاسراء کنبی د انبیاء کرام ارواح سره ملاقات شوی وو که اجساد سره؟
- ۳۸۸ یواشکال اوذهنی جواب
- ۳۸۹ یواشکال اوذهنی جواب
- ۳۹۰ تراجم رجال
- ۳۹۱ حدیث باب اوایت کنبی د علامه کرمانی
- ۳۹۱ دعلامه کرمانی
- ۳۹۲ ترجمۃ الباب سره دحدیث مناسبت
- ۳۹۲ تراجم رجال
- ۳۹۳ دمذکوره تعلیق مقصد
- ۳۹۳ دتعلیق تخریج
- ۳۹۳ دتعلیق ترجمۃ الباب سره مناسبت
- ۳۹۳ تراجم رجال
- ۳۹۵ دحدیث نه مستنبط فوائد
- ۳۹۵ دحدیث ترجمۃ الباب سره مناسبت
- ۳۹۵ تراجم رجال
- ۳۹۶ دحدیث ترجمۃ الباب سره مناسبت
- ۳۹۷ تراجم رجال
- ۳۹۸ تراجم رجال
- ۳۹۹ شرح حدیث

- ٣٩٩ دَ تَعْلِيْقُ تَخْرِيجِ
- ٣٩٩ دَ أَحَادِيثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٣٩٩ ٥٠- بَابُ: نَزُولِ عَيْسَى بْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ
- ٤٠٠ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤٠٠ إِسْحَاقُ
- ٤٠١ يُوَاشِكَالُ أَوْ دَهْفِي جَوَابِ
- ٤٠٢ اَشْكَالُ أَوْ جَوَابِ
- ٤٠٢ دَ أَيْمُهُ اِخْتِلَافِ بِهِ تَفْسِيرُ ذِكْرِهِ اَيْتِ كِنْبِي
- ٤٠٤ سَوَالِ أَوْ جَوَابِ
- ٤٠٤ دَ حَضْرَتِ عَيْسَى
- ٤٠٥ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤٠٥ تَابِعُهُ عَقِيلُ وَالْأَوْزَاعِيُّ
- ٤٠٧ دَ أَحَادِيثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٤٠٧ ٥١- بَابُ: مَا ذَكَرَ عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ
- ٤٠٧ دَ تَرْجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدِ
- ٤٠٨ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤٠٨ تَشْرِيْحُ
- ٤٠٩ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ دَ أَحَادِيثُهُ مَنَاسِبَتِ
- ٤١٠ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤١٠ دَ حَدِيثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٤١١ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤١١ فَرَاتُ
- ٤١٣ دَ اَعْطَوْهُمْ حَقَّهُمْ مَطْلَبِ
- ٤١٣ دَ حَدِيثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٤١٣ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤١٤ دَ حَدِيثُ بَابِ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٤١٤ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤١٥ دَ حَدِيثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتِ
- ٤١٥ تَرَاجُمُ رَجَالِ
- ٤١٦ تَابِعُهُ شَعْبَةُ عَنِ الْأَعْشِ

- ٤١٧..... تراجم رجال
- ٤١٧..... دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبت
- ٤١٨..... تراجم رجال
- ٤١٨..... تابعه جابرو وأبو هريرة
- ٤١٩..... حدثنوا عنى ولو آية
- ٤١٩..... وحدثنوا عن بنى إسرائيل ولا حرج
- ٤١٩..... دَامَامُ مالِك
- ٤١٩..... دَامَامُ شافعى
- ٤٢٠..... دَ اسرَائِيلِي رَوَايَاتُو دَرِي قَسْمُونَه
- ٤٢٠..... تراجم رجال
- ٤٢١..... تَشْرِيح
- ٤٢١..... دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبت
- ٤٢٢..... تراجم رجال
- ٤٢٢..... حدثننا جندب بن عبد الله فى هذا المسجد..... إلخ
- ٤٢٢..... تَشْرِيح
- ٤٢٣..... مستفاد امور
- ٤٢٤..... دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبت:
- ٤٢٤..... حَدِيثُ الْبَرَصِ وَأَعْمَى وَأَقْرَعٌ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ
- ٤٢٤..... ما قبل سره ربط
- ٤٢٤..... دَ تَرْجَمَةِ البَابِ مقصد
- ٤٢٦..... وحدثنى محمد، حدثننا عبد الله بن رجاء..... إلخ
- ٤٢٧..... تراجم رجال
- ٤٢٨..... تقطعت بين الجبال فى سفري
- ٤٣٠..... دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سره مناسبت
- ٤٣٠..... ٥٢- باب: ﴿أَوْحَيْتُ أَنْ أَضْحَبَ الكَهْلِبَ وَالرَّقِيمَ﴾ / الكهف: ٩
- ٤٣٠..... دَ تَرْجَمَةِ البَابِ مقصد
- ٤٣٣..... (حَدِيثُ القَارِ)
- ٤٣٣..... ما قبل سره ربط
- ٤٣٤..... تراجم رجال
- ٤٣٤..... ترجمه مع تَشْرِيح

- ٤٣٧..... يواشكال اودهني جواب
- ٤٣٨..... ددويمې واقعي سره متعلق د حديث د الفاظو تشریح
- ٤٣٨..... ابوان
- ٤٣٨..... شيخان كبيران
- ٤٤٠..... د دريم ملګري واقعه
- ٤٤٢..... په دې دريوارو کښې د چا عمل افضل وو؟
- ٤٤٢..... باب
- ٤٤٣..... تراجم رجال
- ٤٤٣..... د حديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ٤٤٤..... تراجم رجال
- ٤٤٤..... د حديث باب نه مستنبط فائده
- ٤٤٥..... تراجم رجال
- ٤٤٦..... په وينتو کښې د جوړ لګولو د رسم باندې صحابه زولې نکير نه کولو؟
- ٤٤٦..... د حافظ ابن حجر
- ٤٤٧..... د حديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ٤٤٧..... تراجم رجال
- ٤٤٨..... د حديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ٤٤٩..... تراجم رجال
- ٤٥١..... تراجم رجال
- ٤٥٢..... ترجمه الباب سره د حديث مناسبت
- ٤٥٢..... د حديث نه مستنبط فوائد
- ٤٥٢..... د جمهور اهل سنت رأي
- ٤٥٣..... د فرېنتو اجتهاد او اختلاف
- ٤٥٤..... حدنا على حدنا سفيان عن مسرعن سعد بن ابراهيم عن أبي سلمة
- ٤٥٤..... تراجم رجال
- ٤٥٥..... د حديث مطالب
- ٤٥٦..... دامام غزالي
- ٤٥٦..... الكماول؟
- ٤٥٦..... د حديث ترجمه الباب سره مناسبت
- ٤٥٧..... تراجم رجال

٤٥٨	تراجُم رجال
٤٥٨	يحيى بن يعمر
٤٥٩	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦٠	تراجُم رجال
٤٦٠	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦١	تراجُم رجال
٤٦١	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦١	تراجُم رجال
٤٦٢	په روايت كنبې دَ كُومِ يُونِى تَذَكْرَه دِه؟
٤٦٢	دَعْلَامَه قَرطَبِي
٤٦٣	تراجُم رجال
٤٦٤	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦٥	تراجُم رجال
٤٦٦	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦٦	تراجُم رجال
٤٦٧	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦٧	تراجُم رجال
٤٦٧	كان رجل يرف على نفسه.....
٤٦٨	يواشكال اود هغې جواب
٤٦٨	دَ ابْنِ قَتِيْبَه
٤٦٨	دَ اَمَامِ نووِي
٤٦٨	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٦٩	تراجُم رجال
٤٧٠	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت
٤٧٠	تراجُم رجال
٤٧١	تَشْرِيح
٤٧٢	تراجُم رجال
٤٧٢	تراجُم رجال
٤٧٣	دَحْدِثُ تَرْجَمَةُ البَابِ سره مناسبت

٤٧٣.....	تابعه عبدالرحمن بن خالد عن الزهري
٤٧٣.....	تراجم رجال
٤٧٤.....	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٧٥.....	تراجم رجال
٤٧٥.....	فأخرج كبة من شعر
٤٧٥.....	سماه الزور
٤٧٥.....	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٧٥.....	تابعه غندر عن شعبة
٤٧٥.....	براعة اختتام
٤٧٧.....	فهرس مصادر والمراجع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حرف اول

الحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات، والصلاة والسلام على رسوله الكريم الذي ترحى شفاعته يوم القيامة. أما بعد! ذلك الله تعالى به فضل او كرم او دهنه به توفيق سره د شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان صاحب (أطال الله بقائه وأدام الله على رؤوسنا بعافية وسلامة) متنوع حديثي خدماتو نه يو عظيم خدمت د صحيح بخاري شرح او توضيح به نوم د "كشف الباري عمافي صحيح البخاري" تصنيف او تاليف دي. په كوم كښي چه نه يوازي په احاديث مباركو باندي په مختلف اړخونو باندي مدلل او محقق پوره بحث كړي شوي دي بلكه د احاديثو په اسانيد باندي محدثانه كلام او حديث د رواة جامع تعريف هم جمله لوازماتو او مناسباتو سره اهتمام كړي شوي دي. تردغه وخته پوري د چهاپ شورو جلدونو شمير يويشت دي اودا دوه ويشتم جلد هم چهاپ كيدو سره د لوستونكو لاسونو ته رسيدونكي دي. والحمد لله على ذلك.

په دي كتاب كښي د انبياء كرامو حضراتو عليهم السلام د پاكو او مقدس نفوسو تاريخي حالات او واقعات، مواعظ او مواعيد په تاريخي حيثيت سره د بعض په بعضو باندي د تقديم او تاخير په حواله سره كافي او ضروري بحث كړي شوي دي. دا جلد هم د نورو چهاپ كړي شورو جلدونو په شان هم دهنه اساليبو او خطوطو باندي د بنائسته كولو پوره كوشش كړي شوي دي. كوم چه د حضرت زيد مجده د طرف نه د كشف الباري د منهج (طريقي) دپاره مقرر كړي شوي دي. چنانچه په تراجم ابواب كښي د امام بخاري رحمته الله عليه د نقطه نظر وضاحت، تراجم رجال، د احاديثو تخريج او تعليقات، د مشكل عربي عبارتونو ترجمه، د احاديثو نه مستنبط امورو د شارحين حديث د كلام په رتراكښي تذكره اود اصل مآخذ و مراجع وغيره خاص اهتمام كړي شوي دي.

كتاب احاديث الانبياء ټول څلور پنځوس (۵۲) ابوابو باندي مشتمل دي. په كوم كښي چه ۲۰۹ دوه سوه نهه مرفوع احاديث دي. په دي كښي مكررات يوسل اوويشت (۱۲۷)، اوغير مكرر روايات دوه اتيا (۸۲) دي. دي نه علاوه ديرش (۳۰) تعليقات او شپږ اتيا (۸۶) آثار د صحابه كرامو او تابعينو درج دي.

د دي كتاب په تكميل كښي مخي ته راتلونكي مشكلاتو د حل دپاره حضرت الاستاذ مولانا حبيب الله زكريا صاحب دامت بركاتو امداد او تعاون يوشان كړي دي، چرته هم چه د يو حوالې سره صعوبت مخ كيدل شوي نوهغوي بغيرخه د وخت ضائع كولو خپل قيمتي وخت وركولو سره زما لږخونده كړي ده. د استاذ محترم نه علاوه نورو فقهاء شعبه تصنيف هم پوره تعاون حاصل شو. په كوم كښي چه مفتي عبدالرحيم او مفتي امان الله صاحب سلمهما الله كردار ډير ښكاره دي. استاذ الحديث ناظم اعلى حضرت مولانا عبيدالله خالد صاحب زيد مجده په حيثيت د مسؤل شعبه تصنيف او تاليف، تحقيق او مراجعت په دي باريك او محنت طلب كار كښي د امداد او تعاون ټول اسباب او وسائل وركړل او وخت په وخت ئي خپلي قيمتي مشورې هم وړاندي كړي دي. په كوم باندي چه احقر د زړه د ژوروالي نه د حضرت الاستاذ ممنون او مشكور دي. په انتظامي امورو كښي ورور يوسف رانا صاحب تعاون حاصل وو. الله تعالى دي دي ټولو حضراتو ته د خپل شان مطابق بهترين د خير بدلې وركړي. آمين.

والدین الله تعالی دې دهغوی سورې شفقت په صحت او سلامتیا سره زما په سر باندې همیشه باقی اوساتی آمین، د کور ذمه وارو نه یو طرف ته په دې ژور علمی کار کښې پوره کوشش کړې دکوم دپاره چه هغوی د رسمی شکریې د الفاظو نه ډیر اوچت دی.

په آخره کښې د احقر رومبې گزارش د اهل علم حضراتو نه دې چه دا یو خاص علمی کار دې کوم چه په متنوع فنون کښې دمهارت متقاضی دی دهغه صلاحیتونو سره عین ممکن دی بلکه یقینی دی چه په ترتیب او تحقیق کښې د نه غوښتلویا وجود څه کوتاهنی پاتې شوې وی. په دې وجه اهل علم حضراتو ته ډیر په ادب سره خواست دې چه هغوی دې هغه په گوته کړی او ان شاء الله مونږ ته به په خپلو غلطوباندې د اصلاح ډیره خوشحالی وی. او مونږ به د دغه حضراتو ډیر زیات شکر گذار یو.

بل خواست عوامو او خواصو نه دادې چه د حضرت شیخ الحدیث زید مجده دپاره خصوصی دعا کوی چه الله تعالی هغوی ته د صحت او عافیت سره ډیر عمر ورنصیب کړی. حضرت شیخ الحدیث حفظه الله ورعاه د ژوند هر باب زموږ د ټولو دپاره د ډیر فخر او اتباع لائق نمونه ده. الله تعالی دې د حضرت او دهغوی ماتحت تصنیف او تالیف سره تعلق لرونکو ټولو ملگرو ته د حضرت په ژوند مبارک کښې د دې عظیم خدمت پوره کولو توفیق ورکړی. والله ولی التوفیق.

دعا ده چه الله تعالی دې دا کار د راقم دپاره، د ده د استاذانو دپاره، د ده د والدینو او متعلقینو او په دې کار کښې د څه قسم تعاون کونکو ټولو احبابو دپاره د آخرت ذخیره جوړه کړی. آمین!

مبارک علی بن محمد ریاض

استاذ ورفیق شعبه تصنیف و تالیف جامعه فاروقیه کراچی
۱۲ جمادی الاولی ۱۴۳۷ هجری بمطابق ۲۲ فروری ۲۰۱۶ م.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۳۳- کتاب الانبیاء

دحافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته په نسخو کښې (کتاب احادیث الانبیاء، باب خلق آدم و ذریعته، وارد دې. (۱) د علامه کرمانی رحمته او علامه قسطلانی رحمته په نسخو کښې صرف (باب خلق آدم و ذریعته، نقل دې. (۲) ذکریمه روایت (کتاب احادیث الانبیاء علیهم الصلاة والسلام) الفاظو سره دې. خو بعض نسخو کښې صرف (باب خلق آدم صلی الله علیه وسلم) هم نقل دې. (۲)

ددې باب لاندې امام بخاری رحمته دا بیانول غواړي چه حضرت آدم عليه السلام او د هغوی اولاد د تخلیق او تکوین د کومو کومو مرحلونه تیر شو. د امام بخاری رحمته نظر ډیر ژور او لرې رسیدونکې دې. هغه چه په کوم غرض سره باب تېري که دهغه غرض په مناسبت سره یو مضمون په قرآن مجید کښې بیان شوي وي نو امام بخاری رحمته دهغې طرف ته ډیره ښکلې اشاره فرماني. دلته هم امام بخاری رحمته هم د دغه اصولو نه کار اخستې دې او د خپل عادت مطابق ئې د احادیثو نه وړاندې (صَلَّال) (تَمَّيَا)، (أَسْن) او (مَسُون) غوندي الفاظ راوړلوسره د قرآن مجید د هغه ټولو آیاتونو طرف ته اشاره کړې ده په کوم کښې چه د آدم عليه السلام او دهغه د اولاد د تخلیق د مراحلو بیان دې. په دې ضمن کښې ئې د نورو مضامینو طرف ته هم اشاره فرمانيلې ده. مثلاً د سورت بقره آیت (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) سره د انسان د تخلیق د مقصد طرف ته اشاره ده چه د انسان تخلیق د خلقت د بار پورته کولو دپاره شوې دې. انسان دنیا ته راښکته کولو سره هغه ته یو عالمگیر مشن حواله کړې شوې دې. بیا (لَمَّا عَلَّمَهَا حَافِظًا) او د (رَبَّانًا) غوندي الفاظ راوړلوسره ئې د دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه انسان په زمکه کښې آبادلوسره هغه ته د ستر پیتولو اسباب ورکړل اوبیا ئې د متمر شیطانانونه د بیج کولو دپاره فرېستې د ده په حفاظت باندې مقرر کړې. بیا د سورت تین آیاتونه (فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) او (أَسْفَلَ سَفِيلِينَ) راوړلوسره ئې اشاره او کړه چه الله تعالی انسانان په ډیره ښکلې سانچه کښې اچولو سره پیدا کړل. خو که یو سرې مؤمن نه وی نو هغه له دانه دی هیرول پکار چه که په دنیا کښې هر خومره ښانسته پاتې وی د مرگ نه پس به هغه په ډیر زیات ښکته ځای کښې غورزولې شی. دغه شان لفظ (خس) راوړلو سره د سورت العصر آیت (إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفُحْشٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا.....) طرف ته اشاره کولو سره او خودلې شو چه د ایمان نه بغیر د دنیا ژوندون ټول د تاوان او نقصان ژوندون دي

قوله: - الأنبياء: د نبی جمع ده. (۴)

نبی بعض حضراتو بغیر د همزه او بعض د همزه سره "نبي" د فعلیل په وزن باندې لوستلې دې. ابن اثیر جزری رحمته فرماني چه همزه سره د لوستلو په صورت کښې به دا لفظ د "النبا" نه مشتق وی او داسې به حضور پاک صلی الله علیه و آله ته د نبی و نیلو وجه د تسمیه دا شی چه هغوی صلی الله علیه و آله خلقو ته د الله تعالی د طرف نه نازل شوی خبرو خبرداري ورکوي. علامه سیبویه رحمته فرماني چه اهل عرب به د دې اسماء او افعال په آخره کښې همزه لوستله صرف یو څو نومونه

(۱) فتح الباری: ۳۶۱/۶، عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

(۲) شرح الکرمانی: ۲۲۳/۱۳، ارشاد الساری: ۳۱۷/۵، المطبعة الکبری الامیریة ببولاق مصر المحمیة، سنة: ۱۳۰۴ هجری.

(۳) عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

(۴) لسان العرب: ۹/۱۴، دار إحياء التراث العربی.

داسې دی چه دهغوی په آخره کښې به نی د همزه لوستل ترك کول او هغه اسما، یعنی نومونه دا دی: تَمِي، ذَرِيَّة، بَرِيَّة، عَابِيَّة، البتة اهل مکة په مذکورہ آخری دريواره لفظونه همزه سره لوستلو کښې د باقی عربيو مخالفت کوی. هم دغه وجه ده چه يوخل يو اعرابی د رسول الله ﷺ په خدمت کښې حاضر شو او هغوی ته نی او وئیل "یا نبی الله" نو حضور پاک دا کلام ناخوښه کړو او وئې فرمائیل (لاندېر باسې)، زما نوم همزه سره مه واینی ځکه چه لفظ نبی د قریشو په لغت کښې بغير د همزه نه لوستلې کیري.

د لفظ نبی باره کښې يو قول داهم دي چه دا لفظ "النبأ" یا "النبره" نه مشتق دي د کوم معنی چه د اوچت او لوړ مقام راځی او په دي صورت کښې به وجه تسمیه داشی چه يقيناً الله تعالی حضور پاک ته د نبوت په شان لوړ او اوچت مقام سره سرفراز کړي دي. ابن اثیر جزري رحمته الله فرماني چه دا لفظ د همزه او بغير د همزه لوستل دواړه شان جانز دی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله د قیل سره يو قول نقل کړي دي چه که چري لفظ نبی همزه سره اولوستلې شی نو دا به "نبا" نه مشتق وی او که چري بغير د همزه نه اولوستلې شی نو دا به "نبره" په معنی د اوچت مقام نه ماخوډ گنرلې شی. (۲)
حافظ ابن حجر رحمته الله د نبوت سره متعلق يو څو نکات بیان کړي دي. ① نبوت يوه داسې عظيمه مرتبه ده چه الله تعالی نی چادپاره غواړی نو ورکوی. ② دا مرتبه يوسرې په خپل علمی استعداد، بلکه کشف یا د خپل استعداد ولایت په وجه نه شی حاصلولې. ③ ځکه چه د نبی حقیقی شرعی معنی داده چه چاته نبوت ورکړي شوې وی. ④ نبوت نه خود نبی د ذات سره متعلق وی، نه د نبی د عرض سره اونه د نبوت تعلق د نبی علم سره وی. بلکه نبوت د الله تعالی د اعلان او فیصلې سره متعلق وی. په دي معنی چه الله تعالی اعلان او فیصله کوی چه ما ته د امت دپاره نبی جوړ کړي نی چه کله نبوت د الله تعالی د امر او حکم سره دي نو نبوت د خوب یا غفلت په شان د مرگ راتلو سره هم نه باطل کیري. (۳)

د انبیاء کرامو عليهم السلام د تعداد سره متعلق د روایاتو اختلاف: په دي سلسله کښې مختلف روایات نقل دي:

① د حضرت ابوذر رضي الله عنه نه روایت دي چه هغوی د نبی کریم صلى الله عليه وسلم نه د انبیاء کرامو عليهم السلام د شمیر باره کښې سوال او کړنو حضور پاک او فرمائیل (مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً) یعنی دهغوی شمیر يولاکه څلیر شت زره دي. بیا ئی تپوس او کړو چه په هغوی کښې رسولان څومره دي؟ حضور پاک جواب کښې او فرمائیل (ثلاث مائة وثلاثة عشر) په دوی کښې درې سوه او ديارلس رسولان جوړولو سره مبعوث کړي شوی دی.

دا روایت علامه ابن جوزي رحمته الله په تفصیل سره نقل کړي دي. ابن حبان رحمته الله د دي روایت تصحیح کړي ده او ابن مردويه رحمته الله هم دا روایت په خپل تفسیر کښې نقل کړي دي. (۴)

هم د دي مضمون روایت د حضرت ابوامامه رضي الله عنه نه هم نقل دي البتة په دواړو کښې فرق دادي چه ابوامامه رضي الله عنه دهغوی تعداد د ۳۱۴ په ځانی ۳۱۵ نقل کړي دي لکه څنگه چه نیز دي د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما په روایت کښې

(۱) النهاية لابن الأثير: ۴/۵ المكتبة الإسلامية.

(۲) فتح الباری: ۳۶۱/۶.

(۳) فتح الباری: ۳۶۱/۶.

(۴) تلخیص فهم اهل الأثر فی عیون التاریخ والسير لابن الجوزي، ذکر عدد الأنبياء والمرسلين، ص ۳. المكتبة النموذجية، صحیح ابن حبان، کتاب البر والإحسان، باب ماجاء فی الطاعات وتوابعها، ذکر الاستحباب للمره ان يكون: ۵ من كل خير حظ إلخ، رقم الحديث: ۳۶۱، ۲/۲۷۷ مؤسسة الرسالة، حلیة الأولیاء: ۱/۱۶۸-۱۶۶ دارالکتب العلمیة، فتح الباری: ۳۶۱/۶ عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

راخى. (١) مگر علامہ ہیثمی رحمۃ اللہ علیہ دَ اَبو امامہ رضی اللہ عنہ دَدِي روایت تخریج کولوسره (مائة وثلاثة عشر) نقل کرې دې. دَدِي روایت د ذکر کولونه پس علامہ ہیثمی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (رواه الطبرانی ورجاله الصحيح غير أحمد بن خلدن وهو ثقة) (٢)

① د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه روایت دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی «بعث الله ثمانية آلاف نبي، أربعة آلاف إلى بني إسرائيل وأربعة آلاف إلى سائر الناس» یعنی الله تعالی اته زره انبیاء کرام مبعوث کرل په کوم کښې چه څلور زره نبي صرف په بنی اسرائیلو کښې ولیرل او څلور زره نبي باقی ټولو خلقو ته ولیرل. (٣)

د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه په یو بل روایت کښې نقل دی «بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ثمانية آلاف من الأنبياء منهم أربعة آلاف من بني إسرائيل» یعنی د حضور یاک بعثت د اتوزرو انبیاء کرامو نه پس شوې او په دغه اتوزرو انبیاء کرامو کښې څلور زره صرف د بنی اسرائیلو نه وو. (٤)

② د وهب عن ابن عباس رضی اللہ عنہما په طریق سره نقل دی چه الله تعالی ٣١٥ رسولان ولیرل په کومو کښې چه حضرت آدم، شیث، ادریس، نوح او ابراهیم علیهم السلام عبرانی او پنځه حضرت هود، صالح، اسماعیل، شعيب او حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم د عربونه وو.

③ د عکرمه عن ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل دی چه ټول انبیاء کرام علیهم السلام د بنی اسرائیلو طرف ته رالیرلې شوی بغیر د لسو انبیاء کرامو د چا نومونه چه دادی: حضرت نوح، حضرت هود، حضرت لوط، حضرت صالح، حضرت شعيب، حضرت ابراهیم، حضرت اسماعیل، حضرت یعقوب او حضرت عيسى او حضرت محمد علیهم السلام. (٥)

په پورته ذکر شوو روایاتو باندي د ائمه جرح و تعدیل کلام: ① د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ روایت ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ او ابونعیم رحمۃ اللہ علیہ د ابراهیم بن هشام بن يحيى په طریق سره نقل کرې دې. ائمه د جرح او تعدیل د دې حدیث سند ډیر ضعیف گرځولې دې. ځکه چه امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ علامه ذهبی او امام ابوزرعه رحمۃ اللہ علیہ وغیره د ابراهیم بن هشام تکذیب کرې دې او هغه نبي متروک گرځولې دې. البته ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دا راوی په ثقات کښې شمیر کرې دې او د دغه پورتنی روایت تصحیح نبي کرې ده. (٦)

ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ روایت ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ په خپل کتاب کښې ذکر کرې دې او د دې تصحیح نبي کرې ده. خو بل طرف ته ابن جوزی رحمۃ اللہ علیہ دا روایت په موضوعاتو کښې شمیر کرې دې او په دې کښې څه شک نشته دې چه ائمه د جرح و التعدیل په ابراهیم بن هشام باندي کلام کرې دې. (٧)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (والصواب: ابراهیم بن هشام أحد المتروکین الذین مشاهرا بن حبان ولم يصب) یعنی ابراهیم بن شام د هغه متروک راویانو نه دې د چاچه ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ پیروی کرې ده په دې پیروی کولو کښې هغه په حق باندي نه دې. (٨)

(١) تفسیر ابن ابی حاتم: ١٨٢/١ مکتبه نزار مصطفى الباز، تفسیر ابن کثیر، سورة النساء، رقم الآية: ١٦٣، ٣٧٢/٤

مؤسسة قرطبة، مسند الإمام أحمد بن حنبل: ٦١٨/٣٦ رقم الحديث: ٢٢٢٨٨ مؤسسة الرسالة.

(٢) مجمع الزوائد، باب ذکر الأنبياء: ٣٧٥/٨ رقم الحديث: ١٣٨٠٧.

(٣) مسند ابی يعلى الموصلي: ١٦٠/٧-١٥٩ رقم الحديث: ١٣٢ حلية الأولياء: ٥٣/٣.

(٤) المستدرک للحاکم: ٥٩٧/٢ الدر المنثور: ١٣٢/٥ حلية الأولياء: ١٦٢/٣ المعجم الأوسط: ٢٣٦/١ رقم الحديث: ٧٧٤.

(٥) تليق فهوم أهل الأثر، ص: ٤، المطبعة النموذجية.

(٦) الجرح والتعديل: ٤٢/٢ دار إحياء التراث العربي، ميزان الاعتدال: ٧٣/١، ٣٧٨/٤، دار المعرفة.

(٧) تفسیر ابن کثیر سورة النساء الآية: ١٦٣، ٣٧٢/٤، مؤسسة قرطبة.

(٨) ميزان الاعتدال: ٣٧٨/٤.

① حضرت ابو امامه باهلي رضي الله عنه روایت ابن ابی حاتم رضي الله عنه او امام احمد بن حنبل رضي الله عنه ابو المغيرة عن معان بن رفاعه عن علي بن يزيد عن قاسم ابی عبد الرحمن رضي الله عنه په طريق سره نقل كړې دي او معان بن رفاعه، علي بن يزيد او قاسم ابی عبد الرحمن دريواره ضعيف راويان دي. (١)

② حضرت انس رضي الله عنه نه روایت كړې شوي د دواړو روايتونو سند هم ضعيف دي. دا ابو يعلى موصلي رضي الله عنه د مكی بن ابراهيم عن موسى بن عبيدة الريزي عن يزيد الرقاشي عن انس رضي الله عنه په طريق سره روایت كړې دي او موسى بن عبيدة ريذي ضعيف راوی دي. او دده شيخ يزيد الرقاشي د ده نه زيات ضعيف دي. (٢)

د حضرت انس رضي الله عنه روایت شوي دويم حديث ابو نعيم رضي الله عنه زكريا بن عدي عن مسلم بن خالد رضي الله عنه په طريق سره تخريج كړې دي. د ابو نعيم رضي الله عنه تخريج كړې شوي دي روایت ټول رواة ثقة دي البته مسلم بن خالد باره كښې راځي چه هغه كښير الوهم وو. د ابو نعيم رضي الله عنه نه علاوه امام حاكم رضي الله عنه او امام طبراني رضي الله عنه هم د دې حديث تخريج كړې دي. د كرم سند چه دادي: ابراهيم بن المنذر الحزامي عن ابراهيم بن المهاجر بن مسمار عن محمد بن المنكدر روصفوان بن سليم عن يزيد الرقاشي عن انس رضي الله عنه. علامه هيثمي رضي الله عنه د دې روایت نقل كولو نه پس فرماني: (رواه الطبراني في الأوسط وفيه ابراهيم بن مهاجر بن مسمار، وهو ضعيف). بل حافظ ذهبي رضي الله عنه هم د دې حديث تضعيف كړې دي. هغه فرماني چه ابراهيم او يزيد الرقاشي دواړه واهيان (اولته او صحيح احاديث بيانونكي) دي. (٣)

③ حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه روایت كړې شوي دواړه احاديث صرف د علامه ابن جوزي رضي الله عنه كتاب (تلقيح فهم اهل الأثر) كښې ملا شوي دي. د وهب بن منبه عن ابن عباس په طريق سره نقل روایت كښې صرف د رسول د تعداد بيان دي. خو د كرمه عن ابن عباس په روایت كښې جميع انبياء عليهم السلام بعثت بيان كړې شوي دي. د هغوی د تعداد څه تذكره نشته دي. (٤)

ملا علي قاري رضي الله عنه د حضرت ابو ذر رضي الله عنه د روایت تشریح كښې فرماني: (العدد في هذا الحديث وإن كان مجزوماً به لكنه ليس مقطوعاً، وفيه الإيمان بالأنبياء والرسل مجمل من غير حصر، لثلاث يخرج أحد منهم، ولا يدخل أحد من غيرهم فيها) (٥)

شيخ الحديث زكريا رضي الله عنه فرماني چه امام بخاري رضي الله عنه څنگه چه په فقهي مسانلو كښې اجتهاد كوي هم دغه شان په تاريخ كښې هم اجتهاد كوي، سره د دې چه د هغوی اجتهاد د مؤرخينو او فقهاؤ خلاف وي. چنانچه امام بخاري رضي الله عنه حضرات انبياء كرام عليهم السلام په ترتيب سره ذكر كولو كښې د جمهور مؤرخينو نه اختلاف كړې دي او حضرت ادریس رضي الله عنه د حضرت نوح عليه السلام نه پس ذكر كړې دي خود جمهور مؤرخينو موقف دادي چه حضرت ادریس رضي الله عنه د حضرت نوح عليه السلام په اجداد كښې دي.

د امام بخاري استدلال د حديث معراج نه دي چه په دي موقع باندي حضرت ادریس رضي الله عنه د حضور پاك استقبال كولو سره فرمانيلي وو (مرحبا بالنبي الصالح والاخ الصالح) كه چرې حضرت ادریس رضي الله عنه د حضرت نوح عليه السلام د اجداد نه

(١) تفسير ابن كثير: ٣٧٢/٤، مؤسسة قرطبة، مجمع الزوائد: ٢١٥/١-٢١٤، كتاب العلم، باب السؤال للانتفاع و ابن كثير رقم: ٧٢٦ دار الكتب العلمية.

(٢) تفسير ابن كثير: ٣٧٣-٣٧٢، مؤسسة قرطبة، مجمع الزوائد: ٢٧٥/٨، رقم: ١٣٨٠٨ المطالب العالیه: ٢١١/١٤ رقم الحديث: ٤٣، ٤٤ دار العاصمة، الدر المنثور: ١٣١/٥ سورة النساء الآية: ١٦٣، مركز هجر.

(٣) حلية الأولياء: ١٦٢/٣ تلخيص المستدرک للذهبي، كتاب التاريخ، باب بعثه رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ثمانية آلاف من الأنبياء: ٥٩٧/٢ دار المعرفة، المعجم الأوسط: ٢٣٦/١، رقم: ٧٧٤، دار الحرمين، مجمع الزوائد: ٢٧٦/٨ دار الكتب العلمية.

(٤) تلقيح فهم أهل الأثر، ص: ٤ المطبعة النموذجية.

(٥) مرآة المفاتيح، كتاب صفة القيامة، باب بدء الخلق: ٣٦٧٠، ٥٧٣٧/٩ دار الفكر.

وي نوذ (الاخ الصالح) په ځاني به نى (الابن صالح) فرمائيلو. هم دغه موقف د ابوبكر ابن العريسي رضي الله عنه هم دې. شيخ الحديث حضرت زكريا عليه السلام فرماني چه دا يو ښكلي استدلال دې خود جمهورو وينا ده چه حضرت ادریس عليه السلام نواضعاً (الاخ الصالح) فرمائيلې وو او بيا (الاخ الصالح) ونيل په دې باره كښې نص نه دې چه حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام نه پس وو. (١)

د حضرت ادم د تسميه وجه: حضرت ابن عباس رضي الله عنهما نه روايت دې چه هغوی ته د آدم ونيلو وجه داده چه هغوی د (ادبم الأرض) يعنى مخ د زمكې (خاورې) نه پيدا كړې شوې دې. (٢) او د خلقو په نسبت لفظ ادمه شديد السمرة يعنى د غنم رنگې كيدو په معنى كښې استعماليرې. (٣) چنانچه د حضرت سعيد بن جبیر رضي الله عنه نه روايت دې چه حضرت آدم عليه السلام د مخ د زمكې نه پيدا كړې شوې دې. د مجاهد رضي الله عنه نه روايت دې چه لفظ آدم د ادمه نه مشتق دې ابواسحاق ثعلبي رضي الله عنه فرماني چه خاورې ته په عبراني ژبه كښې آدام (بالالف بين الدال والميم) ونيلې شي او چونكه د حضرت آدم عليه السلام تخليق د خاورې نه شوې دې په دې وجه د هغوی نوم آدم (په حذف د الالف) شو. (٤) يو قول دا هم نقل كړې شوې دې چه آدم د سرياني ژبې لفظ دې او علامه جوهری رضي الله عنه فرماني چه آدم عربي لفظ دې عجمي نه دې. په المغرب كښې دې چه د ټولو انبياء كرامو عليهم السلام نومونه عجمي دي بغير د څلورو نه او هغه څلور نومونه دادې: حضرت آدم، حضرت صالح، حضرت شعيب او حضرت محمد عليه وعليهم السلام. (٥)

د هغوی كښت ابو البشر دې. ابن عباس رضي الله عنهما نه ابو محمد نقل كړې شوې دې. قتاده رضي الله عنه فرماني چه په جنت كښې به صرف آدم عليه السلام په كښت سره رابللې شي. (٦) ابو محمد كښت سره د حضور پاك شرافت او عظمت اظهار كول مقصود دې. (٧)

لفظ آدم د وزن فعل او معرفه د وحي نه غير منصرف دې. (٨) الله تعالى په قرآن كريم كښ ٢٧ ځل د هغوی ذكر كړې دې. علامه آلوسی رضي الله عنه د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په حواله سره نقل كړې دې چه حضرت آدم عليه السلام ته آدم ځكه وائي چه الله تعالى هغوی د زمكې د تور والي، سور والي پاكې او خيژني ټولو خاورو نه پيدا كړې دې. هم دغه وجه ده چه د هغوی په اولاد كښې تور سور ښه او بد هر قسم خلق موجود دې. او بي بي حواء ته حواء ځكه وائي چه هغه د آدم عليه السلام د پوښتنې نه پيدا كړې شوې وه يعنى د يو ژوندي بدن نه پيدا كړې شوه په دې وجه هغې ته په دې مناسبت سره حواء ونيلې شوې دې. (٩) د لفظ ذرية اشتقاق ذرا يذرا ذره نه دې. په معنى د خلق (پيدا كولو). ټول كائنات ټول پيريان او انسانان او د ټولو

(١) الكنز المتواری: ٢٣٩/١٣.

(٢) الكشف والبيان المعروف بتفسير الثعلبي لأبي إسحاق، سورة الفاتحة، القول في حد الاسم وأقسامه: ١/١٨٠ دار إحياء التراث العربي.

(٣) النهاية لابن الأثير: ٣٢١/١ مؤسسة التاريخ العربي. ابن الأثير جزري رضي الله عنه آدم د آدم جمع ليكلې ده لکه چه أحمر مفرد دې او حمر د دې جمع راځي.

(٤) تفسير الثعلبي: ١٨١/١-١٨٠.

(٥) تليح فهوم أهل الأثر، ص: ٤.

(٦) تفسير الثعلبي: ١٨١/١-١٨٠ عمدة القاری: ٢٠٤/١٥.

(٧) عمدة القاری: ٢٠٤/١٥ إدارة الطباعة المنيرية.

(٨) تفسير الثعلبي: ١٨١/١-١٨٠.

(٩) روح المعاني: ١٦٧/٩ د الفکر.

جهانوں پہ نسل باندی ذریت اطلاق کیجی۔ ددی جمع ذراری ده۔ ددی لفظ اصل همزه سره دی یعنی ذریت لیکن اهل عرب دا لفظ بغیرد همزه نه استعمالوی۔ یو قول دادی چه د لفظ ذریت اصل ذر پہ معنی دتفریق دی خکہ چه الله تعالی انسانی نسل پہ زمکہ کنبی خور کړی دی (۱)۔
د آدم ذریت نه مراد دهغه اولاد وی اودا لفظ مفرد اوجمع دوارو دپاره استعمالیجی۔ چنانچه دالله تعالی ارشاد دی: (قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً) چه ای الله ماله دخپل طرف نه یو نیک خوننی راکړی۔ په دی آیت کنبی لفظ ذریت د مفرد په معنی کنبی دی (۲)۔

(صَلْصَال) / الحجر: ۲۶ / طِبْنٌ خَلِطَ بِرَمْلِ، فَصَلَّصَ كَمَا يَصْلُصُ الْفَخَّارُ. وَيُقَالُ: مُنْتِنٌ، يُرْتَدُّونَ بِهِ صَلًّا، كَمَا يُقَالُ: صَرَ الْبَابُ وَصَرَ صَرَعِنْدَ الْإِغْلَاقِ، وَمِثْلُ كَبْكَبْتُهُ بَعْنَى كَبْتَهُ. (فَمَرَّتْ بِهِ) / الأعراف: ۱۸۹ / اسْتَمْرَبَهَا الْخَيْلُ فَأَتَمَّتْهُ. (الْأَسْجُدُ) / الأعراف: ۱۲ / أَنْ تَسْجُدَ (صَلْصَال) / طِبْنٌ خَلِطَ بِرَمْلِ، فَصَلَّصَ كَمَا يَصْلُصُ الْفَخَّارُ: امام بخاری رَضِيَ اللهُ عَنْهُ د فراء رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قول نقل کړی دی۔ امام فراء رَضِيَ اللهُ عَنْهُ وائی چه صلصال هغه خاوره ده چه په ریگ کنبی یو خانی شوی وی اوداسی کړنگیجی لکه څنگه چه ټیگری (تو کړی) کړنگیجی (۳)۔

امام ابو عبیده وائی (الصلصال: الیاس الذي لم تصبه نار، فإذا تقرته صل فمعت له صلصلة، فإذا طبخ بالنار فهو فخار، وكل شيء له صوت فهو صلصال) مطلب دادی چه صلصال هغه خاورې ته وائی کوم ته چه اور رسیدلې وی که هغی له په گوته باندی تنگړنی ور کړی نو هغه کړنگیجی اود هغی د کړنگاری آواز په غوږونو باندی اوریدی شی او کله چه هغه په اور باندی پخولې شی نو (فخار) یعنی ټیگری ورته وئیلی شی او هر هغه څیز ته صلصال وئیلی شی دکوم نه چه د کړنگاری آواز راخی (۴) دا قول امام طبری رَضِيَ اللهُ عَنْهُ د امام قتاده رَضِيَ اللهُ عَنْهُ نه نقل کړی دی اوددی سند صحیح دی (۵)۔

قوله: فخار: چه کله دمتینې خاورې نه (لوبنی وغیره جوړولو سره) په اور باندی پاخه کړی شی (نو په تنگولو سره تنگیجی) نو هغی ته فخار وائی (۶)۔

وَيُقَالُ: مُنْتِنٌ، يُرْتَدُّونَ بِهِ صَلًّا، كَمَا يُقَالُ: صَرَ الْبَابُ إلخ: دبعض حضراتو وینا ده چه صلصال معنی ده بدبونی دار۔ ددی حضراتو د وینا مقصد دادی چه صلصال د صل نه وتلې دی په دی وجه صل په شان د صلصال معنی هم بدبودار شوی دی لکه څنگه چه صر او صرصر هم یوه معنی دی یعنی هغه آواز ته وائی چه د دروازی بندولو په وخت پیدا کیجی او څنگه چه کبکب او کب یو معنی ده یعنی اړول رارول یو چالره پرمخې کول۔
دلته امام بخاری رَضِيَ اللهُ عَنْهُ لفظ منتن په صیغه دتمریر سره نقل کړی دی امام طبری رَضِيَ اللهُ عَنْهُ ددی قول نسبت چاته کولونه بغیر صرف د یو توجیه په صورت کنبی نقل کړی دی (۷) امام بغوی رَضِيَ اللهُ عَنْهُ دا د امام مجاهد رَضِيَ اللهُ عَنْهُ په حواله سره نقل کړی دی۔ او هم دا امام کسائی رَضِيَ اللهُ عَنْهُ اختیار کړی دی (۸)۔

(۱) النهاية لابن الأثير: ۱۵۷/۲ مؤسسة التاريخ العربي.

(۲) عمدة القاری: ۲۰۴/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۲۶۵/۶، دار المعرفه.

(۴) فتح الباری: ۲۶۵/۶ جامع البيان عن تأويل ألى القرآن للطبري، سورة الرحمن: ۱۴، ۱۹۳/۲۲، دار هجر.

(۵) جامع البيان عن تأويل ألى القرآن للطبري، سورة الرحمن: ۱۴، ۱۹۳/۲۲، دار هجر.

(۶) النهاية لابن الأثير: ۴۱۹/۳، دار إحياء التراث العربي، عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

(۷) جامع البيان: ۱۹۴/۲۲، دار هجر.

(۸) معالم التنزيل: ۲۷۸/۴، دار طيبة.

په قرآن مجید کښې د حضرت آدم علیه السلام د تخلیق بپاره کښې مختلف الفاظ او تعبیرات راغلی دي. چرته نې فرماینلی دی د اوبونه نې پیدا کړې، چرته فرمائی د خاورې نه، او چرته نې د سخا (بدبوداره) شوې متینې ختې حواله ورکړې ده او چرته نې د اوچې کړنکیدلې خاورې ذکر فرماینلې دي. نو په دې الفاظو کښې هیڅ تناقض نشته بلکه مطلب نې هم یو دی ځکه چه الله تعالی آدم علیه السلام اول هم د خاورې نه پیدا کړو بیانی په دې کښې اوبه یوځای کړې نو **(طیناً لایب)** شو یعنی په دې کښې متین والی پیدا شو. دې نه پس سخا کیدوسره توره شوه نو **(عَمَامُنُون)** (بدبوداره) او و نیلې شو بیا چه کله اوچه شوه نو **(صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ)** ورته او و نیلې شو. ^(۱)

(فَكَرَتْ بِهِ): د سورت اعراف د دې آیت طرف ته اشاره ده: **(هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَاْتَتْ بِهِ فَكَلَّمَتْ دَعْوًا لِلَّهِ رَبُّهَا لَنْ اُنْتَبِئا صَالِحًا لَتَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ٥)** یعنی هم هغه دې چاچه تاسو د یوځان (آدم علیه السلام) نه پیدا کړنې، بیانی هم د ده نه د ده جوړه پیدا کړه. (مراد بی بی حواء ده) دې دپاره چه هغه دې سره آرام او کړې شی، بیا چه کله هغه ښځه پته کړه یعنی قربت او مباشرت نې او کړو نو دهغې معمولی شان حمل اوشو، نو هغې دا (په خپته کښې) اچولې گرځیدله، بیاچه کله هغه (د حمل په لوبیدلوسره) درنه شوه نو دواړو ښځې خاوند د الله تعالی نه دعا کوله چه دهغوی رب دې چه که چرې تا مونږ ته صحیح سالم بچې را کړو نو مونږ به د شکر کونکونه یو. ^(۲)

قوله: اِسْمَ رَبِّهَا الْحَمْلُ فَاْتَتْهُ: امام بخاری رحمته الله د امام ابو عبیده رضی الله عنه قول نقل کړې دي یعنی د حواء علیها السلام حمل پوره شو تردې چه هغې یو بچې راوړو. ^(۳) په مرت کښې موجود ضمیر د حضرت حواء علیها السلام طرف ته راجع دي. ^(۴) دلته امام بخاری رحمته الله حضرت آدم او حواء علیهما السلام نه د نسل انسانی د تر قنې طرف ته اشاره کړې ده.

قوله: (الَّتِ اسْجَدَ): اَنْ تَسْجُدَ: هم د سورت اعراف آیت دي: **(قَالَ مَا مَنَعَكَ الَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمْرُكَ ط قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ)** [۱۱۲] الله تعالی او فرمائیل کله چه ما تاته حکم درکړو نو کوم څیز ته د سجدي کولو نه منع کړې؟ ابلیس او نیل زه د ده نه بهتر یم، زه تاد اور نه پیدا کړې یم او دې د ختې نه دا هم د امام ابو عبیده رضی الله عنه قول دي هغه فرمائی چه **(مَا مَنَعَكَ الَّا تَسْجُدَ)** د (ما منعك ان تسجد) په معنی کښې دي. ځکه چه عرب دکا کلمه د مثبت په معنی کښې هم استعمالوی او په داسې موقعیو باندې دا لازمانده وی. ^(۵) کله چه د آدم علیه السلام تخلیق اوشو نو ټولو فرښتو ته حکم اوشو چه هغوی دې آدم علیه السلام ته سجده د تعظیم او کړی. فرښتو د حکم تعمیل او کړو مگر ابلیس په بحث شروع شو چه زه د ده نه بهتر یم او غوره یم او غوره ته دا حکم ورکول چه هغه د دې د مفضول په وړاندې تعظیماً تندي او مړې خلاف اولی دی.

(ان تسجد) ونیلو سره امام بخاری رحمته الله په دې باندې تنبیه او فرمائیله چه کلمه لازمانده ده. بعض حضراتو دا تاویل

^(۱) الباب التأویل للعلامة خازن البغدادي: ۳/۵۴ دارالکتب العلمية بیروت.

^(۲) سورة الأعراف: ۱۸۹.

^(۳) مجاز القرآن لأبی عبیده، سورة الأعراف: ۱/۲۳۶ مكتبة الخانجي بالقاهرة، فتح الباری: ۶/۲۶۴ دار المعرفه، عمدة

القاری: ۱۵/۲۰۵ إدارة الطباعة المنيرية.

^(۴) عمدة القاری: ۱۵/۲۸۲ دارالکتب العلمية.

^(۵) مجاز القرآن لأبی عبیده، سورة الأعراف: ۱/۲۱۱ مكتبة الخانجي بالقاهرة.

هم کړې دې چه لازنده نه دې بلکه دلته حذف دې د کوم تقدیر چه داسې دې: (ما منعك من السجود فحملك على أن لا تسجد)

حافظ ابن حجر رحمته دلته د باب اضافه نه ده کړې بلکه دهغوی د نسخې مطابق دا قول (باب خلق آدم و ذریته) لاندې داخل دې. (۱) خو علامه عینی رحمته د باب اضافه کولو سره دې ته د مستقل باب حیثیت ورکړې دې. (۲)

قوله: "خلیفة": (من یخلف غیره ویقوم مقامه)، یعنی خلیفه هغه ته وائی چه پخپله د اولنی سړی نائب جوړیدو سره کارونه سر ته رسوی. د مفسرینو په مینځ کښې اختلاف دې چه دلته د خلیفه نه مراد څوک دې؟

① د بعض حضراتو وینا ده چه د دې نه صرف حضرت آدم علیه السلام مراد دې. دهغه خلیفه کیدل خو یا په دې معنی باندې دې چه الله تعالی حضرت آدم علیه السلام د جنات نه پس زمکې ته راو لیرلو اویا په دې معنی کښې دې چه حضرت آدم علیه السلام د الله تعالی خلیفه دې چه د خلقو په مینځ فیصله کولو کښې د الله تعالی د طرف نه نائب دې او (اتَّخَذَ فِيهَا مَنْ يَتَّبِعُ فِيهَا وَنَسَفِكَ الدِّمَاءَ) کښې اولاد آدم مراد دې. (۳)

② علامه عینی رحمته فرمائی چه د اکثر مفسرینو حضراتو رائي داده چه د خلیفه نه صرف حضرت آدم علیه السلام مراد نه دې بلکه دهغوی اولاد هم مراد دې ځکه چه د روستو جملې (اتَّخَذَ فِيهَا مَنْ يَتَّبِعُ فِيهَا) نسبت د حضرت آدم علیه السلام طرف ته په هیڅ شان سره مناسب نه دې. (۴)

۲- باب: قول الله تعالی

﴿وَأَذَقْنَا لِرَبِّكَ لِلْمَلِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ / البقرة: ۳۰.

د سورت بقره آیت دې: (وَأَذَقْنَا لِرَبِّكَ لِلْمَلِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) قَالُوا اتَّخَذَ فِيهَا مَنْ يَتَّبِعُ فِيهَا وَنَسَفِكَ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نَسِيتُ بِحَنْدِكَ وَنَقِيسُ لَكَ قَالِ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۵) یعنی: چه کله ستاسو رب فرښتو ته او وئیل چه زه یقیناً په زمکه کښې خلیفه پیدا کونکې یم نو فرښتو عرض او کړو، آیا ته به په زمکه کښې هغه څوک پیدا کړې چه هلته به فسادونه کوی او وینې به تویوی. مونږ ستا د تحمید سره ستا تسبیح بیانوو اوستا پاکی بیانوو. الله تعالی او فرمائیل حقیقت دادې چه زه هغه څه پیژنم کوم چه تاسو نه پیژنئ.

مفسرین حضرات فرمائی چه د اصلاح عمل هلته وی چرته چه د فساد وجود وی. نو چه کله فرښتو ته دا خبره او خودلې شوه چه په زمکه کښې د الله تعالی د خلیفه انتخاب شوې دې نو په دې سره هغوی پوهه شوې چه په دنیا کښې به د فساد خورونکې خامخا وی ځکه چه د خلیفه انتخاب د اصلاح د پاره کولې شی او د اصلاحی عمل ضرورت هله وی کله چه فساد وی. یا بیا فرښتو د انسان د تخلیقی عناصر نه دا گنرلې وو چه په دوی کښې به د فساد خورونکې هم وی او یا فرښتو په جناتو باندې قیاس کولو سره او وئیل چه دهغوی په شان به په دوی کښې هم فساد کونکې وی. په دې وجه هغوی د الله تعالی په حکمت باندې د پوهیدلو په غرض سره عرض او کړو چه ای زموږ معبودا د داسې کسانو په پیدا کولو کښې څه حکمت دې په کومو کښې چه به د فساد خورونکې هم

(۱) فتح الباری: ۳۶۵/۶ عمده القاری: ۲۰۵/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۲) فتح الباری: ۳۷۴/۶ دارالمعرفة.

(۳) عمده القاری: ۲۸۲/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۴) تفسیر الإمام الرازی، سورة البقرة: ۱۸۱/۲-۱۸۰ دارالفکر، عمده القاری: ۲۸۲/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۵) تفسیر الإمام الرازی، سورة البقرة: ۱۸۱/۲-۱۸۰ دارالفکر، عمده القاری: ۲۸۲/۱۵ دارالکتب العلمیة.

وی؟ که مقصد عبادت وی نود هفتی د پوره کولرد پاره هم مونږ موجود یو او مونږ ټول په ټوله باندې مطیع او حکم منونکی یو هیڅ یو فساد کونکی نشته دی. بیا په مونږ باندې ولې کفایت اونه کړې شو؟ په جواب کښې الله تعالی ارشاد او فرمائیلو چه دانسان په تخلیق کښې موجود حکمتونه او مصلحتونه زه پیژنم تاسو ئی نه پیژنئ. (۱)

فرېنتوته الله تعالی خودلې وو چه په زمکه کښې به داسې مخلوق وی چه فساد به کوی او وینې به تویوی په دی وجه هغوی هغه خبره او کړه کومه چه (اتَّجَلَّ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا) کښې ذکر فرمائیلې ده او داسې وینا کول د اعتراض په توگه سره نه وو خکه چه په الله تعالی باندې اعتراض کول کفر دی او فرېنتې د کفر او عصیت نه معصوم دی. چنانچه (لَا يَسْقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْلَمُونَ) (۲) او (لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ) (۳) کښې تصریح ده چه هغوی د الله تعالی د یو حکم نه یوه ذره هم ډډه نه کوی او بغیر د څه بحث نه په هغې باندې عمل کوی. (۴)

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (لَمَّا عَلِمَهَا حَافِظٌ) / الطارق: ۴ / (لَا عَلَيَّهَا حَافِظٌ) / (فِي كَهْدٍ) / البلدان: ۴ / فِي ذِيَّةِ خَلْقٍ - (وَرِيثًا) / الأعراف: ۲۶ / النَّالُ وَقَالَ غَيْرُهُ: الرَّيَاشُ وَالرِّيْشُ وَاحِدٌ وَهُوَ مَا ظَهَرَ مِنَ اللَّيَاسِ. (مَا تَمْتُونُ) / الواقعة: ۸ / النُّطْقَةُ فِي أَرْحَامِ النِّسَاءِ وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ) / الطارق: ۸ / النُّطْقَةُ فِي الإِخْلِيلِ.

قوله: (لَمَّا عَلِمَهَا حَافِظٌ): (لَا عَلَيَّهَا حَافِظٌ) د سورت طارق آیت دی: (إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلِمَهَا حَافِظٌ) یعنی یو خان داسې نه دی د کوم چه څوک خیال ساتونکې موجود نه وی. دا کلام د سابق د پاره جواب قسم دی په کوم کښې چه د سماء او طارق قسم دی. (۵)

په لغت هذیل کښې (لَمَّا) حرف استثناء د (لا) معنی ورکوی او امام بخاری رحمته الله علیه د دې اعتراف کولو سره د آیت تفسیر کړې دی. ابن عامر رحمته الله علیه حمزه رحمته الله علیه او کسانې رحمته الله علیه نه د دې آیت قرائت (لَمَّا) د میم تشدید سره نقل دی کوم چه ابن ابی حاتم رحمته الله علیه موصولاً نقل کړې دی. (۶) او په هغې کښې د لفظ (ملائكة) یعنی (الإلهام حافظ من الملائكة) مطلب دادې چه دهرانسان د حفاظت او خیال ساتلو د پاره فرېنتې مقرر دی چه هغه د مشکلاتونه او د مصائبو نه بچ کوی. (۷) دویم قرائت (لَمَّا) د میم تخفیف سره دی په دې صورت کښې به ان نافیسه نه وی بلکه مخففه من المثقلة به وی او ما به موصوله گرځولې شی. او اصل عبارت به داسې شی (ان کل نفس لعلیها حافظ) دا مضمون په صراحت سره په دې آیت کښې هم راغلی دی: (لَهُ مَعْقِبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ) یعنی د انسان د پاره وار په وار باندې راتلونکې فرېنتې مقرر دی چه د الله تعالی په حکم باندې دهغه نه وړاندې روستو د هغه حفاظت کوی. (۸)

د دې آیت لاندې امام قرطبي رحمته الله علیه د حضرت ابو امامه رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فرمائیلې دی د هر مومن د حفاظت د پاره الله تعالی درې سوه شپېته حفاظت کونکې فرېنتې مقرر کړې دی چه د انسانانو د هر

(۱) تفسیر ابن کثیر: ۱/۱۲۴ دارالکتب العلمیة الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱/۴۰۹ مؤسسة الرسالة.

(۲) سورة الأنبياء: ۲۷.

(۳) سورة التحريم: ۶.

(۴) تفسیر ابن کثیر: ۱/۱۲۴ دارالکتب العلمیة الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱/۴۰۹ مؤسسة الرسالة.

(۵) الجامع لأحكام القرآن: ۲۲/۲۰۴ فتح الباری: ۸/۴۹ عمدة القاری: ۱۵/۲۸۳ دارالکتب العلمیة.

(۶) تفسیر ابن ابی حاتم سورة الطارق: ۱/۱۵۴ رقم الحدیث: ۱۹۲۱، مکتبة نزار مصطفى الباز.

(۷) إرشاد الساری: ۷/۲۳۱ عمدة القاری: ۱۵/۲۸۳ دارالکتب العلمیة، فتح الباری: ۶/۳۶۵.

(۸) سورة الرعد: ۱۱.

یواندام حفاظت کوی. په دوی کښې صرف اووه فرښتې د انسان د سترگو حفاظت باندې مامور دی. چنانچه کوم مصیبت د انسان د پاره مقرر نه وی نو دا فرښتې هغه مصیبت د انسان نه داسې لرې کوی لکه په شاتو کښې کیخودې شوی لوبښی باندې راتلونکی مچان چه د پنکھی وغیره په ذریعه سره لرې کولې شي. د روایت په آخر کښې دی که د چا په حفاظت باندې دا فرښتې مامور نه وي نو شیطانانو به دی اوچت کړي وي. (۱)

قوله: (فی کبد) فی شدة خلق: د سورة البلد آیت دی. (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ) [۴] حقیقت دادي چه مونږ انسان په ډیر لونی مشقت کښې پیدا کړې دي. دکبد معنی ده مشکل سختی او مشقت. (۲) امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما قول نقل کولو سره (فی کبد) تفسیر (فی شدة خلق) سره کړې دي. د ابن عباس رضی الله عنهما روایت ابن عیینه رضی الله عنه په خپل تفسیر کښې او حاکم رضی الله عنه په مستدرک کښې نقل کړې دي. (۳) په دې روایت کښې د آیت تفسیر کولو سره ابن عباس رضی الله عنهما د حمل د اول مودې نه واخله ترمرگه پورې او بیا د میدان حشر پورې مشقتونو ذکر کړې دي چه څنگه انسان د مور په رحم کښې بند اوسیری. بیا د وضع حمل په وخت تکلیف برداشت کول، کله چه غاښونه راوځي نو بیا هم په مشقت کښې اخته وی. دعاقل بالغ کیدونه پس د معاش او روزگار فکر کوی په بوه اوالی کښې د ضعف او وهن مشقتونه برداشت کوی. په آخره کښې دمرگ سختنی د قیاری د میدان حشر خطري. الغرض ابن عباس رضی الله عنهما د مشقتونو او تکلیفونو دغه ټولو مراحلو او ادوارو ذکر کړې دي د کوم نه چه نه غوښتلو سره به هم د انسان تیریدل کیږي. علامه کوراني رحمته الله علیه هم د (فی کبد) توضیح کولو سره هم دا تفسیر اختیار کړې دي چه انسان د خپل پیدائش نه واخله تر د جنت د داخلیدو پورې یوشان د مشقتونو په سفر کښې وی. (۴) اوهم دغه د آیت تفسیر دي.

(وَرِيْشًا): الْمَالُ. وَقَالَ غَيْرُهُ: الرَّيْشُ وَالرِّيْشُ وَاجِدُهُ وَهُوَ مَا ظَهَرَ مِنَ الْيَاسِ: د سورة اعراف آیت دی: (يَبْقَى أَزْوَاجًا نَارًا نَارًا يَوْمَئِذٍ سَوَاءٌ كُمْ وَرِيْشًا) [۲۶] ای د آدم اولاد ا مونږ ستاسو د پاره لباس پیدا کړو، چه ستاسو ستر هم پتوی او دزنت سبب هم دي. لفظ ریش اکثر قراؤ بغیر د الف نه و نیلې دي البته حسن بصری رضی الله عنه په حواله سره نقل دی چه هغه ریش الف سره و نیلو. صحیح قراعت بغیر د الف نه دي ځکه چه معتبر او مستند قراؤ هم په دې باندې اجماع ده. (۵) دا لفظ ریش بغیر د الف نه جمع او نیلې شي لکه د ذنب جمع ذناب او بشر جمع بنار هم راځي دویم احتمال دادي چه دي نه مصدر مراد دي چنانچه و نیلې کیږي (رأه الله بریسه رأشاً وریشاً وریشاً) لکه (لمسه يلمسه لباساً ولباساً) چه و نیلې شي. (۶)

(ریش) جمع ده د (ریشه) او (ریشه) په اصل کښې د مرغو وزرو ته وائی. لکه څنگه چه د انسان د پاره لباس د ښکلا

(۱) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي، ۲۲/۲۰۵ قال أبو أمامة: قال النبي صلى الله عليه وسلم: وكل المؤمن ماء وستون ملكاً يذبون عنه ما لم يقدر عليه، من ذلك البصر، سعة أملاك يذبون عنه، كما يذب عن قصعة العسل الذباب ولو وكل العبد إلى نفسه طرفة عين لا ختطته الشياطين. رواه بهذا اللفظ الديلمي في الفردوس بسأثور الخطاب، رقم الحديث: ۷۱۱۷، ۲۸۳/۴ دارالكتب العلمية.

(۲) النهاية لابن الأثير: ۲/۵۱۵ دارالمعرفة.

(۳) المستدرک علی الصحیحین للحاکم، کتاب التفسیر سورة البلد: ۲/۱۶۶ رقم الحديث: ۳۹۹۱، دارالحرمين، عمده القاری: ۲۸۳/۱۵ دارالكتب العلمية.

(۴) غاية الأمانی فی تفسیر الکلام الربانی، ص: ۳۹۱ جامعة صاقريا كلية العلوم الاجتماعية ترکیا.

(۵) تفسیر الطبری: ۱۰/۱۲۲ دارهجر.

(۶) جامع البیان عن تأویل آی القرآن المعروف بتفسیر الطبری: ۱۰/۱۲۲ دار هجر للطباعة.

سبب دي دغه شان د مرغانو وزري او ويسته دهغوی دپاره رونق او بنانست دي. لکه چه د (ريشة) اطلاق په زيب اوزينت باندي علی سبيل المجاز شوي دي. (١)
ابن عباس رضي الله عنه فرمائي دي نه مال مراد دي. (٢)

امام بخاري رضي الله عنه هم ددوی قول نقل کړي دي. علامه طبري رحمته الله عليه او علامه خازن رحمته الله عليه فرمائي چه د لفظ ريش په معنی کښي اختلاف دي. د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په نيز دي نه مال مراد دي او هم دغه راني د مجاهد رضي الله عنه ضحاک رضي الله عنه او اسدي رضي الله عنه ده. ځکه چه مال هم د زينت په اسباب کښي داخل دي. چنانچه عرب د مالدار سړي باره کښي وائي (ترش الرجل) چه هغه مالدار جوړشو. ابن زيد رضي الله عنه وائي د ريش نه حسن او جمال مراد دي دا تقريباً د زينت په شان معنی ده. د بعض حضراتو په نيز ريش به عربي ژبه کښي اناثه سامان او هغه کپرو ته ونيلى شي کومې چه اغوستلې يا خورولې شي. دهغوی په نيز ريش هم مال او متاع ته وائي. اکثر وختونو کښي عرب خلق دا لفظ صرف دکباس او کسوه په معنی کښي استعمالوي. چنانچه ونيلى شي (انه لحسن الریش) يعنی د ده کپري بشکلې دي. بعض اهل لغت ريش او ريش د فراخي او خوشحالي په معنی کښي هم اخستي دي. (٣)

قوله: - (مَا تُنُونُ) : النُّظْفَةُ فِي أَرْحَامِ النِّسَاءِ : د سورت واقعه آيت دي: (أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ ۗ إِنَّكُمْ تَخْلُقُونَهُ أَرْحَامًا

الْخِلْقُونَ ۗ) (٤) تاسو دا اوبياښي چه کومه مني تاسو (رحم کښي) رسوني د دغه مني نه انسان تاسو جوړوني يا مونږ ني جوړو. (منی الرجل و منی) معنی ده منی څخول، معنی اچول. (٥) ددي تفسير کولو سره امام بخاري رضي الله عنه او فرمانييل چه دا تاسو کوم د مني نطفه د ښخو په رحمونو کښي اچوني. امام بخاري رضي الله عنه چه دا کوم تفسير نقل کړي دي داد امام فراء رضي الله عنه قول دي. (٦)

وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لِقَادِرٌ) : النُّظْفَةُ فِي الرَّحِمِ : د سورت طارق آيت دي: (إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لِقَادِرٌ ۗ) بيشکه الله تعالی د نطفه په واپس راگرځولو باندي قادر دي. امام بخاري رضي الله عنه د مجاهد رضي الله عنه قول نقل کړي دي. (٧) او د آيت مطلب ني دا بيان کړي دي چه نطفه د سړي د صلب نه اوځي که چري الله تعالی او غواړي نو دا به صلب (ملا) ته واپس راوگرځوي

ابن زيد رضي الله عنه وائي (انه على حسن ذلك الماء لقادر) يعنی د آيت مطلب دادې چه الله تعالی د دغه نطفې په بندولو باندي قادر دي. (٨) خود قتاده رضي الله عنه په نيز د آيت مطلب دادې چه الله تعالی د انسان د مرگ نه پس دوباره راگرځولو او ژوندي کولو باندي قادر دي. (٩) او هم دغه تفسير د سياق کلام موافق دي ځکه چه دي پسي آيت (يَوْمَ تَبْيَأُ الرُّءُوسَ ۗ)

(١) لباب التاويل في معاني التنزيل المعروف بتفسير الخازن سورة الأعراف: ٢٦، ١٩٠/٢ دارالكتب العلمية.
(٢) تفسير ابن عباس المسمى ب صحيفة عامر بن أبي طلحة، عن ابن عباس في تفسير القرآن العظيم، سورة الأعراف ص: ٢٢٤ مؤسسة الكتب الثقافية، تفسير الطبري: ١٢٣/١ دار هجر.
(٣) تفسير الطبري سورة الأعراف: ١٢٣/١٠-١٢٢ دارالكتب العلمية، ولباب التاويل في معاني التنزيل، سورة الأعراف: ٢٦، ١٩١/٢ دارالكتب العلمية.
(٤) سورة واقعة: ٥٨
(٥) النهاية في غريب الحديث: ٤/٣٦٨ دار إحياء التراث العربي، عمدة القاري: ١٥/٢٨٣.
(٦) معاني القرآن للفراء رحمه الله، سورة الواقعة: ٣/١٢٨ دار عالم الكتب، عمدة القاري: ١٥/١٨٣ دارالكتب العلمية.
(٧) أخرجه الطبري في جامع البيان: ٢٤/٢٩٧ وتفسير البغوي: ٨/٣٩٤ دار طيبة.
(٨) أيضاً: ٢٤/٢٩٩ وتفسير الثعلبي: ١٠/١٨٠ دار إحياء التراث العربي.

کتابی د قیامت ذکر دی نو په دې قرینه سره (رجعه) ضمیر د انسان طرف ته راجع دی. او مراد د قیامت په ورځ راگرځول دی نو لکه چه د مجاهد رضی الله عنه تفسیر د سیاق کلام خلاف دی. دا رانې د امام طبری رضی الله عنه امام بغوی رضی الله عنه علامه خازن رضی الله عنه او حافظ ابن حجر رضی الله عنه ده. (۱) د بخاری د شرح نه حافظ ابن حجر رضی الله عنه په دې مقام باندې د قول اصح تصریح کړې ده. (۲) خو علامه عینی رضی الله عنه او قسطلانی رضی الله عنه دلته په خاموشی سره تیر شوی دی.

وَكُلُّ شَيْءٍ خَلَقَهُ فَبُودَ شَفَعِ السَّمَاءِ شَفَعِ، وَالْوَتْرُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ.
یعنی څومره څیزونه چه هم الله تعالی پیدا کړی دی هغه نی جوړه جوړه پیدا کړی. آسمان د زمکې جوړه ده، نمر د سپوږمنی جوړه ده جن د انسان جوړه ده او طاق صرف د الله تعالی ذات دی. (د چاچه هیڅ جوړ نشته). علامه عینی رضی الله عنه او فرمائیل چه امام بخاری رضی الله عنه دلته د سورت ذاریات آیت: ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾ (۳) طرف ته اشاره کړې ده، یعنی الله تعالی ټول مخلوقات شفیع جوړه پیدا کړی دی. امام بخاری رضی الله عنه د امام مجاهد رضی الله عنه قول نقل کړې دی. (۴) دا قول فریابی رضی الله عنه او طبری رضی الله عنه موصولاً روایت کړې دی. پوره روایت دادې: (کل خلق الله شفیع: السماء والأرض شفیع، والبر والبحر، والجن والانس، والشمس والقمر ونحو هذا شفیع والوتر الله وحده) (۵) یعنی د الله تعالی ټول مخلوقات جوړه جوړه دی. زمکه آسمان برو بحر جن وانس، نمر سپوږمنی او دغه شان نور ټول مخلوقات جوړه جوړه دی او وتر یعنی یوازې د الله تعالی ذات دی.

امام طبری رضی الله عنه د مجاهد رضی الله عنه قول په بل طریق سره نقل کړې دی. دهغې الفاظ دادې: (عن مجاهد أنه قال فی قوله تعالی ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾ الكفر والإيمان، والشقاوة والسعادة، والهدى والضلالة، والليل والنهار، والسماء والأرض، والجن والانس والوتر الله) (۶) یعنی مجاهد رضی الله عنه د آیت تفسیر کولو سره فرمائی چه کفر او ایمان، سعادت او شقاوت، هدایت او گمراهی، شپه او ورځ، زمکه او آسمان، بر او بحر، نمر او سپوږمنی، جن او انس ټول جوړه جوړه دی او وتر ځانله د الله تعالی ذات دی.

قوله: السَّمَاءُ شَفَعِ، وَالْوَتْرُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی چه د امام بخاری رضی الله عنه د دې عبارت نه په ظاهره اشکال پیدا کړی چه د آسمانونو شمیر اووه دی خود اووه په عدد باندې د شفیع اطلاق نشته نوییا دا السماء شفیع، وټیل ټیک نه دی. د دې جواب حافظ ابن حجر رضی الله عنه دا ورکړې دی چه په حقیقت کبسی د مجاهد رضی الله عنه د قول مطلب دادې چه هر هغه څیز د کوم چه ضد او مقابل وی نو هغه د خپل ضد او مقابل په نسبت کبسی شفیع یادېږی لکه د آسمان ضد زمکه او د انسان ضد جن دی. (۷)

د شفیع او وتر په تفسیر کبسی مختلف اقوال نقل دی. حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل چه د وتر نه یوم عرفه او د شفیع نه ایام نحر مراد دی. (۸) عمران بن حصین رضی الله عنه وائی چه دې نه جفت او طاق مونځونه مراد دی. مقاتل بن

(۱) تفسیر البغوی: ۳۹۴/۵.

(۲) جامع البیان: ۳۰/۳۰ دار هجر، وتفسیر البغوی: ۳۹۴/۵ دار طيبة، ولباب التأویل للخازن: ۴۶۱/۴ طبعه حسن جلیبی الکتبی ومحمد حسن جمالی، وفتح الباری: ۴۵۰/۸.

(۳) معانی القرآن للفراء رضی الله عنه سورة الواقعة: ۱۲۸/۳ عالم الکتب، عمده القاری: ۲۸۳/۱۵ دار الکتب العلمیة

(۴) سورة الذاریات: ۴۹.

(۵) عمده القاری: ۲۸۴/۱۵ دار الکتب العلمیة، جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۵۴۷/۲۱ ۳۵۱/۲۴ دار هجر.

(۶) جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۳۵۱/۲۴ دار هجر.

(۷) جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۵۴۷/۲۴ ۳۵۱/۲۴ دار هجر.

(۸) فتح الباری: ۳۶۵/۶ دار المعرفة.

حیان رضی اللہ عنہ فرمائی کہ شہی او ورخی شفع دی او وتر به دقیامت ورخی وی. دکومی نه پس چه به شپه نه وی. (۱) ذ
تفصیل دپاره تفسیر کبیر دتکمله طرف ته مراجعت او کرنی په کوم کنبی چه د شفع او وتر باره کنبی شل احوال
نقل کړې شوی دی. (۲)

امام رازی رضی اللہ عنہ فرمائی چه د آیات د ظاهر نه مستفاد کبیری چه شفع او وتر دواړه معزز شرف دی. کوم سره چه الله
تعالی رب العزت قسم خورلې دي او پاتې شوه خبره د دغه پورتنو احتمالاتو (تفسیر رازی کنبی) نو په شفع او وتر
کنبی جمله تاویلانو احتمال دي چه یو تاویل متعین نه دي. نه د یو طرف ته چه اشاره په آیتونو کنبی موجود ده.
که په یو تاویل باندې چه حدیث د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه متصل ثابت کبیری یا د اهل تاویل په یو تاویل باندې اجماع
کبیری نو یقیناً هم په هغه تاویل مراد کیدلو به قطعی حکم ورکولې شی. په بل صورت به کلام په یو تاویل کنبی
قطعیت سره نه شی اخستی. بلکه کلام به د هر تاویل په جواز باندې ساتلې شی. بل دا هم کولې شی چه شفع او
وتر په جمله تاویلانو باندې محمول دي. خکه چه شفع او وتر کنبی د عموم فائده ورکولې کبیری. (۳)
حافظ ابن جریر طبری رضی اللہ عنہ په دي اختلاف کنبی تطبیق ورکولو سره فرمائیلی چه عقلاً یا روایتاً د شفع او وتر
یو قسم متعین کولې نه شی. چونکه الله تعالی دهر شفع او وتر قسم خورلې دي. په دي وجه مفسرینو د شفع او وتر
کوم کوم مصداق خودلی دی هغه ټول به د دي قسم په عموم کنبی داخل وی. (۴)

(فی أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) / التین: ۴ / فی أَحْسَنِ خَلْقٍ. (أَسْفَلَ سَفِيلِينَ) / التین: ۵ / (إِلَازِمٌ آمَنَ). (خُسْبِي) / العصر: ۲ / ضَلَاكٍ، ثُمَّ أَسْتَشِي إِلَازِمٌ
آمَنَ. (لَا رِبَّ) / الصافات: ۱۱ / (لَا رِبَّ). (تُنْفِثُكُمْ) / الواقعة: ۶۱ / قَى أُنَى خَلْقِي نَشَأُ. (تَسْبِيحُ مُحَمَّدٍ) / البقرة: ۳۰ / تَنْظُرُكَ.
(فی أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ): فی أَحْسَنِ خَلْقٍ. (أَسْفَلَ سَفِيلِينَ): إِلَازِمٌ آمَنَ. امام بخاری رضی اللہ عنہ د سورت التین آیات نقل کولو سره د
مجاهد رضی اللہ عنہ په قول سره د دي تفسیر کړې دي. (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) (۴) یعنی حقیقت دادې چه مونږ
انسان د ټولو نه ښه سانچه کنبی پیدا کړو. مجاهد رضی اللہ عنہ فرمائیلی (فی أحسن خلق) یعنی په شکل او صورت، د
اند امرنو او قد او قامت په لحاظ سره دي په ښکلی شکل سره تخلیق کړو. (۵) (ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَفِيلِينَ) بیا مونږ دي
د أسفل السافیلین طرف ته راوگرځولو. د دي نه روستو آیات کنبی د اهل ایمان ذکر دي چه صالحین اهل ایمان به
د أسفل سافیلین نه محفوظ وی.

د أسفل السافیلین نه چه مراد دي؟ د بعض مفسرینو حضراتو رائي داده چه دي نه بود او الې مراد دي او مطلب دا
دي چه مونږ د خوانتی نه پس انسان د بود او الې او هرم (ضعف) طرف ته راگرځوو. په کوم کنبی چه هغه بدنی
طاقة ختموی او د عمل قابل نه پاتې کبیری مگر اهل ایمان د دي نه مستثنی دی هغوی به د بود او الې خراب
حالت ته رسیدو سره هم په ایمان او نیک عمل باندې قائم وی او د خوانتی په زمانه کنبی چه به نی کوم نیک اعمال
کول دهغې ثواب په بود او الې کنبی هم هغوی ته برابر ملاویږی.

(۱) جامع البيان فی تفسیر القرآن: ۳۴۹/۲۴ دار هجر، شعب الإيمان للبيهقي، الباب الثالث والعشرون، وهو باب فی
الصيام، تخصیص أيام العشر من ذی الحجة إلخ: ۳۰۶/۵ رقم الحديث: ۲۴۷۰، مكتبة الرشد.

(۲) جامع البيان فی تفسیر القرآن: ۳۵۴/۲۴-۳۵۳ دار هجر.

(۳) مفاتیح الغیب المسمی بتفسیر الإمام الرازی: ۱۶۵/۳۱-۱۶۳ دار الفکر.

(۴) تفسیر الإمام الرازی: ۱۶۵/۳۱ دار الفکر.

(۵) جامع البيان للطبري: ۳۵۶/۲۴-۳۵۵ دار هجر. قال: والصواب من القول فی ذلك أن يقال إن الله تعالى أقسم بالشفع
والوتر لم يخص نوع من الشفع ولا من الوتر دون نوعاً بخبر ولا عقل، وكل شفع ووتر فهو مما أقسم به مما قال أهل
التاويل انه داخل فی قسمه هذا، لعموم قسمه بذلك.

(۶) تفسیر مجاهد، سورة التین، ص: ۳۴۴، دار الکتب العلمیة، جامع البيان: ۵۱۲/۲۴ دار هجر.

بعض حضراتو فرمائیلی دی دے نہ جہنم مراد دے او مطلب دادے چہ پہ آخرت کنبے بہ بنکلی شکل صورت او قامت د ایمان اونیک عمل نہ بغیر ہیخ پہ کار نہ راخی. کوم خلق چہ دکفر بہ حالت کنبے پاتے دی ہفہ بہ د دوزخ آخری لٹدی درجے تہ خئی. کومو خلقو چہ ددی نعمت شکر ادا کرو او ایمان نی راوڑو ہغوی د دوزخ نہ محفوظ پاتے شو. دا قول دحسن رضی اللہ عنہ قتادہ رضی اللہ عنہ او مجاہد رضی اللہ عنہ دے. (۱)

علامہ طبری رضی اللہ عنہ فرمائی چہ زما پہ نیز اولہ توجیہ دیرہ راجح دہ خکے چہ پہ خصم بانڈے حجت پہ داسے دلیل سرہ قائم کیڑے د کوم پہ دفاع بانڈے چہ قادر نہ وی. بل د خصم پہ نیز ہفہ دلیل مسلم وی چہ دہغے تعلق مشاهداتو سرہ وی یا محسوساتو قبیل نہ وی. داسے خبرہ د دلیل پہ توگہ نہ پیش کولے چہ د خصم پہ نیز د اول نہ غیر مسلم وی. پہ سورت التین کنبے دہفہ خلقو دلائل بیان کرے شوی دی خوک چہ د بعث بعد الموت نہ منکر وو. چنانچہ ہم ددی سورت پہ آخر کنبے دی: ﴿فَمَا يَكْفُرُكَ بَعْدَ مَا لَدَيْنَا﴾ د کوم نہ چہ معلومیرے چہ مخاطبین د بعث بعد الموت انکاری وو. اوس کہ چرتہ مونز دویم احتمال واخلو نو پہ دغہ صورت کنبے بہ ہم داسے شی لکہ چہ د منکرین بعث بعد الموت مخے تہ داسے دلیل پیش کرے شی د کوم نہ چہ ہغوی منکر دی. خود اول احتمال پہ صورت کنبے دا خرابی لڑم نہ راخی. خکے چہ دانسان د پیدائش نہ واخلہ د ہرم اوضعف پورے ہول مراحل د دغہ خلقو پہ مشاہدہ کنبے وو اودا خبرہ د بعث بعد الموت دپارہ د دلیل پہ توگہ پیش کولے شی پہ دے معنی چہ کوم اللہ تعالیٰ انسان د تخلیق دے مراحلو نہ تیرہ وی ہفہ دانسان د مرگ نہ پس پہ دوبارہ راژوندی کولو بانڈے ہم یقیناً قادر دے. (۲)

(حُضِّي): ضلال، ثُمَّ اسْتَنْتَنِي الْاَمْنُ: د سورت العصر آیت دے: ﴿وَالْعَصْرِ ۝۱ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَقَفِيْ خُسْرٍ ۝۲﴾ یعنی د زمانی قسم، انسان پہ حقیقت کنبے پہ لوئی نقصان کنبے دے. امام بخاری رضی اللہ عنہ د خسر تفسیر ضلال (گمراہنی) سرہ کرے دی. امام بخاری رضی اللہ عنہ وائی (ثم استنتني فقال لا امن امن) یعنی بیانی دہغے نہ ایمان والامستثنی کرل. دا د مجاہد رضی اللہ عنہ قول دے او فریابی رضی اللہ عنہ دا موصول روایت کرے دے. (۳) دے نہ مخکبے آیت کنبے د مستثنی تصریح دہ: ﴿اِلَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ﴾ نو (لا من امن) الفاظ ددی آیت تفسیر بالمعنی دے. (۴)

(لَا زِب): لازم د سورت صافات آیت دے: ﴿اِنَّا خَلَقْنٰهُمْ مِنْ طِيْنٍ لَّا زِبٍ ۝﴾ یعنی مونز انسان د متینے ختے نہ پیدا کرو. ابو عبیدہ رضی اللہ عنہ د (لا زب) معنی لڑم کرے دہ. (۵) (لازم) او (لا زب) د بوی معنی الفاظ دی. د اکثر اهل لغت پہ نیز د (لا زب) باء پہ حقیقت کنبے میم سرہ بدل کرے شوے دہ. نو امام بخاری رضی اللہ عنہ دلته د (لا زب) تفسیر بالمعنی کرے دی. (۶) د بعض حضراتو پہ نیز دا (مفان) پہ معنی کنبے دے یعنی بدبوئی دارہ. (۷)

(تَلَفِيْكُمْ): قی آتی خلقی لقاء: د سورت واقعه آیت دے: ﴿وَلَوْ كُنْتُمْ فِیْ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ۝﴾ (۸) یعنی تاسو پہ داسے صورت کنبے

(۱) جامع البیان للطبری: ۵۱۵/۲۴-۵۱۳ دار ہجر، روح المعانی: ۳۹۶/۱۵ دار الکتب العلمیہ.

(۲) جامع البیان، المعروف بتفسیر الطبری: ۵۱۶/۲۴ دار ہجر.

(۳) إرشاد الساری: ۲۳۲/۷ تفسیر الإمام مجاہد، سورۃ العصر، ص: ۳۵۳ رقم الحدیث: ۲۰۶۱ دار الکتب العلمیہ، فتح

الباری: ۳۶۵/۶ دار المعرفہ.

(۴) إرشاد الساری: ۲۳۲/۷ فتح الباری: ۳۶۵/۶ دار المعرفہ.

(۵) مجاز القرآن لابن ابو عبیدہ: ۱۶۷/۲ مکتبۃ الخانجی بالقاهرہ، فتح الباری: ۵۱/۸ وإرشاد الساری: ۲۳۲/۷.

(۶) فتح الباری: ۵۱/۸ وإرشاد الساری: ۲۳۲/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۲۳۲/۷.

(۸) سورۃ الواقعة: ۶۱

پیدا کوو کوم چه تاسو نه پیژنتی. حضرت حسن بصری رضی الله عنه د آیت مطلب دایبان کړې دې چه مونږ په دې باندې قادر یوچه ستاسو صورتونه مسخ کړو بیزوگان او خنزیران درنه جوړ کړو. پخوانی امتونه هم په دې عذابونو سره عذاب کړې شوي وو. (۱) اودلته (فی أي خلق لشاء) تفسیر دې د (فما لا تعلمون). (۲)

(نُسَبِعُ بِمَحْدِكِ): لَعَطْلُكَ: سورت بقره کنبې دی: (وَمَنْ لَسِبَ بِمَحْدِكِ وَنَقِضَ لَكَ) [۱۳۰] یعنی مونږ ستا تسبیح بیانوو کوم چه حمد سره یوځای شوی دی اوستا پاکي بیانوو. مجاهد رضی الله عنه د دې تفسیر کړې دې (نعظمک ونکذک) مطلب دادې چه مونږ ستا تعظیم کوو اوستا لونی بیانوو. دلته امام بخاری رضی الله عنه د مجاهد رضی الله عنه قول نقل کړې دې. (۳)
 وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: (فَتَلَقَىٰ أَدْرَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَةً) / البقرة: ۳۷ / فَبَوَّأَهُ: (رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا) / الأعراف: ۲۳. / (فَأَزَلَّهُمَا) / البقرة: ۳۶:
 فَاسْتَرْكَبْنَاهَا. / (بِتَسْتَنَةِ) / البقرة: ۲۵۹ / بِتَفْظِيرٍ. / (أَسِين) / محمد: ۱۵ / مَتَّفِقِينَ. وَالْمَسْنُونُ الْمُتَّفِقُونَ. (حَبْرًا) / الحجر: ۲۶: حَبْرٌ حَبْرًا وَهُوَ الطَّلِينُ الْمُتَّفِقُونَ
 (بِمُخْصِفِينَ) / الأعراف: ۲۲: / أَخَذَ الْجِصَافِي مِنْ دَرَقِ الْجَنَّةِ، يُؤَلِّقَانِ الْوَرَقَ وَيُخْصِفَانِ بَعْضَهُ إِلَى بَعْضٍ. (سَوَّاهِمَا) / الأعراف: ۲۲: / كِتَابَهُ عَنْ
 قَرِينَيْهَا. (وَمَتَّاعًا إِلَىٰ حِينٍ) / الأعراف: ۲۴: / فَأَهْنَأُ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ، الْحِينُ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَىٰ مَا لَا يَخْتَصُ عَدَدُهُ. (قَبِيلُهُ) / الأعراف: ۲۷: / جَبَلُهُ الَّذِي هُوَ مِنْهُمْ.

وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: (فَتَلَقَىٰ أَدْرَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَةً): فَبَوَّأَهُ: (رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا): د سورت بقره آیت دې: (فَتَلَقَىٰ أَدْرَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَةً) كِتَابَ عَلَيْهِ عليه السلام إِنَّهُ هُوَ النَّوَابُ الرَّجِيمُ (۴) د حضرت آدم او حضرت حواء عليهم السلام نه چه کومه خطا اوشوه په هغې باندې دواړه ډيرزيات خيमानه او پریشانه وو. د تويې او مغفرت دپاره د الله تعالی د طرف نه هغوی ته يوڅو کلمات القاء کړې شو. د ابن عباس رضي الله عنهما نه روایت دې چه د دغه کلماتونه مراد د الله تبارک و تعالی حضرت آدم عليه السلام ته د حج د طريقي تعليم ورکول وو. نوچه کوم کلمات د حج دوران کنبې د تکبير تهليل او تلبیه په صورت کنبې ادا کولې شی د کلمات نه هم دغه مراد دی. (۵)

د ابوالعالية رفيع بن مهران تعارف: دا مشهور تابعی ابوالعاليه رفيع بن مهران الریاضی رضی الله عنه دې هغوی د حضور ریاک د انتقال نه دوه کاله پس اسلام قبول کړې. هغوی د حضرت علی، ابن مسعود، ابو موسی، ایوب، ابی بن کعب، ثویان، حذیفه، ابن عباس، ابن عمر، رافع بن خدیج، ابوسعید، ابوهریره، ابورده، حضرت عائشه، حضرت انس او حضرت ابوذر رضي الله عنهم نه د حدیث روایت کړې دې. البته د حضرت علی رضي الله عنه نه د حدیث د سماع په حواله سره د بعض حضراتو وینا ده چه د ابوالعاليه رضی الله عنه حضرت علی رضي الله عنه سره ملاقات خوشته مگر سماع ثابت نه ده. دهغوی نه روایت کونکو کنبې خالد الحذاء، ابن سيرين، يوسف بن عبد الله بن حارث، حفصه بنت سيرين، حميد بن هلال، قتادة او نور ډير تابعين حضرات شامل دي. (۶)

انمه جرح او تعديل دهغوی توثيق کړې دې. (۷) ابن عدی رضی الله عنه فرمائی چه (حدثك في الصلاة) نه علاوه د

(۱) إرشاد الساری: ۲۳۳/۷.

(۲) فتح الباری: ۳۶۶/۶ دار المعرفه.

(۳)

(۴) سورة البقرة: ۳۷.

(۵) تفسیر الإمام الرازی: ۲۰/۳ دار الفکر، عمده القاری: ۲۸۵/۱۵ دار الکتب العلمیة، تفسیر الخازن: ۴۰/۱ طبعه حسن حلبي کتبی ومحمد حسن جمال الحلبي.

(۶) تهذيب التهذيب: ۱۰/۱ تهذيب الكمال: ۲۱۸/۹-۲۱۵ مؤسسة الرسالة.

(۷) حواله بالا. والثقات لابن حبان: ۲۳۹/۴ دار الفکر، رقم الحديث: ۲۷۰۱ معرفة الثقات للعجلي: ۱۲/۲ مكبة الدار، الجرح والتعديل: ۱۰/۳ رقم الترجمة: ۲۳۱۲ مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية.

خالد واهمان،^(۱) چه ددی حدیث سند یر بیکاره دی او په دې کښې موجود حماد بن عمر او سری دواړه واهې تباهی حدیثونه روایت کونکی دی او د حضرت عمر رضی الله عنه د روایت باره کښې حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني چه دا روایت موضوعی دی.^(۲)

د آیات د ظاهرته معلومیرې چه حضرت آدم عليه السلام ته ددې کلماتو القاء په زمکه باندي رالیرلونه وړاندي شوې وه خکه چه د القاء د آیت نه پس د (اهبطوا) حکم ذکر دې. جواب دادې چه په آیات کښې د واقعاتو د ترتیب خیال نه دې ساتلې شوې اونه په ترتیب باندي دلالت کونکې صیغه ذکر کړې شوې ده. باقی د القاء کلمات واقعی مطابق روستو شوی او د زمکې طرف ته نزول وړاندي.^(۳)

قوله: (فَأَزَلَّهُمَا) : فَأَسْرَزَهُمَا : د سورت بقره آیت دې: (فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ) [۳۶] یعنی حضرت آدم او حواء علیهما السلام شیطان د ممنوعه شجر باره کښې په دهوکه کښې و اچول او هغوی نی د هغه عیش او مزونه اخوا کرل په کوم کښې چه هغوی اوسیدل. حضرت آدم او حواء علیهما السلام د ممنوعه شجر خواته د تللونه منع کړې شوې وو خود شیطان د وسوسې اچولو او دهوکه کولو په نتیجه کښې د دواړو حضراتو نه خطاء اوشوه او د شجره ممنوعه میوه نی او خکله. ددې واقعه نه پس الله تعالی دواړه د جنت نه اوووستل. حقیقت دادې چه آدم عليه السلام په زمکه باندي رالیگل او خلیفه جوړول د اول نه فیصله شوې وو. د ابلیس لعین په فریب کښې د راتللو واقعه په تکوینی توگه باندي دهغوی په زمکه باندي د اوسیدو او آبادیدو د واقعی سبب شو. امام بخاری رحمته الله علیه (فَأَزَلَّهُمَا) تفسیر (فَأَسْرَزَهُمَا) سره کولو کښې د ابو عبیده رضی الله عنه قول نقل کړې دې. یعنی دواړو ته نی د خطاء کولو دعوت ورکړو.^(۴)

د حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه په قرائت کښې (فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا) په خانی (فوسوس لهما الشيطان) راغلي دي. په دې روایت کښې د خطاء د کیفیت تصریح ده چه شیطان د وسوسې په ذریعه حضرت آدم اوبی بی حواء علیهما السلام دهوکه کرل.^(۵)

(يَتَسَنَّه) : يَتَقَيَّرُ (آسن) : مُتَغَيِّرٌ وَالْمُسْنُونُ الْمُتَغَيِّرُ. (سَمْرًا) : حَمَمٌ حَمَاءٌ وَهُوَ الظِّلُّ الْمُتَغَيِّرُ. د سورت بقره آیت دې: (فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَتَرَاهُ كَمَا يَتَسَنَّه) (۶) د خپل خوراک خښاک خیز ته اوگوره چه هغه سخا او خراب شوی نه دی. په دې کښې د عزیز یا د بعض د قول مطابق ارمیا (۷) واقعه بیان کړې شوې ده. خیر کوم یو شخصیت چه هم وی مقصد د مرگ نه پس د بیا راژوندی کولو مشاهده کول وو.

دویم لفظ (آسن) دې چه د سورت محمد آیت (فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ) (۸) کښې راغلي دي. یعنی په جنت کښې د داسې اوبو نهرونه دی چه خرابیدونکی نه دی.

(۱) أيضاً.

(۲) تعليقات الإمام الذهبي على المستدرک للحاكم، كتاب التاريخ، باب استغفار آدم عليه السلام بحق محمد صلى الله عليه وسلم: ۶/۱۵۰ دار المعرفه.

(۳) فتح الباری: ۶/۳۶۶ دار المعرفه.

(۴) مجاز القرآن لأبي عبيدة: ۱/۳۸ مکتبه الخانجي بالقاهرة.

(۵) تفسير الكشاف للزمخشري: ۱/۲۵۵ مکتبه العبيکان.

(۶) سورة بقره: الآية: ۲۵۹.

(۷) تفسير ابن كثير: ۱/۵۲۷ دار الکتب العلمیة.

(۸) سورت محمد آیت: ۱۵.

(السنون) سره د سورت حجر آیت (**وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ تَمْرٍ مَثْوُونَ**) (۲۶) طرف ته اشاره ده. د آسن او مسنون دواړو تفسیر امام بخاری (متوفی سره کړې دي. د سیاق کلام نه معلومېږي چه دا تفسیر هم د ابو العالیه **رضی الله عنه** دي خو په حقیقت کښې داسې نه ده بلکه امام بخاری **رضی الله عنه** د دريو اړو الفاظو تفسیر د ابو عبیده **رضی الله عنه** نه نقل کړې دي (۱) شارحین حضرات وائی چه د (**رَبَّنَا ظَلَمْنَا**) نه پس اصل عبارت داسې کیدی شي (**وقال غيره: فأرهما: فأترهما**) (۲)

د پښه او آسن دواړو مناسبت د آدم **عليه السلام** قصې سره نشته. چونکه د سورت حجر آیت کښې د تخلیق آدم ذکر دي او په هغې کښې لفظ مسنون راغلي دي نو هغوی علی سبیل التبعية پښه او آسن ذکر کړل چه د دې دريو اړو الفاظو ماده یوه ده.

علامه عینی **رحمته الله** فرماني چه د دې سوال او جواب ضرورت په دي وجه پېښ شو خکه چه امام بخاری **رضی الله عنه** د باب د شروع نه د دې حدیث د شروع کیدو پورې ټول الفاظ د حضرت آدم **عليه السلام** او دهغوی د حالاتو سره متعلق ذکر کړي دي. صرف دوه الفاظ ئي داسې ذکر کړي دي دکوم تعلق چه حضرت آدم **عليه السلام** سره یا دهغوی د خه واقعې سره نه دي. یو لفظ پښه چه د دې تعلق د حضرت عزیر **عليه السلام** واقعې سره دي او دویم لفظ آسن چه د دې تعلق د جنت اویوسره دي (۳)

د امام بخاری **رضی الله عنه** په اسلوب باندې د علامه کرمانی **رحمته الله** اعتراض: دلته حافظ کرمانی **رحمته الله** د امام بخاری **رضی الله عنه** په اسلوب باندې اعتراض کړې دي او په ظاهره د دې اعتراض منشا داده چه د صحیح بخاری د تالیف مقصد جمع او ترتیب د احادیثو دي نه چه د مفرداتو تفسیر او د مفرداتو په تفسیر کښې د دې نه زیاته فائده نشته چه په دي سره د کتاب په حجم کښې زیاتوالې کیږي (۴)

د حافظ ابن حجر **رحمته الله** و: ابن حجر **رحمته الله** په سختی سره په دي اعتراض باندې رد کړې دي او فرمائیلي دي چه په صحیح بخاری باندې داسې اعتراض کول د علامه کرمانی **رحمته الله** شان سره نه ښائی. په صحیح بخاری کښې د قرآن پاک د مفرداتو د تفسیر او تشریح چه کوم فوائد دي په دي کښې د شک گنجائش نشته دي. علامه کرمانی **رحمته الله** چه د دي طریقې د غیر مفید کیدو کومه دعوی کړې ده دا دعوی قابل قبول نه ده. سره د دې چه د صحیح بخاری اصل موضوع د احادیث صحیحه جمع او تالیف دي مگر اکثر اهل علم په دي حقیقت باندې پوهیږي چه په دي کښې د صحابه کرامو تابعینو او فقهانو اقوال نقل کولو مقصد دادي چه د صحیح بخاری روایت او درایت دواړو جمع کونکي وي. د غریب الحدیث شرح او تفسیر هم د روایت یوه حصه ده. د امام بخاری **رحمته الله** عادت دي چه په حدیث کښې راغلي لفظ اصل یا مثال که چرته په قرآن مجید کښې موجود وي نو هغه د دغه اصل او مثال هم تشریح کوي. دغه شان د تفسیر قرآن او حدیث دواړو فوائد ورسره ورسره وړاندې کوي. دلته امام بخاری **رحمته الله** نه د خپلو شرائطو مطابق احادیث د انبیاء سره متعلق روایات نه دي ملاوشوی نو دا خالی خانی هغوی د مفردات قرآنیه په تفسیر سره ډک کړو. خلاصه دا چه دي اسلوب او طریقې ته غیر مفید ونیل په هیڅ شان سره مناسب نه دي (۵)

(۱) مجاز القرآن لأبي عبیده: ۸۰/۱، ۲۱۵/۲، ۳۵۱/۱-۳۵۰. مکتبة الخانجي بالقاهرة، فتح الباری: ۴۵۱/۸ عمده

القاری: ۲۸۶/۱۵-۲۸۵/۱۲ إرشاد الساری: ۲۳۳/۷.

(۲) فتح الباری: ۴۵۱/۸ عمده القاری: ۲۸۶/۱۵-۲۸۵/۱۲ إرشاد الساری: ۲۳۳/۷.

(۳) عمده القاری: ۲۸۶/۱۵.

(۴) شرح الکرمانی: ۲۲۳/۱۵ دار إحياء التراث العربی.

(۵) فتح الباری: ۳۶۶/۶ دار المعرفة.

(يُخَصِّفُنَ) : أَخَذَ الْخِصَافَ مِنْ دَرَقِ الْجُنَّةِ، بَوَالِقَانَ الْوَرَقِ وَتَحْفَافَانَ بَعْضَهُ إِلَى بَعْضٍ : دَ سورت اعراف آیت دي : ﴿بَدَّتْ لَهَا سَوَاتِنُهُمَا وَطَافِقًا يُخَصِّفُنَ عَلَيْهِمَا مِنْ دَرَقِ الْجُنَّةِ﴾ [١٢٦]. دغه شان د سورت طه په آیت کښې دي : ﴿بَدَّتْ لَهَا سَوَاتِنُهُمَا وَطَافِقًا يُخَصِّفُنَ عَلَيْهِمَا مِنْ دَرَقِ الْجُنَّةِ﴾ [١٢٦] نود دواړو ستر د یو بل په مخکښې ښکاره شو او دواړو په خپلو بدنونو باندې د جنت پانزې اینځلولې.

امام بخاری رحمته الله د ابو عبیده رضی الله عنه قول نقل کولو سره د آیت تفسیر کړې دي چې حضرت آدم او حضرت حواء علیهما السلام دواړو د ستر پتولو د پاره د جنت د ونو پانزې راواخستې یوځانې کړې. (١) (خِصَاف) جمع د (خَصْفَة) خصفه هغه لباس ته وائی چې د که جوړو د پانزو نه جوړ کړې شی. د خَصْفَة جمع خَصَف هم راځي. (٢) مجاهد رضی الله عنه د محضفان تفسیر کړې دي (أي: برفغان کهنه الثوب) یعنی حضرت آدم او بی بی حواء علیهما السلام پانزې داسې یوځانې کولې لکه چې د لباس سیلانی کولې شی. (٣) لکه (خَصَفَتِ اللَعْل) معنی ده خپلنی گنډول. (٤)

(سَوَاتِنُهُمَا) : كِنَاةٌ عَنْ فُرُجِهِمَا. هم د سورت اعراف او سورت طه د آیاتونو طرف ته اشاره ده. امام بخاری رحمته الله دلته او خود ل چې (سَوَاتِنُهُمَا) فرج یعنی شرمگاه نه کنایه ده. دا الفاظ هم د ابو عبیده دي. دلته امام بخاری رحمته الله لفظ فرج افراد سره ذکر کړې دي. (٥) خو ابو عبیده رضی الله عنه لفظ فرج تشبیه سره ذکر کړې دي یعنی فرجیهما. (٦)

(وَمَتَاعًا إِلَى جَنَّاتٍ) : هَاهُنَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، الْحَيُّونَ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَى : د سورت بقره او اعراف دي آیت طرف ته اشاره ده : ﴿وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُتَعَرَفًا وَمَتَاعًا إِلَى جَنَّاتٍ﴾ کله چې د شجره ممنوعه نه د میوې خوړلو واقعہ پېښه شوه نو حضرت آدم او حضرت حواء علیهما السلام دواړو ته په زمکه باندې د کوزیدو حکم اوشو او ونی فرمائیل: په زمکه کښې ستاسو پاتې کیدل دي او د یوې زمانې پورې نفع حاصلول دي. امام بخاری رحمته الله لفظ (حیون) تفسیر کړې دي چې دلته د ذریت آدم په زمکه باندې د قیامت پورې اوسیدل مراد دي.

شرح حدیث د دې نسبت ابن عباس رضی الله عنهما طرف ته کړې دي اولیکلی دي چې امام طبری رحمته الله دا په خپل سند سره موصولاً نقل کړې دي مگر د راقم خیال دي چې دا قول د امام مجاهد رضی الله عنه نه نقل دي او دا امام طبری رحمته الله په خپل سند سره هم موصولاً نقل کړې دي. د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل شوي تفسیر لفظ حیات سره دي یعنی ژوندون مراد دي چې تر کومې پورې د انسان ژوند دي د هغه وخته پورې نفع حاصلول دي. (٧)

وَالْحَيُّونَ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَى مَا لَا يُحْصَى عَدَدُهُ : دلته امام بخاری رحمته الله او فرمائیل چې د لفظ حین اطلاق د عربو په نیز د یو ساعت نه واخله د بې انتهاء او بې حساب وخت باندې کیږي. علامه عینی رحمته الله فرمائی چې امام بخاری رحمته الله د خپل قول (وَالْحَيُّونَ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَى مَا لَا يُحْصَى عَدَدُهُ) په ذریعه دا خود ل غواړي چې لفظ حین په ډیرو معانو کښې استعمالیږي البته اصالة د وخت په معنی کښې استعمالیږي. (٨)

(١) مجاز القرآن لابی عبیده: ٢١٢/١ مکتبه الخانجی بالقاهرة، فتح الباری: ٣٦٦/٦ وارشاد الساری: ٢٣٣/٧.

(٢) النهاية لابن الأثير: ٣٨/٢-٣٧ دار إحياء التراث العربي: ٢٨٦/١٥.

(٣) تفسير الإمام مجاهد سورة الأعراف، ص: ٨٢ دار الكتب العلمية، عمدة القاری: ٢٨٦/١٥ دار الكتب العلمية.

(٤) عمدة القاری: ٢٨٦/١٥ دار الكتب العلمية.

(٥) عمدة القاری: ٢٨٦/١٥ دار الكتب العلمية، مجاز القرآن: ٢١٢/١ دار الكتب العلمية.

(٦) مجاز القرآن لابی عبیده: ٢١٢/١ مکتبه الخانجی بالقاهرة.

(٧) تفسير الطبري، سورة البقرة: ٣٦، ٥٧٨-٥٧٧ دار هجر، تفسير ابن أبي حاتم: ٩٠/١ مکتبه نزار مصطفى الباز.

(٨) عمدة القاری: ٢٨٦/١٥.

ذ ابلیس نه د هونبیار اوسیدو هدايت: (قَبِيلُهُ): جَمَلَةُ الَّذِي هُوَ مِنْهُمْ: دَسُورَتِ اَعْرَافِ آيَتِ (اِنَّهٗ يَرٰكُمْ هُوَ وَقَبِيْلُهُ) [۲۷] طرف ته اشاره ده يعنى حقيقت دادي چه ابليس اودهغه ډله تاسو ته په داسې توگه گوري چه تاسو هغوى ته نه گورئى. ابليس د انسانانو دښمن دى اودهغوى په نظرونو کښې راځي هم نه. کوم دښمن چه ښکاري نه دهغه نه هونبیار اوسيدلو ضرورت وي اودهغه د وار نه بچ کيدل هم گران وي. په دې وجه په آيت کښې تنبيه اوفرمانيلي شوه چه د ابليس يا دهغه په شان ستاسو د نظرونو نه غائب دى مگر تاسو د هغوى په نښه کښې ښئى. لهذا دهغوى د وسوسې اچولو نه هونبیار اوسيرئى. امام بخارى رحمته الله عليه اوفرمانيل چه د قبيل نه دهغه هغه ډله مراد ده دکوم چه پخپله ابليس يو فرد اورکن دى. (۱) امام مجاهد رحمته الله عليه د قبيل تفسير په (الجن والشياطين) سره کولو. (۲)

الحدیث الاول

[۳۱۳۸] حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْنٍ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ وَطَوَّلَهُ سِتُونَ فِرَاعًا، ثُمَّ قَالَ: أَذْهَبُ فَسَلِّمْ عَلَى أَوْلِيكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، فَاسَلِّمْ مَا يُحْيُونَكَ، وَتَحْيِيكَ ذُرِّيَّتُكَ، فَقَالَ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، فَقَالُوا: السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ [ص: ۳۲]، فَرَأَوْهُ: وَرَحْمَةُ اللَّهِ، فَكُلُّ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ آدَمَ، فَلَمْ يَزَلِ الْخَلْقُ يَنْتَقِصُ حَتَّى الْآنَ" [ص ۷۴] [۵۸۷۲] (۳)

ترجمه: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روايت دې چه نبی کریم صلی الله علیه و آله فرمانيلى: الله تعالى آدم عليه السلام شپيته لاسه اوږد تخليق کړو. بياني اوفرمانيل، لار شه د فرښتو ډلې ته سلام اوکره او واوړه چه هغوى په جواب کښې څه وانئى نويس هم دغه به ستا او ستا دامت سلام وي. آدم عليه السلام (فرښتو ته)، او وئيل السلام عليكم. هغوى جواب ورکړو و عليكم السلام ورحمة الله، فرښتو د و عليكم السلام لفظ زيات کړو. خير چه کوم خلق د قيامت په ورځ په (جنت) کښې داخليرى هغه به ټول د حضرت آدم عليه السلام په صورت کښې وي. د حضرت آدم عليه السلام نه پس تراوسه پورې د امت قد کميږي.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبد الله بن محمد مسندي رحمته الله عليه دى. (۴)

عبدالرازق: دا ابوبکر عبدالرازق بن همام الصنعاني رحمته الله عليه دى. (۵)

معمور: دا ابو عروه معمر بن راشد بصرى رحمته الله عليه دى. (۶)

(۱) عمده القارى: ۲۸۷/۱۵-۲۸۶، دارالکتب العلميه.

(۲) تفسير الإمام مجاهد: ص: ۸۲ دارالکتب العلميه جامع البيان: ۱۰/۱۳۶ دار هجر، عمده القارى: ۲۸۷/۱۵ دارالکتب العلميه.

(۳) والحديث أخرجه البخارى أيضاً فى كتاب الاستئذان، باب بدء السلام، رقم الحديث: ۲۲۷۶ ومسلم فى صحيحه فى كتاب الجنة وصفة نعيمها وأهلها، باب يدخل الجنة أقوام، أفئدتهم مثل أفئدة الطير، رقم الحديث ۷۱۶۳. وجامع الأصول فى أحاديث الرسول: ۴/۳۰ رقم الحديث: ۲۰۰۵.

(۴) كشف البارى: ۱/۶۵۷.

(۵) كشف البارى: ۲/۴۲۱.

همام: دا همام بن منبه صنعانی رضی اللہ عنہ دی. (١)

ابوهریره: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دی. (٢)

د حدیث شرح

قوله: خَلَقَ اللهُ آدَمَ: د کتاب الاستیذان په روایت کښې 'علی صورته' اضافه ده. یعنی الله تعالی حضرت آدم علیه السلام په خپل صورت باندې پیدا کړو. د صورته د ضمیر په مرجع کښې د اختلاف په بنیاد د حضرت محدثینو رحمهم الله په مینځ کښې ددې جملې په تشریح کښې اختلاف واقع شوی دی. چنانچه ددې ضمیر په مرجع کښې څلور اقوال دي:

① توقف. ② صورته ضمیر مرجع حضرت آدم علیه السلام دی. ③ صورته ضمیر مرجع الله تبارک و تعالی دی. ④ صورته ضمیر مرجع رجل مضروب دی.

اول قول: جمهور سلف رحمهم الله ددې او ددې په شان نورو احادیثو د تشبیه مفهوم بیانولو کښې د توقف نه کار اخلی په کوم کښې چه د الله تعالی د یاز: د صورت او بدن یا نورو انسانی اعضا، ثبوت وی. هغوی فرمائی چه مونږ په دغه شان ټولو احادیثو حق کیدو باندې ایمان لرو اودا چه ددې ظاهری معنی مراد نه وی بلکه دهغې نه څه داسې معنی مراد وی چه د الله تعالی د اوچت شان لائق وی او هم الله تعالی دغه معنی ښه پیژنی. لهذا دا حضرات په دې باره کښې توقف اختیاروی. (٤)

دویم قول: دویم قول دادې چه د اقرب المراجع کیدو د وجې نه د صورته ضمیر مرجع حضرت آدم علیه السلام دی. دا د ابوسلیمان الخطابی رضی اللہ عنہ قول دی. (٥)

په دې صورت کښې ددې جملې مختلف مطالب او مفاهیم بیان کړي شوی دی: ① یو مطلب دا بیان کړي شوی دی چه الله تبارک و تعالی حضرت آدم علیه السلام د عام انسانانو په شان اول د نطفې، بیا مضغه (د وینې د بوتنی) اویا د علقه (غوبښې د ټکرې) د مختلف مراحلو نه د تیرو لوسره ماشوموالي وړو کوالې خوانشی وغیره بهارونه اونه خودل بلکه حضرت آدم علیه السلام د شروع نه په اول ځل کامل او مکمل صورت کښې پیدا کړې دی اودا چه کوم وخت په هغه کښې روح پوکوهلې شو نو هغه وخت هم دهغه قد شپيته گزه وو. (٦)

(١) کشف الباری: ٤٦٥/١.

(٢) کشف الباری: ٤٦٥/١، ٢٢١/٤.

(٣) کشف الباری: ٦٥٧/١، ٤٥٩، ٦٦٣/١.

(٤) کشف المشکل من حدیث الصحیحین، مسند ابی هریره: ٤٩٨/٣ رقم الحدیث: ٢٤٤٤، الحدیث السابع والسبعون بعد المائین، دار الوطن، طرح التثريب، کتاب الحدود، باب انقضاء الوجه فی الحدود والتعزیرات: ١٨/٨ شرح النووی: ٦٦/١٦

(٥) غریب الحدیث للخطابی، حدیث علی بن ابی طالب: ١٥٨/٢، کشف المشکل: ٤٩٨/٣ رقم: ٣٤٤٤ اعلام الحدیث للخطابی: ٢٢٢٨-٢٢٢٧.

(٦) غریب الحدیث للخطابی، حدیث علی بن ابی طالب: ١٥٨/٢ مرکز احیاء التراث الإسلامی، مکه المکرمه، الکواکب الدراری المعروف بشرح الکرمانی، کتاب الاستیذان: ٧٢/٢٢ دار احیاء التراث، شرح ابن بطال، کتاب الاستیذان: ٦/٩ دار الکتب العلمیه.

شارح بخاری ابن بطال رحمته الله فرمائی ہے کہ یہ حدیث کنبی دھریہ پہ عقیدہ باندی رد دی ٹوک چہ ددی خبری قائل دی چہ د انسان پیدائش د اولیٰ ورخی نہ د نطفہ او مضغہ وغیرہ پہ ترتیب مراحل سرہ پورہ شوی دی. انسان د نطفی او نطفہ د انسان پیدوار دی پہ دی حدیث کنبی صراحت راغلو چہ د حضرت آدم علیہ السلام خلقت د نطفی نہ نہ دی شوی بلکہ ہفہ د ہم د شروع نہ د خاوری نہ پہ خیل اصل صورت کنبی پیدا کرے شوی وو. (۱)

⑤ دویم مطلب دادی چہ اللہ تعالیٰ کلہ حضرت آدم علیہ السلام د جنت نہ دنیا طرف تہ ولیرلو نوہم پہ ہفہ صورت نی اولیگلو کوم چہ د ہفہ پہ جنت کنبی وو. او د دی حدیث نہ مقصد د حضرت آدم علیہ السلام اونورو مخلوقاتو پہ مینخ کنبی فرقی بیانول دی. خکہ چہ حضرت آدم علیہ السلام سرہ د جنت نہ مار او طاؤس ہم راویستلی شوی وو او اللہ تعالیٰ د ہغوی د جرم پہ سزا کنبی د مار صورت تور کرو ہفہ نی د خپو نہ محروم کرو او خاورہ نی د ہفہ رزق مقرر کرو. دغہ شان نی د طاؤس خپے بدرنگہ کرے خو حضرت آدم علیہ السلام نی د ہفہ پہ خیل شکل باندی ہم ہفہ شان اوساتلو کوم چہ د ہفہ پہ جنت کنبی وو. لہذا پہ دی حدیث سرہ مقصد د حضرت آدم علیہ السلام پہ نورو مخلوقاتو باندی فضیلت بیانول دی. (۲)

⑥ دریم مطلب دا بیان کرے شوی دی چہ ددی حدیث نہ مقصد د قدریہ د عقیدے تردید دی ہغوی وائی چہ د حضرت آدم علیہ السلام صفات دوه قسمہ دی: الف: کوم چہ اللہ تعالیٰ پیدا کرے دی. ب: کوم چہ حضرت آدم پخپلہ تخلیق کرے دی. پہ دی حدیث کنبی د دغہ باطل عقیدے تردید اوشو او ددی خبری وضاحت اوشو چہ حضرت آدم علیہ السلام اللہ تعالیٰ پہ خیل صورت باندی د خیلو تولو صفاتو پہ وصف سرہ پیدا کرو نہ دا چہ د ہفہ بعض صفات د پیدائش نہ پس پہ ہفہ کنبی پیدا شو. (۳)

یوہ دلہ وائی چہ پہ دی حدیث سرہ د اهل الطباعین (خوک چہ انسانی طبیعت مؤثر گنری) او پہ اهل النجوم باندی رد کیری. ہفہ داسی چہ دا حضرات وائی د حضرت آدم علیہ السلام پہ شکل او صورت کنبی د ہفہ د طبیعت، موسم، آب و ہواو د شپے ورخی د گردش ہم عمل دخل دی. پہ دی حدیث سرہ د دغہ باطل عقیدے تردید اوشو او ددی امر وضاحت اوشو چہ حضرت آدم علیہ السلام اللہ تعالیٰ پہ کامل صورت کنبی پیدا کرے دی. پہ تخلیق آدم علیہ السلام کنبی نہ خوک اللہ تعالیٰ سرہ شریک کار دی او نہ پہ ہفے کنبی د بل خہ خیز عمل دخل دی. (۴)

⑦ یومفہوم ددی حدیث علامہ ابن قتیبہ الدینوری رحمته الله بیان کرے دی ہفہ دا چہ ددی جملہ تقدیری عبارت داسی دی: (ان الله خلق آدم (فی الجنة) علی صورته (فی الدنيا) او مقصد ددی حدیث نہ ددی خبرو تردید دی چہ پہ جنت کنبی د حضرت آدم علیہ السلام د قدو قامت، حلیے نور او د خوشبو وغیرہ بارہ کنبی مشہوری دی. د کوم نہ چہ دا ثابتیری چہ د حضرت آدم علیہ السلام کوم شکل او صورت پہ جنت کنبی وو ہفہ د ہفہ د دنیوی شکل او صورت نہ مختلف وو. پہ دی حدیث سرہ د ہفہ گمان تردید اوشو او اولرمانیلی شو چہ حضرت آدم علیہ السلام پہ جنت کنبی ہم پہ دغہ صورت باندی پیدا کرے شو کوم صورت چہ د ہفہ پہ دنیا کنبی وو. (۵)

۱) شرح ابن بطال کتاب الاستیذان: ۴/۹، عمدہ القاری، کتاب الاستیذان: ۷۹/۲۲ رقم: ۶۲۲۷ الکواکب الدراری: ۷۲/۲۲

۲) التوضیح شرح الجامع الصحیح لابن الملغن، کتاب الاستیذان باب بدء السلام رقم: ۶۲۲۷ ۱۱/۲۹-۱۰.

۳) شرح ابن بطال: ۴/۹ الکواکب الدراری: ۷۳/۲۲ فتح الباری للعافظ ابن حجر: ۳/۱۱ عمدہ القاری: ۳۵۸/۲۲.

۴) فتح الباری لابن حجر: ۳/۱۱ التوضیح: ۱۱/۲۹.

۵) تاویل مختلف الحدیث، احکام قد أجمع علیها بیطلها القرآن ویحتج بها الخوارج: ۱۸، حدیث فی التشبیہ، خلق آدم، ص: ۳۲۱، المکتبہ الإسلامی.

دریم قول: دریم قول دادی چه د صورتہ ضمیر مرجع د اللہ تعالی ذات دے۔ دا د علامہ ابن عقیل رضی اللہ عنہ قول دے۔
 (۱) ددی قول پہ بنیاد باندی د یویل روایت الفاظ دادی کوم چه ددی مجمل حدیث تفسیر بیانیوی۔ چنانچه پہ
 روایت کنسی راخی (ان الله خلق آدم على صورة الرحمن، یعنی اللہ تعالی حضرت آدم علیہ السلام د رحمن پہ صورت پیدا کرے
 دے۔ دے حدیث تہ علامہ قرطبی رحمۃ اللہ علیہ او علامہ مازری رحمۃ اللہ علیہ (لما بنى الله عند أهل الحديث) ونیلے دے۔ (۲) اویسا ہم ددی
 حضراتو د قول تائید علامہ زین الدین عراقی رحمۃ اللہ علیہ ہم کرے دے۔ (۳) دا حضرات فرمائی چه کیدی شی ددی روایت
 راوی د روایت بالمعنی پہ توگہ سرہ حدیث نقل کرے وی او هغوی د دے پہ معنی پو هید لو کنسی غلط شوے وی۔
 هغه داسی چه راوی (ان الله خلق آدم على صورته) الفاظ اوریدوسرہ د (صورته) د ضمیر مرجع لفظ اللہ کنرے وی
 اویسانی د روایت بالمعنی پہ توگہ سرہ دا حدیث بیانیولوسرہ خپل پوهی مطابق مرجع اسم ظاهر (الرحمن) پہ شکل
 کنسی بیان کرو۔ یعنی د دوارو روایتونو اصل ہم یو دے لیکن دا حضرات د راوی د فهم کرے معنی سرہ اتفاق نہ
 کوی

لیکن حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (۴) چه ابن ابی عاصم رحمۃ اللہ علیہ کتاب السنة کنسی (۵) دغه شان حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ
 د حرب الکرمانی رحمۃ اللہ علیہ پہ حوالہ سرہ د اسحاق بن راهویہ قول نقل کرے دے هغه فرمائی: (ان الله خلق آدم على صورة
 الرحمن) الفاظ پہ احادیثو کنسی ثابت دی۔ (۶)

دغه شان اسحاق الکوسج رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه ما دام امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ نہ اوریدلی دی چه ددی حدیث بارہ کنسی
 هغوی او فرمائیل: (حدیث صحیح) (۱) بل علامہ طبرانی رحمۃ اللہ علیہ کتاب السنة کنسی فرمائی چه مونو تہ د امام احمد بن

(۱) کشف المشکل مسند ابی هريرة: ۴۹۸/۳، رقم: ۳۴۴۴.

(۲) المنهاج شرح النووي علی صحیح مسلم بن الحجاج کتاب البر والصلة والأداب، باب النهی عن ضرب الوجه: ۱۶،
 ۳۸۱، رقم: ۶۵۹۸ دار المعرفه، طرف التثريب، کتاب الحدود، باب اتقاء الوجه فی الحدود والتعزیرات: ۱۷/۸، دار احیاء
 التراث، فتح الباری، کتاب العتق، باب إذا ضرب العبد فليجنب الوجه: ۱۸۳/۵، رقم: ۲۵۵۹.

(۳) طرح التثريب کتاب الحدود باب اتقاء الوجه إلخ: ۱۸/۸.

(۴) فتح الباری کتاب العتق باب إذا ضرب العبد إلخ: ۱۸۳/۵.

(۵) عمرو بن أبی عاصم الضحاک رحمة الله عليه، المتوفى: ۲۸۷ هجرى خپل کتاب کتاب السنة کنسی باب ذکر الکلام
 والصوت والشخص وغير ذلك، لاندی باب نمبر ۱۰۹ کنسی دا حدیث (لا تقبحوا الوجوه، فإن ابن آدم خلق على
 صورت الرحمن) پہ الفاظوسرہ ذکر کرے دے، رقم الحدیث: ۵۱۷، ۲۲۹/۱ المکتب الإسلامی، او طبرانی رحمۃ اللہ علیہ د ابن
 عمر رضی اللہ عنہما پہ طریق سرہ د ثقه راویانو پہ سندسرہ ددی حدیث تخریج کرے دے۔ حدثنا علی بن عبد العزیز، ثنا إسحاق
 بن إسماعیل الطالقانی، ثنا جریر عن الأعمش، عن حبيب بن أبی ثابت عن عطاء عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله
 عليه وسلم: لا تقبحوا الوجه، فإن ابن آدم خلق على صورة الرحمن تعالى (المعجم الكبير للطبرانی، عطاء ابن أبی رباح عن
 ابن عمر: ۴۳۰/۱۲ رقم الحدیث: ۱۳۵۸۰ مکتبه ابن تیمیة) دغه شان مذکورہ الفاظ د حدیث پہ دے کتابونو کنسی ہم
 راغلی دی: (۱) بغیة الباحث عن زوائد مسند العارث، کتاب الأدب، باب النهی عن تقبیح الوجه، رقم: ۸۷۲
 ۸۳۱/۱ مرکز خدمة السنة. (۲) مجمع الزوائد للهيثمی، کتاب النهی عن الضرب علی الوجه والنهی عن سبه: ۱۹۸/۸ رقم:
 ۲۳۱/۹ دار الفکر. (۳) الجامع الكبير للسيوطی، قسم الأقوال، اللام ألف مع التاء: ۲۲۷/۸ دار الکتب العلمیة. (۴) إتحاق
 المهرة بالفوائد المبتكرة من أطراف العشرة، حرف العين، مسند عبدالله بن عمر، عطاء بن أبی رباح عن ابن عمر:
 ۲۹۲/۸ رقم الحدیث: ۱۰۰۲۳، مرکز خدمة السنة والسيرة النبوية.

(۶) فتح الباری کتاب العتق باب إذا ضرب العبد إلخ: ۱۸۳/۵.

حنبل رضی اللہ عنہ حوئی عبد اللہ بن احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ بیان اوکرو چه یو سری زمونږ والد صاحب امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ ته اوونیل چه یو سری (خلق آدم علی صورته) معنی دا بیان کړه چه الله تعالی حضرت آدم علیه السلام د رجلي په شکل اوصورت باندي پیدا کړې دې نوهغوی او فرمائیل چه دې سری د دروغونه کار اخستی دې داعقیده خود جهمیبه ده. (۱) د صورت د ضمیر مرجع حضرت آدم علیه السلام نه دې بلکه الله تبارک و تعالی دې.

تر کومې چه خبره د علامه قرطبي رحمته الله علیه مازري رحمته الله علیه او عراقی ددې روایت د تردید ده او دا چه روایت بالمعنی کیدو کښې راوی ته غلط فهمی شوي ده. نو ددې جواب حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا ورکړې دې چه هم ابن ابی عاصم رحمته الله علیه ابو یونس عن ابی هريرة رضی اللہ عنہ په طریق سره ددې حدیث تخریج په داسې الفاظو سره کړې دې چه دمذکوره تاویل تردید کوی هغه الفاظ دادی: (من قاتل فلیجنب الوجه، فإن صورة وجه الإنسان علی صورة وجه الرحمن) (۲) یعنی کوم سپړې چه جنگ کوی نو (په جنگ کښې) دې په مخ باندي د و هلو نه خان ساتی، ځکه چه د انسان د مخ صورت د رحمن د مخ په صورت باندي ساتلې شوي دې.

ددې روایت په الفاظو کښې مذکوره تاویل ممکن نه دې اودا په دې خبره کښې صریح دې چه صورته د ضمیر مرجع هم د الله تعالی ذات دې. (۳) بهر حال که چرې د صورته د ضمیر مرجع الله تعالی وی نو ددې جملې به داسې تاویل کیږي کوم چه د الله تعالی د شان برابر وی مثلاً:

① صورة په هغه خانی د صفة په معنی کښې دې لکه چه لفظ صورت مسئله مشهور دې. او ددې نه د مسئلې صفت او کیفیت مراد وی. ددې مطلب به داسې چه الله تعالی حضرت آدم علیه السلام په هغه صفاتو باندي پیدا کړو چه د الله تعالی د صفاتو په شان او مثال دی. چنانچه الله تعالی هغه حی، عالم، قادر، مرید، متکلم، سمیع او بصیر جوړ کړو. (۴)

② د صورت نه صفة نه بلکه هم صورت او هئیت مراد دې. لیکن د الله تعالی طرف ته ددې اضافت د تشریف او تکریم دپاره دې. لکه چه روح الله، او بیت الله کښې د روح او بیت اضافت د شرف او عظمت ظاهرولو دپاره دې. په دې صورت کښې د حضرت آدم علیه السلام شکل اوصورت وجاهت اولطافت او حسن او جمال طرف ته اشاره کول مقصود دی چه الله تعالی حضرت آدم علیه السلام په هغه لطیف او جمیل صورت باندي پیدا کړو کوم چه په اسرار او لطائف باندي مشتمل دې او کوم چه هغه په خپل قدرت کامله سره د خپل طرف ته ور عطاء کړه. (۵)

(۱) التخریج السابق.

(۲) التخریج السابق.

(۳) کتاب السنه باب: ۱۰۹، ۱/۲۲۹ رقم: ۵۲۱ المکتب الإسلامی، بل کنز العمال کښې د طبرانی په حواله سره دا الفاظ راغلی دی: 'إذا قاتل أحدكم فلیجنب الوجه، فإن صورة الإنسان علی صورة وجه الرحمن' کنز العمال، الكتاب الأول الباب الثالث، الفصل الأول: فی الصفات: ۱/۲۲۷، رقم: ۱۱۴۳، الرسالة، الجامع الكبير، حرف إذا مع القاف، رقم: ۲۴۰۸، ۱/۳۲۷ الفاظ الحدیث: 'إذا قاتل أحدكم فلیجنب الوجه، فإن صورة وجه الإنسان علی صورة وجه الرحمن'، دارالکتب العلمیة.

(۴) فتح الباری کتاب العتق: ۵/۱۸۳ دارالفکر.

(۵) شرح ابن بطلال: ۹/۴ فتح الباری: ۱۱/۳ عمدة القاری: ۲۲/۳۵۸ إرشاد الساری: ۱۳/۲۲۹.

(۶) عمدة القاری: ۲۲/۳۵۸ إرشاد الساری: ۱۳/۲۲۹ شرح ابن بطلال: ۹/۵ مرقاة المفاتیح کتاب الديات باب ما لا یضمن من الجنایات: ۷/۷۹، دارالکتب العلمیة.

④ ذ صورته نه مراد هم شكل او هينت دي ليكن ذ الله تبارك وتعالى و طرف ته ددي اضافت حقيقي نه دي بلكه اضافت ملك دي. لكه چه (وَتَقَعَتْ فِيهِ مِنْ رُوْحِي) الآية كنيي دي او په دي صورت كنيي به معنى وي چه الله تعالى حضرت آدم عليه السلام په خپل مملوكه صورت باندې پيدا كړو. (١)

⑤ حضرت كشميري رحمته الله ددي جملې يو بل مطلب بيان كړې دي. هغه دا چه كه چرې بالفرض والمحال الله تعالى دي عالم ناسوتي طرف ته نزول فرمائيلې نوهم د انساني صورت سره به نى نزول فرمائيلو. خكه چه په قرآن كريم او احاديث طيبه كنيي خاني په خاني د الله تعالى طرف ته دعين، قدم، اصابع، وجه، ساق، يد، حق، يمينا، قبضة او ردا، او ازار وغيره الفاظوسره نسبت كړلې شوې دي. او په دي خبره كنيي خه شك نشته دي چه ذكر شوي اوصاف د انساني بدن او حليې سره تعلق لري. نوچه كله په قرآن او حديث كنيي انساني صورت سره تعلق لرونكي خيزونو نسبت الله تعالى طرف ته كړې شوې دي نوهم دي سره ددي خبرې طرف ته اشاره ملاويږي چه كه چرې الله تعالى جل وعلا ددي عالم ناسوتي طرف ته نزول كولي نوهم په دي حليې سره به نى نزول فرمائيلو د كوم نسبت چه الله تعالى طرف ته كړې شوې دي. اوهم ددي خبرې طرف ته د حديث دجال نه هم لارخودنه ملاويږي په كوم كنيي چه فرمائيلې شوي دي (انه اعور العين الهني وركم ليس باعور) (٢)

يعنى فرض كړه كه زمونږ رب ذوالجلال دي دنيا ته تشریف راوړلو نو دهغه دواړه سترگې به سلامتې وې خكه چه د يو سليم الجسد انسان حليه هم دغه ده. د مذكوره بحث په رنرا كنيي به دمذكوره جملې مطلب داشي چه الله تعالى حضرت آدم عليه السلام په هغه صورت باندې پيدا كړو كوم چه په على تقدير النزول د الله تعالى وې. (٣)

خلووم قول: د صورت د ضمير د مرجع په تعيين كنيي يو جماعت دا قول اختيار كړې دي چه په اصل كنيي حضور پاك دا ارشاد په يو خاص سبب سره فرمائيلې دي. (٤) او هغه داسې چه يوخل حضور پاك په يو سړي باندې تيريدو چه خپل غلام نى په مخ باندې وهلو او ورسره نى دا ونييل (قمه الله وجهك ووجه من اشبه وجهك) (٥) يعنى الله پاك دي ستا مخ او د چا مخ چه ستا په شان دي بدرنگه كړي. حضور پاك چه كله دا واوريده نو ونى فرمائيل (اذا ضرب احدكم فليتح الوجه، فان الله خلق آدم على صورته) (٦) كله چه په تاسو كنيي (خوك، بل خوك وهى نو په مخ باندې د وهلونو دي خان ساتي، خكه چه الله تعالى حضرت آدم عليه السلام د دغه وهلي شوي سړي په شكل او صورت باندې پيدا كړې دي. يعنى مه په مخ باندې وهل كوئى او مه هغې ته بدي ردي ونييل صحيح دي. خكه چه د حضرت آدم عليه السلام اودهغه د ټول اولاد صورت هم په يو نوعيت باندې دي. لهندا د يو انسان دمخ سپكاوي كولو سره د حضرت آدم عليه السلام او د نورو ټولو انبياء كرامو د شكل او صورت تنقيص لزم راخي. او د حضرت آدم عليه السلام نوم په خاص توگه خكه راغلي دي چه هغه ابوالبشر دي او د ټولونه اول دا صورت هم هغوى ته ور كړې شوې دي. دا قول د مهلب رحمته الله وغيره دي. (٧)

١) كشف المشكل مسند ابى هريرة: ٣/٩٨٨ رقم: ٣٤٤٤.

٢) صحيح البخارى كتاب الجمعة باب من انتظر حتى تدفن رقم: ٤٠٢٢ صحيح مسلم كتاب الإيمان باب ذكر المسيح الخ رقم: ٤٢٦٤ (١٦٩) ٢٧٤ سنن الترمذى كتاب الفتن باب صفة الدجال رقم: ٢٢٤١.

٣) فيض الباري كتاب الاستئذان: ١٨٨/٦-١٨٧ دار الكتب العلمية.

٤) شرح ابن بطلال، كتاب الاستئذان: ٩/٤ طرح التريب، كتاب الحدود، باب انقضاء الوجه فى الحدود والتعزيرات، السابعة: ١٧/٨ فتح الباري، كتاب العتق، باب إذا ضرب البعد الخ: ١٣/١٦٥ دار الكتب العلمية.

٥) المصادر السابقة.

٦) المصادر السابقة.

٧) المصادر السابقة.

په دې روایت کښې د خلقت په توګه د حضرت آدم عليه السلام د پلنوالي مقدار ذکر نه دي خو په بعض نور روایاتو کښې د پلنوالي مقدار هم بیان کړې شوي دي. چنانچه امام احمد رحمته الله د سعيد بن المسيب رضي الله عنه په طريق باندې د حضرت ابو هريره رضي الله عنه مرفوع روایت ذکر کړې دي د کوم الفاظ چه دادې: (کان طول آدم سبعين ذراعاً في سبعة أذرع عرضاً).^(١) يعني چه په وخت د خلقت د حضرت آدم عليه السلام اوږدوالي شپيته لاسه او پلنوالي اووه لاسه وو.

قوله: قال: اذهب فلم على أولئك من الملائكة..... الخ: لار شه او هغه فرشتوته سلام او کړه چه هغوی څه جواب کوی هغه به ستا اوستاد اولاد سلام شی.

"فلم" صیغه د امر نه بعض حضراتو په شروع کښې د سلام په وجوب باندې استدلال کړې دي لیکن دا خبره صحیح نه ده ځکه چه حضرت آدم عليه السلام ته کیدونکی د سلام حکم صرف د هغه خاص واقعي سره متعلق دي. په یو خاص حالت کښې صادر کیدونکی حکم په ټولو حالاتو کښې جاری کول صحیح نه دي. (٢) "أولئك" سره دي خبرې طرف ته اشاره ده چه د ملائکو کوم جماعت ته د سلام کولو حکم ورکړې شوي وو هغه د حضرت آدم عليه السلام نه لري په څه فاصله باندې وو. (٣) د ابوذر په روایت کښې د "اسمعه" په ځای "اسمع" لفظ دي. دغه شان "مجهونك" په ځای "مجهونك" دي یعنی هغوی څنگه جواب ورکوی. (٤)

"تحية" د باب تفعیل مصدر دي او تفعیلة په وزن باندې دي. په اصل کښې "تَحِيَّةٌ" وو د روميې یا حرکت حاء ته د ورکولونه پس یا په یا کښې ادغام کړه ددې د آخر تاء چه په حال د وقف کښې هاء سره بدلولې شی دي سره لزم ده، او ددې ماده حیاة ده. (٥)

په لغت کښې "تحية" چاته "حياك الله" (يعني الله تعالى دي تا ژوندي لري) ونيلو ته وائی. روستو چه په کومو الفاظو سره مخاطب ته دعا کولې شی د دغه الفاظو دپاره د تحية لفظ استعماليدل شروع شو که هغه الفاظ د السلام عليكم وي او که بل څه لفظ وي. (٦) چنانچه د جاهليت په زمانه کښې به د هر يو بادشاه خپله تحيه وه. په کوم سره چه به صرف هم هغه مخاطب کولې شو. بعضو ته "أبيات اللعن" (تاد خان د ملامتيا دکارونونه خپل خان لري اوساتلو) به ونيلې شو. (٧) بعضو ته "أعيصوا حيا" (ستاسو سحر دي په خير وي) چاته به ئی "إسلمكم كيورا" (هميشه سلامت اوسيره) سره به مخاطب کولې شو او چاته به "عش ألف سنة" (زرگونه کاله ژوندي اوسي) ونيلو شو. (٨) د "تمتلك" مبتداء محذوف، د هغه خبر دي. تقديري عبارت دادې: (هذه تمتهك وتحية ذريتك من بعدك) يعني ستاسو د پاره او تاسونه پس ستاسو د اولاد دپاره تحفه ده.

(١) مسند الإمام أحمد، مسند أبي هريرة، رقم: ١٠٩١٣، ٥٣٢/١٦، مؤسسة الرسالة، مسند البزار، علي بن زيد عن سعيد، رقم: ٧٨٤٤، ٢٥٨/٥، مكتبة العلوم والحكم، المعجم الصغير للطبراني، باب الميم، من اسمه محمد، رقم: ٨٠٨٠-٧٥-٧٦/٢، المكتب الإسلامي.

(٢) فتح الباري: ٤٠٣/١١.

(٣) المصدر السابق.

(٤) فتح الباري: ٤/١١، عمدة القاري: ٣٥٨/٢٢، إرشاد الساري: ٢٢٩/١٣.

(٥) الصحاح للجوهري، ص: ٢٧٩، المغرب: ٢٣٩/١، لسان العرب: ٤٢٩/٣-٤٢٨، النهاية: ١٨٤/١، دار المعرفه.

(٦) المغرب في ترتيب المعرب: ٢٣٩/١.

(٧) الصحاح للجوهري، ص: ٢٢، النهاية لابن الأثير: ٣٦/١، لسان العرب لابن المنصور: ٥٥/١.

(٨) النهاية في غريب الحديث والأثر: ١٨٧/١.

ایا سلام دَ اَمتِ محمدیه خصوصیت دی؟ په دې حدیث کښې ذکر لفظ ذریه نه د حضرت آدم عليه السلام عام ذریه هم مراد کیږي شی او صرف د اَمتِ محمدیه مسلمان ذریه هم مراد کیږي شی. (۱) لیکن د نور وروایاتونه معلومېږي چه د سلام مشروعت امت محمدیه علی صاحبها الف الف صلاة و تسلیم خصوصیت دی چنانچه امام بخاری رحمته الله په الادب المفرد (۲) کښې او ابن ماجه رحمته الله سنن (۳) کښې د حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها مرفوع روایت نقل کړې دي په کوم کښې چه دی: (ما حدتکم الیهود علی شیء ما حدوکم علی السلام والتأمین). (۴) یعنی یهودیان چه خومره حسد په سلام او آمین و نیلو باندې کوی دومره حسد د بیل څه خیزد و چې نه نه کوی دغه شان د حضرت ابوذر غفاری رضی الله عنه یو اوږد مرفوع روایت امام مسلم رحمته الله نقل کړې دي په کوم کښې چه دی: (فكنت انا اول من حيا به قية الاسلام). (۵) یعنی د ټولونه اول هم ما حضور پاک ته اسلامی تحیه پیش کړه.

بیهقی رحمته الله شعب الایمان کښې د حضرت ابو امامه رضی الله عنه مرفوع روایت نقل کړې دي په هغې کښې دی: (جعل الله الاسلام تحية لأمتنا وأماناً لأهل ذمتنا). (۶) یعنی الله تعالی سلام زمونږ د اَمتِ د پاره تحیه او د اهل ذمه د پاره امان جوړ کړې دي. سنن ابی داؤد کښې د حضرت عمران بن حصین رضی الله عنه یو روایت دی: (كنا نقول في الجاهلية: أنعم الله بك علينا وأنعم صابحاً، فلما كان الإسلام غلبنا عن ذلك). (۷) یعنی مونږ به د جاهلیت په زمانه کښې به (أنعم الله بك علينا) ستا په ذریعه دي سترگې یخې وې، او (أنعم صابحاً) ستا سحر دي ښه وې، صبح بخیر، الفاظ و نیل لیکن د اسلام راتلونه پس مونږ د دې الفاظو د و نیلو نه منع کړې شو. د مقاتل بن حیان رضی الله عنه په روایت کښې دی (كانوا في الجاهلية يقولون: حيت مساء، حيت صابحاً، فغير الله ذلك بالسلام). (۸) یعنی د جاهلیت په زمانه کښې به خلقو (حيت مساء) او (حيت صابحاً) الفاظ (چه د هغې معنی ده ته سحر ماښام ترو تازه او آباد اوسپړه) د تحیه په توگه به و نیلې شو الله تعالی دا په سلام سره بدل کړه.

قوله: فقال: السلام عليكم: حضرت آدم عليه السلام ته د "سَلِّمْ" لفظ و نیلې شوي وو د دې حکم په پوره کولو کښې حضرت آدم عليه السلام "السلام عليكم" او نیل. دا الفاظ یا خو الله تعالی د الهام په ذریعه حضرت آدم عليه السلام ته او خود لیا

(۱) فتح الباری: ۴/۱۱ عمده القاری: ۳۵۸/۲۳ إرشاد الساری: ۲۲۹/۱۳ فیض القدير رقم: ۳۹۲۸.

(۲) الأدب المفرد: ۵۱/۱ رقم: ۹۸۸، مكتبة المعارف، ریاض.

(۳) سنن ابن ماجه رقم: ۸۵۶، ص: ۲۷۸ دار احیاء الکتب العربیة.

(۴) مصنف عبدالرزاق رقم: ۲۶۳۹، ۱۹۸/۲ المجلس العلمی، مسند اسحاق بن راهویة رقم الحدیث: ۵۷۹ - ۱۱۲۲، ۵۴۰/۲، مكتبة الإيمان.

(۵) الصحيح لمسلم رقم: ۲۴۷۳ صحيح ابن حبان رقم: ۷۱۳۳، ۸۱/۱۶ الرسالة، مسند أحمد رقم: ۲۱۵۲۵، ۴۱۵/۳۵ الرسالة، مسند ابی داؤد الطيالسی: ۱/۶۴ رقم: ۴۵۸، دار هجر مصنف ابن ابی شیبة: ۲۶۱/۲۰ رقم: ۳۷۷۵۳ دار القبلة شرح مشکل الآثار: ۴/۲۷۱ رقم: ۱۱۵۹۵ الرسالة، مسند البزار: ۳۷۱/۹۰ رقم: ۲۹۴۸، مكتبة العلوم والحکم. پورته ذکر شوو ټولو کتابونو کښې یې صرف صحیح مسلم کښې کنت نه پس انا ضمیر اضافه ده.

(۶) کنز العمال رقم: ۲۵۲۵۴، ۱۱۶/۹ الرسالة المعجم الأوسط رقم: ۳۲۱، ۲۹۸/۳ دار الحرمین، المعجم الكبير رقم: ۷۵۱۸، ۱۲۷/۸، مكتبة ابن تیمیة.

(۷) سنن ابی داؤد کتاب الأدب باب: يقول الرجل للرجل: أنعم الله بك علينا، رقم: ۵۱۵۸، جامع الأصول رقم: ۴۸۶۲، ۶۰۷/۶، مكتبة دار لبیان مصنف عبدالرزاق رقم: ۱۹۴۳۷، شعب الإيمان، رقم: ۸۵۰۲، ۲۵۳/۱۱، مكتبة الرشد.

(۸) تفسیر ابن ابی حاتم، سورة النور، قوله تعالى: (لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ) رقم: ۱۳۳۳۲، ۳۵۱/۴۴، فتح الباری: ۴/۱۱.

الله تعالی هم دغه الفاظ او خودل او یا حضرت آدم علیه السلام پخپله **سَلِّمْ** د لفظ مصداق هم دغه الفاظ او گنول. (۱) د الهام په ذریعه د خودلو تائید د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د دې مرفوع حدیث نه هم کیږي د کوم تخریج چه ابن حبان رضی الله عنه کړې دې په دې کښې دی: (ان آدم لما خلقه الله عطف فألمه الله أن قال: الحمد لله) (۲) یعنی چه حضرت آدم علیه السلام الله تعالی پیدا کړو نو هغوی ته انتروشي راغلو نو الله تعالی د الهام په ذریعه الحمد لله و نیل وراو خودل. (۳) علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرماني چه سلام هم د الله مشروع شو او د دې شروع اوشوه. سلام د محبت کنجی ده په دې سره د نورو روڼو په زړونو کښې مینه او محبت زیاتېږي په دې سره ایمان کامل کیږي. حضرت آدم علیه السلام ته هم په دې موقع باندي د سلام و نیلو په خاص توگه هم په دې وجه حکم اوشو. (۴) د صحیح مسلم په یو مرفوع روایت کښې حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فرمانيلی: (لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّى تَتَوَضَّأُوا، وَلَا تَوُضَّأُوا حَتَّى تَحَابُّوا، إِلَّا أَذْ لَكُمْ عَلَى شَيْءٍ إِنْ فَعَلْتُمُوهُ تَحَابَبْتُمْ، أَفْتُوا السَّلَامَ بَيْنَكُمْ) أخرجه مسلم في كتاب الإيمان باب بيان أنه لا يدخل الجنة إلا المؤمنون رقم: ۵۴، وأيضاً عند أبي داود في سننه في كتاب الأدب باب في إفاء السلام وعند الترمذي في جامعه في الاستئذان، باب ما جاء في إفاء السلام، رقم: ۲۶۸۹ نور او گورنی إرشاد الساري: ۷/۲۳۴. یعنی تاسو د ایمان راوړلو نه بغير جنت ته نه شې داخلېدلې، او تاسو ترکومي چه خپل مینخ کښې محبت نه کوني کامل مؤمن نه شنی جوړېدې. آيازه تاسو ته هغه خيز او نه بسایم چه کله تاسو په هغې باندي عمل او کړنی نو په خپل مینخ کښې به مینه کړنی (هغه دادي چه) خپل مینخ کښې یو بل ته سلام کړنی.

د سلام شروع په کومو الفاظو سره او کړې شی؟ امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث ذکر کولو سره په دې خبره باندي استدلال کړې دې چه د سلام مشروع او مسنون الفاظ السلام علیکم دی. (۵) که چرته څوک بغيرد الف لام نه سلام علیکم او وانی نو بیا هم صحیح دی. (۶) قرآن کریم کښې دی: (فَقُلْ سَلِّمْ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ) (۷) په یو بل آیت کښې دی: (سَلِّمْ عَلَى نُوَيْرِ الْعَلِيِّينَ) (۸) په دې دواړو آیاتونو کښې سلام بغيرد الف لام نه دې البته بهتر او غوره السلام علیکم هم الف لام سره دې لکه څنگه چه د حدیث تشهد په الفاظ کښې (السلام علیک أیها النبی الخ) راغلی دی.

وعلیکم السلام او علیکم السلام نه شروع د سلام کول: که چرې یوسرې د وعلیکم السلام د لفظ نه د سلام شروع او کړې نو په اتفاق سره به دا سلام نه شمیرلې کیږي او نه به د دې الفاظو ویونکې د جواب مستحق وی ځکه چه د وعلیکم السلام په لفظ کښې د کلام د شروع کولو صلاحیت نشته دې. (۹) البته که د واؤ نه بغير علیکم

(۱) طرح التریب کتاب الحدود: ۱۰۵/۸ دار إحياء التراث، فتح الباری: ۴/۱۱.

(۲) صحیح ابن حبان رقم: ۱۶۴۶ الرسالة، موارد الظمان رقم: ۲۰۸۰، ۴۲۱/۶ دار الفیحاء، کنز العمال رقم: ۲۵۷۸۳.

(۳) ۲۳۰/۹، الرسالة، شعب الإيمان رقم: ۸۸۸۰، ۴۸۶/۱۲ مکتبه الرشد.

(۴) فتح الباری: ۴/۱۱.

(۵) إرشاد الساری: ۷/۲۳۴.

(۶) فتح الباری: ۴/۱۱ إرشاد الساری: ۱۳/۲۳۰-۲۲۹.

(۷) فتح الباری: ۴/۱۱ إرشاد الساری: ۱۳/۲۳۰-۲۲۹.

(۸) سورة الأنعام الآية: ۵۴.

(۹) سورة الصفات الآية: ۷۹.

(۱۰) فتح الباری: ۴/۱۱ إرشاد الساری: ۱۳/۲۳۰ الأذکار للنووی مع شرحه الفتوحات الربانية: ۲۹۵/۵، المکتبة الإسلامية.

السلام ونيطوسره چا د سلام شروع او کره نو په دې کښې اختلاف دې. بعض حضرات وانی چه په دې الفاظوسره د سلام شروع کول به سلام نه شی شمیرلې اونه به دا الفاظ ویونکې د جواب مستحق وی. (١) خکه چه سنن ابی داؤد (٢) او سنن ترمذی کښې ابو جری جابر بن سلیم رضی الله عنه نه روایت دې: (أنت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت: عليك السلام يا رسول الله! قال: لا تقل عليك السلام، لأن عليك السلام تحمة الموت)، (٣) یعنی زه د رسول الله ﷺ په خدمت کښې حاضر شوم او اوومې و نیل عليك السلام يا رسول الله، نو حضورياك او فرمائيل عليك السلام مه وايه خکه چه عليك السلام د مرو تحيه ده.

په دې روایت کښې عليك السلام په الفاظوسره سلام کولو نه حضورياك منع فرمائيلې ده او جواب نی هم نه دې ورکړې. د دې نه استدلال کولو سره دا حضرات فرمائی چه دا الفاظ به نه شرعاً په سلام کښې شمیروی اونه به ویونکې د جواب مستحق وی. (٤) لیکن راجح قول کوم چه امام غزالی، قاضی عیاض، علامه ابن قیم او امام نووی رحمهم الله اختیار کړې دې هغه دادي چه په دې الفاظوسره د سلام شروع کول مکروه دې. لیکن بهر حال په دې کښې د سلام صیغه موجود ده نو په دې وجه به دې ته هم سلام و نیلې شی او د دې الفاظو د اوریدلو نه پس جواب ورکول هم ضروری دې. (٥) خکه چه د عليك السلام په الفاظو کښې کوم کراهت دې هغه ذاتی نه دې بلکه د مشروع لفظ د تقدیم او تاخیر د وجې نه راغلي دې. (٦)

فائده: علامه شامی رحمته الله رد المحتار کښې فرمائی چه راجح خبره داده چه په شروع کښې عليك السلام و نیل شرعی سلام نه دې اونه په دې صورت کښې جواب ورکول ضروری دې خکه چه په حدیث کښې دې حضورياك د دې الفاظو جواب نه دې ورکړې بلکه د دې نه نی منع فرمائيلې ده. او که چرې دا سلام وي نو حضورياك به اول د هغه د سلام جواب ورکولو دهغې نه پس به نی ورته د صحیح سلام کولو طریقه خودله لکه چه په مانخه کښې تعدیل ارکان نه کونکې سړی ته اول د سلام جواب ورکړو دهغې نه پس نی د مونخ د راگرخولو حکم ورکړو. دارنگه علامه شامی رحمته الله فرمائی (قلت: فهذا مع ما مر به في اختصاص وجوب الرد عما إذا ابتدأ بلفظ السلام عليكم أو سلام عليكم) (کتاب الحظر والاباحة، فصل في البيع، ٥٩٦/٩ دار عالم الکتب) یعنی د سلام د جواب وجوب صرف دوو صورتونو سره خاص دې. ① کله چه د سلام شروع کول السلام عليكم يا ② سلام عليكم په لفظ سره او کړې شی

(١) فتح الباری: ٤/١١ إرشاد الساری: ٢٣٠/١٣ الأذکار مع الفتوحات: ٣٢٠/٥.

(٢) سنن ابی داؤد، ابواب السلام، باب کراهیه أن يقول: عليك السلام رقم الحديث: ٥١٦٨، ٤٣٥/٥ مؤسسه الريان.

(٣) سنن الترمذی ابواب الاستئذان والآداب، باب ماجاء فی کراهیه أن يقول: عليك السلام مبتدأ، رقم: ٢٧٢٢ وكذلك أخرجه ابن ابی شیبة فی المصنف، کتاب اللباس، باب: موضع الإزار أين هو؟ رقم: ٢٥٣١٩، ٣١٩/٢٥ دار القبلة، والنسائی فی السنن الکبری، کتاب عمل الیوم والليلة، باب: کیف السلام، رقم الحديث: ١٠٠٧٧، ١٢٦/٩ الرسالة، والبيهقی فی السنن الکبری، کتاب الشهادات، باب شهادة أهل المعصية، رقم: ٢١٦٢٣، ٢٣٦/١ دائرة المعارف العثمانية.

(٤) إكمال المعلم بفوائد مسلم، کتاب السلام، باب یسلم الراكب علی الماشی الخ: ٤١/٧، رقم: ٢١٦٠، دار الوفاء.

(٥) الأذکار للنووی، کتاب السلام، باب کیفیه السلام ص: ٢١٤ دار الفکر، فتح الباری کتاب الاستئذان: ٥/١١ دار المعرفة، شرح المسلم للنووی، کتاب السلام، باب: یسلم الراكب علی الماشی الخ: ٣٦٦/١٤ رقم ٥٦١١ دار المعرفة.

(٦) الفتوحات الربانية، کتاب السلام، باب کیفیه السلام: ٢٣٤/٥ المكتبة الإسلامية.

باقی ترکومی پورې چه ماقبل کښې ذکر شوي د ابوجري رضي الله عنه په حديث کښې د راغلي نهی تعلق دې نوهغه به په بیان احسن او اکمل باندې محمول وی یعنی چه د علیکم السلام په مقابله کښې بهتر او کامل تر سلام السلام علیکم دې (۱)

ایا علیک السلام د مرو و سلام دې؟ پورته ذکر شوی حدیث کښې حضور پاک د علیک السلام و نیلو نه منع فرمایلې ده او د منع کولو وجه ئی دا خودلې ده چه دا د مرو سلام دې.

اشکال: په دې باندې دا اشکال پیدا کیږي چه دا حدیث نور روایاتو سره متعارض دې ځکه چه امام مسلم رضي الله عنه د حضرت عائشه رضي الله عنها د حضور پاک سره جنت البقیع ته د تللو سره متعلق حدیث ذکر کړې دې په کوم کښې چه حضرت عائشه رضي الله عنها د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه معلومه کړه چه (قبرستان ته تلوسره) زه څه او کوم؟ حضور پاک ارشاد او فرمایلې (قولى: السلام على أهل الدمار من المؤمنين) (۲) دغه شان امام مسلم رضي الله عنه د حضور پاک جنت البقیع ته تللو سره پخپله د دعا کولو سره متعلق حدیث ذکر کړې دې. په کوم کښې چه حضور پاک (السلام علیکم اهل الدمار من المؤمنین) الفاظوسره اهل قبور ته سلام کړې دې (۳)

د امام مسلم رضي الله عنه ذکر کړې شوی دا دواړه روایتونه ماقبل کښې ذکر کړې شوي د ابوجري الهجیلی رضي الله عنه حدیث سره متعارض دی. ځکه چه د امام مسلم ذکر کړې شوي روایتونو کښې په کومو الفاظوسره چه اهل قبور ته سلام کړې شوي دې هغه علیک السلام د لفظ نه مختلف دی. نو بیا علیک السلام لفظ مرو سره خاص کیږي څه معنی ده؟ د دې اشکال مختلف جوابونه ورکړې شوي دي:

جواب نمبر ①: علامه قرطبي رحمته الله فرمائی چه پورته ذکر کړې شوو دواړو روایتونو کښې هیڅ تعارض نشته دې. ځکه چه د حضرت ابوجري رضي الله عنه نه روایت کړې شوي حدیث مطلب دادې چه کله یو قبر ته لاړشی او سلام کوي نو علیک السلام (د مفر د صیغې سره) به و نیلی شی او که د ډیرو قبرونو په مقبره کښې داخل شی سلام کوي نو (السلام علی اهل الدمار من المؤمنین) به و نیلی شی (۴)

جواب نمبر ②: علامه ابن العربی رحمته الله هم د عدم تعارض قائل دې. دهغه د بیان کړې شوي تطبیق وجه داده چه د علیک السلام په الفاظوسره د سلام کولو متعلق حدیث کښې چه کومه نهی راغلي ده هغه صرف دهغه خلقو سره خاص ده څوک چه دا الفاظ مرو سره خاص گنځي او دې الفاظوسره ژوندی خلقوته سلام و نیل د بد فالنی اونحوست والاعمل گنځي. د داسې خلقو دپاره په دې لفظ سره ژوندو ته سلام کول منع دی دعامو خلقو دپاره منع نه دی (۵)

خو دا پورته دواړه جوابونه بعید بنکاری ځکه چه د حدیث په الفاظو کښې په مذکوره صیغه سره د سلام کولو

(۱) الأذکار للنووي، كتاب السلام، باب كيفية السلام ص: ۲۱۴ دارالفکر.

(۲) صحيح مسلم كتاب الجنائز، باب: ما يقال عند دخول القبور، ص: ۳۷۶، رقم: ۱۰۲ (۹۷۴) بيت الأفكار الدولية، صحيح ابن حبان، كتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة، ذكر البيان بأن جبريل عليه السلام كان لا يدخل على المصطفى صلى الله عليه وسلم بيته إذا وضعت عائشة ثيابها، ۴۵/۱۶ رقم: ۷۱۱، الرسالة، مسند أحمد، مسند عائشة، رقم الحديث: ۲۵۸۵۵، ۴۳/۴۴، مؤسسة الرسالة.

(۳) صحيح مسلم كتاب الجنائز، باب: ما يقال عند دخول القبور، ص: ۳۷۷، رقم: ۱۰۴ (۹۷۵) بيت الأفكار الدولية، سنن النسائي الكبرى، كتاب الجنائز باب الاستغفار للمؤمنين رقم: ۲۱۷۷، ۲۱۷۸، ۴۶۸/۲، الرسالة، مسند أحمد، رقم الحديث: ۲۲۹۸۵، ۲۳۰۳۹، الرسالة.

(۴) تفسير القرطبي سورة النساء الآية: ۸۶، ۴۹۵/۶، الرسالة.

(۵) فتح الباري كتاب الاستيذان باب بدء السلام: ۵/۱۱

متعلق راغلی ممانعت عام دې نه په دې کښې د مفرد صیغې تخصیص دې اونه د څه خاص گمان د تخصیص طرف ته اشاره موجود ده. لهذا د حدیث عام الفاظ په یو خاص مفهوم کښې مقید کول بعید دی.

جواب نمبر ۱۵: د دې اعتراض درسم جواب قاضی عیاض رحمته (۱) او علامه ابن قیم رحمته (۲) پور کړې دې دا حضرات هم د مذکورہ احادیثو په مینځ کښې د تعارض نفی کوی. ځکه چه علیک السلام ته کوم تحية الموثی ونیلې شوي دې د دې مطلب دانه دې چه په شرعی لحاظ سره مرو ته د سلام کولو الفاظ علیک السلام دی. بلکه په دې حدیث کښې حضور پاک د یو داسې امر طرف ته خبر ورکړې دې د کوم چه په غریب معاشره کښې رواج وو. ځکه چه د عربو د شاعرانو دا عادت وو چه هغوی به په خپلو اشعارو کښې یومر شوی سرې مخاطب کولو سره د سلام پیش کولو دپاره (جار مجرور مقدم کولو سره) علیک السلام الفاظ استعمالول لکه چه دې شعر کښې دی:

عليك سلام الله قيس بن عاصم
ورحمته ما شاء ان يتوخا (۳)

دغه شان د حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه په شان کښې لوستلې شوي مرثيې الفاظ دادی:

عليك السلام من أمير ياركت
بدا لله في ذاك الأديم الممزق (۴)

د مذکورہ کلام نه داخبره معلومه شوه چه په حدیث کښې حضور پاک د دې الفاظو په ذریعه د سلام کولو نه منع فرمائیلې ده د کوم نه چه د عربو شاعرانو د خپل عادت موافق به مرو ته سلام کولو. د دې نه داخبره کنترول صحیح نه دی چه دا الفاظ د مرو سلام گرځولې شوي دي. بلکه مطلب دادې چه په دې الفاظو سره دې نه ژوندو ته سلام کولې شی اونه د جاهلیت د خلقو په شان مرو ته په دې الفاظو سره سلام کونی. بلکه د مرو د سلام کولو دپاره (السلام عليكم علياهل الديار من المؤمنين) الفاظ استعمالوئی.

فقالوا: السلام عليك ورحمة الله: یعنی د حضرت آدم عليه السلام د السلام عليكم په جواب کښې فرستو السلام عليك ورحمة الله او نیل. د دې نه معلومه شوه چه په کوم لفظ سره د سلام شروع کړې شوي ده هم په هغې سره جواب ورکول هم صحیح دی. (۵) لیکن بهتر دادی چه په جواب کښې صله (جار مجرور) مقدم کړې شی. (۶)

فقالوا: د صیغې د جمع نه بعض حضراتو په دې باندې استدلال کړې دي چه ډیرو خلقو ته د سلام کولو په صورت کښې به د هغوی نه د هر سرې دپاره جواب ورکول لازم شی ځکه چه د قالوا صیغه د جمع نه دا معلومیرې چه د ملائکه په جماعت کښې موجود هر یو فرد جواب ورکړې دي. (۷) لیکن صحیح خبره داده چه گنرې ډلې ته د سلام کولو په صورت کښې د هغه مجمعي نه د یوکس په جواب ورکولو سره وجوب ساقط کیږی اود ټولو د طرف نه به کافی گنرې شی. (۸) اگر چه بهتر صورت دادې چه ټول مخاطبین نمبر په نمبر جواب ورکړی. (۹)

(۱) إكمال المعلم بفوائد مسلم، كتاب السلام، باب يسلم الراكب على الماشي الخ: ۴۱/۷، دار الوفاء.

(۲) زاد المعاد فصل في صفة السلام: ۴۲۱/۲ الرسالة.

(۳) فتح الباری: ۵/۱۱، الوافی بالوفیات، حرف الواو، حفيد ابن أبي داؤد: ۲۱۵/۲۴ دار إحياء التراث العربی، زاد المعاد: ۴۲۱/۲ الرسالة.

(۴) فتح الباری: ۵/۱۱.

(۵) فتح الباری: ۶/۱۱ تفسیر القرطبی سورة النساء: ۸۶ ۳۰۰/۵ إرشاد الساری: ۲۳۰/۱۳.

(۶) الأذکار مع الفتوحات الربانية، كتاب السلام الخ، باب كيفية السلام: ۲۸۷/۵ المكتبة الإسلامية، عمدة القاری، كتاب الاستئذان باب بدء السلام: ۳۵۸/۲۲ دار الکتب العلمیة.

(۷) فتح الباری: ۶/۱۱ تفسیر القرطبی، سورة النساء: ۸۶ ۳۰۰/۵، الفتوحات: ۳۰۶-۳۰۷/۵.

(۸) فتح الباری: ۷/۱۱ الفتوحات: ۳۰۷/۵ باب حکم السلام، الأذکار: ۳۰۴ روح المعانی سورة النساء: ۸۶ ۹۶/۳ دار الکتب العلمیة.

د السلام عليك د مفر صیغې نه بعض حضراتو په دې باندې استدلال کړې دي چه صیغه د جمع (السلام عليكم) نه د سلام شروع کولو په صورت کښې صیغه د مفرد (السلام عليك) سره جواب ورکول هم کافی دی. (۱) لیکن صحیح خبره لکه چه علامه قرطبي رحمته الله علیه د ابن ابی زید رحمته الله علیه نه (۲) او حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د ابن دقیق العید رحمته الله علیه نه نقل کړې ده، دا ده چه که چرې په سلام کښې د جمع صیغه استعمال کړې شی نو جواب هم د جمع په صیغه سره ورکول پکار دی. په دې صورت کښې به د مفرد په صیغه سره جواب ورکول کافی نه وی ځکه چه د الله تعالی ارشاد دي: (وَإِذَا حُيِّئْتُمْ بِهِ فَقُولُوا بِحُسْنِ مِنْهَا أَوْرُدُوهَا) (۳) یعنی چه کله تاسو ته سلام او کړې شی نو تاسو د هغې نه ښه جواب ورکوئ یا بیا هم هغه هومره جواب ورواپس کړئ. په دې آیت کښې د دې خبرې حکم دي چه د سلام جواب د سلام په نسبت بهتر او احسن کیدل پکار دی. گنی کم نه کم هم د هغې برابر کیدل پکار دی او د جمع د صیغې په مقابله کښې د مفرد صیغه کمتر ده. ځکه چه د جمع صیغه د تعظیم او تفخیم دپاره راځی. (۴) بل د جمع صیغه د مخاطب سره سره هغه سره هروخت موجود پاتې کیدونکې کراماً کاتبین فرشتو سلام ته هم شامل کیږي. هم دغه وجه ده که مخاطب سره د دې چه هم یو کس وی نویا هم د جمع صیغه استعمالول مستحب دی. (۵) لهذا د جمع په مقابله کښې د کمتر کیدو د وجې نه د مفرد په صیغه سره د جمع جواب ورکول صحیح نه دی.

اشکال: د مذکوره حدیث نه خود جمع په جواب کښې د مفرد صیغه استعمالول صحیح معلومېږي ځکه چه د حضرت آدم عليه السلام د السلام عليكم وئیلوپه جواب کښې فرشتو السلام عليك د مفرد صیغې سره جواب ورکړو. جواب: په مذکوره حدیث کښې سره د دې چه فرشتو د جمع د صیغې په جواب کښې د مفرد صیغه استعمال کړې ده او په دې اعتبار سره د سلام په مقابله کښې په جواب کښې کمې واقع شوې دي لیکن چونکه په سلام کښې د ورحمة الله اضافه موجود نه ده کوم چه په جواب کښې موجود ده. نو که په یو اعتبار سره په جواب کښې څه کمې راغلې دي نو د ورحمة الله اضافې سره هغه کمې پوره شو او بالجمله جواب د سوال په مثل شو. د دې نه معلومه شوه چه د مفرد صیغه په هغه صورت کښې د جمع د جواب دپاره نه کافی کیږي کله چه دې سره نوره څه اضافه اونه کړې شی. ځکه اصل مقصود دا دي چه د سلام جواب د سلام په نسبت بهتر وی یا کم نه کم برابر وی او د مفرد صیغې سره که چرې ورحمة الله وغیره اضافه او کړې شی نو دغه د جمع د صیغې برابر کیدي شی.

فزادوه ورحمة الله: یعنی فرشتو په جواب کښې د ورحمة الله اضافه او کړه دا اضافه کول په اتفاق سره مستحب ده. (۶) که چرې سلام کونکي ورحمة الله او وئیل نو جواب کښې د ویرکاته اضافه کول مستحب دی. (۷) و طوله ستون ذراعاً: د ذراع نه کوم یو ذراع مراد دي؟ په دې کښې دوه احتمال له دي: ① دې نه د حضرت آدم عليه السلام ذراع مراد دي. ② ذراع متعارف مراد دي. شارحینو حضراتو دا دواړه احتمالات نقل کړي دي. علامه ابن

① الفتحاح: ۳۰۶/۵-۳۰۴-۳۰۶/۳ روح المعانی: ۹۶/۳.

② فتح الباری: ۶/۱۱.

③ تفسیر القرطبي سورة النساء: ۸۶، ۳۰۰/۵.

④ فتح الباری: ۳۷/۱۱.

⑤ سورة النساء: ۸۶.

⑥ فتح الباری: ۳۷/۱۱.

⑦ تفسیر القرطبي: ۳۰۰/۵-۳۰۹ الأذکار مع الفتحاح: ۲۸۷/۵-۲۸۵ عمده القاری: ۳۵۸/۲۲ لکونر الجاری: ۶/۱۰.

⑧ فتح الباری: ۶/۱۱ إرشاد الساری: ۲۳۰/۱۳.

⑨ فتح الباری: ۶/۱۱ إرشاد الساری: ۲۳۰/۱۳.

التین علیه السلام فرمائی کہ دے نہ ذراع متعارف مراد دے اودے تہ علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ قول اشہرونیلی دے (۱) او مطلب دادے کہ دحضرت آدم علیہ السلام قد پہ اوردوالی کنبے د نن وخت دخلقو د شپیتو ذراع پہ اندازہ وو یعنی شپیتہ گزہ وو. علامہ سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ کلام کنبے تسامح واقع شوے دے او ہفہ داسے کہ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ احتمال اول تہ اظہر و نیلی دے خو احتمال اول دہغوی پہ عبارت کنبے ہلو ذکر نہ دے اودویم دا ہغوی کہ د اظہریت کوم دلیل ذکر کرے دے ہفہ د اول احتمال مؤید نہ دے بلکہ ددے نہ د دویم احتمال تائید کیری (۲)

علامہ سندھی رحمۃ اللہ علیہ اول احتمال (کہ پخپلہ ہم دحضرت آدم علیہ السلام ذراع مراد دے) د نہ صحیح کیدو علت بیانولوسرہ و نیلی دے کہ دلته مقصد دحضرت آدم علیہ السلام تعارف دے اود اول احتمال مراد داخلستلو پہ صورت کنبے دا مقصد نہ حاصلیری خکہ کہ پہ دغہ صورت کنبے بہ مفہوم داسے د آدم علیہ السلام پخپلہ ذراع دہغوی د شپیتو ذراع د اورد بدن یو جز دے لیکن دا معلومہ نہ دہ کہ پخپلہ دہغوی ذراع خومرہ وو اوچہ کلہ دحضرت آدم علیہ السلام پخپلہ ذراع مجهول دے نو پہ دے سرہ بہ لزاماً دہغوی د بدن اوردوالی ہم مجهول شی اوداسے بہ پہ خانی د تعارف تہجیل لزم راشی پہ دے وجہ اول احتمال صحیح نہ دے

بل د اولنی احتمال مراد داخلستلو پہ صورت کنبے دحضرت آدم علیہ السلام د لاسونو دیر وارہ کیدل لزمی راخی اودا پہ خانی د بنائست بدرنگوالی دے اوداسے کیدل دا اعتدال تہ ہم جدا دی. دغہ شان د لاسونو د دیر وارہ کیدو سرہ ہفہ منافع او مقاصد ہم نہ شی حاصلیدلی کوم کہ د یومعتدل لاسونو والا انسان حاصلولی شی (۳)

پہ دے حوالہ د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ عبارت کنبے سہو دہ. چنانچہ فتح الباری کنبے دی: (بحمل أن یرید بقدر الذراع المتعارف یومئذ عند المخاطبین، والأول أظہر، لأن ذراع کل أحد بقدر ربعہ، فلو کان بالذراع المہود لکانت یدہ قصیرة فی جنب طول جسدہ) (۴) یعنی ممکن دے کہ ددے نہ مراد ہم ہفہ ذراع مراد وی کوم کہ حدیث رسول صلی اللہ علیہ وسلم مخاطب حضراتو پہ نیز متعارف وو. لیکن اولنی احتمال راجح دے خکہ کہ د سری ذراع دہغہ د قد د خلورمی حصی برابر وی. نو کہ چرے د ذراع نہ متعارف ذراع مراد واخستی شی نو ددے نتیجہ بہ داسے کہ دحضرت آدم علیہ السلام د اورد بدن پہ اریخ کنبے د لاسونو دیر زیات لندیدل او وارہ کیدل لزم راخی.

د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ عبارت کنبے دی (والأول أظہر) لیکن پہ عبارت کنبے د احتمال اول تصریح نشتہ دا سہو دہ او صحیح عبارت داسے دے: (بحمل أن یرید بقدر ذراع نفسه و بحمل أن یرید بقدر الذراع المتعارف یومئذ عند المخاطبین، والأول أظہر، لأن ذراع کل أحد بقدر ربعہ، فلو کان بالذراع المہود لکانت یدہ قصیرة فی جنب طول جسدہ) (۵)

دا روایت امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ ہم پہ دے طریق سرہ مرفوعاً نقل کرے دے (۶) پہ روایت باب کنبے دحضرت آدم علیہ السلام قد شپیتہ ذراع خودلی شوے دے ددے تائید دحضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ پہ یویل روایت سرہ ہم کیری. ہفہ روایت دادے: (کان طول آدم ستین ذراعاً فی سبعة أذرع عرضاً) (۷) یعنی آدم علیہ السلام د اووہ ذراع پلنوالی سرہ شپیتہ ذراع اورد وو.

(۱) عمدة القاری: ۲۸۷/۱۵.

(۲) تعليقات العلامة السندی علی صحیح البخاری: ۴۶۸/۱.

(۳) تعليقات العلامة السندی علی صحیح البخاری: ۴۶۸/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۴۲/۶.

(۵) الأبواب والتراجم، ص: ۲۱۲.

(۶) مسند الإمام أحمد، مسند أبی ہریرہ رضی اللہ عنہ: ۴/۱۳، رقم الحدیث: ۸۱۷۱.

(۷) عمدة القاری: ۲۸۸/۱۵، إرشاد الساری: ۲۳۴/۷.

حافظ ابن کثیر رحمته الله البدایه والنهایه کنبی فرمائیلی دی چه دی روایت کولو کنبی امام احمد رحمته الله متفرد دی. (۱) بعض روایاتو کنبی حضرت آدم علیه السلام قد غیر معمولی اورد خودلی شوی دی. چنانچه حضرت ابو هریره رضی الله عنه دا روایت حافظ عبدالرزاق رحمته الله په یویل طریق سره نقل کړې دی په کوم کنبی چه دی: (ان آدم لما اهبط کانت رجلاه فی الأرض ورأسه فی السماء فحطه الله إلى متین ذراعاً) (۲) یعنی چه کله آدم علیه السلام په زمکه باندي راکوز کړې شو نو د هغوی خپې په زمکه وې او سر نی په آسمان کنبی وویا الله تعالی شپيته ذراع پورې د هغوی قد راکم کړو.

ددې مفهوم نور احادیث هم نقل دی او هغه ټول د حدیث باب معارض دی. په حدیث باب کنبی تصریح ده چه حضرت آدم علیه السلام پیدا شو نو د هغه قد شپيته گزه وو. ددې مطلب دا شو چه هغه د خلقت د شروع نه هم په دغه قد باندي وو. لیکن د عبدالرزاق رحمته الله د روایت نه په ظاهره معلومیږي چه د پیدائش د شروع نه هم دغه شان د اورب د والاو چه خپې به نی په زمکه باندي وې او سر به نی آسمان سره لگیدلو. نو چونکه حدیث باب سره ددې تعارض دی په دی وجه حافظ ابن حجر رحمته الله او فرمائیل چه هم دا روایت باب معتبر دی چه حضرت آدم علیه السلام پیدا کړې شو نو شپيته ذراع وو. (۳)

فَكُلْ مِنْ يَدْخُلِ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ آدَمَ: چنانچه هر هغه سرې چه جنت کنبی به داخلیری (هغه) به د حضرت آدم علیه السلام په صورت باندي وې. حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی چه ددې حدیث نه ثابت شوه چه جنتیان به د شکل او صورت د هر نقص او عیب نه پاکیدوسره جنت کنبی داخلیری. په حسن او جمال او طول او قامت کنبی به هغه د حضرت آدم علیه السلام په صورت باندي وې. (۴)

معارف ابن قتیبه کنبی دی: (ان آدم علیه السلام کان أمره، وإمّانت اللجة لولده بعده، وکان طوالاً، کثیر الشعر، جعد الشعر، أحمل الوریة) (۵) یعنی آدم علیه السلام بی زبیری وو البته د هغه د خونی زبیر راختلی وه، حضرت آدم علیه السلام د اورب دو گورگوتی وینستو والا په مخ د زمکه د ټولو نه زیات بناسته وو.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی حافظ عبدالرزاق رحمته الله (علی صورة آدم) سره (وطوله ستون ذراعاً) الفاظ هم په خپل روایت کنبی نقل کړې دی. دا د (علی صورة آدم) تفسیر نه دی بلکه د خاص بعد العام د قبیل نه دی او مطلب دادې چه په جنت کنبی داخلیدونکی هر سرې به د حضرت آدم علیه السلام په صورت باندي وې او د هغه قد به شپيته ذراع وې. (۶)

قَلَّمَ نَزَلَ الْخَلْقَ يَنْقُصُ حَتَّى الْآنَ: لیکن د (حضرت آدم علیه السلام نه پس) تراوسه پورې خلق په کمیدو دی. حتی دالی په معنی کنبی دی.

د حدیث باب د تشریح په ذیل کنبی وړاندې تیر شو چه حضرت آدم علیه السلام د قد و قامت سره په حسن او جمال کنبی هم بی مثال وو او د هغوی په شان هیڅوک نه وو. نو سوال دادې چه د کمیدو عمل روستو په مخلوق کنبی د حسن او جمال او قد و قامت د وارو په اعتبار سره وویا صرف د قد په لحاظ سره وو.

اکثر شراح د حدیث په دی جمله کنبی د نقص خلق اطلاق په قد باندي کړې دی او مطلب دا خودلی شوی دی چه د حضرت آدم علیه السلام نه پس د خلقو په قد کنبی کمی راتلو. چنانچه حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله فرمائی چه مطلب دادې چه د هر راتلونکی قرن خلقو قد، د تیر شوی قرن د خلقو نه کم پاتې دی او دغه شان د نقص خلق

(۱) البدایه والنهایه: ۱۳۲/۱.

(۲) مصنف عبدالرزاق: ۹۳/۵ باب بیان الکعبه رقم: ۹۰۹۶.

(۳) فتح الباری: ۴۴۳/۶.

(۴) فتح الباری: ۴۴۳/۶ عمده القاری: ۲۸۸/۱۵ إرشاد الساری: ۲۳۴/۷.

(۵) إرشاد الساری: ۲۳۴/۷.

(۶) فتح الباری: ۴۴۳/۶.

دا سلسله روانه ده. لیکن دې امت ته په رسیدو سره په قد کښې دکمی عمل بند شو. اوس به د قیامت پورې په قد کښې نور کمی نه کیږي. دحی الآن هم دغه مطلب دې. (۱)

خو علامه قسطلانی رحمته الله علیه د نقص خلق اطلاق په حسن وجمال او قد و قامت دواړو باندې کړې دې. مطلب دا چه څنگه په قد کښې کمی راغلې دې دغه شان په حسن وجمال کښې هم کمی راغلې کوم چه دې امت ته په راتلو باندې بند شوې. البته جنت کښې د داخلیدو نه پس به ټول خلق په حسن وجمال او قد و قامت کښې د حضرت آدم علیه السلام په صورت وی. (۲)

علامه ابن التین رحمته الله علیه فرماني چه کله د سړي قد راؤخی نو کتونکو ته قطعی دا اندازه نه کیږي چه په څومره وخت کښې د ده قد راؤتلو بلکه کتونکو ته د یوې مودې تیریدو نه پس ددې خبرې اندازه کیږي چه د فلانکی قد لونی شوي دې او هغه اوږد شوي دې هم په دې باندې نقص خلق هم قیاس کړنی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دې باندې اشکال کوي چه د قد اوږدوالي زمانه په زمانه کم شو نو په دې باندې قیاس کولو سره د قوم ثمود او نورو پخوانو قومونو قدونه هم د حضرت آدم علیه السلام په شان غیر معمولی کیدل پکار وو ځکه چه دهغوی او حضرت آدم علیه السلام په مینځ کښې زیاته فاصله نه ده لیکن دهغوی د کلو او قصبو کوم آثار چه تراوسه پورې محفوظ دي دهغې نه اندازه کیږي چه دهغوی قد د عام انسانانو په شان درمیانه وو زیات اوږد نه وو. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه تراوسه پورې ددې اشکال هیڅ جواب ماته معلوم نه شو. (۴)

هم دغه اشکال حضرت انور شاه کشمیری رحمته الله علیه هم د علامه ابن خلدون رحمته الله علیه په حواله سره نقل کړې دي. (۵) حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی رحمته الله علیه په ډیر بارک پینښی سره ددې اشکال جواب ورکړې دې. هغه فرماني چه لکه څنگه په یوانسان باندې ماشوموالي خوانی او بوداوالی درې مختلف ادوار راخی هم دغه شان په عالم باندې هم دغه دریاړه زمانې تیر شوي دي. چنانچه د حضرت آدم علیه السلام نه د نوح علیه السلام پورې ماشوموالي دور وو، د نوح علیه السلام نه د ابراهیم علیه السلام پورې شباب یعنی خوانی وه او بیا دې نه پس بوداوالی. د ماشوموالي دور نه د شباب پورې د انسان قد ورځ په ورځ غټیږي. په حدیث کښې خودلې شوي دي چه د انسان قد د حضرت آدم علیه السلام نه پس د اوږدوالي نه د کمی طرف ته مانل شوی. اوس داسې اوگنړنی چه د حضرت آدم علیه السلام نه د نوح علیه السلام پورې دور چونکه د طفولیت وو په دې وجه په دې موده کښې انسان د قامت په اعتبار سره د طول نه د قصر طرف ته سفر او کړو او د طول نه د قصر طرف ته دامیلان دومره په تیزنی سره وو چه په دومره تیز رفتارنی سره په طبیعی توگه باندې د انسان قد د قصر نه د طول طرف ته نه لوینیږي. (۶)

د حضرت شیخ الحدیث مقصد دا خودل دی چه د حضرت آدم نه تر نوح پورې عالم د طفولیت د دور نه تیریدو او په دغه موده کښې د انسان قد په ډیر تیزنی سره کمیدلو. چونکه د قوم ثمود وغیره تعلق د حضرت نوح علیه السلام نه پس زمانې سره دې کوم چه د عالم د شباب دور وو او انسان قد ددې نه وړاندې هم د عالم د طفولیت په دور کښې کم شوي وو په دې وجه دهغوی قدونه هم د نن د عام انسانانو د قد په شان درمیانه یا ددې نه لږ شان اوږده وو. او هم په دې وجه دهغوی کورونه هم غیر معمولی اوچت نه وو بلکه دهغه دور د مروج انداز وو.

(۱) فتح الباری: ۳۴۲/۶ عمده القاری: ۲۸۸/۱۵.

(۲) ارشاد الساری: ۲۳۴/۷.

(۳) فتح الباری: ۳۴۳/۶.

(۴) فتح الباری: ۴۴۳/۶.

(۵) فیض الباری: ۱۷/۴.

(۶) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۲.

مگر حقیقت دادی چه دقوم عام او ثمود قدونه غیر معمولی آورده وو. ددی تائید د مختلف تاریخی روایاتونه هم کبری. د آیت (وَوَإِذْ نُنزِّلُ فِي الْخَلْقِ نَضَطَةً) الاعراف: ۱۶۹ لاندی علامه آلوسی رحمته د کلبی رحمته په حواله سره نقل کړی دی: (کانت قامة الطويل منهم مائة ذراعاً، وقامة القصير منهم ستين ذراعاً) ^(۱)

یعنی د قوم عاد او ثمود د اوږد سړی قد سل ذراع او د ټیټ سړی قد شپيته ذراع وو. حافظ ابن عساکر رحمته هم د ابن وهب رحمته یو روایت نقل کړی دی په هغې کښې دی: (وکانت هامة الرجل مثل القبة العظيمة وعنه بفرخ فيها الساعه) چه په هغوی کښې د یوسړی سر به د لونی گنبد په شان وو او سترگې به نسی دومره غټې وې چه په هغې کښې به ځن اوږو بچی راوړلې شو. دغه شان د قتاده رحمته روایت دی: (انهم كانوا انثى عشر ذراعاً) ^(۲) یعنی د هغوی قد به دوولس ذراع وو. په یو بل روایت کښې دی چه هغوی د کهجورو د ونو په شان اوږده وو. ^(۳) لیکن دا اشکال بیان هم باقی پاتې کيږی چه د هغوی کورونه ولې د هغوی د قد په شان اوږده نه وو؟

امام بخاری رحمته د باب لاندې مختلف احادیث او آثار د صحابه کرامو نقل کړی دی. خود باب مناسبت سره نسی هغه حدیث نه دی راوړی کوم چه امام ترمذی رحمته امام نسائی رحمته او امام بزار رحمته د سعید مقبری رحمته په طریق سره د حضرت ابو هریره رضی الله عنه نه مرفوعاً روایت کړی دی او ابن حبان رحمته ددی روایت تصحیح کړی ده روایت دادی: (ان الله خلق آدم من تراب له جعله طينا، ثم تركه، حتى اذا كان حماً منونا خلقه وصورة، ثم تركه، حتى اذا كان صلصلاً كالغبار كان ايليس يرمه فيقول: لقد خلقت لأمر عظيم، ثم نفخ الله فيه من روحه. وكان أول ما جرى فيه الروح بهرة وخياضهم، فطس فقال: الحمد لله، فقال الله: يرحمك الله..... الحديث) یعنی الله تعالی حضرت آدم عليه السلام خاوری نه پیدا کړو نو هغه نسی خټه جوړولو سره پریخودو. کله چه دا خټه سخا بدبوداره شوه نوبیا الله تعالی د هغه شکل او صورت جوړ کړو. بیانی دا پریخوده تردی چه هغه لکه د ټکری (توکړکې) په شان آواز کونکې شوه. بیا الله تعالی په دی کښې خپل روح پوکوهلو. د بدن په کومه حصه کښې چه اول روح روان شو هغه د هغه سترگې او پوزه وه. په کوم سره چه هغه ته اتروشی راغلو په دی باندې هغه الحمد لله او بئیل نو الله تعالی په جواب کښې یرحمک الله او فرمائیل. ^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته چه د حدیث کوم الفاظ ذکر کړی دی په دی الفاظو سره د حدیث صرف امام ابو یعلی موصلی رحمته روایت کړی دی. نورو محدثینو سعید مقبری عن ابی هریره په طریق سره نقل کړی شوی روایت الفاظ د پورتنو الفاظو نه مختلف دی. البته مضمون په ټولو کښې هم یو دی. حافظ ابن حجر رحمته سره ددی چه دلته تصریح نه ده کړی چه د حدیث دا الفاظ د کوم محدث تخریج کړی شوی دی مگر المطالب العالیه کښې د حدیث

(۱) روح المعانی سوره الاعراف: ۵۴۹/۸ دار احیاء التراث العربی.

(۲) تعلیقات الأستاذ بدر عالم المیر ټیټی علی هامش فیض الباری: ۳۴۲/۴ دار الکتب العلمیه.

(۳) روح المعانی: ۱۹/۸ و تعلیقات الأستاذ بدر عالم المیر ټیټی علی هامش فیض الباری: ۳۴۲/۴ دار الکتب العلمیه.

(۴) روح المعانی: ۱۹/۸ و تعلیقات الأستاذ بدر عالم المیر ټیټی علی هامش فیض الباری: ۳۴۲/۴ دار الکتب العلمیه.

(۵) مسند ابی یعلی موصلی، مسند ابی هریره رضی الله عنه: ۴۵۲/۱۱، رقم: ۶۵۸۰-۷۴۰ وأخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب التفسیر، باب فی قصة خلق آدم وبدء التسليم والتشميت وجده وجد ذرینه رقم: ۳۳۶۸ وقال: حسن غریب وأخرجه الحاكم فی المستدرک: ۲۹۲/۴ وقال: هذا حدیث صحیح الإسناد ولم یخرجاه، کتاب الأدب رقم: ۷۶۸۱ وابن حبان فی صحیحه فی کتاب تاریخ باب بدء الخلق رقم: ۱۶۷ عمؤسة الرسالة، مسند ابی هریره رضی الله عنه، ابن ابی ذباب عن المقبری عن ابی هریره رقم: ۸۴۷۸ والنسائی فی عمل الیوم والليلة فی باب ما یقول إذا عطس، رقم: ۲۱۸ وفتح الباری: ۳۶۴/۶.

الفاظ مذکوره امام ابو یعلیٰ موصلی رحمته طرف ته منسوب کری دی. (۱)
 دغه شان د باب متعلق یو خو نور احادیث هم دی لکه چه د حضرت موسیٰ اشعری مرفوع روایت دې کوم چه امام
 ترمذی رحمته او امام ابوداؤد رحمته تخریج کری دې. روایت دادې: ان الله خلق آدم من قبضة قبضها من جمیع الارض، فجاء بنو آدم
 علی قدر الارض.... الحدیث، الله تعالیٰ حضرت آدم د ټولې زمکې نه اخستی شوی یو موتی خاوری نه
 پیدا کړو، چنانچه د دې نه پس بنی آدم هم په داسې اندازه شمیر کښې دنیا ته راغله. (۲)
 هم د دې روایاتو نه یو د حضرت انس رضی الله عنہ مرفوع روایت هم دې کوم چه امام مسلم رحمته او امام احمد رحمته تخریج
 کړې دې. روایت دادې: لما صور الله آدم ترکه ما شاء الله ان یترکه، فجعل ابلیس یطیف به، ینظر ما هو، فلما راه أجوف، عرف أنه خلق خلقاً لا
 یتماک. اللفظ لمسلم یعنی چه کله الله رب العزت د حضرت آدم علیه السلام جسده جوړه کړه نو چه خومره موده نی غوښتل په
 جنت کښې اوساتل. ابلیس به د دې نه څلور واړه طرف ته تاویدلو او کتل به نی چه دا څه دی. نو چه کله هغه دا
 جسده د دتنه نه خالی او ډډه اولیدله نوونی ونیل چه داسې مخلوق نی پیدا کړو چه په خپل خان به قابونه شی
 ساتلې. (۳)

د حضرت ادم او حواء علیهما السلام نه د انسانی نسل زیاتیدلو بیان: حافظ ابن کثیر رحمته په البداية
 والنهاية کښې تحریر کړی دی چه د بعض اهل علم رانې داده چه په جنت کښې هیڅ اولاد نه وو شوی. بعض
 فرماني چه شوی وو. د هغوی قایل او د هغه سره په یوځای پیدا شوی خور هم جنت کښې پیدا شوی والله
 اعلم. (۴)

زمونږ په نیز رومې قول راجح دې ځکه چه د دویم قول تائید د یو روایت نه هم نه کیږی. حافظ ابن جریر رحمته
 فرماني چه حضرت حواء ته کله حمل اوشو نو په یو وخت دوه بچی رور او خور پیدا شوی وو. دغه شان د حضرت آدم
علیه السلام څلوښت بچی د هغه د شانه شل ځل په حمل کیدو سره پیدا شو: په هغوی کښې یو هلك هم خپل خان سره
 پیدا شوی (غبرگونی) خور نه علاوه چه کومې خور سره غوښتل نکاح کولې شوه. هغه وخت غبرگونی خور نه
 علاوه ټولو سره نکاح جائز وه ځکه چه ښځې هغه وخت د خپلو دغه خوښندو او مور نه علاوه نورې نه وې. په دې
 وجه د نسل د زیاتولو دپاره د دې اجازت ورکړې شو. (۵)

حافظ ابن جریر رحمته د بعض مؤرخینو په حواله سره لیکلی دی چه حضرت حواء د خپلې ختیځې نه د حضرت آدم
علیه السلام شپږ شلې اولاد راوړی. د هر حمل نه به یوه جوړه پیدا کیدله. د ټولو نه اول جوړه کښې قایل او د هغه غبرگونی
 خور فلیحا او د ټولو نه آخر کښې عبدالمغیث او د هغه غبرگونی خور امة المغیث وو. والله اعلم. (۶)
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: که چرې حدیث د (باب خلق آدم و ذریته) حصه او منلې شی نو بیا خو په

(۱) المطالب العالیة کتاب احادیث الانبیاء باب خلق آدم علیه الصلاة والسلام: ۲۲۹/۱۴ رقم: ۳۴۴۷ وتحفة الأشراف
 بمعرفة الأطراف: ۴۷۱/۹ برقم: ۱۲۹۵۵.

(۲) سنن أبی داؤد کتاب السنة باب فی القدر رقم الحدیث: ۴۶۹۳ وجامع الترمذی، أبواب تفسیر القرآن، باب سورة
 البقرة، رقم الحدیث: ۲۹۵۵، وصحیح ابن حبان کتاب تاریخ باب بدء الخلق رقم الحدیث: ۶۱۶۰، ۲۹/۱۴ مؤسسه
 الرسالة.

(۳) أخرجه الإمام مسلم فی کتاب البر والصلة والآداب، فی باب خلق الإنسان خلقاً لا یتماک، رقم الحدیث:
 ۶۴۹ و أخرجه الإمام أحمد، مسند أنس بن مالک رضی الله عنه: ۱۶/۲۰ رقم الحدیث: ۱۲۵۳۹ وفتح الباری: ۳۶۴/۶.

(۴) البداية والنهاية: ۱۲۵/۱.

(۵) تاریخ الطبری: ۸۹/۱.

دوارو کنبی مناسبت واضح دې چه په دوارو کنبی د حضرت آدم علیه السلام د پیدائش ذکر دې. او که چرې دا حدیث (باب قول الله تعالی: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً ۗ»)، حصه او منلې شی نویسا هم د حدیث او ترجمه الباب په مینځ کنبی مناسبت واضح دې په دې معنی چه دوارو کنبی د حضرت آدم علیه السلام تذکره ده خکه چه (خلفه) نه مراد حضرت آدم علیه السلام دې یا بیا حضرت آدم علیه السلام او اولاد آدم دوارو مراد دې. (۱)

[۳۱۴۹]: حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ عُمَارَةَ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ أَوَّلَ زُمْرَةٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ عَلَى أَشَدِّ كَوَكَبٍ دُرِّيٍّ فِي السَّمَاءِ إِضَاءَةً، لَا يُولُونَ وَلَا يَنْقُطُونَ، وَلَا يَتَغَلَّوْنَ، وَلَا يَمْتَخِطُونَ، أَمْشَاطُهُمُ الذَّهَبُ، وَرَشْمُهُمُ الْيَسْكُ، وَفَجَائِرُهُمُ الْأَلْوَةُ الْأَمْجُوجُ، عَوْدُ الطَّيِّبِ وَأَزْوَاجُهُمُ الْمُحُورُ الْعَيْنُ، عَلَى خَلْقِ رَجُلٍ وَاحِدٍ، عَلَى صُورَةِ أَبِيهِمْ آدَمَ، سِتُونَ ذِرَاعًا فِي السَّمَاءِ» [ص ۹] [۱۰۴] [ر: ۳۰۷۳] (۲)

ترجمه: رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائیلی چه د خلقو رومبې دله کومه چه به جنت ته داخلېږي (په حسن او چمک کنبی) د خوار لسمې شپې د سپوږمۍ په شان وی. بیا چه کوم خلق دهغې نه پس ځی هغه به د پړ قیدونکی ستورو په شان وی کوم چه په آسمان کنبی دی. نه به متیازې کوی اونه غټ اودس ماتې، نه به توکانرې توکی اونه به نی پوزه بهیږي، دهغوی پمونهځې به د سرو زرو وی. دهغوی خوله به دمشک په شان خوشبو داره، وی. دهغوی په انګیتو کنبی به عود بلیږي.

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد: دا قتيبة بن سعيد بن جميل بن طريق ثقفی دې. (۱)

جرير: دا جرير بن عبد الحميد بن قرظ ضبي رازی دې. (۲)

عمارة: دا عمارة بن القعقاع بن شبرمة ضبي کوفي دې. (۳)

ابوزرعة: دا ابوزرعة بن عمر بن جرير دې. ددوی دنوم باره کنبی مختلف اقوال نقل دې. (۴)

ابوهريرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهريره رضي الله عنه دې ددې پورته ذکر شوو ټولو رواة حالات ماقبل کنبی تيرشوی دی. (۵)

شرح حدیث

قوله: لا يتقلون: بکسر الفاء، تَقَلُّ بِتَقْلٍ تَقْلًا معنی ده توکانرې توکل. (باب ماجاء فی صفة اهل الجنة وانها مخلوقه) کنبی روایت تيرشوی دې. په هغې کنبی (لا يبعثون) الفاظ راغلی دی دوارو هم د یومعنی الفاظ دی.

(۱) عمدة الفاری: ۲۸۷/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۲) د حدیث تخریج کتاب بدء الخلق باب ماجاء فی صفة الجنة وانها مخلوقه لاندې تيرشوی دې.

(۳) کشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۴) کشف الباری: ۲۶۸/۳.

(۵) کشف الباری: ۳۰۳/۲.

(۶) کشف الباری: ۳۰۴/۲.

(۷) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

قوله: لا یتخطون: الخاط د پوزي گړنگ اور ریزش ته وائی چه دلته د باب افتعال د صیغې نه وارد شوي دي (امخط فلان) فلانکی پوزه صفا کره، د پوزي گړنگ او ریزش نی اوویستلو.

قوله: أمشاطهم: د منط جمع ده یعنی ږمونځ.

قوله: رشحهم: د الرشح اطلاق په خوله یا د خولې په شان څخیدونکی څیز باندي کیږي. دلته هم خوله مراد ده. په حدیث قیامت کښې دی: (حتى یبلغ الرشح آذانهم) یعنی په ورځ د قیامت به خلق په خولو کښې ډوب وی تردې چه خوله به د هغوی د غوږونو پورې اور سیري. (۱)

قوله: هجأهم: هجأ، دا لفظ هجر په کسره د میم او سکون د جیم جمع ده او یا بیا هجر په ضمه د میم او سکون د جیم جمع ده. هجر په کسره د میم معنی انگیتنی ده په کوم کښې چه د خوشبونی دپاره عود بلولې شی. او هجر په ضمه د میم معنی عود ده کوم چه د خوشبونی د حاصلولو دپاره بلولې شی او په حدیث باب کښې هم دغه دویمه معنی مراد ده چه د جنتیانو خوشبونی به عود وی یا د هغوی په انگیتنو کښې به عود بلولې شی. (۲)

قوله: الألوة: په دې لفظ کښې دوه لغتونه دي: ① الألوة بفتح الهزة واللام وتشديد الواو. ② الألوة: بضم الهزة واللام وتشديد الواو. امام اصمعی رضی الله عنه فرمائی چه دا اصلاً د فارسنی ژبې لفظ دي کوم چه روستو بیا عربی ته وریدل کړې شوي دي. (۳)

قوله: الأنجوج: بفتح الهزة وسكون النون وضم الجيم. د ابوذر په روایت کښې دا لفظ (الأنجوج) بفتح الهزة واللام وسكون النون نقل دي. (۴) لفظ الألوة او الأنجوج دواړو معنی عود الطيب یعنی د عود خوشبونی ده. او د دې وضاحت نه داهم معلومه شوه چه لفظ الأنجوج د لفظ الألوة تفسیر دي لکه چه عود الطيب تفسیر تفسیر دي. (۵)

قوله: وأزواجهم الحور العين علی خلق رجل... الخ: د هغوی بیبیانې به د غتمو سترگو والا حوزي وی. ټولې به هم د یوسړي یعنی د هغوی د پلار حضرت آدم عليه السلام په صورت باندي په اوږدوالي کښې شپيته ذراع وی. د سماء نه دلته مراد ارتفاع او اوچتوالې دي. آسمان مراد نه دي. عربی ژبه کښې د لور او اوچتوالی اطلاق په سماء باندي کیږي.

د حدیث په شروع کښې او فرمائیلې شوچه په جنت کښې دا خلیلونکي روميې ډله به د خوار لسمي د سپوږمۍ په شان بنانسته وی. دلته او فرمائیلې شو د حضرت آدم عليه السلام په صورت باندي به وی. په دواړو کښې دا تطبیق ورکړي شوي دي چه د قد اوږدوالي د خلقت په اعتبار خو به هر سړي د حضرت آدم عليه السلام په صورت باندي وی لیکن په دوی کښې به بعض زیات د حسن او جمال د وجې نه په نور او پرقرار یعنی خلیلو کښې د سپوږمۍ په شان وی. (۶)

(۱) أخرجه أحمد في مسنده: ۲۳۰/۹ رقم: ۵۳۱۹ عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما، وغنه أخرجه الترمذي في جامعه في أبواب صفة القيامة والرفاق والورع، باب ماجاء في شأن الحساب والقصاص، رقم: ۲۴۲۲ وفي أبواب تفسير القرآن، باب ومن سورة ويل للمطففين، رقم: ۳۳۳۵ وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد، باب ذكر البعث رقم: ۴۲۷۸.

(۲) النهاية: ۲۹۳/۱ مؤسسة التاريخ العربي.

(۳) معجم الصحاح للجوهري ص: ۴۹ دار المعرفة.

(۴) عمدة القاري: ۲۸۸/۳ التوضيح لابن الملقن: ۲۸۰/۱۹ تحفة الباري: ۴۰۶/۶ مكتبة الرشد.

(۵) عمدة القاري: ۲۸۸/۳.

(۶) عمدة القاري: ۲۸۸/۱۵.

دلته اشکال کیدی شی چه په جنت کښې به وینسته خیرن او گلوون نه وی بیا د گمتر او خوشبونی څه ضرورت دی؟ ددی په جواب کښې علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرماني چه د جنتیانو عیش او آرام به د څه تکلیف یا غم خفگان د لري کولو د وجې نه نه وی بلکه جنتیانوته وار په وار نعمتونه ملاویدل د خوند اومزې دپاره وی چنانچه دهغوی خوراک څښاک به د اولرې تندي د وجې نه نه وی دغه شان دهغوی خوشبویانو سره معطر کیدل د بد بونی لري کولو په غرض سره نه وی (١)

دحدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت دحدیث دي تکړې (علی صوره ابهم آدم کښې دي په دي معنی چه ترجمه الباب او حدیث دواړو کښې د حضرت آدم عليه السلام تذکره ده. (٢)

[٣١٥٠] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ زَيْنَبِ بِنْتِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، أَنَّ أُمَّ سَلِيمٍ، قَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ قَهْلَ عَلَى الْمَرْأَةِ الْغُسْلُ إِذَا احْتَلَمَتْ؟ قَالَ: «نَعَمْ، إِذَا رَأَتْ الْمَاءَ» فَضَجَّكَتْ أُمُّ سَلَمَةَ، فَقَالَتْ: مَحْتَلِمٌ الْمَرْأَةُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فِيمَ نُشِبُهُ الْوَلَدُ» [ص ١٠٨] [ر: ١٣٠] (٣)

ترجمه: دحضرت ام سلمه رضيها روايت دي چه ام سليم رضيها رسول الله صلي عليه وسلم ته عرض او كړو يار رسول الله الله تعالى خو د حق بيانولو كښې نه شرميرې نو آيا بنځي له هم غسل كول ضروري دي؟ كله چه هغې ته احتلام وي؟ حضور پاك او فرماييل او كه چرې هغه لوندوالي او وينې په دي باندې ام سلمه رضيها په خدا شوه او عرض نې او كړو آيا بنځي ته هم احتلام كيږي؟ نور رسول الله صلي عليه وسلم او فرماييل بيا دا بچې ولي دهغې مشابه كيږي؟ مطلب دا چه بنځي ته هم احتلام كيږي. كه چرې احتلام ورته نه كيدو او مني نه وتله نوبيا به دا بچې دهغې په شان څنگه كيدو؟

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد بن سمريل بن مرعب رضي الله عنه دي. (٤)

يحيى: دا يحيى بن سعيد بن فروخ القطان تميمي رضي الله عنه دي. (٥)

هشام بن عروة: داهشام بن عروه، حضرت عروه بن زبير رضي الله عنه خونی دي. (٦)

ابيه: دا مشهور تابعي عروه بن زبير بن العوام رضي الله عنه دي. (٧)

زينب بنت ابي سلمه: دا زينب بنت ابي سلمه عبد الله المخزومي (صحابيه) ده. (کتاب العلم باب الحياء في العلم، لاتدي ددي حالات تيرشوی دي. (٨)

دي روايت سره متعلق تفصيلی بحث (کتاب العلم باب الحياء في العلم، لاتدي تيرشوی دي (٩)

(١) إرشاد الساری: ٣٢١/٥.

(٢) عمدة القاری: ٢٨٨/١٥.

(٣) مرتخریجه فی کتاب العلم باب الحیاء فی العلم، رقم الحدیث: ١٣٠.

(٤) کشف الباری: ٢/٢.

(٥) کشف الباری: ٢/٢.

(٦) کشف الباری: ٢١٩/١.

(٧) کشف الباری: ٢٩١/١.

(٨) کشف الباری: ٦٤٠/٤.

دَحْدِيثُ تَرْجَمَةِ البَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتِ: (لمرثبه الولد) ترجمه الباب سره مناسبت دي. په دي کښې د انسان د تخليق ذکر دي چه بچي د مور پلار دوارو د نطفې نه جوړيږي. په دي وجه کله هغه د مور په شان وي او کله د پلار په شان. (١) که چرې مذکوره حديث (باب خلق آدم و نوحه) حصه او منلې شي نو بيا په دوارو کښې مناسبت واضح کيږي ليکن که چرې (قوله الله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ لِي الْأَرْضِينَ خَلِيفَةً﴾) باب تسليم کولو سره حديث د دغه باب حصه او منلې شي نو مناسبت به په دغه صورت کښې واضح شي. او د خليفه نه به فقط حضرت آدم عليه السلام مراد نه وي بلکه اولاد آدم به هم مراد وي.

[٣١٥١] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا الْفَزَارِيُّ، عَنْ حُمَيْدٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَلَغَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ مَقْدَمَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ فَأَتَاهُ، فَقَالَ: إِنِّي سَأَلْتُكَ عَنْ ثَلَاثٍ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا أَنَسِيُّ قَالَ: مَا أَوْلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ؟ وَمَا أَوْلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ؟ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ يُنْزَعُ الْوَلَدُ إِلَى أَبِيهِ؟ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ يُنْزَعُ إِلَى أَخْوَالِهِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «خَبَرْتَنِي مِنْ أَنْفِ جَبْرِيلَ» قَالَ: فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ ذَلِكَ عَدُوَّ الْيَهُودِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَمَّا أَوْلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ فَتَارُخُ النَّاسِ مِنَ الْمَشْرِقِ إِلَى الْمَغْرِبِ، وَأَمَّا أَوْلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ فَيَزَادَةُ كَبِدُ حُوتٍ، وَأَمَّا الشَّبَهُ فِي الْوَلَدِ: فَإِنَّ الرَّجُلَ إِذَا غَشِيَ الْمَرْأَةَ فَسَبَقَ مَاؤُهُ كَانَ الشَّبَهُ لَهُ، وَإِذَا سَبَقَ مَاؤُهَا كَانَ الشَّبَهُ لَهَا" قَالَ: أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ، ثُمَّ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ الْيَهُودَ قَوْمٌ مَهْتَمُونَ، إِنَّ عَلَيْهِمْ يَا سَلَامِيُّ قَبْلَ أَنْ تَسْأَلَهُمْ يَهْتَمُونَ عِنْدَكَ، فَجَاءَتِ الْيَهُودُ وَدَخَلَ عَبْدُ اللَّهِ الْبَيْتَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَيُّ رَجُلٍ فِيكُمْ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ؟» قَالُوا: أَعْلَيْنَا، وَأَبْنُ أَعْلَيْنَا، وَأَخِيرُنَا، وَأَبْنُ أَخِيرُنَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَفَرَأَيْتُمْ أَنْ أَسْلَمَ عَبْدُ اللَّهِ؟» قَالُوا: أَعَادَاةَ اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ، فَخَرَجَ عَبْدُ اللَّهِ إِلَيْهِمْ فَقَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، فَقَالُوا: شَرْنَا، وَأَبْنُ شَرْنَا، وَوَقَعُوا فِيهِ [ص ١١٠] [٣٦٩٩، ٣٧٢٣، ٤٢١٠] (٣)

تو اجم رجال

محمد بن سلام: دا محمد بن سلام بن الفرج سلمی بیکندي رضي الله عنه دي. (٤)

لفزارى: دا للفزارى مروان بن معاويه بن الحرث بن اسما، كوفي رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب مواقيت الصلاة، باب فضل الصلاة العصى لاندې تيرشوى دي

(١) كشف الباري: ٤/٦٢٨-٦٠٥

(٢) عمدة القارى: ١٥/٢٨٩.

(٣) رواه البخارى أيضا فى كتاب مناقب الأنصار. باب هجرة النبى صلى الله عليه وسلم وأصحابه إلى المدينة رقم: ٣٩١١ كذا فى باب قبيل باب إتيان اليهود النبى صلى الله عليه وسلم. حين قدم المدينة رقم الحديث: ٣٩٣٨ وفى كتاب التفسير فى باب (مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجَبْرِيلَ) رقم الحديث: ٤٤٨٠ وجامع الأصول فى أحاديث الرسول صلى الله عليه وسلم:

٣٨١/١١ رقم الحديث: ٩٣٠.

(٤) كشف الباري: ٢/٩٣.

همید: د ابو عبیدہ حمید بن ابی الطویل خزاملی بصری رضی اللہ عنہ دی. (۱)

قوله: قال: بَلَغَ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ مَقْدَمُ... إلخ: حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی کہ عبد اللہ بن سلام تہ رسول اللہ ﷺ مدینہ تہ د تشریف راور لو خبر اور سید لو نو ہغہ د حضور یاک پہ خدمت کنبی حاضر شو عرض نی او کړو چہ زہ تاسو نہ د دریو خبرو تپوس کوم کومہ چہ ہم نبی نی پیژنی.

مقدم: دا مصدر میمی دی او د قدوم پہ معنی کنبی دی. پہ عبارت کنبی لفظ عبد اللہ مفعول کیدو د وجہ نہ منصوب او لفظ مقدم فاعل کیدو د وجہ نہ مرفوع دی. (۲)

قوله: مَا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ: د قیامت رومی نشانہ خہ ده؟ اشراط، دا د شرط (د شین اوراء فتحہ سرہ) جمع ده. د علاماتو پہ معنی کنبی دی. (۳)

پہ دی روایت کنبی رومی سوال د قیامت د رومی علامت سرہ متعلق دی. خود امام بیہقی رحمۃ اللہ علیہ پہ دلائل النبوة کنبی دی چہ رومی سوال (سواد فی القن) یعنی پہ سپورمنی کنبی موجود تور داغ سرہ متعلق دی. (۴)

قوله: وَمَا أَوَّلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ... إلخ: او ہغہ کوم یو رومی خوراک دی کوم چہ بہ جنتیان خوری او بچی د خپل پلار پہ شان ولې وی او د خپل نیکانی پہ شان ولې وی؟ رسول اللہ ﷺ او فرمائیل چہ حضرت جبرائیل علیہ السلام ہم اوس دا خبری ماتہ او خود لې. عبد اللہ بن سلام او وئیل دا فرہنتہ د یہودیانو د بنمن ده.

علامہ رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ د (لا یعلمہن الا نبی) پہ توضیح کنبی فرمائی (او من علم یا اخبار النبی صلی اللہ علیہ وسلم، کاخبار الیہود، فإنہم علموا ہذا بالکتاب العماویۃ) یعنی دا خبری صرف ہم نبی پیژنی یا بیا ہغہ سرې چاہہ چہ نبی ددی خبرو خبرو کرې وی لکہ څنگہ چہ بہ د یہودو علماؤ دا خبری د آسمانی کتابونو د وجہ نہ پیژندلې. ددی وضاحت ضرورت ځکہ دی چہ دا وہم نہ وی چہ کله ددی خبرو خبرو صرف ہم نبی تہ کیدی شی نویا ددی خبرو علم حضرت عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ تہ څنگہ اوشو ځکہ چہ ہغہ خو ہم نبی نہ وو او حضرت عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ لا یعلمہن الا نبی) پہ دی وجہ او فرمائیل چہ ہغہ تہ معلومہ وہ اهل عرب خو نہ د لیک لوستونکی دی اونه اهل کتاب دی. لہذا کہ حضور یاک ماتہ زما د سوالونو جوابونہ راکوی نو دا جوابونہ ورکول بہ د حضور یاک د نبی کیدو د وجہ نہ وی. (۵)

بل چہ حضرت عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ د خپلو سوالونو جوابونہ اوریدو سرہ دا شک کولې شو چہ کیدی شی دامعلومات هغوی تہ د اهل کتاب نہ رسیدلې وی. پہ دی وجہ (أخبرونی بہن جبرئیل أنقأ) نی او فرمائیل پہ کوم سرہ چہ دغہ شک لرې کول مقصود وو. (۶)

دی نہ پس رسول اللہ ﷺ د عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ د تپوس کرې شوی سوالونو جوابونہ ورکړل. اولنې سوال د قیامت د رومی نشانہ بارہ کنبی وو. حضور یاک او فرمائیل:

قوله: أَمَّا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ فَنَارٌ تَخْشَرُ النَّاسَ... إلخ: یعنی د قیامت ہغہ رومی ننبہ بہ ہغہ اور وی

(۱) کشف الباری: ۵۷۱/۲

(۲) عمدة القاری: ۲۸۹/۱۵ دار الکتب العلمیة.

(۳) ارشاد الساری: ۲۳۸/۷.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۰/۱۵ وانظر دلائل النبوة للبیہقی: ۲۶۲/۶.

(۵) الكنز المتواری: ۲۴۸/۱۳.

(۶) مرعاة المفاتیح کتاب الفضائل والشمانل باب فی المعجزات: ۱۱/۸ رقم الحدیث: ۵۸۷۰ دار الکتب العلمیة.

چه خلق به دَ مشرق دَ طرف نه مغرب طرف ته راجع کولوسره بوخی او رومی خوراک کوم چه به جنتیان خوری هغه به دَ کب دَ خيگرزیاتی حصه وی. یعنی دَ کب دَ خيگرزیاتی حصه، کومه چه خيگرسره جدا زورند وی اود کب یو خوندناکه حصه وی. (۱)

قوله: وَأَمَّا الشَّهْبَةُ فِي الْوَلَدِ فَإِنَّ الرَّجُلَ..... إلخ: او په بچی کښې دَ مشابهت وجه داده چه کله سرې په ښځه راخوړ شی (یعنی صحبت او کړې، نوکه دَ سرې اوبه (مڼې) دَ ښځې په اوبو باندې غالب راشی نو بچی به دَ پلار په شان وی او که چرې دَ ښځې اوبه غالب شی نو بچی به دَ مور په شان وی. په صحیح مسلم کښې دَ حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا دَ روایت الفاظ دی: (إذاعلاماءماءالرجلأشبهالولداأحواله، وإذاعلاماءالرجلأشبهأعمامه) (۲) علا دله دَ سبق په معنی کښې دې (أي: إذاسبقماءالرجل) او مطلب دادې چه دَ چا انزال اول کيږي بچی به هم دَ هغې په شان وی.

قوله: قَالَ: إِشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ، ثُمَّ قَالَ..... إلخ: دَ خپلو سوالونو جواب اوریدو سره عبدالله بن سلام رضی اللہ تعالیٰ عنہ اوونیل چه زه گواهی ورکوم چه تاسو دَ الله تعالی رسول ینی. بیانی عرض او کړو یا رسول الله! یهودیان دیرزیات بهتانونه لگوي ستاسو نه دَ تپوس نه وړاندې که زما دَ مسلمان کیدو علم هغوی ته اوشو نو هغوی به ماته دروغژن وائی. مطلب دا چه اول تاسو دَ هغوی نه زما باره کښې معلومه کړنی. هغوی به زما باره کښې مثبت رائي درکوي او تعریف به مې کوي لیکن که ستاسو دَ تپوس کولونه وړاندې هغوی ته زما دَ اسلام راوړلو علم اوشو نو هغوی به دَ خپل عادت مطابق ماته دروغژن اود خان نه خبرې کونکې وائی.

بَهَّت: (بضم الباء الموحدة وضم الهاء وسكونها) دَ بَهْت جمع اود مبالغې صیغه ده لکه صَبْرٌ دَ صَبُور جمع ده. بَهْت په هاء باندې ضمه ده تخفیفاً داساکن کولوسره لولی. (۳)

فَجَاءَتِ الْيَهُودُ وَدَخَلَ عَبْدُ اللَّهِ الْبَهْتُ..... چنانچه یهود رسول الله صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم له راغله او عبدالله بن سلام رضی اللہ تعالیٰ عنہ کورته دننه لاړو. حضور پاک دَ هغوی نه تپوس او کړو عبدالله بن سلام تاسو کښې څنگه سرې دې؟ هغوی اوونیل (ا علمنا واین أعلننا وأخبرنا واین أخبرنا) یعنی هغه په مونږ کښې دَ ټولو نه زیات پیژندونکې دَ ټولو دَ زیات پیژندونکې خوئی اود ټولونه بهترین سرې دې. دَ ټولو نه دَ بهترین سرې خوئی دې. حضور پاک او فرمائیل تاسو اوبښایښی که عبدالله بن سلام مسلمان شی نو آیا تاسو به هم مسلمانان کيږنی؟ هغوی اوونیل (أعاذة الله من ذلك) الله دې هغه دَ محمد رسول الله، دې اوریدوسره یهودیانو اوونیل عبدالله خو په مونږ ټولو کښې بدترین سرې دې دَ بدترین سرې خوئی دې اودغه شان ټولو عیبونه اولگول.

دَ صحیح بخاری کتاب مناقب الانتصار والاروایت کښې دی چه دې اوریدو سره عبدالله بن سلام رضی اللہ تعالیٰ عنہ اوونیل (هذا الذي كنت أخاف بأرسول الله) (۴) هم دغه خبره وه یا رسول الله! دَ کوم نه چه زه ویریدلم ترجمه الباب سره دَ حدیث مناسبت: ترجمه الباب سره دَ حدیث مناسبت دَ حدیث الفاظ (وأما الشبه في الولد- إلى قوله- كان الشبه لها) نه ظاهر یري په دې معنی چه په حدیث کښې دَ ذریت دَ تخلیق تذکره ده او ترجمه الباب هم دَ

(۱) عمده القاری: ۲۹۰/۱۵.

(۲) صحیح مسلم کتاب الخیض باب وجوب الفسل علی المرأة یخروج المنی منها: ۱/۴۵ رقم: ۳۱۴.

(۳) النهاية فی غریب الحدیث: ۱۶۷/۱.

(۴) صحیح البخاری کتاب مناقب الأنصار باب: کیف آخی النبی صلی الله علیه وسلم بین أصحابه، رقم الحدیث: ۳۹۳۸.

تخليق آدم او تخليق ذريت آدم سره معنون دي او كه چري (باب قول الله تعالى) (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً^١)، تسليم كولوسره حديث ددي باب حصه او منلي شي او خليفه عام مراد وي يعني آدم او اولاد آدم نو بيا به هم مناسبت واضح وي.^(١)

[٣١٥٢] حَدَّثَنَا يَشْرَبُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ [ص: ٣٣]، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، نَحْوَهُ يَعْنِي «لَوْلَا بَنُو إِسْرَائِيلَ لَمْ تَخْتَرِ اللَّحْمُ، وَلَوْلَا حَوَاءُ لَمْ تَخْنِ أَنْثَى زَوْجَهَا» [ص ١١٥] [٣٢١٨]^(٢)

تراجم رجال

بشر بن محمد: دا بشر بن محمد السخيتاني المروزي رضي الله عنه دي.^(٣)

عبدالله: دا مشهور محدث عبدالله بن مبارك المروزي رضي الله عنه دي.^(٤)

معمر: دا معمر بن راشد الازدي البصري رضي الله عنه دي. (كتاب العلم، باب كتابة العلم) لاتدي دهغوي تذکره تيره شوي ده.^(٥)
 همام: دا همام بن منبه بن كامل بن سيح بن ذی كبار اليماني البصري رضي الله عنه دي. (كتاب العلم، باب السعوى العلم) لاتدي ني تذکره تيره شوي ده.^(٦)

ابوهريرة: ددوي تذکره (كتاب الإيمان باب أمور الإيمان) لاتدي تيره شوي ده.^(٧)

قوله: عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ: يعنى بشر بن محمد رضي الله عنه د عبدالله بن مبارك رضي الله عنه دهغوي د معمر نه معمر د همام نه او دهغوي د ابوهريرة رضي الله عنه نه او ابوهريرة رضي الله عنه د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه هم داسي روايت بيان كړي دي په مذکوره عبارت باندې يواشكال او دحافظ ابن حجر جواب: دلته اشكال كيدى چه كله سابق كيني ددي روايت څه سند نه دي تير شوي نو د نحوه ضمير چرته راگرځي؟ حافظ ابن حجر رضي الله عنه او فرمانيلى چه كيدى شي امام بخارى رضي الله عنه ددي خبرې طرف ته اشاره كړي ده چه د خپل شيخ نه هغه كوم روايت ذكر كړي دي هغه روايت باللفظ نه دي بلكه روايت بالمعنى دي. لكه چه امام بخارى رضي الله عنه دا روايت د خپلې حافظې نه بيان كړي. بعضو ته بعينه نقل كولو كيني تردد او شو نو نحوه سره ئي تنبيه او كړه چه ددي مفهوم روايت شيخ ماته بيان كړي دي او الفاظ كيدى شي چه بدل شوي وي.^(٨)

دعلامه عيني رضي الله عنه د: علامه عيني رضي الله عنه په دي توجيه باندې رد كولوسره فرمانيلى چه د تركيب دقائق او غوامض څوك رمز شناس حافظ صاحب به دا توجيه نه تسليم كوي. علامه عيني رضي الله عنه فرماني چه لفظ نحوه: يا

^١ عمده القارى: ٢٨٩/١٥.

^٢ اخرجه البخارى فى كتاب احاديث الانبياء ايضا تحت باب قول الله تعالى (وَوَعَدْنَا مُوسَىٰ نُفُوًّا لِّأُمَّةٍ) رقم:

٣٣٩٩ واخرجه مسلم فى كتاب الرضاع، باب لولا حواء لم تخن انثى زوجها الدهر، رقم: ١٤٧٠.

^٣ كشف البارى: ٤٦٥/١.

^٤ كشف البارى: ٤٦٢/١.

^٥ كشف البارى: ٣٢١/٤.

^٦ كشف البارى: ٣١٧/٤.

^٧ كشف البارى: ٦٥٩/١.

^٨ فتح البارى: ٤٥٣/٨.

مثله: چه کله ذکر کولې شی نو د دې مطلب دا وی چه دې نه وړاندې متن او سند سره په حدیث سابق کښې تیر شوی دی او چه کله هم دا حدیث بل سند سره دوباره ذکر کول مقصود وی نو د هغې په آخر کښې د نحوه یا "مثله" تصریح کولې شی او په سند باندي اکتفا کولو سره په دویم ځل متن نه شی ذکر کولې چنانچه علامه عینی رحمته الله علیه اود هغه اتباع کښې علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرماینلی چه دلته په اصل کښې عبارت محذوف دې کیدې شی چه دا روایت امام بخاری رحمته الله علیه د دې نه وړاندې (محمد بن رافع عن عبد الرزاق عن معمر عن همام عن أنس هروء عن النس صلی الله علیه وسلم) په طریق سره ذکر کړې وو. بیا هم دغه روایت هغوی (عن بشر بن محمد عن عبد الله عن معمر عن همام عن أنس هروء) په طریق ذکر کولو سره آخر کښې نحوه او فرماییل.

امام بخاری رحمته الله علیه د نحوه تفسیر په یعنی کولو سره د حدیث متن ذکر کړې دې. په یعنی سره امام بخاری رحمته الله علیه په اول او دویم طریق کښې د متن الفاظو کښې مغایرت او فرق بیانول غواړی. چنانچه د محمد بن رافع عن عبد الرزاق د روایت الفاظ دادی: (ولوا بنو اسرائيل لم یخبت الطعام ولم یخزلوا اللحم، ولولا خواء لم یخزنوا حتى ذوجها الدهن). په دې طریق کښې (لم یخبت الطعام) او (الدهن) اضافه شوې ده. خود بشر بن محمد والا ذکر شوی روایت کښې دا اضافه نشته. لکه امام بخاری رحمته الله علیه هم دا فرق او مغایرت بیانوی. (۱)

د بنو اسرائیل د خوراکونو سخا کیدل

قوله: لَوْلَا بَنُو إِسْرَائِيلَ لَمْ يَخْزَلِ اللَّحْمُ: یعنی که بنو اسرائیل نه وې نو غوښه به نه سخا کیدله. بحث: باب سمع او باب ضرب دواړو نه (خَزَلَ خَزْلًا اللَّحْمُ) معنی ده د غوښې بدبونی داره کیدل، سخا کیدل، خرابیدل. (۲)
علامه قرطبی رحمته الله علیه وغیره د قتاده رحمته الله علیه نه نقل کړی دی چه کله په بنی اسرائیلو باندي د آسمان نه مانده نازلیدل شروع شو نو هغوی د ذخیره کولو نه منع کړې شو هغوی د دې حکم خلاف ورزی او کړه نو د سزا په توگه باندي د هغوی خوراکونه سخا کیدل. (۳)

د بعضو حضراتو په نیز د دې حدیث مطلب دا نه دې چه د بنو اسرائیلو نه وړاندې غوښه نه سخا کیدله. حقیقت دا وو چه د هغوی نه وړاندې د غوښې د ذخیره کولو رواج نه وو نو دغه شان ښکاره خیره ده چه د خرابیدو او سخا کیدو نوبت به هم نه راتلو. د ذخیره کولو شروع بنی اسرائیلو او کړه او دغه شان د هغوی غوښه خرابیدل او سخا کیدلو سره بدبونی داره کیدله. (۴)

دا رانې د حدیث د ظاهر نه خلاف معلومیږي د حدیث منطوق یعنی حاصل هم دغه دې چه د خوراک خیزونه د بنی اسرائیلو د نافرمانتې د وجې نه سخا کیدل که چرې هغوی د نافرمانتې ارتکاب نه وې کړې نو خوراک به کله هم نه سخا کیدل. یو قول دادې چه د هفتې په ورځ د ښکار اجازت نه وو نو بنو اسرائیلو یوم السبت کښې هم ښکار کول

(۱) إرشاد الساری: ۲۳۹/۶ عمده القاری: ۲۹۱/۱۵-۲۹۰. دلته دې دا خبره واضحه وی چه علامه عینی رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه د صحیح بخاری کوم روایت طرف ته اشاره کړې ده هغه محمد بن رافع عن عبد الرزاق النخ نه نقل نه دې. بلکه عبدالله بن محمد الجعفی عن عبد الرزاق النخ په طریق سره نقل دې اودا روایت د مذکورده روایت نه پس باب قول الله تعالی: (وَوَعَدْنَا مُوسَىٰ أَلْبَيْنَ لَهْلَآءٍ) لاندې ذکر دې بل د دواړو روایتونو په مینځ کښې صرف دا فرق دې چه د بشر محمد والا روایت کښې الدهر اضافه نشته اود عبدالله بن محمد جعفی والا روایت کښې موجود دی او کم یخبت الطعام دواړو کښې موجود نه دې.

(۲) النهاية لابن الأثیر: ۵۳۶/۱. دار المعرفه.

(۳) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

(۴) تکملة فتح الملهم: ۱۲۷/۱.

شروع کړه په دې وجه دهغوی خوراک د سزا په توګه سخا کیدل شروع شو. یو قول دا دې چه کله په بنو اسرائیلو باندې دالله تعالی عذاب نازل شو نوچه کله به هغوی په خله کښې اوبه اچولې هغه اوبه به وینه جونیدله د هغې په وجه د بنو اسرائیلو بدنونه سخا کیدل او بدبوئی داره کیدل. هم دغه بدبوئی اوسخا کیدل غوښې ته ورومنتقل شو. (۱)

وهب بن منبه رضی الله عنه فرمائی چه بعض پخوانو مذهبی کتابونو کښې دا روایت نقل کړې شوې دې: (ولولانی کتبت الفناء علی البیت لیسه أهله فی یومهم، ولولانی کتبت الفساد علی الطعام لخرزنته الأغنیاء عن الفقراء) (۲)

یعنی که چرې ما د مری دپاره فنا کیدل مقدر کړې نه وې نوخلقو به خپل مری په کورونو کښې کیخوډل اوکه چرې ما د انواع طعام دپاره خرابیدل مقدر کړې نه وې نو مالداران خلقو به په خانی د فقیرانو ته د ورکولو هغه په خپلو کورونو کښې ذخیره کول.

قوله: وَلَوْلَا حَوَاءُ لَمْ تَخْرُنْ أَنْتِ زَوْجَهَا: اوکه چرې بی بی حواء نه وې نوښخې به خاوند سره دهوکه نه کوله حواء الف ممدود سره دې. (تَمَّتْ بِذَلِكَ، لِأَنَّهَا كَلَّتْ حَيًّا) (یعنی حضرت حواء علیها السلام ته حواء په دې وجه وائی ځکه چه هغه دهر انسان مورد ده.

مطلب دادې چه په جنت کښې آدم او حواء دپاره یوه ونه ممنوعه ګرځولې شوې وه چه دواړه به ددې میوه نه شوکوئی. شیطان دهوکه کولو سره د دواړو په زړه کښې وسوسه واچوله. شیطان دخپل فریب په جال کښې بی بی حواء راگیره کړه دغه شان حواء علیها السلام حضرت آدم عليه السلام د ممنوعه ونې د میوې راشو کولو باندې تیار کړو. دلته د خیانت نه هم دغه معصیت مراد دې دې نه د فواحش ارتکاب هیڅ کله مراد نه دې. چونکه په بی بی حواء باندې د ممنوعه ونې د میوې راشو کولو نفسانی خواش غالب راغلې وو اوخپل دغه خواش ظاهرولوسره هغې حضرت آدم عليه السلام هم تیار کړې وو په دې وجه دا د خیانت په الفاظوسره دلته تعبیر کړې شوی دی.

دحدیث شارحینو فرمایلی دی چونکه بی بی حواء د ټولې دنیا د ښخو مورد ده په دې وجه د دهوګې اوسرکشی په یوه نه یوه درجه کښې دهغې په لونزو کښې منتقل شوې. هره یوه ښخه په وړه شان خبره د خاوند مخالفت کولو سره د خیانت ارتکاب کوی. یوه نیمه ښخه ډیره سرکشه وی او د نفس د خواش ښکار کیدوسره د فواحش مرتکب کیرې او هغه داسې د خاوند په حق کښې خیانت کوی. (۳)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی په دې حدیث کښې خاوند ته تسلی ورکول مقصود دی چه د ښخې د طرف نه کومه کوتاهی د هغه په حق کښې کیرې په هغې باندې خفه کیدل نه دی پکار ځکه چه بی بی حواء هم د نفس د خواش ښکار شوې وه. په دې وجه د ښخې په تادیب کښې د حد نه تجاوز نه دی کول پکار. د خاوند د حکم او مزاج خلاف بغیر د قصد او شاذونادر که د ښخې د طرف نه کوتاهی وی نو د معافۍ نه کار اخستل پکار دی. لیکن پخپله ښخې له هم پکار دی چه د نفس د خواشاتو نه د بچ کیدو کوشش کوی. او کوشش دا کول پکار دی چه د حکم او مزاج د مخالفت نوبت په کثرت سره رانه شی. والله المستعان. (۴)

دحدیث ترجمه الباب سره مناسبیت: دحدیث ترجمه الباب سره په ظاهره هیڅ مناسبیت نشته البته دمناسبت په حواله سره دا وینلی کیدې شی چه دحضرت حواء علیها السلام پیدائش دحضرت آدم عليه السلام د پیدائش سبب اود

(۱) عمدة القاری: ۲۹۱/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۱/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

(۵) فتح الباری: ۴۵۳-۴۵۴/۸.

هفي د پيدائش طرف ته مضاف او منسوب دي چه د حضرت آدم تخليق اصل او حضرت حواء عليها السلام تخليق فرع ده. نوداسي په حديث او ترجمه الباب كښي مناسبته ممكن دي. (١)

[٣١٥٣] حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، وَمُوسَى بْنُ حِزَامٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ زَائِدَةَ، عَنْ مَيْسَرَةَ الْأَلْجَبِيِّ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ، فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ، وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ فِي الضِّلَعِ أَعْلَاهُ، فَإِنْ ذَهَبَتْ ثِقَمَهُ كَسَرَتْهُ، وَإِنْ تَرَكَتَهُ لَمْ يَزَلْ أَعْوَجَ، فَاسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ» [ص ١٢٠] [٢٨٨٩، ٢٨٩٠، ٥٦٧٢، ٥٧٨٥، ٥٧٨٧، ٤١١٠، ٢]

نواجم رجال

ابو كريب: دا ابو كريب محمد بن العلاء بن كريب الهمداني الكوفي رضي الله عنه دي. ددوي تذكره (كتاب العلم باب فهل من علم وعلما لاتدي تيره شوي ده). (٢)

موسى بن حزام: دا ابو عمران موسى بن حزام الترمذي رضي الله عنه دي.

هغوي د احمد بن حنبل، حسين بن علي الجعفي، حماد بن سلمه، زيد بن حباب، صالح بن عبد الله الترمذي، عبد الله بن مسلمه القعنبي، عبد الملك بن قريب الاضمعي، ابونعيم فضل بن دكين، محمد بن بشر او يحيى بن آدم غوندي اعلام حديث نه روايات اخستي دي. (٣)

ددوي نه د حديث روايت كونكو كښي امام بخاري، امام ترمذي، امام نسائي، احمد بن سيار المروزي، ابوبكر بن عبد الله بن ابي داود او محمد خزيمه بن خازم شامل دي. (٤)

روايت حديث كښي ټولو ائمه جرح او تعديل ددوي توثيق كړي دي. چنانچه ترمذي رضي الله عنه ددوي باره كښي (الرجل الصالح) او امام نسائي رضي الله عنه ثقة. الفاظ نقل كړي دي. ابن حبان رضي الله عنه هم ددوي تذكره ثقات كښي كړي ده. (٥)

علامه ذهبی رضي الله عنه ددوي باره كښي فرمانبلي دي (ثقة عابده داعية الى السنة)، (٦) حافظ ابن حجر رضي الله عنه ددوي باره كښي فرمانبلي دي: (ثقة، لقيه، عابد)، (٧) ابن ابي الدين رضي الله عنه فرماني موسى بن حزام ترمذي رضي الله عنه مونږ ته په ٢٥١ هجري كښي حديث بيان كړو. دارنگه د موسى بن حزام رضي الله عنه باره كښي ونيلي شوي دي چه دي د ابدال نه وو. (٨) حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني چه ددوي انتقال ٢٥٠ هجري نه پس شوي دي. (٩)

(١) عمدة القاري: ٢٩٠/١.

(٢) والحديث أخرجه البخاري في كتاب النكاح في باب المداراة مع النساء أيضاً، رقم الحديث: ٥١٨٤ وفي باب الوصية بالنساء رقم الحديث: ٥١٨٦ وكذا رواه مسلم في كتاب الرضاع، في باب الوصية بالنساء رقم الحديث: ٣٦٤٣ والترمذي في أبواب الطلاق باب ما جاء في مداراة النساء رقم الحديث: ١١٨٨.

(٣) كشف الباري: ٤١٣/٣.

(٤) تهذيب الكمال، ٥٢/٢٩ تهذيب التهذيب: ٣٤٠/١٠.

(٥) تهذيب الكمال: ٥٢/٢٩ تهذيب التهذيب: ٣٤٠/١٠ - ٣٤١.

(٦) تهذيب الكمال: ٥٢/٢٩ تهذيب التهذيب: ٣٤١/١٠.

(٧) الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة: ٣٠٣/٢ رقم الترجمة: ٥٦٨٩ دار القبة مؤسسة علوم القرآن.

(٨) تقريب التهذيب ص: ٥٥٠ رقم الترجمة: ٩٥٦ دار الرشيد.

(٩) تهذيب التهذيب: ١٧٣/٤.

حسين بن علي: دا ابو عبد الله حسين بن علي بن الوليد الجعفي عليه السلام دي. ددوی تذکره (کتاب الأذان باب: أهل العلم والفضل أحق بالأمامة) لاتدی شوی ده.

زائدة: دا ابو الصلت زانده بن قداعه الثقفي دي. (٢)

میسرة الاشجعي: دا میسره بن عمار الاشجعي الکوفي عليه السلام دي.

هغوی د سعید بن المسيب، سلمان بن ابی حازم الاشجعي، عکرمه او ابو عثمان الهندي عليه السلام نه د حدیث روایت کړې دي. او ددوی نه اسباط بن نصر الهمداني، زانده، قدامه، زهير بن معاوية الجعفي، سفيان ثوري، ابو داؤد عيسى بن مسلم الطهوي رحمهم الله روایات اخستی دي. او امام بخاری، امام مسلم، امام نسائي او امام ابن ماجه رحمهم الله هم روایات نقل کړې دي. (٣)

حافظ ابوزرعه عليه السلام او حافظ ابن حجر عليه السلام ددوی باره کښې فرمائلې دي: «ثقة» (٤) يحيى بن معين عليه السلام فرماني (هو کوفي ثقة) (٥) حافظ ابن حبان ددوی تذکره ثقات کښې کړې ده. (٦)

او حازم: دا سلمان الاشجعي الغطفاني عليه السلام دي. ددوی تفصیلی تذکره (کتاب العلم باب هل يجعل للنساء يوم على حدة في العلم) لاتدی تیره شوی ده. (٧)

شرح حدیث

قوله: **اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ**: تاسو د ښخو باره کښې ښه سلوک او د ښیگرې وصیت

قبول کړنې ځکه چه ښځه د پښتنې نه پیدا شوې ده. (فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ) د رومي جملې دپاره تعلیل دي. مطلب دادې چه ښځو سره ښیگره او ښه سلوک ځکه کونې چه هغه د کړې پښتنې نه پیدا شوې ده او دهغې په اخلاقو کښې کوروالې د دغه پښتنې نه د پیدا کیدو په وجه دي. که چرې تاسو دهغې د صحیح کولو کوشش کونې نو دا به ماته شی. د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما په روایت کښې دي چه حضرت آدم عليه السلام د خوب په حالت کښې و و چه دهغه د گسې پښتنې نه حضرت بی بی حواء پیدا کړې شوه. (٨)

قوله: **استوصوا**: بعض حضراتو فرمائلې چه دا صیغه د باب استفعال نه ده لیکن د افعال په معنی کښې استعمالیږي. چنانچه د سورت بقره آیت (فَلْيَسْتَأْذِنُوا) او سورت شوری آیت (وَلْيَسْتَأْذِنُوا) کښې هم لفظ د استهاب د باب افعال اجابة په معنی کښې دي. (٩)

(١) تقریب التهذیب ص: ٥٥٠ رقم الترجمة: ٦٩٥٦ دار الرشید.

(٢) کتاب الفسل باب غسل المذی والوضوء رقم: ٢٦٩.

(٣) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورلی تهذیب الکمال: ١٩٤/٢ تهذیب التهذیب: ٣٨٦/١٠ التاريخ

الکبیر: ٧ الترجمة: ١٦١٦ والجرح والتعديل. الترجمة: ١١٥٣ والکاشف الترجمة: ٥٨٥ تاریخ الإسلام: ١٦٨/٥.

(٤) الجرح والتعديل رقم الترجمة: ١١٥٣ التقریب لابن حجر ص: ٥٥٥ رقم الترجمة: ٧٠٨٣ دار الرشید.

(٥) تعليقات بشارعواد معروف علی هامش تهذیب الکمال: ١٩٤/٢٩.

(٦) کتاب الثقات لابن حبان: ٤٨٤/٧.

(٧) کشف الباری: ١٠١/٤.

(٨) فتح الباری: ٤٥٤/٨ عمده القاری: ٢٩٢/١٥.

(٩) عمده القاری: ٢٩٢/١٥ فتح الباری: ٤٥٤/٨ إرشاد الساری: ٢٣٩/٧.

د استیصاء مطلب: علامه بیضاوی رحمته فرمائی چه د استیصاء معنی د وصیت قبلولو ده. او په حدیث کنبی د مذکورہ جملی مطلب دی: (أوصیکم بہن خیراً فأقبلوا وصیتی فہن) یعنی زہ تاسو ته د بنخو په معاملہ کنبی د خیر او نہ سلوک وصیت کوم لہذا تاسو زما دا وصیت قبول کرنی. (۱)

د علامہ طیبی رحمته په توجیہ کنبی لونی ندرت نا اشنا والی دی هغه فرمائی چه استوصوا کنبی سین د طلب په معنی کنبی د مبالغہ د پیدا کولو د پارہ دی او مطلب ددی دادی چه ہم د خپل نفس نه د بنخو په معاملہ کنبی د حسن سلوک او خیر وصیت طلب کرنی. (۲) حافظ ابن حجر رحمته د علامہ بیضاوی رحمته توجیہ د تولو نہ بہتر گر خولی ده. (۳)

قوله: وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ فِي الضَّلَعِ أَعْلَاهُ..... إلخ: د تولو نہ زیات کړه پښتنی پورتنی وی. که چرې پر بخودې شوه نو ہمیشہ به کړه وی لہذا د بنخو په معاملہ کنبی زما نصیحت او منشی یعنی د خیر او نیکی گړی سلوک کونی.

د بنخې په فطرت کنبی کوږ والی: دا چه او فرمائیلی شو چه د تولو نہ کړه پښتنی پورتنی ده په دی کنبی دوه خبرې ممکن دی. یا خوددی خبرې طرف ته اشاره ده لکه څنگه چه پښتنی کړه وی او د هغی نو پړوالی صحیح کول ممکن نه دی دغه شان بنخې د اخلاق په لحاظ سره کړې دی او دا نیغول ممکن نه دی. دا هم ممکن دنی چه دا تمثیل وی یعنی دا خودل مقصود وی چه څنگه پورتنی پښتنی زیاتہ کړه وی دغه شان د بنخې پورتنی حصہ (رأس) سردی او په دی کنبی موجود ژبه د پښتنی په شان کړه ده. مطلب دا چه په انسانی بدن کنبی د تولو نہ موزی اندام ژبه ده او هم دغه ژبه د بنخې د تولو نہ لویہ بلا وی. اوس به مطلب د اسی چه څنگه کړه پښتنی نیغول ممکن نه دی دغه شان د بنخې د ژبې اصلاح کول هم ممکن نه دی. (۴)

دا الفاظ د طلاق نه کنایہ دی. مطلب دادی چه که چرې ته د دی د نیغولو کوشش کوی نو طلاق به واقع شی. (۵) په حدیث کنبی هم ددی صراحت شته چنانچه په صحیح مسلم کنبی (عن الأعرابي عن أبي هريرة) په طریق سره چه کوم روایت نقل دی د هغی الفاظ دادی: (ان ذہبت تقہما کسہما، وکسہما الطلاق) (۶) یعنی کہ تاسو د دی د نیغولو کوشش کونی نو دا به ماته کړنی او ددی ماتیدل طلاق دی.

د حدیث باب الفاظ تقہہ او کسہہ کنبی د ضمیر مفعول مرجع ضلع ده. دی نه دا استفاد کیری چه ضلع مذکور دی. بعض حضراتو فرمائیلی چه لفظ ضلع مؤنث دی. دی حضراتو د صحیح مسلم د روایت نه استدلال کړی دی چه (ان ذہبت تقہما کسہما) ضمیر مؤنث د ضلع طرف ته راجع دی او دا ددی خبری دلیل دی چه ضلع مؤنث دی. حقیقت دادی چه ددی حضراتو استدلال صحیح نه دی ځکه چه د صحیح مسلم په روایت کنبی تقہما او کسہما کنبی دواړه ضمائر مرءة طرف ته راجع دی نه چه د ضلع طرف ته (۷) البته بعض حضراتو فرمائیلی دی چه ضلع مذکور

(۱) فتح الباری: ۴۵۴/۷ عمده القاری: ۲۹۲/۱۵ إرشاد الساری: ۲۳۹/۷.

(۲) شرح الطیبی علی مشکاة الجزء الأول: ۷۶ رقم الحدیث: ۲۱۵ مکتبہ نزار مصطفی الباز.

(۳) فتح الباری: ۴۵۴/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۵۴/۸ إرشاد الساری: ۲۴۰/۷.

(۵) فتح الباری: ۴۵۴/۸ عمده القاری: ۲۹۳/۱۰.

(۶) أخرجه مسلم فی صحیحہ کتاب الرضاع باب الوصیة بالنساء رقم الحدیث: ۳۶۴۳.

(۷) فتح الباری: ۴۵۴/۸.

او مونت دواړه شان استعمالیږي. (۱)

خلاصه دا چه خله وهل، د خاوند په اطاعت کښې کورتاهې کول د ښخې پیدائشی کمزوری ده او د دې په خټه کښې داخل دی. که د دې کمزورنې په رد عمل کښې خاوند د ترخوالي او سختنې نه کار واخلي نو د طلاق په صورت کښې کورنۍ تعلق ختمیدي هم شی. په دې وجه د صبر او تحمل نه کار اخستل پکار دی. که خاوند د مینې محبت او حکمت نه کار واخلي نو دغه شان د دغه پیدائشی کمزور و اصلاح ممکن ده.

ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: امام بخاری د (خلق آدم و ذریه) ترجمه قائم کړې ده. په حدیث باب کښې د ښخې خلقی اوصاف بیان کړې شوی دی او ښخه په ذریه آدم کښې شامل ده. په دې وجه ترجمه الباب سره د روایت مناسبت واضح دي او که چرې حدیث باب قول الله تعالی: (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ اِنِّيْ جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيفَةً) حصه او منلې شی نو بیا هم مناسبت واضح دي ځکه چه خلیفه کیدل د آدم او اولاد آدم دواړو مراد کیدو هم احتمال لري. (۲)

[۳۱۵۳] حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ وَهَبٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمُصَدِّقُ، «إِنَّ أَحَدَكُمْ يُجَنَّمُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ثُمَّ يَكُونُ عِلَقَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَكُونُ مُضْغَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَبْعَثُ اللَّهُ إِلَيْهِ مَلَكًا يَأْتِيهِ كَلِمَاتٍ، فَيَكْتُبُ عَمَلَهُ، وَأَجَلَهُ، وَرِزْقَهُ، وَشَقِيٌّ أَوْ سَعِيدٌ، ثُمَّ يُنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ، فَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، حَتَّى مَا يَكُونُ يَبْتِنُهَا إِلَّا ذِرَاعًا، فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ قَبْدَ خُلِّ الْجَنَّةِ، وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، حَتَّى مَا يَكُونُ يَبْتِنُهَا إِلَّا ذِرَاعًا، فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، قَبْدَ خُلِّ النَّارِ» [ص ۱۲۵ - ۱۲۶] [ر: ۳۰۳۶] (۳)

ترجمه: حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه فرماني چه رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائيل او حضورياك رښتونې دې او هغوی سره چه كومه وعده كړې شوې ده هغه رښتونې ده. حضورياك او فرمائيل په تاسو كښې د هر سرې (نطفه) د هغه د مور په خيټه كښې څلورښت ورځې جمع وي. بيا په څلورښت ورځو كښې چك وښه جوړيږي. بيا په څلورښت ورځو كښې هغه د غوښې بوتنې جوړيږي. (د دريو چلو (څلورښتو) نه پس، الله تعالی يوه فرښته هغې ته ورليږي او هغه څلور خبرې ليكي: عمل، رزق او نيك بختی او بد بختی، بيا هغې كښې روح ورپو كوهلي شی نو څوك داسې وي چه (ټول عمر) د دوزخيانو والا كارونه كوي تردې چه د دوزخ او د هغه په مينځ كښې د يولاس فاصله پاتې شي بيا د تقدير ليك غالب راځي او هغه د جنتيانو والا كار او كړي جنت ته ځي. او څوك داسې وي چه ټول عمر د نيكو كارونو كولو نونه باوجود چه كله جنت ته تلل يولاس پاتې شي نو هغه وخت د تقدير ليك غالب راشي او هغه د دوزخيانو كار كولو سره دوزخ كښې داخلېږي.

تراجم رجال

عمر بن حفص: دا عمر بن حفص بن غياث الكوفي رضي الله عنه دې د دوی تذکره (کتاب الفسل باب المفضضة والاستنطاق فی الجنابة) لاتدي تیره شوې ده. (۴)

(۱) فتح الباری: ۴۵۴/۸.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۲/۱۵.

(۳) والحديث مرتخریجه فی کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم، رقم: ۳۲۰۸.

(۴) كشف الباری: کتاب الفسل ص: ۴۶۴.

ابي: دا د عمر بن حفص بن غياث بن غياث بن طلق رضي الله عنه دي. ددوي تذکره هم کتاب الغسل باب المضمضة والاستنشاق فی الجنابة لاندې تیره شوي ده. (١)

الاعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفي رضي الله عنه دي. اعمش په لقب سره مشهور دي. ددوي تذکره کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم لاندې تیره شوي ده. (٢)

زيد بن وهب: دا مشهور تابعي ابو سليمان زيد بن وهب الجهني الهمداني رضي الله عنه دي. ددوي تذکره کتاب مواقيت الصلاة، باب الإبراد بالظهر فی شدة الحر لاندې تیره شوي ده. (٣)

عبدالله: دا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه دي. ددوي تفصیلي تذکره کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم لاندې تیره شوي ده. (٤) د سند خصوصيات: ددې روايت په سند کښې د رومسي راوي نه واخله تر آخري راوي حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه پورې ټولو د حديث لفظ استعمال کړې دي او مزه دا ده چه جمع صيغه نې استعمال کړې ده. حضرت ابن مسعود رضي الله عنه حدثنا ونيلو سره حديث وړاندې بيان کړو نو ټولو راويانو د هغوي اتباع او کړه. د حديث د پاره عموماً صحابه کرام د سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم الفاظ استعمال کړي دي. دويم خصوصيت ددې سند دادې چه په دي کښې خونې د پلار نه روايت اخستي دي. چنانچه عمر، د حفص بن غياث خونې دي او هغه د خپل پلار نه روايت بيان کړې دي. دريم خصوصيت د سند د روايت دادې چه په دي کښې يو تابعي د بل تابعي نه روايت بيان کړې دي. چنانچه اعمش او زيد بن وهب رحمهما الله دواړه تابعي دي او اعمش رضي الله عنه د زيد رضي الله عنه نه روايت بيان کړې دي. (٥)

ددې روايت د شروع حصه کتاب الحيض، باب مخلقة وغير مخلقة لاندې ټول تشریحاتو سره تیره شوي ده. (٦) ددې نه علاوه دا روايت په تفصيل سره کتاب بدء الخلق، کښې (باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم) لاندې هم تیر شوي دي.

د حديث ترجمة الباب سره مناسبت: په مذکوره روايت کښې د ذريت آدم د تخليق د کيفيت او هيت ذکر دي او ترجمة الباب که (باب خلق آدم و ذريته) وي يا (باب قول الله تعالى: ﴿وَأَذَقْنَا لِكُلِّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَرَأَى آدَمُ بَدَنَهُ وَأَخْلَقَ لَهُ مِثْلَهُ فَأُخْرِجُوا أَرْضًا مِّنْ دُونِهَا وَتَلَا فِيهَا حَبَابًا﴾) دوي دواړو کښې هم د حضرت آدم او اولاد آدم تذکره ده لهذا ترجمة الباب سره ددې حديث مطابقت واضح دي. (٧)

[٣١٥٥] حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ، حَدَّثَنَا عَمَّا دُرَيْنُ زَيْدٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ بْنِ أَبِي عَنِ أَيْسَ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّ اللَّهَ

(١) كشف الباري: كتاب الغسل ص: ٤٦٧.

(٢) كشف الباري: ٢٥١/٢.

(٣) كتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر في شدة الحر رقم الحديث: ٥٣٥.

(٤) كشف الباري: ٢٥٧/٢.

(٥) عمدة القاري: ١٥/٢٩٣ قال العيني رحمه الله عليه: فيه: التحديث بصيغة الجمع في موضعين. وفيه: العننة في أربعة مواضع. وفيه: القول في ثلاثة مواضع. وفيه: أن موسى بن حزام من أفراد البخاري، وروى عنه مقرون بابي كريب، وقد وثقه النسائي وغيره، وماله في البخاري إلا في هذا الموضع. وفيه: ميسرة، وماله في البخاري إلا هذا الحديث، وآخر في سورة آل عمران، وحديث الباب ذكره في النكاح من وجه آخر. وفيه: أن رواه كلهم كوفيون ما خلا موسى بن حزام، فإنه ترمذي نزل بلخ.

(٦) كشف الباري كتاب الحيض باب مخلقة وغيره مخلقة ص: ٤٢٠-٤٠٤.

(٧) عمدة القاري: ١٥/٢٩٣.

وَكَلَّ فِي الرَّجِيمِ مَلَكًا، فَيَقُولُ: يَا رَبِّ نُظْفَةٌ، يَا رَبِّ عَلَقَةٌ، يَا رَبِّ مُضْغَةٌ، فَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَخْلُقَهَا قَالَ: يَا رَبِّ أَذْكَرٌ، يَا رَبِّ أُنْثَى، يَا رَبِّ شَقِيٌّ أَمْ سَعِيدٌ، فَمَا الرِّزْقُ، فَمَا الأَجَلُ، فَيَكْتُبُ كَذَلِكَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ" [ص ١٢٨] [ز: ٣١٢] (١)

تَراجم رجال

ابوالنعمان دا ابوالنعمان محمد بن الفضل السدوسي رحمته الله دي ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب قول النبی صلی الله علیه وسلم الدين نصيحة... الخ) لاتدی تیره شوی ده. (٢)

حماد بن زید: دا حماد بن زید بن درهم ازدی البصری رحمته الله دي ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب المعاصی من أمر الجاهلیة) لاتدی تیره شوی ده. (٣)

عبیدالله بن ابی بکر بن انس: دا ابو معاذ عبیدالله بن ابی بکر بن انس انصاری بصری رحمته الله دي تذکره نسی (کتاب الحیض باب مخلقة وغير مخلقة) لاتدی تیره شوی ده. (٤)

قوله: إِنَّ اللَّهَ وَكَلَّ فِي الرَّجِيمِ مَلَكًا..... یعنی الله تعالی د بنسخی په رحم باندي یوه فریسته مقرر کړې ده کله چه د بنسخی په رحم کښې د سړی نطفه پر یوخی نور فریسته دا الله تعالی نه تپوس کوی (بارب! نطفه) چه اوس دا نطفه ده یعنی فریسته دا الله تعالی نه د اتمام تخلیق اجازت غواړی چه اوس دا دنطفې په شکل کښې ده آیا دا د تخلیقی مراحل نه تیرولوسر ده ته مکمل صورت ورکړې شی؟ بیا فریسته وائی (بارب! علقه) چه دا اوس د چک شوی وینې تکره ده، (بارب! مضغه) ای الله اوس دا دغونښې بوټنی ده. کله چه الله تعالی دا پیدا کول غواړی نو فریسته سوال کوی (بارب! اذکر أم أنثی؟) ای الله سړې دي که بنسخه؟ (بارب! أشقی أم سعید، ای الله بدیخت دي که نیک بیخت؟ بیا فریسته سوال کوی (فما الرزق) د ده روزی به څه وی؟ (فما الأجل؟) د ده عمر به څومره وی؟ دا ټولې خبرې د مور په خپته کښې لیکلې کیږی. دا روایت کتاب الحیض (باب مخلقة وغير مخلقة) کښې په تفصیل سره تیر شوی دي د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث مذکور ترجمه الباب سره مناسبت دا دي چه په دي روایت کښې هم د مور په رحم کښې د ذریت ادم د تخلیق مختلف مراحل ذکر دی لهذا ترجمه الباب سره د دي مناسبت واضح دي. (٥)

[٣١٥٦] حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ الْحَارِثِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي عَمْرَانَ الْجَوْنِيِّ، عَنْ أَنَسٍ، يَرْفَعُهُ: "إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ لِأَهْلِ النَّارِ عَذَابًا: لَوْ أَنَّ لَكَ مَا فِي الأَرْضِ مِنْ شَيْءٍ كُنْتَ تَقْتَدِي بِهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَقَدْ سَأَلْتُكَ مَا هُوَ أَهْوَى مِنْ هَذَا وَأَنْتَ فِي صُلْبِ أَدَمَ، أَنْ لَا تُشْرِكَ بِي، فَأَنْتَ إِلا الشِّرْكَ" [ص ١٢٩-١٣٠] [٣١٧٣، ٣١٨٩، ٤١٢] (٦)

(١) والحديث من تخريجه في كتاب الحیض باب مخلقة وغير مخلقة.

(٢) كشف الباری: ٧٤٨/٢.

(٣) كشف الباری: ٢١٩/٢.

(٤) كتاب الحیض باب مخلقة وغير مخلقة رقم الحديث: ٣١٨ ص: ٤١٢.

(٥) عمدة القاری: ٢٩٣/١٥ دارالکتب العلمیة.

(٦) والحديث أخرجه البخاری أيضاً في كتاب الرقاق باب من نوقش الحساب عذب رقم: ٣٥٢٨ و باب صفة الجنة والنار: رقم: ٥٥٧٠ كذا رواه الإمام مسلم في صفات المنافقين باب طلب الكافر الفداء بملء الأرض ذهباً رقم

الحديث: ٧٠٨٣ وكذا في جامع الأصول: ٤٩١/١٠ رقم الحديث: ٨٠٢٢

تواجم رجال

قیس بن حفص: دا ابو محمد قیس بن حفص بن القعقاع التمیمی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب الحماة فی العلم لاتدی تیره شوی ده.)^(۱)

خالد بن الحارث: دا خالد بن الحارث بن سلیم البصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب الصلاة باب فضل استقبال القبلة.... الخ) لاتدی اول تیره شوی ده.)^(۲)

شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب من سلم المسلمین من لسانه ویده) لاتدی تیره شوی ده.)^(۳)

ابو عمران: دا ابو عمران عبد الملك بن حبیب الجونی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب أبواب الاستقاء باب الجهر بالقراءة فی الاستقاء) لاتدی تیره شوی ده.)^(۴)

قوله: عَنْ أَنَسٍ يُرْفَعُهُ: يَرْفَعُهُ: دتحدیث الفاظ دی. قال یا سمعت په خانی محدثین یرفعه الفاظ هم استعمالوی ^(۵).

قوله: أَنَّ اللَّهَ يَقُولُ لِأَهْلِ النَّارِ عَذَابًا: لَوْ أَنَّ لَكَ..... الخ: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی چه کوم سری ته په جهنم کنبی د تولو نه سپک عذاب ورکولې کیرې الله تعالی به دهغه نه تپوس او کړی که په توله زمکه کنبی څه چه دی هغه ستا ملکیت شی نوته به (د عذاب نه د بیچ کیدو په بدله کنبی) دغه فدیہ کړې؟ هغه به وائی چه اوجی هم دغه شان ده. الله تعالی به فرمائی ما خوددی نه آسانه خبره تانه غوښتی وه کوم وخت چه ته د آدم په شا کنبی وې چه ته به ماسره څوک شریک نه گرځوی مگر تا انکار او کړو او هم په شرک دی اصرار او کړو. بعض حضراتو فرمائیلی دی چه په دی روایت کنبی (أهون أهل النار) نه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تره ابوطالب مراد دی. ځکه چه هغه په د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سره د شفقت او محبت د معامله په بدله کنبی د تولو نه په کمه درجه د عذاب کنبی اخته وی.)^(۶)

(کتاب الرقاق، باب صفة الجنة والنار لاتدی په دی روایت کنبی (أردت منك أهون من هذا) الفاظ راغلی دی. شراح لیکلی دی چه (أردت) دلته د امر په معنی کنبی دی چه ما تاسو ته د توحید اختیارولو حکم درکړو مگر تاسو شرک اختیار کړو. او اراده د امر په معنی کنبی د اخستلو وجه داده چه مخلوق نه هم هغه صادر کیرې څه چه الله تبارک و تعالی غواړی. اوس که چرې د ارادې نه هم اراده مراد وی نویبایه مطلب داشی چه زما اراده خودا وه چه تاسو توحید اختیار کړې وې خو تاسو زما د رضا او ارادې خلاف شرک اختیار کړو او ښکاره خبره ده چه دا معنی په هیڅ صورت صحیح نه ده.)^(۷)

(۱) کشف الباری: ۵۲۶/۴.

(۲) کتاب الصلاة باب فضل استقبال القبلة، رقم: ۳۹۳.

(۳) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۴) کتاب الهبة وفضلها والتحریر علیها، باب: بمن یبدأ بالهدیة، رقم: ۲۵۹۵.

(۵) فتح الباری: ۴۵۵/۸ عمده القاری: ۲۹۴/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۵۵/۸ عمده القاری: ۲۹۴/۱۵ إرشاد الساری: ۲۴۳/۷.

(۷) إرشاد الساری کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار: ۵۵۶/۱۳ التوضیح لابن الملحق کتاب الرقاق، باب صفة الجنة

بقوله: «أَلَا تَرَكَ بِهِ» دا مستثنى مفرغ دي اودلته مستثنى منه دكلام موجب كيدو باوجود دحذف كولوجه داده چه په دي مقام كنبې دَنفَى وَالَامْعَنَى په معنوي توگه باندي ده. خكه چه اياه دامتناع په معنی كنبې دي او په امتناع كنبې دَنفَى وَالَامْعَنَى ښكاره ده اولكه چه دحديث ددي تكرې مطلب دادې چه تاسو اختيارنه كړو مگر شركه (١) علامه طيبي رحمته الله عليه فرماني چه معلومه خبره داده چه دلته اراده په اغذمئناق باندي محمول كړې شي دكوم تذكره چه دسورت اعراف آيت: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنْ بُنَيِّ أَدَمَ» كنبې ده او اراده په اغذمئناق باندي دمحمول كولو قرينه ددي حديث الفاظ (وانت في صلب آدم) دي اويه دي مناسبت سره به اياه په نقض عهد باندي محمول كولي شي. (٢)

دحديث ترجمه الباب سره مناسبت: دلته امام بخاري رحمته الله عليه روايت په دي وجه نقل كړې دي چه په دي روايت كنبې د انسان دحضرت آدم عليه السلام دشان نه دپيدا كيدو ذكر دي. چنانچه په دي صورت كنبې دحديث باب الفاظ (وانت في صلب آدم) مناسبت ترجمه الباب سره واضح دي. دحافظ ابن حجر رحمته الله عليه رجحان هم دغه معلومېږي. (٣)

[٣١٥٧] حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَرْقَةَ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تُقْتَلُ نَفْسٌ ظَلَمًا، إِلَّا كَانَ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْ دَمِهَا، لِأَنَّهُ أَوَّلُ مَنْ سَنَّ الْقَتْلَ» [ص ١٣٢] [٤٤٧٣، ٤٨٩٠] (٤)

تراجم رجال

عمر بن حفص بن غياث: دا عمر بن حفص بن غياث النخعي الكوفي رحمته الله عليه دي. ددوي تذكره (كتاب الفل باب المفضة والاستنطاق في الجنابة) لاتدي تيره شوې ده. (٥)

اعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي كوفي رحمته الله عليه دي. اعمش په لقب سره مشهور دي. ددوي تذكره (كتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاتدي تيره شوې ده. (٦)

عبدالله بن مرقه: دا عبدالله بن مرقه الهمداني كوفي رحمته الله عليه دي. ددوي تذكره (كتاب الإيمان باب علامة المنافق) لاتدي تيره شوې ده. (٧)

مسروق: دا مسروق بن اجدع بن مالك صمداني رحمته الله عليه دي. ددوي تذكره هم د مذكوره كتاب اوباب لاتدي تيره شوې ده. (٨)

(١) إرشاد الساري كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار: ٥٥٦/١٣

(٢) إرشاد الساري كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار: ٥٥٦/١٣

(٣) فتح الباري: ٤٥٥/٨

(٤) والحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الديات باب قول الله تعالى: «وَمَنْ أَحْبَبَهَا» رقم الحديث: ٢٨٦٧ وفي كتاب الاعتصام باب إنم من دعا إلى ضلالة أو سن سنة سيئة، رقم الحديث: ٧٣٢١ ومسلم في القسامة، باب بيان إنم من سن القتل رقم الحديث: ٤٣٧٩ والترمذي في كتاب العلم باب الدال على الخير كفاعله رقم الحديث: ٢٦٧٣ والنسائي في كتاب المعاربة، باب تحريم الدم، رقم الحديث: ٣٩٩٠ وابن ماجه في الديات باب التغليظ في قتل مسلم ظلماً رقم الحديث: ٢٦١٦.

(٥) كشف الباري كتاب الفسل ص: ٤٦٤.

(٦) كشف الباري: ٢٥١/٢.

(٧) كشف الباري: ٢٨٠/٢.

عبدالله: دا مشهور صحابی حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الإسلام علی خمس) لاندی تیرہ شوئی دہ. (۲)

قوله: لَا تَقْتُلْ نَفْسًا ظَلَمًا إِنْ كَانَتْ عَلَىٰ إِبْنِ آدَمَ..... إلخ: خوک چہ ہم پہ دنیا کنبی پہ ظلم سرہ وژلی شی دہغہ د وینی (وبال) یوہ حصہ د حضرت آدم علیہ السلام اولنی خوننی (قابیل) پہ ست بانندی ضرور پریوخی. خک چہ ہغہ رومی سہی دے چاچہ پہ (ظلم) قتل کھی (مذموم) طریقہ نی جاری کپہ.

دہابیل دقتل واقعہ: پہ دے روایت کنبی د حضرت آدم علیہ السلام د رومی خوننی نہ مراد قابیل دے قابیل خیل رور ہابیل قتل کھی وو. ہغہ وخت د ہابیل عمر شل کالہ اود قابیل عمر پنخہ ویشٹ کالہ وو. (۳)

علامہ طبری رحمۃ اللہ علیہ د قاتل مختلف نومونہ نقل کھی دی. یو قول دادی چہ دہغہ نوم قین بن آدم وو. یو قول دادی چہ قاین بن آدم وو. بعض حضرات و نیلی دی چہ د قاتل نوم قابیل وو اوہم دغہ قول دیر مشہور دے. (۴)

قابیل ہابیل ولے قتل کپو؟ پہ دے سلسلہ کنبی زیات تفصیلات اسرائیلی روایات دی. خو حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ د سدی پہ حوالہ سرہ د حضرت عبداللہ بن عباس او عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہما نہ نقل کھی دی چہ د آدم علیہ السلام کوم اولاد پیدا شوئی وو پہ ہغی کنبی بہ ہر خل غبرگونی ہلک او جینشی پیدا کیدل. یوخل چہ بہ ہلک سرہ کومہ جینشی پیدا کیدلہ دہغی نکاح بہ نی پہ بل خل پیدا کیدونکی ہلک سرہ کولہ. دوہ ہلکان پیدا شو د یونوم قابیل وو چہ زمینداری بہ نی کولہ. د بل نوم ہابیل وو دہغہ د پینور کونکی خاروی وو. قابیل پہ عمر کنبی لونی وو. ہغہ سرہ چہ کومہ خور پیدا شوئی وہ ہغہ دہابیل سرہ پیدا کیدونکی خور نہ دیرہ زیاتہ بنانستہ وہ. د ہابیل خواہش وو چہ د قابیل خور سرہ دہغہ نکاح اوشی. قابیل پہ دے بانندی رضامند نہ وو. ہغہ و نیل زما خور دہ ماسرہ پیدا شوئی دہ چہ تاسرہ پیدا کیدونکی خور نہ زیاتہ بنانستہ دہ زہ ددی زیات حقدار یم چہ زما نکاح دے دے سرہ اوشی (حالانکہ د ضابطہ او قانون مطابق د ہغی نکاح ہابیل سرہ کیدل پکاروو). حضرت آدم علیہ السلام قابیل تہ او نیل چہ کومہ جینشی تاسرہ پیدا شوئی دہ دہغی نکاح ہابیل سرہ او کرہ لیکن قابیل انکار او کپو. بیاد جگری ختمولو دپارہ دوارو د اللہ تعالیٰ پہ بارگاہ کنبی نذر پیش کپو. د چا نذر چہ قبول شی ہم ہغہ بہ دے جینشی سرہ د نکاح حقدار وی. دوارو چہ کلہ نذر پیش کپو نوڈ ہابیل نذر قبول شو. د آسمان نہ اور راغلو ہغہ نی اوسیزلو. د قابیل نذر قبول نہ شو او آسمانی فیصلہ د ہابیل پہ حق کنبی راکوزہ شوہ نو قابیل و نیل زہ بہ تا قتل کپم. ہابیل او نیل ﴿لَنْ نَسْطَلَٰ اِلَيْكَ لِتَقْتُلِي مَا اَنَا بِمَآسِيْطٍ بِيْدِي الْبَيْتِ لَقَدْ لَقِيْنَاكَ اِنِّيْ اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعٰلَمِيْنَ ۝﴾ (المائدہ: ۲۸) کہ چرے تا زما د قتل دپارہ لاس اور اندی کپو نوزہ بہ ستا د قتل کولو دپارہ لاس نہ وړاندی کوم. زہ د اللہ تعالیٰ نہ ویریریم چہ رب العالمین دے. (۵)

د تورات وغیرہ نہ معلوم میری چہ پہ ہغہ زمانہ کنبی د نذر د قبیلدو دغہ الہامی دستور وو چہ د نذر او قریانسی خیز بہ پہ اوچت خانی کیخودی شو اود آسمان نہ بہ اور راغلو ہغہ بہ نی اوسوزولو. ددی الہامی دستور مطابق ہابیل د خیلے رمی نہ بنکلی گدہ د اللہ تعالیٰ پہ نوم نذر کپو او قابیل د خیل فصل دغلی نہ یو کمزوری شان غلہ

(۱) کشف الباری: ۲۸۱/۲.

(۲) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۵/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۵/۱۵.

(۵) تفسیر ابن کثیر سورة المائدہ: ۲۸، ۷۴/۳ دارالکتب العلمیة البدایة والنہایة: ۲۱۷/۱-۲۱۶ دار ہجر، معارف القرآن للکاندھلوی: ۳۳۲/۲.

د قریاننی د پاره پیش کړه. د دواړو دښه نیت او بدنیت اندازه په دغه طرز عمل سره اوشوه. د دستور مطابق اوږ راغلو او د هابیل نذر نی اوسوزولو اودغه شان د قبولیت شرف د هغه په حصه کښې راغلو.

قابیل خپله دا بې عزتی په هیڅ شان سره برداشت نه کړې شوه او هغه د غضب په جوش کښې راتلوسره هابیل ته دهر که ورکړه چه زه به تا د قتل کولو نه بغیر نه پرېږدم. هابیل جواب ورکړو زه خو به په تاباندي په یوشان سره هم لاس نه اوچتوم باقی ستا چه څه مرضی وی کوه. پاتې شوه د قریاننی معامله نوډ الله تعالی په نیز خو هم د نیک نیتنی نذر قبلیدې شی. هلته نه دهر که کار کوی او نه بې وجه غم او غصه. په قابیل باندي ددې نصیحت بد اثر پریوتلو او په غصه کښې وړانیدوسره نی خپل رور هابیل قتل کړو. (۱)

دا په مخ د زمکې باندي د قتل اولننی واقعه وه کومه چه اوشوه. قابیل د قتل نوې اراده خو اوکړه لیکن هغه به قتل څنگه کولو؟ داد هغه دپاره یو مشکل وو. په دې سلسله کښې مختلف اقوال دی:

① د ابن جریج قول دې چه هابیل اوده وو قابیل په اودو کښې هغه قتل کول غوښتل لیکن هغه نه پوهیدلو چه څنگه نی قتل کړی؟ په دې موقع باندي شیطان ملعون راوړسیدو هغه یوه مرغنی واخسته او د هغې سر نی په کانړی باندي کیخودو او بل کانړی سره نی چغړی کړو. قابیل دا قصه کتله او ددې نه پس نی خپل رور هم دغه شان په کانړی باندي قتل کړو.

② د ابن عباس رضی الله عنهما قول دادې چه قابیل د لرې نه یو کانړی ویشتلوسره هابیل قتل کړې وو.

③ د بعض حضراتو وینا ده چه قابیل نی سته تاوولوسره هابیل وژلې وو.

④ یو قول دادې چه په اوسپنه وهلوسره نی هابیل قتل کړې وو. (۲)

ترجمه الباب سره د حدیث باب مناسبت: په حدیث باب کښې (ابن آدم الأول) نه قابیل بن آدم مراد دې اوهغه په ذریت آدم کښې شامل دې لهذا ترجمه الباب سره ددې مناسبت واضح دې. (۳)

۳- باب: الأرواح جنود مجنونة

د ترجمه الباب مقصد او باب سابق سره مناسبت: دا باب تیرشوی باب سره متعلق دې. باب سابق کښې د خلق آدم ذکر وو. په دې باب کښې امام بخاری رحمته الله علیه د ارواح ذکر کولوسره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه ابنا، آدم اجسام او ارواح دواړو نه مرکب دی. (۴)

ددې باب لاندې امام بخاری رحمته الله علیه دا خودل غواړی چه د انسان د تخلیق نه وړاندي دهغوی روحونه په جدا جدا لښکر او غونډه کښې وو. دې نه ثابت شوه چه روح د جسد نه مقدم دې. (۵)

[۳۱۵۸] قَالَ قَالَ اللَّيْثُ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ [ص: ۳۳]، عَنْ عَمْرَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ قَمَاتَعَارَفٌ مِنْهَا

(۱) تفسير ابن كثير سورة المائدة: ۲۸، ۷۶/۲-۷۵ دارالكتب العلمية، قصص القرآن: ۴۶/۱ بتغير يسير، البداية والنهاية للحافظ عماد الدين ابن كثير: ۲۱۷/۱-۲۱۶ دار هجر.

(۲) تفسير ابن كثير سورة المائدة: ۲۸، ۷۶/۲-۷۵ دارالكتب العلمية، البداية والنهاية: ۲۱۷/۱ دار هجر عمدة القاري: ۲۹۵/۱۵.

(۳) عمدة القاري: ۲۹۴/۱۵.

(۴) عمدة القاري: ۲۹۶/۱۵ فتح الباري: ۴۵۵/۸ إرشاد الساري: ۲۴۴/۷.

(۵) فتح الباري: ۳۶۹/۶ شرح الكرماني: ۲۳۱/۱۳ عمدة القاري: ۲۹۶/۱۵ دارالكتب العلمية.

التَّلَفُ، وَمَا تَنَاقَرَتْ مِنْهَا اِخْتَلَفَ» وَقَالَ يَحْيَى بْنُ أَيُّوبَ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ بِهَذَا]
[ص ١٢٤]

د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق دے، دا تعلیق امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ (الأدب المفرد) کنسی (عن عبد الله بن صالح عن
اللہ) پہ طریق سرہ او امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ پہ خپل صحیح کنسی موصولاً روایت کرے دی. (۱)

قوله: الأرواحُ جنودٌ مجندةٌ، فما تعارفٌ منها اتلفٌ، وما تنافرٌ منها اختلفٌ: یعنی د روحونو جدا جدا
لبنکرے وی بیا چه په کومو روحونو کنسی (د پیدائش نه وړاندې) خپل مینخ کنسی پیژند گلو وه (د پیدائش نه پس
دنیا کنسی) په هغوی کنسی خپل مینخ کنسی مینه پیدا کیږی او کوم روحونه چه هلته (د پیدائش نه وړاندې) اجنسی
وو هغه (دلته هم) مختلف اوسیری.

قوله: جنودٌ مجندةٌ: جنود د چند جمع ده په معنی د لښکر او مجندة: مجموعه معنی کنسی دې کما يقال: الوف مؤلفة. (۲)
د انسانانو روحونه په عالم ارواح کنسی وو: په دې روایت کنسی دا خود لې شوی دی چه روح په جسد باندي
مقدم دې د روح تخلیق د جسد نه اول شوي. نویا چه کله د اجساد تخلیق اوشو نو روحونو په هغې کنسی حلول
کرې شو. (۳)

بله خبره دا چه د روحونو تخلیق عادتونه او اخلاق د طبائع په لحاظ سره په مختلف صفاتو باندي شوی دی. بعض
روحونو کنسی محبت او الفت او سعادت ودیعت کرې شوی دی او بعض روحونو کنسی شقاوت او نفرت ودیعت
کرې شوی دی. (۴)

خلق محبت یا نفرت ولې کوی؟ چنانچه (فما تعارف منها اتلف) مطلب دادې چه صفاتو او اخلاقو کنسی د
یوشانو الی او مماثلت په وجه په کومو روحونو کنسی چه په اصل خلقت کنسی د خپل مینخ تعارف وو په
اجساد کنسی حلول کولونه پس په دې دنیا کنسی هم دهغوی په مینخ کنسی د مینې او محبت رشته قائم شوه. هم دغه
مطلب (وما تنافر منها اختلف) هم دې چه په صفاتو او عاداتو کنسی کوم بغض او تضاد د روحونو په مینخ کنسی په اصل
خلقت کنسی وو په بدن کنسی د حلول کولونه پس په دې دنیا کنسی هم دهغوی په مینخ کنسی نفرت او بعد واقع
شو. (۵)

علامه خطابي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د دې حدیث دوه مطالب کیدی شی: ① یو خودا چه په دې سره په خیر او شر کنسی
تساکل او مماثلت طرف ته اشاره کیدوسره نیک سرې د نیک سرې طرف ته مائل کیږی او شریر د بل شریر طرف ته
مائل کیږی. چنانچه د ارواح په مینخ کنسی د تعارف په بنیاد هم دغه اصل جبلت او فطرت دې په کوم چه دهغوی
تخلیق شوي. د کومو روحونو په جبلت او فطرت کنسی چه مشاکلت او مماثلت شوي دې هغه روحونه په دې
دنیا کنسی هم دغه مشاکلت د وجې نه خپل مینخ کنسی محبت لری. چنانچه شریر د نورو شریرانو طرف ته او
اخیر د نورو اخیارو طرف ته طبعاً میلان لری.

(۱) کتاب الأدب المفرد باب: الأرواح جنود مجندة رقم الحدیث: ۹۰۰. رقم الباب ۴۰۱ ص: ۴۸۵ مکتبه المعارف للنشر
والتوزیع ورواه الإمام مسلم فی أبواب البر والصله فی باب: الأرواح جنود مجندة رقم الحدیث: ۶۷۰۸ عن قتیبة بن سعید:
حدیثنا عبدالعزیز، یعنی: ابن محمد عن سهیل عن أبیه عن أبی هریرة.... الحدیث.

(۲) النهاية لابن الأثیر: ۲۹۸-۲۹۹/۱.

(۳) التوضیح لابن الملقن: ۳۹۳/۱۹ فتح الباری: ۴۵۱/۸ عمدة القاری: ۲۹۷/۱۵ دار الکتب العلمیة.

(۴) المرجع السابق.

(۵) المرجع السابق.

چونکه په شر او خیر کښې بعد او منافرت دې په دې بنیاد باندې چه په کومو روحونو کښې د خیر جبلت وو او کومو کښې چه د شر جبلت وو نو دخپل مینځ منافاتو د وجې نه هغه روحونه په دې دنیا کښې هم په اجساد کښې د حلول کولو نه پس د یو بل نه نفرت کوی.

⑤ علامه خطابی رحمته الله علیه فرمائی چه دویم مطلب ددې داکیدې شی چه الله تعالی د اجساد نه اول ارواح تخلیق کړل نو دغه روحونو به په خپل مینځ کښې ملاقات کیدلو. بیا چه کله روحونو په دغه اجساد کښې حلول او کولو نو په دې دنیا کښې د هغوی په مینځ کښې تعارف او الفت هم ددغه عهد متقدم والا د تعلق په وجه سره اوشو. لکه چه په دې دنیا کښې د بنیادمو په مینځ کښې که چرې اجنیت دې یا محبت او الفت دې نو ددې بنیاد هم دغه عهد متقدم دې. (۱)

د علامه طیبی رحمته الله علیه رائي: علامه طیبی رحمته الله علیه فرمائی چه (فما تعارف) کښې فاء د تعقیب دپاره ده او ددې په ذریعه د اجمال تفصیل بیان کړې شوې دې. چنانچه (فما تعارف) الفاظ په ازل کښې د روحونو په مینځ کښې په اختلاط او تعلق باندې دلالت کوی. بیا دا روحونه د اوږدې زمانې پورې د یو بل نه جدا پاتې شو او په دوی کښې د جدایی د یو ال راغلو. بیا ددوی په سابق تعارف باندې د یوې زمانې تیریدو نه پس بیا د الفت او محبت رشته قائم شوه. ددې مثال بالکل داسې دې لکه چه جدا شوی دوستان د یوې اوږدې زمانې د جدایی نه پس دوباره ملاو شي. (۲)

په دې دنیا کښې د الفت او محبت کومه رشته چه د دوو کسانو په مینځ کښې د سابقه تعلق په بنیاد باندې قائمیری دوی ته د دغه سابق تعلق هیڅ شعور نه وی. حقیقت دادې چه ددوی په زړونو کښې د سابقه تعلق القاء او الهام د الله تعالی د طرف نه کیږی. (۳)

تاسو داسې وئیلې شئې چه په دې دنیا کښې د بندیگانو چه کوم تعلق قائم کیږی په اصل کښې د سابقه تعلق تجدید دې. علامه قسطلانی رحمته الله علیه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه یومرفوع روایت نقل کړې دې: (الأرواح جنود مجندة تلتقي فتشام كما تشام الخيل، فماتعارف منها ألتلف، وماتناكر منها اختلف، فلوان رجلاً مؤمناً جاء إلى مجلس فيه مائة منافق، وليس فيه إلا مؤمن واحد، لحاء حتى جلس إليه، ولو أن منافقاً جاء إلى مجلس فيه مائة مؤمن وليس فيه إلا منافق واحد، لحاء حتى جلس إليه) یعنی د روحونو جدا جدا لښکري وې او هغوی په خپل مینځ کښې ملاویدو سره یو بل داسې بوئی کول لکه چه اسونه یو بل بوئی کوی. بیا چه د کومو روحونو په مینځ کښې (په عالم ارواح کښې) د خپل مینځ تعارف وو (ددې سابقه تعارف په بنیاد) په دې دنیا کښې هم د هغوی په مینځ کښې د خپل مینځ تعلق پیدا کیږی. په انسانی نفسیاتو باندې د عالم ارواح دا تعلق دومره اثر انداز کیږی چه که یو مؤمن سرې په یو داسې محفل کښې داخل شی په کوم کښې چه سل منافقان وی او صرف یو مؤمن وی نو هغه به یقیناً هغه مؤمن سره راخی او کینی به او که چرې یو منافق سرې یو داسې محفل ته راشی چرته چه مؤمنان وی او یو منافق وی نو هغه به یقیناً راخی او هم هغه منافق سره به کینی.

① أعلام الحديث للخطابي الجزء الرابع ص: ۱۵۳۱-۱۵۳۰ جامعة أم القرى، عمدة القاری: ۲۹۷/۱۵ فتح الباری: ۴۵۵-۴۵۶/۸.

② شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۱۹۵/۹ إدارة القرآن والعلوم الإسلامية وإرشاد الساری: ۲۴۴/۷.

③ شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۱۹۵/۹ إدارة القرآن والعلوم الإسلامية وإرشاد الساری: ۲۴۴/۷.

④ إرشاد السای: ۲۴۴/۷ شعب الإيمان للإمام البيهقي باب مقاربة أهل الدين وسوادتهم إلخ، قصة إبراهيم في المعانقة إلخ: ۳۳۹/۱۱ رقم الحديث: ۸۶۲۰ مكتبة الرشد، الإبانة الكبرى لابن بطة: ۴۵۵/۲ رقم الحديث: ۴۲۸، دار الراية للنشر.

به عربو كنبني يوقول مشهور دي: (المناسبة تُؤلف بين الأشخاص) (١) يعني مناسبت به سڀو كنبني الفت پيدا ڪوي او هغوي يويل ته نيزدي راولي. (٢)

حضرت عليؑ ڪوفي ته تشریف راورو نو وني فرمائيل (يا اهل الكوفة اقد علمنا خيركم من شريككم) يعني مون ته معلومه ده چه په تاسو كنبني خوك نيڪان دي او خوك شريران؟ خلقو تپوس او ڪڙو هغه څنگه؟ حضرت عليؑ جواب ور ڪڙو: (كان معناتاس من الاخبار، فلزلوا عندناس من الاخبار، فعملنا انهم من الاخبار، وكان معناتاس من الاشرار، فلزلوا عندناس من الاشرار، فعملنا انهم من الاشرار) (٣) يعني مون سڀو نيڪان او شريفان خلق ووهغه شريفانوسره حصار شو. په دي سره مون ته معلومه شوه چه ڪومو خلقو له هغوي راغلل ڪيناستل هغه پخپله هم شريف خلق دي. دغه شان مون سڀو اشرار ووهغوي لزل اشرار سره حصار شور. په دي سره مون ته معلومه شوه چه دوي هم اشرار دي.

حضرت عبد الله بن مسعودؓ او حضرت عليؑ دي رواياتو نه علامه خطابيؒ دي قول تائيد ڪيري چه دي روايت باب نه دخير او شر دي مشاڪلت او مشابيهت طرف ته اشاره ڪيدي شي چه دي ڪومو خلق په طبيعت او فطرت كنبني دي خير نبيگري ماده وي هغوي دي دغه مشاڪلت دي وچي نه يويل ته ميلان لري او دي چه په فطرت كنبني چه شر وي هغوي دي دغه مشاڪلت في الشر دي وچي نه طبعاً دي يويل طرف ته رابنڪلي ڪيري.

(١) عمدة القارى: ٢٩٧.

(٢) وقال بعضهم أقرب القرب مودة القلوب وإن تباعدت الأجسام، وأبعد البعد تنافر التداين ولبعضهم: إن القلوب لأجنادٌ مجتدةٌ قول الرسول فمن ذا فيه يختلف فما تعارف منها فهو مؤتلفٌ وماتناكر منها فهو مختلف

والآخر:

بينى وبينك فى المحبة نسبة

مستورة فى سر هذا العالم

نحن الذين تحاببت ارواحنا

من قبل خلق الله طيبة آدم [إرشاد السارى: ٢٤٥/٧]

ولأبى نعيم فى الحلية فى ترجمة أويس بن عامر القرنى: أنه لما اجتمع به هرم بن حيان العبدى، ولم يكن لقيه وخاطبه باسمه، قال له هرم: من أين عرفت اسمى واسم أبى، فوالله ما رأيتك ولا رأيتنى؟ قال عرفت روحى روحك حين كلمت نفسى نفسك، وإن المؤمنین يتعارفون بروح الله وإن ناءت بهم الدار. [حلية الأوليا لأبى نعيم: ٨٥/٢-٨٤ وإرشاد السارى: للقسطلانى: ٢٤٥/٧]. وفى صفة الصفوة لابن الجوزى رحمة الله عليه: قال ذوالنون المصرى: بينما أنا أسير فى تبه بنى إسرائيل، إذا أنا بجارية سوداء، قد استلبها الوله (عشق ومحبت) من حب الرحمن، شاخصه يبصرها نحو السماء، فقلت: السلام عليك يا أختاه، فقلت: وعليك السلام بأذن النون، فقلت لها: من أين عرفتنى يا جارية؟ فقالت يا بطلال، إن الله عزوجل خلق الأرواح قبل الأجساد بألفى عام، ثم أدارها حول العرش، فمات تعارف منها أنتلف وما تناكر منها اختلف، فعرفت روحى روحك فى ذلك الجولان، فقلت: إني لأراك حكيمة، علمينى شيئاً مما علمك الله عزوجل، فقالت: بأبى الفيض أضع على جوار حكم ميزان القسط، حتى يذوب كل ما كان لغير الله، ويبقى القلب مصفى ليس فيه غير الرب عزوجل، فبعد ذلك يقيمك على الباب ويؤليك ولا يهجد يده، ويأمر الخزان لك بالطاعة، فقلت: يا أختاه زيدنى، فقالت: يا أبا الفيض، خذ من نفسك لنفسك، وأطع الله عزوجل إذا خلوت بحبيبيك إذا دعوى. [ذكر المصطفيات من عابدات لقين فى طريق السباحة: ٤/٤٣٠ رقم: ٩٩٥ دار المعرفة].

(٣) عمدة القارى: ٢٩٧/١٥.

دَ نیکو خلقو نه د نفرت علاج او کړئ: علامه قرطبي رحمته فرمائی: اِنَّ الْاِنْسَانَ اِذَا وُجِدَ مِنْ نَفْرَةٍ مِّنْ لَّهٗ فَضِيْلَةٌ اَوْ صَلاَحٌ فَتَشَّ عَنِ الْمَوْجِبِ لِتِلْكَ النَّفْرَةِ وَمَحَّتْ عَنْهُ نُوْرَ الْعِلْمِ، فَاِنَّهُ يَنْكَشِفُ لَهٗ لِيَتَفَقَّهَ عَلَيْهِ اَنْ يَّحْسِيَ فِيْ اِزَالَةِ ذٰلِكَ..... حَتَّى يَخْتَلِصَ مِنْ ذٰلِكَ الْوَصْفِ الْمَذْمُوْمِ..... وَكَذٰلِكَ الْقَوْلُ لَهَا اِذَا وُجِدَ مِهْلًا لِمَنْ فِيْهِ شَرٌّ، اَوْ وَصْفٌ مَذْمُوْمٌ (۱)

مطلب دا چه كله یوسرې په خپل زړه كښې د بوداسې سرې دپاره نفرت او وینې په چا كښې چه څه نيك خصلت او صلاح وی نوهغه دې په خپل زړه كښې د ده دپاره موجود نفرت سبب اولتهوی. د لتون او كوشش په نتیجه كښې به د نفرت سبب معلوم شی. د دې نه پس د داسې سرې دپاره ضروری دی چه هغه دې د دغه سبب ختمولو كوشش او كړی تر دې چه د دغه خراب خصلت نه خان خلاص كړی. دغه شان كه یو سرې په خپل زړه كښې د یو شریر او خراب سرې طرف ته خیال لری نو د دې د ختمولو دپاره كوشش كول پكار دی.

د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت: د مذكوره تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې ځكه چه ترجمه الباب د تعلیق جز دې (۲)

قوله: - وَقَالَ يَحْيَىٰ بْنُ أَبِي أُيُوبَ، حَدَّثَنِي يَحْيَىٰ بْنُ سَعِيدٍ بِهَذَا

د مذكوره تعلیق تخریج: دا تعلیق دې او اسماعیلی رحمته دا (سعيد بن ابي مرجم عن يحيى بن ابي ابيوب) په طريق سره موصولاً ذكر كړې دې (۳)

د مذكوره تعلیق مقصد: د تعلیق مقصد د سابقه تعلیق لاندې تیر شوې دې.

په لفظ بهذا سره امام بخاری رحمته د حدیث باب طرف ته اشاره كړې ده چه يحيى بن ابيوب بصري رحمته هم دغه روایت د يحيى بن سعيد رحمته نه نقل كړې دې. شارحین حدیث وائی چه يحيى بن ابيوب بصري رحمته چونكه د امام بخاری رحمته په شرائط صحت باندي پوره نه دې په دې وجه امام بخاری رحمته د هغه روایت صرف استشهاد په توگه نقل كړی. (۴)

د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت: تعلیق ثانی هم چونكه د تعلیق اول په شان دې په دې وجه د دویم تعلیق ترجمه الباب سره هم هغه مناسبت دې كوم چه تعلیق اول ته حاصل دې.

۴- باب: قَوْلِ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ﴾ / هود: ۲۵.

ما قبل سره ربط او د ترجمه الباب مقصد: په دې باب كښې امام بخاری رحمته د حضرت نوح عليه السلام بعثت او رسالت بيانول غواړی چونكه د آدم عليه السلام نه پس هغه رومي نبي دې چاته چه رسالت وركړې شوې دې په دې وجه امام بخاری رحمته د هغوی تذكره د ټولو نه اول او كړه. (صحيح مسلم كښې د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه او حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه نقل شوې يو اوږد روایت كښې صراحت دې چه نوح عليه السلام ته د ټولو نه اول رسالت وركړې شوې دې. (۵)

(۱) الملم له اشكل من تلخيص كتاب مسلم، كتاب البر والصلة، قبيل باب المرء مع من احب رقم الحديث: ۲۵۶۶، ۴۴۶/۶-۴۴۵ دار ابن كثير، عمدة القارى: ۲۹۷/۱۵.

(۲) عمدة القارى: ۲۹۶/۱۵ دار الكتب العلمية.

(۳) فتح البارى: ۸/۴۵۶.

(۴) فتح البارى: ۷/۴۵۶ إرشاد السارى: ۲۴۵/۷.

(۵) عمدة القارى: ۲۹۹/۱۵.

(۶) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب أدنى أهل الجنة منزلة فيها، رقم الحديث: ۴۷۵، ۴۸۰.

مورخینو حضرت نوح علیه السلام د نسب سلسله داسې بیان کړې ده: (نوح بن لامک بن متوشلح بن خنوخ) دې نه حضرت ادریس علیه السلام مراد دې، (بن یارد بن مهلائیل بن قینان بن انوش بن شیث بن آدم علیه السلام)^(۱) بعض مورخینو د دې نسب نامې په صحت باندې تردد ظاهر کړې دي. د دې حضراتو په نیز د حضرت آدم علیه السلام او حضرت نوح علیه السلام په مینځ کې په ذکر شوي نسب نامه کې ډیر سلاسل نسب په مینځ کې غائب دي. علامه رحمت الله کیرانوی هندي رحمۃ اللہ علیہ اظهار الحق کېني او مولانا حفظ الرحمن سیوهاړوی قصص القرآن کېني په دې باندې تحقیقی بحث کړې دي.^(۲)

علامه کیرانوی رحمۃ اللہ علیہ لیکي چه د حضرت آدم علیه السلام نه واخله د طوفان نوح علیه السلام پورې زمانه د تورات د عبراني نسخې مطابق ۱۶۵۶ کاله دي. د یوناني نسخې مطابق ۲۲۶۲ کاله دي او د سامري مطابق ۱۳۰۷ کاله دي. د هنري واسکات تفسير کېني يوه نقشه ورکړې شوې ده او دې نقشه کېني د حضرت نوح علیه السلام نه علاوه د هر سړي نوم سره د هغه عمر لیکلې شوې دي کوم چه د هغه د خوني د پيدائش په وخت وو او حضرت نوح علیه السلام سره د هغه هغه عمر لیکلې شوې دي کوم چه د طوفان په وخت وو. هغه نقشه دا ده:

نوم	عمر په وخت د ولادت د ولد سوا د نوح <small>علیه السلام</small> نه	د عبراني نسخې مطابق	د يوناني نسخې مطابق	د سامري نسخې مطابق
آدم <small>علیه السلام</small>	شیث <small>علیه السلام</small>	۱۳۰	۲۳۰	۱۳۰
شیث <small>علیه السلام</small>	انوش	۱۰۵	۲۰۵	۱۰۵
انوش	قینان	۹۰	۱۹۰	۹۰
قینان	مهلائیل	۷۰	۱۷۰	۷۰
مهلائیل	یارد	۶۵	۱۶۵	۶۵
یارد	حنوک	۶۲	۱۶۲	۶۲
حنوک	متوشالح	۶۵	۱۶۵	۶۵
متوشالح	لامک	۱۸۷	۱۸۷	۶۷
لامک	نوح <small>علیه السلام</small>	۱۸۲	۱۸۸	۵۳
نوح <small>علیه السلام</small>	طوفان	۶۰۰	۲۰۰	۶۰۰
		۱۶۵۶	۲۲۶۲	۱۳۰۷

د دې پورته ذکر شوو دريوارو نسخو په رنر کېني د مودې په بيان کېني ډيرزيات فرق دي او دومره اختلاف دي چه په دې کېني تطبيق ممکن نه دي او چونکه د دريوارو نسخو مطابق حضرت نوح علیه السلام عمر د طوفان په وخت ۶۰۰ کاله متعين دي او د حضرت آدم علیه السلام عمر ۹۳۰ کاله شوي دي په دې بنياد سامري نسخې مطابق لازم راځي چه د حضرت آدم علیه السلام وفات په وخت د حضرت نوح علیه السلام عمر ۲۲۳ کاله وو. خودا خبره په اتفاق د مورخينو غلطه

(۱) فتح الباري: ۱۸/۴۵۸ عمده القاری: ۱۵/۲۹۸-۲۹۷.

(۲) اظهار الحق، الجزء الثاني ص: ۴۳۲-۴۳۱ الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد، قصص القرآن: ۱/۵۵-۵۴ دار الإشاعة.

ده او عبرانی او یونانی نسخی هم ددی تکذیب او تردید کوی څکه چه د عبرانی نسخی د بیان مطابق دنوح علیه السلام پیدانش د آدم علیه السلام د وفات ۱۲۶ کاله پس او د دویمې نسخی مطابق ۷۳۲ کاله پس شوی. (۱)

ابن جریر علیه السلام فرمائی د نوح علیه السلام ولادت د حضرت آدم علیه السلام د وفات نه یوسل شپږویشتم (۱۲۶) کاله پس شوی او هغوی ته د ۳۵ کالو په عمر کښې نبوت ملاو شوی. (۲)

د حضرت عبد الله بن عباس علیه السلام روایت دي چه نوح علیه السلام ته د څلوېښتو کالو په عمر کښې نبوت ملاو شوی او نهه نیم سوه (۹۵۰) کاله نی خلق د الله تعالی عبادت طرف ته رابلل. بیا د طرفان نه پس شپيته کاله ژوندي وو. (۳) په دي حساب سره د نوح علیه السلام عمر یوزر پنخوس کاله جوړیږی. په انبیاء او رسولانو کښې دهغوی د ټولونه زیات عمر و او خانله یو پیغمبر دي چه دا قسم د اوږدي مودې پورې نی خلقوته د توحید کلمې دعوت ورکولو او دهغې په بدله کښې دخپل قوم د طرف نه دیرزیات تکلیفونه او اذیتونه زغمل.

د حضرت انس بن مالك علیه السلام روایت دي چه کله نوح علیه السلام له ملك الموت راغلو نودانی ورته اوونیل چه په پیغمبرانو کښې د ټولونه زیات عمر ستاسو دي، تاسو دا دنیا څنگه اولیدله؟ حضرت نوح علیه السلام او فرمانیل (كُلُّ دَاوَالِهٖ بَابَانٌ فَقَامَ وَسَطَ الدَّارِ هَتِيهَةً لَمْ يَخْرُجْ مِنَ الْبَابِ الْآخِرِ) (۴) لکه څنگه چه څوك سرې د دوو دروازو والا مکان کښې داخل شی او په هغې کښې لړشان ساعت حصار شی او په بله دروازه باندي اوځی.

یوحکیمانه متل مشهور دي (سلي المجرب ولائكس الحکم) د دنیا بې ثباتی او فنا کیدل نی په یوحکیمانه مثال کښې پیش کړې دي. د دنیاوی ژوندون باره کښې دا د یوداسې انسان تجربه ده چه یوزر پنخوس کاله ژوندي وو مگر تیر شوی عمر هغه لړشان ساعت قیام سره تعبیر کوی مونږ او تاسو اوسطاً ۶۰ کاله ژوند تیروو. دیرزیات مختصر موده مگر د خواهاشاتو او تمناگانو دومره لونی اوږد فہرست جوړوو لکه چه دلته به ټول عمر پاتې یو.

د باب لاتدي امام بخاری د نوح علیه السلام د اخبار او قصص سره متعلق د مختلفو آیاتونو تفسیر کړې دي:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (بَادِي الرَّأْيِ) / هود: ۲۷ / مَا ظَهَرَ لَنَا. (أَقْلِي) / هود: ۴۴ / أَمْسَى. (وَقَارَ التَّنُورُ) / هود: ۴۰ / نَعَمَ الْمَاءُ وَقَالَ عِكْرَمَةُ: وَجْهَ الْأَرْضِ. وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (الْجُودِي) / هود: ۴۴ / جَبَلٌ بِالْحِزْبَةِ. (دَابَّاءُ) / المؤمن: ۳۱ / مِثْلَ حَالٍ.

حضرت نوح علیه السلام چه کله خپل قوم ته د توحید دعوت ورکړ نو مالدارانو طبقې هغه د خپل حاکمیت د پاره خطر او گنډله اودغه شان هغوی د حضرت نوح علیه السلام په نبوت او رسالت باندي اعتراضات او شبهات کول شروع کړه. د سورة هود په دي آیت کښې د دغه مکالمه بیان دي: (قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا تَرَكُ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا تَرَكُ أَتْبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا أَنْ يَادُوا الرَّأْيِ وَمَا تَرَى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَظُنُّكُمْ كَاذِبِينَ) (۵) یعنی دهغوی د قوم چه کوم کافران سرداران وو هغوی اوونیل چه مونږ خو تا د خپل خان په شان سرې گنډو او مونږ ته ستا منونکی هم هغه ښکاری چه په مونږ کښې سپک او ذلیل خلق دي او هغه هم په سر سرې نظر سره او مونږ په تا کښې د خپل خان نه څه فضیلت هم نه وینو بلکه تاسو دروغژن خیال کوو.

(۱) إظهار الحق الجز الثاني ص: ۴۳۲-۴۳۱ الرناسة العامة لإدارات البحوث العلمية الإفتاء والدعوة والإرشاد.

(۲) فتح الباری: ۴۵۸/۸ عمدة القاری: ۲۹۹/۱۵.

(۳) المستدرک للحاکم، کتاب تواریخ المتقدمین من الأنبياء والمرسلین، ذکر نوح النبی صلی الله علیه وسلم:

۴۲/۲ عرقم الحديث: ۴۰۶۳ دار الحرمین للطباعة والنشر والتوزیع.

(۴) مجموعة الرسائل ابن أبي الدنيا، ذم الدنيا: ۱۱۱/۲-۱۱۰ رقم الحديث: ۲۲۹ مؤسسة الكتب الثقافية.

(۵) سورة هود: ۲۷.

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما د (بأدب الرأي) معنی ماظہر کتاسره کړې ده. یعنی (اول النظر قبل التأمل) د تأمل او غور کولو نه وړاندې په اول نظر کښې راتې قانمول لکه چه د (بأدب الرأي) معنی د سرسری نظر ده. د نوح علیه السلام په نبوت باندې دهغه د قوم دا اعتراض وو چه خود عقل او فهم نه محروم خلق دهغوی تابعدار جوړ شوی دی. هغوی د خبرې بیخ ته نه شی رسیدې سرسری نظر لری چه کوم نوې شې نسی واوړیدو په هغې باندې نسی (أمننا وصدقنا) او و نیل. (۱)

قوله: ألقى أمسي: په دې سره هم د سورت هود دې آیت طرف ته اشاره ده: ﴿ وَقِيلَ يَا أَرْضُ الْمَأْمُونَةِ وَمَا بِكَ أَتَقَلَّبِينَ وَمِغْضُ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿۵۰﴾ (۲)

په دې آیت کښې د طرفان نوح د تباہ کارونه پس د حالاتو د هواریدو بیان دې یعنی الله تعالی زمکې ته حکم ورکړو چه ای زمکې خپلې اوبه راکاره او ای اسمان ته بند شه او اوبه اوچې کړې شوې او قصه ختمه کړې شوه او کشتنی د جودی په غر، باندې اودریده او او و نیلې شو چه په ظالمانو باندې تباہی ده. امام بخاری رحمته الله علیه د ألقى تفسیر په أمسي سره کړې دې. یعنی بس شه. هم دغه تفسیر علی بن ابی طلحه رضی اللہ عنہما د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل کړې دې. (۳)

(وَقَارَ السُّورُ) تَبَّه الْمَاءُ وَقَالَ عِكْرِمَةُ: وَجْهُ الْأَرْضِ: په دې سره هم د سورت هود آیت: ﴿ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التُّورُ ﴾ طرف ته اشاره ده یعنی تر هغې پورې چه زمونږ حکم راغلو او تنور راوخوتکیدو. امام بخاری رحمته الله علیه (وَقَارَ السُّورُ) معنی نبع الماء سره کړې ده. یعنی چه کله اوبه راوخوتکیدې. دا تفسیر د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل دې اودا ابن ابی حاتم رحمته الله علیه د تنور معنی: اهل لغت او مفسرینو لفظ تنور مختلف معنی بیان کړی دی. علامه بغوی رحمته الله علیه قرطبي رحمته الله علیه د عکرمة رضی اللہ عنہ اوزهری رحمته الله علیه قول نقل کړې دې: (هو وجه الأرض) (۴) یعنی تنور د زمکې مخ ته وانی. بعض حضراتو و نیلې دی چه د زمکې اوچتې حصې یا غونډلې ته هم تنور و نیلې شی. چنانچه هغوی فرمائی: (والسور أشرف موضع في الأرض وأعلاها) (۵)

ایا په ایت کښې د یو خاص تنور طرف ته اشاره ده؟ بعض حضراتو و نیلې دی چه دې نه هم د روتبو پخولو تنور مراد دې. (۶) یو قول دا هم دې چه په شام کښې د عین ورده په مقام باندې د حضرت آدم علیه السلام تنور وو دهغې نه اوبه راوخوتکیدې په آیت کښې هم دغه تنور مراد دې. (۷) د اکثر مفسرینو په نیز په کوفه کښې د حضرت نوح علیه السلام تنور وو دې نه هم هغه تنور مراد دې. (۸)

(۱) فتح الباری: ۴۵۸-۴۵۹/۸.

(۲) سوره هود: ۴۴.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۰/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۶۵۹/۷.

(۵) الجامع لأحكام القرآن: ۲۳/۹.

(۶) تفسیر البیضاوی: ۴۵۶/۱ و روح المعانی: ۳۵۰/۱۲.

(۷) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۳/۹ و روح المعانی: ۳۵۰/۱۲.

(۸) تفسیر البیضاوی: ۴۵۶/۱ و الجامع لأحكام القرآن: ۳۴/۹.

(۹) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۳۴/۹.

یوقول دادې چه دا تنور دکا نری نه جور شوې وو. حضرت حواء علیها السلام به په دې کښې روغتی پخولې. هم دغه تنور حضرت نوح علیه السلام ته ملا شو. (۱)
 په دې ټولو اقوالو کښې علامه قرطبي رحمه الله تعالی تطبیق ورکولو سره فرمایلی چه کله د طوفان نوح اوبه راخوتکیدل شروع شو نو د روغتی د تنور نه هم راووتلې د مخ د زمکې نه هم راووتلې او د شام د عین الورد د تنور نه هم راووتلې. (۲) البته علامه آلوسی رحمه الله فرمایلی چه د مفسرینو په نیز د تنور نه هم د روغتی پخولو تنور مراد دې. (۳)

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ: الْجُودِيُّ جَبَلٌ بِالْحِزْبَةِ د طوفان د ختمیدو نه پس د نوح علیه السلام کشتنی په جودی غر باندې اودریده. امام بخاری رحمه الله د جودی محل وقوع بیان کړې دې. مجاهد رحمه الله وایي چه جودی غر په جزیره کښې واقع دې. دې نه جزیره ابن عمر مراد ده. د مجاهد رحمه الله دا قول ابن ابی حاتم رحمه الله د ابن نجیح رحمه الله په طریق سره موصول روایت کړې دې. (۴)

مفتی محمد شفیع رحمه الله فرمائی چه جودی نن هم په دې نوم باندې قائم دې. د دې محل د حضرت نوح علیه السلام وطن اصلی عراق د موصل په شمال کښې جزیره ابن عمر سره نیز دې د آرمینیه سرحد سره دې. دا یوه غریزه سلسله ده. په موجوده تورات کښې د کشتنی اودریدو ځائی ته کوه اراراط و نیلې شوې دې. په دې دواړو روایتونو کښې څه داسې تضاد نشته دې مگر په پخوانو زرو تاریخونو کښې هم دغه دی چه د نوح علیه السلام کشتنی د جودی په غر باندې راغله اودریده. په قدیم تاریخونو کښې دا هم ذکر دې چه د عراق په ډیرو مقاماتو کښې د دې کشتنی ټکړې تراوسه پورې موجود دی. کوم چه د تبرک په توگه کیخودلې او استعمالولې شی. په تفسیر طبری او بغوی کښې دې چه نوح علیه السلام په لسم ماه رجب کشتنی کښې سور شوې وو شپږ میاشتې دا کشتنی په طوفان باندې روانه وه. کله چه د بیت الله شریف مقام ته اورسیدله نو اووه ځل نی طواف اوکړو. الله تعالی خپل بیت او جنت کړو اود غرقیدو نه نی بچ کړې وو. بیا په لسم محرم الحرام د عاشورې په ورځ طوفان ختم شو او کشتنی د جودی په غر باندې اودریده. حضرت نوح علیه السلام د شکرانې په توگه په هغه ورځ روژه اوساتله او په کشتنی کښې چه څومره کسان وو ټولو ته نی د روزې ساتلو حکم ورکړو. بعض روایتونو کښې دې چه په کشتنی کښې شریک ټول ځناوو هم په هغه ورځ روژه اوساتله. (۵)

دَابٌّ: مِثْلُ حَالٍ: سورت غافر کښې دې: (يَقُولُ لَكُمْ الْمَلِكُ الْمَوْظُؤُهُنَّ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَّامِنْ بِلَيْسِ اللَّهِ إِنَّ جَاءَهُ قَالَ يُرْعُونَ مَا فِي رُءُوسِهِمْ وَمَا يَأْتِيهِمْ إِلَّا سِبْطٌ مِّنْ أَيْدِيهِمْ) (۶) یعنی په آل فرعون کښې یو ځوان سړی اوونیل ای زما قوم نه په زمکه کښې تاسو حکومت دې تاسو غالب یئ. نو که د الله تعالی عذاب راغلو نومونږ له به دهغې نه د بچ کیدو امداد څوک کوی؟ فرعون اوونیل چه زه خو به تاسو ته هم دغه رانې درکوم کومه چه زه پخپله ټیک گنرم او هغه سړی اوونیل چه

(۱) معارف القرآن: ۴/۶۲۶ عقوبیل: معنی (وَقَارَ الْقُبُورَ) تمثیل لحضور العذاب، کقولهم: حمی الوطیس، إذا اشتدت الحرب والوطیس: التنور، انظر تفسیر للقرطبي: ۳۴/۹.

(۲) فتح الباری: ۴۵۹/۸.

(۳) روح المعانی: ۳۵۰/۲.

(۴) تفسیر القرآن العظيم لابن ابی حاتم: ۲۰۳۷/۶ رقم الحديث: ۱۰۹۱۵ مکبة نزار مصطفى الباز.

(۵) معارف القرآن: ۴/۶۲۸-۶۲۷ عنور او گورنی تفسر القرطبي مع التعليقات: ۱۱/۲۷ سوره هود: ۴۴.

(۶) سوره غافر: ۲۹، ۳۰/۳۱.

چایمان را ورلی وو ای زما قومه ماته خوستاسو په نسبت (د پخوانو) امتونو په شان د ورځې اندیښنه کېږي لکه چه قوم نوح عاد او ثمود او د هغوی نه د شاته خلقو حال شو. امام بخاری رحمته الله علیه په مذکوره آیت کېښي لفظ داب تفسیر خودلې دي چه دا د حال په معنی کېښي دي. دا داب یاداب مصدر دي. د دې معنی یوشان په یو کار کېښي لگیدل او مشقت برداشت کولو ده او په دې وجه د دې استعمال حال عادت او طریقې په معنی کېښي کېږي.

۵- باب: قَوْلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ

أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ / نوح: ۱ / إِلَىٰ آخِرِ السُّورَةِ.

(وَأَنْزَلَ عَلَيْهِمْ تَابُوتَ إِبْرَاهِيمَ فِيهِ مَقَابِلُ آلِ إِبْرَاهِيمَ وَأُتِيَ لُوطٌ وَأُنزِلَ عَلَيْهِ مِنْ جِبْرَائِيلَ وَفَخَلَّىٰ لَيْلًا مَعَ زَوْجَتِهِ فَوَلَدَتْ زَيْنَبَ وَهَارُونَ وَإِنَّ مَوْلَىٰ عُزَيْرَةَ لَشَاةٌ عَلَيْهِمْ وَأَنزَلْنَا لَهُ أَنْزَارًا وَتُؤْتَىٰ مِنْهَا شَتَّىٰ وَتُؤْتَىٰ مِنْهَا غِيَاظٌ لِلنَّارِ) / سوس: ۷۱-۷۲ /

ما قبل سره ربط: د دې باب سابقه باب سره مناسبت دادې چه په تیر شوی باب کېښي د حضرت نوح عليه السلام د بعثت اورسالت تذکره وه او اوس په دې باب کېښي د حضرت نوح عليه السلام قوم د الله تعالی د عذاب نه د ویرولو تذکره ده. (۱) د ترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه په دې ترجمه الباب کېښي امام بخاری رحمته الله علیه د سورت نوح په ضمن کېښي د حضرت نوح عليه السلام خپل قوم د عذاب نه د ویرولو تذکره کول غواړي. (۲)

د نسخو اختلاف: په اکثر نسخو کېښي د باب سابق نه پس د سورت نوح په مذکوره آیت باندې د باب عنوان قائم دي البته د ابو ذر رضي الله عنه په روایت کېښي دا آیت بلا یاب دي او هم د باب سابق د آیات لاندې دي. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه مخې ته نسخه کېښي هم دغه ترتیب دي. خود علامه عینی رحمته الله علیه او قسطلانی رحمته الله علیه مخې ته نسخو کېښي د باب لاندې د سورت نوح مذکوره آیت درج دي. (۳)

دویم آیت د سورت یونس دي په دې کېښي هم د حضرت نوح عليه السلام د دعوت او تبلیغ بیان دي. دا آیت په بعض نسخو کېښي درج دي او په اکثر نسخو کېښي درج نه دي. (۴) امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب قائم لوسره (الی آخر السورة) د دې خبرې طرف ته اشاره کولو په غرض سره اوونیل چه دا مکمل سورت د حضرت نوح عليه السلام د قضیه سره متعلق دي. (۵)

د آیاتونو ترجمه: مونږ نوح عليه السلام د خپل قوم طرف ته (بیغمبر جوړولو سره) لیرلې وو چه تاسو خپل قوم (د کفر د وبال نه) او ویره وه مخکېښي دهغې نه چه په هغوی باندې دردناک عذاب نازل شی، یعنی هغوی ته او وایه که چرې ایمان نه راوړنی نو په تاسو به دردناک عذاب راځي که هغه دنیاوی وی یعنی طوفان یا اخروی یعنی دوزخ. او تاسو دوی ته د نوح عليه السلام قصه واوړونی (کومه چه هغه وخت واقع شوې وه) کله چه هغوی خپل قوم ته او فرمائیل چه ای زما قومه که چرې تاسو ته زما اوسیدل (یعنی د وعظ کولو په حالت کېښي) اود الله تعالی د احکامو نصیحت کول درانه (ناخوښه) معلومېږي نو (معلومېږي دي) زه هیڅ پرواه نه کوم ځکه چه) زما خو په الله تعالی باندې یقین دي نو تاسو ماته (د ضرر رسولو متعلق) خپل تدبیر (څه چه کولې شنی) سره دخپلو شریکانو (یعنی

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵-۳۰۰.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۰/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۰/۱۵ إرشاد الساری: ۲۴۷/۷.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۵) الكنز المتواری: ۲۵۸/۱۳.

بتانو، پاخه کرنی (یعنی تاسو اوستاسو معبودان یوځانی شنی او ماته په ضرر رسولو کښې خپل ارمان پوره کرنی، بیا ستاسو دغه تدبیرونه ستاسو زړه تنگیدلو سبب نه دی کیدل پکار (یعنی په اکثر وختونو تدبیرونه سره طبیعت خرابیږي نو د پټه تدبیر ضرورت نشته دي. کوم څه تدبیر چه کونی په کولو زړه په اخلاص او ښکاره کونی، زما لحاظ او خیال مه ساتی او مه زما د تللو او د وتلو اندیښنه کونی ځکه چه د دومره زیاتو کسانو په پوره کښې د یوسری وتل هم مستبعد دی بیا د پټولو څه ضرورت دي، زما سره (چه څه کول دي) کونی او ماته (اصلاً) مهلت مه را کونی (ماحصل دادې چه زه ستاسو د دې خبرونه نه ویرېږم او نه د تبلیغ نه منع کیدی شم. تردې پورې نی د ویرې نفی او فرمائیله وړاندې د طمع نفی فرمائی، یعنی که بیا هم تاسو دده کونی نو (دا او گټرنی چه) ما تاسو نه په دې تبلیغ، څه معاوضه خونه ده غوښتی (او ما به تاسو نه ولې غوښتله ځکه، زما معاوضه خو صرف د وعدې مطابق هم) هم د الله تعالی په ذمه ده او (چونکه) ماته حکم کړې شوي دي چه زه په اطاعت کونکو کښې اوسېږم په دې وجه په تبلیغ کښې د حکم تعمیم کوم که چرې تاسو نه منی نو په دې کښې زما څه نقصان دي؟

[۳۱۵۹] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ سَأَلْتُ: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي النَّاسِ فَأَثْنَى عَلَى اللَّهِ بِمَا هُوَ اللَّهُ لَمْ ذَكَرَ الدَّجَالَ فَقَالَ: "إِنِّي لَأَنْذِرُكُمْ، وَمَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَنْذَرَ قَوْمَهُ، لَعَدَّ أَنْذِرْتُمْ قَوْمَهُ، وَلِكُنِّي أَقُولُ لَكُمْ فِيهِ قَوْلًا لَمْ يَقُلْهُ نَبِيٌّ لِقَوْمِهِ: تَعْلَمُونَ أَنَّهُ أَعْوَرٌ، وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَعْوَرَ" [ص ۱۵۴] [۶۷۰۸، ۶۹۷۲، وانظر: ۲۸۹۲، ۳۲۵۶]

تراجم رجال

عبدان: دا د عبد الله بن عثمان عتکی لقب دی. د دوی تذکره (بدء الوحی) لاندې تیره شوي ده. (۱)
 عبدالله: دا مشهور محدث عبد الله بن مبارک رضی الله عنه دی. د دوی تذکره هم (بدء الوحی) لاندې تیره شوي ده. (۲)
 یونس: دې نه یونس بن یزید ایلی رضی الله عنه مراد دی. د دوی تذکره (کتاب العلم باب من یرد الله به غیراً یفقهه فی الدین) لاندې تیره شوي ده. (۳)
 سالم: دا سالم بن عبد الله بن عمر رضی الله عنه دی. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب الحماة من ایمان) لاندې وړاندې تیره شوي ده. (۴)
 ابن عمر: دا د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه خونی دی. د دوی تذکره هم (کتاب ایمان باب ایمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم: بنی الاسلام علی خمس) لاندې تیره شوي ده. (۵)

قوله: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في الناس.... الخ: عبد الله بن عمر رضی الله عنه وانی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم د خطبې وړ کولو دپاره د خلقو مینځ کښې اودریدو. بیا چه څنگه د الله تعالی شان سره لائق دی د الله تعالی تعریف نی بیان کړو. بیانی د دجال ذکر او کړو اویبانی او فرمائیل زه تاسو د دجال نه ویروم او بل هیڅ یو پیغمبر

(۱) مرتخریجه فی کتاب الجهاد والسير. باب کیف یرض الإسلام علی الصبی؟ رقم: ۳۰۵۷.
 (۲) کشف الباری: ۱/۴۶۱.
 (۳) کشف الباری: ۱/۴۶۲.
 (۴) کشف الباری: ۳/۲۸۲.
 (۵) کشف الباری: ۲/۱۲۸.
 (۶) کشف الباری: ۱/۶۳۷.

داسې نه دي تیرشوي چاچه خپل قوم د دجال نه وي ویرولې. تردې چه نوح عليه السلام هم د دجال نه ویرولی دی. مگر زه تاسو ته د دجال یو داسې حال بیانوم چه یو پیغمبر هم خپل قوم ته نه دي خودلې هغه به کانړې په یوه سترگه وړند وی او الله تعالی کانړې نه دي.

شرح حدیث

قوله: وَمَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَنْذَرَهُ قَوْمَهُ: یعنی یونبى داسې نه دي تیرشوي چاچه خپل قوم د دجال نه وي ویرولې. دي نه پس جمله ده: (لقد أنذر نوح قومه) چه نوح عليه السلام هم خپل قوم (د دجال نه) او ویرولو. داد تخصیص بعد التعميم د قبیل نه دي. د حضرت نوح عليه السلام نبي په خاص توگه سره ذکر خکه او فرمانیلو چه هغه د ټولو نه اولنې پیغمبر وو چه شارع وو. چنانچه علامه قرطبي رحمته الله فرماني چه د آدم عليه السلام نه پس د ټولو نه اول نوح عليه السلام ته د بنات عمات او خالات د حرمت حکم ورکړو. (١) دویمه وجه د تخصیص دا کیدې شی چه نوح عليه السلام ابو البشر ثاني دي. (٢)

إِنَّهُ أَعْوَرَ: یعنی هغه به کانړې وي. د دجال سره متعلق د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه روایت شوی احادیثو کنبې متعارض الفاظ راغلی دی. په دي روایت کنبې د أعور لفظ راغلي دي چه دجال به په یو سترگه کانړې وي. د حضرت ابن عمر رضي الله عنهما روایت الفاظ دي: (كان عينه عنبة طافية) (٣) یعنی لکه دهغه سترگه به د انگور د دانې په شان پرسیدلې وي. یو روایت کنبې دی: (انه أعور عين اليمن) (٤) او په بل روایت کنبې د دي بالکل برعکس: (انه أعور عين اليسر) (٥) الفاظ راغلی دی. په یو روایت کنبې (انها ليست بها قية) (٦) الفاظ نقل کړی دی. یعنی دهغه به یوه سترگه نه وي. دغه شان د حضرت حذیفه رضي الله عنه په روایت کنبې دی: (انه مسوخ العين عليها طفرة غليظة مكتوب بين عينيه: كافي) (٧) یعنی د دجال

(١) إرشال الساري: ٢٤٥/٧.

(٢) عمدة القاري: ٣٠١/١٥.

(٣) أخرجه البخاري في كتاب أحاديث الأنبياء باب (واذ كرفى الكتاب مريم إذا تمذت من أهلها) رقم الحديث: ٣٤٣٩ وفي كتاب المغازي، باب حجة الوداع رقم: ٤٤٠٢ وفي كتاب اللباس باب الجعد رقم: ٩٠٢ وفي كتاب التعبير باب رؤيا الليل رقم: ٩٩٩ وفي باب الطواف بالكعبة في المنام رقم: ٧٠٢٦ وفي كتاب الفتن باب ذكر الدجال رقم: ٧١٢٣ وفي كتاب التوحيد باب قول الله تعالى (ولتصلن على عني) رقم: ٧٤٠٧ وفي كتاب الفتن وأشراف الساعة، باب ذكر الدجال رقم الحديث: ٢٩٣٣.

(٤) أخرجه ابن ماجه في سننه كتاب الفتن باب فتنة الدجال خروج عيسى بن مريم رقم: ٤٠٧١ وأخرجه البزار في مسنده: ٢٨١/٧ رقم: ٢٨٦٧ ومسنده حذيفة بن اليمان وأخرجه البيهقي في سننه: ٤٠٨/٦ وفي كتاب صلاة الخسوف باب الخطبة بعد صلاة الكسوف رقم: ١٥٤٦ وأخرجه أبو يعلى: ٤٠٨/٦ وفي مسند مالك بن انس رقم: ٣٧٦٨ ومصنف ابن أبي شيبة: ٤٨٨/٧ باب ما ذكر في فتنة الدجال والمعجم الكبير للطبراني: ٨٤/٧ وكنز العمال: ١٣٢/١٤ رقم: ٣٨٧٤٨ و١٣٣/١٤ رقم: ٣٨٧٦٠ و١٣٧/١٤ رقم: ٣٨٧٨٧.

(٥) مسند البزار: ١٢٩/٧ رقم: ٢٦٨١ عمدة القاري: ٣٠١/١٥.

(٦) عمدة القاري: ٣٠١/١٥.

(٧) رواه الإمام مسلم في صحيحه في كتاب الفتن وأشراف الساعة باب ذكر الدجال رقم الحديث: ٢٩٣٤ وأخرجه عن أنس رضي الله عنه أيضاً رقم الحديث: ٢٩٣٣ والإمام أحمد في مسنده عن حذيفة رضي الله عنه: ٣٦٤/٢٠ رقم الحديث: ٣٨٤٦ عمدة القاري: ٣٠١/١٥.

سترگه به خاورې شوې وی په هغې باندې به پیره غوښه وی د هغه د دواړو سترگو په مینځ کښې به کافر لیکلې شوی وی.

د روایاتو په الفاظو کښې چه کوم تعارض ښکاري علامه عینی رحمته الله علیه په هغې کښې جمع او تطبیق ور کولو سره فرمائی: (ووجه الجمع بین هذه الأوصاف المتناقضة أن بقدر فهمها أن إحدى عينيه ذاهبة والأخرى معيبة، فيصعق أن يقال: لكل واحد عوراء، إذ الأصل في العور العيب) (۱) یعنی په دې متضاد صفاتو کښې تطبیق به داسې وی چه د هغه به یوه سترگه بالکل نه وی او دویمه سترگه به نې عیب والوی، دغه شان به د دواړو سترگو نه هرې یوې ته عوراء و نیل صحیح وی ځکه چه د سترگو په عور کښې اصل عیب دې.

لکه چه کومه سترگه نې نشته نو هغه هم یو عیب دې او کومه چه موجود ده هغه دکانرې کیدو په وجه عیب والاده. په دې وجه په دواړو اعتبارو سره دجال ته اَعور و نیل صحیح دی. بعض حضراتو داسې تطبیق ورکړې دې چه دا صفات د کتونکې په اعتبار سره مختلف بیان کړې شوی دی. بعض به دجال ته اَعور الهنی وینی او بعض به نې اَعور البسري وینی. (۲)

قوله: وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَعْوَرٍ یعنی الله تعالی کانرې نه دې. دا کلمات تنزیه دی او په دې کښې د الله تعالی د

تقدیس بیان دې چه هغه د ټولو عیبونو او صفات رذیله نه منزّه دې. (۳)

ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: په حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت واضح دې چه په دواړو کښې د حضرت نوح عليه السلام تذکره ده. (۴)

[۳۱۶۰] حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ، حَدَّثَنَا شَيْبَانٌ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، سَمِعْتُ أَبَاهُ رِزْقَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْأَحَدُ لَكُمْ حَدِيثًا عَنِ الدَّجَالِ، مَا حَدَّثَ بِهِ نَبِيٌّ قَوْمَهُ: إِنَّهُ أَعْوَرٌ، وَإِنَّهُ يَحْمِي مَعَهُ بِمِثَالِ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، فَالَّتِي يَقُولُ إِنَّهَا الْجَنَّةُ هِيَ النَّارُ، وَالَّتِي أَنْذَرَكُمْ كَمَا أَنْذَرِيهِ نَوْمٌ قَوْمَهُ" [ص ۱۵۶] [۶۷۱۲] (۵)

ترجمه: آيازه تاسو ته د دجال متعلق داسې خبره او نه ښاييم چه ترننه پورې یو نبی خپل امت ته نه ده خودلې؟ هغه به کانرې وی او هغه سره به د جنت او دوزخ په نوم باندې دوه منترونه وی؟ کوم ته چه هغه جنت وائی هغه به په حقیقت کښې دوزخ وی. زه تاسو د دجال نه داسې وپروم لکه څنگه چه نوح عليه السلام خپل قوم وپرولې وو؟

تراجم رجال

ابونعیم: دا ابونعیم الفضل بن دکین رحمته الله علیه دې. دد وی تذکره (کتاب الإیمان باب فضل من استبرأ لدينه، لاندې تیره شوي دد). (۶)

شيبان: دا ابو معاوية شيبان بن عبد الرحمن تميمي نحوي بصري رحمته الله علیه دې. دد وی تذکره (کتاب العلم باب حفظ العلم، لاندې تیره شوي ده). (۷)

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۵) مرتخریجه فی کتاب الجهاد باب کیف يعرض الإسلام على الصبی؟ رقم: ۳۰۵۷.

(۶) کشف الباری: ۶۶۹/۲.

(۷) کشف الباری: ۲۶۳/۴.

یحیی: دا مشهور امام یحیی بن کثیر طانی یمامی رضی الله عنه دی. دد وی تذکره هم مذکوره بالا کتاب اویاب لاندې تیره شوي ده. (۱)

ابوسلمه: دا ابوسلمه عبدالرحمن بن عرف رضی الله عنه دی. دد وی تذکره (کتاب ایمان باب صور مضان احتسابا من ایمان) لاندې تیره شوي ده. (۲)

شرح حدیث

قوله: میثال الجنة: دا د مثل په معنی کښې دي. په یو روایت کښې (مثال الجنة) الفاظ راغلي دي. (۳) مطلب دادې چه الله تعالی به خلق په از مینت کښې د اچولو دپاره دجال ته مافوق الفطرت طاقت ور کړي. دجال به په یولاس کښې د جنت صورت او بل کښې د دوزخ صورت کیخودو سره مداری توب کولو سره خلق ویروی اود خپلې خدایښی کرشمې به ښانی. مړي به ژوندی کوي آسمان ته به حکم ورکولو سره باران کوي. شاپړي زمکې ته به په اشاره کولو سره هغه تروتازه فصل راتوکوي. دا به ټول مداری توب او د جادو کمالات وي. الله تعالی به دجال ته داسې تصرفات باندې قدرت ورکولو سره د نیغې عقیدې والا بنديگان از مینت کوي. په آخره کښې به حضرت عیسی رضی الله عنه تشریف راوړو سره هغه قتل کړي نود هغه د دروغو د خدایښی راز به ښکاره شی. (۴)

د احادیثو په ذخیره کښې د دجال د دروغژن کیدو بعض ښې ښانی په ډیر وضاحت سره بیان کړي شوي دي. مثلاً د حضرت ابو امامه الباهلی رضی الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله په خپلو اکثر و خطبو کښې د دجال باره کښې خودل اود هغه د فتنې نه به نی ویرول کول. رسول الله صلی الله علیه و آله به فرمائیل د کله نه چه الله تعالی د آدم رضی الله عنه اولاد پیدا کړي پدی. په دنیا کښې هیڅ یوه فتنه د دجال نه لویه نشته او الله تعالی چه کوم یو ښی هم مبعوث کړي دي هغوی خپل امت د دجال نه ویرولې دي او زه آخری ښی یم او تاسو بهترین امت یښی په دي وجه لامحاله هغه به هم په تاسو کښې راځي. که هغه زما په موجودگي (ژوند) کښې راووتلو نو دهر یو مسلمان د طرف نه به د هغه مقابلې کونکي هم زه یم او که زما نه پس راووتلو نو هر مسلمان به خپل حفاظت پخپله کوي او الله تعالی به د هر مسلمان ساتونکي او محافظ وي.

دجال به د شام او عراق د یوې لارې په مینځ کښې ښکاره کیږي. او هغه به ښی او گس هر طرف ته فساد خوروي اي د الله تعالی بنديگانو تاسو هغه وخت کلک او سپړښی. زه ستاسو په مخکښې د هغه علامتونه بیانوم چه زما نه اول بل یو ښی هم نه دی بیان کړي. هغه به د ټولو اول د نبوت دعوی کوي حالانکه زما نه پس یو ښی نشته بیا به دا دعوی کوي چه زه ستاسو رب یم (مگر هغه ته په کتلو سره به سپړي ته درې څیزونه ښکاره شی په کوم سره چه د هغه د دعوی تکذیب کیږي: ① یو خو دا چه هغه به په سترگو باندې ښکاری، حالانکه تاسو به خپل رب د مرگ نه مخکښې نه شنی لیدلې (نود هغه ښکاریدل به ددې خبرې دلیل وي چه هغه رب نه دي). ② (دویم څیز دا) چه هغه به کانړې وی او ستاسو رب کانړې نه دي. ③ (دریم څیز دا چه) د هغه د دواړو سترگو په مینځ کښې به کافر لیکلې شوي وی چه هر یو مؤمن به ئی لوستلې شی که په لیکلو لوستلو باندې پوهیږي او که نه پوهیږي. د هغه به یوه فتنه دا وی چه هغه سره به (د دروغو) جنت او دوزخ وی او په حقیقت کښې به د هغه دوزخ جنت او د هغه جنت دوزخ وی. نو چه کوم خلق د هغه په دوزخ کښې راگیر کړي شی نو هغه له پکار دي چه الله رب العزت دي

(۱) کشف الباری: ۴/۲۶۷.

(۲) کشف الباری: ۲/۳۲۳.

(۳) یعنی (صورة الجنة)

(۴) إرشاد الساری: ۷/۲۴۸.

یادوی اود سورت کھف د شروع آیاتونہ دی لولی. هغه اور به د الله تعالیٰ په حکم په ده باندي یخ شی لکه څنگه چه په ابراهیم علیه السلام باندي اور یخ شوې وو او د سلامتیا والاجور شوې وو. د هغه به یوه فتنه دا هم وی چه هغه به یو کلی والاته وانی که چرې زه ستا مور پلار راژوندي کړم نو آیا ته به زما د رب کیدو گواهی ورکړې؟ بدوی یعنی کلی والابه وانی چه بالکل. په دې باندي به دوه شیطانان د بدوی د مور پلار په شکل باندي دهغه مخې ته راوستلې شی او وانی به چه دا زموږ خور خوربه ددې (دجال) اتباع او کپه. هم دا ستا رب دي.

د ده به یوه فتنه داهم وی چه دي به په یوسری باندي مسلط کولې شی کوم چه به هغه قتل کړی او په آره باندي به نی دوه ټکړي کړی او (نورو خلقو ته) به وانی گورنی زما ددې بنده طرف ته زه دي اوس ژوندي کوم مگر دي به بیا هم گمان کوی چه دده زمانه سوا یو بل رب هم دي. الله تعالیٰ به هغه بنده راژوندي کړی نو دا دجال خبیث به هغه ته وانی چه ستا رب څوک دي؟ هغه به جواب ورکړی زما رب الله دي اوته د الله تعالیٰ دینمن نی ته دجال نی. په الله تعالیٰ قسم ستا باره کښې چه څومره پوهه ماته نن حاصله شوې ده دي نه وړاندي نه وه حاصله شوې. (۱)

دلته په روایت دباب کښې مقصود بالترجمة جمله (وَإِنَّ الذِّكْرَ لَكُمَا الَّذِي نُوحِي نُوْحًا قَوْلَهُ) ده اودې سره د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت هم واضح کیږی. (۲) باقی د دجال فتنې سره متعلق تفصیلی بحثونه ان شاء الله کتاب الفتن کښې بیانېږی.

[۳۱۶۱] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَجِيءُ نُوْحٌ وَأُمَّتُهُ، فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: هَلْ بَلَّغْتُمْ؟ فَيَقُولُ نَعَمْ أَيْ رَبِّ، فَيَقُولُ لِأُمَّتِهِ: هَلْ بَلَّغْتُمْ؟ فَيَقُولُونَ لَا مَا جَاءَنَا مِنْ نَبِيِّ، فَيَقُولُ لِنُوحٍ: مَنْ يَشْهَدُ لَكَ؟ فَيَقُولُ: مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُمَّتُهُ، فَتَشْهَدُ أَنَّهُ قَدْ بَلَّغَ، وَهُوَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَالْوَسْطَ الْعَدْلُ" [ص ۱۵۹] [۴۲۱۷، ۴۹۱۷] (۳)

تراجم رجال

موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبو ذکی بصری رضی الله عنه دي. دد وی تذکره (کتاب العلم باب من اجاب الفتيا باشارة الهدى والرأس) لاندې تیره شوې ده. (۴)

عبدالواحد بن زیاد: دا عبدالواحد بن زیاد بصری رضی الله عنه ددي. ددوی کنیت ابویشریا ابو عبیده دي. دد وی تذکره (کتاب ایمان باب الجهاد من ایمان) لاندې تیره شوې ده. (۵)

(۱) سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب فتنه الدجال وخروج عيسى بن مريم إلخ، رقم الحديث: ۴۰۷۷ المستدرک للحاکم کتاب الفتن والملاحم، باب: إن الله لم يبعث نبيا إلا حذر أمته الدجال: ۳۸۰/۴ رقم الحديث: ۸۶۲۰ دارالکتب العلمیة، الفتن لنعيم بن حماد، ما يقدم إلى الناس في خروج الدجال: ۱۷/۲ رقم الحديث: ۱۴۴۶ مکتبة التوحيد، القاهرة، المعجم الكبير للطبرانی: ۴۶/۸ رقم الحديث: ۷۶۴۴ مکتبة العلوم والحکم، الموصل.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵ | إدارة الطباعة المنيرية.

(۳) رواه الإمام البخاری فی کتاب الفتن فی باب قوله تعالى: ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا﴾ أيضاً رقم الحديث ۴۸۷ و فی کتاب الاعتصام باب قوله تعالى ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا﴾ رقم الحديث: ۷۳۴۹ والإمام الترمذی فی کتاب باب ومن سورة البقرة، رقم الحديث: ۲۹۶۱.

(۴) كشف الباری: ۴۷۷/۳.

اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رضی الله عنه دې اعمش په لقب سره مشهور دې. ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوې ده. (۱)

ابو صالح: دا ابو صالح ذکوان الزیات رضی الله عنه دې. ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب امور الإیمان) لاندې تیره شوې ده. (۲)
ابوسعید الخدری: دا سعد بن مالک انصاری رضی الله عنه دې. ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب من الدین الفرار من الفتن) لاندې تیره شوې ده. (۳)

یحییٰ نوح و أمته..... لا ما جاءنا من نبي: د قیامت په ورځ به نوح عليه السلام او د هغه د امت خلق راځي الله تعالیٰ به د نوح عليه السلام نه تپوس کوي آیا تا خپل قوم ته پیغام رسولې وو؟ هغه به وائي چه اوجي. بیا به الله تعالیٰ د نوح عليه السلام د امت نه تپوس کوي آیا نوح عليه السلام تاسو ته پیغام رسولې وو؟ نو هغوی به وائي چه مونږ له هیڅوک پیغمبر نه وور اعلیٰ.

د حدیث شرح

دلته یو اشکال پیدا کیږي چه د قرآن پاک آیت (الْمَوْمِ نَحْتِمُ عَلَىٰ أَقْوَامِهِمْ) کسې دی چه د قیامت په ورځ به مونږ د هغوی په ژبو باندې مهروونه اولگوو. نو دا خبره به کافران څنگه کوي چه مونږ له څوک پیغمبر نه وور اعلیٰ؟ نو ددې جواب علامه عینی رحمته الله علیه دا ورکړو چه د قیامت په ورځ به مختلف موطن وی په بعض موطن او مواقع کسې کفار تکلم کولې شی او بعض کسې نه. (۴) د هغوی په اتباع کسې علامه زکریا انصاری رحمته الله علیه هم مذکوره اشکال نقل کولو سره دا جواب ورکړې دې. (۵)

قوله: **فَيَقُولُ لِنُوحٍ مَنْ يَشْهَدُ لَكَ فَيَقُولُ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُمَّتُهُ**: بیا به الله تعالیٰ نوح عليه السلام ته او فرماني ستاد پاره به څوک گواهي ورکوي؟ نوح عليه السلام به عرض او کړي محمد صلى الله عليه وسلم او د هغه امت. دې نه پس به امت محمدیه علی صاحبها الصلوة والسلام گواهي ورکوي چه نوح عليه السلام پیغام رسولې وو. چنانچه د قرآن مجید آیت دې: (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا) چه مونږ به امت محمدیه په نورو امتونو باندې گواه جوړوو.

په نورو روایاتو کسې دی چه په دې موقع باندې به د نوح عليه السلام قوم وائي چه مونږ خو اولني امت یو او د امت محمدیه آخري امت دې نو امت محمدیه به زمونږ پاره کسې څنگه گواهي ورکوي؟ امت محمدیه به جواب ورکړي چه الله تعالیٰ مونږ ته رسول صلى الله عليه وسلم مبعوث کړې وو او هغه ته نې کتاب ورکړې وو په کوم کسې چه ستاسو د حالاتو خبرور کړې شو. (۶) امام بخاری رحمته الله علیه د "وسطاً" تفسیر "عدلاً" سره کړې دې. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه لیکلي دی چه دا آیت د حجت اجماع دلیل دې ځکه چه الله تعالیٰ په دې آیت کسې امت محمدیه په عدالت موصوف کړې دې او عدالت هم هغه صفت دې د کوم په بنیاد چه گواه

(۱) کشف الباری: ۳۰۱/۲.
(۲) کشف الباری: ۲۵۱/۲.
(۳) کشف الباری: ۶۵۸/۱.
(۴) کشف الباری: ۸۲/۲.
(۵) عمدة القاری: ۳۰۲/۱۵.
(۶) تحفة الباری: ۶۰/۴.
(۷) عمدة القاری: ۳۰۲/۱۵.
(۸) إرشاد الساری: ۳۰۳/۱۵ دارالکتب العلمیة.

جو ریدل اورد گواهنی دَقْبیلیدلو حکم لگولی شی. نوحه کله د دې امت کسان په یوه خبره باندي راجمع شی اود هغه کار د صحیح کیدو یا نه صحیح کیدو گواهی ورکړی نود هغې قبلول لازم او ضروری دی (۱) دا روایت ماقبل کښې کتاب التفسیر لاندې تیر شوي دي (۲)

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: حديث باب کښې دي: (بمعنی نوح وامنه). علامه عینی رحمته وانی چه هم دغه جمله ترجمه الباب سره مناسبت لری په دې معنی چه حديث او ترجمه الباب دواړو کښې د حضرت نوح عليه السلام تذکره ده. (۳)

[۳۱۲۳] حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ نَصْرِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو حَيَّانَ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي دَعْوَةٍ، «فَرَفَعَ إِلَيْهِ الدِّرَاعُ، وَكَأَنَّكَ تُعْجِبُهُ فَهَسَّ مِنْهَا نَهْسَةً»

وَقَالَ: "أَنَا سَيِّدُ الْقَوْمِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، هَلْ تَدْرُونَ بِمَ؟ يَجِئُ اللَّهُ الْأُولِينَ وَالْآخِرِينَ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ، فَيُبْهِرُهُمُ النَّاطِرُ وَيُسْمِعُهُمْ [ص: ۳۵] الدَّاعِيَ، وَيَذْنُومُنَّهُمُ الشَّمْسُ، يَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ: الْأَتْرُونَ إِلَى مَا أَتْتُمْ فِيهِ، إِلَى مَا بَلَّغْتُمْ؟ أَلَا تَنْظُرُونَ إِلَى مَنْ يَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ، يَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ: أَبُوكُمْ أَدْرُمُ قِيَامَتَهُ فَيَقُولُونَ: يَا أَدْرُمُ أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ، خَلَقَكَ اللَّهُ بِيَدِهِ، وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوحِهِ، وَأَمَرَ الْمَلَائِكَةَ فَسَجَدُوا لَكَ، وَأَسْكَنَكَ الْجَنَّةَ، أَلَا تَشْفَعُ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى مَا نَحْنُ فِيهِ وَمَا بَلَّغْنَا؟ فَيَقُولُ: رَبِّي غَضِبَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَا يَغْضَبُ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَمَتَانِي عَنِ الشَّجَرَةِ فَعَصَيْتُهُ، نَفْسِي نَفْسِي، أَذْهَبُوا إِلَيَّ غَيْرِي، أَذْهَبُوا إِلَيَّ نُوحٍ، قِيَامَتُونَ نُوحًا، فَيَقُولُونَ: يَا نُوحُ، أَنْتَ أَوَّلُ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ، وَسَمَّاكَ اللَّهُ عَبْدًا شَكُورًا، أَمَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا بَلَّغْنَا، أَلَا تَشْفَعُ لَنَا إِلَى رَبِّكَ؟ فَيَقُولُ: رَبِّي غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَا يَغْضَبُ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، نَفْسِي نَفْسِي، أَنْتُمْ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قِيَامَتُونَ فَأَسْجُدْ تَحْتَ الْعَرْشِ، قِيَامَتُونَ يَا مُحَمَّدُ ارْفَعْ رَأْسَكَ، وَأَشْفَعْ تَشْفَعُ، وَسَلْ تُعْطَهُ" قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ: لَا أَحْفَظُ سَائِرَهُ [ص ۱۶۲ - ۱۶۳] [۳۱۸۲]، [۴۴۳۵] (۴)

تراجم رجال

اسحاق بن نصر: دا اسحاق بن ابراهيم بن نصر بخاری سعدي رحمته دي (۵)

(۱) فتح الباری: ۳۱۷/۱۳ إرشاد الساری: ۳۰۳/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۲) کشف الباری کتاب التفسیر ص: ۳۷.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۲/۱۵ إدارة الطباعة المنبریة.

(۴) والحديث أخرجه البخاری أيضاً فی کتاب احادیث الانبياء باب قول الله عزوجل: ﴿وَأَتَّخِذُ اللَّهُ لِبَرِّهِمْ خَلِيفًا﴾ وفي کتاب التفسیر باب: ﴿ذُرِّيَّةً مِنْ حَمَلْنَا مَعَهُ نُوحًا إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾ وفي کتاب التوحيد باب قول الله تعالى: ﴿وَجُودًا يَوْمَئِذٍ نَاضِرًا لِقَدْ أَلَى رَبِّهَا نَاطِرًا﴾ وفي کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار وأخرجه مسلم فی کتاب الإيمان باب إثبات الشفاعة وإخراج الموحدين من النار. والترمذی فی صفة القيامة باب ماجاء فی الشفاعة: ۲۴۳۴.

(۵) کتاب الغسل باب من اغتسل عربانا وحده فی الخلوة رقم: ۲۷۸.

محمد بن عبیدة: دا ابو عبد الله محمد عبید بن ابی امیه الطنافسی الکوفی رضی اللہ عنہ دی
 هغوی د ابان بن اسحاق، ادریس بن یزید اودی، اسماعیل بن ابی خالد، حسن بن حکم نخعی، سلیمان
 الأعمش، مسعر بن کدام، هشام بن عروة، هلال بن سلیمان، یزید بن کیسان او ابو حیان تمیمی رحمهم الله
 غوندي اعلام حدیث نه حدیث روایت کرې دي.

هغوی رضی اللہ عنہ نه احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، ابن حبان، ابویکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ،
 ابوخیثمہ، محمد بن عبد الله بن نمیر، احمد بن منیع، هارون بن عبد الله، یحیی بن موسی بلخی، عیسی بن
 محمد طنافسی، قتیبہ بن سعید، ابویکر بن ابی اسود، محمد بن وزیر واسطی، محمد بن یحیی ذہلی، مسدد
 بن مسرهد، یحیی بن معین رحمهم الله د حدیث روایت کوی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ د هغوی باره کښې فرمایلی (کان رجلاً صدوقاً) (۲)
 یحیی بن معین رضی اللہ عنہ او دارقطنی رضی اللہ عنہ هغه ته ثقہ و نیلی دي. (۳)

محمد بن عبد الله بن عمار وانی چه هغه ثبت وو او په خپلو معاصرینو کښې د حدیث په صحت او سقم باندې به نی
 د ټولو نه ژور نظر ساتلو. (۴)

امام عجلې رضی اللہ عنہ هغوی ثقہ گر خولی دی او نیلی دی چه هغه ته څلور زره احادیث یاد وو. (۵)

ابن سعد رضی اللہ عنہ د هغوی باره کښې و نیلی دی (کان ثقة، کثیر الحديث، صاحب سنة و جماعة) (۶) د هغوی ولادت په کال
 ۱۲۴ هجری کښې شوې (۷) خو په تاریخ وفات کښې ئې اختلاف دي. دا ابن سعد رضی اللہ عنہ په نیز د هغوی وفات مامون په
 دور خلافت ۲۰۴ هجری کښې شوې. (۸) حافظ ابن حبان رضی اللہ عنہ او امام بخاری رضی اللہ عنہ د هغوی تاریخ وفات ۲۰۲ هجری
 نقل کړې دي. (۹) اکثر حضراتو د هغوی د وفات تاریخ ۲۰۵ هجری روایت کړې دي. (۱۰) او راجح هم دغه دی. حافظ
 خزر جی رضی اللہ عنہ دي ته ترجیح ورکړې ده. (۱۱)

ابو حیان: دا یحیی بن سعید بن حیان تیمی کوفی رضی اللہ عنہ دي. د دوی تذکره (کتاب الإیمان بأب سوال جبرائیل النبی صلی الله
 علیه وسلم عن الإیمان والإسلام) لاندې تیره شوې ده. (۱۲)

(۱) شیوخ او تلامذه د تفصیل د باره او گورنی تهذیب الکمال: ۵۶/۲۶-۵۴ تهذیب التهذیب: ۳۲۸/۹-۳۲۷ سیر اعلام
 النبلاء: ۴۳۷/۹.

(۲) الجرح والتعديل: ۱۵/۸ رقم الترجمة: ۴۰.

(۳) تاریخ الخطیب: ۲۶۹/۲ سیر اعلام النبلاء: ۴۳۷/۹.

(۴) تهذیب الکمال: ۵۷/۲۶.

(۵) تهذیب الکمال: ۵۷/۲۶ خلاصة الخزر جی ص: ۳۵۰.

(۶) طبقات ابن سعد: ۳۹۷/۶.

(۷) تاریخ الخطیب: ۳۶۵/۲.

(۸) طبقات ابن سعد: ۳۹۷/۶.

(۹) نقات ابن حبان: ۴۴۱/۷ التاريخ الكبير: ۱۷۳/۱ رقم الترجمة: ۵۱۸ دارالکتب العلمیة.

(۱۰) سیر اعلام النبلاء: ۴۳۸/۲ تاریخ خلیفه ص: ۵۷۲.

(۱۱) خلاصة الخزر جی ص: ۳۵۰.

(۱۲) کشف الباری: ۵۸۷/۲.

ابوزرعة: دا هرم بن عمر بن جرير بجلی رضي الله عنه دي. اوډ مشهور صحابي حضرت عبدالله بن جرير بجلی رضي الله عنه نمسي دي. ددوی تفصیلی تذکره (کتاب ایمان باب الجهاد من ایمان) لاتدی تیره شوی ده. (۱)

قوله: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ..... فَهَسَّ مِنْهَا هَسَةً: حضرت ابوهريره رضي الله عنه وانی مونږ د رسول الله صلى الله عليه وسلم سره په يودعوت کښې شريک وو. نوډ حضورياک طرف ته د چيلنی څنگل وړاندې کړې شوه او هغه د حضورياک خوښ خوراک وو. حضورياک په غاښونو سره دا شوکوله. بعض نسخو کښې د "فرغم" په ځای "رفعت" دي. سفاقي وانی چه د رفعت روايت صحيح دي ځکه چه ذراع مؤنث دي. (۲)

صاحب مصابيح په دي باندي سخت رد کړې دي چه د سفاقي قول بغير د خط نه بل هيڅ نه دي. صحيح دادی چه ذراع مؤنث غير حقيقي دي او ددي دپاره فعل مؤنث او مذکر دواړه استعمالول جائز دي. بيا هغه وانی که چرې تانيت دلته حقيقي وی نو بيا هم ددي دپاره فعل مؤنث راوړل واجب نه دی چه په مينځ کښې فاصل موجود دي. لکه (قارمى الدارهند) مثال دي. په دي کښې قام فعل مذکر دي او هند مؤنث حقيقي دي مگر چونکه په مينځ کښې فاصل دي په دي وجه فعل مؤنث راوړل واجب نه دی. (۳)

قوله: فَهَسَّ مِنْهَا هَسَةً: هَسَّ د ينهس په معنى کښې دي. د غاښونو په طرفونو غوښه شوکول. (۴) د ابوذر رضي الله عنه او اصلي رضي الله عنه په روايت کښې (فَهَسَّ مِنْهَا هَسَةً). هَسَّ د ينهس په معنى کښې دي يوڅيز د جامنوپه غاښونو سره شوکول. (۵) يعنى حضورياک په خله مبارکه باندي غوښه او شوکوله.

قوله: وَقَالَ أَنَا سَيِّدُ الْقَوْمِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: او هغوی او فرمائيل چه زه به د قيامت په ورځ د خلقو سردار يم. سردار اوسيد هغه وی د چا طرف ته چه په مصيبت او پریشانتي کښې خلق رجوع کوی. چونکه د قيامت د ورځې د تباهنی او ويرې د وجې نه ټول بنيادم رسول الله صلى الله عليه وسلم باندي سفارش کوی او د حضورياک د جهنډې لاتدي به راجمع کيږي په دي وجه نی او فرمائيل د قيامت په ورځ به د خلقو سردار يم. (۶)

دلته د سيادت تقييد کوم چه د قيامت ورځې سره شوي دي دا د حضورياک د ديناوی سيادت منافی نه دي. ښکاره خبره ده چه کله د قيامت په ورځ حضورياک د ټولو بنيادمو سردار وی نو په دي سره په دنيا کښې سيد او سردار کيدل په طريقه اولی ثابتيږي. دويمه وجه د قيامت ورځې سره ددي سيادت تقييد داده چه حضورياک د قيامت قصه بيانوله په دي وجه نی په هغه ورځ د خپل سيادت ذکر هم اوکړو. (۷)

په روايت باب باندي يو اشکال او دهغې جواب: په نورو احاديثو کښې حضورياک د انبياء کرامو عليهم السلام په مينځ کښې د تفضيل او ترجيح معانعت فرمائيلې دي. چنانچه په سنن ابی داود کښې د روايت الفاظ دادی: (لا تخموا بين الأنبياء) (۸) يعنى د انبياء کرامو په مينځ کښې تفضيل مه کوئی.

(۱) كشف الباري: ۳۰۴/۲.

(۲) إرشاد الساري: ۲۵۰/۷.

(۳) إرشاد الساري: ۲۵۰/۷.

(۴) النهاية لابن الأثير: ۸۱۱/۲.

(۵) إرشاد الساري: ۲۵۰/۷.

(۶) عمدة القاري: ۳۰۴/۱۵.

(۷) عمدة القاري: ۳۰۴/۱۵.

(۸) سنن ابی داود کتاب السنة باب في التخيير بين الأنبياء رقم: ۴۶۶۸ ومصنف ابن ابی شيبة: ۳۶۶/۶ رقم الحديث: ۳۱۸۳۷ ۳۱۷۹۸، مسند أحمد مسند ابی سعيد الخدري رضی الله عنه رقم الحديث: ۱۱۲۸۳، ۱۱۳۰۴.

په دویم روایت کښې نې فرمایلې (لا تفضلونی علی یونس) (۱) په یونس علیه السلام باندې ماته فضیلت مه راکوڼی حالیکه د باب په روایت کښې (أنا سید الناس یوم القیامة) الفاظ سره په نورو انبیاء کرامو باندې د حضور پاک فضیلت ثابتیږي؟

شرح ددې جواب ورکړې دې چه کوم وخت حضور پاک دخپل تفضیل معانعت او فرمائیلو هغه وخت حضور پاک ته دا علم نه وو ورکړې شوي چه حضور پاک د ټول اولاد آدم سردار اوسید دې (۲) دیونس علیه السلام باره کښې حضور پاک او فرمائیل چه په هغوی باندې ماله فضیلت مه راکوڼی. ددې جواب شرح دا ورکړې دې چه دا معانعت حضور پاک د تواضع او انکسارنی د وجې فرمائیلې دې (۳)

بعض حضراتو ددې دا جواب ورکړې دې چه دا معانعت د ذات نبوت اورسالت سره متعلق دې چه په نبوت او رسالت کښې ټول انبیاء کرام په یو حدیاندې قائم دی خکه چه نبوت خو هم یوشی دې په دې کښې تفاضل او تقابل څنگه کیدې شی؟ په نورو اوصافو کښې تفاضل ممکن دې کوم چه د نبوت نه خارج دی مثلاً بعض انبیاء کرامو ته مستحکم او وسیع سلطنت ورکړې شوي بعضو ته معجزات ورکړې شوي، بعض ته اوږد عمر ورکړې شوي او هغوی د توحید دعوت چلولوپه نتیجه کښې د مخالفینو تکلیفونه برداشت کولو سره صبر او تحمل کړې دې. دا اوصاف د نبوت نه خارج دی او په دې کښې تفاضل او تفاوت کیدې شی (۴)

بل حضرات انبیاء کرامو نه صرف حضرت یونس علیه السلام په خاص توگه ذکر کولې شی. ممکن دی چه دغه اوهام او خیالات باطله لري کول مقصود وی چه د حضرت یونس علیه السلام د منزلت او مرتبت انحطاط و تنقیص سره متعلق ددغه خبرونه پیدا کیدې شی د کوم خبردارې چه الله تعالی اود هغه حبیب صلی الله علیه و آله وسلم ورکړې دې. مثلاً د الله تعالی ارشاد دې: **﴿ قَطَّنَ أَنْ لَنْ تُقَدِرَ عَلَيْهِ ﴾ (إِذْ أَنْقَى الْفُلْكَ الْمُشْحُونَ) ﴿ قَالَتْقُمْهُ الْحَوْتَ وَهُوَ مَلِيْمٌ ﴾ (لَوْلَا أَنْ تَدْرِكُهُ نِعْمَةٌ مِّن رَّبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ) ﴿**، هم دغه شان حضور پاک فرمائی (إن النبوة أُنقلاً وإن یونس تفسر منها الریم) نو حضور پاک ددې خبرې ادراک کولو سره چه چرته داسې اوهام پیدانه شی چه د حضرت یونس علیه السلام نبوت اورسالت مجروح کړی. ارشاد او فرمائیلو چه ماته په حضرت یونس علیه السلام باندې فضیلت مه راکوڼی اودا هم داسې ده لکه چه په یوموقع باندې حضور پاک خپلې بی بی حضرت صفیه رضی الله عنها سره ولاړوو هلته یو انصاری صحابی تیریدو نو حضور پاک په اوچت آواز سره او فرمائیل دا صفیه بنت حتی ده. په دې باندې صحابی عرض اوکړو سبحان الله یا رسول الله یعنی دا د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله وسلم ستاسو باره کښې مونږ داسې سوچ څنگه کولې شو؟ نو حضور پاک او فرمائیل چه شیطان د انسان په نفس کښې لکه د وینې منډې وهی (۵)

قوله: هَلْ تَدْرُونَ بِمَنْ يَجْمَعُ اللَّهُ الْأُولِينَ وَالْآخِرِينَ..... وَيَسْمِعُهُمُ الدَّاعِيَ: آياتاسوپوهیږنی چه داسې ولې کیږی الله تعالی به وړاندې روستو ټول یو میدان کښې راجمع کوی چنانچه کتونکې به هغه لیدې شی او آواز کونکې به هغوی ته آواز اورولې شی. یعنی دمحشر میدان به بالکل هوار وی آواز کونکې به ټولو ته خپل آواز رسولې شی او کتلې به شی. په بل

(۱) جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۵۲۶/۸ فی شرح القریب من الحدیث: رقم الحدیث: ۳۲۵ بحر الفوائد المشهور بمعانی الأخبار: ۸۰/۱ دارالکتب العلمیة.
 (۲) الشفاء للقاضی أبی الفضل عیاض: ۱۴۲/۱.
 (۳) الشفاء للقاضی أبی الفضل عیاض: ۱۴۳/۱.
 (۴) الشفاء: ۱۴۴/۱-۱۴۳ بحر الفوائد المشهور بمعانی الأخبار: ۸۰/۱.
 (۵) بحر الفوائد المسمی بمعانی الأخبار: ۸۰/۱ دارالکتب العلمیة.

روایت کنبی (فبصرهم الناظر) په ځانې (وَتَلَّكَهُمُ الْغَاظُ رَاغِلِي دِي) (۱) یعنی نظر به په ټولو کنبی نفوذ او کړې د اول نه به تر آخره پورې رسیږي.

بیا حضور پاک او فرمائیل (وَلَدَفُو مِنْهُمُ الثَّمَنُ) چه نمر به هغوی ته رانیزدې شی. په دې موقع باندي به بعض خلق (نورو ته) وائی چه آیا ته نه گورې چه په څنگه مصیبت او تکلیف کنبی اخته یو. آیا تاته داسې څوک ښکاری چه ستاسو رب له ستاسو سفارش او کړې؟ څه خلق به وائی آدم ﷺ د ټولو پلار دې. ددې مقصد د پاره هغه له ورتلل پکار دې. نو دا ټول خلق به هغه له راشی او هغه ته به عرض کوی تاسو ابوالبشرینی الله تعالی تاسو په خپل لاسونو سره جوړ کړې ینی په تاسو کنبی د خپل طرف نه روح اچولې دې او فرښتو ته ینی د سجدي حکم او کړو نو هغوی تاته سجده او کړه تاسو له ینی په جنت کنبی استوگنه درکړه. آیا تاسو خپل رب ته زمونږ سفارش نه کوی. تاسو گورئ نه چه مونږ په څنگه مصیبت کنبی راگیرئ او زمونږ دا تکلیف ترکومه حده پورې اورسیدو؟ آدم ﷺ به وائی چه نن زما رب په داسې جلال کنبی دې چه نه ددې نه اول په داسې جلال کنبی راغلې وو اونه به هغه ته د نن نه پس داسې جلال راشی او هغه زه د ونې تلونه منع کړې ووم لیکن ما د هغه دا حکم پوره نه کړې شو نفسی نفسی (ماته خپل فکر دې) تاسو بل چاله لار شئ.

قوله: اذْهَبُوا إِلَى نُوحٍ فَمَا تَوَنُّوْهُ نُوْحًا: آدم ﷺ به فرمائی (ددې مقصد د پاره) تاسو نوح ﷺ له لار شئ. نو خلق به نوح ﷺ په خدمت کنبی حاضر شی او هغوی ته به عرض او کړې: (أَلَمْ تَأْتِ أَوَّلَ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ مِنَّمَا كَلَّمَ اللَّهُ عَادًا فَكُفَرُوا) ته رومبې رسول ینی چه د زمکې والو طرف ته لیږلې شوې ینی او الله تعالی ستاسو نوم شکور یعنی شکر کونکې بنده کیخودې دې.

نوح ﷺ ته اول الرسل وئیلو باندي اشکال او د هغې جواب: دلته دا اشکال پیدا کیری چه حضرت آدم ﷺ شیت ﷺ او ادریس ﷺ ټول انبیاء مرسلین وو او د نوح ﷺ نه مخکې تیر شوی دی نو دلته نوح ﷺ ته (اول الرسل) ولې او وئیلې شو؟

① ددې یو جواب دا ورکړې شوې دې چه حضرت آدم ﷺ شیت ﷺ او ادریس ﷺ په مخ د زمکې د ټولو انسانانو طرف ته نه وو مبعوث کړې شوي. خو نوح ﷺ په مخ د زمکې د ټولو انسانانو طرف ته پیغمبر جوړولو سره لیکلې شوې وو. هم په دې اعتبار سره هغه ته (اول الرسل) او فرمائیل. (۲)

② یو قول دادې چه نوح ﷺ آدم ﷺ ثانی او ابوالبشر دې. په دې وجه هغه ته (اول الرسل) او وئیلې شو. (۳)

③ بعض حضرتانو فرمائیلی چه نوح ﷺ رومبې رسول دې د چاقوم چه د الله تعالی په عذاب باندي هلاک شوې وو او هم په دې اعتبار سره هغه ته (اول الرسل) وئیلې شوې. (۴)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: (فَمَا تَوَنُّوْهُ نُوْحًا) (أَوَّلَ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ) د ترجمې غرض هم دغه جمله ده او د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې. په داسې معنی چه په دواړو کنبی د حضرت نوح ﷺ او د هغه د رسالت تذکره ده. (۵)

دې روایت ته حدیث شفاعت وائی. په دې باندي به نور مباحث کتاب التفسیر کنبی او گورئ. (۱)

(۱) مصنف ابن ابی شیبې: ۷/۵۶ رقم: ۳۴۱۷۶.

(۲) إرشاد الساری: ۷/۲۵۱.

(۳) عمده القاری: ۳۰۴/۱۵.

(۴) عمده القاری: ۳۰۴/۱۵.

(۵) فتح الباری: ۴۵۹/۸.

[۳۳۳] حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ، أَخْبَرَنَا أَبُو أَحْمَدَ، عَنْ سَفِيَانَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ
الْأَسْوَدِ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ «قَهْلٌ
مِنْ مُذَكِّرٍ» مِثْلَ قِرَاءَةِ الْعَامَةِ [۳۱۶۳ ص ۱۷۰] [۳۱۶۷، ۳۱۹۶، ۴۵۸۸، ۴۵۹۳] (۲)

تراجم رجال

نصر بن علي: ددوی تذکرہ اول تیرہ شوی دہ. (۲)

ابو احمد: دا ابو احمد محمد بن عبد الله بن زبیر بن عمر بن درهم الزبیری رضی اللہ عنہ دی. (۴)

سفيان: دا سفيان بن سعيد الثوري رضی اللہ عنہ دی. (۵)

ابو اسحاق: دا ابو اسحاق عمرو بن عبد الله سبيعي رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (كتاب الإيمان باب الصلاة من الإيمان) لاندی
تیرہ شوی دہ. (۷)

اسود بن يزيد: دا اسود بن يزيد بن قيس نخعي كوفي رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (كتاب العلم باب من ترك بعض الاعمال
مخافة أن يقصر فهم بعض الناس عنه) لاندی تیرہ شوی دہ. (۷)

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ «قَهْلٌ مِنْ مُذَكِّرٍ» مِثْلَ قِرَاءَةِ الْعَامَةِ: یعنی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم آیت «قَهْلٌ مِنْ مُذَكِّرٍ» د عام
اومشهور قراعت برابر اولوستلو.

مذکر: ماده ذ، ک، رده اود باب افتعال "اذکر" نه ددی اسم فاعل "مذکر" جوربری. د قاعدی مطابق تا دال سره
بدل شونو "اذکر" جور شوییا ذال په دال باندي بدل کیدو سره دال په دال کبسي مدغم کرې شونو اذکر جور شو. هم
دغه مشهور قراعت دی او په روایت کبسي هم دی طرف ته اشاره ده. (۸)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت دباب دویم آیت: «وَأَمَلْ عَلَيْهِمْ
تَأْتِيهِمْ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَوْمَئِذٍ كَانَ كَثِيرًا عَلَيْكُمْ مَقَامِي وَتَذَكَّرِي بِأَيْمَانِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمَعُوا أَمْرَكُمْ وَشَرَكَاكُمْ لَمْ يَأْمُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَهُمْ
أَفْضَاءُ إِلَى وَلَا تَنْظُرُونِ» کبسي دی. او هغه داسې چه دوارو کبسي تذکیر نصیحت او عبرت نیولو ذکر دی او په حدیث

(۱) كشف الباری كتاب التفسير ص: ۳۸۰-۳۷۲.

(۲) والحديث أخرجه أيضاً في باب قول الله تعالى «وَالِي عَادٍ آخَاهُمْ هُودٌ ذَلِكِ» رقم: ۳۳۴۵ وفي باب «فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ
الْمُرْسَلُونَ» قال «إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ» رقم: ۳۳۷۶ وفي كتاب التفسير باب «كُنْزِي بِأَعْيُنِنَا وَجَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرًا» رقم: ۴۸۷۰ وباب
«أَعْمَارُ نَحْلٍ مُتَقَوِّرٍ فَكَيْفَ كَانَ عَدَايِي وَكُلُّي» رقم: ۴۸۷۲ وباب «لَمَّا كَانُوا كَهَيْئَةِ الْمُحْتَظِرِ» ولقد استرنا القرآن للذکر قَهْلٌ مِنْ مُذَكِّرٍ» رقم:
۴۸۷۲ وباب «وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً عَذَابٌ مُسْتَقِيرٌ» لَمَّا كَانُوا عَدَايِي وَكُلُّي» رقم: ۴۸۷۳ ورقم: ۴۸۸۴ وأخرجه مسلم في كتاب الصلاة
باب ما يتعلق بالقراءات رقم: ۳۱۶۳ وأبو داود في سننه كتاب الحروف والقراءات رقم: ۳۹۹۴ والترمذي في جامع في
كتاب القراءات عن رسول الله صلى الله عليه وسلم باب ومن سورة القمر رقم: ۲۹۳۷.

(۳) كتاب بدء الخلق باب إذا وقع الذباب في شراب أحدكم رقم: ۳۳۱۸.

(۴) كتاب الكسوف باب الركعة الأولى في الكسوف أطول رقم الحديث: ۱۰۶۴.

(۵) كشف الباری: ۲/۲۷۸.

(۶) كشف الباری: ۲/۳۷۰.

(۷) كشف الباری: ۴/۵۵۳.

(۸) عمدة القاری: ۱۵/۳۰۶.

باب کنبی دی (قَهْلٌ مِنْ مُذَكَّرٍ) ددی مناسبت (تذکیری بایات الله) سره دی. (۱) خکه چه د آیت نه مراد دلته د نوح علیه السلام کشتنی ده. (۲) لکه ددی حدیث په راوړلوسره امام بخاری علیه السلام د نوح علیه السلام د کشتنی یاد ورکول غواری چه شته خو ک د عبرت نظر لر ونکې چه دی واقعه نه عبرت حاصل کری؟

۶- باب: ﴿وَإِنَّ الْيَأْسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ اللَّهُ يَتَخَفَتِ أَبْهَاتِكُمُ الْأُولِيْنَ ه لَكُلِّبُوا لِيَأْتَهُمْ كَخَفَتُونَ ه إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ه وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ ه قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: بَدَأَ كَرْمِيذٍ (سَلَّمَ عَلَى رَأْسِ يَأْسَانَ ه إِلَّا كَذَلِكَ تَمْرِي الْمُحْسِنِينَ ه إِلَهُمِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ه) // المعاني: ۱۲۲-۱۲۳

ما قبل سره ربط: سابقه باب کنبی دقرآن مجید هغه آیت ترجمه البَاب جوړ کری شوي وو په کوم کنبی چه د حضرت نوح علیه السلام د قصې ذکر وو. اوس په دي باب کنبی ترجمه البَاب يوداسې آيات ترلې شوي دي په کوم کنبی چه د حضرت الياس علیه السلام ذکر دي. (۲)

د ترجمه البَاب مقصد: امام بخاری علیه السلام د دي ترجمه البَاب لاندې د حضرت الياس علیه السلام حالات بيانول غواري. (۳)

د حضرت الياس علیه السلام تذکره په قرآن مجید کنبی په دوو سورتونو یعنی صافات او انعام کنبی راغلي ده. دي د حضرت حزقیل جانشین وو او په بنو اسرائیل کنبی د ایلیا په نوم سره مشهور وو. په انجیل یوحنا کنبی هم د دوی تصریح ده. (۴)

اکثر مؤرخین وائی چه حضرت الياس علیه السلام د حضرت هارون علیه السلام د اولاد نه وو او د هغوی نسب نامه داده: الياس بن ياسين بن فنحاص بن يعزار بن هارون يا الياس بن ياسين بن يعزار بن هارون. (۵)

امام قتیبہ علیه السلام حکایت کړې دي چه حضرت الياس علیه السلام د حضرت یوشع علیه السلام د اولاد نه وو او طبری علیه السلام دا حکایت کړې دي چه هغوی د حضرت یسع علیه السلام د تره خوئی وو. د علامه کرمانی علیه السلام نه نقل دی چه هم دوي ذوالکفل علیه السلام دی. حضرت وهب علیه السلام فرمائی چه د هغوی هم د حضرت خضر علیه السلام په شان عمر وو او تر دنیا د ختمیدو پورې به باقي او حیات وي. (۶)

چنانچه د ابن عساکر علیه السلام روایت دي چه الله تعالی حضرت الياس علیه السلام ته د صحراگانو او حضرت خضر علیه السلام ته د دریاونو او سمندرونو او د جزیرو معاملات حواله کړی دی او هر کال د دي دواړو حضرت اتو خپل مینخ کنبی ملاقات کړی. (۷)

بل امام حاکم علیه السلام د حضرت انس رضی الله عنه د حضور پاک ﷺ د حضرت الياس علیه السلام او حضرت خضر علیه السلام سره په بعض سفرونو کنبی ملاقات او په یوځای باندي د الله تعالی د طرف نه نازل کړې شوی دسترخوان نه خوراک کولو

(۱) عمدة القاری: ۳۰۵/۱۵ | إرشاد الساری: ۲۵۲/۷.

(۲) إرشاد الساری: ۲۵۲/۷.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۳۰۶ تاریخ الأمم والملوک: ۴۶۱/۱ قصص القرآن: ۴۴۹/۱.

(۶) تاریخ الأمم والملوک للطبری: ۴۶۱/۱ والكشف والبيان فی تفسير القرآن للنعلی: ۲۲۷/۵.

(۷) تاریخ دمشق لابن عساکر: ۲۱۰/۹ دار الفکر، روح المعانی، سورة الصفات رقم الآية: ۱۲۳، ۱۳۹/۲۳-۱۳۸/۱ دار

الطباعة المنيرية، ودار احیاء التراث العربی.

(۸) تاریخ دمشق لابن عساکر: ۲۱۰/۹ دار الفکر، روح المعانی ۱۳۹/۲۳ | إدارة الطباعة المنيرية، ودار احیاء التراث العربی

او کتر لو نو بیشکه هغوی به حاضرولی شی مگر کوم چه د الله تعالی خالص بند یگان دی او مونز روستو راتلونکو کنبی د هغوی باره کنبی دا خبره پریخودله چه سلام دی وی په ییاس، بیشکه مونز هم دغه شان نیکانو ته بدله ورکو. بیشکه هغه (الیاس) ز مونز د ایماندارانو بند یگانونه وو.

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ يُذَكَّرُ بِخَيْرٍ.....

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما (وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ) تفسير کړې دي او مطلب نې دا بیان کړې دي چه د الیاس رضی الله عنه تذکره به روستو راتلونکو خلقو کنبی په خیر سره کولې شی.

د تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن جریر رضی الله عنه په خپل تفسیر علی بن ابی طلحه عن ابن عباس په طریق سره موصولاً نقل کړې دي. (۱)

قوله: سَلَامٌ عَلَىٰ آلِ يَاسِينَ: الیاسین هم د حضرت الیاس رضی الله عنه نوم دي. عرب د کلمې په آخره کنبی یاه او نون زیاتوی په الیاس کنبی هم یاه او نون زیاتولو سره وانی. لکه سینا سینین وانی. په آیت کنبی د فواصل د رعایت د وجې نه الیاسین راوړلې شو. (۲)

علامه زمخشری رحمته الله علیه په یو قول کنبی دا نقل کړی دی چه د الیاسین نه الیاس او دغه شان د یسین نه هم نیس مراد دي. نوم هم یو دي البته الیاسین او یسین هم یولغت دي. (۳) بعض حضرات د الیاس الف مد سره او لام اضافت سره آل یاسین وانی. لکه آل ابراهیم، په دي صورت کنبی به دا دوه جدا جدا حروف وي. (۴) بعض حضرات همزه کسره سره لام سکون سره د یاسین یاه سره ملاووی الیاسین نی لولی. د هغوی په نیز دا د الیاس جمع ده. د الیاس رضی الله عنه متبعین اود اصحاب په اعتبار سره یعنی سلام دي وی د الیاس رضی الله عنه متبعینو باندي. (۵)

د علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه قول: هم دغه رانې د علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه هم ده چه الیاسین د الیاس جمع ده اودې نه د الیاس رضی الله عنه متبعین مراد دی. اروس د یو سری نوم دي. هغه نوي مذهب شروع کړې وو د هغه متبعینو ته به اریسین وئیلی شو. پخپله امام بخاری رحمته الله علیه عليك اثم الاریسین کنبی اریسین معنی اتباع اروس سره کړې ده. لکه چه د ریسین په شان الیاسین هم جمع ده اودې نه د الیاس رضی الله عنه متبعین مراد دي. (۶)

يُذَكَّرُ عَنْ ابْنِ مَعْرُودٍ وَابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ الْيَاسَ هُوَ ذُرِّيَّةُ
د مذکورہ تعلیق تخریج: د ابن مسعود رضی الله عنه قول عبد بن حمید او ابن ابی حاتم په سند حسن سره موصولاً نقل کړې دي. خود ابن عباس رضی الله عنهما قول جویبر بن سعید رضی الله عنه ضحاک عن ابن عباس په طریق سره موصولاً نقل کړې دي لیکن ددي سند ضعیف دي. او هم دغه وجه ده چه امام بخاری رحمته الله علیه دا په جزم سره ذکر نه کړو. (۷) امام بخاری په

(۱) تفسر الطبری سورة الصفات: ۵۶۱/۱۹ دار هجر للطباعة والنشر، فتح الباری: ۳۷۳/۶ دار المعرفه، تغلیق التعلیق: ۹/۴ المکتب الإسلامی، ارشاد الساری: ۳۵۳/۷ دار الکتب العلمیة.

(۲) ارشاد الساری: ۲۵۳/۷.

(۳) الکشاف للزمخشری: ۶۳/۴ عمده القاری: ۳۰۸/۱۵.

(۴) ارشاد الساری: ۲۵۳/۷.

(۵) ارشاد الساری: ۳۵۳/۷.

(۶) فیض الباری: ۲۱/۴.

(۷) تفسیر ابن ابی حاتم سورة الأنعام رقم الآیة: ۸۵، ۱۳۳۶/۴ رقم الحدیث: ۷۵۵۶ مکتبه نزار مصطفی الباز فتح الباری: ۳۷۳/۶ عمده القاری: ۳۰۸/۱۵ تغلیق التعلیق: ۹/۴ المکتب الإسلامی.

صیغه د تعریض سره د حضرت عبداللہ بن مسعود او حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما قول تعلیقاً نقل کړې دي. د دې حضرتانو رائي داده چه الياس په اصل کښې ادریس عليه السلام دي لکه چه دا د یوسړي دوه نومونه دي. هم دغه رائي د ابن العربي رحمته الله هم ده. د هغوی په نیز ادریس عليه السلام د نوح عليه السلام په اجداد کښې نه وو بلکه هغه د بني اسرائيل نبی وو او د نوح عليه السلام نه ډیره موده پس مبعوث شوي. په دې وجه دا خبره ثابتې ده چه حضرت الياس عليه السلام د بنو اسرائيل نبی وو او د مذکورې تعلیق نه معلومه شوه چه حضرت الياس او حضرت ادریس عليه السلام هم یو دي. لهذا حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام په اجداد کښې شمیرل صحیح نه دي. د هغوی روميې استدلال د ابن مسعود او ابن عباس رضی اللہ عنہما د مذکورې روایت نه دي. دویم استدلال د حدیث معراج نه دي چه کله په آسمان کښې د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ملاقات حضرت ادریس عليه السلام سره اوشو نو هغوی (مرحماً بالنبی الصالح والاخ الصالح) ونيلو سره د حضور ياک استقبال او کړو. که چرې ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام د اجداد نه وو نو په ځاني د امر ونيلو به نې الاين الصالح ونيل لکه چه حضرت آدم عليه السلام او حضرت ابراهيم عليه السلام حضور ياک ته الاين الصالح او ونيل. (۱)

د دې جواب دادې چه حضرت آدم عليه السلام حضور ياک ته ابن په دي وجه او ونيل چه هغه ابو البشر دي او ابراهيم عليه السلام په دي وجه چه پخپله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په احادیثو کښې د ابراهيم عليه السلام د پاره د آب لفظ استعمال کړې دي. د ابراهيم عليه السلام منشاء دا وه چه دا نسبت اوت دغه شان شائع و ذائع وی لکه څنگه چه د محمد خواش دي چه هغه ماته آب وائي. (۲)

خو ادریس عليه السلام تواضعاً حضور ياک ته (الاخ الصالح) فرمانيږي دي چه انبياء عليهم السلام ټول په ټول د حضرت آدم عليه السلام اولاد دي په دي لحاظ په ټولو کښې د اخوت رشته هم ده. حافظ ابن حجر رحمته الله دا استدلال ضعيف گرځولي دي چه اول خود امکان دی چه د حدیث معراج د طوالت د وجې نه راوی الفاظ پوره شان سره حفظ کړي نه وی. او دویمه خبره داهم کيدې شي چه د نبی اکرم د جلالت قدر او اوچتې مرتبې د وجې نه ادریس عليه السلام پدري اتساب ښکاره کړي نه وی بلکه د تواضع د وجې نه نې د رورولنی حیثیت ښکاره کړي وی. (۳)

دریم استدلال د هغوی دا دي چه په مختلف روایاتو کښې د الياس او ادریس عليه السلام نومونه راغلي دي او د دې باره کښې دا تصریح ده چه هغه آسمان ته اوچت کړي شوي وو. د هغوی خیال دادې چه د واقعاتو د مشابهت نه دي خبرې ته تقویت ملایرې چه الياس او ادریس هم د یوسړي دوه نومونه دي.

حقیقت دادې چه الياس عليه السلام او ادریس عليه السلام دوه جدا جدا پیغمبران دي. د دواړو تذکره په قرآن مجید کښې په داسې انداز کښې راغلي ده چه د هغې نه د دواړو قطعاً یو کيدل نه ثابتیږي. که چرې الياس هم د ادریس عليه السلام نوم وي او دوه نومونه هم دي یونې وي نو د قرآن د اسلوب او بیان نه او د قرائن او آثار نه به ضرور د دې تائید کيدلو. د علم الاتساب ما هرينو د حضرت الياس عليه السلام او حضرت ادریس عليه السلام دوه مختلف نسب نامې ذکر کړې دي. په دي لحاظ سره د دواړو په مینځ کښې تقریباً درې صدنی زمانه فاصل کيږي. نو داسې وينا کول څنگه صحیح کيدې شي چه د الياس او ادریس نه هم یوسړي مراد دي؟

د جمهورو محققينو رائي داده چه الياس او ادریس د دوو مختلف انبياء کرام نومونه دي. حضرت الياس عليه السلام د حضرت هارون عليه السلام د اولاد نه وو او بنی اسرائیلی نبی وو. د حضرت یسع عليه السلام د تره خونې وو. د حضرت موسی عليه السلام نه پس او د حضرت زکریا عليه السلام او حضرت يحيی عليه السلام نه مخکښې تیر شوي دي. خو ادریس عليه السلام د نوح عليه السلام د

(۱) فیض الباری: ۲۱/۴ عمده القاری: ۳۰۸/۱۵.

(۲) فیض الباری: ۲۱/۴.

(۳) البدایة النهایة: ۱/۱۳۴ روح المعانی: ۱۳۹/۲۳-۱۳۸ سورة الصفات رقم الآية: ۱۲۳.

دحافظ ابن حجر رحمته الله رانې: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه داسې معلومېږي چه د امام بخاري رحمته الله په نيز حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام د اجداد نه نه دي او هم په دي وجه هغه د ابواب انبياء په ترتيب کښي د حضرت نوح عليه السلام ذکر مقدم کړي دي. (۱)

هم دغه رانې د شيخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا رحمته الله ده هغوی فرماني چه امام بخاري رحمته الله څنگه په مسائل فقهیه کښي د جمهورو خلاف رانې ورکوي دغه شان هغه په تاریخ کښي هم مستقل رانې لري. او د جمهور مؤرخينو د رانې پرواه نه کوي. د جمهور مؤرخينو په نيز حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام د اجداد نه دي لیکن امام بخاري رحمته الله د هغوی مخالفت کولو سره د ابواب انبياء په ترتيب کښي د حضرت ادریس عليه السلام ذکر د حضرت نوح عليه السلام نه پس کړي دي. کيدې شي چه د هغوی استدلال د حدیث معراج نه وي چه حضرت ادریس عليه السلام حضور پاک ته (الأخ الصالح) او نیل. که چري ادریس عليه السلام د اجداد نوح نه وي نو په ځاني د (الأخ الصالح) ونیلو به نی (الابن الصالح) ونیل. والله اعلم. (۲)

په دي باندې بیا اشکال کيږي چه کله د امام بخاري رحمته الله په نيز ادریس عليه السلام د اجداد نوح عليه السلام نه نه دي نو بیا هغه د باب لاندې ولې او فرمائیل: «هو جدای نوح و يقال جد نوح علیهما السلام» د دي جواب دادې چه دا عبارت د صحیح بخاري په اکثر و نسخو کښي درج نه دي. شرح د دي تصریح کړي ده. (۳) دا اضافه روستور اتلونکو نساخ او ناقلین تصرف کيدې شي. حضرت شيخ الحدیث او فرمائیل چه د دي دا جواب هم کيدې شي چه امام بخاري رحمته الله په دي عبارت سره د مخالفينو د مشهور مسلك طرف ته اشاره کړي وي. د هغوی مقصد دادې چه په خلقو کښي هم دا خبره مشهوره ده چه ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام د اجداد نه دي. دا جمله لیکلو سره دا خبره لږم نه راځي چه د امام بخاري رحمته الله رانې دي هم دغه وي لکه چه هغه د جمهورو رانې نقل کړي ده. (۴)

ويقال: جد نوح: ادریس عليه السلام د نوح د پلار لمر نیکه دي. امام بخاري رحمته الله د بعضو قول نقل کړي دي چه د هغوی په نيز ادریس عليه السلام د نوح عليه السلام نیکه دي. ښکاره خبره ده چه دا قول غلط دي. ځکه چه د نوح عليه السلام نیکه متوشلخ دي نه چه اخنوخ یعنی ادریس عليه السلام. (۵)

د ادم ممکن ده چه د جد اطلاق په نوح باندې مجازاً شوي وي ځکه چه د پلار نیکه هم نیکه وي. چنانچه د نوح عليه السلام د پلار نیکه د نوح عليه السلام نیکه شو، لکه چه دلته د جد اطلاق په نوح باندې مجازاً کړي شوي دي. (۶)

د مولانا حفظ الرحمن سيوهاړوي رحمته الله محقق رانې: حقیقت دادې چه د حضرت ادریس عليه السلام نوم او نسب کښي د اسلام د مؤرخينو په رانې کښي سخت اختلاف دي او د کلک دليل د نه موجود کيد د وجي نه يوي رانې ته حتمی او راجح نه شي ونیلي کيدې. د انبياء کرام عليهم السلام د حالات په حواله د مولانا حفظ الرحمن سيوهاړوي رحمته الله قصص القرآن يو مستند کتاب دي. هغه د تاریخ د قدیم او جدید کتابونو نه استفاده کولو سره په ډير زور کوشش سره د حضرت انبياء کرام عليهم السلام محقق تفصیلی حالات نقل کړي دي. د هغوی رانې هم دغه ده. د حضرت ادریس عليه السلام باره کښي چه کوم اختلافی آراء دي دغه اختلافی وجوهات مخي ته په کيڅودو سره يوفیصله کن يا کم نه کم راجح رانې نه شي قائميدلي. وجه داده چه قرآن مجید خود خپل مقصد رشد او د

(۱) فتح الباری: ۴۶۰/۸.

(۲) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۳ قصص القرآن: ۴۵۱.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵ تحفة الباری: ۲۲/۴.

(۴) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۳.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵ | ارشاد الساری: ۲۵۳/۷.

هدایت په رنر اګنې د تاریخی بحث نه ځانله صرف دهغوی نبوت د درجاتو او چتوالي او دهغوی د اوچتو صفاتو ذکر کړې دي. اودغه شان حدیثي روایات هم ددې نه مخکې نه ځی. په دې سلسله کې چې هغه دی هغه اسرائیلی روایات دی او هغه هم د تضاد او اختلاف نه معمور. یو جماعت وانی چه هغه د نوح علیه السلام جدا مجد دي او د هغه نوم اخنوخ دي او ادریس نی لقب دي. یا په عربی ژبه کې ادریس او عبرانی یا سریانی کې د هغه نوم اخنوخ دي. د ابن اسحاق رحمته الله رجحان هم دې طرف ته دي. او د بل جماعت خیال دي چه هغه د انبیاء بنی اسرائیل نه دي او الیاس او ادریس هم د یوه ستنی نوم او لقب دي او ددې دواړو روایاتو په رنر اګنې بعض علماؤ ددې تطبیق ورکولو کوشش کړې دي چه د جدنوح نوم اخنوخ دي او ادریس لقب او د بنی اسرائیل د پیغمبر نوم ادریس دي او الیاس لقب دي. لیکن دا رانې بې سند او بې دلیل ده بلکه د قرآن عزیز الیاس او ادریس جدا جدا بیانول شاید دي ته متحمل کیدی نه شی. (۱)

خلاصه دا چه د جمهور مؤرخینو په نیز الیاس او ادریس دوه جدا جدا شخصیتونه دي. ادریس علیه السلام جد نوح علیه السلام او الیاس د انبیاء بنی اسرائیل نه وو او د حضرت هارون د تره ځونی وو. پخپله الیاس علیه السلام هم په ذریت نوح کې شمیرلې کېږي.

د حضرت ادریس علیه السلام بعض فضائل او کمالات: حضرات مفسرین رحمهم الله د حضرت ابوذر رضی الله عنه روایت نقل کړې دي چه د حضرت آدم علیه السلام نه پس حضرت ادریس علیه السلام هغه اولنی نبی دي په چاچه الله تعالی دیرش صحیفې نازل کړې. (۲)

بل مفسرین حضراتو لیکلی دی چه حضرت ادریس علیه السلام علم نجوم او علم حساب موجد دي او دا دواړه علوم هغوی ته د معجزې په توګه ورکړې شوي دي. کېږي ګنډل هم هغوی ایجاد کړي دي. اول به خلقو د خناورو خرمن اچوله. وزن او د تول آلات او وسله هم دهغوی اختراع دي. هغوی وسله جوړولو سره د بنوقاییل خلاف جهاد او کړو. د کتابت د فن هم هغوی بانی دي. (۳) حضرت ادریس ته ادریس د کتاب الله په کثرت سره د لوستلو په وجه ونیلی شو او دهغوی اصل نوم اخنوخ وو. (۴)

وَقَوْلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: (وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا) دا د سورت مریم آیت (وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا) (۵) او په دې کتاب کې د ادریس هم ذکر او کړنې بیشکه هغه دیر رښتونی نبی وو او مونږ هغه په اوچت مکان باندې اوچت کړو.

ایا ادریس علیه السلام ژوندي اوچت کړې شوي دي؟ په اوچت مکان باندې د اوچتولو څه مطلب دي؟ بعض مفسرینو فرمانیلي چه ددې مطلب دادي چه مونږ هغه ته نبوت او رسالت او د بزرګنۍ لوړ مقام ورکړې دي (۶) په روایاتو کې د حضرت ادریس علیه السلام باره کېنې دا نقل دی چه هغه آسمان ته اوچت کړې شوي وو په دې وجه د بعض حضراتو په نیز (مَكَانًا عَلِيًّا) یعنی اوچت مکان نه څلورم آسمان مراد دي. (۷) په حدیث معراج کېنې تصریح ده

(۱) قصص القرآن: ۶۸/۱

(۲) الجامع الأحكام القرآن للقرطبي: ۴۶۶/۱۳ سوره مریم رقم الآية: ۵۶. الکشاف للإمام الزمخشري: ۲۹/۴ سوره مریم، رقم الآية: ۵۶

(۳) روح المعانی: ۱۰۵/۱۶ والجامع لأحكام القرآن: ۴۶۶/۱۳ سوره مریم، رقم الآية: ۵۶

(۴) الکشاف للزمخشري: ۲۹/۴ سوره مریم: ۵۶ الجامع الأحكام القرآن للقرطبي: ۴۶۶/۱۳ سوره مریم: ۵۶

(۵) سوره مریم: ۵۷-۵۶

(۶) فتح القدير: ۱۹/۳ روح المعانی: ۱۰۵/۱۶ سوره مریم رقم الآية: ۵۷ الکشاف للزمخشري: ۲۹/۴ سوره مریم، رقم

الآية: ۵۷

چه د رسول الله ملاقات حضرت ادریس علیه السلام سره په څلورم آسمان شوې وو. لیکن حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه د دې نه انکار کوي هغه فرمائی چې په کومو روایاتو کې چې د حضرت ادریس علیه السلام په آسمان باندې د اوچتولو تصریح ده هغه د اسرائیلیات د قبیل نه دی او سندا په دې کې نیکار دی. (۱)

د مولانا اشرف علی تهمانوی رحمته الله علیه رائي: حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تهمانوی رحمته الله علیه فرمائی چې د قرآن مجید مذکورہ الفاظ بهر حال په دې خبره باندې صریح نه دی چه دلته د درجې اوچتیدل مراد دی که ژوندې آسمان ته اوچتول مراد دی. په دې وجه انکار رفع الی السماء قطعی نه دی او تفسیر قرآن په دې باندې موقوف نه دی. (۲)

د جمهور و رائي: د جمهور علماؤ په نیز صحیح او مختار دادی چه په مذکورہ آیت کې د رفعت نه د مکان حسی اوچتوالی مراد دې د مرتبې اوچتوالی مراد نه دی. زموږ استاذ حضرت مولانا ادریس کاندهلوی رحمته الله علیه فرمائی چې په ظاهره قرآنی الفاظونه نه هم دغه متبادر کېږي چه الله تعالی هغه اوچت مکان یعنی آسمان ته اوچت کړي او د مرتبې اوچتوالی هم په دې کې زیات دی چه هغه آسمان ته اوچت کړي شوې دي. امام رازی رحمته الله علیه فرمائی چې د مقام مدح هم دغه معنی مناسب ده. ځکه چه څوک د اوچتې مرتبې والاوی هم هغه آسمان ته اوچتولې شی. (۳) د مشهور مفسر حافظ ابن جریر رحمته الله علیه خیال هم دې طرف ته دی چه په آیت کې د رفع نه د مکان اوچتوالی یعنی د آسمان طرف ته اوچتول مراد دی. (۴) حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه هم په خپله ترجمه کې هم دا معنی اختیار کړې ده. (۵)

د امام بخاری رحمته الله علیه و راجحان: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه امام بخاری رحمته الله علیه (وَرَفَعَهُ مَكَانًا عَلِيًّا) ترجمه قائم کړې ده او د دې لاندې ئی حدیث اسراء ذکر کړې دي په کوم کې چې د ادریس علیه السلام د رسول الله صلی الله علیه و آله سره د ملاقات ذکر دي. لکه چه امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب آیت سره د حدیث اسراء هغه مضمون طرف ته اشاره کړې ده چه په څلورم آسمان باندې حضرت ادریس علیه السلام سره د رسول الله صلی الله علیه و آله ملاقات اوشو او ښکاره خبره ده چه په څلورم آسمان باندې (مَكَانًا عَلِيًّا) اوچت او لوړ مکان اطلاق د څه شک شبهه نه بغیر کېږي. (۶)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دې تقریر سره د امام بخاری رحمته الله علیه و راجحان هم متعین شو چه په مذکورہ آیت کې د مکان نه حسی مکان مراد دي او د هغوی په نیز هم د آیت مطلب دادی چه الله تعالی حضرت ادریس علیه السلام اوچت مکان یعنی آسمان ته اوچت کړو.

یواشکال او دهغې جواب: په دې باندې اشکال پیدا کېږي چه بعضی انبیاء د ادریس علیه السلام نه په اوچت مکان باندې دی. په دې لحاظ سره د ادریس علیه السلام مکان ته (مَكَانًا عَلِيًّا) ویلو څه معنی ده؟ د دې جواب دادی چه دلته د حضرت ادریس علیه السلام ډېاره مطلقاً د اوچت مکان تکراره ده د دې خبرې ذکر نشته دي چه هغوی د ټولو انبیاء کرامو علیهم السلام نه په اوچت مقام باندې دي. لهدا دا اشکال هم نه دی وارد کیدل پکار. (۷)

(۱) روح المعانی: ۱۰۵/۱۶ سورة مریم رقم الآية: ۵۷ الکشاف للزمخشری: ۲۹/۴ سورة مریم. رقم الآية: ۵۷.

(۲) البداية والنهاية: ۱۳۴/۱.

(۳) بیان القرآن: ۱۱/۲ میر محمد کتب خانہ.

(۴) التفسیر الکبیر للرازی: ۲۳۳/۲۱.

(۵) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری: ۷۲/۱۶.

(۶) معارف القرآن للکاندهلوی: ۵۰۶/۴.

(۷) فتح الباری: ۴۶۲/۸ والأبواب والتراجم ص: ۲۱۳.

(۸) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵.

دې یو جواب داهم ورکړې شوي دي چه د ادریس عليه السلام نه بغير بل څوک ژوندي حالت کښې آسمان ته نه دي اوچت کړې شوي. په دې اعتبار سره دهغه مکان په اوچت ځاني کيدل مراد دی لیکن ښکاره خبره ده چه دا جواب محل نظر دي د حضرت عیسی عليه السلام ژوندي آسمان ته اوچتيدل د احادیث صحیحه نه ثابت دی. خود ادریس عليه السلام په ژوندي حالت کښې آسمان ته اوچتيدل په یو مرفوع روایت سره هم ثابت نه دی. (۱)

خو حافظ ابن جریر طبری رحمته الله، حافظ ابن کثیر رحمته الله او امام رازی رحمته الله یو روایت نقل کړې دي چه عبدالله بن عباس رضی الله عنه د کعب اجبار نه (وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا) د مطلب تپوس او کړو نو کعب دهغه تفسیر کولو سره اوونیل: الله تعالی په حضرت ادریس عليه السلام باندې وحی نازل کړې چه ای ادریس اهل دنیا چه په یوه ورځ کښې څومره نیک اعمال کوي دهغه ټولو په برابرۍ کښې به تاته هره ورځ اجر درکولې شی. په دې سره د حضرت ادریس عليه السلام په زړه کښې دا خواهش پیدا شو چه که چرې هغه ته اوږد عمر ورکړې شی نو په اعمالو کښې به ورځ په ورځ اضافه کيږي. حضرت ادریس عليه السلام د الله تعالی دوحی او دخپل خواهش اظهار خپل رفیق فریښتي په مخکښې او کړو. چنانچه رفیق فریښتي هغه په خپلو دواړو وزرو باندې کینولو اود آسمان طرف ته نی والوزولو. څلورم آسمان ته چه اورسیدو نو ملک الموت دزمکې طرف ته را کوزیدو په دغه ځاني باندې د دواړو ملاقات او شو. رفیق فریښتي ملک الموت سره د حضرت ادریس عليه السلام د خواهش باره کښې خبرې اترې او کړې نو ملک الموت اوونیل (والین ادریس) او ادریس کوم ځاني دي؟ هغه په جواب کښې اوونیل چه هغه څوماسره دي. ملک الموت اوونیل (ان هذا شیء عجب، امرت بان أقبض روحه فی السماء الرابعة، فقلت: کیف ذاک وهو فی الأرض) یعنی څومره عجیبه خبره ده ماته د ادریس عليه السلام روح په څلورم آسمان باندې د قبض کولو حکم را کړې شو نو ما ونیل چه دا څنگه ممکن کیدي شی چه ادریس خو په زمکه کښې دي؟ چنانچه هغه وخت ملک الموت د ادریس عليه السلام روح قبض کړو. دا واقعه نقل کولونه پس کعب اجبار ابن عباس رضی الله عنه ته اوخود دل چه ددې آیت هم دغه مطلب دي. (۲)

لیکن حافظ ابن کثیر رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا د اسرائیلی روایاتو نه دی او په دې روایت کښې سندا نکارت دي. (۳)

هم ددې روایاتو نه استدلال کولو سره بعض حضراتو او فرمانيل چه آسمان ته د اوچتيدلو نه پس د حضرت ادریس عليه السلام روح قبض کړې شو. خو بیا هم بعض حضراتو فرمانيلی چه (رفع الی السماء) نه پس هغه د حضرت عیسی عليه السلام په شان تر اوسه پورې ژوندي دي او په هغه باندې مرگ نه دي راغلي. چنانچه علامه قسطلانی رحمته الله د ابن ابی نجیح رحمته الله په طریق سره د مجاهد رحمته الله قول نقل کړې دي: (انه رفع الی السماء ولم یمت کما رفع عیسی) (۴) یعنی ادریس عليه السلام د آسمان طرف ته اوچت کړې شوي او هغه مرنه دي لکه چه عیسی عليه السلام اوچت کړې شوي او تر اوسه پورې ژندي دي. حافظ ابن کثیر رحمته الله په دې باندې رد کولو سره فرماني: (ان اراد انه لم یمت الی الآن فله نظر وان اراد انه رفع حیا الی السماء لم یقبض، فلاینبأ فی ما ذکره کعب انه قبض فی السماء الرابعة) (۵) یعنی که چرې دمجاهد رحمته الله مقصد دا وی چه په ادریس عليه السلام باندې تردغه وخته پورې مرگ نه دي راغلي، نو دا خبره محل نظر ده او که چرې دا خودل غواړي چه هغه آسمان ته

(۱) فتح الباری: ۴۶۳/۸ والأبواب والتراجم للکاندهلوی ص: ۲۱۳.

(۲) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری: ۲۲/۱۶ دار المعرفه، تفسیر ابن کثیر: ۱۲۷/۳ دار الفکر، والتفسیر الکبیر:

۲۳۳/۲۱ فتح الباری: ۴۶۳/۸.

(۳) تفسیر ابن کثیر: ۱۲۷/۳ فتح الباری: ۴۶۳/۸.

(۴) إرشاد الساری: ۶۵۴/۷

(۵) البداية والنهاية: ۱۳۴/۱ إرشاد الساری: ۶۵۴/۷

ژوندې اوچت کړې شوي بيا د هغه روح قبض کړې شوې نو په دې صورت کښې د هغه قول د کعب اخبار د روايت معارض نه دي په کوم کښې چه هغه په څلورم آسمان د ادریس علیه السلام د روح قبض کيدلو ذکر کړې دي

[٣١٦٤] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا عَنَيْسَةُ، حَدَّثَنَا يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شَهَابٍ، قَالَ: قَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ كَانَ أَبُو ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ "فَرَجَّ سَقْفَ بَيْتِي وَأَنَا مَكَّةُ، فَتَنَزَّلَ جِبْرِيلُ فَفَرَجَ صَدْرِي، ثُمَّ غَسَلَهُ بِمَاءِ زَمْزَمَ، ثُمَّ جَاءَ بِطُسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ، مُتَبَلِّغٍ حِكْمَةَ وَإِيمَانًا، فَأَفْرَغَهَا فِي صَدْرِي، ثُمَّ أَطْبَقَهُ، ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي فَعَرَّجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ، فَلَمَّا جَاءَ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا [ص: ١٣٦] قَالَ جِبْرِيلُ لِحَازِنِ السَّمَاءِ: افْتَحْ، قَالَ مَنْ هَذَا؟ قَالَ هَذَا جِبْرِيلُ قَالَ: مَعَكَ أَحَدٌ قَالَ: مَعِيَ مُحَمَّدٌ، قَالَ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ فَافْتَحْ، فَلَمَّا عَلَوْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا إِذَا رَجُلٌ عَنْ يَمِينِهِ أَسْوَدَةٌ، وَعَنْ يَسَارِهِ أَسْوَدَةٌ، فَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ يَمِينِهِ ضَحِكَ، وَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ شِمَالِهِ بَكَى، فَقَالَ: مَرَّجَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْإِبْنِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا يَا جِبْرِيلُ؟ قَالَ: هَذَا آدَمُ وَهَذِهِ الْأَسْوَدَةُ عَنْ يَمِينِهِ، وَعَنْ شِمَالِهِ لَكُمُ نَبِيٌّ، فَأَهْلُ الْيَمِينِ مِنْهُمْ أَهْلُ الْجَنَّةِ، وَالْأَسْوَدَةُ الَّتِي عَنْ شِمَالِهِ أَهْلُ النَّارِ، فَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ يَمِينِهِ ضَحِكَ، وَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ شِمَالِهِ بَكَى، ثُمَّ عَرَّجَ بِي جِبْرِيلُ حَتَّى أَتَى السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ، فَقَالَ لِحَازِنِهَا: افْتَحْ، فَقَالَ لَهُ حَازِنُهَا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلُ فَفَتَحَ" قَالَ أَنَسُ: فَذَكَرَ أَنَّهُ وَجَدَ فِي السَّمَوَاتِ إِدْرِيسَ، وَمُوسَى، وَعِيسَى، وَإِبْرَاهِيمَ وَلَمْ يُثَبِّتْ لِي كَيْفَ مَنَازِلَهُمْ، غَيْرَ أَنَّهُ قَدْ ذَكَرَ: أَنَّهُ وَجَدَ آدَمَ فِي السَّمَاءِ الدُّنْيَا، وَإِبْرَاهِيمَ فِي السَّادِسَةِ، وَقَالَ أَنَسُ: فَلَمَّا مَرَّ جِبْرِيلُ بِإِدْرِيسَ قَالَ: مَرَّجَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا آدَمُ، ثُمَّ مَرَّرْتُ بِمُوسَى فَقَالَ: مَرَّجَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا مُوسَى، ثُمَّ مَرَّرْتُ بِعِيسَى فَقَالَ: مَرَّجَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ عِيسَى، ثُمَّ مَرَّرْتُ بِإِبْرَاهِيمَ فَقَالَ: مَرَّجَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْإِبْنِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا، قَالَ: هَذَا إِبْرَاهِيمُ" قَالَ: وَأَخْبَرَنِي ابْنُ حَزْمٍ، أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ، وَأَبَا حَيَّةَ الْأَنْصَارِيَّ، كَانَا يَقُولَانِ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمْ عَرَّجْ بِي، حَتَّى ظَهَرْتُ لِبُسْتُوِي أَسْمَهُ صَرِيفَ الْأَقْلَامِ»، قَالَ ابْنُ حَزْمٍ، وَأَنَسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "فَفَرَضَ اللَّهُ عَلَيَّ تَمْسِينَ صَلَاةً، فَرَجَعْتُ بِذَلِكَ حَتَّى أَمَرَ بِمُوسَى، فَقَالَ: مُوسَى مَا الَّذِي فَرَضَ عَلَيَّ أَمْتِكَ؟ قُلْتُ: فَرَضَ عَلَيْهِمُ تَمْسِينَ صَلَاةً، قَالَ: فَرَجَعْتُ رَأَجِعْ رَيْكَ، فَإِنَّ أَمْتَكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ، فَرَجَعْتُ فَرَأَجَعْتُ رَبِّي فَوَضَعَ شَطْرَهَا، فَرَجَعْتُ إِلَى مُوسَى، فَقَالَ رَأَجِعْ رَيْكَ: فَذَكَرَ مِثْلَهُ، فَوَضَعَ شَطْرَهَا، فَرَجَعْتُ إِلَى مُوسَى فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ: رَأَجِعْ رَيْكَ، فَإِنَّ أَمْتَكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ، فَرَجَعْتُ فَرَأَجَعْتُ رَبِّي، فَقَالَ: هِيَ تَمْسٍ وَهِيَ تَمْسُونَ، لَا يَبْدُلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ، فَرَجَعْتُ إِلَى مُوسَى، فَقَالَ رَأَجِعْ رَيْكَ، قُلْتُ: قَدْ اسْتَحْيَيْتُ مِنْ رَبِّي، ثُمَّ

انطلق حتى أتى من السدرة المنتهى، فقشيبها ألوان لا أدري ما هي [ص: ۳۷]، ثم أدخلت الجنة، فإذا فيها جنايد اللؤلؤ، وإذا ترابها المسك" [ص ۱۸۷ - ۱۸۸] [ر: ۳۴۲]

ترجمه: حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ بیان کوی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد او فرمانیلو چه (بوه شپه) زما دکور چت کولاو کړې شو هغه وخت زه په مکه کښې ووم، بیا (د دغه کولاو چت نه) حضرت جبرائیل علیه السلام راکوز شو بیا هغه زما سینه او خیرله، بیا هغه د زمزم په اوبو سره اووینخله، بیا نی سرو زرو یو رکیبنی راوړله، هغه رکیبنی د حکمت او ایمان نه ډکه شوې وه. (دغه فریښتی ایمان او حکمت) زما په سینه کښې واچول او سینه نی بنده کړه. بیا (جبرائیل علیه السلام) زما لاس او نیولو، بیا نی زه واخستم او د دنیا د آسمان طرف ته نی اوخیږولم. بیا چه کله د دنیا آسمان ته اورسیدو نو جبرائیل علیه السلام په دروازو باتدی مقرر څوکنی کونکی ته اوو نیل دروازو کولاو کړه دې (څوکنی والا) اوو نیل څوک؟ هغه جواب ورکړو (زه) جبرائیل یم. هغه تپوس او کړو تا سره څوک بل هم شته؟ جبرائیل علیه السلام جواب ورکړو او ما سره حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دې. څوکیدارې فریښتی تپوس او کړو چه آیا هغوی صلی اللہ علیہ وسلم ته پیغام لیکلوسره راغونښتی شوې دې؟ جبرائیل علیه السلام جواب ورکړو او. بیا چه کله دروازو کولاو کړې شوه نو موږ د دنیا آسمان ته پورته اوختلو نو هلته موږ یو سرې اولیدلو چه ناست وو. د هغه ښی طرف ته څه ت غوندي صورتونه وو او گس طرف ته هم څه ت شان صورتونه وو. کله چه به هغه خپل ښی طرف ته کتل نو مسکې به شو او کله چه به نی گس طرف ته او کتل نو په ژړا به شو. هغه (ماته په کتلو سره) او نیل: (مرحبا بالنبي الصالح والابن الصالح) په خیر راغلي اي صالح نبي او صالح خويه. ما د جبرائیل علیه السلام نه تپوس او کړو دا څوک دې؟ هغه اوو نیل دا آدم علیه السلام دې او دده ښی او گس طرف ته دده د اولاد روحونه دی. ښی طرف ته د جنتیانو روحونه دی او گس طرف ته د دوزخیانو روحونه دی. هم په دې وجه چه کله هغه خپل ښی طرف ته گوري نو خاندی او کله چه خپل گس طرف ته گوري نو ژاړی. تردې چه حضرت جبرائیل علیه السلام زه خان سره دویم آسمان ته اوخیږولم. بیا نی د دویم آسمان څوکیدار ته اوو نیل دروازو کولاو کړه نو د دغه آسمان څوکیدارې فریښتی هم هغه شان سوال او کړو لکه چه په اول آسمان کښې فریښتی کړې وو. بیا هغه دروازو کولاو کړه.

حضرت انس رضی اللہ عنہ او فرمائیل چه حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ او فرمائیل چه ښی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په آسمانو کښې حضرت ادریس، حضرت موسی، حضرت عیسی او حضرت ابراهیم علیهم السلام اولیدل (لیکن) هغوی د انبیاء علیهم السلام (په آسمانو کښې) منازل بیان نه کړل (چه کوم یو ښی په کوم آسمان باندې وو). (حضرت انس رضی اللہ عنہ) او فرمائیل چه، حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ دا خبره ذکر کړه چه ښی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د دنیا په آسمان حضرت آدم علیه السلام سره ملاقات او کړو او په شپږم آسمان باندې حضرت ابراهیم علیه السلام سره.

حضرت انس رضی اللہ عنہ بیان او کړو چه کله حضرت جبرائیل علیه السلام ښی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بوتلو او حضرت ادریس علیه السلام سره تیریدل نو هغوی: (مرحبا بالنبي الصالح والاخر الصالح) یعنی په خیر راغلي اي صالح نبي او اي صالح روره. ما تپوس او کړو دا څوک دې؟ جبرائیل علیه السلام اوو نیل دا حضرت ادریس علیه السلام دې بیا زه موسی علیه السلام سره تیریدم نو هغه ماته په کتلو سره اوو نیل (مرحبا بالنبي الصالح والاخر الصالح) ما تپوس او کړو دا څوک دې؟ جبرائیل علیه السلام او فرمائیل دا موسی علیه السلام دې. بیا زه حضرت عیسی علیه السلام سره تیر شوم نو هغوی هم اوو نیل (مرحبا بالنبي الصالح والاخر الصالح) په خیر راغلي اي صالح نبي او اي صالح روره. ما تپوس او کړو دا څوک دې؟ حضرت جبرائیل علیه السلام اوو نیل دا عیسی علیه السلام دې. بیا زه ابراهیم علیه السلام سره تیر شوم نو هغوی ماته کتلوسره او فرمائیل (مرحبا بالنبي الصالح والاين الصالح) په خیر راغلي اي صالح نبي او صالح خويه. ما د جبرائیل علیه السلام نه تپوس او کړو دا څوک دې؟ نو جبرائیل علیه السلام جواب را کړو دا حضرت ابراهیم علیه السلام دې.

(۱) والحدیث مرتخریجه فی کتاب الصلاة باب کیف فرضت الصلاة فی الإسراء: رقم: ۳۴۹.

ابن شهاب رضی اللہ عنہ بیان کوی چه ماته ابن حزم رضی اللہ عنہ خبر را کروی چه ابن عباس رضی اللہ عنہما او ابو جبه انصاری رضی اللہ عنہ وانی چه بیا زه نور او چت او خیزولوی شوم تردی چه زه یو داسی او چت مقام ته اور سیدم چرته چه ما (د فریستو) د قلمونو (کشاری)، او ارز او زیدو. ابن حزم رضی اللہ عنہ د (خپل شیخ) نه حدیث بیان کروی او انس بن مالک رضی اللہ عنہ (د ابو ذر رضی اللہ عنہ په واسطه سره) بیان کروی چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد او فرمائیلو چه الله تعالی زما په امت باندي پنخوس مونخونه فرض کړل. چه کله ما دا فریضه واخسته واپس شوم او حضرت موسی علیه السلام سره تیریدم نو هغوی تپوس او کروی چه الله تعالی ستا په امت باندي چه فرض کړل؟ ما جواب ورکړو پنخوس مونخونه نی فرض کړل. موسی علیه السلام دې اوریدو سره او وویل تاسو خپل رب ته واپس تشریف یوسنی ځکه چه ستا امت په دومره اندازه باندي د عبادت طاقت نه لری. نوزه بیا واپس شوم. نو الله تعالی (د دغه عبادت) یوه حصه معاف کړه بیا زه موسی علیه السلام له راغلم اومې خودل چه الله تعالی یوه حصه عبادت معاف کړو. حضرت موسی علیه السلام بیا هغه خبره او کړه چه ته خپل رب ته رجوع او کړه ستاسو امت د دې هم طاقت نه لری. ما بیا رجوع او کړه نو الله تعالی دهغې یوه حصه نوره هم معاف کړه. بیا زه هغه ته را واپس شوم (او خبر مې ورکړ) نو هغوی او وویل چه ته بیا خپل رب ته واپس او گرځه ځکه چه ستاسو امت (د دې هم) طاقت نه لری. چنانچه ما بیا رجوع او کړه نو الله تعالی ارشاد او فرمائیلو (اوس) دا پنځه مونخونه (مقرر کولې شی) اودا په حقیقت کښې د ثواب په اعتبار سره) پنخوس دی. زما په نیز خبره بدلیدلې نه شی. بیا هم هلته موسی علیه السلام له واپس راغلم نو هغوی او وویل چه خپل رب ته رجوع او کړه ما او وویل (چه اوس) ماته د خپل رب نه (باربار وینا کولو سره) شرم راځی.

بیا جبرائیل امین زه سدره المنتهی ته بوتلم. هغه (ونه) داسې مختلف رنگونو پته کړې وه چه دهغې متعلق ماته معلومه نه شوه چه دغه څه دی. دې نه پس ئی زه جنت ته بوتلم ما په جنت کښې د مرغلو گنبدونه اولیدل او د هغې خاوره د مشک (په شان) وه.

تراجم رجال

عبدان: دا د عبد الله بن عثمان بن جبلة مروزی لقب دی. د دوی تذکره (بداء الوحي) پنځم حدیث لاتدي تیره شوي ده. (۱)

عبدالله: دا مشهور محدث عبد الله بن مبارك رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب کیف کان بداء الوحي) لاتدي تیره شوي ده. (۲)

یونس: دا یونس بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکره (کتاب العلم باب من یرد الله من خیرا یفقه فی الدین) لاتدي تیره شوي ده. (۳)

زهري: دا امام المحدثین ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکره (بداء الوحي) لاتدي تیره شوي ده. (۴)

احمد بن صالح: دا ابو جعفر احمد بن صالح رضی اللہ عنہ دی. (۵)

عنبسه: دا ابو عثمان عنبسه بن خالد بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ دی. (۶)

(۱) کشف الباری: ۴۶۱/۱.

(۲) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۳) کشف الباری: ۲۸۲/۳.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کتاب الصلاة باب رفع الصوت فی المسجد رقم الحدیث: ۴۷۱.

(۶) کتاب الکسوف باب خطبة الإمام فی الکسوف رقم الحدیث: ۱۰۴۶.

یونس: دا ابوزید یونس بن یزید ایلی قرشی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب من یرد اللہ بن خیرا یفتقه فی الدین: لاتدی تیره شوی ده).^(۱)

ابن شہاب: دا محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن عبد اللہ بن شہاب زہری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (بدء الوحی) ددریم حدیث لاتدی تیره شوی ده.^(۲)

انس بن مالک: ددوی تذکرہ (کتاب الإیمان باب: من الإیمان أن یحب لغيره ما یحب لنفسه) لاتدی تیره شوی ده.^(۳)
ابوذر: دا جنذب بن جناده ابوذر غفاری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب الإیمان باب المعاصی من أمر المجاہلۃ) لاتدی تیره شوی ده.^(۴)

دا روایت دحدیث معراج پہ نوم سرہ مشہور دی او پہ دی بانڈی تفصیلی مباحث (کتاب الصلاة باب کیف فرضت الصلاة فی الاسراء) لاتدی تیرشوی دی.^(۵)

دحدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: دحدیث باب یوہ جملہ (فلما مر جبریل بأدریس) او دویمہ جملہ ده (وجد فی السماوات ادریس) پہ دی دوارو جملو سرہ دحدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت واضح دی چہ پہ دوارو کنبی دحضرت ادریس رضی اللہ عنہ تذکرہ ده.^(۶)

۸- باب: ﴿وَالِیٰ عَادِ اٰخَاهُمْ هُوْدًا قَالِ یٰقَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ﴾ / الأعراف: ۶۵.

ماقبل سرہ ربط او د ترجمہ الباب مقصد: ددی باب ورائندی باب سرہ مناسبت واضح دی چہ تیر باب کنبی دحضرت ادریس رضی اللہ عنہ تذکرہ وه او اوس دحضرت هود رضی اللہ عنہ ذکر کیری.

ددی باب لاتدی امام بخاری رضی اللہ عنہ دحضرت هود رضی اللہ عنہ تذکرہ اود دی آیاتونو مبارکو تشریح بیانول غواری پہ کوم کنبی چہ دقوم عادته دهغوی دعوت تبلیغ او تلقین او تذکیر بیان دی.^(۷)

دحضرت هود رضی اللہ عنہ نسب او مختصر تذکرہ: قرآن مجید کنبی دحضرت هود رضی اللہ عنہ تذکرہ پہ اووه مقاماتو کنبی راغلی ده. هغوی دقوم عاددنسل نه وو اوهم دهغوی طرف ته مبعوث کرې شوی وو. حضرت قتاده رضی اللہ عنہ دهغوی نسب نامه داسی بیان کرې ده. هود بن عبد اللہ بن رباح بن الخلود بن عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح.^(۸) خو امام مجاهد رضی اللہ عنہ دهغوی نسب نامه عامر بن صالح بن ارقحشد بن سام بن نوح نقل کرې ده. ابن هشام رضی اللہ عنہ وانی چہ دهود رضی اللہ عنہ نوم عابروو.^(۹) دجمهورو پہ نیز رومی قول راجح دی.^(۱۰)

^(۱) کشف الباری: ۲۸۲/۳.

^(۲) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

^(۳) کشف الباری: ۴/۲.

^(۴) کشف الباری: ۲۳۸/۲.

^(۵) کشف الباری کتاب الصلاة باب کیف فرضت الصلاة فی الاسراء ص: ۸۵ - ۲۰۰.

^(۶) عمدة القاری: ۳۰۹/۱۵.

^(۷) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

^(۸) تاریخ للطبری: ۲۱۶/۱ دار التراث بیروت.

^(۹) المنتظم فی تاریخ الملوک والامم لأبی الفرج الجوزی: ۲۵۲/۱ تاریخ ابن خلدون: ۲۳/۲ دار الفکر بیروت. فتح الباری.

^(۱۰) ۴۶۴/۸ عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

^(۱۱) فتح الباری ۴۶۴/۸ عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

د حضرت هود علیه السلام تعلق خلود قبیلې سره وو او دا د قوم عاد د ټولو نه مؤقر قبیله وه. (۱) رنگ نی سور سپین ووجیه وو او لویه زیره نی وه. ونیلی شی چه حضرت هود علیه السلام په بنیاد مو کښې د حسن او جمال په اعتبار سره آدم علیه السلام ته د ټولو نه نيزدې وو سوا د حضرت یوسف علیه السلام. (۲) اسحاق بن بشر علیه السلام او ابن عساکر علیه السلام د حضرت ابن عباس علیه السلام قول نقل کړې دي چه د ټولو نه اول په عربي ژبه کښې خبرې حضرت هود علیه السلام کړې دي. (۳)

د حضرت هود علیه السلام وفات او مدفن: د حضرت هود علیه السلام د وفات او مدفن متعلق د مؤرخینو اقوال مختلف دي. د بعض حضراتو رانې ده چه هود علیه السلام د قوم عاد د هلاکت نه پس د حضرت موت طرف ته هجرت او کړو او هم هلته وفات او تدفین اوشو. (۴)

حضرت علی رضی الله عنه به فرمائیل چه دهغوی قبر حضر موت کښې کثیب احمر (سړې غونډنی) باندې دي او د هغه سر ته د جاري (کیکر) یا بیرې ونه ولاړه ده. (۵) دغه شان روایت د اسحاق بن عبدالله بن ابی فروة علیه السلام نه هم نقل دي چه د حضرت هود علیه السلام قبر مبارک په یمن کښې په یوغر باندې دي. حضرت عثمان بن ابی عاتکه علیه السلام فرمائی چه د حضرت هود علیه السلام مدفن فلسطین کښې دي. (۶) د ابن سابط علیه السلام نه نقل دي حضرت نوح علیه السلام حضرت هود علیه السلام حضرت شعيب علیه السلام او حضرت صالح علیه السلام قبرونه په مکه کښې مقام ابراهیم په مینخ کښې او رکن یمانی اوزمزم په مینخ کښې د زمکې په تکره کښې دي. (۷) په دي مختلف اقوالو کښې قرین قیاس دادې چه دهغوی قبر مبارک په یمن کښې وي ځکه چه هم دغه دهغوی آبادنی وي. (۸)

قوم عاد: عاد عربو د ټولو نه پخوانتی قبیله ده. دا د ډیرو سرکشو او متمرد انسانانو یوه ډله وه. د اوږد قد او مضبوط بدنونو مالکان وو. په صنعت او کاریگری کښې بې مثال وو. بت تراش وو او هم دغه دهغوی مشهوره پیشه وه. په غرور کښې اخته او په خپل طاقت باندې مغروره وو. د حضرت موت د یو وادتی نوم احقاف دي. قوم عاد هم هلته آباد وو. دهغوی آبادی د عربو د ټولو نه بهترین مقامات حضر موت، یمن او خلیج فارس د سواحل نه د عراق حدود پورې خوره وه. یمن دهغوی دار الحکومت وو.

عاد (د چا طرف ته چه قبیله منسوب ده) دهغوی د بادشاه نوم دي. دوی به د سپوږمنی عبادت کولو او دهغه ډیر اوږد او لوڼي عمر وو. زر خو صرف دهغه بسخي وي د چا د خیتونه چه د عاد په ژوند کښې خلور زره بچی پیدا شو. (۹) د نوح علیه السلام وفات نه پس هغه په مخ د زمکې اولنی بادشاه وو او هغه د ژوند دولس سوه سپرلی لیدلی. (۱۰)

(۱) فتح الباری: ۴۶۴/۸.

(۲) عمدة القاری: ۲۱۰/۱۵.

(۳) تفسیر المنار: ۴۳۷/۸ محمد رشید رضا.

(۴) عمدة القاری: ۳۱۲/۱۵.

(۵) مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر: ۱۵۷/۳۷ دار الفکر، البدایة والنهایة قصة هود علیه السلام: ۳۰۳/۱ دار هجر للطباعة والنشر.

(۶) البدایة والنهایة قصة هود علیه السلام: ۳۰۳/۱ دار هجر، عمدة القاری: ۳۱۲/۱۵ مختصر تاریخ دمشق: ۱۵۷/۳۷.

(۷) مختصر تاریخ دمشق: ۱۵۷/۳۷ دار الفکر.

(۸) رحلة ابن بطوطة السماء: تحفة النظار فی غرائب الأمصار وعجائب الأسفار: ۱۹۶/۱ قبیل ذکر التنبول، المطبعة الخيرية.

(۹) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۱۰) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

د انتقال نه پس دعاد مشر خونې شدید بن عاد په حکومت باندې کیناستو او ۵۸۰ کاله نې د حکومت مزې واخستې. د شدید د مرگ نه پس د حکومت واگې دهغه رور شداد بن عاد لاس ته راغلې چا چه ارم ذات العماد جوړ کړو. (۱)

مختصر دا چه قوم عاد د خپل بې شانه طاقت په زور باندې په مخ د زمکې حکومت او کړو څه چه دهغوی په زړه اود ماغوکښې د غرور پوکې وهلو سره هغوی سرکش او طاغی جوړ کړل. ونیل به نې (من اشد مناقوه) زمونږ نه زیات طاقتور څوک دی؟ پوره قوم د بت پرستۍ په ویاکښې راگیروو. کله چه په سرکشتی عصیان او تعبد کښې د حد نه زیات شرنواله تعالی هم دهغوی د قوم یوکس حضرت هود علیه السلام په رسالت سره سرفراز کړو اودهغوی په نیغه لږ باندې راوستلو اود توحید د دعوت ورکولو حکم نې ورکړو.

قوله: وَإِلَىٰ عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا..... یعنی مونږ عاد طرف ته دهغوی رور هود علیه السلام (پیغمبر جوړولو سره) اولیکلو. هغه اوونیل ای زما قومه تاسو صرف د یو الله تعالی عبادت اوکړنې دهغه نه بغیر د ستاسو څوک معبود نشته دی آیا تاسو نه ویریرېنې؟

وَقَوْلِهِ: ﴿إِذْ أَنْذَرْتَهُمْ بِالْأَحْقَافِ- إِي قَوْلِهِ- كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ﴾ / الاحقاف: ۲۱-۲۵.
إِذْ أَنْذَرْتَهُمْ بِالْأَحْقَافِ..... پوره آیت داسې دي: **﴿وَأَذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرْتَهُمْ بِالْأَحْقَافِ وَقَدْ خَلَّتِ النَّدْرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾** قَالُوا أَجِئْنَا لِنَتْلُوَ عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَمَا نَحْنُ بِمُنظَرِينَ قَالَ إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَإِنَّمَا أَلِيقُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ وَلَكِنِّي أَرِيتُمْ قَوْمًا فَجَاهِلُونَ فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أُوْدِيهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُسْتَقْبِلُ أُوْدِيهِمْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رَجِعْ فِيهَا عَذَابَ الْيَوْمِ ثُمَّ يَأْتِرُهَا فَاصْبِرْ إِلَىٰ آيَاتِنَا إِنَّهَا لَكُنَّ عَذَابَ الْغَايِبِينَ ﴿۲۱- ۲۵﴾

ترجمه: او یاد کړه د عاد رور هود کله چه هغه خپل قوم د احقاف (۲)

(۱) عمده القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۲) احقاف چرته چه دعاد آبادنی وې په سوونو میلونو باندې خور یو عظیم ری گستان دی. نن صبا هغې نه الربع الخالی وائی. دلته چه کله د هواگانو تیزی او خطرناکې چېبې چلی ږی نوزوند مشکل شی. د شگې غرونه هبایه منور جوړیدو سره د هوا په چېبو باندې الرزی. اوچرته چه هغه حصارۍ ږی هلته د شگې لونی لونی ږیری جوړی ږی. قافلې او کلی ددې لاندې خښیدو سره د مرگ نه وړاندې د خاورو گوله کیږی. کله چه اتفاقاً ددغه ځانی نه شگه اخواکی ږی اود انسانې هډوکو اود ډډو ډانچر قلعه شان ښی کاری. یو ان گریز سیاح د عربو په ری گستانونو کښې ددغه طرفان مشاهده کړې ده هغه لیکي: غرمه وه د جنوب د طرف نه ناڅاپی د گرمې هوا چېبې راغلې د هوا تیزوالې په مزه مزه تیزیدو. زما عرب مل گرو خپل مخونه په کپړو کښې راپټ کړل او اوبشان نې په وهلو وهلو سره تیز کړل لیکن اوبشانو به بار بار د کیناستو کوشش کولو. ما د مل گرو نه د واقع معلومات او کړل لیکن هغوی د ډیری ویرې په حالت کښې صرف دومره اوونیل چه که مخامخ خیمې ته اورسیدو نو ځان به بیج شی. دې دوران کښې هوا نوره هم تیزه شوه گرمی دومره زیاته شوه چه معلومیدله چه د آسان نه دوزخ راکوز شوې دي. آخر کوشش کولو سره مونږ خیمې ته اورسیدلو. هلته یوه ښځه مخ پټ کړې پر مخې پرته وه. زمونږ اوبشانو د هوا نه مخ تاوکړې پوزه په شگوک کښې ورځ ښولوسره لکه دمړو پریوتل. مونږ هم خیمې ته تلوسره مخ پټ کړو او پر مخې پریوتلو. تیاره دومره سخته وه چه شپه معلومیدله. لس مین ته هم دغه حالت وو. بیا په هوا او گرمی کښې کمې اوشو. کله چه مونږ پاسیدو نوزمونږ مخونه مړزوناندې شوې وو. (تاریخ ارض القرآن ص: ۱۷۸).

او ویرولو او دیر ویرونکی د هغوی نه وړاندې تیر شوی دی او د هغوی نه شاته هم (د دې ټولو دا پیغام ووجه، د الله تعالی نه بغیر د بل چا عبادت مه کونی. ماته په تاسو ټولو باندې د هیبت ناکې ورڅپې د آفت اندیښنه ده. هغه آفت څوک اخوا کولې نه شی او نه به په هغه ورځ د چا دوستی او سفارش په کار راځی، هغوی او و نیل: آیا ته مونږ له ددې د پاره راغلې نی چه مونږ د خپلو معبودانو نه و اړوې؟ که چرې ته رښتونی نی نور اوله په مونږ باندې هغه (عذاب) دکوم چه ته دعوی کوی. (لهذا مونږ به د خپلو پلارانو نیکونو په طریقه باندې کلک ولاړ یو او خپل معبودان به هیڅ کله نه پریردو، هغوی او فرمائیل: دا علم خو صرف هم الله تعالی سره دې چه هغه عذاب به کله راځی. ماته نی چه کوم پیغام را کولو سره لیگلې شوې یم زه خو تاسو ته هم هغه پیغام در رسوم. تاسو له پکار دی چه تاسو په دې خبره باندې یقین او کړنی، لیکن زه دا خامخا وینم چه تاسو د نادانسی خبرې کونی ځکه چه ستاسو مطالبات بیشکه ستاسو د نادانسی او جهالت دلیل دې. د الله تعالی پیغمبر ته نه د عذاب را کوزولو اختیار دې او نه قدرت او نه د دې خبرې علم دې چه عذاب به کله راځی؟ بیا چه کله هغوی دغه اور یخ اولیدله کوم چه د هغوی د کندو طرف ته مخ کولو نو هغوی خوشحالیدلو و نیل دا اور یخې دی چه په مونږ باندې به باران راوړوی. هغه کال اوچ کالی او قحط وو په دې وجه نی او میدونه تړل چه په اور یخو وریدو سره به ټولې کنډې او نالسی دکې شی او زمکه به آبا ده شی. نه، بلکه دا خو هغه څیز دې کوم چه تاسو زر غوښتلو. یوه سیلنی ده په کوم کښې چه دردناک عذاب دې. چه هر څیز به د خپل رب په حکم باندې د بیخه راویاسی. چنانچه هغه اور یخو په ځانی د خړیوالی د الله تعالی عذاب جوړیدو سره په هغوی راوړیدو او اووه اته ورځو پورې دا خطرناک طوفان اوسیلنی د الله تعالی عذاب وروولو. کوم چه ونې د جرړو نه اویستلې آبادنی نی تباه بریاد کړې لونی لونی طاقتور ځناور ددې طوفان په مخکښې د معمولی دکو خاشود حقیقت نه زیات نه وو. چنانچه کله بحر دوی پاسیدل نو هیڅ څیز نه ښکاره کیدلو سوا د هغوی د مکانونو کوم چه د کنډراتو په شکل کښې ښکاریدل. مونږ نافرمان قوم ته داسې سزا ورکوو.

فیه: عَنْ عَطَاءٍ وَسَلْمَانَ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ. [ر: ۴۰۲۴، ۴۵۵۱]

امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت عطاء بن ابی رباح رضی الله عنه روایت بد، الخلق کښې (باب ذکر الیه) کښې موصولاً ذکر کړی دی او هلته د حدیث شروع جمله (کان اذارای محملة اقبل وادین نه او اتها، په جمله (وما أدري لعله كما قال قوم عاد: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّتَقَبِلًا أُوذِيَ مِنْهُمْ﴾) باندې کیري.

او د حضرت سلیمان بن یسار رضی الله عنه روایت کتاب التفسیر کښې د سورة الأحقاف لاندې موصولاً نقل کړی دې د روایت الفاظ دادی: (کان اذارای غما اور معارف فی وجهه. قالت يا رسول الله! الناس اذاراوا الغمر فرحوا جاء ان يكون فيه المطر بوارك اذارايت عرف في وجهك الكراهية فقال: يا عائشة، ما يؤمنى ان يكون فيه عذاب، عذب قوم بالزهر، وقد رأي قوم العذاب فقالوا: هذا عارض مطرنا.)

حضرت عائشه رضی الله عنها فرماني چه کله به رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم اور یخ یا هوا لیدله نو پریشانی به د هغوی د مخ مبارک نه ښکاره کیدله عائشه رضی الله عنها عرض او کړو یا رسول الله! کله چه خلق اور یخې وینی نو په دې امید باندې خوشحالیري چه دې نه به د باران اوبه راوړیري لیکن چه زه تاسو ته گورم چه د اور یخو په لیدلو سره ستاسو مخ مبارک نه فکر او پریشانی معلومیري. حضور پاک او فرمائیل عائشه! ماته اندیښنه وی چه چرته په دې کښې

(۱) صحیح البخاری کتاب التفسیر باب قوله: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّتَقَبِلًا أُوذِيَ مِنْهُمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّطَرٌ تَأْتِيكُمُ﴾ (۴۸۲۹) وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الصلاة باب التعوذ عند رؤية الريح والقيم، والفرح بالمطر (۸۹۹) وأبو داود في سننه في كتاب الأدب باب ما يقول إذا هاجت الريح، رقم: ۵۰۹۸

عذاب نه وی. چنانچه یو قوم د طوفان په عذاب کښې راگیر کړې شوي او یو قوم عذاب (اورېخ) لیدلو سره و نیلی وو چه دا خوبه په مونږ باندې راوړېږي او مونږ به حروب کړي.

۹- باب: قَوْلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ:

﴿وَأَمَّا عَادٌ فَأَهْلِكُوهَا أَهْلَكُوهَا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ

قَدِيدَةٍ (عَالِيَةٍ) قَالَ ابْنُ عَبَّيْنَةَ: عَنَّتْ عَلَى الْخَزَّانِ (سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَنَةً لَيَالٍ وَمُنْبِيَةً أَيَّامًا حَسُومًا) مُتَابِعَةٌ (فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُعِجَازٌ مُخْلِجًا يَابِئَةً) أَصُولًا (فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ) بَقِيَّةُ الْعَاقَةِ: ۶ - ۸.

امام بخاری رحمته الله د سورة الحاقة درې آياتونه نقل کړي دي. په دې کښې د قوم عاد هلاکت او په هغوی باندې عذاب جوړېدو سره راتلونکي خطرناک طوفان تذکره ده.

د آیات ترجمه: پاتې شو عاد، نو هغوی په تیز او تند سيلني سره هلاک کړې شو، الله تعالی دغه سيلني (دهغوی د تباھني دپاره) اووه شپې او اته ورځې (پوشان) مسلط اوساتله، چنانچه که تاسو (چرته هلته ونی نو) کتلو به مو چه هغه خلق هلته داسې پراته وو لکه د کهجورو ډډې تنې چه وی، نو آیا تاسو گورني چه په هغوی کښې څوک بچ کیدونکي شته.

بعض حضراتو او فرمائیل چه سيلني د قوم عاد د خيتونه هر څه بهر راويستل او ډډې کړل. سيلني به هغوی په هوا کښې اوچتول او په زمکه باندې په نې راخلاصولوسره دهغوی سرچقنې کول. دغه شان د هغوی د بدنونو نه سرونه جدا شو. په دې حالت کښې دهغوی مړه بدنونه په زمکه داسې پراته وو لکه د کهجورو ډډې ونې چه پر تې وی. (۱)

قَالَ ابْنُ عَبَّيْنَةَ: عَنَّتْ عَلَى الْخَزَّانِ: امام بخاری رحمته الله د ابن عبينه رحمته الله قول نقل کولو سره لفظ د "عائنه" تفسیر کړې دې. د "خزان" نه د هوا ذخیره کونکې فرښتې مراد دی. مطلب دا چه هوا دومره سخته وه چه په هغه ورځ د ذخیره کونکو فرښتو د قابونه بهر شوه.

ابن ابی حاتم رحمته الله د حضرت علی رضي الله عنه قول نقل کړې دې چه الله تعالی د یوې فرښتې په لاس باندې هوا تللونه پس رالیکی. خو چه په کومه ورځ په عاد یانو باندې عذاب مسلط کړې شو په هغه ورځ به حسابو هوا راو لیکلې شوه. کومې فرښتې چه د هغې خازن او داروغه وې دهغوی د قابونه هم بهر شوه. (۲)

[۳۱۲۵] حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَرُورَةَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْحَكَمِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ

رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «نُصِرْتُ بِالصَّبَا، وَأَهْلِكْتُ عَادٌ

بِالدَّبُورِ» [ص ۲۰۰] [ر: ۹۸۸] (۳)

تراجم رجال

محمد بن عرورة: دا محمد بن عرورة بن البرند قرشي بصري رحمته الله دی. د دوی تذکره (کتاب الإيمان) باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله، لاتدي تیره شوي ده. (۴)

(۱) إرشاد الساری: ۲۵۹/۷.

(۲) فتح الباری: ۶۶۴/۸ إرشاد الساری: ۶۵۹/۷.

(۳) مرتخریحه فی کتاب الاستسقاء باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: نُصِرْتُ بِالصَّبَا رقم: ۱۰۳۵.

(۴) کشف الباری: ۵۵۷/۲.

شعبة: دا شعبه بن الحجاج العتكي الواسطي رضي الله عنه دي. د دوى تذكره (كتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده، لاندې تيره شوي ده.)^(١)

الحكم: دا الحكم بن عتيبه الكندي الكوفي رضي الله عنه دي. (كتاب العلم باب العلم في العلم لاندې تيره شوي ده.)^(٢)
مجاهد: دا مجاهد بن جبر مكي رضي الله عنه دي. (كتاب العلم باب الفهم في العلم لاندې تيره شوي ده.)^(٣)

قوله: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأَهْلِكْتُ عَادًا بِالدُّبُورِ: د بادصبا په ذريعه زما امداد او كړې شو او د دبور په ذريعه قوم عاد هلاك كړې شو. صبا: بنكلي هوا ته وائي او دبور: خطرناكي هوا ته وائي.^(٤)

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: د باب سره د روايت مناسبت واضح دي په دي توگه چه په دواړو كنيې د قوم عاد تذكره ده. ^(٥) علامه عيني رضي الله عنه (قول الله عزوجل) (وَأَمَّا عَادُ فَاهْلِكُوا بِرِجِّ الْآيَةِ) د مستقل باب په توگه ذكر كړې دي. ^(٦) لكه چه د علامه عيني رضي الله عنه د تحقيق مطابق سابقه باب بغير د حديث موصول نه دي اولته ذكر كړې شوي مناسبت حديث تعلق (باب قول الله عزوجل) (وَأَمَّا عَادُ فَاهْلِكُوا بِرِجِّ الْآيَةِ) سره دي.^(٧)

٣١٦٦- قَالَ: وَقَالَ ابْنُ كَثِيرٍ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي نَعْمٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَعَثَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِدُهَيْبَةَ فَتَمَّهَا بَيْنَ الْأَرْبَعَةِ الْأَقْرَعِ بْنِ حَاسِبٍ الْخَنْظَلِيِّ، ثُمَّ الْمُجَاشِعِيِّ، وَعَيْنَةَ بْنِ بَدْرِ الْقَزَارِيِّ، وَزَيْدِ الطَّائِبِيِّ، ثُمَّ أَحَدِ بْنِ نُبَّانٍ، وَعَلْقَمَةَ بْنَ عَلَاقَةَ الْعَامِرِيِّ، ثُمَّ أَحَدِ بْنِ كِلَابٍ، فَغَضِبَتْ قُرَيْشٌ، وَالْأَنْصَارُ، قَالُوا: يُعْطِي صَنَادِيدَ أَهْلِ نَجْدٍ وَيَدْعُنَا، قَالَ: «إِنَّمَا أَتَانِيهِمْ». فَأَقْبَلَ رَجُلٌ غَابِرَ الْعَيْنَيْنِ، مُشْرِفَ الْوَجْهَتَيْنِ، نَازِحُ الْحَبِيبِينَ، كَثَّ اللَّحْيَةَ فَمَخْلُوقٌ، فَقَالَ: اتَّقِ اللَّهَ يَا مُحَمَّدُ، فَقَالَ: «مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ إِذَا عَصَيْتُ؟ أَيَأْمَنُنِي اللَّهُ عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ فَلَا تَأْمُنُونِي» فَسَأَلَهُ

(١) كشف الباري: ١/٦٧٨

(٢) كشف الباري: ٤/٤١٤.

(٣) كشف الباري: ٣/٣٠٧.

(٤) فيض الباري باب غزوة الخندق: ٤/٩٩.

(٥) عمدة القاري: ١٤/١٥.

(٦) عمدة القاري: ١٤/١٥.

(٧) والحديث أخرجه البخاري أيضاً موصولاً في كتاب المناقب. باب علامات النبوة في الإسلام رقم: ٣٦١٠ وفي كتاب المغازي باب بعث علي بن أبي طالب وخالد بن الوليد إلى اليمن قبل حجة الوداع رقم: ٤٣٥١ وفي كتاب التفسير، سورة براءة باب: المؤلفات قلوبهم وفي الرقاب، رقم: ٤٦٦٧ وفي كتاب فضائل القرآن باب إثم من رأى القرآن بقراءة القرآن، أو تأكل به، أو فجر به رقم: ٥٨٠٥٨ وفي كتاب الأدب باب ماجاء في قول الرجل: ويلك: رقم: ١٦٣٦ وفي كتاب استتابة المرتدين، باب قتل الخوارج والملحدين بعد إقامة الحجة عليهم، رقم: ٩٣١٦٩٣١ وباب من ترك قتال الخوارج للتألف ولئلا ينفر الناس عنه، رقم: ٩٣٣٦٩٣٣ وفي كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى (تَعْرِجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ) رقم: ٧٤٣٢٧٤٣٢ وباب قراءة الفاجر والمنافق وأصواتهم وتلاوتهم لاتجاوز حناجرهم، رقم: ٧٥٦٢٧٥٦٢ ومسلم في كتاب الزكاة باب ذكر الخوارج وصفاتهم رقم: ٢٤٢٦٤ وأبو داود في سننه في كتاب السنة باب في قتال الخوارج رقم: ٤٨٦٤ والنسائي في سننه في كتاب الزكاة باب المؤلفات قلوبهم رقم: ٢٥٧٩٢٥٧٩ وفي كتاب المحاربة باب من شهر سيفه ثم وضعه في الناس رقم: ٣١٠٦ وابن ماجه في سننه في المقدمة باب في ذكر الخوارج رقم: ١٦٩.

رَجُلٌ قَتَلَهُ، - أَحْسِبُهُ خَالِدَ بْنِ الْوَلِيدِ - فَمَنْعَهُ، فَلَمَّا وُلِيَ قَالَ: "إِنَّ مِنْ ضَيْضِي هَذَا، أَوْ قِيسِ عَقِبَ هَذَا قَوْمًا يَقْرَءُونَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ حَنَا جِرْهُمُ، يَمْزُقُونَ مِنَ الدِّينِ مَرُوقَ السَّهْمِ مِنَ الرَّمِيَّةِ، يَقْتُلُونَ أَهْلَ الْإِسْلَامِ وَيَدْعُونَ أَهْلَ الْأَوْتَانِ، لَيْسَ أَنَا أَذْرَكْتُهُمْ لِأَقْتُلْتَهُمْ قَتْلَ عَادٍ"

دې روایت سره متعلق تفصیلی بحث کتاب المغازی کینې راځي. (۱)
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: رسول الله ﷺ او فرمائیل چه یوقوم به راوخی چه د قرآن پاک تلاوت به په ډیره تازگنی سره کوی او هغه قرآن به دهغوی د مرو ستونی نه بشکته نه ځی. دا خلق به د دین نه داسې اوخی لکه چه غشی د بنکار نه چه اوخی. دا خلق به مسلمانان قتل کوی او بت پرست به پریردی. بیانی او فرمائیل لهن اذرکتهم لاقتلهم قتل عاد، که چرې ما دوی اولیدل نوزه به هغوی د قوم عاد په شان قتل کوم. هم دغه جمله ترجمه الباب سره مطابقت لری.

باب سره د حدیث په مناسبت باندي اشکال او دهغې جواب: په دې مناسبت باندي اشکال کیرې چه حضور پاک خودهغه خلقو د قتل کولو اراده بنکاره کړه خو قوم عاد خو خطرناکې هوا هلاک کړې وو. د دې جواب دادې چه سره د دې په تشبیه کینې عموم نشته لیکن د حضور پاک غرض د هغه خلقو بالکلیه استیصال وو. یعنی طوفان قوم عاد تباہ کولو سره دهغوی بالکلیه استیصال او کړو دغه شان که ما هم هغوی اولیدل نو ټول به قتل کولو سره دهغوی استیصال کوم. (۲)

دویم جواب دادې چه دلته قتل عاد کینې موجود اضافت، اضافت الی الفاعل د قبیل نه دې او د دې تانید د دې خبرې نه هم کیرې چه یو بل طریق کینې د قتل عاد په ځانی قتل ثمود وارد شوې دې او په داسې صورت کینې به مطلب داشی چه که چرې ما دغه قوم اولیدلو نوزه به هغوی په سختی سره قتل کوم لکه چه قوم عاد د طاقتور کیدو په سبب په سختی او شدت سره قتل کوی.

[۳۱۶۷] حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ يَزِيدَ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ: {قَتَلَ مِنْ مَدَاكِرِ} [القمر: ۵۰] (ص ۲۰۳) [۳۱۶۲] (۳)

تراجم رجال

خالد بن یزید: دا ابو هیثم خالد بن یزید بن زیاد الاسدی الکاهلی الکوفی رضی الله عنه دې. د فن قرائت ماهر وو او په خپله هم خوش آواز قاری وو. (۴)
 هغوی د اسرائیل بن یونس، ابویکر بن عیاش، حسن بن حسنی، قیس بن ربیع او حمزه زیات رحمهم الله نه د حدیث روایت کړې دې او دهغوی نه امام بخاری، ابوشیبه، ابوحاتم رازی، ابوزرع، محمد بن ادریس رازی او محمد بن حجاج ضبی غوندي اعلام حدیث روایت د حدیث کړې دې. (۵)

(۱) کشف الباری کتاب المغازی ص: ۵۷۱ - ۵۷۴

(۲) عمده القاری: ۳۱۴/۱۵ فتح الباری: ۴۶۵/۸.

(۳) مرتخریجه فی کتاب الانبیاء، باب: الأرواح جنود مجنده، رقم: ۳۳۴۱.

(۴) تهذیب الکمال: ۱۹۳/۸.

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۱۹۲/۸.

ابو حاتم محمد بن ادريس رازی رحمته الله دهغوی باره کنبی فرمائی: صدوق (۱) محمد بن حجاج ضبی رحمته الله فرمائی (کأن حلوا من القراء) (۲) یعنی دیر خوش آواز قاری وو. امام دارقطنی دهغوی باره کنبی فرمائی: (هو الطيب ليس به بأس) (۳)

اسرائیل: دا ابو یوسف اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق همدانی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم، باب من ترک بعض الاختیار مخالفة أن بقصر فہم بعض الناس عنہ لہم عوافی اشد منہ) لاتدی تیرشوی دی. (۴)
ابو اسحاق: دا عمرو بن عبد اللہ بن عبید السبعی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان، باب الصلاة من ایمان) لاتدی تیرہ شوی ده. (۵)

الاسود: دا اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم، باب من ترک بعض الاختیار مخالفة أن بقصر فہم بعض الناس.....) لاتدی تیرہ شوی ده. (۶)

عبد اللہ: دا مشہور صحابی رسول حضرت عبد اللہ بن مسعود رحمته الله دی. (۷)

قوله: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ: قَبْلَ مِنْ مُدَاكِيرٍ: تیرشوی باب (قول الله تعالى: إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا) لاتدی ددی روایت تفصیل تیرشوی دی. امام بخاری رحمته الله دباب لاتدی دا روایت خکہ نقل کرې دی چه په دی کنبی هغه خودل غواری چه قرآن کوم قصص او واقعات بیانوی دهغی نه عبرت حاصلول پکار دی آیا خوګ د عبرت حاصلونکی شته؟

۱۰ - باب: قِصَّةُ يَاجُوجَ وَمَآجُوجَ

دحافظ ابن حجر رحمته الله مخي ته چه کومه نسخه ده په هغې کنبی دا باب نشته. (۸) خوز مونږ په هندوستانی نسخو کنبی علامه قسطلانی رحمته الله شیخ الاسلام زکریا الانصاری رحمته الله او د مصری نسخو په کوم کنبی چه د مولا شام سندھی رحمته الله حاشیه ده، دا باب موجود دی. (۹) دویمه خبره داده چه امام بخاری رحمته الله صرف آیت ذکر کولو باندې اکتفاء کرې ده خه حدیث نی نه دی ذکر کرې. اوداد امام بخاری طریقه ده چه هغه بعض وخت باب بغیرد حدیث نه راوړی. البته دا خبره دهندي او مصری نسخو په لحاظ سره ده خکه چه په دغه نسخو کنبی د دویم آیت نه وړاندې د باب عنوان موجود دی. لهذا ددی نسخو په لحاظ دا باب بغیرد حدیث نه دی. باقی د علامه عینی رحمته الله او علامه قسطلانی رحمته الله وغیره په نسخو کنبی چونکه د باب عنوان نشته دی په دی وجه ددی حضراتو د نسخو

(۱) الجرح والتعديل: ۳/۳۵۴.

(۲) تهذيب الكمال: ۸/۱۹۳.

(۳) إكمال تهذيب الكمال: ۴/۱۵۹.

(۴) كشف الباری: ۴/۵۴۶.

(۵) كشف الباری: ۲/۳۷۰.

(۶) كشف الباری: ۴/۵۵۳.

(۷) كشف الباری: ۲/۲۵۷.

(۸) فتح الباری: ۸/۴۷۱.

(۹) عمدة القاری: ۱۵/۳۱۹ [ارشاد الساری: ۷/۲۶۲ تحفة الباری: ۴/۶۶].

قراعت کونکوته د حدیث نه ذکر کیدو اشکال نه شی پیدا کیدی ځکه چه د دویم آیت نه پس امام بخاری رحمته الله علیه د باب مناسبت سره احادیث ذکر کړی دی. (۱)

ما قبل سره ربط: د دې باب مناسبت کتاب الانبیاء سره په دې صورت کښې ممکن دي چه کله ذوالقرنین نبي او منلې شی. د امام بخاری رحمته الله علیه د طریقې نه هم دغه معلومېږي چه د هغه په نیز ذوالقرنین نبي وو. گڼی د ذوالقرنین تذکره به نی د حضرات انبیاء کرام علیهم السلام د تذکرو په مینځ کښې نه کوله. اود یاجوج ماجوج تذکره نی په دې وجه او کړه ځکه چه د یاجوج ماجوج د قصې تعلق د ذوالقرنین قصې سره دي. لیکن په دې خبره باندې دا اشکال پیدا کیږي چه بیا خو په اصل کښې ترجمه د ذوالقرنین په عنوان سره کیدل پکار وو. اود یاجوج ماجوج قصه یا خود ذوالقرنین د ترجمې لاندې کولې کیده یا بیا د ذوالقرنین د قصې نه بس د یاجوج ماجوج د قصې دپاره مستقل ترجمه قائم کول پکار وو. خو مونږ سره موجود نشخو کښې ترجمه الباب هم یاجوج ماجوج په ذکر سره معنون ده او شروع هم د یاجوج ماجوج د تذکرې نه کړې شوي ده. اود دوی د تذکرې نه پس د ذوالقرنین قصه بیان کړې شوي ده.

شیخ الحدیث زکریا رحمته الله علیه فرماني چه د دې اشکال جواب صرف هم دغه کیدی شی چه ممکن دي امام بخاری رحمته الله علیه د یاجوج ماجوج قصه د ذوالقرنین د تذکرې دپاره تمهید جوړ کړی وی او هم په دې وجه نی دا د ذوالقرنین نه اول ذکر کړی وی. (۲)

او امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت ابراهیم عليه السلام د ذکر نه وړاندې د ذوالقرنین تذکره په دې وجه او کړه چه هغه په دې صنیع سره په هغه خلقو باندې رد کول غواړی چه په اسکندر یونانی او ذوالقرنین کښې فرق نه کوی بلکه دا دواړه هم یو سړي گرځوی. (۳)

خو په دواړو شخصیتونو کښې د زمانې، مذهب او اخلاق په هراعتبار سره فرق دي. د زمانې په اعتبار سره فرق دادې چه ذوالقرنین د حضرت ابراهیم عليه السلام د زمانې وو او په هغې کښې دننه یونانی د حضرت عیسی عليه السلام سره نيزدي وو اود حضرت ابراهیم عليه السلام او حضرت عیسی عليه السلام په مینځ کښې د دوو زرو کالونه زیاته فاصله ده. د ترجمه الباب مقصد: د سراح حدیث د کلام نه معلومېږي چه د امام بخاری مقصد د دې ترجمه الباب نه د ذوالقرنین د نبوت طرف ته اشاره کول دی یا بیا مقصد په هغه خلقو باندې رد کول دی چه اسکندر یونانی او ذوالقرنین په شخصیتونو کښې فرق نه کوی او حال دادې چه په دواړو کښې په څومره وجوهاتو سره فرق دي. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه د امام بخاری رحمته الله علیه په دې ترجمه الباب سره مقصد د یاجوج ماجوج تذکره کول دی اودې طرف ته اشاره کول دی چه د هغوی تعداد دومره زیات دي چه دا امت د هغوی په مقابله کښې عشر عشر هم نه دي او یاجوج ماجوج څه جدا مخلوق نه دي بلکه هغه هم د حضرت آدم عليه السلام د ذریعت نه دي. (۵)

یاجوج ماجوج اود هغوی باره کښې افسانوي روایات: مؤرخینو چه د یاجوج ماجوج سره متعلق کوم عجیبه او حیرانونکی روایات بیان کړی دی په هغې کښې یو څو پریخودوسره کوم چه ناقدینو د جرح او تعدیل په کسوتنی کیخودو سره د ثقافت درجه ورکړه. باقی ټول د حدیث خرافه په ذیل کښې راځي. په کوم کښې چه یاجوج ماجوج غیر معمولی طویل القد او حیرانونکی بدنی طاقت خاوندان گرځولوسره د یو داسې طلسماتی مخلوق په توگه پیش کړی شوی دی لکه هغه د انسانی جماعت نه ماورانی خلقت جدا جنس وی. مثلاً دا چه په هغوی

(۱) الكنز المتواری: ۲۷۰/۱۳.

(۲) الكنز المتواری: ۳۷۱/۱۳.

(۳) فتح الباری: ۴۷۱/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۷۱/۸ عمده القاری: ۳۲۱/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۱/۱۳.

(۵) فتح الباری: ۴۷۶/۸ دارالکتب العلمیه.

کنبی به د بعض قد غیر معمولی اوږد وی. بعض به طولاً او عرضاً څلور لاسه وی. د بعض قد به دوه لیشتې یا یو لیشت وی. د بعض خصوصیت به وی چه د یو غوږ نه به د اچولو او د بل نه د خوړولو کار اخلی. د نن صبا مادر پدر آزاد اهل یورپ په شان به بنخو سره په ملاپ کنبی د هیخ ضابطی او اخلاق پابند نه وی.

د دې خصوصیاتو باره کنبی صاحب د بحر محیط ابو حیان اندلسی رحمته الله علیه فرمائی: (وانه قد اختلف فی عددهم وصفاتهم ولم یصر فی ذلك شیء) (١) یعنی د یاجوج ماجوج تعداد او د هغوی خصوصیات کنبی اختلاف دې او په دې سلسله کنبی هیخ یوه خبره په صحیح روایت سره ثابت نه ده. دغه شان حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه فرمائی: (من زعم أنهم علی أشكال مختلفة وأطوال متباينة جداً، فمنهم من هو كالغلة السحوق، ومنهم من هو غاية في القصر، ومنهم من يفترش أذنان من أذنيه ويتقطى بالأخري، فكل هذه أقوال بلا دليل، ورجم بالغيب بغير برهان) (٢)

د یاجوج ماجوج باره کنبی دا غلط روایت هم مشهور دې چه هغه د حضرت آدم عليه السلام د صلب نه پیدا شو. بعض اسرائیلی روایاتو کنبی دې چه حضرت آدم عليه السلام ته احتلام اوشو او د هغه نطفه په خاورو کنبی ملاؤ شوه نو د هغې نه یاجوج ماجوج قوم پیدا شو. دا روایت امام نووی رحمته الله علیه حکایت کړې دې (٣) مگر په حقیقت کنبی دا واهیات روایت دې عقل او ذوق سلیم داسې واهیات روایات څنگه قبلولې شی؟ نقلاً هم داسې کیدل مستبعد دی ځکه چه د حدیث نه ثابت دی چه انبیاء کرامو ته هیخ کله هم احتلام نه شی کیدې (٤)

د امام نووی رحمته الله علیه قول او په هغې باندې د حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه رد: د حیرانتیا خبره دا ده چه د امام نووی رحمته الله علیه غوندې محدث دا روایت د جمهور علماؤ طرف ته منسوب کړې دې. حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه او حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دې باندې سخت رد کړې دې. حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه فرمائی: (ومن زعم أن یاجوج وما یاجوج خلقوا من نطفة آدم حين احتلم، فأخططت به تراب فخلقوا من ذلك، وأهم ليسوا من حواء، فهو قول حكاية الشجر أبو بكر بن النواوي في شرح مسلم وغيره وضفوه، وهو جدير بذلك، إذ لا دليل عليه، بل هو مخالف لما ذكرنا من أن جميع الناس اليوم من ذرية نوح بنص القرآن، وهكذا من زعم أنهم علی أشكال مختلفة وأطوال متباينة جداً، فمنهم من هو كالغلة السحوق، ومنهم من هو غاية في القصر، ومنهم من يفترش أذنان من أذنيه ويتقطى بالأخري، فكل هذه أقوال بلا دليل ورجم بالغيب بغير برهان، والصحيح أنهم من بني آدم وعلى أشكالهم وصفاتهم) (٥)

یعنی د بعض خلقو رانی ده چه کله آدم عليه السلام ته احتلام اوشو او د هغه نطفه په خاورو کنبی ملاؤ شوه نو د هغې نه یاجوج ماجوج پیدا شو او هغه د حواء د بطن نه نه دی. دا قول علامه نووی رحمته الله علیه په شرح مسلم کنبی نقل کړې دې د هغوی نه علاوه نورو علماؤ د دې قول تغلیط کړې دې او حقیقت دا دې چه دا قول هیخ کله د دې قابل نه دې چه په دې باندې د صحیح باور او کړې شی. ځکه چه دنص نه ثابت نه ده چه د موجوده انسانی مخلوق هر کس د حضرت نوح عليه السلام د اولاد نه دی. دغه شان دا قول هم بلا حجت دې چه یاجوج ماجوج د مختلف شکلونو او قد و قامت مخلوق دې چه بعض دکه جوړو د اوږدې ونې په شان او بعض تیبې قد والادی. په دوی کنبی بعض خپل یو غوږ خوړ کړی او بل اغوندی. حقیقت دا دې چه هغوی د عام بنیادمو په شکل دی. اوشکل او صورت او بدنی اوصاف کنبی د عامو انسانانو په شان دی.

کعب احبار رحمته الله علیه د اسرائیلی روایاتو او غرائب لونی عالم وو. دغه شان قصې به هغه د خلقو د خوشحالولو دپاره بیانولې. د یاجوج ماجوج باره کنبی د پورته ذکر شوو غرائب سرچینه او بنیاد دکعب نقل کړې شوی روایات دی.

(١) البحر المحيط سورة الكهف، الآية: ٨٣ - ١١٠، ١٥٤/٦ دار الكتب العلمية.

(٢) البداية والنهاية، ذكر أمي ياجوج وماجوج وصفاتهم... إلخ: ٥٥٣/٢ دار هجر للطباعة.

(٣) شرح صحيح مسلم للنووي كتاب الإيمان باب كون هذه الأمة نصف أهل الجنة: ٩٨/٣ المطبعة المصرية بالأزهر.

(٤) عمدة القاري: ٣٢٠/١٥ دار الكتب العلمية.

(٥) البداية والنهاية للحافظ ابن كثير: ٩٨/٢ دار المعرفة بيروت، فتح الباري: ١٠٧/١٣ دار المعرفة.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (ووقع فی فتاویٰ محی الدین: ان یا جوج و ما جوج من اولاد آدم، لا من حواء عند جماہیر العلماء فیکون اخواننا لآبہ کذا قال، ولم نر هذا عن أحد من السلف الا عن کعب الأحبار، ویروده الحديث المرفوع أنهم من ذریة نوح، ونوح من ذریة حواء قطعا) (۱) یعنی د علامہ محی الدین نووی رحمہ اللہ فتاویٰ کنبی دی چہ د جمہور علما ز بہ نیز یا جوج ما جوج د حضرت آدم علیہ السلام اولاد دی د حواء د بطن نہ نہ دی دغہ شان ہغوی ز مونہر علائی رونہر جوہر پیری مگر مونہر د کعب احبار رحمہم اللہ نہ علاوہ د اسلاف نہ د چا نہ دا روایت نقل کری نہ دی لیدلی۔ پہ یومرفوع روایت سرہ ددی تردید ہم کیہری پہ کوم کنبی چہ دی چہ یا جوج ما جوج د نوح علیہ السلام د نسل نہ دی اودا قطعی خبرہ دہ چہ حضرت نوح علیہ السلام د حضرت حواء بی بی د نسل نہ دی۔

او پہ کوم روایت کنبی چہ دا ونیلی شوی دی چہ حضرت آدم علیہ السلام تہ احتلام شوی او ذہفہ د منی مادہ پہ خاور و کنبی یوخانی شوی او ذہغی نہ یا جوج ما جوج تخلیق شوی نو دا حقیقت دی چہ دا روایت بالکل بی اصل دی۔ چنانچہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ددی تردید کولوسرہ فرمائی: (هو قول منکر جدا لا أصل له إلا عن بعض أهل الكتاب) (۲) د یا جوج ما جوج د تسمیہ وجہ: د جمہور قراء او اہل لغت پہ نیز یا جوج ما جوج غیر مہموز الفاظ دی۔ امام عاصم رحمہ اللہ بہ دوارہ مہموز لوستل۔ دا دوارہ الفاظ (أجج النان نہ اخستہ شوی دی۔ اججج اور تہ ونیلی شی لکہ چہ یا جوج ما جوج دہغوی د کثرت اوشدت او پہ خپل مینخ کنبی د قتل مقاتلی د وجہ نہ اور سرہ تشبیہ ور کری شوی دہ) (۳) د تاریخ مذہب او ادیان پہ کتابونو کنبی دہغوی نوم گاک میگاک، غوغ ماغوغ ملاوسری۔ چہ د تصرف نہ پس عربی ژبہ کنبی یا جوج ما جوج جوہر شو۔ (۴)

د یا جوج ما جوج نسب: حضرت وہب بن منبہ رحمہ اللہ او حضرت قتادہ رحمہ اللہ فرمائی: (یا جوج و ما جوج من ولد یافث بن نوح) (۵) یعنی یا جوج ما جوج دوارہ قبیلی د یافث بن نوح د اولاد نہ دی۔ حافظ ابن جوزی رحمہ اللہ دا قول جزم سرہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما طرف تہ منسوب کری دی (۶) اود اکثر علماء متاخرین رائی ہم دغہ دہ (۷) د اکثر مؤرخینو پہ نیز منگولیا (ترک) د تاتاریانو او روسیانو تعلق د یا جوج ما جوج د نسل نہ دی۔ دی قومونو پہ مخ د زمکی د وینو توپولو او قتل او تباہنی بازار گرم کری اود خپلو علاقو د حدود نہ وتلو سرہ د نورو زمکی پہ کومہ بی دردنی سرہ تباہ او یرباد کری د ہغی نہ ثابتیری چہ دا ہم د ہغہ یا جوجی جبلت تیجہ وہ۔ علامہ ابن اثیر رحمہ اللہ لیکي: (وقد اختلف الأقوال فیہم، والصحیح أنهم نوع من الترك، لهم شوکة، وفہم شر، وہم کثیرون، وکأنوا یفقدون فہما بجاہ: ہر من

(۱) فتح الباری: ۱۰۷/۱۳ دارالمعرفة.

(۲) فتح الباری: ۲۸۶/۲ دارالمعرفة.

(۳) قال العلامة النووي: وأما یا جوج و ما جوج فہما غیر مہموزین عند جمہور القراء، وأهل اللغة، وقرأ عاصم بالہمز فیہما، وأصله من أجج النار، وهو صوتها وشررها، شہوا بہ لکثرتہم وشدتہم واضطرابہم بعضهم فی بعض. انظر شرح النووي علی مسلم کتاب الإیمان، باب فی قوله: يقول الله لآدم: أخرج بعث النار من كل ألف تسع، بیان کون هذه الأمة نصف أهل الجنة: ۹۸/۳ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۴) فیض الباری: ۳۵۴/۴ مکتبہ رشیدیہ.

(۵) تفسیر الثعلبی سورة الکہف: ۱۵۲/۴ دارالکتب العلمیہ، وشرح النووي علی صحیح مسلم، کتاب الإیمان باب قوله: (يقول الله لآدم: أخرج بعث النار من كل ألف تسع) بیان کون هذه الأمة نصف أهل الجنة: ۹۸/۳.

(۶) زاد المسیر: ۱۰۴/۳ سورة الکہف الآية: ۹۲ - ۹۸ دارالکتب العلمیہ.

(۷) تفسیر القرطبی: ۵۶/۱۱ دارالکتب المصریہ بالقاہرہ، و تفسیر مقاتل بن سلیمان: ۶۰۱/۲ تفسیر الثعلبی: ۱۹۳/۶ فتح

القدیر للشوکانی: ۳۶۸/۳.

الأرض ويغربون ما قدر واعلمه من البلاد، ويؤذون من يقرب منهم).^(۱) یعنی د یاجوج ماجوج باره کښې مختلف اقوال نقل دي صحیح دا دی چه هغه د ترکیانو یو قسم دي. طاقتور دی او د شرفساد والادی او په گنر شمیر کښې دی د خاؤشا په زمکو کښې فساد خوروی او په کوم ملک چه قبضه او کړې هغه برباد کوی. گاونډیانو ته تکلیف ورکوی هم دغه رانې د علامه ابن خلدون رحمه الله هم ده چه یاجوج ماجوج ټولې قبیلې د ترک خاندان نه دي.^(۲) علامه انورشان کشمیری رحمه الله په عقیده الاسلام کښې لیکلی دی چه اهل روس او اهل برطانیه هم د یاجوج ماجوج اولاد دي.^(۳)

ایا د "سد" په ابادولو سره یاجوج ماجوج قید کړې شوي وو؟ دلته اشکال پیدا کیږي چه ذوالقرنین د یاجوج ماجوج مخې ته "سد" جوړولو سره دهغوی د راوتلو لار ختمه کړې وه نو ترک، چیک، روس او برطانیه پورې د هغوی قبائل څنگه اوسیدل؟

دا اشکال د مشهورې مغالطې د وجې نه پیدا شوې دي. سورت کھف کښې د "سد" ذوالقرنین باره کښې افرمانیل: **(فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا)** یعنی ذوالقرنین د دوو غرونو په مینخ کښې د یاجوج ماجوج شر فساد او ظلم وستم نه نور خلق بیچ کولو دپاره دهغوی د راوتلو لار بندولو دپاره چه کوم "سد" جوړ کړو یاجوج ماجوج نه په هغې باندې راختلې شو او نه نې په هغې کښې سوړې کولې شو. په هغې کښې د هیخ قسم ردویدل نه شو کولې. په دې آیت سره دا او گنړلې شو چه د سد په تعمیر سره د یاجوج ماجوج د وتلو ټولې لارې بندې شوې او هغوی د یو مخصوص علاقې د حدود نه بهر نه شي وتلې حالته که د سورت کھف په یو آیت کښې هم په صراحت سره یا په اشارې سره د دې خبرې ذکر نشته چه د سد ذوالقرنین د وجې نه یاجوج ماجوج په څلور واړه طرفونو سره راگیر کړې شوی دی.

حقیقت دا دي چه ذوالقرنین د یاجوج ماجوج د وتلو هغه لار بنده کړې وه چرته چه د ظلم بنکار قبائلو کلی آباد وو. دا قبائل د یاجوج ماجوج د حملونه ویریدلی وو هغوی د یاجوج ماجوج د شر فساد نه بیچ کیدو دپاره ذوالقرنین ته درخواست کړې وو چه هغه دې زمونږ د حفاظت انتظام او کړی. نو دا سد ذوالقرنین هم دهغوی په علاقه کښې نيزدې دره کښې قائم کړې وو. د نورو طرفونو نه د وتلو لارې هواري وې. یاجوج ماجوج هم په دغه لارو باندې وخت په وخت وتلو سره د نورو علاقو طرف ته مخ کولو سره هلته آبادیدل. چنانچه علامه انور شاه کشمیری رحمه الله افرمانیل چه د یاجوج ماجوج د خروج وخت په وخت په مختلفو ادوارو کښې کیدلو. **(لهم خروج مرة بعد مرة)**.^(۴)

دغه شان یاجوج ماجوج نورو ملکونو کښې سکونت اختیارولو سره دهغه ځانې مهذب او متمدن قومونو سره د مودو پورې د گلوو کیدو په وجه په هغوی کښې ضم کیدل او دهغوی د تهذیب او تمدن حصه جوړیدو سره خپل وحشت او فسادی کیدل هیر کړل. لهذا لرې نه ده چه اهل برطانیه، اهل چین او روسیان د یاجوج ماجوج متمدن اولاد وی. خو که وحشی انسان هر څومره متمدن شی دهغه د جبلت رگ چه کله په بعض موقعو باندې ټوپ وهي نود هغه خپل اصلیت طرف ته راتلو کښې وخت نه لگی. روس، برطانیه او چین مشهور استعماری قومونه پاتې شوي دي. د استعمار په لاره هغوی په نورو ملکونو باندې قبضه کولو سره هلته د ظلم او استبداد کوم د وینو دک تاریخونه لیکلی دي هغه د دوی په یاجوجی جبلت باندې گواه دی

(۱) الکامل فی التاريخ ذکر الإسکندر ذی القرنين: ۱/۲۱۸ دارالکتب العلمیه.

(۲) تاریخ ابن خلدون: ۲/۱۰۷ دارالکتب العلمیه.

(۳) رسائل العلامة کشمیری. عقیده الاسلام: ۲/۳۶۰ فیض الباری: ۴/۳۵۴ مکتبه رشیدیه.

(۴) رسائل العلامة کشمیری، عقیده الاسلام: ۲/۳۶۳.

د مشهور مغالطې رد: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چې امام بخاری رحمته الله د ذوالقرنین ذکر د حضرت ابراهیم رحمته الله د تذکرې نه اول کړې دې. په دې سره امام بخاری رحمته الله د هغه خلق په راتې باندې رد کول غواړي. خو که چېرې د یونان سکندر مقدونی په ذوالقرنین باندې یادوي. (۱)

چونکه اسکندر یونانی د حضرت عیسیٰ رحمته الله د زمانې سره نژدې وو په دې وجه بعض حضراتو ته مغالطه شوې او په قرآن پاک کې چې د کوم ذوالقرنین ذکر دې د هغې نسبت سکندر یونان مقدونی طرف ته کولو سره هم دې ذوالقرنین گنړي. حافظ ابن حجر رحمته الله د دې مغالطې مختلف وجوهات ذکر کړې دي: ① په قرآن پاک کې چې ذکر شوی ذوالقرنین د عظیم الشان او وسیع الاطراف مملکت حاکم پاتې دې او د سکندر یونان د سلطنت حدونه هم وسیع وو. ② بله وجه داده چې سکندر یونان په یو وخت د روم او فارس بادشاه پاتې دې په دې وجه ده له هم د ذوالقرنین لقب ورکړې شو.

③ دریمه وجه هغوی دا خودلې ده چې د محمد بن اسحاق سیرت ته یې پناه شهرت حاصل دې هغه په خپل سیرت کې چې د ذوالقرنین نوم سکندر نقل کړې دې په دې وجه دغه مغالطې ته شهرت حاصل شو. (۲)

خه د تعجب خبره نه ده چې سکندر مقدونی ته هم ذوالقرنین و نیلې شی. پخوانی عربی ادب کې چې د نورو بادشاهانو د پاره هم د ذوالقرنین لقب استعمال شوې دې. د عربو شاعرانو په شعرونو کې چې د دې مختلف مثالونه ملایوېږي. د یمن بادشاهانو ته به تبع و نیلې شو لکه چې د روم او فارس د بادشاه د پاره به بالترتیب قیصر و کسری القابات استعمالیدل. چنانچه د یمن تتابعه ته به عرب قوم د هغوی د حکومت د وسعت د وجې نه ذوالقرنین و نیل. پخپله د یمن یو بادشاه ابو کرب تبع خپل نیکه ته ذوالقرنین و نیلې دې. هغه په شعر کې چې د خپل نیکه تعریف کولو سره وائی: "قد کان ذوالقرنین جدي مسلماً ملکاً تدین له الملوك وتجد". (۳)

یعنی زما نیکه ذوالقرنین مسلمان وو او داسې د عظمت والی بادشاه وو چې نورو بادشاهان د هغه د حکم منونکی او د هغه په مخکینې ښکته وو.

خلاصه د کلام دا چې سکندر یونانی ته د هغه د ماهرانه خویانو او د ډیرو فتحو په بنیاد باندې ذوالقرنین و نیلو کې خه حرج نشته دې. لیکن په قرآن مجید کې راغلي ذوالقرنین ته سکندر یونانی و نیل په هیڅ شان صحیح نه دی. سکندر یونانی کافر او منکر وو. د فسادیانو په شان به حمله کونکې کیدلو او د هغوی مال او اسباب به ئې لوټ کول. خو ذوالقرنین یو مسلمان او د الله تعالی ته و پریدونکې بادشاه وو. په امن او آمان قائم کولو او په انصاف کولو کې په خپله یو مثال وو. بیا قرآن مجید چې د ذوالقرنین کوم محاسن او مناقب بیان کړي دې د هغې په رنرا کې سکندر یونانی ته قطعاً په قرآن مجید کې راغلي ذوالقرنین نه شی و نیلې. چنانچه حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ان کثیراً من الناس يعتقدون انهما واحد، وأن المذكور في القرآن هو الذي كان أرمطاطاليس وزيره فيهم بسبب ذلك خطأ كبير، وفساد عرض طويل كثير، فإن الأول كان عبداً مؤمناً صالحاً، وملكاً عادلاً، وكان وزيره الخضر، وأما الثاني فكان مشركاً وكان وزيره قهولاً». (۴)

علامه عینی رحمته الله حافظ عبد البر رحمته الله او نورو مؤرخینو د اسلام هم د دې مغالطې سخت تردید کولو سره فرمائی چې سکندر یونانی او په قرآن کې راغلي ذوالقرنین دوه جدا شخصیات دي. ذوالقرنین مؤمن او سکندر یونانی

(۱) فتح الباری: ۴۷۱/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۳) الجامع الأحكام القرآن للقرطبي: ۴۹/۱۱ البدياة والنهاية: ۱۱۳/۲.

(۴) البدياة والنهاية: ۱۱۴/۲-۱۱۴ اخبار الأمم الماضيين، خبر ذی القرنين، أنوار البيان، ص: ۵۲۵.

کافر وو. سکندر یونان د حضرت عیسیٰ علیه السلام د زمانی سرې وو او د هغه وزیر مشهور فیلسوف ارطاطالیس (ارسطو) وو خو ذوالقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانی سرې وو او حضرت خضر علیه السلام د هغه وزیر او مشیر وو. (۱)
قرآن مجید د ذوالقرنین د سفر د مشرق او مغرب صراحت کړې دې خو سکندر یونان سوانح او تاریخی کتابونو کښې د هغه د مشرق او مغرب د سفرونو هیڅ تذکره نشته دې. حضرت انور شاه کشمیری رحمته الله علیه فرماني چه سکندر یونان په سمرقند کښې وو. دارا سره د هغه جنگ او شو په کوم کښې چه دارا مړ شو. بیا هغه بالترتیب په اسکندریه او د بابل په زمکه باندې حمله او کړه دواړه نې فتح کړل او کابل ته راغلو. د دغه خانی نه راوړلېدنې ته متوجه شو اولارو په تیکسلا کښې ډیره شو. په آخره کښې سنده ته راغلو او هم دلته په سنده کښې وفات شو. (۲)
د اکثر متقدمین رانې داده چه ذوالقرنین عربی الاصل (۳) او د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانی وو او حضرت خضر علیه السلام د هغوی وزیر او مشیر وو. (۴)

بعض حضراتو تردې خانی تصریح کړې ده چه ذوالقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام په لاس باندې ایمان راوړې وو. (۵) خودا رانې مخدوش ده ځکه چه د ذوالقرنین په شان عظیم السلطنت حکمران د ابراهیم علیه السلام باندې لاس باندې ایمان قبول غیر معمولي لویه واقعه ده. ولي دا خبره د حیرانتیا نه ده چه قرآن مجید د ابراهیم علیه السلام مخالف کافر بادشاه مخالفت او د حق او باطل په مینځ کښې جنگ او جدل په پوره تفصیل سره ذکر او کړې مگر د مشارق او مغارب په زمکه باندې حکمرانی کونکې داسې بادشاه په دې سلسله کښې هیڅ ذکر اونه کړې شي چه په حضرت ابراهیم علیه السلام باندې ایمان راوړې او د هغه تابعداری او فرمانبرداری کولو سره اظهار کولو سره د هغه مؤید ثابت شی؟ (۶)

د ذوالقرنین نوم: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما نه روایت دې چه د هغه نوم عبدالله بن ضحاک بن معد بن عدنان دې. (۷) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د دې حدیث سند ضعیف گرځولې دې او فرماني لي دي چه دا نسب د هغه سابقه قول هم منافی دې د کوم نه چه معلومېږي چه ذوالقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانی وو. بالخصوص د هغه حضراتو د قول مطابق چه د عدنان او حضرت ابراهیم علیه السلام په مینځ کښې د خلونښت واسطو قائل دي ځکه چه د دې نسب په لحاظ سره به ذوالقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام په ذریت کښې داخل شی نه چه د هغه د زمانی به جوړېږي. (۸)

د ابن هشام رحمته الله علیه وغیره په نیز د ذوالقرنین نوم مصعب بن عبدالله بن قتان بن منصور بن عبدالله بن الزر بن عون بن نبت بن مالک بن زید بن کهلان بن سبا بن قحطان حمیری دې. (۹)
خو د دې قول په رنرا کښې هم هغه د حضرت ابراهیم د زمانی نه شی کیدې ځکه چه ابن عبدالبر رحمته الله علیه وائی چه د مصعب نه د قحطان پورې خوارلس پشت او د ابراهیم نه د فلج پورې او وه پشت دی حالانکه فلج او قحطان دواړه روڼه دی. (۱۰)

(۱) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲ عمدة القاری: ۳۲۱/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۲) فیض الباری: ۳۵۳/۴.

(۳) فتح الباری: ۴۷۲/۸.

(۴) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲ أخبار الأمم الماضية، خبر ذی القرنین، دارالکتب العلمیة.

(۵) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲ أخبار الأمم الماضية، خبر ذی القرنین، دارالکتب العلمیة.

(۶) قصص القرآن ۱۱۷/۳.

(۷) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲-۱۱۲ دارالکتب العلمیة.

(۸) فتح الباری: ۴۷۳/۸ دارالکتب العلمیة.

(۹) فتح الباری: ۴۷۳/۸ دارالکتب العلمیة.

سهیل رضی اللہ عنہ لیکلی دی چه یو قول داهم دی چه دذوالقرنین نوم مرزبان بن مرذبه دی. هم دغه قول ابن هشام رضی اللہ عنہ د ابن اسحاق رضی اللہ عنہ نه حکایت کړې دی. په یویل مقام باندې ابن هشام رضی اللہ عنہ د ذوالقرنین نوم صعب بن ذی مراند لیکلې دی. د بعض حضرات وینا ده د ذوالقرنین نوم افریدون بن اسفیان دی. دار قطنی رضی اللہ عنہ او ابن ماکول رضی اللہ عنہ د ذوالقرنین نوم هرمس یا هرویس بنقیطون بن رومی بن لنتی بن کسلوخین بن یونان بن یافث بن نوح لیکلې دی.

د ذوالقرنین ثانی په نوم کښې اتفاق دی چه هغه اسکندر بن فیلیس بن مصریم بن هرمس بن هردس بن میطون بن رومی بن لنتی بن یونان بن ثافت بن یونه بن شرخون بن رومه بن شرفط بن توفیل بن رومی بن الاغبر بن الیقز بن العیص بن اسحاق بن ابراهیم الخلیل دی. حافظ ابن عساکر رضی اللہ عنہ د ذوالقرنین ثانی (اسکندر یونان مصری) نسب دغه شان تحریر کړې دی او هم دغه اسکندر ثانی د اسکندریه بانې دی. (۱)

ذوالقرنین دتسمیه وجه: دهغه لقب ذوالقرنین ولې مشهور شو؟ مؤرخینو ددې مختلف وجوهات بیان کړې دي: ① اول توجیه داده چه دقرن معنی د بنکر ده. عربو به دا د طاقت او حکومت دپاره په توگه د استعاره استعمالوله. چونکه ذوالقرنین د دوو سلطنتو یعنی روم او فارس حکمران وو په دې وجه هغه ته ذوالقرنین وئیلې شو. دا توجیه غلطه ده ځکه چه د روم او فارس حکمران سکندر مقدونی وو په قرآن کښې راغلي ذوالقرنین نه وو. ښکاره خبره ده چه دواړه جدا جدا شخصیات دي. مگر دا توجیه د ذوالقرنین اطلاق په سکندر مقدونی باندې د کولو په صورت کښې قائم کړې شوې ده.

② امام زهری رضی اللہ عنہ فرمائیلې چه هغه فتوحات کولو سره د مشرق او دمغرب آخری سرته رسیدلې وو. په دې وجه ورته ذوالقرنین او وئیلې شو. دا توجیه هم صحیح نه ده. قرآن مجید کښې د ذوالقرنین د مشرقی او مغربي سفرونو دپاره مغرب الشمس ومطلع الشمس تعبیر راغلي دي. ددې نه دا اخذ کړې شو چه د ذوالقرنین حکومت د مشرق نه تر آخری مغرب پورې محیط وو. د تاریخ نه ثابت نه دی چه یو حکمران په پوره زمکه باندې حکمرانی کړې وی. په دې تعبیر سره د زمکې دواړه طرفونه مراد اخستل صحیح نه دی بلکه په دې سره د ذوالقرنین د حکومت حدود مغربي او مشرقی طرفونه مراد دي. (۲)

③ بعض حضرات فرمائی چه ذوالقرنین نجیب الطرفین وو. د اظهار نجابت دپاره په قرنین سره تشبیه ورکړې شو.

④ اوږد عمر نئ وو او دوه قرن یعنی دوه سوه کاله ژوندې وو په دې وجه ورته ذوالقرنین وئیلې شو. (۳)
⑤ یو قول دا دی چه ذوالقرنین ته ظاهری او باطنی دواړه علوم ورکړې شوي وو په دې وجه نئ ورته ذوالقرنین او وئیل (۴)

⑥ بعض حضرات فرمائیلې چه په روم او فارس باندې حکومت کولو د وجې نه هغه ته ذوالقرنین وئیلې شوې. (۵)
(۶) ددې دواړو توجیهاتو څه کلک سند نشته په دې وجه د اعتبار قابل نه دی.

(۱) قصص القرآن: ۱۱۲/۳ دارالإشاعة.

(۲) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲-۱۱۲ فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۳) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲-۱۱۲.

(۴) قصص القرآن: ۱۲۹/۳.

(۵) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۶) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۷) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

⑥ وهب بن منبه رضی اللہ عنہ وائی دہغه په سرکښي دواړو طرفوته د ښکرو په شان د تانبې ښکري شان راوتلې وې. دې توجیه ته حافظ ابن کثیر رضی اللہ عنہ ضعیف او ناقابل اعتماد و نیلې دې. (۱)

⑧ د حسن بصری رضی اللہ عنہ قول دې چه ذوالقرنین به همیشه خپل وینسته دوه حصې کول زلفې نسی اوږدې وې. د وینستو پټنې جوړولو سره به نسی په دواړو اوږو باندې اچولې ساتلې. دې دواړو ته قرن سره تشبیه ورکړې شوې ددې توجیه هم د قیاس نه زیات حیثیت نشته دې.

⑨ حضرت علی رضی اللہ عنہ فرماني چه ذوالقرنین یو جابر حکمران ته د توحید دعوت ورکړو په صله کښې بادشاه د هغه په سر باندې یو طرف ته وار او کړو زخم سخت وو په دې وجه جوړنه شو او وفات شو. بیا ژوندې کیدو سره نسی بیا د توحید دعوت ورکړو نو بل طرف ته نسی وار او کړو او شهید نسی کړو. په دواړو گذارونو سره د هغه د سر دواړو طرفو ته د زخم نشان وو په دې وجه ورته ذوالقرنین او نیلې شو. (۲)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ طرف ته منسوب ددې روایت په سند کښې عبدالعزیز نوم راوی ضعیف گرځولې دې. خو په دې سند کښې ابوطفیل نومي یو بل راوی دې. سفیان بن عیینه رضی اللہ عنہ (عن ابن اسی حمین عن اسی الطفیل) په طریق سره ددې روایت متابعت نقل کړې دې. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ ددې متابعت سند صحیح گرځولې دې. (۳)

د ذوالقرنین د نبوت باره کښې د علماء و رانې: سفیان بن عیینه رضی اللہ عنہ چه کوم متابعت نقل کړې دې نو حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرماني چه په هغې کښې د ذوالقرنین متعلق دا اضافه هم موجود ده چه حضرت علی رضی اللہ عنہ د ذوالقرنین باره کښې (لم یکن نبیا ولا ملکا) فرمانيلی، یعنی ذوالقرنین نبی یا فرشته نه وو. لیکن په دې باندې اشکال کیږي چه هم ددې حدیث په شروع کښې دی (بعثه الله الی قومه) په ظاهره ددې تکرې نه معلومیږي چه ذوالقرنین نبی مبعوث وو. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ ددې اشکال لري کولوسره فرماني که بعث په نبوت باندې محمول نه کړې شی نو دا اشکال به باقي پاتې نه شی. یعنی ذوالقرنین مبعوث خو وی البته نبی نه وی. (۴) دامام بخاری رضی اللہ عنہ د صنیع نه معلومیږي چه د هغوی په نیزهم ذوالقرنین نبی مبعوث وو. امام فخرالدین رازی رضی اللہ عنہ خو جزم سره فرمانيلی چه ذوالقرنین نبی وو. (۵)

په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم کښې د عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ رانې داده چه ذوالقرنین نبی وو. (۶) حضرت ابوهریرہ رضی اللہ عنہ د لاعلمنی اظهار کړې دې. د هغوی قول دې: (لا أدري ذوالقرنین کان نبیا ولا) یعنی ماته معلومه نه ده چه ذوالقرنین نبی وو که نه. د حضرت علی رضی اللہ عنہ قول تیر شوي دې چه هغه د ذوالقرنین د نبی مبعوث کیدو په صراحت سره نفی کړې ده. او حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ دا روایت صحیح هم گنرلې دې. چونکه حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ د هغوی د نبوت قائل دې په دې وجه په دې قول سره هغه په مشکل کښې پریوتې دې. هغوی (بعثه الله الی قومه) سره د ذوالقرنین په نبوت باندې استدلال کړې دې. بیا د روایت د دواړو جزونو د تعارض لري کولو دپاره د تکلف نه کار اخستلوسره داسې تطبیق ورکړې دې چه که چرې آیت هم په دغه معنی باندې محمول کړې شی چه ذوالقرنین

① (البداية والنهاية: ۱۱۲/۲).

② (البداية والنهاية: ۱۱۲/۲).

③ (فتح الباری: ۴۷۲/۸).

④ (فتح الباری: ۳۷۲/۸).

⑤ (التفسير الكبير للإمام الرازي: ۱۶۵/۲۱).

⑥ (فتح الباری: ۳۷۲/۸ عمدة القاری: ۳۲۱/۱۵ البداية والنهاية أخبار أمم الماضيين. خبر ذی القرنين:

۱۱/۱۰ دارالکتب العلمية.

مبعوث من الله خوی او نبی نه وی نو حضرت علی علیه السلام روایت د اجزاو په خپل مینځ کښې چه کوم تعارض راخی هغه به لرې شی. خلاصه دا چه د ذوالقرنین په مرد مؤمن کیدو کښې خو هیڅ کلام نشته دې البته دهغه په نبوت کښې اختلاف دې (۱)

علامه حفظ الرحمن سیوهاروی رحمته الله علیه فرماني د ذوالقرنین نوم دهغه د لقب د وجې تسمیه او د شخصیت د تعیین متعلق د علماؤ اقوال دومره مضطرب او مختلف دی چه هغه مخې ته کیخودو سره د ذوالقرنین د شخصیت پته لگول ناممکن کیږی. هم دغه حال دهغوی طرف ته دمنسوب واقعاتو او احوالوهم دې. مثلاً دا چه د ذوالقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام په لاس باندي ایمان قبولول، بیا ابراهیم علیه السلام او اسماعیل علیه السلام سره د کعبه طواف کول. یو روایت کښې دی چه ابراهیم علیه السلام ته خبر اوشو نو د ذوالقرنین د استقبال دپاره راووتلو او دهغه دپاره نی دبرکت دعا او کړه. مولانا صاحب وانی چه که ذوالقرنین د ابراهیم علیه السلام د زمانې داسې عظیم الشان شخصیت وې نو آیا دا خبره د حیرانتیا قابل نه ده چه د حضرت ابراهیم علیه السلام مخالف کافر بادشاه مخالفت او د حق او د باطل په مینځ کښې معرکې خودې قرآن پاک د شدومد سره ذکر او کړی. مگر په مشارق او مغارب ارض باندي حکمران داسې بادشاه په دې سلسله کښې جیڅ ذکر نه وی چه د ابراهیم علیه السلام په لاس باندي ایمان راوړی او د هغه اطاعت او تابعدارنی اظهار کولو سره د هغوی مؤید جوړشی. په دې وجه به دا وینا بې خایه نه وی چه قرآن مرفوع احادیث، تورات او تاریخ کښې په عهد ابراهیمی کښې دننه یا هغې سره نيزدې د یو داسې بادشاه نبوت نه ملاویږی د کوم ذکر چه په سورت کهف کښې ذوالقرنین و نیلو سره کړې شوې دې او کوم اقوال او آثار چه په دې سلسله کښې ذکر دی هغه د دغه شخصیت د تاریخی حیثیت ثابتولو نه قاصر دی (۲)

﴿ قَالَ ابْدَأَ الْقُرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ ﴾ (وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى:

قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَسْئَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ ۖ قُلْ سَأَلْتُوْا عَلَيْهِمْ مِنْهُ ذِكْرًا إِنْ أَنْتُمْ لَكُمْ مِنْهُ حَافِظُونَ﴾ (يُنَادِي عَنِ الْأَرْضِ وَابْتِهَاءً مِنْ كُلِّ شَيْءٍ عَسَاءَ الْفٰكِلَيْنِ، وَالسُّدَيْنِ الْجَبَلَيْنِ) (خَرَجًا) أَجْرًا (قَالَ انْفَخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ اتُّوْنِي أَفْرَغْ عَلَيْهِ قَطْرًا) أَصْبَ عَلَيْهِ رَصَاصًا، وَيَقَالَ: الْحَيْدُ، وَيَقَالَ: الصُّفْرُ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: النَّعَاسُ. (فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ) يَغْلُوهُ، اسْتَطَاعَ اسْتَعْلَى، مِنْ طَعَتْ لَهُ، فَيَذَلُّكَ لِحِمِّ اسْتَطَاعَ رَسَطِيهٖ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: اسْتَطَاعَ يَسْطِيهٖ. (وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ تَقْبَاهُ قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي، فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَاءَهُ وَتَرَكَنَا بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ يَكُفِّرُونَ) (الكهف: ٨٣-٩٩). (حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ) (الأنعام: ٩٦).

پوره آیت دادي ﴿وَسْئَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ ۖ قُلْ سَأَلْتُوْا عَلَيْهِمْ مِنْهُ ذِكْرًا إِنْ أَنْتُمْ لَكُمْ مِنْهُ حَافِظُونَ﴾ (يُنَادِي عَنِ الْأَرْضِ وَابْتِهَاءً مِنْ كُلِّ شَيْءٍ عَسَاءَ الْفٰكِلَيْنِ، وَالسُّدَيْنِ الْجَبَلَيْنِ) (خَرَجًا) أَجْرًا (قَالَ انْفَخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ اتُّوْنِي أَفْرَغْ عَلَيْهِ قَطْرًا) أَصْبَ عَلَيْهِ رَصَاصًا، وَيَقَالَ: الْحَيْدُ، وَيَقَالَ: الصُّفْرُ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: النَّعَاسُ. (فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ) يَغْلُوهُ، اسْتَطَاعَ اسْتَعْلَى، مِنْ طَعَتْ لَهُ، فَيَذَلُّكَ لِحِمِّ اسْتَطَاعَ رَسَطِيهٖ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: اسْتَطَاعَ يَسْطِيهٖ. (وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ تَقْبَاهُ قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي، فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَاءَهُ وَتَرَكَنَا بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ يَكُفِّرُونَ) (الكهف: ٨٣-٩٩). (حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ) (الأنعام: ٩٦).

(۱) إرشاد الساری: ۲۶۴/۷.

(۲) قصص القرآن: ۱۰۸/۳-۱۹۷.

دآیت ترجمه: او خلق تانه د ذوالقرنین باره کښې تپوس کوی. ورته او وایه چه زه اوس دهغه څه حال تاسو ته اوروم. مونږ هغه ته په زمکه کښې حکمرانی ورکړې وه او هغه ته مو هر قسم سازو سامان ورکړې وو نو هغه یو سازو سامان تیار کړو تردې چه کله نمر د ډویدو ځانی ته اور سیدو نو هغه ئې په یوه گرمه چینه کښې ډویدو سره اولیدلو او هلته هغه ته یو قوم هم ملاؤ شو. مونږ (هغه ته) اوونیل ای ذوالقرنین! (تاسره دوه لارې دی) چه یا خودوی ته سزا ورکړه او یا ورسره ښه سلوک او کړه. ذوالقرنین اوونیل چه کوم خلق د دوی نه د ظلم په لار روان دی هغوی ته خو به مونږ هم سزا ورکړو بیا به هغه د خپل رب طرف ته واپس راگرځولې شی. بیا به هغه دوی ته نوره هم سخته سزا ورکړی. البته څوک چه ایمان راوړی او نیک عمل کوی نو هغوی ته به هم نیکه بدله ملاوېږي او مونږ هم خپل حکم ورکولو وخت کښې د آسانتی خبره کوو. بیا هغه یو سازو سامان تیار کړو تردې چه کله هغه د نمر د راختو مقام ته اور سیدو. نو هغه نمر په یو قوم باندي راختلو سره اولیدلو د چا دپاره چه مونږ د نمر نه اخوا څه آر (پناتی) نه وه ایخو دې یعنی د نمر شعاگانې په هغوی باندي مخامخ پریوتلې په دې وجه د دې ځانی خلق غیر متمدن وو او په کولاؤ میدانونو کښې اوسیدل. واقعه هم دغه شان ده اود ذوالقرنین د حال مونږ ته پوره خبر دې. بیا ذوالقرنین یو سازو سامان تیار کړو تردې چه کله هغه د هغه دوو غرونو مینځ ته اور سیدو نو هغه ته د دغه غرونو نه اول یو داسې قوم ملاؤ شو چه په خبره نه پوهیدل (یعنی یا خود هغوی ژبه مختلف وه یا هلو پوهیدل نه په دې وجه وړاندي چه کومې خبرې اترې راځی نو هغه خو به یا د یو ترجمان په ذریعه شوې وی یا به په اشارو سره شوې وی) هغوی اوونیل ای ذوالقرنین بيشکه یا جوج ما جوج په دې ملک کښې فساد کونکی خلق دی. آیا مونږ ستا د پاره څه خراج (ټیکس) مقرر کړو په دې شرط باندي چه ته به زمونږ او د هغوی په مینځ کښې یو دیوال اودروې؟ ذوالقرنین اوونیل زما رب چه ماته کوم اقتدار را کړې دې هم هغه (زما دپاره بهتر دې. لهدا تاسو خلق (خپل بدنې) طاقت سره زما امداد او کړنی چه زه ستاسو او د هغوی په مینځ کښې یو مضبوط دیوال جوړ کړم ماله د اوسپنې تختې راوړنی.

قوله: وَأَجِدُهَا زَبْرَةً وَهِيَ الْقِطْعُ: امام بخاری رحمته لفظ "زبر" مفرد بیانولو سره د دې معنی هم بیان کړې چه زبره قطعه او ټکړې ته وائی یعنی ذوالقرنین قوم ته د اوسپنې ټکړې یا تختې راوړلو دپاره اوونیل چه د دیوال په جوړولو کښې د خښتو یا کانرو په ځانی استعمال شی. (۱)

قوله: (حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدْقَيْنِ): یعنی تردې چه ذوالقرنین د دوو غرونو اوچتې حصې برابرې کړې په یو روایت کښې سوي قرائت نقل دې. ابو عبیده صدقین معنی ناحیتین بیانوی یعنی د دوو غرونو پورتنی حصې. (۱) ابن عباس رضی الله عنهما د دې تفسیر الجبلین سره کړې دې. بل د سدهن معنی هم جبلین ده. دا قول امام بخاری رحمته په صیغه د ترمیض نقل کړې دې. ابن ابی حاتم رحمته دا قول عن ابن طلحه عن ابن عباس په طریق سره موصولاً روایت کړې دې. (۲) امام کسانى رحمته فرمائیلی چه سدهن د سین فتحه او ضمه دواړو سره لوستل صحیح دی. ابو عمره بن العلاء رحمته وائی که د سدهن د صنعت نسبت د الله تعالی طرف ته وی نو سین ضمه سره لوستل پکار دی او که چرې د سړی طرف ته وی نو فتحه سره لوستل پکار دی. (۳)

(۱) فتح الباری: ۴۷۴/۸.

(۲) مجاز القرآن: ۱/۱۴۱ ناشر مکتبه الخانجی بالقاهرة عمده القاری: ۳۲۳/۱۵ دارالکتب العلمیه فتح الباری: ۴۷۴/۸.

(۳) تفسیر القرآن العظیم لابن ابی حاتم سورة الکهف: ۲۲۸۹/۷ رقم الحدیث: ۱۲۹۷۷ تغلیق التعلیق: ۱۱/۴ المکتب

الإسلامی فتح الباری: ۴۷۴/۸ عمده القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۴) عمده القاری: ۳۲۴/۱۵ فتح الباری: ۴۷۵/۸.

(خَرَجًا) أَجْرًا: آیت دې: (فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ نَجْعَلَ لَكَ مِثْلًا بِمَنْ هُمْ سَادًا) یعنی خلقو ذوالقرنین ته اووئیل چه آیا مونږ ستادپاره څه خراج (تیکس) مقرر کړو په دې خبره باندې چه ته به زمونږ اود هغوی په مینځ کښې دیوال جوړ کړې امام بخاری رحمته الله علیه دلته خرجاً تفسیر اجرا سره کړې دې. چه دې نه اجرت او معاوضه مراد دې. حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرماني چه دې نه غیر معمولی او درنه معاوضه مراد ده. (۱)

(قَالَ النَّخْوِيُّ حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ أَبُو رَافِعٍ عَلَيْهِ قَطْرًا) أَصْبَغَ عَلَيْهِ رِصَاصًا، وَقَالَ: الْحَيْدَةُ، وَقَالَ: الصُّفْرُ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: النَّخَّاسُ: د اوسپنې خښتې او تختې راوړلې شوې اوهغه نى په ترتيب او طريقي سره يوځانې کړې د دوو غرونو په مینځ کښې نى درې بندې کړې. د تختونه جوړ کړې شوې دا دیوال دومره لونی او اوچت ووچه د دواړو غرونو د دواړو غاړو پورې نى برابر کړو.

د حیرانتیا خبره داده چه د اوسپنې دومره درنې تختې په دومره اوچتوالی کښې د رسولودپاره چه د پورته نه ښکته پورې ټول اور وی به نى څه انتظام کړې وی؟ ددې تصریح په یوروایت کښې نشته دې. ممکن دی چه دا تختې ذوالقرنین په خپلو لاسونو باندې یوځانې کړې وی اودا دهغه کرامت وی. والله اعلم. کله چه تختې یوځانې کولو سره دیوال جوړ شو نو په مذکوره آیت کښې دی ذوالقرنین خلقو ته اووئیل چه په دې کښې اور بل کړنى کله چه اور بل کړې شو نویانی اووئیل اوس ماله تانبه (قطر) راوړنى دې دپاره چه په دې اوسپنه نى واچوو. په تانبه کښې د اوسپنې نه زیات صلاحیت وی. بهر حال د اور په گرموالی سره اوسپنه دگر میدونه پس په دې باندې ویلې کړې شوې تانبه واچوله او یو مضبوط دیوال جوړ شو. اوددې نه بل طرف ته د یاجوج ماجوج د راوتلو لاز بنده شوه.

امام بخاری رحمته الله علیه لفظ أفرغ معنی أصبغ سره کړې ده اود قطر معنی نى رصاص سره کړې ده. أصبغ: د صَبَّ يَصْبُغُ نَه دمتکلم صیغه ده د اوبو اړول د پاس نه اچول. نود أصبغ معنی شوه ژه په دې کښې تانبه اړول غواړم. رصاص سیسې ته وانی. په راء باندې زیر او زیر دواړه لوستل صحیح دی. (۲)

یوقول دادې چه د قطر نه حدید معنی اوسپنه مراد ده او په یو قول کښې د قطر معنی صفر بیان کړې شوې ده یعنی پیتل. (۳) امام بخاری رحمته الله علیه د ابن عباس رضی الله عنهما قول نقل کړې دې چه د قطر نه مراد نحاس یعنی تانبه ده.

(فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ) يَعْلُوهُ آیت دې (فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا) یعنی یاجوج ماجوج نه په دغه دیوال د ختلو طاقت لرلو او نه نى په هغې کښې چاودې کولې شو. امام بخاری رحمته الله علیه د يَظْهَرُوهُ معنی يعلوه سره کړې ده یعنی هغوی په دغه باندې نه شی ختلې. په عربی محاوره کښې دا لفظ د ورختلو په معنی کښې هم استعمالیږی. وئیلی شی (ظهرت فوق الجبل)، (۴)

اسْطَاعُوا اسْتَغْفَلَ، مِنْ طَعَتْ لَهُ، فَلِذَلِكَ فِيمَ اسْتَطَاعَ يَسْتَطِئُهُ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: اسْطَاعَ يَسْطِئُهُ. (وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا) متصد دادې چه اسطاعوا مفرد اسطاع په فتحه د همزه او سکون د سین دې او طوع نه أجوف د واوی صیغه ده. دې نه د استفعال صیغه جوړولو سره تحقیقاً تاحذف کړې شوې ده اوددې حرکت فتحه همزه ته ورکړې شوه نو اسطاع جوړ شو. فلذلك فتحته هم دې طرف ته اشاره ده. (۵) امام بخاری رحمته الله علیه فرماني چه بعض حضرات دتاء حذف کولونه بغیر اسطاع لولی. (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۳) الجامع لأحكام القرآن سورة الكهف: ۱۳/۳۸۸ مؤسسه الرسالة عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵ فتح الباری: ۴۷۵/۸.

(۵) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

قوله: ﴿قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءُ﴾: دَ ناقابل تسخر سد یعنی دیوال دَ جوړولونه

فارغیدونه پس ذوالقرنین دالله تعالی طرف ته متوجه کیدو سره وائی چه دا زما دَ رب دَ مهربانتی نتیجه ده خوچه کله دَ رب وعده راشی نوهغه به دا راگذار کړی او تکرې تکرې به نی کړی.

الزَّيْفَةُ بِالْأَرْضِ: دادَ جعله دکاء تفسیر دې لوقا په معنی کبسي دې زمکې سره اینختل یا ملاویدل اودلته د افعال صیغه ده یعنی اینخلول یا ملاوول یعنی الله تعالی به دا دیوال راگذار کړی زمکې سره به نی هوار کړی لکه چه په زمکه باندې هډو څه نشیب نه وی. (۱)

وَأَقَاةٌ دَكَّاءٌ لَأَسْتَأْمِرُهَا: دك يدك په معنی کبسي دې تکول رانړول وراول اودیکه ورکول. دَكَّ الْأَرْضِ: دزمکې ښکته والې لرې کول او هوارول. (۲) دا معنی ثابتولو دپاره امام بخاری رحمته محاوره نقل کړې ده چه دکومې اوبسې خپته هواره وی او په هغې باندې قب نه وی هغې ته ناقة دکاء ونیلی شی.

وَالذُّكْدَانُ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُ، حَتَّى صَلَبَ مِنَ الْأَرْضِ وَتَلَبَّدَ: دکداک هم ددې نه دې یعنی هغه زمکه چه هواره شوې وی اوسخته وی. علامه جوهری رحمته وائی (والذکدکان من الرمل ماتلبد منه بالأرض ولم يرتفع) (۳) یعنی دکداک هغه شگې ته وائی چه خاورې سره یوځانی شی او کلکیدو سره د هوارې زمکې په شان شی.

﴿وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ﴾: د آیت اوله حصه ده: ﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءٌ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا﴾ یعنی چه کله زما دَ رب وعده راشی نوهغه به دا دیوال راغورځوی او زمکې سره به نی هوار کړی اوزما دَ رب وعده بالکل په حق ده هغه به پوره کیري.

دلته د ذوالقرنین کلام ختمیږي. دې نه مخکینې آیت کبسي دې: ﴿وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ﴾ اومونږ به پرېږدو بعض په هغه ورځ چه هغوی به د موجونو یعنی چپو په شان یو بل سره جنگیږي. مطلب دا چه قرب قیامت کبسي د حضرت عیسی علیه السلام د نزول نه پس یاجوج ماجوج به د سیلاب په شان راوځی اود هریو اوچت غرنه به په تپونو راځی اود کثرت په وجه به د یوعظیم الشان فوج په شان وی. د یو بل نه د وړاندې کیدو په کوشش کبسي به گډوډ کیري. (۴) بعض حضراتو ونیلی دی چه دې نه د قیامت ورځ مراد ده چه په هغه ورځ به د نفسی نفسی آوازونه راوچتیږي. هریو کس ته به خپل فکر وی اود گډېږ په حالت کبسي به خلق اخوا د یخوا منډې وهی لږو په یو بل باندې به گډوډ کیري اولنې قول راجح او قرین قیاس دې. (۵)

﴿حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ﴾: تردې چه کله یاجوج ماجوج کولاو کړې شی اوهغه د دیرزیاتوالی د وجې د هر اوچت ځانی (یعنی غونډو او غرونو) نه راوتونکی (معلومیږي).

د ادا جواب څه شی کیدې شی؟ په دې کبسي مختلف اقوال دی یو قول دادې: (واقرب الوعد الحق) ددې جواب دې او په شروع کبسي واو زانده دې لکه چه (حتی ادا جاعوها وفتحت ابوابها) کبسي واو زانده دې؟ (۶) بعض حضراتو فرمائیلی

(۱) إرشاد الساری: ۳۶۵/۷.

(۲) عمدة القاری: ۳۲۵/۱۵ فتح الباری: ۴۷۵/۸.

(۳) تاج العروس من جواهر القاموس: ۱۵۰/۳۷ التراث العربی، مختار الصحاح: ۲۱۸/۱ مکتبة لبنان بیروت.

(۴) عمدة القاری: ۳۲۵/۱۵.

(۵) روح المعانی: ۴۷۴/۱۶.

(۶) عمدة القاری: ۳۲۵/۱۵.

(۷) المرجع السابق.

دی چه په وړاندې آیت کښې دی (باولنا) په دې کښې باولنا داذا شرطیه جواب دې او تقدیر عبارت دادې: (قالوا باولنا) (۱) یوقول دادې چه (فلاذاهي شاعصه) ددې جواب دې. (۲)

یوقرايت کښې فطمت تشدید سره دې. دې سره د سد ذوالقرنین طرف ته اشاره ده چه قیامت سره نیزدې به دیوال مات شی. سره ددې چه په هغې کښې د اول نه چاودې راغلی وی. لیکن کوم وخت چه الله تعالی ته منظور وی هغه به بالکل هوار شی او د یاجوج ماجوج راوتل به دومره په زیات مقدار کښې کیږي لکه چه دهرې غونډنی او هر یو غرنه راوځي راروان دی او په نورو آبادو باندې به ور حمله شی.

بنسبون د نسلان نه دې. أي: بمرعون یعنی په تیزنی سره به تختی روان به وی. (۳)

قرآن مجید د یاجوج ماجوج د راوتلو پیشنگونی کړې ده. خودا مسئله د مغیبات نه ده. صرف په قیاس گمان او اندازې سره په دې باندې بحث نه شی کیدې. د یاجوج ماجوج سره متعلق د ذکر شوی آیت نه عموماً دا گنرلي شی چه ذوالقرنین کوم دیوال جوړ کړې وو یاجوج ماجوج د هغې د وجې نه بالکل راگیر شوی دی. او دیوال به د قیامت په پورې مستحکم او قائم وی. البته د راوتلو وعده کړې شوي وخت به راځي او ذره ذره به شی. کوم حضر ات چه په دې غلط فهمی کښې راگیر دی هغوی د (خَلَى إِذَا فُجَّتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ) ترجمه داسې کړې ده تردې چه یاجوج ماجوج دیوال مات کړي کولو کړې شی. او هم دې سره (فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءً) یو ځانی کړې شو. لکه چه اندکاک کونکی به هم یاجوج ماجوج وی. دا تفسیر د سیاق خلاف دې. مونږ دا آیات په یو مختلف تناظر کښې گورو او هم دغه د سیاق مقتضی هم دې. اول دا اوگورنی چه د سد د تعمیر نه پس د ذوالقرنین د خولې نه کومه جمله اووتله: (هُذَا رَحْمَةٌ مِن رَّبِّي فَاذْأَجَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءً) یعنی دا دیوال خو ډیر مستحکم دې په دې کښې څوک چاودې نه شی اچولې. لیکن زما د رب وعده چه راشی نو دا دیوال به ذره ذره شی. د الله تعالی وعده په حق ده او د هغې خلاف کیدل محال دی.

په دې جمله کښې د یاجوج د راوتلو قطعاً ذکر نشته بلکه حقیقت دادې چه په دې کښې خو صرف د دیوال د استحکام او په دې باندې د الله تعالی د شکر ذکر دې. دغه شان د سورت انبیاء آیت کښې د خروج پیشنگونی اندکاک سد سره تړل هم بالکل غلط دی. چه یاجوج ماجوج به دیوال ذره ذره کړي راوځي به حالتکه په دې آیت کښې د سد ذره ذره کیدل او بیا ددې د وجې نه یاجوج ماجوج د راوتلو هیڅ ذکر نشته دې. یاجوج ماجوج له د قیامت د قرب علامت بیانولو سره اهمیت ورکړې شوي دې په دې وجه د هغوی راوتل د دیوال ماتیدو سره نه دی مقید کړې شوي بلکه د دیوال هلو و ذکر نشته. صرف دومره خبردارې نی ورکړو چه د هغوی د راوتلو د وخت وعده به راځي نو هغوی به په تیزنی سره د اوچتو ځایونو نه ښکته علاقتو ته راوځي او ښاریو کښې به خورېږي. (۴)

خلاصه دا چه (فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءً) کښې وعده سره د یاجوج ماجوج خروج موعود مراد نه دې بلکه مقصد دادې چه داسې وخت به ضرور راځي چه د سد اندکاک به اوشی او هغوی به راخوشي شی او د سورت انبیاء آیت (خَلَى إِذَا فُجَّتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ) کښې د فتح نه دا مراد نه دې چه دیوال به مات کړي راوبه ځي بلکه مراد دادې چه هغوی به په کثرت سره ډلې ډلې راوځي لکه چه چرته بند وو او نن را خلاص کړې شو. عربی محاوره هم ددې مفهوم تائید کوي. عربی کښې (فتح المجراد) اویلې شی نو ددې مطلب داوی چه ملخ چرته د غر په گوټ کښې پروت

(۱) المرجع السابق.

(۲) المرجع السابق.

(۳) عمدة القاری: ۳۲۶/۱۵.

(۴) د تفصیل د پاره اوگورنی قصص القرآن: ۱۵۳/۳-۱۴۹.

وو اوس ناخاپی دلې دلې بهر راووتل. ددې مطلب دا نه وی چه ملخان چرته واقعتاً یوځائی کښې راگیروو او اوس هغه ځائی کولاو کړې شو. (۱)

تر کومې چه سنن ترمذی کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د یو مشهور روایت تعلق دې په کوم کښې چه دی یاجوج ماجوج روزانه دیوال کښې بیا چه کله څه حصه باقی باتې شی نو کورونو ته دې وینا کولوسره واپس کیږی چه صبا به مونږ باقی کار پوره کوو مگر انشاء الله تعالی نه وائی. بیا چه کله بله ورځ واپس راځی نو کنستلې شوې دیوال هم په هغه حال کښې وینی یعنی د کنستلو نه چه اول څنگه وو هم هغه شان به هغه وینی. داسې به دا سلسله جاری وی تردې چه یوه ورځ به په هغوی کښې د چا د خولې نه انشاء الله اوځی نوییا چه کله سحر راځی نو دیوال به په کنستلې شوی حالت کښې وی. هم ددې نه پس به دغه دیوال راگذار کړی او په زمکه کښې به د فساد خوړولو دپاره راوځی. (۲)

ددې روایت صحت مخدوش دې او محدثینو په دې باندې کلام کړې دې. پخپله امام ترمذی رحمته الله علیه ددې روایت نقل کولو نه پس فرمائی (هذا حديث حسن غريب إنما نعرف من هذا الوجه مثل هذا) (۳) یعنی دا حدیث حسن غریب دې لو داسې حیرانونکې خبرې مونږ هم په دې طریق سند سره پیژنو.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې نه په زیات وضاحت سره په دې روایت باندې کلام کړې دې. دهغوی په نیز دا روایت داسرائیلی روایاتو دقبیل نه دې کوم چه به کعب احبار رضی الله عنهم د خوشحالتی په خاطر نقل کول. حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه وائی دا حدیث منکر دې اودې ته مرفوع وئیل صحیح نه دی ځکه چه د ابوهریره رضی الله عنه ددې روایت مضمون بعینه د کعب احبار رضی الله عنهم نه نقل دې. (۴) اندازه داسې ده چه ابوهریره رضی الله عنه به د کعب احبار رضی الله عنهم نه اسرائیلی قصص اوریدل. کیدیشی چه دا روایت هم هغوی د کعب احبار رضی الله عنهم نه اوریدلې وی او راوی دا گنړلې وی چه د ابوهریره رضی الله عنه دا روایت د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم حدیث دې. حقیقت دا دې چه دا بغیر د راوی د وهم نه بل هیڅ نه دی.

خواوس هم یو طالب علمنی اشکال پیدا کیږی که چرې د خروج یاجوج تعلق اندکاک سد سره نه دې بلکه سد خو اول نه د اندکاک ښکار شوې دې نو بیا د صحیحین د دې روایت څه جواب کیدې شی کوم چه په صحیح بخاری کښې وړاندې هم ددې باب لاندې راځی چه یو ځل رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم د خوب نه بیداریدو سره او فرمائیل: (لا إله إلا الله ويل للعرب من شر قد اقترب، فتح اليوم من ردم يأجوج ومأجوج مثل هذا وخلق لأصعبه الإجماع والى تلها) یعنی د عربو دپاره هلاکت دې دهغه شر نه کوم چه نیز دې شوې دې. نن د یاجوج ماجوج دیوال داسې کولاو کړې شوې دې او په غټه گوته باندې یوه گوته کيخودو سره او گول حلقه جوړولوسره ئی دهغه سوری مقدار واضح کړو. په دې روایت کښې د یاجوج ماجوج په دیوال کښې د سوری کیدل اوییا دا فتح سره تعبیر کول په حقیقت کښې یو مثال دې چه د حضور پاک د وفات نه پس به غیر معمولی فتنې خوږیږی. (۵)

ددې روایت تعلق رښتونى خوب سره دې د کوم تعبیر چه نه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نه نقل دې اونه د صحابه کرامو نه په صحیح سند سره ددې تعبیر نقل دې. په دې وجه اکثر محدثینو حضراتو ددې تعبیر دا بیان کړې دې چه ددې

(۱) قصص القرآن: ۱۵۱/۳-۱۵۰.

(۲) أخرجه الترمذی فی جامعه رقم الحديث: ۳۱۵۳ فی تفسیر سورة الکهف: ۴۸/۲ ایچ ایم سعید.

(۳) جامع الإمام أبی عیسی الترمذی: ۴۸/۲ فی تفسیر سورة الکهف ایچ ایم سعید.

(۴) البدايه والنهايه: ۱۲۱/۲.

(۵) البدايه والنهايه: ۱۲۰/۲.

روایت نہ حقیقی چاؤ دی مراد نہ دی بلکہ دا د شیوع فتن تشبیہ او تمثیل دی۔ بنکارہ خبرہ دہ چہ پہ خوب کنبی خہ خود لہ کیری او مطلب دہغی خہ بل خہ وی۔ پینی چہ او خود لہ شی نو دی نہ علم مراد وی۔^(۱)

علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل چہ (ویل للعرب) نہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نہ پس د رابنکارہ کیدونکو فتنو د شیوع طرف تہ اشارہ دہ چہ د حضور پاک د وفات نہ فوراً پس فتنو سر اوجت کرو۔ د عربو او د قریشو د اقتدار داسی افسوس ناک انجام او شو چہ دہغی اثرات پہ کلونو باندی روستو راتلونکو امتونو باندی پریوتلو۔

قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل پہ دی روایت کنبی د یوی حلقی د گوتی برابر چاؤ دی ہم د تقریب فہم دپارہ دی۔ پہ حقیقت کنبی د چاؤ دی واقع کیدو ذکر نہ دی بلکہ مقصد دادی چہ د ذوالقرنین د اوسپنی دیوال اوس نپیدل شروع شوی دی او دہغی د مضبوطیا مودہ ختمہ شوی دہ۔^(۲)

ہم دغہ خبرہ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ ہم فرمائی چہ د رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نہ پس د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د قتل یو د خفگان نہ د کہ واقعہ اویا دہغی نہ پس د فتنو اوفسادونو نہ ختمیدونکی سلسلہ شروع شوی۔ پہ حقیقت کنبی د دی ربتونی خوب نہ ہم ددغہ فتنو طرف تہ اشارہ دہ اودا ہم داسی دی لکہ چہ حضور پاک پہ یوحیث کنبی

ارشاد فرمائیلی دی۔ (وہشک ان تداعی علیکم الامم کما تداعی الاکلة علی قصعتها)^(۳)

خلاصہ دا چہ دیاجوج ماجوج خروج تعلق اند کاک سرہ نہ دی بلکہ د سد اند کاک یوہ جدا واقعہ دہ د کوم خبر چہ سورت کھف کنبی ورکری شوی دی چہ ذوالقرنین د سد پہ استحکام باندی سر نہ ترخپو پوری سراسر شکر جوریدو سرہ او فرمائیل چہ اوس بہ یاجوج ماجوج ددی دری نہ دی طرف تہ آبادو کنبی د فساد پہ غرض سرہ د راتلو دپارہ نہ پہ دی باندی ختلی شی او نہ پہ دی کنبی کنڈر کولی شی۔ البتہ کہ زما رب او غوبنتل نو دا بہ ذرہ ذرہ کری اود یاجوج ماجوج پہ قرب قیامت کنبی راتل د نورو آبادو طرف تہ حملہ کول یو مستقل واقعہ دہ د کوم پیشنگونی چہ سورۃ الانبیاء کنبی کرپی شوی دہ۔ ہم دغہ رائی د حضرت انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ہم دہ۔

ہغوی فرمائی: (وینہی ان یعلم ان قول ذی القرنین: ﴿هَذَا رَحْمَةٌ مِنِّي﴾ فَاِذَا جَاءَ وَعَدْرِيْ جَعَلَهُ دَكَاةً وَكَانَ وَعْدْرِيْ حَقًّا ﴿۱﴾ قول من چاہنہ لاقرینہ علی جعلہ من اشرط الساعة، ولعلہ لا علم لہ بذلك، وانما اراد وعد اند کاک، فاذا ن قوله تعالی بعد ذاك: ﴿وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجًا فِي الْبَحْرِ مُتَوَجِّئًا يَعْصِفُ لِرَأْسِ الْوَالِغَاءِ﴾... ہومن اشرط الساعة، لکن لس فیہ للرد مذکر۔ فاعلم! ^(۱)

یعنی پہ دی نکتہ باندی د پوہیدلو ضرورت دی چہ ﴿هَذَا رَحْمَةٌ مِنِّي﴾ د ذوالقرنین قول دی او پہ دی کنبی د اند کاک ذکر د قیامت پہ علامو کنبی شمیر کولو باندی خہ دلیل او قرینہ موجود نہ دہ۔ ممکن دی چہ پخپلہ ذوالقرنین تہ ہم علم نہ وی چہ خروج د یاجوج ماجوج د قیامت د نبتونہ دی بلکہ ذوالقرنین خو ﴿وَعَدْرِيْ﴾ سرہ پہ یوہ زمانہ کنبی د سد د اند کاک کیدل مراد اخستی وی۔ نو پہ دی صورت کنبی د اللہ تعالی ارشاد ﴿وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ

يَوْمَئِذٍ مُّوجًّا فِي الْبَحْرِ مُتَوَجِّئًا يَعْصِفُ لِرَأْسِ الْوَالِغَاءِ﴾ د استمرار تجددی دپارہ دی چہ یاجوج ماجوج بہ د خروج موعود پوری پہ خپل مینخ کنبی پہ جگرہ وی البتہ ﴿حَلَّىٰ اِذَا فُتِنَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ﴾ د قیامت د علامونہ کیدلو کنبی ہیخ شک نشتہ دی خوبیا ہم پہ دی کنبی د سد ذکر نشتہ لہذا پہ دوارو آیاتونو کنبی دا فرق خامخا پہ خیال کنبی ساتل پکار دی

دی نہ پس شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د قرآنی نص نہ ثابتہ نہ دہ چہ سد د ذوالقرنین د ہر طرف نہ احاطہ کولو سرہ ہغوی راگیر کری دی بلکہ دیوال خو صرف پہ یوہ غریزہ درہ باندی جور کری شوی وو۔ د بل طرف دری خو کولاؤ وی د کوم خانی نہ چہ د یاجوج ماجوج د وتلو لاری ہیخ کلہ بندی نہ وی۔ حقیقت دادی چہ دہغوی راتل د

^(۱) د جالی فتنہ کے نمایاں خط و خال، ص: ۲۴۷ مولانا مناظر احسن گیلانی رحمۃ اللہ علیہ۔

^(۲) عمدۃ القاری: ۲/۲۲۹۔

^(۳) فتح الباری کتاب الفتن باب یاجوج و ماجوج: ۱۶/۱۳۳۔

^(۴) مجموعۃ رسائل الإمام الکشمیری عقیدۃ الإسلام: ۲/۳۶۴۔

اول نه وخت په وخت د مختلف ډلو په شکل کښې کيږي او بیا به هم کيږي او د دې آیت نه دا معلومیږي چه کوم قبائل د سد ذوالقرنین نه بهر دي او کوم چه دننه راگيردي دهغوی په مینځ کښې پخپله هم خراب تعلقات دي او په یو بل باندې حمله هم کوي او دغه شان د هغې خروج هم د دغه علاقې نه وخت په وخت کيږي. چونکه آیت د استمرار تجددی ډپاره دې په دې وجه دهغوی آخری خروج به د عیسی علیه السلام د تړول په وخت کيږي. (۱)

اوهم ددې متعلق نی او فرمائیل (إِذَا فُجِّتَ الْأُجُوبُ وَمَأْجُوبُ) دانی اونه فرمائیل چه (إِذَا فَتَحَتِ الرَّوْمُ) ددې نه معلومه شوه چه د استمرار تجددی سره چه دهغوی د خروج کومه سلسله جاری ده او د هغوی چه کوم راوتل په مختلف ادوار کښې کيږي په دې آیت کښې هم دهغه آخری خروج ذکر دي. (۲)

سد ذوالقرنین چرته دي؟: د یاجوج ماجوج شیطانې او په نورو قبائلو باندې دهغوی د حملو د وجې نه د تاریخ په مختلف ادوار کښې مختلف دیوالونه تعمیر کړي شو. د چین دیوال هم د هغوی د حملو د بچاو په غرض سره دخپل وخت بادشاه جوړ کړې وو. خودا هغه دیوال نه دي کوم چه ذوالقرنین جوړ کړې وو. په سد ذوالقرنین کښې د اوسپني اوتانې استعمال شوې وو د چین په دیوال کښې دا خصوصیات نشته دي. بل دیوال په وسط ایشیاء کښې د بخارا او ترمذ په مینځ کښې واقع دي. هغې ته دریند وانی. دا دیوال مغل بادشاه تیمور لنگ په دور کښې موجود وو. دریم دیوال دریند او باب الابواب په نوم سره د روس په علاقه داغستان کښې موجود دي. په دې دیوال کښې د اوسپني کار شوې دي په دې وجه هغې ته باب الحديد هم وانی. د عربو اکثر مؤرخینو ونیلی دي چه قرآن مجید کښې دکوم سد ذکر دي هغه هم دغه دي. (۳)

معجم البلدان کښې علامه یاقوت حموی علیه السلام فرماني چه واثق بالله خوب اولیدلو چه هغه دغه سد کولو کړې دي. ددې خوب د وجې نه هغه فوری پنخوس سړو ته د لارې خرچ ورکولو سره د تحقیق ډپاره روان کړل. په لاره کښې هغوی یو غرته اور سیدل د کوم په مینځ کښې چه د یوې وادنی دره وه. د کوم پلنوالې چه یونیم سل لاسه وو هلته یو دیوال جوړ شوې وو کوم چه وادی د دواړو طرفونو نه یوځاني کړې وه. په دغه دیوال کښې د اوسپني او تانې کار شوې وو. او چنوالې ددې پنخوس لاسه وو. په هغې کښې د اوسپني یوه دروازه وه کومه چه تاله کړې شوې وه. د اتو میاشتو د مودې د سفر نه په واپسني باندې هغوی واثق بالله علیه السلام ته مذکوره ټول تفصیلات بیان کړل. خو علامه یاقوت حموی علیه السلام او فرمائیل چونکه په روایاتو کښې ډیر زیات اختلاف دي په دې وجه ددې واقعي په صحت باندې یقین نه شی کیدی. (۴)

حافظ ابن کثیر علیه السلام او علامه ابن خلدون علیه السلام هم ددې واقعي ذکر کړې دي خو علامه آلوسی علیه السلام فرمائیلی دي چه ثقه مؤرخینو ددې واقعي تضعیف کړې دي اوزما په نیزم دا قصه د خان نه جوړه شوې ده. ځکه چه په دې واقعه کښې کوم تفصیلات ذکر کړې شوي دي هغه د آیت مبارک د مضمون خلاف دي.

د سد ذوالقرنین د جاني وقوع اود هغې د تاریخی حیثیت سره متعلق ډیره موزون او متوازن تجزیه علامه شبیر احمد عثمانی علیه السلام کړې ده هغوی فرماني:

دې وخت کښې دغه قوم کوم ځانی دي اود ذوالقرنین د اوسپني دیوال کوم ځانی واقع دي؟ نوچه کوم سړې دغه ټول اوصاف په نظر کښې ساتی دکوم ثبوت چه ددغه قوم او د اوسپني د دیوال متعلق د قرآن او احادیث صحیحه نه ملاوړېږي هغه به وانی د کومو قومونو ملکونو او دیوالونو خلقو په خپله رائي سره پته ورکړې ده دغه ټول اوصاف په یو کښې هم نه شی موندلې. لهذا هغه خیالات صحیح نه معلومیږي اود احادیث صحیحه انکار یا د

(۱) مجموعه رسائل الإمام کشمیری عقیده الإسلام: ۳۶۲-۳۶۳/۲.

(۲) مجموعه رسائل الإمام کشمیری عقیده الإسلام: ۳۶۴/۲.

(۳) قصص القرآن: ۱۴۱/۳.

(۴) المعجم البلدان: ۲۰۰/۳ و التفسیر الکبیر للإمام الرازی: ۱۶۹-۱۷۰/۲.

نصوص تاویلات بعیده اود دین خلال دی. پاتی شو د مخالفینو دا شک چه مونږ ټوله زمکه اولتوله خو چرته هم ددی پته اونه لگیدله اود دی شک د جواب دپاره زمونږ مؤلفینو د پتی خودلو کوشش کړې دی. ددی صحیح جواب هغه دی کوم چه علامه الوسی بغدادی رحمته ورکړې دی چه مونږ ته ددی موقع نه ده معلومه اوممکن ده چه زمونږ اوددی په مینځ کښې لونی سمندرونه واقع وی اودا دعوی کول چه مونږ ټوله اوچه اولمده باندې محیط شوې دا واجب التسلیم نه ده. عقلاً جائز دی چه څرنگه د نن نه پنځه سوه کاله مخکښې مونږ ته دخلورم براعظم (امریکه) وجود معلوم نه وو نوچه اوس هم یو پنځم براعظم داسې موجود وی ترکوم پورې چه مونږ رسائی حاصله کړې نه وی اولږه موده پس مونږ هلته پورې یا هغه خلق مونږ ته راوړسیدی شی. دسمندر عظیم دیوال چه د استریلیا شمال مشرقی ساحل باندې واقع دی. نن صبا برطانیوی سائنسدان داکتر سی ایم سینګ د هدایت لاندې دهغې تحقیقات جاری دی. دا دیوال د زرو میلونه اوږد او په بعض مقاماتو باندې دولس میله پورې پلن او زرفته اوچت دی. په کوم چه بی شمیره مخلوق اوسیری. کوم مهم چه ددی کار دپاره روان کړې شوې وو حال کښې اوس هغوی د یوکلیمز تحقیقات ختم کړی دی. په کوم سره چه د سمندر عجیبه او حیرانونکی رازونه ښکاره شوی دی او انسان ته د حیرت او استعجاب یوه نوې دنیا معلومیری. بیا څنگه دعوی کولې شی چه مونږ ته د اوچې اولمدې د ټول مخلوق مکمل انکشافات حاصل شوی دی. ^(۱)

قَالَ قَتَادَةُ: حَدَّثَنَا أَكْبَةُ، قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَأَيْتُ السَّدَّ مِثْلَ الْبُرْدِ الْمُحْبَرِ، قَالَ: (رَأَيْتَهُ).
د حضرت قتاده رحمته دا تفسیر محدث عبدالرازق رحمته په خپل سند سره موصولاً نقل کړې دی دکوم انفاظ چه دادی: (أخبرنا معمر بن قنادة في قوله تعالى: (حَتَّى إِذَا فُجِّتِ الْأُجُوجُ وَمَا جُوجُ وَهُم مِّنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ) قال من كل أكمة، ^(۲)

قوله: حدب: أكمة: حدب: بتحرك الثلاثة: ما ارتفع وغلظ من الظهر، يعني حدب به ملاكښې پيدا كيدونكي لوروالی او اوچتوالی ته وائی. او په حدیث یا جوج ماجوج کښې د حدب نه مراد لوروالی او اوچتوالی دی. ^(۳) لکه چه حضرت قتاده رحمته لفظ حدب نه اكمة یعنی غونډنی سره تعبیر کړې دی. ^(۴) اكمة مفرد دی اوددی جمع اکام (په کسره د همزه) راخی. ددی معنی اوچتوالی ده. ^(۵)

قوله: قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَأَيْتُ السَّدَّ مِثْلَ الْبُرْدِ الْمُحْبَرِ قَالَ رَأَيْتَهُ: رسول الله ﷺ ته یوسری عرض اوکړو چه ما سد ذوالقرنین لیدلې، چه کرخو والاد نقش دار خادر په شان وو. حضور پاک او فرمائیل تا یقیناً چه هغه لیدلې دی.

قوله: الْمُحْبَرُ: مُحْبَرٌ، یعنی خادرته ونیلی شی په کوم کښې چه یوه کرخه د سپین تار او یوه د تور تار یاد سور تار نه جوړولې شوه. ^(۶)

د تعلیق تخريج: دا تعلیق ابن ابی عمر رحمته د سعید عن قتاده په طریق سره موصولاً روایت کړې دی په دی کښې دی: (أنه قال للنبي صلى الله عليه وسلم: يا رسول الله! اقدر أيت سداً جوج وما جوجاً قال: كيف رأيت؟ قال: مثل البُرْدِ الْمُحْبَرِ طَرِيقَةً حَمَاءَ وَطَرِيقَةً سَوْدَاءَ. قال: قدر أيت؟) ^(۷)

^(۱) تفسير عثمانی ص: ۴۰۵.

^(۲) تغلیق التعلیق: ۱۲/۴ المکتبة الأثرية.

^(۳) النهاية لابن الأثير: ۳۴۲/۱.

^(۴) فتح الباری: ۳۷۵/۸.

^(۵) النهاية لابن أثير: ۷۰/۱.

^(۶) لسان العرب: ۱۵۹/۴ دار صادر، بیروت، المعجم الوسيط ص: ۱۵۱-۱۵۲ مکتبة الشروق الدولية.

امام طبرانی رحمته اللہ علیہ او بزار رحمته اللہ علیہ ہم دا تعلیق موصولاً نقل کری دی۔ د امام طبرانی رحمته اللہ علیہ پہ روایت کنبی عن سعید بن بشیر عن قتاده پہ طریق سرہ نقل دی۔ پہ ہغی کنبی دی: «ان رجلاً أتى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: إني قد رأيتك يعني: السد: فقال: كيف هو؟ فقال: هو كالبرد المحبر، قال: قد رأيتك. قال: وحدثنا عن قتادة أنه قال: طريقة حمراء من نحاس، وطريقة حمراء من حديد»^(۲)

یعنی یوسری عرض او کرو یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما ذوالقرنین دیوال لیدلی دی۔ حضور پاک او فرمائیل چه تا خنکھ دیوال لیدلی؟ ہغہ عرض او کرو کرخووالاد نقش دار خادر پہ شان حضور پاک او فرمائیل تا ربتیا او نیل۔ حضرت قتاده فرمائی چه دغہ سری دا ہم او نیل چه پہ ہغی کنبی یو د تانبی او یو یو د اوسپنی خستہ یوخانی کری شوی وی

امام بزار رحمته اللہ علیہ دا روایت د یوسف بن ابی مریم الحنفی عن ابی بکرہ پہ طریق سرہ روایت کری دی۔ پہ ہغی کنبی دی: «أثبت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: صفه لي، فقلت: كأنه البرد المحبر. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من سرقه أن ينظر إلى رجل قد أتى الردم فلينظر إلى هذا»^(۳)

یعنی پہ آخرہ کنبی امام بزار رحمته اللہ علیہ فرمائی چه زمونرد علم مطابق دا روایت حضور پاک بغیرد ابوبکر رضی اللہ عنہ نہ بل چا نہ نہ دی روایت کری اونہ ددی روایت د ابوبکر رضی اللہ عنہ د طریق نہ علاوہ خہ بل طریق مونر پیژنو۔

د تعلیق مقصد: د حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ پہ حوالہ سرہ وړاندی تیرشوی دی چه ددی باب لاندی ذکر کری شوی آیاتونو او احادیث او تعلیق نہ د امام بخاری رحمته اللہ علیہ مقصد د یاجوج ما جوج تذکرہ او دہغوی د کثرت طرف تہ اشارہ کول دی۔ بل پہ ہغہ خلقو بانڈی رد کول دی خوک چه یاجوج ما جوج پہ ذریت آدم علیہ السلام کنبی نہ شمیر کوی۔^(۴)

د تعلیق ترجمہ الباب سرہ مناسبت: د تعلیق ترجمہ الباب سرہ مناسبت بالکل واضح دی چه پہ ترجمہ الباب کنبی د یاجوج ما جوج تذکرہ دہ او پہ تعلیق کنبی دہغوی د فسادونو او شرونونہ د بچ کیدو دپارہ جوړشوی دیوال تذکرہ دہ۔

[۳۱۶۸] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُرْوَةَ ابْنِ الزُّبَيْرِ، أَنَّ زَيْنَبَ بِنْتَ أَبِي سَلَمَةَ، حَدَّثَتْهُ عَنْ أُمِّ حَبِيبَةَ بِنْتِ أَبِي سَفْيَانَ، عَنْ زَيْنَبَ بِنْتِ جَحْشٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُنَّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، دَخَلَ عَلَيْهَا فَرَعَا يَقُولُ: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَيَلُّ لِلْعَرَبِ مِنْ شَرِّ قَدِ اقْتَرَبَ، فَمَتَّعَ الْيَوْمَ مِنْ رَدْمِ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مِثْلَ هَذِهِ» وَحَلَّقَ بِأَصْبَعِهِ الْإِبْهَامِ وَالَّتِي تَلِيهَا، قَالَتْ زَيْنَبُ بِنْتُ جَحْشٍ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: أَتَمَلِّكَ وَفِينَا الصَّالِحُونَ؟ قَالَ: «نَعَمْ إِذَا كُنَّا نَحْبُكُ» [ص ۱۲۳۷ | ۳۴۰۳، ۶۶۵۰، ۶۶۷۱۶] (۵)

(۱) تعلیق التعلیق: ۱۲/۴ فتح الباری: ۸۷/۸

(۲) مسند الشاميين للطبرانی: ۷۱/۴ رقم الحديث: ۲۷۵۸ مؤسسه الرسالة.

(۳) مسند البزار، مسند ابی بکرہ بقیہ ابی بکرہ: ۱۱۹/۹ رقم الحديث: ۳۶۶۸ مكتبة العلوم والحكم.

(۴) فتح الباری: ۴۸۶/۸.

(۵) أخرجه البخاری أيضاً فی المناقب، باب علامات النبوة فی الإسلام، رقم الحديث: ۳۵۹۸ وفي الفتن باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: ويل للعرب من شر قد اقترب، رقم: ۷۰۵۹ وباب ياجوج وماجوج: ۷۱۳۵ ومسلم في الفتن، باب اقتراب الفتن، وفتح ردم ياجوج وماجوج، رقم الحديث: ۷۲۳۵ والترمذي في الفتن باب ماجاء في خروج ياجوج وماجوج، رقم الحديث: ۲۱۸۷.

ترجمه: ام حبیب بنت ابی سفیان د حضرت زینب بنت جحش (ام المؤمنین) رضی اللہ عنہا نه روایت کوی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ویریدونکی شان هغی له راغلو (حضرت زینب رضی اللہ عنہا له) په داسی حال کنبی چه حضور پاک فرمائیل چه د الله تعالی نه بغیریل خوک معبود نشته دی بیشکه د عربو خرابی په هغه آفت سره راتلونکی ده چه نیزی د رارسیدلې دې نن د یا جوج ما جوج په دیوال کنبی دومره سورې او شو. حضور پاک د غتمې گوتې او د شهادت والا گوتې نه حلقه جوړولو سره او خودل. حضرت زینب رضی اللہ عنہا فرمائی چه ما عرض او کرو یا رسول الله آیا مونږ به د نیکانو خلقو په موجودگنی کنبی هم هلاکولې شو؟ حضور پاک او فرمائیل او ا کله چه بدی بدکاری، فسق او فجور، زیات خواره شی.

تراجم رجال

یحیی: دا ابوزکریا یحیی بن عبد الله بکیر القرشی المخزومی رضی اللہ عنہ دی. (۱)
 الليث: دا ابوالحارث لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رضی اللہ عنہ دی. (۲)
 عقیل: دا عقیل بن خالد بن عقیل ایلی رضی اللہ عنہ دی. (۳)
 ابن شهاب: د دوی تذکره هده الوحی لاتدی تیره شوې ده. (۴)
 عروة بن الزبیر: دا مشهور تابعی ابو عبد الله عروه بن زبیر بن عوام بن خویلد قرشی اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أدومه) لاتدی تیره شوې ده. (۵)
 زینب: دا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ربیبه زینب بنت ابی سلمه عبد الله بن عبد الاسد بن هلال مخزومیه قرشیه رضی اللہ عنہا ده. د دې تذکره (کتاب العلم باب العلماء في العلم) لاتدی تیره شوې ده. (۶)
 زینب بنت جحش: دا ام المؤمنین حضرت زینب بنت جحش اسدی رضی اللہ عنہا ده. د دې حالات (کتاب التهجده) باب ما بکره من التشهد فی العبادة) لاتدی او گورنی.
 د سند خصوصیات: په دې روایت کنبی د حدیث صیغه دوو ځایونو کنبی جمع سره یو ځانی افراد سره او پنځه ځل عنعنه سره راغلی ده. دغه شان په سند کنبی د امام بخاری رضی اللہ عنہ شیخ یحیی بن بکیر رضی اللہ عنہ او لیث بن سعید رضی اللہ عنہ دواړه مصریان دی. عقیل ایلی دې او باقی ټول رواة مدنی دی. د دې سند یو خصوصیت دادې چه په دې کنبی درې راویانې صحابیات دی. (۷)
 روایت سره متعلق څه تفصیل مونږ شاته کړې دې او مخکبني کتاب الفتن کې هم په دې باندې نور مباحث راځی.
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث او ترجمه الباب دواړو کنبی د یا جوج ما جوج تذکره ده. (۸)

(۱) کشف الباری: ۳۲۳/۱

(۲) کشف الباری: ۳۲۴/۱

(۳) کشف الباری: ۴۵۵/۳

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱

(۵) کشف الباری: ۴۳۶/۲

(۶) کشف الباری: ۶۱۰/۴

(۷) عمده القاری: ۳۲۷/۱۵

(۸) عمده القاری: ۳۲۶/۱۵

[٣١٦٩] حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ أَبِرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، حَدَّثَنَا ابْنُ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «فَتَحَ اللَّهُ مِنْ رَدْمِنَا بُوَيْرٍ وَمَأْجُوجٍ مِثْلَ هَذَا وَعَقَدَ بِيَدَيْهِ تِسْعِينَ» [ص ٢٣٩: ١٦٧٧] (١)

تراجم رجال

مسلم بن ابراهيم: دا مسلم بن ابراهيم فراهیدی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب أحب الدين الى الله اذومه، لاتدی تیره شوی ده. (٢)

وهيب: دا وهيب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رضی اللہ عنہ دی (٣)

ابن طاووس: دا عبدالله بن طاووس بن کيسان یمانئ رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره تیره شوی ده. (٤)

قوله: فَتَحَ اللَّهُ مِنْ رَدْمِنَا بُوَيْرٍ وَمَأْجُوجٍ مِثْلَ هَذَا وَعَقَدَ بِيَدَيْهِ تِسْعِينَ: یعنی نن الله تعالى د یا جوج ماجوج دیوال دومره اندازه باندي کولار کرو او حضور پاک عقد انامل کولوسره د ٩٠ عدد جوج کرو. دا په حقیقت باندي محمول نه دی چه واقعتاً په دومره اندازه باندي د یا جوج په دیوال کنسې چاؤدی اوشو. بلکه دا تمثيل دي چه په دیوال کنسې چاؤدی کيدل شروع شوی دی او تقريباً دومره سوري په هغې کنسې شوی دی. (٥)

دي روايت سره متعلق تفصيلی مباحث به د کتاب الفتن لاتدی راخی.

[٣١٤٠] حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ نَصْرِ، حَدَّثَنَا أَبُو سَامَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: "يَا آدَمُ، فَيَقُولُ: لَبَّيْكَ وَسَعْدَيْكَ، وَالْخَيْرُ فِي يَدَيْكَ، فَيَقُولُ: أَخْرِجْ بَعَثَ النَّارَ، قَالَ: وَمَا بَعَثَ النَّارَ؟ قَالَ: مِنْ كُلِّ أَلْفٍ تِسْعَ مِائَةٍ وَتِسْعَةَ وَتِسْعِينَ، فَعِنْدَهُ يَشِيبُ الصَّغِيرُ، وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا، وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى، وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ" قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَإِنَّا ذَلِكَ الْوَاحِدُ؟ قَالَ [ص: ١٣٩]: "أَبَشِرُوا، فَإِنَّ مِنْكُمْ رَجُلًا وَمِنْ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ أَلْفًا. لَمْ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، إِنْ أَرْجُو أَنْ تَكُونُوا رِجْمَ أَهْلِ الْجَنَّةِ" فَكَبَّرْنَا، فَقَالَ: «أَرْجُو أَنْ تَكُونُوا لِكِ أَهْلِ الْجَنَّةِ» فَكَبَّرْنَا، فَقَالَ: «أَرْجُو أَنْ تَكُونُوا نِصْفَ أَهْلِ

(١) أخرجه البخاري أيضاً في الفتن باب يا جوج ماجوج رقم: ٣٣٤٧ ومسلم في الفتن باب اقتراب الفتن، رقم الحديث: ٧٢٣٩ وجامع الأصول في أحاديث الرسول: ٢/٢٣٢ رقم الحديث: ٧٠٩ مكتبة الحلواني.

(٢) كشف الباري: ٤٥٥/٢.

(٣) كشف الباري: ١١٨/٢.

(٤) كتاب الحيض باب المرأة تحيض بعد الإفاضة رقم: ٣٢٩ ص: ٥٩٨.

(٥) إرشاد الساري: ٢/٢٤٨.

الْجَنَّةِ» فَكَبَّرْنَا، فَقَالَ: «مَا أَنْتُمْ فِي النَّاسِ إِلَّا كَالشَّعْرَةِ السَّوْدَاءِ فِي جِلْدِ ثَوْرٍ أَبْيَضٍ، أَوْ كَشَعْرَةِ بَيْضَاءٍ فِي جِلْدِ ثَوْرٍ أَسْوَدٍ» [ص ۱۲۲۰ | ۴۲۴۲، ۶۱۶۵، ۷۰۴۵] (۱)

تراجم رجال

اسحاق بن نصر: دا اسحاق بن ابراهیم بن نصر البخاری السعدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی د والد نوم ابراهیم دی په روایت کښې دهغه نسبت نیکه طرف ته کړې شوې دي. (۲)

اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رضی اللہ عنہ دی. دا اعمش په لقب سره مشهور دي. (۳)

ابوصالح: ددوی نوم ذکوان دي. ابوصالح کنیت او زیات دهغه لقب دي. ددوی تذکره (بده الوحي) لاتدي تیره شوي ده. (۴)

ابوسعید الخدری: دا سعد بن مالک بن سنان رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب من الدین الفرار من الفتن) لاتدي تیره شوي ده. (۵)

په روایت کښې دی چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی چه الله تعالی به ارشاد فرمائی ای آدم، آدم عليه السلام به عرض او کړی حاضریم ستا د حکم په خانی کولو د پاره ټولې بشپړې ستا په قدرت کښې دی. بیا به الله تعالی ارشاد فرمائی چه کوم خلق په دوزخ کښې اچولې کيږي دی هغه را اویاسه. آدم عليه السلام به تپوس کوی په دوزخ کښې اچولی شوی خومره دی؟ الله تعالی به او فرمائی په هر یو زرو کښې یو کم زر. هغه وخت به ماشومان بوداگان شی او حامله بنڅې به خپل حمل گزار کړی او تاسو به خلق د نشې په حالت کښې محسوس کونی. حالانکه هغوی به په حقیقت کښې د نشې په حالت کښې نه وی بلکه دا الله تعالی عذاب به سخت وی.

صحابه کرامو عرض او کړو بیا به زمونږ نه یو سرې څوک وی؟ رسول الله ﷺ او فرمائیل تاسو ته دي زیرې وی تاسو نه به هغه یو کس وی زر به د یا جوج ماجوج د قوم نه وی یعنی دوزخ ته تلونکی یا جوج ماجوج نه به یو زر وی او تاسو نه به صرف یو وی. بیا حضور پاک او فرمائیل په هغه ذات باندي قسم د چا په قبضه د قدرت کښې چه زما خان دي تاسو به د اهل جنت یو په څلورمه حصه یی.

حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ فرمائی چه په دي باندي مونږ د الله تعالی لونی بیان کړه. بیا حضور پاک او فرمائیل زما امید دي چه تاسو به د اهل جنت نیمه حصه یی. په دي باندي مونږ د الله تعالی لونی بیان کړه بیا حضور پاک او فرمائیل تاسو به په خلقو کښې (دمحشر په میدان کښې د نورو امتونو په مقابله کښې) داسې یی لکه تور وینسته د سپین غونۍ په بدن کښې یا سپین وینسته د تور غونۍ په بدن کښې.

قوله: مِنْ كُلِّ أَلْفٍ تِسْعِيَّةٌ وَكِسْعَةٌ وَكُسْعِيْنٌ: دلته ئی او فرمائیل چه په زرو کښې به یو کم سل دوزخیان وی او یو کس به جنت ته ځی. خو په کتاب الرقاق کښې یو روایت راځی په هغې کښې دی چه په سلو کښې به یو کم سن

(۱) رواه أيضاً في تفسير سورة الحج باب قوله: وترى الناس سكارى رقم: ۴۷۴۱ وفي الرقاق باب قول الله عز وجل: (إِنْ زُلْزِلَتِ السَّاعَةُ فَبَدَأَ النَّاسُ) رقم: ۵۳۰ وفي التوحيد باب قوله الله تعالى: (لَأَتَنَّفُمُ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ أُذِنَ لَهُ)

رقم: ۷۴۸۳ ومسلم في الإيمان باب قوله: يقول الله لأدم: أخرج بعث النار من كل ألف تسعمائة وتسعة وتسعين رقم: ۲۲۲.

(۲) كتاب الفسل باب من اغتسل عرباناً وحده في الخلوة: رقم: ۲۷۸.

(۳) كشف الباری: ۲/۲۵۱.

(۴) كشف الباری: ۱/۲۵۸.

(۵) كشف الباری: ۲/۸۲.

دوزخ ته خى او يو به جنت ته خى. (۱) کله چه په سلوکېښې يو جنت ته خى نو په زرو کېښې به لس جنت ته خى. په ظاهره په دواړو کېښې تعارض دې. ددې دا جواب ورکړې شوې دې چه دلته روايات د ياجوج ماجوج په اعتبار سره دى او کتاب الرقاق والاروايت د نورو کافرانو او مشرکانو په اعتبار سره دې چه په هغوى کېښې به يو کم سل دوزخ ته خى او يو به مؤمن وي کوم چه به جنت ته خى. (۲)

قوله: إني أرجو أن تكونوا من أهل الجنة. دا اضافه تدریجی ده اول حضور پاک ته د ربع، بیا د ثلث اویا د نصف خبر ورکړې شو او داهم ممکن دى چه دا تعداد مختلف وختونو او مختلف مراحل په اعتبار سره وی. د شروع په مرحله کېښې د امت مسلمه تعداد به د ربع برابر وی. بیا به یوه زمانه روستور اخی چه د جنتیانو په شمیر کېښې به زیاتوالی کېږی نو تعداد به د ثلث برابر شی او په دریمه مرحله کېښې به تعداد د ثلث نه زیاتیدو سره نصف شی. (۳) د جامع ترمذی په یو روایت کېښې راخی په جنت کېښې به شپږ شلې صفونه وی په دې کېښې به اتیا صفونه ددې امت وی او څلویښت به د باقی امتونو وی. (۴) دې نه معلومېږی چه د رسول اکرم ﷺ د امت تعداد به جنت کېښې دوه ثلث وی یعنی د نصف نه زیات، دا به په حقیقت کېښې څلورمه مرحله وی په کوم کېښې چه تعداد د نصف نه زیاتیدو سره دوو ثلث ته رسیږی. (۵) علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه دوه ثلث کیدل د ترمذی د روایت په رنر کېښې ددې امت د فضیلت علامت گرځولې شوې دې. احناف هم د رسول الله ﷺ په امت کېښې دوه ثلث دى کوم چه دهغی د فضیلت علامت دې. (۶)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ﴿إِنَّ مِنْكُمْ جُلٌّ وَمِنْ تَأْجُورٍ وَمَأْجُورٍ الْكُفْرُ﴾، علامه قسطلانی رحمته الله علیه او فرمائل چه په دې جمله کېښې د ياجوج د کثرت طرف ته اشاره ده او هم دغه جمله ترجمه الباب سره مناسبت لری. (۷)

۱۱- باب: قول الله تعالى: ﴿وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾ / النساء: ۱۲۵.

ما قبل سره ربط: سابقه باب کېښې د حضرت ابراهیم عليه السلام د زمانې د یو عظیم فرمان روا او وسیع سلطنت مالک ذوالقرنین تذکره ده او اوس په دې باب کېښې د حضرت ابراهیم عليه السلام احوال بیانولې شی. (۸)

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کېښې امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت ابراهیم عليه السلام حالات فضائل او مناقب بیانول غواړی. د مؤرخینو په نیز د هغوی سلسله د نسب داسی ده: ابراهیم بن آزر «دهغوی نوم تارح هم نقل دې» ابن ناحور ابن شاروخ ابن راغو ابن فالخ ابن عبیر ابن شالخ بن ارفخشذ بن سام بن نوح. (۹)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی په دې سلسله نسب کېښې د چاهم اختلاف نشته، نه د اهل نسب اونه د اهل کتاب البته د بعض نومونو په تلفظ کېښې اختلاف دې او ابن حبان رحمته الله علیه په خپل تاریخ کېښې په دې نسب نامه کېښې چه کوم اختلاف کړې دې هغه د شاذ په حکم کېښې دې. (۱۰)

(۱) کتاب الرقاق باب الحشر رقم: ۶۵۲۹

(۲) فیض الباری: ۲۰۹/۴.

(۳) فیض الباری: ۲۰۹/۳.

(۴) سنن الترمذی: ۸۱/۲ کتاب صفة الجنة باب ماجاء فی کم صف اهل الجنة رقم: ۴۵۴۶.

(۵) إرشاد الساری: ۲۶۹/۷ م ۲۷۰.

(۶) فیض الباری: ۲۰۹/۴.

(۷) إرشاد الساری: ۲۷۰/۷.

(۸) عمدة القاری: ۳۳۰/۱۵.

(۹) فتح الباری: ۴۷۹/۸ عمدة القاری: ۳۳۰/۱۵.

حضرت ابراهیم علیه السلام د هغه برگزیده او الوالعزم پیغمبرانو علیهم السلام نه دې د چا حالات صفات او مناقب چه په اجمال یا تفصیل سره د قرآن مجید په مختلف آیاتونو کښې بیان کړې شوی دی. د حضرت ابراهیم علیه السلام د پیدائش په ځانی او رهانش د مقام باره کښې اختلاف دې. یو قول دادې چه د هغوی د پیدائش ځانی ارض اهواز کښې مقام سوس دې. دویم قول دادې چه هغوی د عراق ښار بابل کښې پیدا شوي. دریم قول دادې چه هغوی په عراق کښې د مقام کوئی په اطراف کښې پیدا شوي. څلورم قول دادې چه هغوی په ورکاء کښې د زوایی په اطراف او د کسکر په حدود کښې پیدا شوي. دکوم نه پس چه د هغوی پلار هغوی کوئی اطرافونه یورو. پنځم قول دادې چه هغوی د پیدائش ځانی حران دې لیکن بیا هغه پلار بابل ته منتقل کړې وو. (۱)

مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی د تورات په حواله سره لیکلی دی چه حضرت ابراهیم علیه السلام د عراق د یو کلی اذر اوسیدونکی وو. اهل فدان سره نی نسبی رسته لرله (۲) د ابراهیم علیه السلام قوم په بت پرستی کښې اخته وو او هم د دغه بت پرستی په ماحول کښې د هغوی وړو کوالی تیر شو لکه په داسې ماحول کښې سترگې کولو کړې چه د شرک او بت پرستی په تیارو کښې وړدوب وو. چونکه الله تعالی هغوی لره د نبوت په منصب باندې لگول وو په دې وجه د هغوی زړه او دماغ د رشد او بصیرت د انواراتو نه ډک کړې وو په دې وجه هم د وړو کوالی نه طبعاً د شرک نه ویزاره او نفرت نی لرلو. چنانچه قرآن مجید کښې دی: **(وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُحْمَةً مِنْ قَبْلِ وَكُنَّا بِهٖ غَلِيظِينَ إِذْ قَالَ لِآلِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاقِبُونَ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَابِدِينَ ۖ قَال لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ قَوْمًا كَافِرِينَ كَانُوا أَجْتَابًا بِالدِّينِ أَرَأَيْتَ مِنْ اللَّعِينِينَ قَالُوا بَلْ رَكِبُوا الضَّلٰلَةَ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ ۗ وَأَنَا عَلَىٰ ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ۖ)** یعنی بیشکه مونږه ابراهیم علیه السلام ته (د موسی علیه السلام او هارون علیه السلام) نه وړاندې هغه پوهه او عقل وركړې وو د كوم چه هغه لائق وو. او مونږ هغه ښه پيژندلو. او هغه وخت یاد كړه كله چه ابراهیم علیه السلام خپل پلار او خپل قوم ته او ونيول چه دا څه بتان دی د كوم په وړاندې چه تاسو (د عبادت د پاره) ناست ينی. هغوی او ونيول چه مونږ خپل پلاران او نیکونه د دوی عبادت کونکی لیدلی دی. ابراهیم علیه السلام او ونيول د دوی عبادت کولو سره بیشکه تاسو او ستاسو پلاران په ښکاره گمراهی کښې پراته نی. هغوی جواب وركړو ته مونږ ته واقعاً حق خبره ښایښې یا هسې گپ لگوي؟ ابراهیم علیه السلام او ونيول نه (دا بتان ستاسو رب نه دی، بلکه ستاسو پروردگار خو هغه دی چه د زمكې او آسمانونو مالک دې. چا چه دا ټول پیدا كړی دی اوزه په دې خبره باندې گواهی وركوم.

(وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَهْدًا أَنْ يُبَدِّلُوا دِيْنَهُمْ قَالُوا سُبْحٰنَ اللَّهِ عَسَىٰ أُنزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ فَأَتَيْنَاهُ فِي الْيَوْمِ الْوَّاسِعِ فَمَا أَصْبَرُوا لَهُ فَنَسُوا مَا كَفَرُوا فَنَادَىٰ فِيهِمْ خَالِدُ بْنُ يَحْيَىٰ الْمَسْجُودُ وَأَخَذَبِهِمْ عَهْدًا وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ۖ) دا د سورت نساء د آیت حصه ده پوره آیت دادې: **(وَمَنْ أَحْسَنُ دِيْنًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ۖ)** یعنی اود داسې سړی نه به بهتر دین د چاوی چه خپل مخ د الله تعالی طرف ته تیت کړی په عمل او عقیده کښې د الله تعالی تابعداری اختیار کړی، اودې سره هغه مخلص هم وی او هغه د ملت ابراهیمی (اسلام) اتباع او کړی په کوم کښې چه یوه ذره کوروالی نشته (ملت ابراهیمی اختیارول عین هدایت دې ځکه چه، الله تعالی حضرت ابراهیم علیه السلام خپل خاص دوست جوړ کړې وو.

خلیل ډیر همدرد او زړه پورې دوست ته ونيلی شی. دا لفظ د **خَلَّةٌ** نه مشتق دې. یعنی داسې محبت او دوستی چه د زړه د زوروالی نه وی **(الْخَلَّةُ بِاللَّحْمِ: الصَّدَاقَةُ وَالْمَحَبَّةُ الَّتِي تَخَلُّبُ الْقَلْبَ، فَصَارَتْ عِلَاقَةً أَيْ: بَاطِنَةً)** (۳) لکه چه د ابراهیم علیه السلام محبت او عداوت به صرف هم د الله تعالی د پاره وو. (۴)

(۱) فتح الباری: ۴۷۹/۸.

(۲) تاریخ الرسل والملوک للطبری ذکر ابراهیم الخلیل الخ: ۲۳۳/۱ دارالمعارف بمصر.

(۳) قصص القرآن: ۱۳۲/۱ دارالإشاعة.

(۴) النهایة فی غریب الحدیث والأثر: ۵۲۷/۱ فتح الباری: ۴۷۹/۸.

(۵) فتح الباری: ۴۷۹/۸.

د بعض حضراتو په نيز لفظ خليل د خَلَّة (بضم الخاء) نه مشتق دي. د خَلَّة معنی د فقر او حاجت راخی. يعنی حضرت ابراهيم عليه السلام د علائق دنيا نه لري او د الله تعالی د رحمت لمن پورې اينختې او د فقر او فاقه په حالت کښې صرف هم په هغه ذات باندي توکل کولو. (١)

وَقَوْلِهِ: (إِنَّ لِرَبِّهِمْ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا) / النحل: ١٢٠. / وَكَوْلِهِ: (إِنَّ لِرَبِّهِمْ لَأَوَاةً حَلِيمًا) / التوبة: ١١٤. / وَقَالَ أَبُو مِهْرَبَةَ: الرَّجْمُ بِلِسَانِ الْحَقِّةِ.

پوره آيت دادي: (إِنَّ لِرَبِّهِمْ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ خَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) يعنی حضرت ابراهيم عليه السلام د الله تعالی تابعدار او حکم منونکې وو. ټول پريخودو سره د يو الله تعالی طرف ته شوي وو او کله هم د مشرکانو نه وو شوي. د عربو مشرکانو به چونکه ابراهيم عليه السلام خپل مقتداء او پيشوا گنرلو. په دې وجه او فرمائيلي شو چه ابراهيم عليه السلام د الله تعالی موحد او حکم منونکې بنده وو. معاذ الله مشرک نه وو. لهذا د عربو د مشرکانو دا گنرل چه مونږ په ملت ابراهيمي باندي يو د حقيقت خلاف دي. بلکه د ملت ابراهيمي اصل مشرکي او تابعدار خو محمد عليه السلام دي که چرې تاسو د ملت ابراهيمي د تابعدارني په دعوي کښې کلک يني نو د محمد عليه السلام حکم او مننې چنانچه قرآن مجيد کښې د الله تعالی ارشاد دي: (قُلِ الْبَشَرُ هَدَىٰ رَبِّي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۗ دِيْنَا قَوْمٌ آتَمَةٌ لِرَبِّهِمْ خَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) [الأنفال: ١٦١]

(إِنَّ لِرَبِّهِمْ لَأَوَاةً حَلِيمًا): پوره آيت دادي: (وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُكَ لِرَبِّهِمْ إِلَّا عَن تَوَدُّعٍ وَعَدَاهَا لَهَ قَلَمًا تَتَّبِعُونَ لَهَ أَنَّهُ عَدُوٌّ مُّبِينٌ وَإِنَّ لِرَبِّهِمْ لَأَوَاةً حَلِيمًا) اود ابراهيم عليه السلام د خپل پلار د پاره استغفار کول صرف په دې وجه وو چه هغه خپل پلار سره يوه وعده کړې وه. بيا چه کله ابراهيم عليه السلام ته دا خبره واضحه شوه چه هغه د الله تعالی دښمن دي نو د هغه نه ويزاره شو. بيشکه ابراهيم عليه السلام د پير رحم دل او برداشت کونکې وو.

حضرت ابراهيم عليه السلام خپل پلار اذر ته د ايمان دعوت او د بت پرستني پريخودو تلقين او کړو نو هغه بت پرستي پريخودو نه انکار کولو سره البته ابراهيم عليه السلام ته درکه ورکړه که ته د خپل عمل نه منع نه شوي نوزه به تا سنگسار کړم. ابراهيم عليه السلام د حلم نه کار واخستو اود شفقت د وجي نه نې د استغفار وعده هم اوکړه. کله چه د استغفار د فائدي اميد پاتې نه شو او يقين نې اوشو چه زما پلار به د په کفر او شرک باندي تر مرگه پورې برابر کلک ولاړ وي نو هغه ويزاري اختيار کړه. (٢)

ددې تفسير نه پس دا اشکال هم ختميري چه د آيت په شروع کښې خودا دي چه د حضرت ابراهيم عليه السلام د خپل پلار د پاره استغفار کول هغه سره د کړې شوي وعدي د وجي نه وو او دلته تفسير دا اوکړې شو چه د استغفار وجه د حضرت ابراهيم عليه السلام شفقت او د هغه رحمدلي وه. ځکه چه مراد دادي چه حضرت ابراهيم عليه السلام د خپل پلار د پاره استغفار کول د هغه شفقت او رحمدلي د وجي نه وو په کوم سره چه قرآن مجيد هغه موصوف کړې دي. (٣)

بل د آيت په آخري جز کښې ددې خبرې تاکيد دي چه د کفر د وضوح نه پس د استغفار نه دهه کول واجب دي. لکه چه د آيت مفهوم دادي چه کله د پلار کفر واضح شو اود ابراهيم عليه السلام په شان د نري زړه والا او مشفقي او حلیم خوښي ويزاره شو نو د هغوی نه د علاوه د پاره د دغه استغفار نه دهه کولو حکم به د زيات شدت سره وي. (٤)

امام بخاري رحمه الله د آيات نقل کولو نه پس ددې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه الله تعالی په خپل کلام کښې د حضرت ابراهيم عليه السلام ثنا او تعريف فرمائيلي دي. (٥)

(١) فتح الباری: ٤٢٩/٨ و النهایة فی غریب الحدیث والأثر: ٥٢٧/٨

(٢) روح المعانی سورة التوبة: ٤٩/١١ رقم الآية: ١١٤ دار احیاء التراث العربی.

(٣) روح المعانی: ٤٩/١١ دار احیاء التراث العربی.

(٤) روح المعانی: ٤٩/١١ دار احیاء التراث العربی.

[٣١٤١] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا الْمُغِيرَةُ بْنُ النُّعْمَانِ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ جَبْرِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّكُمْ مَحْشُورُونَ حَقًّا عُرَاةَ غُرْلًا، لَمْ قَرَأْ: { كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا لَا كُنَّا فَاعِلِينَ } [الأنبياء: ١٠٣]، وَأَوَّلُ مَنْ يُكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمُ، وَإِنَّ الْأَسَامِينَ أَضْعَابِي يُؤَخِّدُ بِهِمْ ذَاتَ الشِّمَالِ، فَأَقُولُ أَضْعَابِي أَضْعَابِي، يَقُولُ: [تَهَمُّ لَمْ يَزَالُوا مُرْتَدِّينَ عَلَيَّ أَغْعَابِيهِمْ مُنْذُ فَارَقْتُهُمْ، فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ: "وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ كَهَيْدَامًا دُفَعْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي } [المائدة: ١٤] - [إلى قوله - { العزیز الحکیم } [البقرة: ١٧٩] [ص ٢٢٨] [٢٢٤٣]، ٢٢٤٩، ٢٢٥٠، ٢٢٤٣، ٢١٥٩ - ١٦١١] (٢)

تراجم رجال

محمد بن كثير: دا ابو عبيد محمد بن كثير عبدى بصرى رحمته دى. ددوى تذكره (كتاب العلم باب الغصب فى الموعظة والتعليم اذا راي ما يكره) لاندې تيره شوي ده. (٢)

سفيان: دا مشهور محدث سفيان بن سعيد ثوري رحمته دى. ددوى تذكره (كتاب الايمان باب علامة المنافق) لاندې تيره شوي ده. (٤)

مغيرة بن نعمان: دا مغيره بن نعمان النخعي الكوفي رحمته دى. دوى د سعيد بن جبير، عبد الله بن يزيد الاقعى الباهلى، على بن عمرو، مالك بن انس كوفى او ابو الزبير مكى وغيره رحمهم الله نه د حديث روايت كړې دى. خود دوى په شاگردانو كښې سفيان ثورى، شريك بن عبد الله، شعبه بن حجاج، عنبسه بن سعيد اسدى، مسعر بن كدام او ابو مالك النخعي رحمهم الله وغيره شامل دى. (٥)

يحيى بن معين رحمته د دوى باره كښې فرمائيلې "ثقة". (٦) امام ابو حاتم رحمته فرمانى "صالح". (٧) او په يو موقع باندي اوفرمائيل "ثقة". (٨) حافظ ابن حبان رحمته د هغوى ذكر ثقات كښې كړې دى. (٩)

(١) فتح الباري: ٤٧٩/٨.

(٢) أخرجه أيضاً فى نفس الكتاب تحت باب قوله الله تعالى: { وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْمَرَ إِذِ اتَّبَعْتُ مِنْ أَهْلِهَا } رقم: ٣٤٤٧ وفى كتاب التفسير باب { وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ } رقم: ٤٦٢٥ وفى سورة الانبياء باب { كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا } رقم: ٤٧٤ وفى الرقاق باب الحشر رقم: ٥٢٤ ومسلم فى أبواب الجنة وصفة نعيمها وأهلها، فى باب فناء الدنيا وبيان الحشر يوم القيامة رقم الحديث: ٧٢٠١ والترمذى فى أبواب القيامة باب ماجاء فى شأن الحشر رقم الحديث: ٢٤٢٥ والنسائى فى كتاب الجنائز باب البعث رقم الحديث: ٢٠٨٤.

(٣) كشف الباري: ٥٣٦/٢.

(٤) كشف الباري: ٢٧٨/٢.

(٥) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورنى تهذيب الكمال فى أسماء الرجال: ٤٠٤/٢٨ تهذيب التهذيب: ٢٨١/١٠.

(٦) تهذيب الكمال: ٤٠٤/٢٨ تهذيب التهذيب: ٢٧١/١٠.

(٧) الجرح والتعديل لعبد الرحمن بن أبى حاتم: ٢٦٣/٨ رقم الترجمة: ١٠٤٢.

(٨) الجرح والتعديل لعبد الرحمن بن أبى حاتم: ٢٦٣/٨ رقم الترجمة: ١٠٤٢.

سعید بن جبیر: دا مشهور تابعی سعید بن جبیر بن هشام اسدی کوفی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم فی العلم) ^(۱)

قوله: قال: إنکم محشورون حفاة عراة غرلا، ثم قرأ: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدَّا عَلَيْهَا إِنَّا كُنَّا فاعِلِينَ﴾ (الآية).

انسان به بر بند او ناستنه او چتولې شى: روايت كښې دى چه رسول الله ﷺ فرمائيلې. تاسو خلق به د قيامت په ورځ په داسې حال كښې جمع كولې شنى چه بريندې خپې بريندو بدن او ناستنه به ښى. بيا حضور پاك دا آيت تلاوت او فرمائيلو لكه څنگه چه مونږ د تخليق شروع كړې وه هم هغه شان به مو واپس كوو مونږ ددې وعده كړې ده كومه چه به مونږ پوره كوو.

لفظ غرلاً كښې ددې خبرې طرف ته اشاره ملاوېږي چه دانسان تخليق په كوم صورت كښې شوې دې هم په هغه هڅت او صورت كښې به هغه د ميدان حشر طرف ته پوتلې شى. هغه بريندو پيدا شوې نوحشر به ښى هم بريندو ښى ناستنه پيدا شوې نو په حشر كښې به هم ناستنه وي. ^(۲)

قوله: وَأَوَّلُ مَنْ يَكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمُ: دټولو نه اول چه كوم كس ته لباس اچولې شى هغه به حضرت ابراهيم عليه السلام وي. ابراهيم عليه السلام ته به دا فضيلت ولې حاصل وي؟ يو قول دادې چه ابراهيم عليه السلام د الله تعالى په لږ كښې بې لباس كړې شوې او كښې اچولې شوې وو په دې وجه به د قيامت په ورځ هغوى سره دا خصوصى معامله كولې شى. ^(۳)

شيخ الحديث حضرت زكريا عليه السلام ددې خصوصيت يوه وجه داهم خودلې ده چه حضرت ابراهيم عليه السلام چونكه د ټولو نه اول سنت كيدو طريقه وضع كړې وه او په دې عمل كښې د يو اندام ښكاره كيدل كيږي په دې وجه د ټولو اول لباس به هم هغوى ته وراغوستلې شى. ^(۴)

بعض شارحينو فرمائيلې چه د ټولو نه اول د ستر پټولو دپاره پرتوگ استعمالول ابراهيم عليه السلام كړى نو هم په دې وجه به د قيامت په ورځ هغوى ته دا خصوصيت حاصل وي. ^(۵) د قيامت په ورځ به داد حضرت ابراهيم عليه السلام خصوصيت او فضيلت وي چه هغوى ته به د ټولو نه اول لباس اغوستلې شى. په دې خصوصيت سره دا نه لازمې كيږي چه ابراهيم عليه السلام دې د رسول الله ﷺ نه افضل وي. كه چرې مفضل ته څه انفرادى فضيلت او خصوصيت حاصل وي نو په دې سره دهغه فضيلت مطلقه نه ثابتيږي. ځكه چه د قيامت په ورځ به د ټولو نه افضل رسول الله ﷺ وي. ^(۶)

دويمه خبره دا ده چه ممكن ده د رسول الله ﷺ متذکره فضيلت كښې د اوليت اظهار د غير متكلم په اعتبار سره كړې وي د اهل اصول په نيز قاعده ده: (ان المتكلم لا يدخل تحت عموم خطابه) يعنى پخپله متكلم د خپل خطاب په عموم كښې شامل نه وي. شراح ددې قاعدې لاندې فرمائيلې چه ممكن دى پخپله حضور پاك ته د ټولو نه اول

^(۱) نقات ابن حبان: ۴۶۶/۷.

^(۲) كشف الباری: ۴۱۸/۴.

^(۳) عمده القاری: ۳۳۳/۱۵.

^(۴) فتح الباری: ۴۸۰/۸ عمده القاری: ۳۳۴/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

^(۵) الكنز المتواری: ۲۷۸/۱۳.

^(۶) فتح الباری: ۴۸۰/۸ عمده القاری: ۳۳۴/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

^(۷) فتح الباری: ۴۸۰/۸ عمده القاری: ۳۳۴/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

لباس ورواغوندلې شی بلکه د حضور پاک حشر خوبه په خپل کفن کښې وی. البته متکلم یعنی د حضور پاک د ذات نه علاوه په نورر خلقو کښې د ټولو نه اول به حضرت ابراهیم علیه السلام ته لباس اغوستلې شی. (۱)

قوله: وَأَنَّ أَنَا سَأَمِنْ أَصْحَابِي يُوْخَذُ بِهِمْ ذَاتَ الشَّمَالِ فَأَقُولُ: أَصْحَابِي أَصْحَابِي: زما څه صحابه به نیولو سره د کس لاس طرف ته (د دوزخ طرف ته) بوتلې شی زه به وایم دا زما صحابه دی دا زما صحابه (دوی چرته بوختی؟). د اصحابی لفظ دوه ځل راغلي دي. اول اصحابی مبتداء، محذوف د هؤلاء خبر دي او تقدیری عبارت دي (هؤلاء اصحابی) او دویم اصحابی د اول اصحابی د تاکید دپاره دي. (۲)

د ابوذر رضی الله عنه او ابن عساکر رضی الله عنه په روایت کښې تصغیر سره (اصحابی اصحابی) دي. په دې کښې دهغه کسانو د کم شمیر طرف ته اشاره ده چه داسې خلق به ډیر کم وی چه په حضور پاک باندې ایمان راوړلو سره د رسول الله صلی الله علیه و آله په اصحاب کښې شامل شو او د حضور پاک د انتقال نه پس مرتد شو. (۳) چونکه دا خلق د رسول الله صلی الله علیه و آله نه پس مرتد شوي وو په دې وجه د حشر په میدان کښې به د هغوی د جهنم طرف ته شړلو باندې حیرانتیا کولو سره د لاعلمی د وجې نه اصحابی اصحابی فرمانی او دهغوی د بیچ کولو فکر به کوی.

په دې باندې اشکال کیږی چه په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې به د خپل امت د ټولو کسانو اعمال پیش کولې شي او حضور پاک به د ټولو د اعمالو نه خبر وی نوییا به د دغه مرتدینو اعمال د حضور پاک نه څنگه پټ پاتې شي؟ د دې جواب دادې چه رسول الله صلی الله علیه و آله ته به د موحدینو اعمال پیش کولې شي مرتدین او مخالفین به د دې نه مستثنی وی. (۴)

قوله: فَيَقُولُ: إِنَّهُمْ لَمُرْزَأُوا مَرْتَدِينَ عَلَيَّ أَعْقَابَهُمْ مُنْزِقًا رَقَتَهُمْ: الله تعالی به فرمانی چه کله تاسو د دوی نه جدا شوی دوی یوشان د دین نه واوړیدل. امام خطابی رحمته الله فرمانی چه دلته د ارتداد نه مراد (التأخیر عن الحقوق اللازمة والتصوير فيها) لیکن د امام خطابی رحمته الله دا قول مردود کړې شوې دي. د دې وجه داده چه په عام توگه باندې د ارتداد نه مراد هم کفر وی. چنانچه آیت مبارک (أَفَأَنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ) کښې ارتداد هم د کفر په معنی کښې دي او (انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ) معنی ده: (رجعتالی الکفر والتأخر) هم دغه وجه ده چه د دې مفهوم د صحیح مسلم روایت کښې (لا تدري ما أحدثوا بعدك) نه پس (بعدها هم وسمعتا) جمله هم ده او ښکاره خبره ده چه داسې خبره د مسلمان په حق کښې نه شي کولې ځکه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله شفاعت به هم د گناهکارانو دپاره وي. (۵) لیکن د دې جواب دادې چه د ارتداد نه د کفر والا معنی هغه وخت مراد وی چه کله ارتداد بغیر د تقیید نه مطلقاً ذکر کړې شي او دلته په حدیث باب کښې ارتداد د (عَلَى أَعْقَابِكُمْ) قید سره مقید دي لهذا دلته به کفر مراد نه وی لکه (ارتد فلان علی عقبه) مقوله هغه وخت ونیلی شي کله چه څوک شاته رجوع کوی. بلکه دلته د واجبی حقوق نه به د تخلف والا معنی مراد وی ځکه چه بحمد الله د نبی کریم صلی الله علیه و آله په صحابه کرامو کښې څوک هم مرتد شوي نه دي. مرتد کیدونکو نه دلته مراد عیینه بن حفص په شان د عربو سخت بدوان او سخت مزاج خلق دی چه ترغیباً او ترهیباً د اسلام قبلولو نه څه موده پس مرتد شوي وو. (۶)

(۱) فتح الباری: ۸/۴۸۰ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

(۲) عمده القاری: ۳۳۵/۱۵.

(۳) ارشاد الساری: ۱۷۳/۷.

(۴) عمده القاری: ۳۳۵/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۳۳۵/۱۵.

(۶) شرح الکرمانی: ۱۱/۱۴۱ دار احیاء التراث العربی.

ابو عمر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ خوارج، روافض او تمول نفس پرست خلق چاہے کہ دین کنبی دیر بدعات را پیدا کری، ذہن حوض کوثر نہ بہ لری کولی شی. ہم دغہ شان حال د کبیرہ گناہوں نوڈ مرتکبین او ظالمانو خلقو بہ ہم وی. (۱)

قوله: غُرْلًا: د غین ضمه سرہ د اغزل جمع ده. اود الالف پہ معنی کنبی دی. یعنی ناستنتہ ہفہ سرپی د جا خرمن (قلندہ) پہ سنت کولو کنبی نہ وی پری شوی. غرلہ او قلندہ پہ عربی کنبی ہفہ خرمن تہ وئیلی شی چہ سنت کر لوسرہ پری کولی شی. د چاہے سنت نہ وی شوی ہفہ تہ اغزل او االف وائی. (۲)

ابو ہلال عسکری رضی اللہ عنہ وائی چہ پہ عربی ژبہ کنبی را، او لام کلہ جمع کیپی نہ البتہ خلور الفاظ داسی دی پہ کوم کنبی چہ دوارہ جمع شوی دی: ① اول: د یوغر نوم دی. ② ودل: د خنار نوم دی. ③ حمل: د کانری یوقسم دی. ④ غرلہ دی. لیکن علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ پہ دی قول بانندی رد کری دی او فرمائیلی دی چہ عربی ژبہ دیرہ وسیع ده اود دی مادہ د الفاظ استقصاء چونکہ متعسر او مشکل دی پہ دی وجہ دا نہ شی وئیلی کیدی چہ پہ عربی کنبی ددی مادہ صرف ہم دغہ خلور الفاظ دی. (۳)

د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: حدیث او ترجمہ الباب کنبی مناسبت د حدیث الفاظ (اول من یکس یوم القیامۃ ابراہیم علیہ السلام) نہ واضح دی. خکہ چہ پہ دوارو کنبی د حضرت ابراہیم علیہ السلام تذکرہ ده. (۴)

[۳۱۷۲] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبِي عَبْدِ الْحَمِيدِ، عَنْ ابْنِ أَبِي ذَلْبٍ عَنْ سَعِيدِ الْمُقْبِرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "يَلْقَى إِبْرَاهِيمُ أَبَاهُ أَرْبَعَةَ أَيَّامٍ، وَيَلْقَى وَجْهَ أَرْدَقَرَّةٍ وَغَيْرَةٍ، فَيَقُولُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ: أَلَمْ أَقُلْ لَكَ لَا تُعَصِّبْنِي، فَيَقُولُ أَبُوهُ: قَالَ يَوْمَ لَا أُعَصِّبُكَ، فَيَقُولُ إِبْرَاهِيمُ: يَا رَبِّ إِنَّكَ وَعَدْتَنِي أَنْ لَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُنْعَثُونَ، فَأَيُّ عِزِّي أَخْزَيْ مِنْ أَبِي الْأَبْعَدِ؟ فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: "إِنِّي حَرَمْتُ الْجَنَّةَ عَلَى الْكَافِرِينَ، ثُمَّ نَعَالَ: يَا إِبْرَاهِيمُ، مَا كُنْتَ رَجُلِيكَ؟ فَيَنْظُرُ، فَإِذَا هُوَ بَيْنَ مَلْطَوْرٍ، فَيَقُولُ بِقَوَائِمِهِ فَيَلْقَى فِي النَّارِ" [ص ۲۵۳-۲۵۴] [۴۴۹۱، ۴۴۹۰] (۵)

تراجم رجال

اسماعیل بن عبد اللہ: دا ابو عبد اللہ اسماعیل بن ابی اویس عبد اللہ اصبحی مدنی رضی اللہ عنہ دی. د کتاب ایمان باب نفاضل اهل ایمان فی الأعمال، لاندی د دوی تذکرہ تیرہ شوی ده. (۶)

عبد الحمید: دا مذکورہ راوی رور عبد الحمید بن ابی اویس عبد اللہ اصبحی مدنی رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکرہ کتاب العلم باب حفظ العلم لاندی تیرہ شوی ده. (۷)

۱) عمدة القاری: ۳۳۵/۱۵.

۲) لسان العرب: ۵۸/۱۰ النہایہ لابن الأثیر: ۳۰۳/۲ معجم الصحاح: ۷۷۳.

۳) عمدة القاری: ۳۳۳/۱۵.

۴) عمدة القاری: ۳۳۲/۱۵.

۵) أخرجه أيضاً فی کتاب التفسیر سورة الشعراء باب (وَلَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُنْعَثُونَ) رقم: ۴۷۶۸ - ۴۷۶۹ نقل البخاری رحمۃ اللہ علیہ تفرد بہ، جامع الأصول فی احادیث: ۴۳/۱۰ رقم الحدیث: ۸۱۰۸.

۶) کشف الباری: ۱۱۳/۲.

۷) کشف الباری: ۴۶۱/۴.

ابن ابی ذئب: دا امام محمد بن عبدالرحمن بن المغیره بن الحارث بن ابی ذئب قرشی عامری مدنی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکره هم دمذکورہ کتاب او باب لاتدی تیره شوی ده. (۱)

سعید المقبری: دا ابوسعید سعید بن ابی سعید کیمان المقبری المدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب الدین بس) لاتدی تیره شوی ده. (۲)

کتاب التفسیر کنبی دا روایت امام بخاری رضی اللہ عنہ (عن سعید بن ابی سعید المقبری عن ابيه عن ابي هريرة) به طریق سره مختصراً روایت کرې دی. به هغه کنبی دی: (ان ابراهيم عليه السلام يري اياه يوم القامة عليه الفؤاد والقرن) (۳)

هلته روایت سعید مقبری رضی اللہ عنہ د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه د خپل پلار په واسطه سره نقل کرې دی او دلته د باب لاتدی بلاواسطه نقل دی. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرماني چه ممکن ده سعید مقبری رضی اللہ عنہ دا روایت پرخل د خپل پلار نه او روستو نیغ په نیغه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه روایت کرې وی. یا دا کتاب التفسیر والا مختصر روایت هغوی نیغ په نیغه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه اوریدلې وی او ددې باب تفصیلی روایت نی د خپل پلار په واسطه سره اوریدلې وی. (۴)

قوله: يَلْقَى اِبْرَاهِيمَ اَبَاهُ اَذْرَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَعَلَى وَجْهِهِ اَذْرٌ قَتَرَةٌ وَغَيْرَةٌ: رسول الله ﷺ او فرمانیل چه د قیامت په ورځ

به حضرت ابراهيم عليه السلام خپل پلار آذر سره په داسې حال کنبی ملاوېږي چه د آذر مخ به تور او په دورو باندي ککړوی. حضرت ابراهيم عليه السلام به (دا صورت حال لیدو سره د حسرت نه) وانی چه آیا (دنیا کنبی) مې تاته دا نه وو ونيلی چه زما نافرمانی مه کوه؟ دهغوی پلار آذر به وانی زه به نن ورځ ستا نافرمانی نه کوم. حضرت ابراهيم عليه السلام به عرض کوی ای زما ربه تاما سره وعده کرې وه چه په هغه ورځ په کومه کنبی چه خلق دوباره اوچتولې شی ته به ما ذلیل او رسوا کوي نه. زما د پلار د ذلت نه لونی ذلت اورسوانی به زما دپاره نور څه کیدې شی چه هغه ستا د رحمت نه لرې دی. الله تعالی به فرماني چه ما جنت د کافر دپاره حرام کرې دی. بیا به ابراهيم عليه السلام ته ونيلی شی بیکته اوگوره ستا د خپو لاتدی څه دی؟ ابراهيم عليه السلام به د خپلو خپولاندې اوگوری (دهغه پلار) آذر د بجو (بويدشکله خناور دی) په شان خاوره او سوتو کنبی لېرې پروت وی. بیا به آذر د خپي نه اونیسی او دوزخ کنبی به نی وچوی

د ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ د روایت الفاظ دادی: (فَتَقُولُ فِي صُورَةٍ قَبِيضَةٍ وَرَبِّهِ مُنْتَبِئَةٌ فِي صُورَةٍ ضَعْفَانٍ) (۵) یعنی آذر به د بجو په شکل کنبی بدل کرې شی ډیر بد شکل او بدبونی دار به وی. د ابن منذر رضی اللہ عنہ په روایت کنبی دا اضافه هم ده: (فإذا رآه كذا، تروأمنه، قال: لست أرى) (۶) یعنی چه كله ابراهيم عليه السلام خپل پلار آذر په دغه شکل او صورت کنبی اوگوری نو دهغه نه به د برایت اظهار کوی او وانی به ته زما پلار نه نی.

(۱) کشف الباری: ۴۴۲/۴.

(۲) کشف الباری: ۳۳۶/۲.

(۳) صحیح البخاری فی کتاب التفسیر سورة الشعراء باب (وَلَا تُخْزِي نِيَوْمَ يُنْعَمُونَ) رقم: ۴۷۶۸.

(۴) فتح الباری کتاب التفسیر: ۶۲۴/۸ دارالسلام.

(۵) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره: ۲۷۸۲/۸ بسنده عن قتادة رقم الحديث: ۱۵۷۲۶ والطبري في تفسيره:

۵۲۱/۱۴ وابن حجر في الفتح في كتاب التفسیر: ۴۱۱/۱۰ وعزاه إلى أبي سعيد، دارالكتب العلمية.

(۶) فتح الباری کتاب التفسیر: ۶۴۱/۸.

د قیامت په ورځ د آذر د پاره د رحمت درخواست کول: ابراهیم علیه السلام باندې په دنیا کې د خپل آذر کفر ښکاره شوې وو او هغه په آخره کې د خپل پلار نه د برات اعلان هم کړې وو. دلته اشکال پیدا کېږي چې کله ابراهیم علیه السلام په دنیاوی ژوند کې د برات اعلان کړې وو نو بیا په قیامت کې د پاره د خپل پلار د پاره د الله تعالی نه د رحمت درخواست ولې کوی؟ بعض شراح فرماینلی دی چې په دنیا کې کله به حضرت ابراهیم علیه السلام باندې د خپل پلار د کفر په حالت کې مړ کېدل یقیني شو نو هغوی د ده نه د برات اظهار کولو سره استغفار کول ترڅو کولای شي چې په میدان حشر کې هغه د خپل پلار د عذاب کیفیت ویني نو د ابراهیم علیه السلام زړه به د پلار په مینه کې ډک شي او په هغه باندې به رڼ شریع شروع شي نو د الله تعالی نه به د رحمت درخواست کوی. خود پلار وران کړې شوې صورت په لیدو سره به ناامیده شي او د همیشه د پاره به برات او کړي. (۱)

بعض حضرات فرماني چې ابراهیم علیه السلام په دنیا کې د آذر ظاهري اعمال کفر به لیدو سره د برات اعلان کړې وو لیکن د هغه یقین نه وو چې آذر به هم د کفر په حالت کې مړ کېږي. (د ابراهیم علیه السلام دا امید وو چې کیدې شي آذر د زړه نه ایمان راوړلې وي او ماته د هغې خبر نه وي شوې. لکه چې د قیامت په ورځ د خپل پلار د پاره د الله تعالی نه د رحمت درخواست به هم په دغه امید سره وي. خو چې کله آذر په وران شکل کې ویني نو یقین به کوی چې هغه هم د کفر په حالت کې مړ شوې دې په دې وجه به فوری توګه باندې برات او کړي.) (۲)

یواشکال او د هغې جواب: حضرت ابراهیم علیه السلام سره وعده کړې شوې وه چې هغه به د قیامت په ورځ نه شي رسوا کولې. په دې باندې اشکال کیدې شي چې د کفر په حالت باندې مړ کېدل و د وچې نه آذر په دوزخ کې اچولوسره به رسوا کولې شي. ښکاره خبره ده چې د پلار رسوائی لکه چې هم د خونې رسوائی ده. په دې سره خود وعده خلاف لزم راځي او ښکاره خبره ده چې د الله تعالی د طرف نه د وعده خلاف محال دی. که چېرې آذر په دوزخ کې وانجولې شي نو په دې سره به خلف فی الوعد لزم راځي ځکه چې الله تعالی جنت په کافرانو باندې حرام کړې دې. علامه کرمانی رحمته الله علیه د دې دا جواب ورکړې دې چې د آذر د بچو په شکل کې کولو سره مجسم کولو کې حکمت دا دې چې که آذر هم په خپل صورت باندې په عذاب کې راګیر کړې شي نو دا به سبب شي د ابراهیم علیه السلام د ذلت او رسوائی. په دې وجه حضرت ابراهیم علیه السلام د رسوائی نه د بچ کولو د پاره آذر ته په خپل اصل صورت کې عذاب نه شي ورکولې. اوس د ابراهیم علیه السلام د رسوائی نه بچ کیدو په وعده باندې هم عمل اوشو او په کافرانو باندې د جنت د حرمت وعید تکمیل هم اوشو. (۳)

اسماعیلی د دې حدیث د صحت نه انکار کړې دې. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماینلی چې دا حدیث صحیح دې او د دې نور شواهد هم موجود دي. چنانچه علامه طبری رحمته الله علیه د دې تخریج (حیث بن ابي ثابت عن سعید بن جبیر عن ابن عباس) په طریق سره کړې دې او دا سند صحیح دې. (۴)

ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: په روایت باب کې حضرت ابراهیم علیه السلام ذکر دې لهذا ترجمه الباب سره د دې مناسبت ښکاره دې. (۵)

[۳۱۷۳]- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ وَهَبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَمْرُو بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَهُ عَنْ كُرَيْبٍ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ:

(۱) فتح الباری کتاب التفسیر: ۶۳۶/۸

(۲) فتح الباری کتاب التفسیر: ۶۳۶/۸

(۳) شرح الکرمانی سورة الشعراء: ۲۳/۱۸.

(۴) فتح الباری: ۶۳۵/۸ دار السلام.

(۵) عمدة القاری: ۳۳۶/۱۵.

دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْبَيْتَ، فَوَجَدَ فِيهِ صُورَةَ إِبْرَاهِيمَ، وَصُورَةَ مَرْيَمَ، فَقَالَ: «أَمَا هُمَا، فَقَدْ سَمِعُوا أَنَّ الْمَلَائِكَةَ لَا تَدْخُلُ بَيْتًا فِيهِ صُورَةٌ، هَذَا إِبْرَاهِيمُ مُصَوَّرٌ، فَمَا لَهُ يُسْتَقْسِمُ» (١) ص ٣١٧٢/١

ترجمه: روایت کنبی دی چه کله رسول الله ﷺ بیت الله ته دنته تشریف یورونو حضوریاک په هغې کنبی د حضرت ابراهیم او حضرت مریم علیهما السلام شکلونه اولیدل حضوریاک او فرمائیل په قریشو څه اوشوی او هغوی په ښه شان سره اوریدلی دی چه فریښتی هغه کورته نه داخلېږی په کوم کنبی چه بت وی. دا د ابراهیم ﷺ تصویر دی په دوی څه شوی چه ستا فال راویاسی.

تراجم رجال

یحیی بن سلیمان: دا ابوسعید یحیی بن سلیمان بن یحیی بن سعید جعفی کوفی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم) لاندې تیره شوی ده. (٢)

ابن وهب: دا مشهور امام حدیث و فقه ابو محمد عبدالله بن وهب بن مسلم قرشي رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من بردالله به خیرایقبه فی الدین) کنبی تیره شوی ده. (٣)

عمرو: دا عمرو بن الحرث بن یعقوب انصاری رضی الله عنه دی. ددوی حالات (کتاب الموضوع باب المسح علی الخفين) لاندې تیر شوی دی.

بکیر: دا بکیر بن عبدالله الأشج رضی الله عنه دی. ددوی حالات (کتاب الموضوع باب من مضمض من السويق ولم يتوضأ) لاندې تیر شوی دی کویب: دا کویب بن ابی مسلم مدنی رضی الله عنه دی. ددوی حالات (کتاب الموضوع باب التثغف فی الموضوع) لاندې تیر شوی دی. (٤)
ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حالات (هدء الوحی) څلورم حدیث لاندې او (کتاب الإيمان باب کفران العشیر و کفر دون الکفر) لاندې تیر شوی دی. (٥)

د حدیث تشریح

قوله: فَمَا لَهُ يُسْتَقْسِمُ: حضوریاک په حیرانتیا سره او فرمائیل چه په ابراهیم باندې څه اوشو چه هغه په غشو باندې فالونه اویاسی. یعنی ابراهیم رضی الله عنه خو پیغمبر او موحد وو دداسې بدعت اوشرک ارتکاب خود هغه نه پیره لري خبره ده. د استفهام په معنی کنبی دی د غشو په ذریعه سره قسمت معلومول. قسم د (قسمت) نه د باب استفعال صیغه ده یعنی قسمت طلب کول د جاهلیت په زمانه کنبی به مشرکانو د عربو د کار د کولو یا نه کولو دپاره په غشو باندې خسږې ویستلو او خپل قسمت به ئی معلومولو. په غشو باندې به مختلف عبارتونه لیکلې شوي وو. په یو غشی باندې (امرئ یی)، او په بل باندې (نهانی یی)، وغیره لیکلې شوي وو. استقسام عرب به په سفر باندې تلل، واده کول یا د اهرم معلوماتو کولونه اول به ئی کولو. که په غشی باندې (امرئ یی) لیکلې شوي وو نو هغه به

(١) مرتخریجه فی کتاب الحج باب من کبر فی نواحي الکعبة رقم: ١٦٠١.

(٢) کشف الباری: ٣٢٧/٤.

(٣) کشف الباری: ٢٧٧/٣.

(٤) کشف الباری: ١٥٤/٣.

(٥) کشف الباری: ٢٠٥/٢، ٤٣٥/١.

نى دخيل معبود بت مشوره گنرله او هغه كار به نى كولو. او كه چرې (پهاني دوى) به ليكلې شوې وو نو هغه به نى دخيل معبود نهى گنرله او هغه كار به نى نه كولو. (١)

كله چه رسول الله ﷺ د فتح مكې نه پس بيت الله ته دننه داخل شو نو هلته نى د ابراهيم عليه السلام په شكل بت اوليدلو د چا په لاس كښي چه غشي ور كړې شوې وو. (٢)

[٣١٤٣]- حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامُ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ اَيُّوبَ، عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنْ اِبْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص: ٣٠]، لَمَّا رَأَى الصُّورَ فِي الْبَيْتِ لَمْ يَدْخُلْ حَتَّى أَمَرَ بِهَا فَبُحِثَتْ، وَرَأَى اِبْرَاهِيمَ وَاسْمَاعِيلَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ بِأَيْدِيهِمَا الْأَزْلَامَ فَقَالَ «مَا لَكُمْ اللهُ، وَاللَّهِ إِنْ اسْتَقْسَمَ بِالْأَزْلَامِ قَطُّ» [ص ٢٥٩-٢٦٠] [ر: ١٥٢٤]

تراجم رجال

ابراهيم بن موسى: دامشهور محدث ابواسحاق ابراهيم بن موسى التميمي عليه السلام دي. ددوى حالات (كتاب الحيف باب غسل الحائض رأس زوجها وترجمه) لاتدي تيرشوى دي. (٣)

معمر: دا ابو عروة معمر بن راشد بصرى عليه السلام دي. ددوى حالات (بدء الوحي) پنځم حديث لاتدي مختصر او (كتاب العلم باب كتابة العلم لاتدي تفصيلاً تيرشوى دي. (٤)

ايوب: دامشهور محدث ايوب سختياني عليه السلام دي. ددوى حالات (كتاب الإيمان باب حلاوة الإيمان) لاتدي تيرشوى دي. (٥)

عكرمة: مشهور امام حديث او تفسير ابو عبد الله عكرمه مولى ابن عباس عليه السلام دي. ددوى حالات (كتاب العلم باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: اللهم علمه الكتاب) لاتدي تيرشوى دي. (٦)

ابن عباس: دحضرت ابن عباس عليه السلام حالات (بدء الوحي) څلورم حديث لاتدي او (كتاب الإيمان باب كفران العهود وكفرون الكفر لاتدي تيرشوى دي. (٧)

دپورته ذكر شوي دواړو احاديثو ترجمه الباب سره مناسبت: دواړو رواياتو كښي دحضرت ابراهيم عليه السلام تذكره ده. ترجمه الباب نه ددي مناسبت ښكاره دي. ددواړو روايتونو سره متعلق تفصیلی مباحث كتاب الحج كښي اوگورڼي.

[٣١٤٥]- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ أَبِي سَعِيدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: قِيلَ يَا رَسُولَ اللهِ: مَنْ أَكْرَمَ النَّاسِ؟ قَالَ: «أَتْقَاهُمْ» فَقَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا سَأَلْنَاكَ، قَالَ: «فَيُؤَسِّفُ نَبِيَّ اللهِ ابْنُ نَبِيِّ اللهِ، ابْنُ نَبِيِّ اللهِ، ابْنُ خَلِيلِ اللهِ» فَقَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا سَأَلْنَاكَ، قَالَ: «فَعَنْ

(١) النهاية في غريب الحديث: ٤٥٥/٢ إرشاد الساري: ٢٧٥/٧.

(٢) إرشاد الساري: ٢٧٥/٧.

(٣) كشف الباري كتاب الحيض باب غسل الحائض رأس زوجها ص: ١٩٩.

(٤) كشف الباري: ٤٦/١، ٣٢١/٤.

(٥) كشف الباري: ٢٦/٢.

(٦) كشف الباري: ٣٦٣/٣.

(٧) كشف الباري: ٤٣٥/١، ٢٠٥/٢.

مَعَادِنَ الْعَرَبِ تَسْأَلُونَ؟ عِمَارٌ هُمْ فِي الْبَاهِلِيَّةِ عِمَارٌ هُمْ فِي الْإِسْلَامِ، إِذَا فَتَهُوا» قَالَ: أَبُو
أَسَامَةَ، وَمُعَاوِرٌ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ص [٢٦١] (١)

تراجم رجال

علي بن عبدالله: دا ابو الحسن علي بن عبدالله بن جعفر بصري رضي الله عنه دي. اود ابن المديني په نوم سره مشهور دي
ددوی تذکره (کتاب العلم باب الفهم في العلم) لاندې تیره شوي ده. (٢)

يحيى بن سعيد: دا يحيى بن سعيد بن فروخ القطان رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه
ما يحب لنفسه) لاندې تیره شوي ده. (٣)

عبيدالله: دا عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب رضي الله عنه دي. (٤)

سعيد بن أبي سعيد: دا سعيد بن أبي سعيد بن كيسان المقبري المدني رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب
الدعوى) لاندې تیره شوي ده. (٥)

عن ابيه: د سعيد المقبري والد ابو سعيد كيسان بن سعيد المقبري المدني رضي الله عنه دي. (٦)

حضرت ابو هريره رضي الله عنه واني چه د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه تپوس او کړې شو چه په خلقو کښې (د اعمالو په لحاظ سره) د
تولو نه زيات مرتبي والاڅوک دي؟ حضور پاك او فرمائيل چه څوک زيات پرهيزگاره وي. خلقو عرض او کړو چه
مونږ دا تپوس نه کوو. حضور پاك او فرمائيل (که چېرې د خانداني شرافت باره کښې تپوس کوئ) نو يوسف د
تولو نه افضل دي چه پخپله هم نبی وو، پلار ئی هم نبی وو نيکه هم نبی او غرنیکه ئی د الله تعالی خليل دي. د
پلار نه ئی ښکاره خبره ده چه حضرت يعقوب عليه السلام مراد دي د نيکه نه حضرت اسحاق عليه السلام او د غرنیکه نه
حضرت ابراهيم عليه السلام یعنی مسلسل څلور پشته په نبوت باندې وو اودا شرف هيچاته حاصل نه دي.

خلقو ونيل مونږ ددې باره کښې هم تپوس نه کوو. رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائيل (د معادن العرب تسألون) نو بيا تاسو د
عربود خاندان باره کښې تپوس کوئ (چه په دوی کښې څوک افضل دي؟ نو په دوی کښې چه څوک د جاهليت په
زمانه کښې شريف وو هغه په اسلام کښې هم شريف دي په دې شرط چه هغه علم او تفقه حاصله کړي.

معادن: د معدن په کسره د دال جمع ده. ددې معنی ده داسې ځانې دچرته نه چه د زمکې جواهرات لکه سره زر
سپين زر او تانبا وغيره راويستلې شی. (١) چنانچه کوم سړي د خير او سخاوت سرچينه وي دهغه په خټه کښې

(١) رواه أيضاً في نفس الكتاب باب قوله تعالى: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَأَخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلِّسَاءِ لِلَّذِينَ﴾ رقم: ٣٣٨٢ وباب ﴿أَمْ كُنْتُمْ﴾

﴿شُهَدَاءَ أَعْرَابٍ مِّنْ عَمَلِكُم مَّن دُكِّرُوا فِيهَا﴾ رقم: ٣٣٧٤ وباب ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى﴾ رقم: ٣٤٩٠ وفي كتاب التفسير

في تفسير سورة يوسف باب قوله تعالى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَأَخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلِّسَاءِ لِلَّذِينَ﴾ رقم: ٤٦٨٩ ومسلم في فضائل

الصحابة باب خيار الناس رقم: ٢٥٢٦ وفي كتاب البر والصلة باب الأرواح جنود مجنده، رقم: ٢٦٣٨ وفي كتاب الإسماء

الناس تبع لقریش رقم: ١٨١٨ وأبو داؤد في الأدب باب من يؤمر أن يجالس رقم: ٤٨٣٤.

(٢) كشف الباری: ٢٩٧/٣.

(٣) كشف الباری: ٢/٢.

(٤) كتاب الوضوء باب التبرز في البيوت رقم: ١٤٨.

(٥) كشف الباری: ٣٣٦/٢.

(٦) كتاب الأذان باب وجوب القراءة للإمام والمأمون في الصلوات كلها رقم: ٧٠٥٧.

نيكى او فياضى داخل وى هغه ته (معدن الخير والكرم) ونيلي شى. دلته د معادن نه خاندانى شرافت او نسبى علو مراد ده د چا طرف ته چه په نسبت كولو سره عرب فخر كوي. لفظ معادن په استعمال سره په استعداد او لياقت كښې د تفاوت طرف ته اشاره ده چه د بعض خلقو استعداد په اندازه د مرتبې معدنيات د الله تعالى فيوض قبلوى او د بعض استعداد د الله تعالى د فيوض او بركات د صلاحيت نه محروم وى خكه چه معدنيات د قدر و قيمت په لحاظ برابر نه وى په هغې كښې تفاوت ضرور وى. بڼكاره خبره ده چه سره زر او سپين زر دواړه برابر كيدې نه شى. (٢)

علامه طيبي رحمته الله عليه فرماني چه د جاهليت د زمانې تفاوت د نسبت او چتوالي د خانداني شرافت په لحاظ سره دي او په دين اسلام كښې تفاوت د علم او حكمت د استعداد په لحاظ سره دي. دواړه د شرافت علامات دي. فرق دادي چه رومي شرافت موروثي دي او ددي بنياد په صالح نسب باندې دي او بل شرافت كسبي دي او ددي بنياد په نيكت اعمالو باندې دي. (٢)

دويمه خبره دا ده چه رسول الله صلى الله عليه وسلم عربو ته معادن سره تشبيه وركړه چه څنگه معادن د نفيس او قيمتي جواهراتو د حفاظت مراكز دي دغه شان عرب هم د علوم او حكمت خزاني دي. (٣)

علامه طيبي رحمته الله عليه (أي الناس اكرم) ددي استفهامي جملې تشریح فرماني چه په دي كښې درې احتمال دي: ① اول احتمال دادي چه د اصحاب رسول صلى الله عليه وسلم سوال د نسبى شرافت نه قطع نظر صرف د نفس شرافت سره متعلق وو. ② دويم احتمال دادي چه د سوال تعلق حسبي او نسبي دواړو شرافتونو سره متعلق وو. ③ دريم احتمال دادي چه د سوال تعلق صرف حسبي شرافت سره متعلق وو. ددي نه پس دريم احتمال راجح گرځولو سره فرماني چه د نبى كريم صلى الله عليه وسلم ارشاد (فمن معادن العرب تسألون) نه معلوميرې چه د صحابه كرامو سوال صرف د حسبي شرافت سره متعلق وو مگر حضور پاك چه په جواب كښې كومه خبره ارشاد او فرمائيله په هغې كښې د حسبي او نسبي شرافتونو جمع كولو سره د (اذا فقهاوا) قيد هم اولگوو يعنى چه كوم يونسبي شرافت سره د جاهليت په زمانه كښې حسبي شرافت لكه همت او بهادري صبر او تحمل قابليت او سيادت او قيادت وغيره هم حامل پاتي دي. كه چرې

١) النهاية لابن الأثير: ١٦٩/٢.

٢) همده القاري: ٣٣٨/١٥ | ارشاد الساري: ٢٧٧/٧-٢٧٦ | الكنز المتواري: ٢٨١/١٣.

٣) شرح الطيبي: الجزء الأول: ٦٦١ رقم: ٢٠١ | ارشاد الساري: ٢٧٧/٧ فتح الباري: ١٢/٨ قال القسطلاني: فإن الأفضل من جمع بين الشرف في الجاهلية والشرف في الإسلام، ثم أرفعهم مرتبة من أضاف إلى ذلك التفقه في الدين ويقابل ذلك من كان مشروفاً في الجاهلية واستمر مشروفاً في الإسلام فهذا أدنى المراتب، والثالث من شرف بالإسلام، وفقه، ولم يكن شريفاً في الجاهلية، ودونه من كان ذلك، لكنه لم يتفقه، والرابع من كان شريفاً في الجاهلية ثم صار مشروفاً في الإسلام، فهذا دون الذي قبله، فالإيمان يرفع التفاوت المعبر في الجاهلية، فإذا تعلّى الرجل بالعلم والحكمة استجلب النسب الأصلي، فاجتمع شرف النسب مع شرف الحساب، ومفهومه أن الوضع المسلم المتعلّى بالعلم أرفع منزلة من الشر يف المسلم العاطل، وما أحسن ما قال الأحنف:

كُلُّ عَزِيزٍ إِنْ لَمْ يُوطَدْ بِعِلْمٍ فإلى الذُّلِّ ذات يوم يصير

وقال آخر:

ما الشرف الموروث لا درّده لمحتسب إلا بأخر مكتسب

وقال الآخر:

إن السرى إذا سرى بنفسه وابن السرى إذا سرى أسراهما [ارشاد الساري: ٢٧٧/٧]

٤) عمدة القاري: ٣٣٨/١٥ | ارشاد الساري: ٢٧٧/٧ | الكنز المتواري: ٢٨١/١٣.

دا صفتونه په اسلام کښې د داخلیدو نه پس هم باقی پاتې شی نو داسې سړې د ټولو نه زیات صاحب شرافت دې په دې شرط چه په هغه کښې د شریعت د علم پوهه هم وی. (۱)

علامه رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د صحابه کرامو سوال د ټولو نه اول په دې صفاتو باندې محمول کړو کوم سره چه انسان نیک اعمال او د نیکو عاداتو په صورت کښې متصف وی. یعنی: (العرف الحاصل بالأعمال الصالحة والنخال المحمودة المكسبة) باندې محمول کړل. لیکن چه کله صحابه کرامو حضراتو دا اوونیل چه دهغوی مراد دا نه دې نو په دغه خل حضور پاک دهغوی سوال په هغه صفاتو باندې محمول کړو چه په انسان کښې په فطری او خلقی توگه باندې موجود وی. لکه همت بهادری صبر او تحمل قابلیت سیادت وغیره. ددې صفاتو مدار خونه په اکتساب باندې وی اونه دا د بل د وجې نه منسوب کیږي. چنانچه حضور پاک په جواب کښې ارشاد او فرمائیلو: (خيارهم في الجاهلية خيارهم في الإسلام) چه الله تعالی کوم فطری خصائل او عادات حسنه په خپلو بندیگانو کښې راپیدا کړی دی دهغې په وجه هغه بندیگان د جاهلیت او اسلام دواړو زمانو کښې د تعریف قابل گرځولې شی. لکه فاروق اوصدیق رضی اللہ عنہ کښې کوم د جاهلیت د زمانې صفات حسنه موجود وو هم هغه په اسلام کښې هم باقی پاتې شو او داسې دغه حضرات د دغه صفاتو په وجه هم په دواړو زمانو کښې د تعریف قابل پاتې شو. (۲)

قوله: إذا فقهوا: د قاف کسره سره عَلِمَ تَعَلَّمَ په وزن باندې سمع د باب نه وی نو فقه په معنی د پیرندلو او پوهیدلو راځي. یعنی په دې شرط چه عرب پوهه او هوښیار جوړ شی. که چرې د قاف ضمه سره وی نو د شریعت په اصطلاح کښې ددې معنی ده فقیه جوړیدل او د شریعت د علم ماهر کیدل. (په دې صورت کښې «إذا فقهوا» مطلب دې په دې شرط چه عرب فقیه او د دین د علومو عالمان جوړ شی. په اول صورت کښې دا متعدی او په دویم صورت کښې لازم دې. والله اعلم. (۳)

قَالَ أَبُو اسَامَةَ وَمُعْتَمِرٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. [۳۱۹۴، ۳۲۰۳، ۳۲۰۱، ۳۳۰۱، ۴۴۱۲].
 د تعلیق شرح: ددې تعلیق نه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دادې چه د باب مذکور روایت یحیی بن سعید رحمۃ اللہ علیہ د (عن عبد الله عن سعيد بن أبي هريرة) په طریق سره نقل کړې دې لیکن ابواسامه حماد بن اسامه رحمۃ اللہ علیہ او معتمر بن سلیمان د یحیی بن سعید پر خلاف روایت په سند کښې سعید بن ابی سعید او ابو هریره رضی اللہ عنہما په مینځ کښې د ابوسعید کیسان د واسطې نه بغیر عن سعید عن ابی هریره په طریق سره نقل کړې دې. (۴)

د ابواسامه تعلیق امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ (باب قول الله تعالى: (لَقَدْ كَانَ لِنُوحٍ وَأَخِيَّتِهِ الْآيَاتُ))، لاندې او د معتمر بن سلیمان تعلیق د یعقوب رحمۃ اللہ علیہ په تذکره کښې (باب (أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتَ))، لاندې موصولاً روایت کړې دې. د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په حدیث باب کښې خلیل الله یعنی د ابراهیم رحمۃ اللہ علیہ ذکر دې. ترجمه الباب سره ددې مناسبت واضح دې. (۵)

(۱) الكنز المتواری: ۲۸۲/۱۳.

(۲) الكنز المتواری: ۲۸۱/۱۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۳۸/۱۵ | ارشاد الساری: ۲۷۷/۷.

(۴) ارشاد الساری: ۲۷۷/۷.

(۵) ارشاد الساری: ۲۷۷/۷ فتح الباری: ۸۰/۸ عمدة القاری: ۳۳۸-۳۳۹/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۳۸/۱۵.

[٣١٤٦]- حَدَّثَنَا مُؤَمَّلٌ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، حَدَّثَنَا أَبُو رَجَاءٍ، حَدَّثَنَا سَمُرَةٌ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا نَبِيُّ اللَّيْلَةِ آتِيَانِ، فَأَتَيْنَا عَلَى رَجُلٍ طَوِيلٍ، لَا أَكَادُ أَرَى رَأْسَهُ طَوِيلًا، وَإِنَّهُ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» [ص ٢٦٦] [ر: ٨٠٩] (١)

ترجمه: سمرة بن جندب رضي الله عنه وانی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل د شپی (خوب کنبی) ماله دوه فریستی راغلی اوزه نی یو اوږد سر ی له بوتلم (دومره اوږد وو چه) نیزدی وه چه دهغه سر اونه وینم. هغه ابراهیم علیه السلام وو. حضور پاک له راتلونکې دوه فریستی حضرت جبرائیل علیه السلام او حضرت میکائیل علیه السلام وو. (لا اکاد اری راسه طولاً) د تمیز کیدو په وجه منصور دې. (١)

دا د یو اوږد حدیث جز دې. (کتاب الجنائز باب ما قبل فی اولاد المشرکین) لاندې تفصیل او گورنی.

[٣١٤٤]- حَدَّثَنِي بَيَانُ بْنُ عَمْرٍو، حَدَّثَنَا النَّضْرُ، أَخْبَرَنَا ابْنُ عَوْنٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا وَذَكَرُوا لَهُ الدَّجَالَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ مَكْتُوبٌ كَافِرٌ، أَوْ كَافِرٌ، قَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: «أَمَّا إِبْرَاهِيمُ فَأَنْظُرُوا إِلَى صَاحِبِكُمْ، وَأَمَّا مُوسَى فَجَعَدَ أَدَمُ عَلَى جَمَلٍ أَحْمَرَ مَخْطُومٍ مِغْلَبَةٍ كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِ إِذَا نَحَدَرَ فِي الْوَادِي» [ص ٢٦٦] [ر: ١٢٨٠] (٢)

تراجم رجال

بیان بن عمرو: دا ابو محمد بیان بن عمرو العابد رضي الله عنه دې. د دوی تذکره (کتاب التهجید باب تعاهد رکعی الفجر الخ) لاندې تیره شوې ده.

النضر: دامشهور محدث نضر بن شمیل، ابو الحسن البصری ثم الکوفی رضي الله عنه دې. د دوی تذکره (کتاب الوضوء باب حمل العذرة مع الماء فی الاستنجاء) لاندې تیره شوې ده. (٣)

ابن عون: دا عبد الله بن عون بن اربطبان مزنی بصری رضي الله عنه دې. د دوی کنیت ابو عون دې. د دوی تذکره (کتاب العلم باب قول النبی صلی الله علیه وسلم، رب مبلغ أوعى من سامع) لاندې تیره شوې ده. (٤)

مجاهد: شیخ القراء والمفسرین ابو الحجاج مجاهد بن حبر مکی قرشی رضي الله عنه دې. د دوی تذکره (کتاب العلم باب الفهم فی العلم) لاندې تیره شوې ده. (٥)

قوله: ذَكَرُوا لَهُ الدَّجَالَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ مَكْتُوبٌ كَافِرٌ أَوْ كَافِرٌ: حضرت ابن عباس رضي الله عنهما ته خلقو او خودل چه د دجال د دوارو سترگو په مینځ کنبې کافریا (ددې لفظ) حروف مقطعات ک ک ف ر به لیکلې شوې وی. دا په حقیقت باندې محمول دی چه د دجال د دوارو سترگو په مینځ کنبې به کافر لیکلې شوې وی. دا دهغه د کافر او دجال کیدو

(١) مرتخریجه فی کتاب الأذان باب استقبال الإمام الناس إذا سلم رقم: ٨٤٥

(٢) فتح الباری: ٥٤٦/١٥

(٣) مرتخریجه فی کتاب الحج باب التلبیة إذا انحدر فی الوادی رقم: ١٥٥٥.

(٤) ص: ٤٠١.

(٥) كشف الباری: ٢٢٤/٣.

(٦) كشف الباری: ٣٠٧/٣.

حسی علامت به وی هر مومن به دا علامت لیدلو سره دهغه پیژندگلو کوی که هغه لیکونکې لوستونکې وی او که نه وی. (۱)

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه نه دی اوریدلی (چه د دجال د دوارو سترگو په مینخ کښې به کافر لیکلې شوې وی) لیکن حضور پاک دا فرمائیلی دی چه که تاسو ابراهیم علیه السلام لیدل غواړئ نو خپل صاحب (یعنی ماته او گورنی). مطلب دا چه زما صورت حضرت ابراهیم علیه السلام سره ډیر ملاویرې اود موسی علیه السلام بدن کم او رنگ غنم رنگې، په سور او بن باندې سور کوم ته چه پیژوان لگیدلې وی. دا پیژوان د کهجورې د اوج پوستکې وو لکه چه زه هغه ته گورم او هغه په وادی (ازرق) کښې تکبیر ویونکې راکوز شو.

د کتاب الحج په روایت کښې د تلبیه تصریح ده. په هغې کښې دی چه حضور پاک او فرمائیل چه موسی علیه السلام ته مې اوکتل نو هغه د احرام په حالت کښې په یوه وادنی کښې تلبیه ونیلو سره راکوز شو. (۲) دا واقعه خو یا په حقیقت باندې محمول کیدې شی چه حضور پاک هغه په لیلۃ الأسراء کښې لیدلې وی یا بیا ممکن ده چه په خوب کښې لیدلې وی اود انبیاء خوب هم وحی وی. (۳)

دهدیت ترجمه الباب سره مناسبت: د روایت مطابقت ترجمه الباب سره ښکاره دي. (۴)

[۳۱۷۸] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا مَغِيرَةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْقُرَشِيُّ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اخْتَنَنَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ ابْنُ مَحْمُودٍ سَنَةَ بِالْقُدُومِ»، حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، وَقَالَ «بِالْقُدُومِ مُحَقَّقَةً»، تَابِعَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، تَابِعَهُ عَجْلَانٌ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَرَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ [ص ۲۶۸] (۵)

شرح حدیث

قوله: جعد: جعد جیم فتحه او عین سکون سره. علامه کرمانی رحمته الله علیه لیکلی دی چه د دې لفظ په معنی کښې دوه احتمال دی: ① یوا احتمال خودادې چه دې نه مراد جعودة اللحم یعنی د بدن کموالی کیدل وی. ② اودویم احتمال دادې چه دې نه مراد جعودة الشعر یعنی د وینستو گورگوچې کیدل وی، لیکن دلته مراد جعودة اللحم دې ځکه چه په بعض روایاتو کښې دهغوی پاره کښې رجل الشعر تصریح موجود ده. (۶) او رجل الشعر مطلب د وینستو په څه اندازه باندې گورگوچې کیدل دی اود وینستو صفات سبوطة (د نرمو وینستو والا کیدل او جعودة مینخمي صفت دې). (۷)

(۱) إرشاد الساری: ۲۷۸/۷ عمدة القاری: ۳۳۹/۱۵.

(۲) کتاب الحج باب التلبیه إذا مخدر فی الوادی رقم: ۱۵۵۵.

(۳) إرشاد الساری: ۲۷۸/۷.

(۴) عمدة القاری: ۳۳۹/۱۵.

(۵) أخرجه الإمام البخاری فی کتاب الاستئذان باب الختان بعد الکبر، وتنف الإبط أيضاً، رقم الحدیث: ۲۹۸۶ ورواه الإمام مسلم فی کتاب الفضائل باب من فضائل إبراهیم الخلیل صلی الله علیه وسلم رقم الحدیث: ۱۴۱۶ وجامع الأصول فی احادیث الرسول: ۷۷۶/۴ رقم الحدیث: ۲۹۳۳.

(۶) عمدة القاری: ۳۳۹/۱۵ إرشاد الساری: ۲۷۸/۷.

(۷) النهاية لابن الأثیر: ۱/۴۰۶.

قوله: آدم: دا لفظ آدمه نه ماخوذ دې او کله چه دا لفظ د انسانانو باره کښې وئیلې شی نو دې نه غنم رنگې مراد وی او کله چه د اوبن باره کښې وئیلې شی نو هغه وخت خاکی یا خپرنگ مراد وی. (۱)

قوله: خلبه: دامفرد دې اود دې جمع خَلْبٌ راخی ددې معنی د کهبجورې د بښاخ ده اودلته مراد داسې پیزوان دې چه دکهبجورې د پوستکی نه جور کړې شوی وی. (۲)

د ابراهیم علیه السلام د سنتیدو بیان: رسول الله ﷺ فرماینلی دی چه ابراهیم علیه السلام د اتیاؤ کالو په عمر کښې په قدوم سره سنت او کړو.

قوله: قدوم: د آل په تخفیف سره د یو آله نوم دې او په تشدید سره د یو کلی نوم دې کوم چه د شام بشار حلب کښې واقع دې. یعنی ابراهیم علیه السلام په مقام قدوم کښې سنت او کړو یانی د قدوم آله استعمالولوسره سنت او کړو. د اکثر حضراتو په نیز دا تخفیف سره دې اودې نه آله مراد ده. (۳)

علامه کرمانی علیه السلام فرمائی چه لفظ قدوم د آل تخفیف سره اوتشدید دواړو سره نقل دې. تخفیف سره د آله نوم دې او دکلی نوم کیدو په صورت کښې تخفیف اوتشدید دواړه شان دې. لهذا کومو حضراتو چه تشدید سره روایت کړې دې نو هغه وخت مراد صرف کلی دې او چاچه تخفیف سره روایت کړې دې نو آله او کلی دواړه مراد کیدې شی. لیکن اکثر حضراتو تخفیف راجح گرځولې دې او دې نه نی مراد آله گرځولې ده. (۴)

حافظ ابن حجر علیه السلام هم دې ته ترجیح ورکړې ده. (۵) ددې تائید په یوبل روایت سره کسری کوم چه ابو یعلیٰ علیه السلام د علی بن رباح علیه السلام په طریق سره نقل کړې دې. د روایت الفاظ دادی: (أمر ابراهیم بالختان، فاختن بقدم فاشتد علیه، فأوحى الله إليه أن عجلت قبل أن نامرك بالته، فقال: يا رب كرهت أن أواخرمك) (۶) الله تعالی رب العزت حضرت ابراهیم علیه السلام ته د سنت حکم ورکړو، حکم ملاویدو سره حضرت ابراهیم علیه السلام قدوم په آله سره دهغې تعمیل او کړو مگر په دې عمل سره هغوی ته تکلیف محسوس شو. په دې باندې الله تعالی وحی نازل کړه چه تا د آله سره متعلق زمونږ د حکم بیانولونه وړاندې دغه عمل پوره کړو د کوم په وجه چه ته تکلیف او سختی سره مخ شوی. حضرت ابراهیم علیه السلام اوفرمائیل ای زما ربه ستا د حکم ملاویدو نه پس په دې کښې تاخیر کول زما خوښ نه دی.

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ: أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ: حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ: (بِالْقَدُومِ) مُحَقَّقَةً. تَابَعَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ. وَتَابَعَهُ عَجَلَانٌ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ وَبِوَاوٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو عَنْ أَبِي سَلَمَةَ. [۵۹۶۰]

د قدوم تشدید اوتخفیف باره کښې دوه رانې وې. امام بخاری علیه السلام د تخفیف والارائې له ترجیح ورکړه او دهغې په تائید کښې نی مذکوره روایت اود دې متابعات ذکر کړی دی.

د روایت مقصد: دا روایت نقل کولوسره امام بخاری علیه السلام دا خودل غواړی چه ابو الیمان علیه السلام دې نه اول روایت عن شعيب عن أبي الزناد په سند سره نقل کړې دې اود قدوم په تلفظ کښې د تخفیف تصریح کړې ده. (۷)

(۱) النهاية لابن الأثير: ۴۶/۱ عمدة القاری: ۳۳۹/۱۵ إرشاد الساری: ۲۷۸/۷.

(۲) النهاية: ۵۱۵/۱.

(۳) فتح الباری: ۲۷۹/۷ إرشاد الساری: ۲۷۹/۷.

(۴) شرح الكرمانی: ۱۵/۱۴ فتح الباری: ۴۸۱/۸ الكنز المتوارى: ۲۸۳/۱۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۱/۷.

(۶) فتح الباری: ۴۸۱/۸ المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانية: ۴۷/۲ رقم الحدیث: ۷۴ دارالعاصمة دارالغیث.

(۷) عمدة القاری: ۳۴۰/۱۵ دارالکتب العلمیة.

تابعه عبدالرحمن بن اسحاق عن..... الخ اولنی متابعت مسد بجمله بشر بن المفضل عن عبد الرحمن بن اسحاق به طریق سره موصولاً روایت کړې دی. د روایت الفاظ دادی: اختن ابراهیم بعد ما میت به ثمانین واختن بالقدم بجمله دویم متابعت امام احمد بن حنبل بجمله د یحیی القطان عن ابن عجلان به طریق سره د حضرت ابوهریره بجمله نه موصولاً. د حضرت قتیبه بجمله پورته ذکر شوی روایت به شان نقل کړې دي ^(۱).

د شعيب بن ابی حمزه حمصی بجمله روایت امام بخاری بجمله نقل کولو سره او فرمائیږي چه هغوی په قدوم کښې د تخفیف تصریح فرمائیلې ده. دلته نسی د دغه روایت متابعت ذکر کړې دی چه قدوم تخفیف سره روایت کولو کښې عبدالرحمن بن اسحاق د شعيب متابعت کړې دي بل متابعت عجلان بجمله مولى فاطمه بنت عتبة بن ربیع، دي هغه هم د تخفیف تصریح کړې ده. په دي دویم متابعت کښې لفظ تابعه ضمیر مفعول یا خو د شعيب بجمله طرف ته راجع دي یا عبدالرحمن بن اسحاق بجمله طرف ته یعنی عجلان د شعيب بن ابی حمزه حمصی یا عبدالرحمن بن اسحاق متابعت کړې دي ^(۲).

قوله: وَرَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ: یعنی د حضرت ابوهریره بجمله کوم روایت چه د ابویمان عن شعيب به طریق سره نقل دي هم دغه روایت د محمد بن عمرو عن ابی سلمه به طریق سره نقل دي او په هغې کښې هم لفظ قدوم کښې د دال د تخفیف تصریح ده. دا روایت ابو یعلی بجمله په خپل سند کښې محمد بن عمرو عن ابی سلمه بن عبدالرحمن بن عرف عن ابی هریره بجمله به طریق سره موصولاً روایت کړې دي ^(۳). د روایت الفاظ دادی: اختن ابراهیم علی رأس ثمانین سنة واختن بالقدم ^(۴).

د پورته ذکر شوو دواړو متابعاتو مقصد: ابوذر او ابو الوقت د نسخونه سوا ذکر شوی دواړه متابعات هم په دغه ترتیب سره درج دی. او د دي متابعاتو مقصد په قدوم کښې د تخفیف تائید دي. خو د ابوذر او ابو الوقت په نسخو کښې ذکر شوی دواړه متابعات او (رواه محمد بن عمرو عن ابی سلمه) د نورو نسخو برعکس (حدثنا ابوالیمان اخو لنا شعيب حدثنا ابوالزناد بالقدم مخففة) نه اول درج دی. د دي دواړو نسخو په رنرا کښې مذکوره متابعات او د محمد بن عمرو بجمله د روایت تعلق قتیبه بن سعید د روایت سره وی او مقصد به په دي صورت کښې دا شی چه د قتیبه بن سعید په روایت کښې د سنت په وخت د حضرت ابراهیم بجمله عمر اتیا کاله نقل دي نو په دي باندې نور روایات هم متفق دی چه د ابراهیم بجمله سنت د اتیاؤ کالو په عمر کښې شوي ^(۵).

خلاصه دا چه د مشهور ترتیب مطابق د عبدالرحمن بن اسحاق او عجلان متابعات او د محمد بن عمرو د روایت تعلق (حدثنا ابوالیمان اخو لنا شعيب) سره به کیرې او مقصد د قدوم په تخفیف کښې د نورو روایاتو موافقت به نقل کولې شی خو د ابوذر او ابو الوقت په نسخو کښې د ترتیب مطابق دهغې تعلق (حدثنا قتیبه بن سعید) سره کیرې او مقصد: اختن ابراهیم علیه السلام هو این ثمانین، باندې د نورو روایاتو موافقت بیانول وی. دا فرق په ذهن کښې ساتل ضروری دی.

^(۱) فتح الباری: ۴۸۱/۸ عمده القاری: ۳۴۱/۱۵.

^(۲) مسند الإمام أحمد بن حنبل: ۳۸۳/۱۵ رقم الحديث ۹۶۲۲ مؤنة الرسالة.

^(۳) إرشاد الساری: ۲۷۹/۷.

^(۴) عمده القاری: ۳۴۱/۱۵ و مسند ابی یعلی الموصلی: ۳۸۴/۱۰ رقم الحديث: ۵۹۸۱ دار المامون للتراث.

^(۵) تهذیب الکمال: ۲۹/۱۱ و تهذیب التهذیب: ۷۱/۴.

^(۶) عمده القاری: ۳۴۰/۵ إرشاد الساری: ۲۸۰/۷-۲۷۹.

دا روایات به دې خبره باندې متفق دی چه د سنت په وخت د حضرت ابراهیم علیه السلام عمر مبارک اتیا کاله وو. خود ابن حبان رحمته الله د تخریج کړې شوی روایت نه معلومېږي چه د سنت په وخت دهغوی عمر یوسل شل کاله وو. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني په ظاهره د ابن حبان رحمته الله روایت کړې شوی روایت کښې څه عبارت ساقط شوی دې څکه چه یوسل او شل کاله د حضرت ابراهیم ټول عمر وو. بعض حضراتو په دواړه قسم روایاتو کښې داسې جمع ورکړې ده چه پورته ذکر شوی روایاتو کښې اتیا کاله مبدأ نبوت دې یعنی د نبوت په اتیايم کال باندې هغوی سنت کړې او د ابن حبان رحمته الله په روایت کښې مبدأ ولادت وی یعنی د پیدائش نه ۱۲۰ کاله پس هغوی سنت او کړو (۱)

[۳۱۷۹]- حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ تَلَيْدٍ الرَّعِينِيُّ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمْ يَكْذِبْ [إِبْرَاهِيمَ] إِلَّا ثَلَاثًا» [ص ۲۷۳] (۲)

تراجم رجال

سعید بن تلید: دا سعید بن عیسی بن تلید الرعینی القتیانی رحمته الله دې په عام توګه د نیکه طرف ته نسبت کولو سره د دوی نوم سعید بن تلید لیکلې کیږي. (۱)
دوی د رشدين بن سعد، زین بن شعيب المعافری، سفیان بن عیینه، عبد الله بن وهب، امام محمد بن ادریس شافعی او مفضل بن فضالة رحمهم الله غوندې اعلام الحدیث نه د حدیث روایت کړې دې. دوی نه امام بخاری، ابویکر عبد الله بن محمد بن ابی شیبه، ابوحاتم محمد بن ادریس الرازی، ابوالنضر محمد بن حسن الفارسی، محمد بن حمید الرعینی، هاشم بن یونس القصار رحمهم الله احادیث روایت کړې دي. (۲)
ټولو ائمه جرح او تعدیل د دوی توثیق کړې دي. امام ابوحاتم رازی رحمته الله د دوی باره کښې فرمانيلی (ثقة لا بأس به). (۳) ابن حبان دهغوی تذکره ثقات کښې کړې ده. (۴)
امام دارقطنی فرمانيلی (ثقة لا بأس به). (۵) حافظ ذهبی رحمته الله حافظ ابن حجر رحمته الله علامه مغلطانی حنفی رحمته الله هم دهغوی توثیق کړې دي. (۶) امام بخاری رحمته الله دهغوی نه اته احادیث روایت کړې دي. (۷)
ابن وهب: دا مشهور امام حدیث و فقه ابو محمد عبد الله بن وهب بن سلم قرشی عصری رحمته الله دې د دوی تذکره (کتاب العلم باب متى يصح سماع الصغیر کښې تیره شوي ده. (۸)
جریر: دا جریر بن حازم بن زید الازدی البصری رحمته الله دې. (۹)

(۱) فتح الباری: ۴۸۱/۸.

(۲) من تخریجه فی کتاب البیوع باب شراء السلوک من الحریر و هبته و عتقه رقم: ۲۲۱۷.

(۳) تهذیب الکمال: ۲۹/۱۱ تهذیب التهذیب: ۷۱/۴.

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورنی تهذیب الکمال: ۳۰/۱۱-۲۹ تهذیب التهذیب: ۷۱/۴.

(۵) الجرح والتعديل: ۵۱/۴ رقم الترجمة: ۵۳۴۲.

(۶) ثقات ابن حبان: ۱۶۱/۱.

(۷) تهذیب التهذیب: ۷۱/۴.

(۸) تهذیب التهذیب: ۷۱/۴ کمال تهذیب الکمال: ۳۳۸/۵.

(۹) کمال تهذیب الکمال: ۳۳۸/۵.

(۱۰) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۱۱) کتاب الصلاة باب الخوخة والمر فی المسجد رقم: ۴۶۷.

ايوب: دا ابويكر ايوب بن ابى تميمه كيسان سختيانى بصرى رحمته دي. ددوى تذكره (كتاب الايمان باب حلاوة الايمان) لاتدي تيره شوې ده. (١)

محمد: دامشهور تابعى ابويكر محمد بن سيرين انصارى بصرى رحمته دي. ددوى تذكره (كتاب الايمان باب اتباع الجنائز من الايمان) لاتدي تيره شوې ده. (٢)

قوله: لَمْ يَكْذِبْ اِبْرَاهِيمُ الا لَلْاَثَلَا: ابراهيم عليه السلام به ژوند كښې كله هم دروغ نه دى ونيلى مگر درې ځل. په دې باندې تفصيلى بحث په راتلونكى حديث كښې راځي.

[٣١٨٠] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَحْبُوبٍ، حَدَّثَنَا حَمَادٌ [ص: ٣١٨] بِنُ زَيْدٍ، عَنْ أَبِي أَيُّوبَ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "لَمْ يَكْذِبْ اِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ الا لَثَلَاثَ كَذَبَاتٍ، يَنْتَهِنُ مِنْهُنَّ فِي ذَاتِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ، قَوْلُهُ {إِنِّي سَقِيمٌ} [الصافات: ٨٩]. وَقَوْلُهُ: {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا} [الأنبياء: ٣٣]. وَقَالَ: بَيْنَا هُوَ ذَاتَ يَوْمٍ وَسَارَةَ، إِذْ أَتَى عَلَى جَبَّارٍ مِنَ الْجَبَابِرَةِ، فَقِيلَ لَهُ: إِنَّ هَاهُنَا رَجُلًا مَعَهُ امْرَأَةٌ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ، فَأَرْسَلْ إِلَيْهِ فَسَأَلَهُ عَنْهَا، فَقَالَ: مَنْ هَذِهِ؟ قَالَ: أُخْتِي، فَأَتَى سَارَةَ قَالَ: يَا سَارَةُ: لَيْسَ عَلَيَّ وَجْهَ الْأَرْضِ مُؤْمِنٌ غَيْرِي وَغَيْرِكَ، وَإِنَّ هَذَا سَأَلَنِي فَأَخْبَرْتَهُ أَنَّكَ أُخْتِي، فَلَا تُكْذِبِينِي، فَأَرْسَلَ إِلَيْهَا فَلَمَّا دَخَلَتْ عَلَيْهِ ذَهَبَ يَتَنَاهَا وَلَهَا يَبِيدُهُ فَأَجِدُ، فَقَالَ: ادْعِي اللَّهَ لِي وَلَا أَضْرُكَ، فَدَعَتْ اللَّهَ فَأَطْلِقَ، ثُمَّ تَنَاوَهَا الثَّانِيَةَ فَأَجِدُ مِثْلَهَا أَوْ أَشَدَّ، فَقَالَ: ادْعِي اللَّهَ لِي وَلَا أَضْرُكَ، فَدَعَتْ فَأَطْلِقَ، فَدَعَا بَعْضَ حَبِيبَتِهِ، فَقَالَ: إِنَّكُمْ لَمْ تَأْتُونِي بِأَنْسَانٍ، أَمَّا أَتَيْتُمُونِي بِشَيْطَانٍ، فَأَخَذَ مَهَا حَجْرًا، فَأَتَتْهُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي، فَأَوْمَأَ يَبِيدُهُ: مَهْيَا، قَالَتْ: رَدَّ اللَّهُ كَيْدَ الْكَافِرِ، أَوِ الْقَاجِرِ، فِي نَجْوَاهُ، وَأَخَذَ مَهَا حَجْرًا" قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ تِلْكَ أَمْكُرُ تَائِبِي مَاءِ السَّمَاءِ [ص ٢٧٤-٢٧٥] [ر: ٢١٠٤] (٣)

تراجم رجال

محمد بن محبوب: دا ابو عبد الله محمد بن محبوب البنانى بصرى رحمته دي (٤)

حماد بن زيد: دا حماد بن زيد بن درهم الازدى البصرى رحمته دي. ددوى تذكره (كتاب الايمان باب المعاصى من امر الجاهلية ولا يكفر صاحبها...) لاتدي تيره شوې ده. (٥)

دايوب سختيانى رحمته او محمد بن سيرين رحمته حواله د شاته حديث لاتدي مونږ وركړې ده.

دا ابراهيم عليه السلام ثلاث كذبات: لَمْ يَكْذِبْ اِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ الا لَثَلَاثَ كَذَبَاتٍ، يَنْتَهِنُ مِنْهُنَّ فِي ذَاتِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ قَوْلُهُ {إِنِّي سَقِيمٌ} وَقَوْلُهُ {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا}.

(١) كشف الباري: ٢/٢٦.

(٢) كشف الباري: ٢/٥٢٤.

(٣) مرتخيجه في كتاب البيوع باب شراء المملوك من الحرى وعتقه الخ رقم: ٢٢١٧.

(٤) اوگورنى كتاب الفصل باب تفريق الفصل والوضوء رقم: ٢٦٥.

(٥) كشف الباري: ٢/٢١٩.

حضرت ابوهریره رضی الله عنہ وائی چه رسول الله صلی الله علیہ وسلم فرمائیلی ابراهیم علیہ السلام تول عمر کنسې دروغ نه دی وئیلی مگر درې خل په دې کنسې دوه خل خو خالص د الله تعالی په ذات کنسې وو. یو د هغوی دا وینا چه زه بیمار کیدونکې یم دویم دا وینا کول چه دا د (نورو بتانوماتولو) کار خودې غم بت کړې دې

قوله: کذبات. ابوالبقاء، بغوی رضی الله عنہ فرمائی چه ذال مفتوح لوستل ډیر بهتر دی او ددې واحد کذبة د ذال په سکون سره دې اودا (ضیعة وضیعات) په شان نه دې خکه هغه هم ساکن الاوسط دی مگر په جمع کنسې به هم دا ساکن لوستلې کیږی. (۱)

د کذب اول بیان او دهغې توجیه: حضرت ابراهیم علیہ السلام د اختر د پاره د قوم سره تللونه معذرت کړې وو او فرمائیلی وو **(اِنَّ سَقِیْمًا)** زه بیمار یم حالته که بیمار نه وو. د سقم اطلاق په خپل نفس باندې صورتاً وو حقیقتاً نه وو او مقصدنی دا وورائی سقیم القلب فی الخروج معکم یعنی زما زړه تاسو سره د وتلو دپاره تیار نه دې چه تاسو به هلته د کفر په اوشرک په اعمالو ارتکاب کوئی. (۲)

بعض حضراتو ددې دا مطلب بیان کړې دې چه سقیم دلته (سقیم الحجة) په معنی کنسې دې اود ابراهیم علیہ السلام مقصد دا وو چه (انی سقیم الحجة فی الخروج معکم) (زه سقیم الحجة یم زما سره ستاسو د تلو دپاره هیڅ دلیل نشته دکوم په بنیاد چه زه تاسو سره لاړ شم. که چرې ابراهیم علیہ السلام د نه تلو حقیقت دا وینا کولوسره خودلې وې چه تاسو به د اختر په میلو کنسې د شرک په شغلونو ارتکاب کوئی اوزه دغه شرک کیږه گناه گنم نوبینکاره خبره وه چه خلق به غصه کیدل او حالات به یو ناخاپه د هغوی په حق کنسې خرابیدل.

په دې کنسې یو احتمال دادې چه سقیم د فعیل په وزن باندې اسم فاعل په معنی کنسې وی او اسم فاعل د مستقبل په معنی کنسې په کثرت سره استعمالیږی. په دې صورت کنسې به **(اِنَّ سَقِیْمًا)** د ساقم په معنی کنسې شی مطلب به داشی چه زه په راتلونکی وخت کنسې بیماریدونکې یم. سرې بهر حال بیمار یږی خو. (۳)

دا هم کیدې شی چه د سقم نه مرگ مراد وی دمرگ نه مفر نه وې کوم یو وخت هم راتلې شی. په دې صورت کنسې به د سقیم نه د حضرت ابراهیم علیہ السلام مقصد داشی چه زما مرگ کوم یو وخت هم راتلې شی زه راتلونکی وخت کنسې مړ کیدونکې یم. (۴)

د سرې طبیعت او مزاج چه هروخت په اعتدال باندې وی داسې ډیر کم کیږی. اکثر په طبیعت او مزاج کنسې اعتدال نه وی. کیدې شی د ابراهیم علیہ السلام طبیعت په اعتدال باندې نه وو اود مزاج د اعتدال نه وتلو کیفیت هغه په سقم سره تعبیر کړې وی. (۵)

د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په یو روایت کنسې دی چه ابراهیم علیہ السلام په بت خانه کنسې وو. کله چه خلقو هغه ته د وتلو دپاره او وئیل نو ابراهیم علیہ السلام او فرمائیل **(انی مطعون)** زه طاعون وهلې یم. په هغه زمانه کنسې په نسبت د نورو بیمارو د طاعون مرض عام وو. په دې وجه هغه خلق د طاعون نه ډیر ویریدل او په دې ویره نی هغه د خان سره په بوتلو باندې تیار نه شو. (۶)

(۱) للاع الصبیح بشرح الجامع الصحیح: ۴۵/۹.

(۲) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۸ شرح مسلم للنووی: ۱۲۵/۱۵ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۵) فتح الباری: ۴۸۲/۸ إرشاد الساری: ۲۸۲/۷ شرح مسلم للنووی: ۱۲۵/۱۵ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۶) إرشاد الساری: ۲۸۲/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۲۸۲/۷.

علامه نووی رحمته د بعض حضراتو قول نقل کړې دې چه کوم وخت دا خبرې اترې کیدې هم هغه وخت په ابراهیم علیه السلام باندې تبه راوړانه وه. لکه چه ابراهیم علیه السلام ته علم وو چه زه به په لږ ساعت کښې بیمار شم. په دې وجه نې (إِنِّي سَقِيمٌ) او فرمائیل چه زه بیمار کیدونکې یم. دا قول ضعیف دې خکه چه په دې صورت کښې دا نه صریح کذب دې اونه تعریض او تلویح، بلکه د حقیقت واقعہ اظهار دې (۱)

د کذب ثانی بیان او دهغې توجیه: وقوله (بَلْ لَقَعَهُ الْكَيْدُ هُمْ هَذَا)... دا ددوسم کذب واقعہ ده. کله چه خلق د اختر دمیلې دپاره لزل نو ابراهیم علیه السلام بت خانې ته لاړو تیرنی اوچت کړو او بتان نې تکرې تکرې کړه او تیر نې د غت بت په اوږه باندې زورپند کړو. خلق چه راغله ونې کتل نو ټول بتان په سجده پراته وو نو هغوی سخت پریشانه شو او د غم او غصې نه تاویدل هغوی ابراهیم علیه السلام ته تپوس او کړو نو هغوی د غت بت طرف ته اشاره کولو سره او فرمائیل (بَلْ لَقَعَهُ الْكَيْدُ هُمْ هَذَا) دا خود دغه غت بت کار دې

یواشکال او دهغې جواب: دلته اشکار کیرې چه د بتانو د ماتولو عمل خو ابراهیم علیه السلام پخپله کړې وو بیا ددغه عمل نسبت د غت بت طرف ته کولو خه مطلب دې؟

ددې جواب دادې چه د (إِنِّي سَقِيمٌ) په شان (بَلْ لَقَعَهُ الْكَيْدُ هُمْ هَذَا) کښې هم دا توریه ده اودا قول د (إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ) سره مشروط دې او تقدیری عبارت دادې چه (إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ فَقَدْ لَقَعَهُ كَيْدُهُمْ هَذَا) مطلب دا چه که چرې دوی ژوندې دې او د وینا صلاحیت لری نوییا خودې غت دا کار کړې دې گنی بیا بل چا دا حرکت کړې دې (۲)

سبحان الله خه ښکلې تعریض دې ابراهیم علیه السلام ته معلومه وه چه د دغه بتانو د حقیقت نه دا مشرکان هم خبر دې چه هغه بې حس او بې حرکت دی او ددوی نه د یو عمل صادر کیدل ممکن نه دی په دې وجه نې تعریض کولو سره او فرمائیل چه کله ددوی نه د یو کار کیدلو امکان معدوم دې نو زمانه علاوه دا کار بل څوک کولې شی هم ما خو کړې دې. نو لکه چه ابراهیم علیه السلام د تعریض شاته ددې عمل نسبت خپل خان طرف ته کړې دې. دا علامه زمخشری رحمته په یو مثال سره خودلې دې چه دوه سړې دی یوسړې ښکلې خط لیکونکې دې او بل کس په لیک لوست د سره پوهیږې نه. خطاط یو خط اولیکلو هغه بل سړې تپوس کوی چه دا چالیکلې دې؟ خطاط جواب ورکړو چه هم تا خو لیکلې دې نو په دې جواب کښې دا خودل مقصود نه دی چه په حقیقت کښې دا هم تا لیکلې دې بلکه مخاطب پورې توفه مسخره کولو سره د تعریض شاته دغه خط لیکل هم خپل طرف ته منسوب کول مقصود دی. لکه چه په دې جملې سره د خپل ذات طرف ته ددې تحریر د نسبت نفی نه ده بلکه ابیات مقصود دې هم دغه شان حضرت ابراهیم علیه السلام هم د بتانو ماتولو نسبت هم د خپل ذات دپاره ثابت ونیلې دې چه د تپوس خه ضرورت دې کله چه ددغه غت نه ددې عمل د صادر کیدل نه کیدونکې خبره ده نو بیا زمانه علاوه دا کار بل د چا کیدې شی (۳)

بعض حضراتو ددې دا جواب ورکړې دې چه د فعل نسبت څنگه د هغې د فاعل طرف ته راگرخی هم دغه شان د دې په وجه د محرک طرف ته هم راگرخی. د بتانو عبادت به کیدلو دهغې تعظیم به کیدلو او د ټولو نه زیات تعظیم به د دغه غت بت کیدلو. ابراهیم علیه السلام به چه دغه بتانو ته کتل نو خفه کیدلو به. خاص کړ د دغه غت بت طرف ته په کتلو سره به ډیر سخت خفه کیدلو او غصه کیدلو به چه د ټولو نه زیات تعظیم هم د ده کولې شی چونکه دغه لونی بت د دې واقعہ سبب او محرک وو په دې وجه ابراهیم علیه السلام د بتانو ماتولو نسبت دغه لونی بت طرف ته کولو سره او فرمائیل (بَلْ لَقَعَهُ الْكَيْدُ هُمْ هَذَا).

^(۱) فتح الباری: ۸/۸۲۲، إرشاد الساری: ۷/۲۸۲ شرح مسلم للنوی: ۱۵/۸۲۵ المطبعة المصرية بالازهر.

^(۲) فتح الباری: ۸/۴۸۲.

^(۳) إرشاد الساری: ۷/۲۸۲.

په دې کښې یوه توجیه دامام کسانې رضی الله عنه ده دهغوی باره کښې راځی چه (هل فعله) باندي به نی وقف کولو اودا به نی مستقل جمله گنرله او (کپوهم هذا) به نی په (هل فعله) باندي د وقف کولونه پس لوستلو. په دې صورت کښې (کپوهم هذا) به جمله مستانفه شی او تقدیری عبارت به داسې شی (فعله من فعله، وکپوهم هذا) یعنی دا کار چه چاکړې دې نو کړې دې اود دې بتانو مشر دادې. حافظ ابن حجر رضی الله عنه او فرمائیل چه دا توجیه د تکلف نه خالی نه ده. (۱)

د کذب ثالث بیان اودهغې توجیه: «بنا هودات يوم سارة اذ انى على جبار من الجاهرة.....» دریم دا چه یوه ورځ حضرت ابراهیم رضی الله عنه اویسی بی ساره (دواړه په سفر کښې وو) چه د یوظالم بادشاه په خواکې تیریدل یعنی دهغه ملک ته اورسیدل بادشاه ته اطلاع ورکړې شوه چه دلته یو سړې راغلی دې یو روایت کښې (هذارجل) الفاظ دی یعنی دا سړې دې. ده سره یوه بنائسته ښځه ده. بادشاه د ابراهیم رضی الله عنه د (راغوښتلو دپاره) پیغام اولیگلو اودهغه نه نی تپوس اوکړو دا ښځه څوک ده؟

د مذکوره جابر بادشاه په نوم کښې شراح مختلف اقوال نقل کړې دی. ابن هشام رضی الله عنه اوسهیلی رضی الله عنه وائی دهغه نوم عمرو بن امرء القیس بن سبا وو اوداد مصر حاکم وو. (۲) ابن قتیبه رضی الله عنه وائی چه دهغه نوم صادق وو اود اردن بادشاه وو. (۳) دریم قول علامه ابن اثیر رضی الله عنه دا نقل کړې دې دهغه نوم سنان بن علوان بن عبید بن عریج بن عملاق بن لاود بن سام بن نوح وو. (۴)

قوله: من أحسن الناس: د صحیح مسلم حدیث اسراء کښې د حضرت یوسف رضی الله عنه باره کښې راغلی دی: (أعطى شطر الحسن) (۵)

یعنی یوسف رضی الله عنه ته د حسن اوجمال نیمه حصه ورکړې شوې وه. ابویعلی رضی الله عنه هم دا روایت نقل کړې دې او په هغې کښې دا اضافه هم شته: (أعطى يوسف وأمه شطر الحسن) (یعنی یوسف رضی الله عنه اود هغه مور (ساره) ته د حسن اوجمال نیمه حصه ورکړې شوې. د دې نه معلومیرې چه حضرت ساره د حضرت یوسف رضی الله عنه په شان په حسن اوجمال کښې خان له او بی مثال وه. په یو روایت کښې دی چه ساره د ملک حران بادشاه هاران لور وه. کله چه ابراهیم رضی الله عنه د خپل قوم د زمکې نه هجرت کولو سره حران ته تشریف یووړو نوساره سره نی نکاح اوکړه. (۶) ابن قتیبه رضی الله عنه وایی چه ساره په اصل کښې د حضرت ابراهیم رضی الله عنه خورزه وه اودا څه ناجائز خیره نه وه ځکه چه دهغه

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۸۳/۸ | ارشاد الساری: ۲۸۳/۷.

(۳) فتح الباری: ۴۸۳/۸ | ارشاد الساری: ۲۸۳/۷.

(۴) الکامل فی التاريخ: ۷۷/۱ | ارشاد الساری: ۲۸۳/۷.

(۵) صحیح مسلم: ۹۱/۱ کتاب الإیمان باب الإسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم رقم: ۴۱۱.

(۶) فتح الباری: ۴۸۳/۸ حافظ ابن حجر رضی الله عنه د روایت د تخریج نسبت د محدث ابویعلی الموصلی رضی الله عنه طرف ته کړې دې خو په حقیقت کښې د محدث ابویعلی رضی الله عنه تخریج کړې شوې روایت کښې صرف د حضرت یوسف رضی الله عنه تذکره ده. د حضرت ساره رضی الله عنها تذکره دهغه په روایت کښې موجود نه ده. البته امام حاکم رضی الله عنه د دې روایت تخریج کړې دې او په هغې کښې د حضرت یوسف رضی الله عنه او دهغه د مور دواړو ذکر دې [مسند ابویعلی الموصلی مسند أنس بن مالك: ۱۹۹/۳ رقم الحدیث: ۳۳۶۰ دارالکتب العلمیة المستدرک للإمام الحاکم کتاب تواریخ المتقدمین من الأنبياء والمرسلین: ۶۷۱/۲-۶۷۰ رقم الحدیث ۴۱۴۰ دارالحرین].

(۷) فتح الباری: ۴۸۳/۸.

وخت په شریعت کنبی خورزی سره نکاح کول جائز وو. (۱) لیکن ښکاره خبره ده چه ددی قول مستبعد او خلاف واقع کیدو کنبی څه شک دي. بعض حضراتو وئیلی داد هغوی د تره لور وه. (۲)

قوله: قال أختي، فأتى سارة قال..... أنك أختي، فلا تكذبيني. ابراهیم عليه السلام جواب ورکړو چه دا زما خور ده. بیا حضرت ابراهیم عليه السلام حضرت ساره له راغلو وئې وئیل ای ساره دي وخت کنبی په مخ د زمکې زما نه اوستانه بل هیڅوک مومن نشته دي. اودې ظالم بادشاه زمانه تپوس کړې دي چه دا ښځه څوک ده نو ما ده ته او خودل چه دا زما خور ده لهذا ته ما دروغژن نه کړې یعنی هم دغه ورته وایه چه ته زما خور ئی.

متعارف روایات اود هغې تطبیق: په دې روایت کنبی تصریح ده چه بادشاه اول د ابراهیم عليه السلام نه د ساره باره کنبی تپوس او کړو نوهغه جواب ورکړو چه ساره زما خور ده او بیا حضرت ابراهیم عليه السلام ساره له راغلو ورته نی وصیت او کړو چه ته زما تصدیق او کړه لیکن په یو بل روایت کنبی بادشاه سره د ملاقات ذکر وروسته دي او ساره ته وصیت کولو مخکښې وارد شوی دی. چنانچه دهشام بن حسان رحمته الله روایت دي چه حضرت ابراهیم عليه السلام ساره عليها السلام ته او فرمانیل (ان هذا الجبار ان يعلم أنك امرأتی، بغلی علیک، فإن سألک فأخبریه أنك أختی، وإنک أختی فی الإسلام فلما دخل أرضه رأها بعض أهل الجبار، فأتاه فقال: لقد قدم أرضک امرءة فلا یغنی أن تكون إلا لک، فأرسل إليها) (۳)

یعنی که دغه جابر بادشاه ته معلومه شوه چه ته زما ښځه ینی نوهغه به تا په خپله قبضه کنبی واخلي په دي وجه که هغه تانه تپوس او کړی نو ورته وایه زه د ابراهیم خور یم. ښکاره خبره ده چه ته زما دینی خور ینی، چنانچه ابراهیم عليه السلام د بادشاه په مملکت کنبی داخل شو نو د هغه پیژندونکو ملگرو ساره اولیدله او راغله بادشاه ته نی او وئیل چه ستا په مملکت کنبی یوه داسې ښځه راغلي ده چه صرف هم ستا د شان لائقه ده لهذا ته هغه راوغواړه.

په دواړو روایتونو کنبی به تطبیق داسې اوشی چه ابراهیم عليه السلام ته به احساس شوې وی چه د بادشاه د طرف نه به د ساره مطالبه کیری په دي وجه ئی د اول نه ساره ته وصیت او کړو. بیا چه کله دهغه د گمان مطابق د مطالبې واقعه پېښه شوه نو دهغه وصیت اعاده ئی او کړه. (۴)

ساره ته د خور وئیلو حکمت: د بادشاه هم یو مقصد وو چه - اړه عليها السلام په څه طریقه سره حاصله کړی دهغه دي خبرې سره هیڅ غرض نه وو چه هغه د ابراهیم عليه السلام ښځه ده یا خور ده. نو سوال دادې چه ابراهیم عليه السلام ولې ساره ته خور او وئیل؟

ددې یو جواب خودادې چه د بادشاه عادت وو چه هغه به صرف د خلقو ښځې غصب کولې خونیندو سره به نی غرض نه لرلو په دي وجه ابراهیم عليه السلام د توریه نه کار اخستو سره هغه خور ظاهره کړه. ښکاره خبره ده چه دا کذب نه وو ځکه چه ساره دهغه دینی خور وه. (۵)

بعض حضراتو دا جواب ورکړې چه کیدې شی د حضرت ابراهیم عليه السلام مقصد (أهون الیهین) اختیارولو سره (أضرب الیهین) دفع کول وو چه د ساره د غصب کولو اراده خو بهر حال بادشاه کړې وه لهذا که چرې هغه ته معلومه شوه چه ساره د ده ښځه ده نو بادشاه به په غیرت کنبی راتلوسره یا خو ما قتل کړی یابه مې قید کړی. ددی په خلاف

(۱) المرجع السابق.

(۲) المرجع السابق.

(۳) صحیح مسلم: ۲/۲۶۶ باب من فضائل ابراهیم الخلیل رقم: ۲۳۷۱ والسنن الکبری للبيهقي: ۵۹۹/۷ کتاب الخلع والطلاق باب الرجل يقول لامرأته: يا أختي يريد الأختة في الإسلام رقم: ۱۵۱۴۴.

(۴) فتح الباری: ۸/۴۸۴.

(۵) فتح الباری: ۸/۸۳ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۴.

که بادشاه ته او نیلی شی چه ابراهیم د هغی رور دې نود غیرت دا غلبه به په خانی د بادشاه په رور (ابراهیم علیه السلام) باندې شی. په دې صورت کښې به بادشاه ته د رور پرواه نه وی او د بادشاه د طرف نه به د نقصان اندیښنه پاتې نه شی. (۱)

بعض حضراتو نیلی چې د دې جابر بادشاه په دین کښې د خور او رور نکاح نه صرف جائزه بلکه د نورو په مقابله کښې د خور سره د رور د نکاح حق زیات هم وو. چنانچه عبد بن حمید رحمته الله په خپل تفسیر کښې د وهب بن منبه روایت نقل کړې دې: (من دین الملك أن الأخر حق بأن تكون أخته زوجته من غيره، فلذلك قال هي أختي اعتماداً على ما يهتده بهما، فلا يأتزعه فهما) نو حضرت ابراهیم علیه السلام او فرماینیل چې دا زما خور ده او مقصد نی دا وو چې کله بادشاه ته معلومه شی چې ساره د هغه خور ده نو هغه به د خپلې عقیدې د وجې نه به د ساره په معامله کښې د انختلو کوشش نه کوی او مونږ به په مصیبت کښې د راگیریدو نه بچ شو. (۲)

په دې باندې اشکال کیږی چې که چرې دا روایت ثابت وی نو بیا ابراهیم علیه السلام (هی اختی) باندې د اکتفاء کولو په خانی به نی تصریح کوله چې (اغتیا و الأزوجها) یعنی دا زما خور ده او زه د دې خاوند یم. شرح حدیث د دې دا جواب ورکړې دې چې بادشاه د واده په خانی د غصب نیت لرلو. دا تصریح به په هغه صورت کښې فائده منده وه چې کله د بادشاه اراده د واده وه. (۳)

بهر حال په دریوارو مواقعو کښې حضرت ابراهیم علیه السلام توریه او تعریض اختیار کړې دې. توریه یا تعریض داسې ذوه معنی کلام ته وانی چې د یو ټیک او صحیح مقصد دپاره او نیلی شی. د متکلم مراد خو صحیح وی لیکن مخاطب په هغې باندې پوهه نه شی. د علم بدیع او معانی په اصطلاح کښې دې اسلوب کلام ته تعریض او توریه وغیره سره یادولی شی. خو که مخاطب په دماغو باندې زور واچوی او د غور او فکر نه کار واخلی نو هغه د متکلم مراد باندې پوهیدې شی. (۴)

ابراهیم علیه السلام په دریوارو مواقعو کښې توریه او تعریض کړې دې. په دې کښې په یوه موقع باندې هم د هغه مخې ته ذاتی غرض او دنیاوی مفاد نه وو صرف د حمایت او دین د نصرت دپاره په دریوارو مواقع باندې د توریه او تعریض لار خپله کړې ده. چنانچه د شفاعت په حدیث کښې تصریح ده چې رسول الله صلی الله علیه و آله فرماینلی (ما منها کذبة إلا ما حل بها عن دین الله) (۵) یعنی د ابراهیم علیه السلام دریواره کذبات نه هر یو صرف د الله تعالی د دین د مدافعت او حمایت دپاره او نیلی شو. لیکن اشکال دا دې چې کله د دریوارو نه په یو باندې هم حقیقتاً د دروغو اطلاق نه کیږی نو بیا په حدیث کښې دې ته کذبات سره تعبیر کولو سره ولې بیان کړې شو. حافظ ابن حجر رحمته الله د دې دا جواب ورکړې

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۸؛ إرشاد الساری: ۲۸۲/۷؛ قال ابن حجر رحمه الله عليه: اختلف في السبب الذي حمل إبراهيم على هذه الوصية مع أن ذلك يريد اغتصابها على نفسها أختا كانت أو زوجة، فقيل: كان من دین ذلك الملك أن لا يتعرض إلا لذوات الأزواج، كذا قيل، ويحتاج إلى تنمة، وهو أن إبراهيم أراد دفع أعظم الضررين بارتكاب أحقهما، وذلك أن اغتصاب الملك واقع لا محالة، لكن إن علم أن لها زوجها في الحياة حملته الفيرة على قتله وإعدامه أو حبسه وإضراره، بخلاف ما إذا علم أن لها أختا، فإن الفيرة حينئذ تكون من قبل الأخ خاصة. لا من قبل الملك فلا يبالي به.

(۲) فتح الباری: ۴۸۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۸۴/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۵) رواه الترمذی فی جامعه فی باب ومن سورة بنی اسرائیل رقم: ۲۴۴۱ شرح النووی للإمام مسلم: ۱۲۴/۱۵ المطبعة

المصرية بالأزهر.

دې چونکه توریه ظاهر او صورتاً کذب معلومېږي په دې وجه د ظاهر اعتبار کولو سره حدیث کښې په دې باندې د کذب اطلاق کړې شوي دي. (۱)

علامه مازري رحمته الله فرماني چې داسې دروغ چه دهغې نسبت د الله تعالی د ذات طرف ته کولو سره اوونیلې شی. ددې نه حضرات انبیاء کرام علیهم السلام معصوم دی لیکن داسې دروغ چه د الله تعالی طرف ته نسبت کولو سره نه وی ونیلې شوی لکه چه د دنیا د یوسپک غوندي عمل دپاره یو خل دروغ ونیل نو داسې دروغ دحضرات انبیاء کرام نه صادر کیدو کښې متقدمین اومتاخرین نه دواړه شان اقوال مشهور دی. قاضی عیاض رحمته الله فرماني د دروغو د رومبی قسم تصور هم انبیاء کرام علیهم السلام په نسبت سره ناممکن دی نه لږ اونه ډیر. برابره خبره ده مونږ د صفاتر صدور د انبیاء کرام نه ممکن اوگر خوړو یا ممتنع نو په دواړو صورتونو کښې ددې قسم وقوع د انبیاء کرامو علیهم السلام په نسبت غیر متصور ده ځکه چه د نبوت مقصد ډیر اوچت منصب دې اوده داسې دروغو د جواز مطلب د انبیاء کرام علیهم السلام په خودلې شوو خبرو باندې عدم اعتماد دې پاتې شوه دا خبره چه حضور پاک ولې او فرمائیل (ثبتین فی ذات الله تعالی وواحد فی شأن سارة؟) نو جواب دادې چه په دې دریاوړو کښې د دروغو اطلاق فهم مخاطب اودسامع په اعتبار سره کړې شوي دي په حقیقت کښې یو کلام هم دروغ نه دي یو خوددې وجې نه چه حضرت ابراهیم علیه السلام توریه او تعریض استعمال کړې او بل ددې وجې نه چه که دریاوړو کلامونو ته دروغ هم اوونیلې شی نو د ظالم ظلم دفع کولو دپاره دروغ ونیل جائز بلکه بعض صورتونو کښې واجب کیږي. او حقیقت دادې چه حضور پاک ددې کلام په ذریعه باندې په دې تنبیه کړې ده چه دا دروغ په هغه دروغو کښې شامل نه دی کوم چه کذب مذموم دي. (۲)

علامه عینی رحمته الله فرماني چه د فقهاؤ په دې خبره باندې اتفاق دې چه بعض مقاماتو کښې دروغ ونیل واجب کیږي. د مثال په توگه که یو ظالم یوسری سره موجود ودیعت غصب کول غواړي او مطالبه اوکړي نو صاحب ودیعت باندې واجب دی چه دروغ اووای. داسې اووای چه ماته معلومه نه ده چه هغه خیز چرته کیخودې شوي دي بلکه په دې باندې دې قسم هم اوخوري. (۳)

قوله: فأرسل إليها، فلما دخلت عليه ذهب يتناولها بيده فأخذ..... بادشاه ساره په زور، راوغوښتله. کله چه هغه بادشاه ته اورسیدله نو هغه په دې باندې لاس اچول غوښتل نو ناڅاپی راگیر کړې شو (او دهغه لاس شل شو) ونی ونیل ای بنڅې ته زما دپاره د الله تعالی نه دعا اوکړه (چه زما لاس جوړشی نو) زه به تا نه تنگوم. ساره دعا اوکړه نو دهغه لاس خلاص کړې شو (یعنی ښه شو) لیکن هغه بیا (بده اراده سره) لاس وړاندې کړو نو بیا هم هغه آفت په نوره زیاته سختی سره د هغه لاس او نیولو (یعنی لاس نی شل شویا ددې نه هم سخته سزا ورکړې شوه) بیانی اوونیل ای بنڅې ته ماته دعا اوکړه زه به تا نه تنگوم. ساره دعا اوکړه نو دهغه لاس بیا جوړ شو. بیا هغه د خپلو خدمتگارانو نه یوه ډله راوغوښتله او ورته نی اوونیل (انکم لمر تاتونی بالسان) انما آتیهونی بشطان، یعنی تاسو ماله انسان نه بلکه یو پیري راوړلې راغلي یئ.

په نورو روایاتو کښې ثابتیږي چه جابر بادشاه کله هم بده اراده اوکړه هرخل باندې هغه ته مختلف سزا ورکړې شوه. کله به د هغه مرئی خفه کولې شوه نو د سختی د وجې نه اود تکلیف نه به نی په زمکه گیتنی مړلې او کله به په زمکه باندې راخلاصولې شو. (۴) دا قسم خارق الامر واقعات ددې زمانې خلق متمرده او سرکش جنات طرف

(۱) فتح الباری: ۸/۴۸۲، إرشاد الساری: ۷/۲۸۱.

(۲) شرح مسلم للإمام النووي: ۱۵/۱۲۴.

(۳) عمده القاری: ۱۵/۳۴۳.

(۴) فتح الباری: ۸/۴۸۴.

ته منسوب کوی په دې وجه د ساره په نسبت هم هغه او نیل چه دا چرته سرکشه جن دې. د شیطان نه دلته جن مراد دې. (۱)

علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی راوی ته د حدیث الفاظ (لمتنا ولها الفانیة) کبني تسامح لاحق شوي دې خکه چه دغه ظالم بادشاه ته د سره د لاس لگولو قدرت نه وو شوي. لاس لگول او تناول خودیره لري خبره ده. البته دا ضرور دی چه دغه ظالم د لاس لگولو اراده کړې وه او وروراندې شوي وو مگر د الله تعالی د عذاب سره مخ شوي وو. (۲)

قوله: فأخدمها جر، فأتته وهو قائم يصلي، فأومأ بيده: مهيم؟ جابر بادشاه هاجره ساره ته حواله کړه چه د دې خدمت کوو. ساره ابراهيم عليه السلام له راغله هغه هغه وخت ولاړ وو مونځ نی کولو. ابراهيم عليه السلام (هم په مانځه کبني د لاس په اشاره کولو سره تپوس او کړو څه خبر دې؟ حضرت ساره عليها السلام د حضرت اسحاق عليه السلام مور بی بی ده. (۳)
د صحیح مسلم روایت کبني دی (فأخرجها من أرضي وأعطها آجر) یعنی بادشاه اونیل چه ساره زما د ملک نه اویاسه او آجر د دې حواله کړی. د آجر په روایت کبني هم دا نوم هم دغه شان ضبط شوي دې. (۴) بهر حال په دواړو صورتونو کبني دا سربانی نوم دې. ونیلی شی چه هاجره د مصر بنار حفن د یو قبطنی بادشاه لور وه. (۵)
ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ په قبیل سره نقل کړی دی چه حضرت هاجره عليها السلام ته د هاجره ونیلو وجه داده چه هغې د شام نه د مکې طرف ته هجرت کړې وو. بل د ابن الملك رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره نی لیکلی دی چه د حضرت ابراهيم عليه السلام د ساره عليها السلام نه څه اولاد نه وو شوي نو حضرت ساره هاجره عليها السلام ابراهيم عليه السلام ته هدیه کړه او ونیې چه امید دې چه الله پاک د دې نه تاته اولاد در کړی. دغه وخت د حضرت ابراهيم عليه السلام عمر سل کاله وو. (۶) هاجره ته آجر د هاء په خانی همزه سره هم لوستلې شوي دې او دا د اسماعیل عليه السلام مور بی بی وه. (۷)

مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی د حضرت ابراهيم عليه السلام حضرت ساره عليها السلام او بادشاه (فرعون مصر) د دې واقعي سره متعلق وارد شوي روایاتو نقل کولو سره لیکلی دی چه د دې ټولو روایاتونه دومره په یقیني توگه سره معلومېږي چه حضرت ابراهيم عليه السلام خپلې بی بی حضرت ساره عليها السلام او دخپل رور خوئی حضرت لوط عليه السلام سره مصر ته تشریف یووړو. دا هغه زمانه وه چه کله د مصر حکومت د یوداسي خاندان په لاس کبني وو چه سامی قوم سره نی تعلق لرلو او دغه شان حضرت ابراهيم عليه السلام سره په نسبی سلسله کبني ترلې شوي وو. دلته په رسیدوسره د حضرت ابراهيم عليه السلام او فرعون مصر په مینځ کبني ضرور داسي واقعه پېښه شوي په کوم سره چه د هغه یقین اوشو چه حضرت ابراهيم عليه السلام او د هغه خاندان د الله تعالی مقبول او برگزیده خاندان دې. د دې په کتلو سره هغه د حضرت ابراهيم عليه السلام او حضرت ساره عليها السلام ډیر اعزاز او اکرام او کړو او هغوی ته نی هر قسم مال او اسباب ورکړو او

(۱) فتح الباری: ۸/۸۵ عمده القاری: ۱۵/۳۴۴.

(۲) فیض الباری: ۴/۳۶۶.

(۳) اللع الصبیح بشرح الجامع الصحیح: ۹/۴۵ الكنز المتواری: ۱۳/۲۸۴.

(۴) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ابراهيم الخلیل علیه الصلا والسلام رقم الحدیث: ۶۱۴۵ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ په نسبت لیکلی دی چه هغوی هاجر په خانی آجر روایت کړې دې مگر مونږ نه په یوه نسخه کبني آجر همزه سره نه دې ملاؤ شو.

(۵) فتح الباری: ۸/۴۸۵.

(۶) فتح الباری: ۸/۸۵ عمده القاری: ۱۵/۳۴۴.

(۷) مرقاة المفاتیح کتاب أحوال القيامة باب بدء الخلق: ۱۰/۳۷۴ رقم الحدیث: ۵۷۰۴ دارالکتب العلمیة.

(۸) اللع الصبیح بشرح الجامع الصحیح: ۹/۴۶ عمده القاری: ۱۵/۳۴۴ الكنز المتواری: ۱۳/۲۸۴-۲۸۵.

صرف په دې باندې صبر نه شو بلکه خپله پخواننې خاندانې رښته د مضبوط کولو او مستحکم کولو دپاره خپله لور هاجره هم دغه په زوجیت کې ورکړه چه دغه زمانې د رسم او رواج په اعتبار سره د رومیې او مشرې ښځې خدمتگاره او گرځی. (۱)

قوله: مهيم: په اکثرو نسخو کې دا لفظ هم دغه شان ضبط شوي دي. بعض نسخو کې مهيا او مهين ضبط شوي دي. په دريوارو صورتونو کې دا حرف استفهام دي او هم په يوه معنی کې دي. يعنی (ما حالک؟ وما شأنک، وما الخبر؟) ونيلي شی چه د ټولو نه اول دا لفظ حضرت ابراهيم عليه السلام استعمال کړې. (۲)

قوله: قالت: ردّ الله كيد الكافر أو القاجر في محرة وأخذهما جراً: ساره عليها السلام او نبيل الله تعالی د دې کافر يا بدکار نږب اولته کړو او هاجره نې د خدمت دپاره راکړه.

قوله: ثنتين منهن في ذات الله: ثلاث کذاب سره متعلق تفصیلی بحثونه تاسو اولوستل. اوس تاسو په دې خان پوره کړنې چه د حدیث باب په شروع کې چه دا کوم فرمائیلی شوی (ثنتين منهن في ذات الله تعالی) يعنی د دريو کذبات نه دوه کذبات خالص د الله تعالی دپاره وو نوهم دغه شان کذب ثالث نې هم د الله تعالی دپاره ونيلي وو. مگر چونکه ذاتی نفع ته هم متضمن وو او مقصد نې د خپلې بی بی پاکوالې بچ کول وو په دې وجه د دې اړخ اعتبار کولو سره صرف کذب اول او ثاني باره کې نې تصریح او فرمائیله چه هغې ته خالص لوجه الله او ونيلي شو. (۳)

خو د دې روایت په بل طریق کې تصریح ده چه دريواره کذبات نې د الله تعالی دپاره ونيلي وو. چنانچه د هشام بن حسان رضي الله عنه په روایت کې دی (ان ابراهيم لم يكذب قط الا ثلاث كذبات، كل ذلك في ذات الله). (۴) دغه شان مسند احمد کې د ابن عباس رضي الله عنه روایت دي: (والله ان حاول من الا عن دين الله). (۵)

عربو ته بنو ماء السماء وئيلويان: (قال أبو هريرة: بَلَكَ أُمَّكُمْ تَأْتِي مَاءَ السَّمَاءِ.....) حضرت ابو هريره رضي الله عنه مذکوره روایت بيان لوسره په آخره کې هاجره عليها السلام طرف ته اشاره کولو سره او فرمائیل د آسمان د اوبو والوهم دغه (هاجره) ستاسو مور وه. د حضرت ابو هريره رضي الله عنه مخاطب عرب وو. د عربو د زمکې زیاته حصه په ځنگلاتو او بيابانو باندې مشتمل وه او د هغوی وخت تیریدل به د باران په اوبو سره وو په دې وجه نې هغوی ته بنی ماء السماء او نبيل. (۶)

يو قول دادې چه ماء السماء نه د زمزم اوبه مراد دی. الله تعالی د حضرت هاجره عليها السلام دپاره د زمکې نه د زمزم چينه جاري کړه او په دې سره نې د حضرت اسماعيل عليه السلام تربیت او پالنه او کړه. اکثر عرب د حضرت اسماعيل عليه السلام د نسل نه دی په دې مناسبت سره هغوی ته بنو ماء السماء او ونيلي شو. (۷)

(۱) قصص القرآن: ۱/۱۶۲ دار الإشاعة.

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۴۴ فتح الباری: ۸/۴۸۵.

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح الباری: ۸/۴۸۲ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۳ شرح مسلم للإمام النووي: ۱۵/۱۲۵ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۵) أخرجه البزار في مسنده: ۱۷/۳۰۵ (۱۰۰۵۴) مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة.

(۶) أخرجه أحمد بن حنبل في مسنده: ۴/۳۳۰ (۲۵۴۶) مؤسسة الرسالة بتحقيق شعيب الأرنؤوط.

(۷) شرح النووي: ۱۵/۱۲۵ عمدة القاری: ۱۵/۴۴.

(۸) أعلام الحديث للخطابي: ۳/۱۵۳۸ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۵.

دَدِي قَوْل تَائِدٍ صَحِيحِ ابْنِ حَبَانَ دَرِ رَوَايَتِ نَهْ هَم كَيْرِي بِه هَفِي كَنْبِي دِي: (كُلُّ مَنْ كَانَ مِنَ وَلَدِ إِبْرَاهِيمَ يُقَالُ لَهُ مَاءُ السَّمَاءِ، لِأَنَّ إِبْرَاهِيمَ وَكُلَّهَا جَرَّدَتْهُ يَمَاهُ وَفَرَمَدَهُ مِنْ مَاءِ السَّمَاءِ) (١) یعنی دَ اسماعیل علیه السلام دَ اولاد نه چه خوک هم وی هغه نه به ماء السماء و نیلی شی خکه چه اسماعیل علیه السلام دَ هاجره بی بی خوئی دې اودهغه تربیت او پالنه د زمزم په چینه سره شوی وه اودا چینه د آسمان د آویونه وه.

یوا احتمال داهم دې چه د ماء السماء نه مراد عامر وی چه د اوس او خزرچ نیکه وو او عامر ته به ماء السماء په دې وجه و نیلی کیدو چه کله به هم قحط راتلو نو هغه به په خپل مال سره دخلقو امداد کولو یعنی د هغه مال به د باران په شان کیدلو په دې وجه عامر ته ماء السماء و نیلی کیدو. (٢) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا قول هم په دې وجه باندي دې چه عرب ټول په ټول د حضرت اسماعیل علیه السلام اولاد نه دی. (٣)

دلته اشکال کیدې شی چه حضرت لوط علیه السلام خو هم ایمان راوړلې وو بلکه هغه په خپله نبی هم وو نوییا ابراهیم علیه السلام ولي او فرمائیل چه زما اوستا نه بغیر په دې زمکه باندي خوک مومن نشته؟ ددې جواب دادې چه حضرت لوط علیه السلام د حضرت ابراهیم علیه السلام سره په دې سفر کښې نه وو. هغه په خپل کلی کښې وو. او ابراهیم علیه السلام د دغه مخصص علاقې په اعتبار سره دا خیره کړې وه چه دلته زما اوستا نه علاوه بل خوک مومن نشته. (٤)

د حدیث باب نه مستنبط فوائد: ① د حدیث باب نه معلومه شوه چه اخوت دینیه ثابت دی او تعریض او توریه مباح دی. (٥)

② د غاصب او جابر غلط او جابرانه مطالبه نه منل عزیمت او منل رخصت دی. د حدیث باب نه معلومه شوه چه په رخصت باندي عمل کول ثابت دی.

③ د ظالم حکمران بدله او مشرک هدیة قبولول جائز دی. (٦)

④ که چرې په خالص نیت سره دعا او غوښتلې شی نو هغه قبولیږی. حضرت ساره علیها السلام په اخلاص سره دعا وکړه او قبوله شوه. (٧)

⑤ د صحیح مسلم روایت دې د دې سختی په وخت کښې حضرت ابراهیم علیه السلام د مانخه د پاره ولاړ وو (فقاه ابراهیمالی الصلاة) (٨) دغه شان (ابوالزناد عن الأعرابي) په طریق سره چه کوم روایت نقل دې په هغې کښې دا اضافه ده: (فقاهم إليها، فقامت نوحاً وتصلی) (٩) یعنی بادشاه د حضرت ساره علیها السلام طرف ته اوراندي شو نو هغه پاسیده اودس نی اوکړو او مونخ نی کولو. ددې روایت نه شراح دوه آداب مستنبط کړی دی. یو خودا چه ډیره د غم او مصیبت واقعہ پیښه شی نو د آسانشی د پاره صلوة حاجت کول پکار دی. بله خیره دا ثابت شوه چه اودس کول صرف د انبیاء کرامو اود دې امت خصوصیت نه دی بلکه دا په امم سابقه کښې هم مشروع وو. (١٠)

(١) صحیح ابن حبان: ٤٧/١٣ تحقیق شعیب أرنؤوط رقم: ٥٨٣٠ دارالنشر، مؤسسة الرسالة.

(٢) إرشاد الساری: ٢٨٥/٧ فتح الباری: ٤٨٦/٨ عمدة القاری: ٣٤٥/١٥.

(٣) فتح الباری: ٤٨٦/٨.

(٤) فتح الباری: ٤٨٤/٨.

(٥) عمدة القاری: ٣٤٥/١٥ فتح الباری: ٤٨٦/٨.

(٦) فتح الباری: ٤٨٦/٨ عمدة القاری: ٣٤٥/١٥.

(٧) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ابراهیم: رقم: ٦٢٩٤.

(٨) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ابراهیم: رقم: ٦٢٩٤.

(٩) انظر صحیح البخاری کتاب البیوع باب شراء المملوک من الحریمی وهبته وعقته رقم: ٢١٠٤.

(١٠) فتح الباری: ٤٨٦/٨ عمدة القاری: ٣٤٥/١٥.

[۳۱۸۰] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى، وَأَبْنُ سَلَامٍ عَنْهُ، أَخْبَرَنَا ابْنُ جَرِيرٍ، عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ جَبْرِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ، عَنْ أَمْرِئِكَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، "أَمَرَ بِقَتْلِ الْوَدَّعِ، وَقَالَ: كَانَ يَنْفَعُ عَلَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ" [ص ۲۹۱]

[۳۱۳۱] (۱)

تراجم رجال

عبيدالله بن موسى: دا عبيدالله بن موسى بن بازام عبسی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب امور الدین) لاتدی تیرہ شوی دہ. (۲)

ابن سلام: دا محمد بن سلام سلمی بیکندی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب قولہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم أنا أعلمکم باللہ) لاتدی تیرہ شوی دہ. (۳)

ابن جریر: دا عبدالمک بن عبدالعزیز بن جریر اموی رضی اللہ عنہ دی. (۴)

عبدالحمید بن جبیر: دا عبدالحمید بن جریر بن شیبہ بن ثمان رضی اللہ عنہ دی. اوگورنی: (۵)

سعید بن المسیب: ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب من قال: إن الإمان هو العمل) لاتدی تیرہ شوی دہ. (۶)

ام شریک: دا غزیه یا غزیه بنت ودوان بن عمرو بن عامر رضی اللہ عنہ دہ. (۷)

حدیثنا عبيدالله بن موسى او ابن سلام عنه: دواړه د امام بخاری رضی اللہ عنہ شیوخ دی. خود عبيدالله بن موسى رضی اللہ عنہ شمیر د هغوی په کبار شیوخ کښې کېږي. امام بخاری رضی اللہ عنہ ته شک دي چه دا روایت ماد عبيدالله بن موسى نه اوریدلې دي که نه؟ البته د محمد سلام رضی اللہ عنہ نه ددې حدیث په سماع کښې هغه ته شک نه وو. په دې وجه نې په لفظ او سره د شک اظهار او کړو او بیانی په یقین سره او فرمائیل چه دا روایت مونږ د محمد بن سلام رضی اللہ عنہ نه اوریدلې دي او هغوی د عبيدالله بن موسى رضی اللہ عنہ نه. (۸)

گرگمت (چمچورگمتی) وژلو حکم: (إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمر بقتل الودع....) د ام شریک رضی اللہ عنہ روایت دي چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د گرگمت د وژلو حکم او کړو او وونی فرمائیل (کله چه ابراهیم رضی اللہ عنہ په اور کښې واچولې شونو) دي بدبخت په ابراهیم رضی اللہ عنہ باندې (اور) تیزولو دپاره پوکي وهل او نورو ټولو مرغانو او ځناورو د هغې د سر کولو کوشش کولو. (۹)

(۱) مرتجیح الحدیث فی بدء الخلق باب خیر مال المسلم غنم ینبع بها شعف الجبال رقم: ۳۳۰۸.

(۲) کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۳) کشف الباری: ۹۳/۲.

(۴) کتاب الحيض باب غسل الحائض رقم: ۲۹۶ ص: ۲۰۴.

(۵) کتاب الصوم باب صوم يوم الجمعة رقم: ۱۹۸۴.

(۶) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۷) کتاب بدء الخلق باب خیر مال المسلم غنم ینبع بها شعف الجبال رقم: ۳۳۰۷.

(۸) عمدة القاری: ۳۴۵/۱۵ إرشاد الساری: ۲۸۵/۷ فتح الباری: ۴۸۶/۸.

(۹) إرشاد الساری: ۲۸۵/۷.

علامه دمیری رحمۃ اللہ علیہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا روایت نقل کریں کہ کلہ بیت المقدس سوزولہ شو نوہر گرگنہان یوخانی شو او اور لہ بہ نی دتیزولو دپارہ پوکی ورکول. (۱) گرگت گونگا او ابرص یعنی برگ مرض دا دیر موزی خاور دی کہ د خوراک خبناک پہ لوبسی کنبی خولہ ورکری او یو انسان ہفہ استعمال کری نو سخت جانی نقصان کیدو اندیبنہ دە. (۲)

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما یوروایت دی (القتل والودع ولوفی جوف الکعبہ) یعنی چمچور کئی قتل کریں اگرچہ ہفہ پہ بیت اللہ کنبی دتہ وی. دا روایت طبرانی رحمۃ اللہ علیہ ذابن عباس رضی اللہ عنہما مرفوعاً نقل کریں دی. (۳) خود دی پہ سند کنبی عمر بن قیس مکی ضعیف راوی دی. (۴)

حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: ترجمہ الباب سرہ د حدیث د تکرری (علی ابراہیم علیہ السلام) مناسبت ظاہر دی. (۵)

[۳۱۸۱]- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: لَمَّا تَزَلَّتْ {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا} [الأنعام: ۸۲] {إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ، قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَنَا لَا نَظْلِمُ نَفْسَهُ؟ قَالَ: "لَيْسَ كَمَا تَقُولُونَ {لَمْ يَلْبِسُوا} إِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ} [الأنعام: ۸۳] بِشِرْكَ، أَوْ لَمْ تَسْمَعُوا إِلَى قَوْلِ لُقْمَانَ لِإِبْنِهِ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" [ص ۲۹۳-۲۹۴] [ر: ۳۲] (۶)

تراجم رجال

عمر بن حفص: دا عمر بن حفص بن غیاث نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. (۷)
اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. اعمش پہ لقب سرہ مشہور دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم لاندی تیرہ شوی دە. (۸)
ابراہیم: دا ابو عمران ابراہیم بن یزید بن قیس بن الاسود نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ ہم مذکورہ کتاب او باب لاندی تیرہ شوی دە. (۹)
عبد اللہ: دا عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ہم مذکورہ کتاب او باب لاندی تیرہ شوی دە. (۱۰)

(۱) إرشاد الساری: ۲۸۵/۷.

(۲) إرشاد الساری: ۲۸۵/۷.

(۳) المعجم الكبير للطبرانی باب العين، أحاديث عبدالله بن العباس رقم الحديث: ۱۱۳۹۵ وأخرجه كمال الدين الدميري في حياة الحيوان الكبرى: ۵/۲ دار الكتب العلمية.

(۴) إرشاد الساری: ۲۸۵/۷.

(۵) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵.

(۶) مرتخریجہ فی کتاب العلم باب ظلم دون ظلم رقم: ۳۲.

(۷) کشف الباری کتاب الفصل ص: ۴۶۴.

(۸) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۹) کشف الباری: ۲۵۳/۲.

(۱۰) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

لما نزلت (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ)..... الخ: حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه وانی چه کله دا آیت نازل شو: کومو خلقو چه ایمان راوړو او هغوی په خپل ایمان کښې ظلم (شرك) شامل نه کړو، نوموړې عرض او کړو یار رسول الله په مونږ کښې خوک داسې دې چاچه ظلم (خه گناه) نه وی کړې؟ حضور پاک او فرمائیل خبره دغه نه ده کومه چه تاسو گنړنې (آیت کښې) د ظلم نه مراد شرک دې. آیا تاسو په (قرآن کښې) خپل خونې ته د لقمان وصیت نه دې اوریدلې چه بچیه الله تعالی سره شرک مه کوه ځکه چه شرک لونی ظلم دې.

د سورت انعام آیت دې: (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ) (۱) یعنی کومو خلقو چه ایمان راوړو او هغوی په خپل ایمان کښې شرک یوځانی نه کړو امن هم د هغوی دپاره دې او هم هغه په نیغه لار دې. د ظلم مختلف مدارج او افراد دې او هره لویه او وره گناه په دې کښې شامل ده. چونکه په آیت کښې نکره (ظلم) لاندې د نفی واقع شوې ده چه د عموم فائده وړکوي په دې وجه صحابه کرام او ویریدل چه زمونږ نه خو یو نه یو درجه کښې د ظلم ارتکاب به ضرور شوې وی او د آیت د منضمون مطابق هغوی د امن او هدایت نه محروم پاتې شو. په دې وجه رسول الله صلی الله علیه و آله مبارک او فرمائیل چه دلته د ظلم نه ددې فرد اعلی یعنی شرک مراد دې او په دلیل کښې د سورت لقمان آیت تلاوت کړو کوم کښې چه شرک ته ظلم عظیم ونیلې شوې دې. په دې روایت باندي تفصیلی بحثونه کتاب الایمان کښې تیر شوی دی. (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت باندي اشکال او دهغې جواب: ترجمه د حضرت ابراهیم رضي الله عنه په حالاتو باندي تړلې شوې ده او د حدیث باب مضمون ترجمه الباب سره په ظاهره باندي څه مناسبت نه لری نو بیا سوال دادې چه امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب لاندې مذکوره روایت ولې نقل کړې دې؟ علامه قسطلانی رحمته الله علیه ددې دا جواب ورکړې دې چه د سورت انعام آیت (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ) په حقیقت کښې د ابراهیم رضي الله عنه قول دې. ددې پس منظر دادې چه د آیت نه وړاندې رکوع کښې په شرک د رد بیان دې او ددې په ضمن کښې دخپل پلار آزر او خپل قوم سره د حضرت ابراهیم رضي الله عنه مکالمه پیش کړې شوې ده. (وَإِذْ قَالَ لِزُهَيْمٍ لِأَيِّهِ أَرَادَ أَنْ يَنْتَحِدَ أَصْنَامًا آلِهَةً) دې نه پس په قوم باندي د حضرت ابراهیم رضي الله عنه د نکیر بیان دې چه ابراهیم رضي الله عنه سره نی حجت بازی کوله. (أَتَحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ ۗ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ) بیا د تنکیت په ترگه فرمائی (فَأَيُّ الْقَرِينِينَ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ ۗ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ) د فریقین نه مراد پخپله ابراهیم رضي الله عنه او د هغه مشرک قوم دې. په آیت کښې چه د دواړو فریقو کوم استفسار کړې شوې دې دهغې په جواب کښې ابراهیم رضي الله عنه او فرمائیل (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ) په دې صورت کښې (الذین) اسم موصول مبتدا محذوف د (هم) خبر دې. (ای هم الذین آمنوا.....) یعنی د ابراهیم او د هغه په قوم کښې هم هغه خلق دی چه ایمان نی راوړې دې او په خپل ایمان کښې ظلم (شرك) سره نه دې ملاؤ کړې. (۳) حضرت علی رضي الله عنه فرمائی چه دا آیت د دې امت باره کښې نه دې نازل شوې بلکه د حضرت ابراهیم رضي الله عنه او د هغه د اصحابو باره کښې نازل شوې دې. (دغه شان د آیت او روایت مناسبت ترجمه الباب سره واضح کیږی. (۴) (۵)

(۱) سورة الانعام آیه: ۸۲

(۲) کشف الباری کتاب الایمان باب ظلم دون ظلم: ۲/۲۶۸-۲۶۱.

(۳) إرشاد الساری: ۷/۲۸۶ فتح الباری: ۸/۴۸۷-۴۸۶.

(۴) المصدر السابق.

(۵) إرشاد الساری: ۷/۲۸۶.

علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی ہے کہ روایت باب ترجمہ الباب سرہ مناسبت د آیت مذکورہ متصل بعدد موجود آیت پہ وجہ باندی دی ہے کوم کنبی ہے کہ حضرت ابراہیم تذکرہ ده. آیت دی: **(وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا آلَ إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ ط)** (۱) علامہ عینی رحمته اللہ علیہ د دغه پورته ذکر شوو توجیہاتو د مناسبت د پاره تردید کولوسره فرمائیلی دی چه مقصد داوی چه په روایت باب کنبی د ترجمہ الباب د الفاظو ذکر وی سره ددی چه هغه الفاظ لپشان ولې نه وی. او د مذکورہ بالاتوجیہاتونه دیونه هم دا مقصد نه حاصلیری. البته ددی روایت ترجمہ الباب سره مناسبت په دی اعتبار سره ممکن دی چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په روایت کنبی ذکر شوې آیت مبارک پیش کولوسره د حضرت علی رضی اللہ عنہ د پور روایت طرف ته اشاره کرې ده کوم چه امام حاکم تخریج کرې دی. په هغه روایت کنبی دی چه حضرت علی رضی اللہ عنہ د آیت مذکور فی الروایة تلاوت کولوسره ارشاد فرمائی چه دا آیت ددی امت باره کنبی نه دی نازل شوې بلکه حضرت ابراہیم علیہ السلام او د هغه د اصحابو سره متعلق نازل شوې دی. دغه شان په حدیث او ترجمہ الباب کنبی مناسبت واضح کیبری (۲)

۱۲ - باب: ﴿يَزْفُونَ﴾ / الصافاتس: ۹۴ / التسلان في المشي.

دا باب (تنوین سره) بغیر ترجمه دی او (کالفصل من الباب السابق) یعنی د تیر شوی باب تتمه ده. (۳) په مخکینې باب کنبی د حضرت ابراہیم علیہ السلام حالات بیان کرې شو او دلته د نورو حالاتو تذکره به د تکمله په توگه باندی وی. د مستملی په روایت کنبی دا باب بغیر ترجمه دی او حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ دی ته ترجیح ورکړې ده. خود حموی او کشمیهنی په نسخو کنبی دا باب ترجمه سره دی یعنی (باب: ويزفون النسلان). حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ دی ته وهم و نیلوسره فرمائیلی چه (فإنه كلام لامعني له) یعنی (ويزفون النسلان) د باب ترجمه گر خول یو بی معنی خبره ده. (۴) زمونږ رانی داده چه په دی صورت کنبی دا بی معنی کلام نه دی بلکه مقصد دادی چه دا باب د ابراہیم علیہ السلام په حالاتو کنبی د تیر شوو حالاتو پوره والې هم دی او په دی سره د ابراہیم علیہ السلام قصی سره متعلق د سورت صافات آیت **(فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ ۝)** تفسیر هم مقصود دی. د علامه عینی رحمته اللہ علیہ په صنیع سره زمونږ د رانی تائید کیبری. (۵) او د نسفی په روایت کنبی د سر نه باب ساقط دی. (۶) او علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ داسې باب ترلې دی. (باب قوله الله تعالى: ﴿فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ ۝﴾) (۷)

قوله: يزفون: النسلان في المشي: زَفَّ يَزْفُ زَفًّا وَزَفْوًا معنی ده تادی کول منده وهل. امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددی تفسیر کرې دی النسلان فی المشی تیز تلل په تلو کنبی تادی کول. په لغت کنبی النسلان اصلاً د لیوه تیز تگ ته وائی لیکن روستو ددی استعمال د نورو خیزونو د پاره اوشو. (۸)

(۱) شرح الکرمانی: ۱۷-۱۸/۱۴.

(۲) عمده القاری: ۳۴۶/۱۵.

(۳) إرشاد الساری: ۲۸۶/۷ عمده القاری: ۳۴۷/۱۵ فتح الباری: ۴۹۱/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۸.

(۵) عمده القاری: ۳۴۷/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۹۱/۸ عمده القاری: ۳۴۷/۱۵.

(۷) شرح الکرمانی: ۱۸/۱۴.

(۸) لسان العرب: ۱۲۸/۱۴.

د سورت صافات آیات کنبی ابراهیم علیه السلام قصه اختصار سره بیان کړې شوې ده چه په سورت انبیاء کنبی تفصیل سره راغلي ده آیات دادی (قَرَأْرًا اِلَى الْهَيْبَةِ فَقَالَ اَلَا نَاكُلُوْنَ مَا لَكُمْ لَا تَنْتَفِعُوْنَ ؕ قَرَأْرًا عَلَيْهِمْ فَزَيَّا بِالْهَيْبَةِ ؕ فَاَقْبَلُوْا اِلَيْهِ يَرْفُوْنَ ؕ) (۱)

یعنی ابراهیم علیه السلام غلي غوندي دهغوی معبودانو له راغلو اوونى ونیل ولې تاسو نه خوړئ په تاسو څه شوی دی تاسو خبرې ولې نه کوئ؟ بیا هغوی په ښه قوت سره متوجه کیدو سره وهل شروع کړه. (فَاَقْبَلُوْا اِلَيْهِ يَرْفُوْنَ ؕ) نوهغه خلق هغه په منډه راغله کله چه مشرکان د اختر ذميلي نه واپس راغله او مندر نه نی اوکتل چه ټول بتان تراشلي شوي پراته دی نو د تپوس پوښتنې دپاره یو ډله حضرت ابراهیم علیه السلام له راوړسیدله او هغه نی او نیولو اود قوم گنړې جمعې ته نی پېش کړو.

طبرانی او ابن ابی حاتم رحمتهما د سدی رحمتهما په طریق سره روایت نقل کړې دي چه دغه خلقو کله ابراهیم علیه السلام هغه جمعې ته وړاندې کړو نو هلته د لرگو یو لونی ډیرې پروت وو او دهغې په راغونډولو کونې د قوم هر یو کس تر دې چه ښخو هم خپله حصه واچوله او په مرضونو کونې اخته ښخو نذر ونه او منل چه که چرې الله هغوی روح کړل نو هغوی به د ابراهیم علیه السلام د سوزولو دپاره لرگی راجمع کوی. کله چه قوم د لرگو ډیرې راجمع کړو او د ابراهیم علیه السلام د سوزولو ارادتی او کړه نو زمکې او آسمان فرینتو او غرونو په یو آواز کونې اوونیل (رَبَّنَا خَلِّكْ اِبْرَاهِيْمَ مُحْرَقًا) یعنی ای زموږ ښه ربه ستا خلیل ابراهیم سوزولې شی الله تعالی او فرمائیل (اَنَا اَعْلَىٰ مَا تَهْتَدُوْنَ) خو چه کله ابراهیم تاسو ته آواز او کړی نو تاسو ټول دهغه امداد کوئ نو په دې موقع باندي ابراهیم علیه السلام دعا او کړه (اللهم انت الواحد في السماء، وانا الواحد في الأرض، ليس أحد في الأرض يُعِينُكَ عَنِّي، حَسْبِيَ اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ) (۲) یعنی ای الله ته په آسمان کونې یو بڼی او زه په مخ د زمکې باندي خان له یم زمانه علاوه په مخ د زمکه باندي زمانه علاوه بل څوک ستا عبادت کونکی بنده نشته.

حافظ ابن حجر رحمهما فرمائی که چرې باب ترجمه سره وی نویباز ما خیال دادې چه امام بخاری رحمهما عم دې واقعي طرف ته اشاره کړې ده. په کوم کنسې ربا خلیلک ابراهیم رحمهما، الفاظ وارد دی او د باب لاندې امام بخاری حدیث دشفاعت نقل کړې دي په هغې کنسې (انت نبی الله و خلیله من الأرض، الفاظ راغلی دی او د دې مناسبت ربا خلیلک ابراهیم رحمهما، سرد واضح دي (۱)

[۳۱۸۲]- بَابُ: حَدَّثَنَا اِسْحَاقُ بْنُ اِبْرَاهِيْمَ بْنِ نَصْرِ، حَدَّثَنَا اَبُو اَسَامَةَ، عَنْ اَبِي حَيَّانَ، عَنْ اَبِي زُرْعَةَ، عَنْ اَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، قَالَ: اَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا يَلْحَمُ فَقَالَ: "اِنَّ اللّٰهَ يَجْمَعُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْاَوَّلِيْنَ وَالْاٰخِرِيْنَ فِي صَعِيدٍ وَّاحِدٍ، فَيَجْمَعُهُمُ الدَّاعِي وَيُنْفِذُهُمُ الْبَصَرُ، وَتَدْنُو الشَّمْسُ مِنْهُمْ، فَذَكَرَ حَدِيثَ الشَّفَاعَةِ - فَيَأْتُونَ اِبْرَاهِيْمَ فَيَقُولُونَ: اَنْتَ نَبِيُّ اللّٰهِ وَخَلِيْلُهُ مِنَ الْاَرْضِ، اَشْفَعُ لَنَا اِلَى رَبِّكَ، فَيَقُولُ، فَذَكَرَ [ص: ۳۲] كَذْبَاتِهِ، نَفْسِي نَفْسِي، اذْهَبُوا اِلَى مُوسَى تَابِعَهُ اُنْسٌ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص: ۲۹۹] [ر: ۳۱۶۲، ۴۲۰۶، ۲]

(۱) الصافات: ۹۴.

(۲) فتح الباری: ۸/۴۹۲-۴۹۱.

(۳) فتح الباری: ۸/۴۹۲.

(۴) مرتخریجه فی نفس الكتاب نحتیاب قول الله تعالی (لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلَى قَوْمِهِ).

تراجم رجال

اسحاق بن ابراهیم: دا اسحاق بن ابراهیم بن نصر بخاری سعدی رضی اللہ عنہ دی. (۱)
ابواسامہ: دا حماد بن اسامہ بن زید قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب فضل من علمو علموا لاندی تیرہ شوی
(۲).۵۵)

ابو حیان: دا یحییٰ بن سعید بن حیان تیمی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب سؤال جبرائیل علیہ السلام النبی
صلی اللہ علیہ وسلم عن ایمان والاسلام لاندی تیرہ شوی ده. (۳)

ابوزرعة: دا هرم بن عمر بن جریر بجلی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی تذکرہ (کتاب ایمان باب الجهاد من ایمان) لاندی
تیرہ شوی ده. (۴)

قوله: أتی النبی صلی اللہ علیہ وسلم يوماً بلأحمر... حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ وائی چہ یوہ ورخ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ
خدمت کنبی غوینہ پیش کری شوه. حضور پاک او فرمائیل د قیامت پہ ورخ بہ اللہ تعالیٰ ورا ندی روستو تہول پہ یو
میدان کنبی راجمع کوی. آواز کونکی بہ هغوی تہ خپل آواز اورولې شی او کتونکې بہ هغوی لیدلې شی او نمر
بہ هغوی تہ رانیزدی کری شی. بیا حضور پاک حدیث شفاعت بیان کرو چہ (میدان حشر کنبی) بہ خلق ابراهیم
علیہ السلام لہ راشی او هغوی تہ بہ وائی تاسو پہ زمکہ کنبی د اللہ تعالیٰ خلیل او نبی وی اللہ تعالیٰ تہ زمونږ سفارش
او کره. ابراهیم علیہ السلام بہ (کذبات ثلاثہ یادولوسره) وائی نفسی نفسی، موسیٰ علیہ السلام لہ لارشنی.

مطلب دا چہ ابراهیم علیہ السلام تہ بہ ثلاث کذبات یادیری او فرمائی بہ چہ زمانہ خودغه کوتاهنی شوی دی. مالہ حیا
راخی چہ اللہ تعالیٰ تہ ستاسو دپاره سفارش او کرم. دریاوہ خبرې سره ددی چہ پہ کذب کنبی نہ راخی لیکن
ابراہیم علیہ السلام بہ هغه د نبوت د شان خلاف گنرلوسره پہ خپل خان باندی د خطاوار کیدو یقین کوی. (۵)

قوله: تابعه أنس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم: حضرت انس رضی اللہ عنہ دا متابعت امام بخاری رضی اللہ عنہ کتاب
التوحید کنبی پہ تفصیل سره موصولاً نقل کری دی. (۶)

دحدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: د روایت باب د (باب اتخذ اللہ ابراهیم خلیلاً) سره مناسبت واضح دی
خکہ چہ په دواړو کنبی حضرت ابراهیم علیہ السلام تذکره ده. (۷)

[۳۱۸۳] - حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ
عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يُرْحَمُ اللَّهُ أُمَّرُ سَمَاعِيلَ، لَوْلَا أَنَّهُمَا عَجَلَتْ، لَكَانَ زَمْزَمُ عَيْنًا مَعِينًا»

(۱) کتاب الفسل باب من اغتسل عربانا وحده رقم: ۲۷۸.

(۲) کشف الباری: ۳/۴۱۴.

(۳) کشف الباری: ۲/۵۸۷.

(۴) کشف الباری: ۳/۳۰۴.

(۵) إرشاد الساری: ۷/۲۸۷.

(۶) صحیح البخاری کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار، رقم الحدیث: ۶۵۶۵ وکتاب التوحید باب کلام الرب تعالیٰ

یوم القيامة مع الأنبياء وغيرهم رقم الحدیث: ۷۵۱۰ وباب قول الله تعالیٰ (لَمَّا خَلَقْتُ يَمَدِي) رقم الحدیث: ۷۴۱۰ وباب

قوله تعالیٰ: (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) رقم الحدیث: ۷۵۱۶.

(۷) عمدة القاری: ۱۵/۳۴۷.

قَالَ الْأَنْصَارِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَمَا كَثِيرٌ بِنُ كَثِيرٍ، فَحَدَّثَنِي قَالَ: إِبْنُ وَعُمَانَ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ، جُلُوسٌ مَعَ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ، فَقَالَ: مَا هَكَذَا حَدَّثَنِي ابْنُ عَبَّاسٍ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: أَقْبَلَ إِبْرَاهِيمُ بِأَسْمَاعِيلَ وَأَمِيهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، وَهِيَ تَرْضِعُهُ، مَعَهَا شَتَّةٌ لَمْ يَرْفَعْهُ لَمْ جَاءَ بِهَا إِبْرَاهِيمُ وَيَأْتِيهَا إِسْمَاعِيلُ [۳۱۸۵ ص ۳۰۱] (۱)

امام بخاری هم یور روایت په مختلف طرق سره ذکر کړې دي. دا احمد بن سعيد والا طريق روایت کښې دي چه رسول الله ﷺ فرمائيلې چه الله تعالی دي دا اسماعيل رضي الله عنه په مور بنې بی هاجر ه باندي رحم او کړی که چرې هغې نادی نه وه کړې نو نن به زمزم یوه بهیدونکې چینه وه.

ذکر الاختلاف الواقع في اسناد الحديث المذكور: ① رواه ابن السكن والاسماعيلي من طريق حجاج بن الشاعر وهب بن جرير عن أبيه عن أيوب عن عبد الله بن سعيد بن جبير عن أبيه عن ابن عباس عن أبي بن كعب عن النبي صلى الله عليه وسلم... زاد ابن السكن والاسماعيلي في روايتهما أبي بن كعب.

② الطريق المذكور في صحيح البخاري، أي: أحمد بن سعيد عن هب عن جرير عن أيوب عن عبد الله بن سعيد عن ابن عباس الخ.

③ رواية النسائي عن أحمد بن سعيد شيخ البخاري المذكور عن وهب بن جرير عن أبيه عن أيوب عن سعيد بن جبير عن ابن عباس عن أبي بن كعب. أقط الإمام النسائي في هذا الطريق عبد الله بن سعيد بن جبير، وزاد أبي بن كعب.

④ رواية الإمام النسائي عن أحمد بن سعيد عن وهب بن جرير عن حماد بن زيد عن أيوب عن عبد الله بن سعيد بن جبير عن أبيه عن ابن عباس، ولم يذكر أبي بن كعب.

د امام نسائي رضي الله عنه په روایت کښې دي چه وهب بن جرير رضي الله عنه فرماني چه زه سلام بن ابی مطيع رضي الله عنه ته حاضر شوم او دهغوی په وړاندي مې مذکره حديث د حماد بن زيد والا په طريق سره بيان کړو نو دهغوی په دي باندي سخت نکير او فرمائيلو او تپوس نی او کړو چه ستا پلار (جرير) څنگه روایت کوي؟ ما ونيل چه هغه خو د أيوب عن سعيد بن جبیر په طريق سره روایت کوي. سلام بن ابی مطيع رضي الله عنه د حيرانتيا اظهار او کړو او ونی فرمائيل چه په حقيقت کښې د أيوب او سعيد بن جبیر په مينځ کښې عکرمه بن خالد واسطه ده. (۱)

د نسائي رضي الله عنه د ذکر کړې شوي طريق نه معلومه شوه چه وهب بن جرير رضي الله عنه کله دا حديث دخپل پلار جرير رضي الله عنه نه روایت کوي نو د أيوب رضي الله عنه او سعيد بن جبیر رضي الله عنه په مينځ کښې د عبد الله بن سعيد رضي الله عنه واسطه نه ذکر کوي البته په آخره کښې د ابی بن کعب رضي الله عنه اضافه کوي او کله چه وهب بن جبیر رضي الله عنه دا حديث د حماد بن زيد رضي الله عنه په طريق سره نقل کوي نو بيا د أيوب رضي الله عنه او سعيد په مينځ کښې د عبد الله بن سعيد رضي الله عنه واسطه هم نقل کوي او په آخره کښې د ابی بن کعب رضي الله عنه اضافه نه کوي. خو سلام بن ابی مطيع رضي الله عنه د أيوب رضي الله عنه او سعيد بن جبیر رضي الله عنه په مينځ کښې د عکرمه بن خالد رضي الله عنه د واسطې قائل دي. (۲)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني چه عين ممکن دي أيوب رضي الله عنه ته دا حديث په مختلف طرق سره حاصل شوي وي ځکه چه اسماعيل بن عليه چه دکبار حفاظ نه دي دا حديث د أيوب عن سعيد بن جبیر عن ابن عباس په طريق سره هم روایت کوي په دي سند کښې خونه د عبد الله بن سعيد رضي الله عنه تذکره شته اونه د ابی بن کعب رضي الله عنه اضافه اود اسماعيل بن عليه رضي الله عنه دا روایت د امام بخاری رضي الله عنه تخريج کړې شوي روایت دپاره مؤيد هم دي ځکه چه امام بخاری رضي الله عنه هم ابی بن کعب رضي الله عنه اضافه نه ده ذکر کړې.

(۱) مرتخریجه فی کتاب الحرث والمزارعة باب المزارعة بالشرط ونحوه رقم: ۲۳۲۸.

(۲) عمده القاری: ۳۴۸/۱۵ فتح الباری: ۴۹۲/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۹۲/۸ دار الکتب العلمیة.

د اسماعیل بن علیہ رضی اللہ عنہ نه دا روایت اسماعیلی رضی اللہ عنہ په دوه شان سره روایت کړې دي. یو خو هم دغه طریق دي په کوم کښې چه د ایوب او سعید بن جبیر په مینځ کښې واسطه نشته او دویم طریق هغه دي په کوم کښې چه د دواړو په مینځ کښې د عبدالله رضی اللہ عنہ واسطه ده. د اسماعیل بن علیہ رضی اللہ عنہ په شان معمر رضی اللہ عنہ هم دا حدیث د ایوب عن سعید په طریق سره بلا واسطه نقل کړې دي لکه څنگه چه امام بخاری رضی اللہ عنہ په دویم طریق کښې ذکر کړې دي اسماعیلی رضی اللہ عنہ په امام بخاری رضی اللہ عنہ باندې مذکوره حدیث د ایوب په طریق سره نقل کولو د وجې نه اعتراض کړې دي چه هغوی مضطرب سند سره د روایت تخریج ولې کړې دي لیکن د سیاق حدیث نه معلومیږي چه امام بخاری رضی اللہ عنہ په تخریج کړې شوی حدیث کښې معمر عن کثیر بن کثیر عن سعید بن جبیر په طریق باندې اعتماد کړې دي سره د دې چه د ایوب رضی اللہ عنہ طریق سره ملاؤ شوې دي.

الحاصل ایوب رضی اللہ عنہ حدیث د سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ نه بغیر د واسطې روایت کړې دي یا د سعید بن جبیر خونی عبدالله په واسطه سره نقل کړې دي او په دواړو صورتونو کښې څه عیب نشته دي ځکه چه ټول په ټول ثقه دي او داسې اختلاف چه په ثقات حفاظ باندې متفرع وی مضر نه وی. اوس که چرې د ایوب رضی اللہ عنہ او سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ په مینځ کښې د عبدالله واسطه ده او په آخره کښې د ابی بن کعب رضی اللہ عنہ زیاتوالې هم دي نو هیڅ کلام نشته دي او که چرې واسطه نشته دي اونه د ابی بن کعب رضی اللہ عنہ اضافه نو د واسطې نه کیدل په دي وجه مضر نه دي ځکه چه د ایوب رضی اللہ عنہ سماع د سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ نه ثابت ده او د ابی بن کعب رضی اللہ عنہ اضافه نه کیدو په صورت کښې که چرې ابن عباس رضی اللہ عنہ دا حدیث د نبی کریم صلی اللہ علیه و آله و سلم نه اوریدلې دي نویا خودا حدیث متصل او مسند دي او که چرې نه وی اوریدلې نو دا حدیث د مراسیل صحابه نه دي. (۱)

قَالَ الْأَنْصَارِيُّ: حَدَّثَنَا أَبُو جَرِيحٍ قَالَ: أَمَا كَثِيرٌ كَثِيرٌ. حَدَّثَنِي قَالَ: لَيْسَ وَعِثْمَانُ ابْنُ أَبِي سَلِيمَانَ جُلُوسٌ مَعَ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ، فَقَالَ: مَا هَكَذَا حَدَّثَنِي أَبُو عَبَّاسٍ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: أَقْبَلَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَمَاعٍ عَلَيَّ وَأَقْبَلَهُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَهُوَ تَرَضَعُهُ مَعَهَا شَتَّى - لَمْ يَرَقَعَهُ - ثُمَّ جَاءَ بِهَا إِبْرَاهِيمُ وَأَبْنَاهُ إِبْرَاهِيمُ عِلَّ دَلْتَهُ رِوَايَتٌ مُخْتَصِرٌ دِي. أَرْزُقِي رضی اللہ عنہ د مسلم بن خالد الزنجي عن ابن جريج په طریق سره دا روایت مفصلاً نقل کړې دي. په دي کښې کثیر بن کثیر رضی اللہ عنہ وانی چه زه او عثمان بن ابی سلیمان او عبدالله بن عبدالرحمن بن ابی حسین د شپې د جومات په چت باندې سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ سره ناست وو سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ او وئیل (سَلَوْنِي قَبْلَ أَنْ لَا تَرَوْنِي) نو خلقو د سوالونو باران جوړ کړو په هغې کښې یو سوال دا وو: (أَحَقُّ مَا مَعَنَا فِي مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ أَنْ إِبْرَاهِيمَ جُئِنَ جَاءَ مِنْ الشَّامِ حَلْفٌ لَأَمْرَأَةٍ أَنْ لَا يَزِفَ عِمَكَةَ حَتَّى يَرْجِعَ، فَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ امْرَأَةً إِبْرَاهِيمَ الْمَقَامَ، فَوَضَعَ رِجْلَهُ عَلَيْهِ حَتَّى لَا يَزِفَ) آیا دا واقعه صحیح ده چه ابراهیم رضی اللہ عنہ یو ځل شام ته تشریف راوړو نو هغه ساره ته قسم کولو سره راغلي وو چه زه به مکه کښې نه کوزیږم تردې چه نیغ به واپس راځم چنانچه د حضرت اسماعیل رضی اللہ عنہ بی بی مقام ابراهیم هغوی ته رانیزدې کړو نو ابراهیم رضی اللہ عنہ په هغې باندې خپه مبارکه کیخوده چه په زمکه باندې کوزیدل رانه شی.

سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ او فرمانیل (ما هکذا حدثنی ابن عباس) یعنی ابن عباس رضی اللہ عنہ ماته دا حدیث داسې نه دي بیان کړې دي (داسې څه خبره ثابته نه ده) بلکه هغوی داسې وئیلی چه ابراهیم حضرت اسماعیل رضی اللہ عنہ او د هغه مور هاجره واخستل (د مکې زمکې ته راغلل) هغه وخت هاجره بی بی اسماعیل رضی اللہ عنہ له پښې ورکول هغې سره یوزور مشک وو. (۲)

قوله: شتة: اوچه او زره مشکیزه.

قوله: لم يرقعه: یعنی دا روایت ابن عباس رضی اللہ عنہ موقوفاً نقل کړې دي مرفوعاً شی نه دي نقل کړې. وړاندې د مذکوره روایت دریم طریق دي.

(۱) فتح الباری: ۴۹۲/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۹۳/۸ نور اوگورنی تفسیر ابن کثیر: ۴/۱ دارالکتب العلمیة.

١٣١٨٣]- وحدثني عبد الله بن محمد، حدثنا عبد الرزاق، أخبرنا معمر، عن أيوب السخيتي، وكثير بن كثير بن المطلب بن أبي وداعة، يزيد أحد هب على الآخر، عن سعيد بن جبير، قال ابن عباس: أول ما اتخذ النساء ينطق من قبل أمر إسماعيل، اتخذت منطلقاً لتعقبن أثرها على سارة، ثم جاء بهما إبراهيم وباتهما إسماعيل وهي ترضعه، حتى وضعها عند البيت عند دوحه، فوق زمزم في أعلى المسجد، وليس بمكة يومئذ أحد، وليس بهما ماء، فوضعها هنالك، ووضع عندهما جراباً فيه تمر، وسقاء فيه ماء، ثم قفى إبراهيم منطلقاً، فتبعته أمر إسماعيل فقالت: يا إبراهيم، أين تذهب وتتركنا بهذا الوادي، الذي ليس فيه إنس ولا شيء؟ فقالت له ذلك مراراً، وجعل لا يلتفت إليها، فقالت له: الله الذي أمرك بهذا؟ قال نعم، قالت: إذن لا يضيعنا، ثم رجعت، فانطلق إبراهيم حتى إذا كان عند الثنية حيث لا يرونه، استقبل بوجهه البيت، ثم دعا بهؤلاء الكلمات، ورفع يديه فقال: رب {إني أسكنت من ذريتني بوادٍ غير ذي زرع عند بيتك المحرم} [إبراهيم: ٣٤]- حتى بلغ- {يشكرون} [إبراهيم: ٣٤] "وجعلت أمر إسماعيل ترضع إسماعيل ويشرب من ذلك الماء، حتى إذا نفذ ما في السقاء عطشت وعطش ابنها، وجعلت تنظر إليه يتلوى، أو قال يتلبط، فانطلقت كراهية أن تنظر إليه، فوجدت الصفا أقرب جبل في الأرض يليها، فقامت عليه، ثم استقبلت الوادي تنظر هل ترى أحداً فلم تر أحداً، فهبطت من الصفا حتى إذا بلغت الوادي رفعت طرف درعها، ثم سعت سعي الإنسان المجهود حتى جاوزت الوادي، ثم أتت البروة فقامت عليها ونظرت هل ترى أحداً فلم تر أحداً [ص: ١٣٣]، ففعلت ذلك سبع مرات، قال ابن عباس: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «فذلك سعي الناس بينهما» فلما أشرفت على البروة سمعت صوتاً، فقالت صه- تريد نفسها-، ثم تسمعت، فسمعت أيضاً، فقالت: قد سمعت إن كان عندك غواث، فإذا هي بالملك عند موضع زمزم، فبحث بعقبه، أو قال بجناحه، حتى ظهر الماء، فجعلت نحوضه وتقول بيدها هكذا، وجعلت تعرف من الماء في سقائها وهم يقربون بعد ما تعرف. قال ابن عباس: قال النبي صلى الله عليه وسلم: "يرحم الله أمر إسماعيل، لو تركت زمزم- أو قال: لو لم تعرف من الماء-، لكانت زمزم عيناً معيناً" قال: فشربت وأرضعت ولدها، فقال لها الملك: لا تخافوا الضيعة، فإن ها هنا بيت الله، يبني هذا الغلام وأبوه، وإن الله لا يضيع أهله، وكان البيت مرتفعاً من الأرض كالرابية، تأتيه السيول، فتأخذ عن يمينه ويماله، فكانت كذلك حتى مرت بهم رفقة من جرهم، أو أهل بيت من جرهم، مقبلين من طريق كداء، فنزلوا في أسفل مكة فرأوا طائراً عابفاً، فقالوا: إن هذا الطائر ليودعنا على ماء، لعهدنا بهذا الوادي وما فيه ماء، فأرسلوا جراً أو جرئين فإذا هم بالماء، فرجعوا فأخبروهم بالماء فأقبلوا، قال: وأمر إسماعيل عند الماء، فقالوا: أتأذنين لنا أن نزل عندك؟ فقالت: نعم، ولكن لا حق لكم في الماء، قالوا: نعم، قال ابن عباس: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «قالني ذلك أمر إسماعيل وهي تحب الإنس» فنزلوا وأرسلوا إلى أهلهم فنزلوا معهم، حتى إذا كان بها أهل أيات منهم، وشب الغلام وتعلم العربية منهم، وأنفسهم وأعجبهم

حينَ سَبَّ، فَلَمَّا أَدْرَكَ زَوْجُوهَ امْرَأَةٍ مِنْهُمُ، وَمَاتَتْ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ، فَجَاءَ إِبْرَاهِيمُ بَعْدَ مَا تَزَوَّجَ إِسْمَاعِيلَ يُطَالِمُ تَرْكَتَهُ، فَلَمْ يَجِدْ إِسْمَاعِيلَ، فَسَأَلَ امْرَأَتَهُ عَنْهُ فَقَالَتْ: خَرَجَ يَبْتَغِي لَنَا، ثُمَّ سَأَلَهَا عَنْ عَيْشِهِمْ وَهَيْئَتِهِمْ، فَقَالَتْ نَحْنُ بِشَرِّ نَحْنٍ فِي ضَيْقٍ وَشِدَّةٍ، فَشَكَّتْ إِلَيْهِ، قَالَ: فَإِذَا جَاءَ زَوْجُكَ فَأَقْرِبْ عَلَيْهِ السَّلَامَ، وَقُولِي لَهُ يُغَيِّرُ عَتَبَةَ أَبِيهِ، فَلَمَّا جَاءَ إِسْمَاعِيلُ كَأَنَّهُ آنَسَ شَيْئًا، فَقَالَ: هَلْ جَاءَ كُمْ مِنْ أَحَدٍ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، جَاءَ تَأَشِيخٌ كَذَا وَكَذَا، فَسَأَلْنَا عَنْكَ فَأَخْبَرْتَهُ، وَسَأَلَنِي كَيْفَ عَيْشُنَا، فَأَخْبَرْتَهُ أَنَا فِي جَهْدٍ وَشِدَّةٍ، قَالَ: قَهْلُ أَوْصَاكِ بِشَيْءٍ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، أَمَرَنِي أَنْ أَقْرَأَ عَلَيْكَ السَّلَامَ، وَيَقُولُ غَيْرَ عَتَبَةَ بِأَبِكَ، قَالَ: ذَلِكَ أَبِي، وَقَدْ أَمَرَنِي أَنْ أَقَارِقَكَ، الْحَقِّي بِأَهْلِكَ، فَطَلَقَهَا، وَتَزَوَّجَ مِنْهُمْ أُخْرَى، فَلَيْتَ عَنْهُمْ إِبْرَاهِيمُ مَا شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ أَنَا هُمْ بَعْدَ فَلَمْ يَجِدْهُ، فَدَخَلَ عَلَيَّ [ص: ١٣٣] امْرَأَتِهِ فَسَأَلَهَا عَنْهُ، فَقَالَتْ: خَرَجَ يَبْتَغِي لَنَا، قَالَ: كَيْفَ أَنْتُمْ؟ وَسَأَلَهَا عَنْ عَيْشِهِمْ وَهَيْئَتِهِمْ، فَقَالَتْ: نَحْنُ بِخَيْرٍ وَسَعَةٍ، وَأَثْنَتْ عَلَى اللَّهِ، فَقَالَ: مَا طَعَامُكُمْ؟ قَالَتْ: اللَّحْمُ، قَالَ: فَمَا شَرَابُكُمْ؟ قَالَتْ: الْمَاءُ، قَالَ: اللَّهُمَّ بَارِكْ لَهُمْ فِي اللَّحْمِ وَالْمَاءِ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ يَوْمَئِذٍ حُبٌّ، وَلَوْ كَانَ لَهُمْ دَعَا لَهُمْ فِيهِ». قَالَ: فَمَا لَا يَخْلُو عَلَيْهِمَا أَحَدٌ يَغَيِّرُ مَكَّةَ إِلَّا لَمْ يُؤَافِقَا، قَالَ: فَإِذَا جَاءَ زَوْجُكَ فَأَقْرِبْ عَلَيْهِ السَّلَامَ، وَمُرِّ بِهِ بِثَبْتِ عَتَبَةَ أَبِيهِ، فَلَمَّا جَاءَ إِسْمَاعِيلُ قَالَ: هَلْ أَتَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، أَنَا تَأَشِيخٌ حَسِينُ الْهَيْئَةِ، وَأَثْنَتْ عَلَيْهِ، فَسَأَلَنِي عَنْكَ فَأَخْبَرْتَهُ، فَسَأَلَنِي كَيْفَ عَيْشُنَا فَأَخْبَرْتَهُ أَنَا بِخَيْرٍ، قَالَ: فَأَوْصَاكِ بِشَيْءٍ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، هُوَ يَقْرَأُ عَلَيْكَ السَّلَامَ، وَيَأْمُرُكَ أَنْ تُثَبِّتَ عَتَبَةَ بِأَبِكَ، قَالَ: ذَلِكَ أَبِي وَأَثْنَتِ الْعَتَبَةَ، أَمَرَنِي أَنْ أُمِيسِكَ، ثُمَّ لَيْتَ عَنْهُمْ مَا شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ جَاءَ بَعْدَ ذَلِكَ، وَإِسْمَاعِيلُ يَبْرِي نَبْلًا لَهُ نَحْتٌ دَوْحَةٌ قَرِيبًا مِنْ زَمْزَمَ، فَلَمَّا رَأَتْهَا قَامَ إِلَيْهِ، فَصَنَعَا كَمَا يَصْنَعُ الْوَالِدُ بِالْوَلَدِ وَالْوَالِدُ بِالْوَالِدِ، ثُمَّ قَالَ يَا إِسْمَاعِيلُ، إِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي بِأَمْرٍ، قَالَ: فَاصْنَعِ مَا أَمَرَكَ رَبُّكَ، قَالَ: وَتُعِينُنِي؟ قَالَ: وَأَعِينُكَ، قَالَ: فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي أَنْ أُنْبِيَ هَاهُنَا بَيْتًا، وَأَشَارَ إِلَيَّ أَكْمَةً مَرْتَفِعَةً عَلَى مَا حَوْلَهَا، قَالَ: فَعِنْدَ ذَلِكَ رَفَعَا الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ، فَجَعَلَ إِسْمَاعِيلُ يَأْتِي بِالْحِجَارَةِ وَإِبْرَاهِيمُ يَبْنِي، حَتَّى إِذَا رَفَعَهُ الْبِنَاءُ، جَاءَ بِهَذَا الْحَجَرِ فَوَضَعَهُ لَهُ فَقَامَ عَلَيْهِ، وَهُوَ بَيْنِي وَإِسْمَاعِيلَ يَنَاولُهُ الْحِجَارَةَ، وَهِيَ يَقُولَانِ: { رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ } [البقرة: ١٢٢]، قَالَ: فَجَعَلَا بَيْنِيَانِ حَتَّى يَدُورَ أَحْوَالُ الْبَيْتِ وَهِيَ يَقُولَانِ: { رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ } [البقرة: ١٢٢] [ص: ٢٠٤ - ٢٠٦]

ترجمه: حضرت ابن عباس رضي الله عنهما فرمائی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اول حضرت ہاجرہ دہلا پتھی تری دہ دی دہارہ چہ ہفہ د سارہ د پارہ د خپو نبی باقی پاتی نہ کری. بیا ابراہیم علیہ السلام ہاجرہ اودھنی خوننی اسماعیل علیہ السلام (مکی) تہ راوستل. ہفہ وخت بہ ہاجرہ اسماعیل علیہ السلام لہ پینی و رکول حضرت ابراہیم علیہ السلام ہغوی د یوی لونی ونی لاندی کینول. دا ونہ مقام زمزم باندی بالکل د پاسہ د جمات اوچت طرف کسبی وہ. ہفہ وخت بہ مکہ کسبی ہیخ یو انسان نہ وو اونہ ہلتہ اوبہ وی. نو ابراہیم علیہ السلام دوارہ ہلتہ پریخودل او ہغوی سرہ نی د کھجورو یوہ تہیلنی او د اوبو یوہ مشکیزہ کیخودو سرہ پریخودل او بیا چہ کلہ واپس (د شام طرف) تہ روان شو (چرتہ چہ حضرت سارہ وہ) نو حضرت ہاجرہ ہفہ پسی شاتہ راغلہ ونی ونیل ابراہیم تہ چرتہ خی؟ مونہ پہ بوداسی وادنی کسبی پریردی اوخی پہ کوم کسبی چہ انسان او نہ بل خہ خیز موجود دی. ہاجرہ بی بی دا خبرہ خوخل اوکرہ لیکن

ابراهیم علیه السلام په هغې باندې هیڅ توجو ورنه کړه (جواب ورکول خو لري خبره ده چه ونی هه نه کتل) آخر هاجره بی بی او نبیل (الله الذی امرک بهذا) آیا الله تعالی تانه ددې هجرت حکم درکړې دي؟ ابراهیم علیه السلام او فرمائیل او په دې باندې هاجره بی بی او نبیل (اذن لا یضعتنا) بیا خو به الله تعالی مونږ نه هلاکوی

(دې وینا کولو سره) واپس شوه او ابراهیم علیه السلام په سفر باندې روان شو تردې چه کله هغه هغه غر ته اور سیدو دکوه خانی نه چه هاجره او اسماعیل علیه السلام هغه نه شولیدلې نو هغه د کعبې طرف ته مخ کړو هجرته چه اوس کعبه آباءه ده هم هلته هغه هاجره او اسماعیل علیه السلام پریخودو سره راغلي وو، او دواړه لاسونه او جتولو سره نی دعا او کړه:

(رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ مَيْمَنِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَهْلَهُ قَبْلِنَا إِنَّ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى لَكَاذِبُونَ)

یعنی ای زما ربه! ما خپل بال بیچ په یو داسې وادنی کښې پریخودل چه بی اوبو اوسې وینو ده (هلته د ژوند ظاهري آثار ناپید دي). ستا دعزت کور سره، ای زمونږ ربه، دې دپاره چه هغه خلق د ما نڅه اهتمام او کړې (چونکه دغه وخت دا خالی زمکه ده او وړوکی شان میدان دې) نو ته د څه خلقو زړونه ددوی طرف ته مانل کړې (دې دپاره چه هغوی دلته آباد شي او د ژوند بنائست قائم کړې او هغوی له د خوراک د پاره میوي ورکړه دې دپاره چه دا خلق (ستا دنعمتونو) شکر ادا کړي

تر دغه خانی پورې ابراهیم علیه السلام دعا او کړه او بل طرف ته حضرت هاجره بی بی اسماعیل علیه السلام ته بیسی ورکوي او دمشک نه نی اوبه ځکلې (واقعه داسې ده چه بیت الله طواف کولو سره کله خلق ښکاری نو ناڅاپي د حضرت ابراهیم علیه السلام دعا طرف ته ذهن وریدلیري او په آیت کښې چه کوم مضمون ذکر کړې دې زړه بی اختیاره دهغې طرف ته متوجه کیږي). کله چه اوبه ختمې شوي نو پخپله هم تگي شوه او دهغې بیجې (اسماعیل علیه السلام) ته هم تنه اولگیدله. هغې به په داسې حال کښې بیجې ته کتل چه هغه د تندې د لاسه ښکته پورته کیږي او تر قیږې هغه په دې وجه دهغه خانی نه روانه شوه چه د بیجې دا حال اونه ویني (مور د زړه د تکرې دا حال نه شولیدني، چنانچه د صفا غونډنی نی نیزدې اولیدله او په هغې باندې اوختله بیا د وادنی طرف ته متوجه شوه او ونی کتل چه جرته څوک سرې به او ویني (چه دهغه نه اوبه او غواړي) لیکن هغې هیڅوک اونه لیدل په دې وجه د هغه خانی نه راکیزه شوه کله چه د وادنی پورې اور سیدله نود خپل قمیص یو طرف نی اوچت کړو او بیانی داسې منډه کړه لکه چه یو مصبت وهلي انسان منډه وهی. آخر هغه د وادنی نه واوختله بیا مروه غونډنی سره راغله په هغې باندې اوختله (هلته نی هم) او کتل چه څوک به او ویني لیکن هغې ته څوک په نظر راغله چنانچه دغه شان هغې اووه چکرې اورهلي.

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما وائی چه رسول الله ﷺ او فرمائیل چه هم دغه هغه سعی د صفا او مروه په مینځ کښې ده چه (په حج) کښې خلق کوی. کله چه هاجره (په اووم چکر) په صفا اوختله نو هغې یو آواز واوړینه او خپل ځن نی مخاطب کړو ونی ونبیل چپ شه. چه غوږ نی کیخودو نو بیا هم هغه آواز راغلو هاجره ونبیل (قد اذعنت ان کان عندک غواث) تا خو خپل آواز واوړولو که څه امداد کولې شي (نو مخې ته راشه اوزما امداد او کړه). ونی کتل چه د زمزم په مقام باندې د الله تعالی فرېسته (جبرائیل علیه السلام) دې هغه خانی باندې خپله خپه یا پونده اووهله تردې چه دهغې نه اوبه راوخوتکیدې. هاجره د هغې نه دحوض په شان (څلور طرف ته پوله) جوړه کړه او دغه شان په لاس باندې بندیره شان جوړه کړه او اوبه نی په لپه باندې اخستلې او په مشکیزه کښې اچولې. یو شان لپې د کولو نه پس به اوبو نور هم جوش وهلو.

ابن عباس رضی الله عنهما وائی رسول الله ﷺ او فرمائیل (بحمد الله أما اسماعیل لوترکت زمزم معنا اوقال لولمه تغرف من الماء لکانت زمزم معنا معنا) الله تعالی دې د اسماعیل علیه السلام په مور باندې رحم او کړی که هغې زمزم په خپل حال باندې پریخودې وې یا حضور پاک داسې او فرمائیل که چرې هغې لپې د کولو سره (مشک کښې اوبه) نه ځکلې نوزمزم (به د کوهی په شکل کښې نه وو بلکه) یو بهیدونکي زبر دست چینه به وه.

بهر حال حضرت هاجر ه اوبه او خکلې او خپل بچی اسماعیل علیه السلام ته نې پیښی ور کول نو فرېسته (جبرائیل) هاجر ته اوونیل (لا تخاف الضبعة) ته د (خان) د هلاکت ویره او اندېښنه مه ساته. (فَإِنَّ هَهُنَا بَيْتُ اللَّهِ بَنِي هَذَا الْغَلَامِ وَأَبُوهُ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى دَدِي كُور (تعمیر) کونکی نه هلاک کوي. د بیت الله (خانی د مخ) د زمکې نه پورته (بنسکاره) وولکه غونډنی لیکن په دې باندي د بڼی او گس طرف نه د سیلاب اوبه راتلې (اودا حصه به نې هواروله).

هاجره بی بی (یوه موده) داسې اوسیدله (چه د خوراک دپاره کومې کهجورې حضرت ابراهیم علیه السلام ورکړې وې هغه به نې خورلې یا په د زمزم اوبه د خوراک او خښاک دپاره کافی کیدلې) تردې چه (دغه موده کښې) بنو جرهم یوه ډله یا د جرهم کور والاد مقام کدا د طرف نه (چه په اوچت خانی باندي واقع دې) راتلو کښې هغوی سره تیریدل نو هغه خلق دمکې په ښکته حصه کښې را کوز شو هغوی یوه مرغنی اولیدله چه (په هوا کښې) گرځیدله ونی ونیل (إِنَّ هَذَا الظَّالِمُ كَذَّابٌ وَعَلَى مَاءٍ لَعْنَتُنَا بِمَدَنِيٍّ الْوَادِي وَمَا فِيهِ مَاءٌ) دا مرغنی خامخا په اوبو باندي گرځی لیکن مونږ خوددې وادنی نه واقف یو دلته خور اوبه نشته. هغوی یو یا دوه کسان (د خبر اخستلو دپاره) اولیکل. لږ ساعت کښې هغوی د اوبو سره وو. بیا خپلو خلقو ته را واپس شو هغوی له نې د اوبو خبر ورکړو نو هغه ټول دلته راغله.

رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل ام اسماعیل اوبو سره نیزدې (ناسته) وه. هغوی او نیل آیا ته به مونږ ته اجازت را کړې چه مونږ تاسو سره حصار شو؟ هاجر ه بی بی اوونیل او (دلته حصار یدي شنې) (لاحق لکمر فی الماء) مگر په اوبو کښې ستاسو هیڅ حق نشته. یعنی په اوبو کښې د ملکیت حصه دار کیدی نه شنې. اهل جرهم (دا خبره په خوشحالی قبولولو سره) اوونیل صحیح ده. (او هلته مقیم شو).

ابن عباس رضی الله عنهما وانی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل (فَأُلْفَى ذَلِكَ أَمْرًا نَمَاعِلٌ وَهِيَ حُجْبَةُ الْأَنْسِ) د جرهم قیام په ام اسماعیل باندي ښه اولگیدل. هغې پخپله انس (اودوستی) غوښتله (چه خوک دلته راشی مقیم شی په دې وجه هغې په خوشحالی سره جرهم ته د قیام اجازت ورکړو). بهر حال جرهم هلته مقیم شو او خپل خپلوانو ته نې کسان اولیکل هغوی هم دلته (راغله) مقیم شو. تردې چه په مکه کښې ډیر کورونه جوړ شو. (وَسَبَّ الْغُلَامَ، وَتَعَلَّمَ الْعَرَبِيَّةَ مِنْهُمْ وَأَتَتْهُمْ وَأَعْتَبَهُمْ حِينَ سَبَّ) او اسماعیل علیه السلام خوان شو او د جرهم نه نې عربی ژبه زده کړه (خکه چه دهغه لویې توقي او سیدل د جرهم قبیلې دهغه د عمر هلکانوسره وو). اسماعیل علیه السلام خپل خان دهغوی په نظر کښې مانوس او مرغوب کړو او کله چه خوان شو نو جرهم نې (د خپل حسن صورت او سیرت) خوښ کړې شوې جوړ کړو. بیا چه کله بالغ شو نو هغوی د خپل خاندان یوه ښځه هغه ته واده کړه. دهغه مور (هاجره رضی الله عنها) وفات شوه.

کله چه اسماعیل علیه السلام واده او کړو نو د دې نه پس حضرت ابراهیم علیه السلام خپل شاته پرې خودې شوی بچی د کتلو دپاره تشریف را وړو. (کور کښې دننه داخل شو) اسماعیل علیه السلام نې اونه لیدلو. هغه د اسماعیل علیه السلام باره کښې د هغه د بی بی (اینګور) نه تپوس او کړو (ستا خاوند چرته دې؟) اینګور نې اوونیل (خَوْرَجْتُمْ فِي لَيْلٍ) زمونږ دپاره د رزق په لټون کښې وتلې دې. بیا ابراهیم علیه السلام د اسماعیل علیه السلام د بی بی نې نه دهغوی د معاش او نور حال احوال باره کښې تپوس او کړو (چه د وخت تیریدو موخه حالت دې؟) اینګور نې اوونیل (مَنْ بِشَرِّ مَنْ فِي ضَيْقٍ وَشِدْقٍ) مونږ په خراب حالت کښې یو او مونږ د تنګدستی او مصیبت په حالت کښې یو. هغه ته نې ښه گیلې او کړې. ابراهیم علیه السلام او فرمائیل (فَإِذَا جَاءَ زَوْجُكَ فَأَقْرَبِي عَلَيْهِ السَّلَامَ وَقُولِي لَهُ يُفْتَرِ عَنِّي أَبَاهُ) کله چه ستا خاوند راشی هغه ته زما سلام وړاندي کړه او ورته او وایه چه د خپلې دروازي دا چوکاټ دې بدل کړه. کله چه اسماعیل علیه السلام (کور ته دننه) راغلو نو هغه څه محسوس کړل (یعنی د ابراهیم علیه السلام د انوار او د نبوت دبر کاتو اثرات نې محسوس کړل). یو روایت کښې دې: (فَلَمَّا جَاءَ إِسْمَاعِيلُ وَجَدَ رِيحًا أَيْهًا) (کله چه اسماعیل علیه السلام راغلو نو د پلار خوشبو نې محسوس کړه) او ونی ونیل (هَلْ جَاءَ كُمْ مِنْ أَحَدٍ) آیا تاله خوک راغلی وو؟ هغې د (استخفاف په توګه) اوونیل (لَعَمْرُكَ جَاءَتْكُمْ كَذَا وَكَذَا) او داسې داسې شکل یو بودا سرې مونږ کړه راغلي وو. ستا باره کښې تپوس او کړو نو ما ورته اوونیل اومانه نې تپوس او کړو چه زمونږ

معاش څنگه دي؟ نو ما هغه ته او خودل چه مونږ په مشقت او مصیبت کښې يو. اسماعیل عليه السلام ورته او ونييل چه څه وصیت نې هم تاته کړې؟ هغې ونييل او هغه ماته او ونييل چه تاسو ته (د هغه سلام) پيش کړم او (پلار تاته دا) وانی چه د خپل کور د دروازي چوکات بدل کړه.

اسماعیل عليه السلام او ونييل (ذَٰلِكَ اٰی وَوَقَدْ اَمَرْنِيْ اَنْ اَفَارِقَكَ الْخَيُّ بِاَهْلِكَ) هغه زما پلار وو هغه ماته حکم راکړې دي چه زه تا جدا کړم لهذا ته خپل مور پلار کړه لاره شه نو اسماعیل عليه السلام هغې ته طلاق ورکړو او د جرهم قبیلې يوې بلې ښځې سره نې نکاح او کړه. بيا چه الله تعالی ته څومره منظور وه ابراهیم عليه السلام (د شام په ملک کښې) د هغوی نه جدا اوسیدو. د هغې نه پس بيا راغلو او اسماعیل عليه السلام نې (کور کښې) اونه لیدلو. نو د هغه بی بی له نې تشریف راوړو او د هغې نه نې د اسماعیل عليه السلام باره کښې تپوس او کړو هغې ونييل زمونږ دپاره د رزق په لتون کښې وتلې دي. ابراهیم عليه السلام د هغوی د معاش او حالت باره کښې تپوس او کړو نو هغې جواب ورکړو مونږ په خیر او فراخی سره يو او د الله تعالی ثنا نې بیان کړه (چه د الله تعالی شکر او احسان دي). ابراهیم عليه السلام تپوس اکره (طعامکم) ستاسو خوراکه څه ده؟ هغې ونييل غوښه. ابراهیم عليه السلام تپوس او کړو (فما شرا بکم) اوستاسو څښاک څه دي؟ هغې ونييل اوبه په دي باندي ابراهیم عليه السلام دعا او کړه: (اللّٰهُمَّ بَارِكْ لِمُرْفِيْ الْاُخْرَمِ وَالْمَاءِ) یعنی اي الله ددوی په غوښه او اوبو کښې برکت واچوه.

رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائی په هغه ورځ هغوی سره غله نه وه که چرې غله وه نو ابراهیم عليه السلام به د هغوی دپاره په غله کښې هم د برکت دعا کوله. حضور پاک (د احم) او فرمائیل چه (دا صرف دمکې خصوصیت دي چه) که چرې څوک غیرمکې اوسیدونکې صرف په غوښه او اوبو باندي گزاره او کړې نو هغه به د ده دپاره ناموافق وي. (اوبیماری به پیدا کړی). ابراهیم عليه السلام خپل اینگور ته او ونييل. چه کله ستا خاوند راشی نو هغه ته زما د طرف نه سلام وایه او هغه ته دا وصیت او کړه چه د خپل کور چوکات دي په ځانی اوساته. (د دي وصیت کولو نه پس ابراهیم عليه السلام واپس روان شو). کله چه اسماعیل عليه السلام کور ته راغلو نو (د پلار خوشبونی پېژندلو) سره نې او ونييل آیا څوک راغلي وو بی بی او ونييل او (شَمْرُ حَسَنِ الْهَيْتَةِ) د ښکلې شکل او صورت والا يو بوډا راغلي وو او د ابراهیم عليه السلام صفت او تعريف نې او کړو. هغوی ستا باره کښې تپوس او کړو ما ورته او ونييل (د رزق په لتون کښې وتلې دي) هغه ماته تپوس او کړو چه ستاسو وخت څنگه تیرېږي؟ نو ما ورته او ونييل مونږ په ښه حالت کښې يو. اسماعیل عليه السلام او ونييل چه د څه خبرې وصیت نې کړې دي. هغې او ونييل او تاته نې سلام ونييل او حکم نې درکولو چه د خپلې دروازي چوکات په ځانی اوساته. اسماعیل عليه السلام او ونييل (ذَٰلِكَ اٰی وَوَأَنْتَ الْعَتَبَةُ اَمْرُنِيْ اَنْ اُمِيْكَ) هغه زما پلار وو او د چوکات (نه مراد) ته نې هغه ماته حکم راکړې چه زه تا په (خپله نکاح) کښې اوساتم.

په روایت کښې دي بيا چه څومره الله تعالی ته منظوره وه ابراهیم عليه السلام (د شام ملک ته واپس) شو د هغوی نه جدا اوسیدو. دي نه پس نې چه تشریف راوړو نو اسماعیل عليه السلام (په کور کښې موجود وو). د زمزم خواکې د يوې ونې لاندې ناست خپل غشی نې تیک کول. کله چه هغه خپل پلار اولیدلو نو د هغه دپاره اودریدو او دواړو داسې او کړه لکه څنگه چه پلار د ځونې سره او ځونې د پلار سره کوی (یعنی غاړه ورکول لاس ملاوول او لاسونه ښکلول).^(۱)

بيا ابراهیم عليه السلام او فرمائیل (يا اسماعيل ان الله امرني ان ابنى هاهنا بنتا) اي اسماعیل ماته الله تعالی حکم راکړې دي چه زه په دي مقام باندي يو کور جوړ کړم او دي نه چاپیره نې يوې غونډنې طرف ته اشاره او کړه. رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائیل چه دغه وخت دواړو ددي کور بنيادونه اوچت کړل. اسماعیل عليه السلام به کانږې راوړل او ابراهیم عليه السلام به جوړول تردې چه کله ديوالونه اوچت شو (او په زمکه اودریدو سره د ديوالونو په اوچتوالي کښې د تعمير کار

(۱) فتح الباری: ۵۰۰/۸

ناممکن شو، نو اسماعیل عليه السلام دغه کانړې (کوم ته چه مقام ابراهیم وائی) راوړلو راغلو او دانی ابراهیم عليه السلام سره کیخودو ابراهیم عليه السلام به په دې باندې اودریدو اودیوال به نی جوړولو او اسماعیل عليه السلام به هغه له کانړې ورکول او دواړو به دسورت بقره دا آیت لوستلو: ﴿رَبَّنَا اقْبَلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۝﴾.

د مذکوره روایت د بعض جملو تشریح:

قوله: أول ما أخذ النساء المنطق: یعنی په ښځو کښې د ټولونه اول حضرت هاجره رضی الله عنها د ملاپته استعمال کړې روستو بیا نورو ښځو هم دا استعمالول شروع کړه. حضرت هاجره رضی الله عنها ولې د ملاپته استعمال کړې وه؟

① بعض شرح حدیث فرمائیلی دی چه حضرت هاجره رضی الله عنها د حضرت ساره رضی الله عنها ملکیت وو او هغه حضرت ساره د حضرت ابراهیم عليه السلام په خدمت کښې د هبه په توگه پیش کړې وه. کله چه د هاجره رضی الله عنها نه حضرت اسماعیل عليه السلام پیدا شو نو حضرت ساره رضی الله عنها ته غیرت راغلو ځکه چه دهغې څه اولاد نه وو. هغې قسم او خوړلو چه زه به د هاجره درې اندامونه پرې کوم. هاجره پریشان شو او تختیده او په ملائې پته او ترله اولنگ نی اوږد کړو دې دپاره چه د خپو د تلونشانې پتې شی او حضرت ساره رضی الله عنها ته معلومه نه شی چه هغه دې وخت کښې چرته ده او په کوم طرف باندې تلې ده. دې حضراتو (لتعقی الرها) د قدم آثار ختمولو په معنی کښې اخستې دې. (۱)

ونیلی شوی دی چه حضرت ابراهیم عليه السلام د حضرت هاجره رضی الله عنها په حق کښې حضرت ساره رضی الله عنها ته سفارش هم کړې وو او د قسم پورده کولونی ورته دا صورت خودلې وو چه حضرت ساره دې د حضرت هاجره په دواړو غوږونو کښې سوری او کړې او دهغې سنت دې او کړې. (۲)

② علامه کرمانی رحمته الله علیه وائی چه د ملاپته ترل د خادمانو طریقه ده. حضرت هاجره رضی الله عنها د خادمانو هیئت اختیارولو سره خپل خان د حضرت ساره په وړاندې د خادمه په حیثیت سره پیش کول غوښتل دې دپاره چه د حضرت ساره په طبیعت کښې نرمی نومی پیدا شی او د زړه نه نی د غم او خفگان اثر ختم شی. لیکن دهغې نسوانی غیرت ختم نه شو خفگان نی هم هغه شان وو تردې چه حضرت ابراهیم عليه السلام هغه د شام نه مکې مکرمې ته راوستله.

په دې صورت کښې (لتعقی الرها) مطلب دا شو چه د ساره په زړه کښې کوم د خفگان اثر وو هاجره هغه ختمول غوښتل. (يقال: على ما كان منه إذا أصلم بعد الفساد) (۳) یعنی د خرابی او فساد اصلاح کول.

قوله: منطق: بکه اوله وفتح نالنه هو النطاق، والجمع مناطق. (۴) د میم زیر نون سکون او طاء فتحه سره د دې معنی ده د ملاپته (کمر بند)، په ملا باندې د ترلو پتې.

قوله: لتعقی الرها: یعنی د ملاپته نی او ترله دې دپاره چه د خپو چاپونه نی پتې شی. عفا عفوًا وعفوًا معنی ده نښې ختمول. عفا العی وبتیدل (۵) دلته د باب تفعیل نه متعدی استعمال شوي دي.

اسماعیلی عليه السلام د ابن علی عليه السلام په طریق سره یو روایت نقل کړې دي. په هغې کښې دی: (أول ما أخذت العرب جر الدبول عن إبراهيم عليه السلام) (۱) یعنی لمن په زمکه باندې رابنکلو سره د تگ طرز عربو د ټولو نه اول دام اسماعیل حضرت هاجره نه زده کړې.

① عمدة القاری: ۳۵۲/۱۵ | ارشاد الساری: ۲۹۰/۷ | الهدایة والنهایة: ۳۵۶/۱ | دار هجر للطباعة والنشر والتوزیع.

② فتح الباری: ۴۹۳/۸ | عمدة القاری: ۳۵۲/۱۵.

③ شرح الکرمانی: ۱۹/۱۴ | ارشاد الساری: ۲۹۰/۷ | عمدة القاری: ۳۵۲/۱۵ | فتح الباری: ۳۹۳/۸.

④ النهایة لابن الأثیر: ۷۵۹/۲.

⑤ النهایة لابن الأثیر: ۲۳۰/۲.

داهل مکه ذپاهه حضرت ابراهيم عليه السلام دعا او دهغي بركات: حَتَّىٰ إِذَا كَانَ عِنْدَ الْغَيْثِ حَيْثُ لَا يَرَوْنَهُ..... دَعَا بِهَؤُلَاءِ الْكَلِمَاتِ..... مطلب دا دي چه كله ابراهيم عليه السلام د غر په هغه غونډني باندې اورسيدلو كوم خانې چه نى هغوى دواړه د نظر نه پټ شو نو حضرت ابراهيم عليه السلام هغه طرف ته مخ كړو كوم طرف ته چه اوس كعبه قائم ده اولاس اوچتولوسره نى مذكوره دعا او غوښتله. د ابوذر په نسخه كښې د كلمات په خانې دعوات لفظ ضبط شوې دي. د ابراهيم عليه السلام د دعا الفاظ د سورت ابراهيم په آيات كښې هم دي. په دې دعا كښې د مكې سرزمين ته (و ادع غدير ذي زرع) ونيلى شوې ده. مطلب دا چه مكه د كركيلې قابل نه ده. په آيت كښې د زرع نفى كړې شوې ده او زرع نكړه په صورت د نكړه سياق نفى كښې واقع دې او مفيد عموم دې. علامه طيبي رحمه الله فرماني چه دا الفاظ مبالغه باندې محمول دي ځكه چه په دې كښې د زرع نفى دې خبرې ته مستلزم ده چه د مكې زمكه د كركيلې صلاحيت نه لري. (۱)

ابراهيم عليه السلام دا دعا هم فرمائيلې (واراد لهم من الثمرات). د دې په شرح كښې علامه زمخشرى رحمه الله فرماني د مكې زمكه د كركيلې قابله نه ده، دلته د ميرو او دانو مقامى پيداوار بالكل نشته ليكن د ابراهيم عليه السلام د دعا په بركت سره دلته د بلاد شرق او غرب نه په هر موسم كښې انواع او اقسام بې شميره ميوې رارسيدې. چنانچه د مكې په گرم موسم كښې د نورو علاقونو د بيخ موسم ميوې رارسيدې او په بيخ موسم كښې د گرمو ميوې رارسيدې. لكه چه د ابراهيمى دعا په اثر سره دلته په يووخت هم په يوسم كښې د هر موسم هر قسم ميوې موجود وي. (۲)

د ولېرې تندې نه د حضرت اسماعيل عليه السلام تر قيدل:

قوله: يَتَلَوِي أَوْ قَالَ يَتَلَمَطُ: (لَوِيَ الشئ والتوى) معنى ده كريدل خم دار كيدل يعنى اسماعيل عليه السلام به د ولېرې او تندې د سختى نه په زمكه باندې اوختو راوختو او تاويدلو به. دويم لفظ يتلمط دې لَيْطٌ فَلَا تَأَلَطُ معنى ده په زمكه راغورزول، په زمكه راپرزول.

دلته د باب تفصيل نه لازم استعمال شوې دې او د دې معنى ده په زمكه باندې راپر بوتل، راخلاصيدل، په زمكه باندې راتلل تر قيدل. (۳) تاسو به كتلې وي چه ماشوم ته تكليف وي يا دهغه ضد نه پوره كيرې نو هغه خپل خان په زمكه راخلاص كړي او خپې لاسونه وهى. په روايت كښې هم دغه كيفيت بيان كړې شوې دې. الله اكبر څنگه از ميبست وو. مور او پيښى روونكي بچې دواړه خان له خالي ميدان چه تر لرې لرې پورې د يو انسان وجود نه وي د خوراك خيښاك غله دانه نه وي، د مور نه د خپل خيگر د دې تكړې داسې زړه له تكليف وركونكې حالت كوم خانې ليدلې كيدې شو؟ په دې وجه دهغه خانې نه لاره او د اوبو په لټون كښې لكه د ليونو د صفا نه مروه او د مروه نه صفا طرف ته اوبه ځل منډې او وهلې. الله تعالى ته دا طريقه دومره خوښه شوه چه دا سنت نى په زويستو راتلونكو باندې لازم او گرځولو چه هر كال به د حج او عمرې په موسم كښې په زرگونو حاجيان او معتمرين د دغه ښكلې طريقې ياد تازه كوي.

قوله: إِنْ كَانَ عِنْدَكَ غَوَاثٌ: جزاء محذوف ده: فاعلنى يعنى كه چرې تاسره امدان وي نوزما مده او كره د اكثريه به نيز غوات دغين فتحه سره د اسماء اصوات د قبيل نه دې. (۴) خوبعض خلقو ونيلى دي چه دغين كسره سره دې (۵)

(۱) فتح البارى: ۴۹۳/۸ إرشاد السارى: ۲۹۰/۷.

(۲) إرشاد السارى: ۲۹۶/۷.

(۳) تفسير الكشاف سورة ابراهيم: ۳۸۶/۳ إرشاد السارى: ۲۹۱/۷.

(۴) مشارق الأنوار للقاضي عياض: ۵۷۴/۱.

(۵) فتح البارى: ۴۹۵/۸ إرشاد السارى: ۲۹۲/۷.

اسماء اصوات همیشه دَ ضد یا کسر سره راخی لکه بکا، دغا، ندا اوصیاح وغیره. خو غواث فتحه سره دې اودا شاذ دې. (۱)

قوله: وَتَقُولُ بَيْنَ يَدَيْهَا هَكَذَا: یعنی د اوبوراخوتکیدو نه پس حضرت هاجره په لاس سره د هغې نه چاپیره پوله جوړول شروع کړه. دلته د لاس د فعل دپاره د قول لفظ استعمال شوې دې. دا (اطلاق القول علی الفعل) د قبیل نه دې. (۲)

قوله: فَقَالَ لَهَا الْمَلَكُ: د جبرائیل علیه السلام د هغې سره خبرې اترې په دې خبره باندې دلالت کوی چه دغیر نبی سره هم د فرستو کلام کیدې شی.

قوله: فَأَرْسَلُوا جَرِيًّا أَوْ جَرِيَّتَيْنِ: یعنی جرهم د اوبود لتون دپاره یو یا دوه پیغام رسونکی اولیرل. دې ته جری خکه وائی چه دې د خپل مرسل په خودلی شوې لاره باندې د هغه قائم مقام جوړیدو سره ځی (جری کوی) یا ورت په دې وجه جری وائی چه هغه د خپل مرسل حکم په ځانی راوړلو دپاره منډه وهی. (۳) په جریا او جریین کښې لفظ اود شک دپاره دې راوې ته شک دې چه پیغام رسونکې یو وو که دوه وو. (۴)

قوله: أَتَأْذَنِينَ لَنَا أَنْ نَنْزِلَ: جرهم دې ځانی کښې د قیام اجازت اوغوښتلو. حضرت هاجره په خوشحالی سره اجازت ورکړو لیکن دا شرط نی اولگولو چه د زمزم په اوبو کښې به ستاسو هیڅ حصه نه وی. هغوی دا شرط منظور کړو او هلته نی ډیره واچوله. دلته دا سوال پیدا کیری چه هاجره ځان له یوه ښځه وه اود هغې په غیر کښې یو وړوکې ماشوم وو او جرهم یو لونی جماعت وو دومره لونی جماعت داسې شرط څنگه منظور کړو حالانکه که چرې هغوی غوښتل نو دې ځان له ښځې سره نی زبردستی هم کولې شوه؟

ددې جواب دادې چه جرهم اخلاقی او دنیکی طبیعت والا خلق وو کله چه هغوی اوکتل چه په دغه ځانی باندې د هاجره د اول نه قبضه ده نود اوچت خوئی او ښکلې اخلاقو مظاهره کولو سره نی نه صرف هاجره نه اجازت واخستو بلکه د هغې شرط نی هم منظور کړو.

دویمه اهم وجه داده چه هاجره علیها د حضرت ابراهیم علیه السلام غوندي د جلیل القدر پیغمبر موطوءه وه په غیر کښې چه کوم خوئی وو هغه د خاتم الانبیاء رسول اکرم ﷺ جد امجد اسماعیل علیه السلام وو. په دې مقام باندې دواړه د الله تعالی په حکم سره رسولې شوې وو. ددې وجوهاتو په وجه الله تعالی هغوی ته د عظمت او هیبت شان ورکړې وویه دې وجه جرهم د څه زبردستی اراده پورې هم اونه کړه او شرط نی قبول کړو. والله اعلم.

قوله: فَأَلْفَى ذَلِكَ أُمَّرَأَةً سَمَاعِيْلَ: ذلك فاعل او امر اسماعیل مفعول دی. ذلك نه د جرهم استئذان طرف ته اشاره ده. او تقدیری عبارت داسې دې: (فألفى استئذان جُزْءَهُم بِالْقَوْلِ أُمَّرَأَةً سَمَاعِيْلَ) (۵) لفظی ترجمه ده د حصاریدو دپاره د جرهم استئذان ام اسماعیل پیدا کړه.

دې نه پس په روایت کښې دې (وهی محمد الألس) دا جمله حالیه ده یعنی ام اسماعیل پخپله هم انس اورفاقت خوښولو چه دلته څه خلق راشی او آباد شی په دې وجه هغې په خوشحالی سره جرهم ته د قیام اجازت ورکړو.

(۱) فتح الباری: ۴۹۵/۸ [ارشاد الساری: ۲۹۲/۷.

(۲) مشارق الأنوار: ۲۳۳/۲ فتح الباری وعمده القاری: مصابیح الجامع: ۱۲۵/۷ التوضیح: ۳۹۶/۱۹.

(۳) [ارشاد الساری: ۲۹۳/۷.

(۴) عمده القاری: ۳۵۷/۱۵ [ارشاد الساری: ۲۹۳/۷.

(۵) عمده القاری: ۳۵۴/۱۵.

(۶) [ارشاد الساری: ۲۹۴/۷.

هغوی د خاندان نور خلق هم راؤغوبنتل اودلته نی کورونه جور و لوسره اووسیدل. داد اسماعیل علیه السلام د وپرو کوالی زمانه وه. هغه د خپل عمر د جرهم قبیلې هلکانوسره گرځیدلو او لویو توقو کنبې حصه واخسته اود هغوی نه نی عربی ژبه زده کړه.

یواشکال اودهغې جواب: **وَكَلَّمَهُ مِنْهُمُ الْعَرَبِيَّةُ.....** د حدیث باب په دې عبارت کنبې تصریح ده چه اسماعیل علیه السلام د قبیله جرهم نه عربی زده کړه. د دې نه په بدیهی توگه دا معلومه شوه چه عربی هغه وخت یو رائج زبان وو اود اسماعیل علیه السلام د پیدا کیدو نه مخکنبې د خلقو په مینځ کنبې د اظهار ذریعه وه. په دې باندې اشکال وارد کیږی چه د ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کنبې تصریح ده چه د ټولو نه اول کوم سړی په عربی ژبه کنبې خبرې اوکړې هغه اسماعیل علیه السلام وو. د روایت الفاظ دی: **(أَوَّلُ مَنْ نَطَقَ بِالْعَرَبِيَّةِ إِسْمَاعِيلُ)** دا روایت حاکم په خپل مستدرک کنبې نقل کړې دې. (۱) په ظاهره په دواړو روایاتو کنبې تعارض ښکاري.

① شرح په دواړو روایتونو کنبې تطبیق ورکولوسره فرمائی چه د ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کنبې د اولیت نه اولیت مطلقه مراد نه دې بلکه دا اولیت د خاندان ابراهیمی سره متعلق دې او مطلب دادې چه د ابراهیم علیه السلام په اولاد کنبې د ټولو نه اول اسماعیل علیه السلام په عربی ژبه کنبې خبرې اترې اوکړې. (۲)

② زبیر بن بکار د حضرت علی رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دې: **(أَوَّلُ مَنْ فَتَقَ اللَّهُ لِسَانَهُ بِالْعَرَبِيَّةِ النَّبِيُّ إِسْمَاعِيلُ)** (۳) یعنی الله تعالی په فصیح عربی باندې د ټولو نه اول چه د کوم سړی ژبه روانه کړې هغه اسماعیل علیه السلام دې. د دې روایت نه ثابت شوه چه د ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کنبې اولیت مطلقه نه بلکه اولیت بالفصاحة مراد دې او مطلب دادې چه عربی کنبې خبرې اترې کونکی خود اول نه موجود وو لیکن دهغوی ژبه غیر فصیح وه فصیح عربی د ټولو نه اول اسماعیل علیه السلام ته اوخودلې شوه. (۴)

قوله: وَأَنْفَسَهُمْ: دا لفظ د **أَنْفَسَ نَفَاسَةً** نه د ماضی صیغه ده. یعنی حضرت اسماعیل علیه السلام په حسن صورت او سیرت سره خپل خان دهغوی په نظرونو کنبې نفیس جوړ کړو په کوم سره چه دهغوی په زړونو کنبې رغبت پیدا شو اود اسماعیل علیه السلام سره نی د مصاهرت رشته قائمه کړه. (۵) د اسماعیلی په روایت کنبې د **أَنْفَسَهُمْ** په خانی **أَتَمَّهُمْ** وارد دې یعنی هغوی نی مانوس کړه. (۶)

قوله: زَوْجُوهَ امْرَأَةٍ مِنْهُمْ: مطلب دا چه جرهم د خپل خاندان یوه ښځه اسماعیل علیه السلام ته واده کړه. ابن اسحاق رضی الله عنه د هغې نوم عماره بنت سعد بن اسامه نقل کړې دې. علامه سهیلی رحمته الله علیه فرمائیلی دهغې نوم جدی بنت سعد وو. (۷) عمر بن شیبه رضی الله عنه فرمائی دهغې نوم جبی بنت اسعد وو. والله اعلم. (۸)

قوله: يُطَالِعُ تَرْكُهُ: یعنی د اسماعیل علیه السلام د واده نه پس ابراهیم علیه السلام د خپلې ترکه خیال ساتلو او پالنې دپاره تشریف راوړو. ترکه د راء په کسره سره د شتر مرغ هگنی ته وائی. شتر مرغ د هگو اچولونه پس هغه پرېږدی او ځی

(۱) أخرجه الحاكم في المستدرک: ۲/۲، عوقال: هذا حدیث صحیح الإسناد: ۴۰۲۹، لم یخرجاه.

(۲) إرشاد الساری: ۲۹۴/۷، والتوشیح علی الجامع الصحیح للسیوطی: ۳۳۵/۳.

(۳) فتح الباری: ۴۰۷/۸، إرشاد الساری: ۲۹۴/۷.

(۴) فتح الباری: ۴۰۷/۸، إرشاد الساری: ۲۹۴/۷.

(۵) إرشاد الساری: ۲۹۴/۷.

(۶) إرشاد الساری: ۲۹۴/۷.

(۷) الروض الأنف للسهلی: ۴۷/۱، دار إحياء التراث العربی بیروت: ۱۴۲۱ هجری.

(۸) فتح الباری: ۴۹۸/۸، إرشاد الساری: ۲۹۴/۷، والتوشیح علی الجامع الصحیح: ۳۳۶/۳.

د هغو په لتون کښې واپس راځی نوچه کومه هگنی هم ملاؤ شی په هغې باندې کینی. سره ددې چه که هغه هگنی دده خپله هم نه وی په دې وجه د شتر مرغ هگنی ته التریکه وائی. یو شاعر دا د متل په توگه په یوشعر کښې و نیلې دې:

کنارگه بهضا بالعراء وحاضنه بیض آخری صباحا^(۱)

بعض حضراتو ددې نه استدلال کړې دې چه ذبیح حضرت اسحاق علیه السلام وو. ابراهیم علیه السلام خو اسماعیل علیه السلام د رضاعت په عمر کښې پریخودې وو تلې وو اوچه کله نی واپس تشریف راوړو نو هغه وخت خوان او واده نی کړې وو او هاجره بی بی وفات شوې وه. په مینځ کښې د څه بل ملاقات تصریح نشته دې او د ذبح واقعه په وړو کوالی کښې اود حضرت هاجره بی بی په ژوند کښې راپیښه شوې وه. که چرې اسماعیل علیه السلام ذبیح وی نو په مینځ کښې به د ذبح واقعه ذکر ضرور کیدو لهذا ددې نه ثابت شوه چه ذبیح اسماعیل علیه السلام نه بلکه اسحاق علیه السلام دې. ددې جواب دادې چه په روایت کښې اختصار دې په دې کښې سره ددې چه ددې واقعه تصریح نشته دې لیکن بعض روایاتو کښې تصریح شته چه ابراهیم علیه السلام د هغوی د خیال ساتلو د پاره په براق باندې کیناستو او هره میاشت به راتلو. بله خبره داده چه که د اختصار د وجې نه په حدیث کښې د واقعه ذکر نه دې کړې شوې نو نشی هم نه ده کړې شوې^(۲)

قوله: فَقَالَتْ خَرَجَ يَبْتَغِي لَنَا: مطلب دادې چه کله حضرت ابراهیم علیه السلام د خپل بال بچ د خیر خیریت معلومولو د پاره څه موده پس مکې ته تشریف راوړو اود اینگور نه نی د اسماعیل علیه السلام باره کښې سوال او کړو چه هغه چرته دې نوهغې اوونیل چه د رزق په لتون کښې وتلې دې. د ابن جریر په روایت کښې تصریح ده چه اسماعیل علیه السلام بنکار د کسب په توگه د معاش ذریعه جوړ کړې وو^(۳). د ابوجهم رضی الله عنه په روایت کښې دې چه اسماعیل علیه السلام به څاروی څرول. د کور نه په وتوبه نی لینده په اوږه کړه او په غشو سره به نی بنکار کولو^(۴).

قوله: قَوْلِي لَهُ يَغْتَرِ عْتَمَةً نَاهِي: عتبه د دروازي چوکات ته وائی اودلته دا د بنسخې د پاره کنایه ده. په بنسخه باندې د عتبه اطلاق عتبه سره په بعض صفاتو کښې مماثلت د وجې نه کړې شوې. چوکات د دروازي او د کور دته څیزونو د حفاظت ذریعه ده دا د خپولاندې کولې شی. بنسخه هم د خاوند په غیر موجودگي کښې د کور حفاظت کوی اود هغه موطلوبه وی^(۵).

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی زمونږ شیخ امام بلقینی رحمته الله مونږ ته اوخودل دا لفظ د کنائی طلاق نه دې او که چرې وینا کونکی د طلاق نیت او کړونو په دې سره به طلاق واقع شی. مثلاً که چرته چا اوونیل (غَيْرَتْ عْتَمَةً نَاهِي) یا (عْتَمَةً نَاهِي مَقْبُورَةً) اودې سره نی د طلاق نیت او کړونو طلاق به واقع کیرې. والله اعلم^(۶).

قوله: وَتَزَوَّجَ مِنْهُمْ امْرَأَةً أُخْرَى: رومې بی بی ته د طلاق ورکولونه پس اسماعیل علیه السلام هم د قبيله جرهم یوې بنسخې سره نکاح او کړه. دهغې په نوم کښې مختلف اقوال دی علامه واقدی رحمته الله اود هغه په اتباع کښې مسعودی اوسهیلی رحمته الله فرمائی سامه بنت مهلهل بن سعد وو^(۷). یو قول دادې چه دهغې نوم عاتکه وو^(۸).

(۱) فتح الباری: ۴۹۸/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۹۸/۸ أرشاد الساری: ۲۹۴/۷ عمده القاری: ۳۵۲/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۴۹۸/۸.

(۴) المصدر السابق.

(۵) فتح الباری: ۴۹۹/۸.

(۶) فتح الباری: ۴۹۹/۸.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے کہ عمر بن شیبہ رضی اللہ عنہ نے کتاب مکہ کی وہ قدیم نسخہ زما د نظر نہ تیرہ شوی بہ ہفتی کنبی د اسماعیل رضی اللہ عنہ د دویمے بی بی نوم بشامہ بنت مہلہل بن سعد بن عوف تحریر وو۔^(۱) بعض حضراتو جدۃ بنت الحارث بن مضاض نوم خودلی دی۔ خو ابن سعد رضی اللہ عنہ د ابن اسحاق رضی اللہ عنہ پہ حوالہ سرہ دہفتی نوم رعلہ بنت مضاض بن عمرو نقل کری دی۔ ابن کلبی رضی اللہ عنہ او سہیلی وانی سیدہ بنت مضاض دہفتی نوم وو۔ د ابوجہم رضی اللہ عنہ پہ روایت کنبی د بی بی د نوم تصریح نشته البتہ پہ دی کنبی د پلار نوم مضاض راغلی دی۔ محمد بن سعید جوانی رضی اللہ عنہ وانی چہ دویمے بی بی ہالہ بنت حارث وہ۔ بعض حضراتو حنفاء او سلمی نوم ہم نقل کری دی۔^(۲)

قوله: فَمَا لَا يَخْلُو عَلَيْهِمَا أَحَدٌ بَغَيْرِ مَكَّةَ إِلَّا كَرُمُ الْوَأْفَاءِ. یعنی چہ غیر مکی سرے پہ غوبنہ او اویو باندی اکتفا کوی نودا دوارہ خیزونہ بہ دہفہ د پارہ غیر موافق وی اوہفہ بہ پہ بیماری کنبی اختہ کیبری۔ (خلا علی التي و خلائی معنی دہ پہ یوخیز باندی اکتفاء کول۔ خلا علی اللخم او علی اللین: ای لم یخلف بہ شئاً غیرہ) یعنی ہفہ صرف پہ پینو یا غوبنہ باندی اکتفاء او کرہ او پہ ہفتی کنبی پل یوخیز ملاوولوسرہ اونہ خورلو۔

د حدیث ابوجہم رضی اللہ عنہ الفاظ دی: (لَيْسَ أَحَدٌ يَخْلُو عَلَى اللَّحْمِ وَالْمَاءِ بِغَيْرِ مَكَّةَ إِلَّا اشْتَكَى بطنه) یعنی کہ خوک ہم غیر مکی سرے پہ غوبنہ او اویو باندی اکتفاء او کری نودہفہ ہاضمہ بہ خرابیری۔ (ہم دی حدیث ابی جہم رضی اللہ عنہ کنبی دا اضافہ ہم دہ: فقالت: أنزل - رحمك الله - فاطمہ و اثر بنہ قال: اني لأستظيئ النمل، قالت: فإني أراك أضعته أفلا أغيل رأسك وأدبنته؟ قال: بلى إن شئت. فجاءته بالمقار، وهو يومئذ أبيض مثل المہابة، وكان في بيت إسماعيل ملتي، فوضع قدمه اليمني، وقدمها اليشقي رأيه وهو على دابته، فقلبت شق رأيه الأيمن، فلما فرغ، حولت له المقامر حتى وضع قدمه اليسرى، وقدمها اليشقي رأيه الأيسر، قالوا الذي في المقامر من ذلك ظاهر، فيه موضع العقب والأصم).^(۳)

یعنی اینگورنی اوونیل تاسو د سورلنی نہ را کوزشئی شہ خوراک خبناک او کرنی۔ ابراہیم رضی اللہ عنہ اوونیل زہ نہ شم کوزیدی۔ اینگور ورتہ اوونیل ستاسو وینستہ خیرن دی آیا ستاسو سر اونہ وینخم او پہ دی کنبی تیل اونہ لکوم؟ وئی فرمانیل چہ کہ تہ دا خدمت کول غوارے نوولے نہ اینگور ہفہ مقام ابراہیم تہ را وستلو چہ ہفہ وخت د شیشے پہ شان سپین وو او د اسماعیل رضی اللہ عنہ پہ کور کنبی پروت وو۔ چنانچہ ابراہیم رضی اللہ عنہ پہ ہفتی باندی نبی خپہ کیخودہ او ہم پہ سورلنی باندی پہ ناستہ نی د خپل سر یو طرف د اینگور طرف تہ راتیتہ کرو، اینگور د ہفہ د سر نبی طرف وینخلو نہ فارغ شوہ نومقام ابراہیم نی راؤگر خولو بل طرف تہ نی راوڑو ابراہیم رضی اللہ عنہ پہ ہفتی باندی گسہ خپہ کیخودہ د سر گسہ حصہ نی د اینگور طرف تہ راتیتہ کرہ ہفتی د ابراہیم رضی اللہ عنہ د سر گسہ حصہ اوونیلخہ۔ پہ مقام ابراہیم کنبی چہ د خپے کوم نقش دی ہفہ ہم پہ دی وجہ سرہ دی پہ کوم کنبی چہ د ہوندی او گوتو نبی واضحہ نیکاری۔

قوله: فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي أَنْ أُنِيَّ هَاهُنَا بَيْتًا. کلہ چہ ابراہیم رضی اللہ عنہ راغلو نوہفوی اسماعیل رضی اللہ عنہ سرہ غارہ ملاؤ کرہ اوخنکہ چہ د پلار او خونی ملاقات کیبری او پہ ہفتی کنبی د مینی اظہار کیبری دغہ شان د دوارو طرفونہ د مینی اظہار اوشو۔ بیا ابراہیم رضی اللہ عنہ او فرمانیل چہ اللہ تعالیٰ حکم دی چہ زہ پہ دی خانی باندی بیت اللہ جوڑ کر م دوارہ

(۱) فتح الباری: ۴۹۹/۸، ارشاد الساری: ۲۹۴/۷۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری: ۴۹۹/۸۔

(۴) د تفصیل د پارہ او گورنی فتح الباری: ۴۹۹/۸۔

(۵) اخبار مکہ للفاکھی: ۸۵/۵، دار خضر بیروت۔

(۶) اخبار مکہ للفاکھی: ۸۵/۵، دار خضر بیروت فتح الباری: ۵۰۰/۸-۴۹۹، ارشاد الساری: ۲۹۵/۷۔

یوخانی شو او بیت الله نی جور کړو. یو روایت کښې دی چه د بیت الله په جورولو کښې دواړو سره نور څوک شریک نه شو حالانکه د جرهم والادته آباد وو او د اسماعیل علیه السلام مجاورین هم وو. (۱) په حدیث ابی جهیم رضی الله عنه کښې دی چه د تعمیر کعبه په وخت د حضرت ابراهیم علیه السلام عمر سل کاله او د حضرت اسماعیل علیه السلام عمر دیرش کاله وو. (۲)

قوله: وكان البيت مرتفعاً من الأرض كالراية: جبرائیل علیه السلام حضرت هاجرته ته زیږې ورکړو چه (ان هاهنا بیت الله یبني هذا الفلام وأبوه، وإن الله لا یضیئه أهله) په دې ځانی کښې بیت الله دې کوم چه به دا ماشوم او دده پلار دواړه یوخانی تعمیر کوی. په دې وجه به الله تعالی د بیت الله دا جورونکی نه ضائع کوی اونه به نی هلاکوی. د روایت په مذکوره جمله کښې او فرمائیل چه په دې وخت کښې بیت الله په کوم مقام باندي دې دا ځانی د غونډنی په شان دمخ د زمکې د پاسه او ښکاره وو. ابن ابی حاتم رضی الله عنه د حضرت عبد الله بن عمرو بن عاص رضی الله عنه روایت نقل کړې دې: (ماکان زمن الطوفان رفعة البيت، وكان الأنبياء يحجونه ولا يعلمون مكانه حتى بوأه الله لإبراهيم وأعلمه مكانه) (۳)

یعنی د طوفان په زمانه کښې بیت الله شریف اوچت کړې شوې وو. چنانچه انبیاء کرام به د حج بیت الله په نیت سره راتلل لیکن هغوی ته مقام بیت الله معلوم نه ووتردې چه الله تعالی حضرت ابرهیم علیه السلام په دغه مقام باندي اودرولو او هغه ته نی د بیت الله ځانی اوخودلو.

امام بیهقی رضی الله عنه د عبد الله بن عمر رضی الله عنه دا روایت په دویم طریق سره مرفوعاً نقل کړې دې دې کښې دی: (بعث الله عزوجل جبریل إلى آدم فأمره ببناء البيت، فبناها آدم، ثم امرأة بالظوافي به، وقيل له أنت أول الناس، وهذا أول بيت وضع للناس) (۴) مطلب دادې چه الله تعالی د جبرائیل علیه السلام په ذریعه حضرت آدم علیه السلام ته د کعبې د تعمیر حکم ورکړو. کله چه آدم علیه السلام د حکم تعمیل اوکړو او د کعبې د تعمیر نه فارغ شو نویسانی هغه ته د بیت الله نه چاپیره د طواف حکم ورکړو او هغه ته نی اونیل چه ته اولنی انسان نی اودا رومبې کور دې دکوم بنیاد چه د انسانانو د عبادت دپاره کیخودې شو.

دغه شان په مصنف عبد الرزاق کښې عن ابن جریج عن عطاء، په طریق سره روایت دې: (..... اهبط إلى الأرض، فأبى لى بيتاً ثم احفف كما رأيت الملائكة تحف بيتى الذى فى السماء فبناها من عمدة أجيل: حراء ومن لحيان، والجودي، ومن طور زينا، وطور سناء وكان ريشه من حراء، فكان هذا بناه آدم، ثم بناه إبراهيم عليه السلام، ددې دواړو روایتونونه دا معلومیږی چه د بیت الله اولین جورونکی حضرت آدم علیه السلام دې. د وهب بن منبه رضی الله عنه روایت دې چه د بیت الله اولنی جورونکی شیث بن آدم رضی الله عنه دې حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمانی اولنی روایت راجع دې چه بیت الله په اول ځل حضرت آدم علیه السلام جور کړې دې. (۵)

قوله: رفعا القواعد من البيت: یعنی ابراهیم علیه السلام او اسماعیل علیه السلام دواړو د دغه کور بنیاد کیخودو. حافظ ابن حجر رضی الله عنه په دې سلسله کښې مختلف روایات نقل کړی دی دکوم خلاصه چه داده. د بیت الله رومبې بنیاد حضرت آدم علیه السلام کیخودې دې او هغه ته هغه مقام ملائکه خودلې وو چرته چه کعبه تعمیر کول وو. مگر د زرگونو کالو حادثاتو مودې او شوې چه هغه بې نشانه کړې وه. البته اوس هم دغه غونډنی د راوچتې شوې زمکې په صورت کښې موجود وه. دا ځانی د الله تعالی د وحی په ذریعه ابرهیم علیه السلام ته اوخودلې شو نو هغه د اسماعیل علیه السلام په امداد سره هغه کنستل شروع کړه. د کنستلو دوران کښې د مخکینی تعمیر بینادونه ښکاره شو اوهم په هغه بنیادونو باندي د بیت الله تعمیر اوکړې شو. (۶)

(۱) فتح الباری: ۵۰۱/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۰۰/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۹۶/۸.

(۴) دلائل النبوة للبيهقي: ۴۵/۲ باب ماجاء فى بناء الكعبة. دار الكتب العلمية، ودار الريان للتراث.

(۵) فتح الباری: ۴۹۶/۸.

(۶) فتح الباری: ۵۰۱/۸.

روایاتو کنبی دی چه کله د بیت الله دیوالونه اوچت شو نو په ابراهیم علیه السلام باندي ضعف او کمزوری شروع شوه اود کانزو او چتولونه عاجز راغلو نو یو کانزې نی مور ه کړو اسماعیل علیه السلام به دغه کانزې له په لاس سره سهارا ورکوله او ابراهیم علیه السلام به په هغې باندي ختلوسره تعمیر کولو. هم دغه مبارک کانزې دې چه نن دمقام ابراهیم په نوم سره یو عظیم یادگار په توگه باندي محفوظ دې. نن صبا چه حجر اسود په کوم خانی لکیدلې دې کله چه تعمیر تردغه حده پورې اورسیدو نو جبرائیل علیه السلام هغوی ته لاز خودنه او کړه او حجر اسود نی دهغوی په مخ کنبی دیوغرنه راوویستلو ورکړو. دې ته د جنت نه راوړلې شوې کانزې ونیسی شی. جبرائیل علیه السلام هغوی ته دا کانزې د لگولو دپاره ورکړې وو. (۱)

[۳۱۸۵]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ عَمْرٍو، قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ نَافِعٍ، عَنْ كَثِيرِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: لَمَّا كَانَ بَيْنَ إِبْرَاهِيمَ وَبَيْنَ أَهْلِهِ مَا كَانَ، خَرَجَ بِاسْمَاعِيلَ وَأَمْرَاسْمَاعِيلَ، وَمَعَهُمْ شَنَّةٌ فِيهَا مَاءٌ، فَجَعَلَتْ أَمْرَاسْمَاعِيلَ تَشْرِبُ مِنَ الشَّنَّةِ، فَيَدْرِلُبْنَهَا عَلَى صَبِيهَا، حَتَّى قَدِمَ مَكَّةَ فَوَضَعَهَا تَحْتَ دَوْحَةٍ، ثُمَّ جَعَلَ إِبْرَاهِيمُ إِلَى أَهْلِهِ، فَاتَّبَعَتْهُ أَمْرَاسْمَاعِيلَ، حَتَّى لَمَّا بَلَغُوا كَدَاءَ نَادَتْهُ مِنْ وِزَابِهِ: يَا إِبْرَاهِيمُ أَلِي مَنْ تَتْرُكُنَا؟ قَالَ: إِلَيَّ اللَّهُ، قَالَتْ: رَضِيتُ بِاللَّهِ، قَالَ: فَرَجَعْتُ فَجَعَلْتُ تَشْرِبُ مِنَ الشَّنَّةِ وَيَدْرِلُبْنَهَا عَلَى صَبِيهَا، حَتَّى لَمَّا قَنِىَ الْمَاءَ، قَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنْظَرْتُ لَعَلِّي أَحْسُ أَحَدًا، قَالَ: فَذَهَبَتْ فَصَعِدَتِ الصَّفَا فَتَنْظَرْتُ، وَنَظَرْتُ هَلْ مُحْسٍ [ص: ۳۵] أَحَدًا، فَلَمَّ مُحْسٍ أَحَدًا، فَلَمَّا بَلَغَتِ الْوَادِي سَعَتْ وَأَتَتِ الْمَرْوَةَ، فَفَعَلَتْ ذَلِكَ أَشْوَاطًا، ثُمَّ قَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنْظَرْتُ مَا فَعَلْتُ، تَعْنِي الصَّبِيَّ، فَذَهَبَتْ فَتَنْظَرْتُ فَإِذَا هُوَ عَلَى حَالِهِ كَأَنَّهُ يَنْشَقُّ لِلْمَوْتِ، فَلَمْ تَقْرَأْهَا نَفْسَهَا، فَقَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنْظَرْتُ، لَعَلِّي أَحْسُ أَحَدًا، فَذَهَبَتْ فَصَعِدَتِ الصَّفَا، فَتَنْظَرْتُ وَنَظَرْتُ فَلَمَّ مُحْسٍ أَحَدًا، حَتَّى أَتَمَّتْ سَبْعًا، ثُمَّ قَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنْظَرْتُ مَا فَعَلْتُ، فَإِذَا هِيَ بِصَوْتِ، فَقَالَتْ: أَغِثْ إِنْ كَانَ عِنْدَكَ خَيْرٌ، فَإِذَا جَبْرِيْلُ، قَالَ: فَقَالَ بِعَقْبِهِ هَكَذَا، وَغَمَزَ عَقْبَهُ عَلَى الْأَرْضِ، قَالَ: فَاتَّبَقَ الْمَاءُ، فَذَهَبَتْ أَمْرَاسْمَاعِيلَ، فَجَعَلَتْ تَحْفَرُ، قَالَ: فَقَالَ أَبُو الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْ تَرَكْتَهُ كَانَ الْمَاءُ ظَاهِرًا». قَالَ: فَجَعَلْتُ تَشْرِبُ مِنَ الْمَاءِ وَيَدْرِلُبْنَهَا عَلَى صَبِيهَا، قَالَ: فَمَرَّتْ مِنْ جُرْهُمَ بَيْطُنِ الْوَادِي، فَإِذَا هُمْ بِطَيْرٍ، كَمَا تَأْتِيهِمُ الْبُكَرُ وَأَذَاكُ، وَقَالُوا: مَا يَكُونُ الطَّيْرُ الْأَعْلَى مَاءً، فَبَعَثُوا رُسُومَهُمْ فَتَنْظَرُ فَإِذَا هُمْ بِالْمَاءِ، فَأَتَاهُمْ فَأَخْبَرَهُمْ، فَأَتَوُا إِلَيْهَا فَقَالُوا: يَا أَمْرَاسْمَاعِيلَ، أَتَأْذِينَ لَنَا أَنْ نَكُونَ مَعَكَ، أَوْ نَسْكُنَ مَعَكَ، فَبَلَغَ ابْنُهَا فَتَنَكَّرَ فِيهِمْ امْرَأَةً، قَالَ: لَمَّا رَأَى الْإِبْرَاهِيمَ، فَقَالَ لِأَهْلِهِ: إِيَّيْ مُطَّلِعَ تَرَكْتِي، قَالَ: فَجَاءَ فَسَلَّمَ، فَقَالَ: أَيْنَ إِسْمَاعِيلُ؟ فَقَالَتْ امْرَأَتُهُ: ذَهَبَ بِعَيْدٍ، قَالَ: قُولِي لَهُ إِذَا جَاءَ عَتْرَ عَتْبَةَ بِأَبِيكَ، فَلَمَّا جَاءَ أَخْبَرَتْهُ، قَالَ: أَلَيْتِ ذَلِكَ، فَذَهَبِي إِلَيَّ أَهْلِيكَ، قَالَ: لَمَّا رَأَى الْإِبْرَاهِيمَ، فَقَالَ لِأَهْلِهِ: إِيَّيْ مُطَّلِعَ تَرَكْتِي، قَالَ: فَجَاءَ، فَقَالَ: أَيْنَ إِسْمَاعِيلُ؟ فَقَالَتْ امْرَأَتُهُ: ذَهَبَ بِعَيْدٍ، فَقَالَتْ: أَلَا تَنْزِلُ فَتَطْعَمُ وَتَشْرِبُ، فَقَالَ: وَمَا طَعَمْتُمْ وَمَا شَرَبْتُمْ؟ قَالَتْ: طَعَمْنَا مِنَ اللَّحْمِ وَشَرَبْنَا مِنَ الْمَاءِ، قَالَ: اللَّهُمَّ بَارِكْ لِمَنْ فِي طَعَامِهِمْ وَشَرَابِهِمْ، قَالَ:

فَقَالَ أَبُو الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَرَكَةٌ بِدَعْوَةِ إِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَسَلَّمَ»
 قَالَ: ثُمَّ إِنَّهُ بَدَأَ إِبْرَاهِيمَ، فَقَالَ لِأَهْلِهِ: إِنِّي مُطَّلِعٌ تَرَكَّتِي، فَجَاءَ فَوَافَقَ إِسْمَاعِيلَ مِنْ وِدَاءٍ
 زَمَزَمَ يُصَلِّحُ نَبْلًا لَهُ، فَقَالَ: يَا إِسْمَاعِيلُ، إِنَّ رَبِّكَ أَمَرَنِي أَنْ أُبَيِّنَ لَكَ يَتِيًّا، قَالَ: أَطْعَمَ رَبِّكَ،
 قَالَ: إِنَّهُ قَدْ أَمَرَنِي أَنْ تُعَيِّنِي عَلَيْهِ، قَالَ: إِذَنْ أَفْعَلُ، أَوْ كَمَا قَالَ: قَالَ فَقَامَا
 فَجَعَلَ إِبْرَاهِيمُ بَيْنِي، وَإِسْمَاعِيلُ بَيْنَا وَلَهُ الْحِجَارَةُ وَيَقُولَانِ: {رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ
 الْعَلِيمُ} [البقرة: ١٢٤]. قَالَ: حَتَّى ارْتَفَعَ الْبِنَاءُ، وَضَعَفَ الشَّيْخُ عَنْ ثِقَلِ الْحِجَارَةِ، فَقَامَ عَلَى حَجَرٍ
 الْمَقَامِ، فَجَعَلَ بَيْنَا وَلَهُ الْحِجَارَةَ وَيَقُولَانِ: {رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} [البقرة: ١٢٤]
 [ص ٢٢٥-٢٢٧] [ر: ٢٢٣٩]

دلته امام بخاری رحمته د ابن عباس رضی اللہ عنہما حدیث پہ دریم طریق سرہ ذکر کرې دی. دی سرہ متعلق تشریحات او
 ضروری مطالب د تیروشو وروایتونو په ضمن کښې تیر شوي دي.

د احادیث ترجمه الباب سره مناسبت: د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل شوي مذکورہ روایت په دريو طرق سره امام
 بخاری رحمته ذکر کرې دي او د دي ټولو ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دي ځکه چه د ټولو تعلق د حضرت
 ابراهيم عليه السلام قصي سره دي. (١)

علامه عيني رحمته فرمانيلى چه دا باب هم «باب قوله الله: (وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا)، تتمه ده. (٢)

[٣١٨٦]- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ
 التَّمِيمِيُّ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا ذَرٍّ [ص: ١٣٦] رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ
 مَسْجِدٍ وَضِعَ فِي الْأَرْضِ أَوْلَى؟ قَالَ: «السُّجْدُ الْحَرَامُ» قَالَ: قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: «السُّجْدُ
 الْأَقْمَى» قُلْتُ: كَمْ كَانَ بَيْنَهُمَا؟ قَالَ: «أَرْبَعُونَ سَنَةً، ثُمَّ أَيُّنَا أَدْرَكَتْكَ الصَّلَاةُ بَعْدُ
 فَصَلِّ، فَإِنَّ الْفَضْلَ فِيهِ» [ص ٢٢٧] [٣٢٣٤] (٣)

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا ابوسلمه موسى بن اسماعيل تبوكى رحمته دي. ددوى تذكره (كتاب العلم باب ذكر العلم والفتيا
 فى المسجد) لاتدي تيره شوي ده. (٤)

عبد الواحد: دا عبد الواحد بن زياد بصرى رحمته دي. ددوى تذكره (كتاب الايمان باب الجهاد من الايمان) لاتدي تيره شوي
 ده. (٥)

الاعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدى كوفى رحمته دي. ددوى تذكره (كتاب الايمان باب ظلم دون ظلم) لاتدي
 تيره شوي ده. (٦)

(١) عمدة القارى: ٣٤٨/١٥ دار الكتب العلمية.

(٢) عمدة القارى: ٣٦٠/١٥.

(٣) أخرجه أيضاً فى نفس الكتاب باب قول الله تعالى (وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَمْدِ إِنَّهٗ أَوَّابٌ)
 رقم: ٣٤٢٥ والنسائى فى سننه، فى كتاب المساجد باب ذكر أى مسجد وضع أولاً رقم: ٩١٠٦٠١٠٦٠/٥ فى سننه، فى
 كتاب المساجد والجماعات، باب أى مسجد وضع الأول رقم: ٧٥٣ وأحمد فى سننه: ١٥٦٠/٥، ١٥٦٠، ١٥٠.

(٤) كشف البارى: ٤١٣/٣.

(٥) كشف البارى: ٣٠١/٢.

ابراهیم التیمی: دا ابراهیم بن یزید بن شریک تیمی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب خوف المؤمن من ان یحبط عمله وهو لا یشر، لاندی تیرہ شوی دہ. ۲)

عن ابیه. دا ددوی والد یزید بن شریک تیمی رضی اللہ عنہ دی. ۲)

قوله: فقلت: یا رسول الله! ای مسجد وضع فی الأرض أول..... حضرت ابوذر غفاری رضی اللہ عنہ وائی چه ما رسول الله ﷺ ته عرض او کرو چه دتولو نه اول په زمکه باندي کوم یو جمات جوړ شوي دي؟ حضور پاک او فرمائیل مسجد حرام. ما عرض او کرو بیا کوم یو؟ حضور پاک او فرمائیل مسجد اقصی. ما عرض او کرو ددوارو په تاسیس یعنی بنیاد کیخودو، کنبی د خومره مودی فاصله ده؟ حضور پاک او فرمائیل خلونبیت کاله بیا چه ته چرته دمونخ وخت پیدا کړي هم هلته مونخ کوه خکه چه فضیلت هم د مانخه په کولو کنبی دي.

مختلف ادوارو کنبی دکعبه الله د تعمیر بیان: ای بیت وضع..... دلته د بیت نه مطلق بیت مراد نه دي بلکه بیت العبادت مراد دي. یعنی سوال دعام کور متعلق نه وو دعبادت د کور سره متعلق وو چه په مخ د زمکي د تولو نه اول کومه یوه عبادت خانې بنیاد کیخودې شوي. اسحاق بن راهویه رضی اللہ عنہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ یو روایت په صحیح سند سره نقل کړي دي. په هغې کنبی د بیت العبادت تصریح ده: (کانت البیت قبله، ولكنه کان أول بیت وضع لیبادتة الله) (یعنی عام، کورونه ددې نه وړاندې هم موجود وولیکن د عبادت دپاره کعبه الله اولنې کور دي دکوم بنیادچه کیخودې شو.

دکعبه الله بنیاد دتولو نه اول حضرت آدم عليه السلام کیخودې او بیا ابراهیم عليه السلام، عمالقه او جرم په ترتیب مختلف ادوار کنبی ددې تعمیر کړي. دي نه پس درسول الله ﷺ د خواتنی په زمانه کنبی قریشو ددې تعمیر کړي. بیا عبد الله ابن زبیر رضی اللہ عنہ په خپل دور خلافت کنبی دا تعمیر کړو. حجاج بن یوسف چه راغلو دانی وړانه کړه او جدید تعمیرنی او کړو. تردغه وخته پوري هم هغه تعمیر راروان دي او په دي کنبی هیخو بدلون نه دي کړي شوي.

ونیلی شی چه هارون الشید د حجاج بن یوسف طرز تعمیر نر لوسره کعبه الله دوباره د حضرت عبد الله بن زبیر رضی اللہ عنہ په طرز باندي جوړول غوښتل. په دي سلسله کنبی هارون الرشید د امام مالک رضی اللہ عنہ نه تپوس او کړو نو امام مالک رضی اللہ عنہ او فرمائیل: (فشدتک الله یا امیر المؤمنین ان تجعل هذا البیت لقبه للملوك لا یشاء أحد الا نقضه ویناه، قد هب هبتة من صدور الناس) (۵)

یعنی ای امیر المؤمنین تاسو ته د الله تعالی واسطه درکوم وایم چه دا کور د حکمرانانو دپاره د لویې اوتماشې بوخیز مه جوړوود. گنی چه خوک هم راخی هغه به دا وړانولو سره تعمیر کوی. دغه شان به د دي هیبت او وقار د زړونو نه اوچت شی.

د اقصی د تسمیه وجه: المسجد الاقصی..... دي نه بیت المقدس مراد دي. اقصی آخری، انتها اود لري لري معنی کنبی استعمالیږي. بیت المقصد ته المسجد الاقصی ونیلو څه وجه ده. په دي کنبی مختلف اقوال دي:

(۱) کشف الباری: ۲/۲۵۱.

(۲) کشف الباری: ۲/۵۴۴.

(۳) کتاب فضائل المدينة باب حرم المدينة رقم: ۱۸۷۰.

(۴) فتح الباری: ۸/۵۰۴ کنز العمال: ۲/۳۷۸ رقم الحديث: ۴۲۹۷ مؤسسة الرسالة، تفسیر ابن ابي حاتم، سورة آل عمران

قوله تعالى: (إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ) الآية ۹۶، ص: ۷۰۷ رقم الحديث: ۳۸۲۷ مكتبة نزار مصطفى.

(۵) فتح الملهم: ۱/۳۴۱.

① یوقول دادی چه بیت المقدس او کعبه الله په مینځ کښې فاصله ډیره زیاته اوږده ده په دې وجه دې ته اقصی ونیلی شی.

② بعض حضراتو ونیلی دی چه بیت المقدس پسي شاته د عبادت بل څه خانی نشته دې په دې وجه دې ته اقصی ونیلی شی.

③ یوقول دادی چه (بعد عن الأقدار والخبائث) د وچې نه دې ته اقصی ونیلی شوي. (۱)
کعبه الله او مسجد اقصی په مینځ کښې د زمانې د مسافت تحقیق: اربعون سنة..... حافظ ابن جوزی رحمته الله علیه فرماینلی دلته اشکال وازد کیرې د کعبه الله بانی حضرت ابراهیم عليه السلام دې او د بیت المقدس بانی حضرت سلیمان عليه السلام دې. او د دواړو په مینځ کښې یو زر کاله نه زیاته موده فاصل ده حالانکه په مذکور روایت کښې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائی چه د دواړو تعمیر د څلویښتو کالو په فرق سره شوي دي. بیا هم پخپله د دې اشکال جواب ورکوي: (ان الإشارة في الحديث إلى أول البناء ووضع أساس المسجد وليس إبراهيم أول من بنى الكعبة، ولا سليمان أول من بنى بيت المقدس، فذكر بيتان أول من بنى الكعبة آدم، ثم اتشرو ولداه في الأرض، فجائز أن يكون بعضهم قد وضع بيت المقدس ثم بنى إبراهيم الكعبة) (۲)

یعنی په دې روایت کښې په اصل د دواړو مساجدو اول بناء طرف ته اشاره ده. حقیقت دادی چه ابراهیم عليه السلام د کعبه الله اولنې بانی نه دي او سلیمان عليه السلام هم د بیت المقدس اولنې بانی نه دي بلکه دا روایت مونږ نقل کړې دي چه د کعبه الله بنیاد اول د ټولو نه حضرت آدم عليه السلام کیخوډې دي دهغوی نه پس دهغوی اولاد په زمکه کښې خواره شو نوممکن دی چه (سلیمان عليه السلام نه علاوه) په هغوی کښې بل چا د بیت المقدس بنیاد کیخوډې وی اویا دهغې نه پس ابراهیم عليه السلام د کعبه الله تعمیر کړې وی.

یعنی کله چه آدم عليه السلام د کعبه الله بنیاد کیخوډو بیا دهغه په اولاد کښې بل چا د بیت المقدس بنیاد کیخوډو. نو ممکن ده چه د دې دواړو په مینځ کښې د څلویښتو کالو موده وی او په حدیث کښې هم دغه اول ځل بنیاد کیخوډو ته اشاره وی.

د حافظ ابن جوزی رحمته الله علیه رانې ته حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم ترجیح ورکړې ده او د دې په تائید کښې د ابن هشام رحمته الله علیه دا روایت نقل کړې دي چه کله آدم عليه السلام د کعبې د بنیاد نه فارغ شو نو الله تعالی هغه ته د بیت المقدس د سیل کولو حکم ورکړو چه هلته لږ شه دهغې بنیاد کیرده. چنانچه حضرت آدم عليه السلام د بیت المقدس بنیاد کیخوډو او بیانی په هغې کښې مناسک ادا کړل. نوممکن ده چه د دواړو بنیادونو په مینځ کښې د څلویښتو کاله موده وی او په روایت باب کښې د دې اعتبار کړې شوي وی (۳)

بعض حضرات وانی چه د حضرت آدم عليه السلام د تخلیق نه وړاندې دوه زره کاله مخکښې ملائکه د کعبه الله بنیاد اول کیخوډې وو او بیانی دې نه پس د بیت المقدس بنیاد کیخوډو. په روایت کښې د دغه دواړو بنیادونو په مینځ کښې څلویښت کاله خوډلې شوي دي. (۴)

قوله: فإن الفضل فيه: یعنی اصل فضیلت خو د مانځه دهغې په خپل وخت ادا کولو کښې دي. یو روایت کښې دلته (والأرض لك مسجد) او بعض کښې (فإن الأرض كلها مسجد) اضافه هم نقل ده یعنی په مخ د زمکې هره یوه حصه باندي هم مونږ کول جائز دی. (۵)

(۱) فتح الباری: ۵۰۴/۸، إرشاد الساری: ۳۰/۷.

(۲) فتح الباری: ۵۰۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۰۵/۸.

(۴) فتح الملهم: ۳۴۲/۱.

(۵) فتح الباری: ۵۰۵/۸.

[٣١٨٤]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو، مَوْلَى الْمُطَّلِبِ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، طَلَعَ لَهُ أَحَدٌ فَقَالَ: «هَذَا جِبِلٌّ يُجْبِنُنَا وَنُجِبَةٌ، اللَّيْمَانُ إِبْرَاهِيمَ حَرَمَ مَكَّةَ، وَإِنِّي أَحْرَمُ مَا بَيْنَ لَابَتَيْهَا» وَرَوَاهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَيْدٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص ٣٣٢] (١)

تراجم رجال

عبدالله بن مسلمة: دا عبد الله بن مسلمه بن قعنب حارثي بصري رضي الله عنه دي. د دوی تذکره (کتاب الإیمان باب من الدین الفرار من الفتن) لاتدی تیره شوی ده. (٢)

مالک: دا امام دار الهجرة مالک بن انس رضي الله عنه دي. د دوی تذکره (بدء الوحي) لاتدی تیره شوی ده. (٣)
عمرو بن ابي عمرو: دا عمرو بن ابي عمرو ميسره مولى المطلب بن عبد الله بن حنطب قرشي رضي الله عنه دي. د دوی تذکره (کتاب العلم باب الحرص على الحديث) لاتدی تیره شوی ده. (٤)

قوله: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم طلع له أحد فقال.....: د حضرت انس بن مالک رضي الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلى الله عليه وسلم ته د احد غر په نظر راغلو نوونی فرمائیل دا هغه غر دي چه مونږ سره محبت کوي او مونږ ده سره محبت کوي. یا الله ابراهيم مکه حرم او گر خولو او زه مدينه حرم گر خوم چه د دوو کانډی ژنوزمکو په مينځ کښي واقع ده.

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرمائي چه امام بخاري رضي الله عنه حرم مدينه او جبل احد سره متعلق د حضرت انس رضي الله عنه روایت موصولاً او د حضرت عبد الله بن زيد رضي الله عنه روایت تعليقا ذکر کړي دي او مقصد د حضرت ابراهيم رضي الله عنه تذکره کول دي چه هغه مکه مکرمه حرم گر خولي دي. (٥)
په دي حديث باندي کتاب الحج کښي تفصیلی بحث شوي دي او وړاندي کتاب المغازی کښي هم راخي. انشاء الله. (٦)

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د (ان ابراهيم حرم.....) مناسبت واضح دي.

رواه عبد الله بن زيد عن النبي صلى الله عليه وسلم [انظر: ٢٠٢٢، ٢٧٢٢]
يعني مذکورہ روایت عبد الله بن زيد رضي الله عنه هم د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه روایت کړي دي. دا روایت امام بخاري رضي الله عنه (کتاب البيوع، باب بركة صاع النبي صلى الله عليه وسلم) لاتدي (عن موسى عن هب عن عمرو بن يحيى عن عباد بن عمير الأنصاري عن عبد الله بن زيد عن النبي صلى الله عليه وسلم) په سند سره موصولاً نقل کړي دي. (٧)

[٣١٨٨]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُونُسَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ ابْنَ أَبِي بَكْرٍ، أَخْبَرَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ

(١) مرتخریجه فی کتاب الصلاة باب ما یذکر فی الفخذ رقم: ٣٧١.

(٢) كشف الباری: ٨٠/٢.

(٣) كشف الباری: ٢٩٠/١.

(٤) كشف الباری: ٥١/٤.

(٥) فتح الباری: ٥٠٥/٨.

(٦) كشف الباری کتاب المغازی ص: ٢٥٣-٢٥٢.

(٧) عمدة القاری: ٣٦٢/١٥.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «أَلَمْ تَرَى أَنَّ قَوْمَكَ لَمَّا بَنَوْا الْكَعْبَةَ اقْتَصَرُوا عَنْ قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ»، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا تَرُدُّهَا عَلَيَّ قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ؟ فَقَالَ: «لَوْلَا حِدْثَانُ قَوْمِكَ بِالْكَفْرِ»، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ لِبْنِ كَأْتِ عَائِشَةَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مَا أَرَى أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تَرَكَ اسْتِلامَ الرُّكْنَيْنِ اللَّذَيْنِ يَلِيَانِ الْحِجْرَ، لِأَنَّ الْبَيْتَ لَمْ يُنْمَعْ عَلَيَّ قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ" وَقَالَ إِسْمَاعِيلُ: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ [ص ٣٣٣] (١)

تراجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا ابو محمد عبدالله بن يوسف تيسی کلاعی رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکرہ (کتاب العلم باب بیلہ العلم الشاهد الغالب) لاتدی تیرہ شوی دہ. (٢)
مالک: دا امام مالک بن انس رضی اللہ عنہ دی.
ابن شہاب: د دوی تذکرہ (ہدء الوحی) لاتدی تیرہ شوی دہ. (٣)
سالم بن عبدالله: دا ابو عمر یا ابو عبدالله سالم بن عبدالله بن عمر بن الخطاب قرشی عدوی رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکرہ (کتاب ایمان باب الحما من ایمان) لاتدی تیرہ شوی دہ. (٤)
ابن ابی بکر: دا د حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہ نمسی عبدالله بن محمد بن ابی بکر رضی اللہ عنہ دی. د دوی حالات (کتاب الحج باب فضل مکة وبنائها) لاتدی او گورنی.

قوله: ألم تر أن قومك بنوا الكعبة.....: رسول الله ﷺ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تہ او فرمائیل آیا تا اونہ لیدل چہ ستا قوم د کعبی تعمیر او کرو او حضرت ابراهیم علیہ السلام د بنیاد و نونہ نی دا تعمیر کم کرو. حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی چہ ما رسول الله ﷺ تہ عرض او کرو یا رسول الله تاسو هغه د ابراهیم علیہ السلام پہ بنیادونو باندي ولي نہ راوایس کونی؟ رسول الله ﷺ او فرمائیل (لولا حدثان قومك بالكفر) یعنی کہ ستا قوم نوي مسلمان شوي نہ وي. پہ بل روایت کنبی دلته د (لفعلت) تصریح دہ. یعنی ما بہ ضرور دا د حضرت ابراهیم علیہ السلام پہ بنیادونو باندي تعمیر کری وہ.

قریش نوي مسلمانان شوي و او د کفر د زمانی د نفسیاتو نہ لادغہ و ختہ پوری پوره نہ وو وتلی. کہ د کعبی پہ تعمیر کنبی رد ویدل کولوسرہ د حضرت ابراهیم علیہ السلام پہ بنیادونو باندي ددی تعمیر کری وي نو د قریشو پہ زرونو کنبی بہ شکوک او شبہات پیدا کیدی شو.
حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی چہ کہ چری حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا دا خبرہ د رسول الله ﷺ نہ اوریدلی دہ (او یقیناً نی اوریدلی دہ) نوز ما پہ خیال رسول اکرم ﷺ رکنین: رکن عراقی او یمانی بشکلول ہم پہ دی وجہ ترک کری وو چہ کعبه الله د حضرت ابراهیم علیہ السلام پہ بنیادونو باندي نہ وه جوړه کری شوي. حطیم سرہ متصل د عراق اوشام طرف تہ د کعبه الله د دیوالونو چہ کوم گوتونه دی دی تہ رکن عراقی اورکن شامی ونیلی شی. حضور پاک

(١) مرتخریجہ فی کتاب العلم باب من ترک بعض الاختیار مخافة أن یقصر فهم بعض الناس عنه فیقعوا فی اشد منه رقم: ١٢٦.
(٢) کشف الباری: ١١٣/٤.
(٣) کشف الباری: ٢٢٤/١.
(٤) کشف الباری: ٢٨/٢.

دَدِي استلام په دې وجه ترك كړې وو چه دا دواړه گوتونه د حضرت ابراهيم د تعمير كړې شوي عمارت د گوتونو په ځاني نه وو. دا روايت (كتاب الحجر باب بيان فضل مكة وبلهاها) لاتدي تفصيل سره تير شوي دي.

وَقَالَ إِنَّمَا عَلِيٌّ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ. [ر: ۱۲۶]

د اسماعيل نه اسماعيل بن ابي اويس رضي الله عنه مراد دي د امام بخاري رحمته الله عليه مقصد دادې چه د روايت باب په سند كښې د ابن ابي بكر نه بل څوك مراد نه دي بلكه عبدالله بن محمد بن ابي بكر صديق رضي الله عنه مراد دي. ځكه چه دا روايت اسماعيل بن ابي اويس رضي الله عنه هم نقل كړې دي او په دې كښې د عبدالله بن محمد رضي الله عنه تصريح ده. د اسماعيل روايت امام بخاري رحمته الله عليه (كتاب التفسير باب: واذا قرأتم ابراهيم القواعد من البيت واسماعيل ربناتقبل منا انك انت الحميم العليم) لاتدي نقل كړې دي. (۱)

[۳۱۸۹]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ حَزْمٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَمْرٍو بْنِ سُلَيْمِ الزَّرْقِيِّ، أَخْبَرَنِي أَبُو مُحَمَّدٍ السَّاعِدِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُمْ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نُصَلِّي عَلَيْكَ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قُولُوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَزْوَاجِهِ وَذُرِّيَّتِهِ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَزْوَاجِهِ وَذُرِّيَّتِهِ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ" [ص ۳۳۵-۳۳۶] [۵۹۹۹] (۲)

تراجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا ابو محمد عبدالله بن يوسف كلاعي تنيسي رحمته الله عليه دي. (كتاب العلم باب بيان العلم الشاهد الغائب) لاتدي ددوي تذکره تیره شوي ده. (۲)

مالك بن انس: دتير شوي حديث سند او گورني.

عن ابيه: ددې نه دهغوي والد ابو بكر بن محمد بن عمرو بن حزم انصاري خزرجي رحمته الله عليه مراد دي. ددوي تذکره (كتاب العلم باب كيف يقض العلم لاتدي تیره شوي ده. (۳)

د ابو حميد ساعدي رضي الله عنه روايت دي چه صحابه كرامو عرض او كړو يا رسول الله صلي الله عليه وسلم مونږ په تاسو باندي څنگه درود اوليرؤ؟ حضور پاك او فرماييل داسې وايښي: (اللهم صل على محمد وازواجه، وذريته، كما صليت على آل ابراهيم وبارك على محمد، وازواجه، وذريته، كما باركت على ابراهيم انك حميد مجيد) په عام توگه مشبه به اقوي وي او داسې په تشبيه كښې ناقص د كامل سره ملحق كولي شي. مگر دلته دا د ناقص د كامل سره د ملحق كولو د قبيل نه اونه گټرنې بلكه دا د غير معروف حال د معروف د حال په ذريعه د بيان كولو د قبيل نه دي ځكه چه په ابراهيم عليه السلام باندي د رحمت كيدو

(۱) رقم الحديث: ۴۸۴ فتح الباری: ۵۰۵/۸ عمدة القاری: ۳۶۲/۱۵.

(۲) رواه البخاری فی الدعوات باب: هل یصلی علی غیر النبی صلی الله علیه وسلم، رقم الحديث: ۳۶۰ و موسلم فی الصلاة باب الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم بعد التشهد، رقم الحديث: ۹۱۱ و ابوداؤد فی الصلاة باب الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم بعد التشهد، رقم الحديث: ۹۷۹ والنسائی فی السهو، نوع آخر من الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم رقم الحديث: ۱۲۹۴ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۴۰۴/۴ رقم الحديث: ۲۴۷۱.

(۳) كشف الباری: ۱۱۳/۴.

(۴) كشف الباری: ۶۹/۴.

تذكرة دهغه د متقدم كيدود و جې نه معروف دي. كوم چه آيت مبارك ﴿وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مُجِيدٌ﴾ كسبي موجود دي. (١)

[٣١٩٠]- حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ حَفْصٍ، وَمُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ، حَدَّثَنَا أَبُو قُرَّةَ مُسْلِمُ بْنُ سَالِمِ الْهَمْدَانِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَيْسَى، سَمِعَ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ أَبِي لَيْلَى، قَالَ: لَقِينِي كَعْبُ بْنُ عَجْرَةَ، فَقَالَ: أَلَا أَهْدِي لَكَ هَدِيَّةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقُلْتُ: بَلَى، فَأَهْدِهَا لِي، فَقَالَ: سَأَلْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ الصَّلَاةُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ، فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ عَلَّمَنَا كَيْفَ نُسَلِّمُ عَلَيْكُمْ؟ قَالَ: "قُولُوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ، وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مُجِيدٌ، اللَّهُمَّ يَا رُبَّكَ [ص: ٣٤] عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ، وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مُجِيدٌ" [ص ٣٣٧] [٣٤١٩]، ٥٩٩٦ [٢]

تراجم رجال

قيس بن حفص: دا ابو محمد قيس بن حفص بن قعقاع تميمي رضي الله عنه دي. (كتاب العلم باب قول الله عزوجل: ﴿وَمَا أَوْتِنْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾) لاتدي ددوی تذکره تیره شوي ده. (٢)

موسى بن اسماعيل: دا ابوسلمه موسى بن اسماعيل تبوذکی رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (كتاب العلم باب من اجاب الفضا باشارة الهد والرأس) لاتدي تیره شوي ده. (٣)

عبد الواحد: دا عبد الواحد بن زياد بصري رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (كتاب الايمان باب الجهاد من الايمان) لاتدي تیره شویده. (٤)

ابو قرة مسلم بن سالم: دا ابو قرة مسلم بن سالم النهدي الكوفي رضي الله عنه دي. دوی د حسن بصري، عبد الله بن عكيم جهني، عبد الرحمن بن عيسى بن ابي ليلى، عبد الرحمن بن ابي ليلى او ابوالاحوص الجشمي رحمهم الله نه د حديث روايت كړې دي. اوددوی نه د جليل القدر محدثينو يو لونی جماعت روايت كړې دي په هغوی كسبي

(١) عمدة القارى: ٣٦٣/١٥ [ارشاد السارى: ٣٠٢/٧].

(٢) أخرجه البخارى فى كتاب التفسير أيضاً. فى باب قوله تعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ رقم الحديث: ٤٧٩٧ وفى كتاب الدعوات، باب الصلاة على النبي رقم الحديث: ٣٥٧٠ والإمام الترمذى فى كتاب الصلاة باب صفة الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم بعد التشهد رقم الحديث: ٩٠٨ والإمام أبو داؤد فى الصلاة باب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم بعد التشهد رقم الحديث: ٩٧٦ والإمام النسائى فى السهو نوع آخر من الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ١٢٩٠ جامع الأصول فى أحاديث الرسول: ٤٠٢/٤ رقم الحديث: ٢٤٤٧.

(٣) كشف البارى: ٥٢٦/٤.

(٤) كشف البارى: ٤٧٧/٣.

(٥) كشف البارى: ٣٠١/٢.

بو خو بنکاره نومونه دادی: جعفر بن زیاد الاحمر، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، شریک بن عبد الله، شعبه بن حجاج، عمران بن عیینه، مسعر بن کدام او ابو عوانه رحمهم الله (۱)
 یحیی بن معین رحمته ددوی باره کښې فرمائیلی ثقه (۲) ابو حاتم محمد بن ادريس رحمته ددوی باره کښې فرمائی (صالح الحديث لس به بأس) (۳) يعقوب بن سفیان رحمته ددوی باره کښې فرمائی (لا بأس به) (۴) ابن حبان رحمته ددوی ذکر ثقات کښې کړې دي (۵)
 عبدالله بن عيسى: دا عبد الله بن عبد الرحمن بن ابي لیلی رحمته دي (۶)
 عبد الرحمن بن ابي لیلی: ددوی تذکره وړاندې تیره شوي ده (۷)
 کعب بن عجره: دا کعب بن عجره بن امیه بن عدی القضاعی البلوی رحمته دي (۸)

لقيني كعب بن عجرة فقال.....: عبد الرحمن بن ابي لیلی رحمته واني چه كعب بن عجره رحمته ماسره ملاؤ شو اوونئ فرمائیل آیا زه تاته داسې هدیه درنه کرم چه ما د رسول الله رحمته د ژبې مبارکې نه اوریدلې ده. ما ونیل ولي نه ضرور. نو کعب بن عجره رحمته اوونیل مونږه رسول الله رحمته ته عرض او کړو یا رسول الله! مونږ په تاسو باندې او ستاسو په اهل بیت باندې څنگه درود او اوایو؟ ځکه چه په تاسو باندې (په تشهد کښې) سلام ونیل خو مونږ ته الله تعالی خودلی دی. حضور پاک او فرمائیل داسې وایئ: اللهم صل على محمد وعلى آل محمد كما صليت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد. اللهم بارك على محمد وعلى آل محمد كما باركت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد.

د آل محمد نه څوک مراد دی؟ د آل محمد نه څوک مراد دی؟ په دې سلسله کښې شراح مختلف اقوال نقل کړي دي:

① یو قول دادې چه دې نه هغه خلق مراد دی په کومو چه صدقه حرام کړې شوي ده. ② بعض حضراتو فرمائیلی دي نه اهل بیت مراد دي. ③ دریم قول دادې چه ازواج و ذریت دواړه د آل محمد مصداق دي. (۱)
 حافظ ابن حجر رحمته او دهغوی په اتباع کښې علامه قسطلانی رحمته دي قول ته ترجیح ورکولو سره فرمائی چه ددې نه په مخکښې روایت کښې دي اللهم صل على محمد وأزواجه، وذرته، په دې کښې د ازواج او ذریت تصریح ده. اودا په دې خبره باندې دلیل دي چه د آل محمد نه هم دغه دواړه مراد دي.
 د حضرت عائشه رحمته په یو روایت کښې ازواج مطهرات باندې هم د آل محمد اطلاق شوي دي. د روایت الفاظ دادی: (ما شمع آل محمد من غير ما دمر ثلاثة أيام) (۱)

① د شیوخ او تلامذه د تفصیل د پاره اوگورئ: تهذيب الكمال: ۳۱/۱۰.

② تهذيب الكمال: ۵۱۶/۲۷ تهذيب التهذيب: ۳۱/۱۰.

③ الجرح والتعديل: ص: ۸۰۸.

④ تهذيب التهذيب: ۱۳۱/۱۰.

⑤ نقات لابن حبان: ۳۹۵/۵.

⑥ كتاب الصيام باب صيام أيام التشريق رقم: ۱۹۹۷، ۱۹۹۸.

⑦ كتاب الأذان باب حد إتمام الركوع والاعتدال فيه رقم: ۷۹۲.

⑧ كتاب المحصر، باب الإطعام في الفدية نصف صاع رقم: ۱۸۱۶.

⑨ إرشاد الساري: ۳۰۴/۷.

په دې باندې اشکال وارد کيږي چه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په يو روايت کښې صلاة بعد التشهد کښې ازواج ذريت او اهل بيت دريوارو تصريح ده. (۱) خو په روايت باب کښې صرف ازواج او ذريت ذکر دي. ددې اشکال يو جواب خودا دې په حديث کښې به د دريوارو ذکر شوي وي مگر د بعض راويانونه چرته د يو ذکر ساقط شوي نوچه کومو راويانوته ياد وو هغوی ددې تصريح او کره. (۲) دويم جواب دادې چه صلاة بعد التشهد والاروايت کښې لفظ آل نه ازواج او هغه خلق مراد دي په کومو چه صدقه حرام کړې شوې ده. او (من حرمت عليهم الصدقة کښې ذريت هم شامل دي. دغه شان په احاديثو کښې تطبيق اوشو. (۳) دې روايت سره متعلق به نور اباحت کتاب التفسير کښې راخي. (۴)

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: دې روايت کښې دير خل د ابراهيم عليه السلام ذکر شوي دي نو ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دي. (۵)

[۳۱۹۱]- حَدَّثَنَا عُمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنِ الْمُنْهَالِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَوِّذُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ، وَيَقُولُ: "إِنَّ أَبَاكُمْ كَانَ يُعَوِّذُ بِهَا إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ: أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ، مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ، وَمِنْ كُلِّ غِيثٍ لَامَّةٍ" [ص ۳۴۱] (۶)

تواجم رجال

عثمان بن ابي شيبه: داعثمان بن محمد بن قاضي ابوشيبه ابراهيم بن عثمان عيسى كوفي رضي الله عنه دي په سند کښې ددوی نسبت د نيکه طرف ته کړې شوي دي.
جرير: داجرير بن عبد الحميد بن قرط ضبي رازی رضي الله عنه دي.
منصور: دا ابو عتاب منصور بن المعتمر اسلمی الکوفي رضي الله عنه دي. د ذکر شوو دريوارو حضراتو تذکره (کتاب العلم باب من جعل لأهل العلم أبا ما معلومة، لاتدي تيره شوې ده. (۷)

منهال: دامنهال بن عمرو الاسدي رضي الله عنه دي. هغوی د يعلى، عبدالله بن حارث، زاذان الکندي، سويد بن غفله، محمد بن حنفيه، سعيد بن جبیر، عبدالرحمن بن ابي لیلی، عباد بن عبدالله الاسدي، عائشه بنت طلحه وغيرهم رحمهم الله نه روايات اخستی دي. اوددوی نه د حديث روايت کونکو کښې عبدالرحمن بن ابي لیلی،

(۱) إرشاد الساری: ۳۰۴/۷ والحديث أخرجه الإمام البخاری فی کتاب الأطعمة باب ما كان السلف يدخرون فی بيوتهم وأسفارهم من الطعام واللحم وغيره، رقم الحديث: ۵۴۲۳ وكذا العلامة محيى السنة البغوي رحمة الله عليه فی كتابه شرح السنة نحت كتاب الجمعة باب الأكل من الأضحية بعد ثلاث فإكثر رقم الحديث: ۱۱۳۴ المكتب الإسلامی.

(۲) أخرجه الإمام أبو داؤد فی سننه فی كتاب الصلاة باب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم بعد التشهد رقم: ۹۷۸.

(۳) إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۴) إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۵) كشف الباری كتاب التفسير ص: ۵۲۹

(۶) عمدة القاری: ۳۶۴/۱۵.

(۷) رواه الإمام ترمذی فی الطب باب رقم: ۱۸ رقم الحديث: ۲۰۶۱ والإمام أبو داؤد فی سننه باب فی القرآن رقم الحديث: ۴۱۳۷ والإمام ابن ماجه فی الطب باب ما عوذب به النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ۳۵۲۵ جامع الأصول فی أحاديث الرسول: ۳۶۹/۴ رقم الحديث: ۲۴۱۴.

(۸) كشف الباری: ۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۰/۳.

اعمش، حجاج بن ارطاة، منصور بن معتمر، شعبه بن الحجاج، ربیعہ بن عتبہ الکنانی اولیث بن سلیم وغیرہم رحمہم اللہ شامل دی. (۱)

حضرت انس رضی اللہ عنہ ہم دوی حدیث روایت کری دی. کہ چری دا روایت محفوظ وی نویسا د هغوی سماع عن انس اعتبار کی پی گنی نه. (۲) علامه ذہبی رحمہم اللہ فرمائی چه کبار تابعین نه ددوی سماع ثابتہ ده خود صحابه کرامو نه ددوی سماع نه ده ثابتہ. (۳) بعض ائمہ جرح به منہال بن عمرو رحمہم اللہ باندی کلام کری دی.

چنانچه امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ فرمائی یوخل شعبه رحمہم اللہ د هغوی نه قصداً د حدیث سماع اونہ کرہ. عبدالرحمن بن ابی حاتم رحمہم اللہ ددی وجہ دا بیان کرہ چه شعبه رحمہم اللہ یوخل د هغوی کور ته لڑو نو د هغوی د کور نه طرب او غنا سره د قرائت آواز راتلو. به دی وجہ د سماع کولونه بغیر واپس شو. (۴) دغه شان علامه ابو جعفر عقیلی رحمہم اللہ هم هغوی ضعیف گر خولی دی. (۵) لیکن حقیقت دادی چه منہال بن عمرو رحمہم اللہ ثقہ راوی دی. اکثر ائمہ جرح والتعدیل د هغه توثیق کری دی. یحیی بن معین، امام نسائی او امام احمد عجلی رحمہم اللہ هغه ته ثقہ و نیلی دی. (۶) امام دارقطنی رحمہم اللہ هغه صدوق گر خولی دی. (۷) امام عجلی رحمہم اللہ د هغوی تذکرہ ثقات کنسی کری ده. (۸) عقیلی رحمہم اللہ هغه ضعیف گر خولی دی نو عقیلی رحمہم اللہ به جرح کنسی تشدد سره متهم دی او کله د اعتدال نه تجاوز کوی به دی وجہ د هغه د هری یوی جرح اعتبار نشته دی. د شعبه رحمہم اللہ چه کومه یوه قصه بیان کری شوې ده به دی سره د منہال بن عمرو رحمہم اللہ ثقاہت نه مجروح کی پی خکه چه دا حقیقی جرح نه ده. بیا ددی قصی راوی هم ضعیف دی او د قبیل اوقال نه زیات ددی قصی خه حیثیت کیدی شی. والله اعلم. کہ چری دا روایات صحیح هم وی نو بیا هم دغه جرح مردود ده او قابل قبول نه ده. آخر د قرآن مجید تلاوت به طرب او ینکلپی آواز سره لوستل کوم یو جرم دی چه شعبه رحمہم اللہ به دی وجہ هغه د سماع قابل اونہ گنرلو. حقیقت خودادی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به تحسین الصوت او تطریب بالقراءة باندی داد ور کری دی. (۹)

علامه ذہبی رحمہم اللہ فرمائی چه شعبه رحمہم اللہ د هغوی به تلامذہ حدیث کنسی شمیرلې کی پی. د مذکورہ واقعه د وجی نه هغوی د منہال رحمہم اللہ نه سماع ترک کری وه حالاتکه داسی د معمولی نوعیت خبری د شیخ د تنقیص سبب نه

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل ذبارة او گورنی تهذیب الکمال: ۵۷۰/۲۸

(۲) تهذیب الکمال: ۵۶۸/۲۸ تهذیب التهذیب: ۲۱۹/۱۰

(۳) میزان الاعتدال: ۱۹۲/۴

(۴) الجرح والتعدیل رقم الترجمة: ۱۶۳۴

(۵) الضعفاء الكبير للعقيلي باب الميم: ۲۳۶/۴ رقم الترجمة: ۱۸۳۰ دارالمکتبة العلمیة بیروت.

(۶) تهذیب الکمال: ۵۷۱/۲۸-۵۷۰ تهذیب التهذیب: ۳۲۰/۱۰

(۷) تهذیب الکمال: ۵۷۱/۲۸ تهذیب التهذیب: ۳۲۰/۱۰

(۸) معرفة الثقات للإمام العجلي: ۳۰۰/۲ رقم: ۱۸۰۰ مکتبة الدار.

(۹) یقول الدكتور بشار عواد حفظه الله فی تعليقه علی هامش (تهذیب الکمال: ۵۷۰/۲۸) هذا جرح مردود، والله أعلم، وما أدري كيف جوز شعبه لنفسه أن يتركه، لأنه يطرِب بالقراءة إن صح ذلك عنه، فقد ثبت عن المصطفى صلی اللہ علیہ وسلم ضرورة تحسین الصوت والتطریب بالقراءة، كما أثبتنا بالأدلة السامعة فی بحثنا: البيان فی حکم التغنی بالقرآن المنشور فی الإعجاز القرآنی.

جوړېږي. (وهذا لا يوجب غمزالشبه) (١) بعض ناقدین حدیث دا واقعہ د شعبه د تشدد ثابتولو دپاره د مثال په توګه پیش کوي (٢)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه منہال رحمته الله عليه ته صدوق ونيلى دې. ليکن دې سره هغه د منہال رحمته الله عليه د وهم صراحت هم کړې دې. (٣) حقيقت دا دې چه ائمه جرح کښې چاهم په هغه باندې د وهم تهمت نه دې لګولې. (٤) دې ته پخپله د حافظ ابن حجر رحمته الله عليه وهم ونيلى کيندې شى.

سعيد بن جبیر: د دوى تذکره (کتاب العلم باب العلم فى العلم) لاندې تيره شوي ده. (٥)

حضرت ابن عباس رضي الله عنهما وائى چه رسول الله صلى الله عليه وسلم، حضرات حسنين رضي الله عنهم د الله تعالى په پناه کښې ورکول او فرمائيل به نى ستاسو پلار (ابراهيم عليه السلام) به په دې الفاظو کښې خپل خامن اسمعيل عليه السلام او اسحق عليه السلام د الله تعالى په پناه کښې ورکول. هغه الفاظ دادى: (أعوذ بکلمات الله التامة من كل شيطان وهامة ومن كل عين لامة) يعنى زه د الله تعالى ددې کلماتو په ذريعه پناه غواړم چه تام دې دهر شيطان (دشر) نه، دهر هلاک کونکى زهر يلا خناور نه او دهر نظر لګونکى سترګې نه.

کلمات الله کښې دوه احتمال له دى. يودا چه په خپل عموم باندې وي اودې نه هره هغه کلمه مراد وي چه د الله تعالى وي. (٦) دويم ددې کلماتونه معوذتين مراد وي. (٧) علامه هروي رحمته الله عليه فرمائيلې چه دې نه پوره قرآن مجيد مراد دې. (٨) دې نه پس تامه د کلمات الله لارمى صفت دې په دې وجه چه ټول کلمات الله تام دى. (٩)

قوله: تامه: په معنى کښې شراح مختلف اقوال نقل کړى دى. بعض ونيلى دى دا د الشفاعة په معنى کښې دې. د بعض په نيز النافعة او د بعض په نيز المباركة په معنى کښې دې. علامه ابن التين رحمته الله عليه فرمائى ددې معنى ده (التام فضله وبرکاتها) يعنى داسې کلمات الله دکوم فضيلتونه او برکتونه چه تام دى. (١٠)

قوله: وهامة: دميم تشديد سره د هوامر مفرد دې. يعنى هر هغه خناور چه زهر ژن وي او د هغه په ټک ورکولو سره د انسان مرګ واقع کيږي. او سامة اطلاق په هر داسې زهر ژن خناور يا حشرات الارض باندې کيږي دکوم په ټک ورکولو سره چه مرګ نه واقع کيږي لکه مچنى اولرېم وغيره. همدې هم په معنى د عزم کولو دې. دمار غوندي زهر ژن خناور ته هامة په دې وجه ونيلى شى چه هغه د ضرر او نقصان رسولو دپاره عازم وي. (١١)

(١) ميزان الاعتدال: ١٩٢/٤.

(٢) تعليقات محمد عرامة على الكاشف للذهبي: ٢٩٨/٢.

(٣) تقريب التهذيب ص: ٥٨٧.

(٤) تعليقات محمد عرامة على الكاشف للذهبي: ٢٩٨/٢.

(٥) كشف الباري: ٣٣٦/٢.

(٦) فتح الباري: ٥٠٦/٨ عمدة القارى: ٣٦٥/١٥ إرشاد السارى: ٣٠٤/٧.

(٧) عمدة القارى: ٣٦٥/١٥ إرشاد السارى: ٣٠٤/٧.

(٨) عمدة القارى: ٣٦٥/١٥.

(٩) عمدة القارى: ٣٦٥/١٥ إرشاد السارى: ٣٠٤/٧.

(١٠) فتح الباري: ٥٠٦/٨ عمدة القارى: ٣٦٥/١٥ إرشاد السارى: ٣٠٤/٧.

(١١) عمدة القارى: ٣٦٥/١٥.

قوله: لامة: کنبی مختلف احتمالات دی. یودا چه د مَلْمَة په معنی کنبی وی. مَلْمَة آفت او مصیبت ته وائی. یعنی آفت رسونکې بد نظر. دلته هامة په مناسبت سره مَلْمَة په خانی لامة ونیلې شوې دي. (۱)
 دویم احتمال دادې چه لامة په خپله ظاهری معنی باندې محمول وی. لَمَلَمَ (ن) معنی ده یو خانی کول جمع کول. (۲)
 یو روایت کنبی دی چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی (اللهم المم شعنا) (۳) ای الله زموږ خواره شوی اجزاء راجمع کړه نو د ظاهری معنی اعتبار کولو سره لامة معنی به شی (جَامِعَةُ الشَّرَعِ عَلَى الْمُتَعَمِّينَ).
 علامه خطابی رحمته الله فرمائیلی (لامة، ذات اللئم) په معنی کنبی دي. لَمَمَ لیوتوب جنونی کیفیت او هرې ترخې دوانی ته ونیلې شی. (۴) په دې صورت کنبی به د عین لامة معنی شی داسې نظر چه انسان د لیوتوب په آفت کنبی راگیر کړی.

روایت باب کنبی موجود لفظ (ان اباکما) نه د حضرات حسنین جدا علی حضرت ابراهیم عليه السلام مراد دي او داسې ترجمه الباب سره د دې مناسبت ښکاره دي. (۵)

۱۳ - باب: قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿وَيَنْبِئُهُمْ عَنْ ضَيْفِ اِبْرَاهِيمَ﴾ / الحجر: ۵۱ / قَوْلُهُ:

﴿وَلَكِنْ لَيَطْمِئَنَّ قَلْبِي﴾.

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب سره د حضرت ابراهیم عليه السلام نور حالات او واقعات بیانول مقصود دي. د آیت په نقل کولو سره امام بخاری رحمته الله د حضرت ابراهیم عليه السلام یوې مشهورې واقعي طرف ته اشاره کړې ده. (۶)
 سورة حجر کنبی دی: ﴿وَيَنْبِئُهُمْ عَنْ ضَيْفِ اِبْرَاهِيمَ﴾ اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ اِنَّا مِنْكُمْ جُلُودًا قَالُوا لَا تَوْجَلْ اِنَّا نَنْشُرُكَ بِعِلْمِ عَلَمِمْ (۷). په دې آیاتونو کنبی د حضرت ابراهیم عليه السلام د میلمنو ذکر دي. په روایت کنبی دی چه دا څلور فرښتې وې: جبرائیل، میکائیل، اسرافیل او رفائیل. دې فرښتو حضرت ابراهیم عليه السلام ته د خونې زیرې ورکولو او د حضرت لوط عليه السلام قوم هلاکولو د پاره لیگلې شوې وې. ابراهیم عليه السلام د ښکلې او ښانسته ځوانانو په شکل او صورت کنبی راتلونکې فرښتې میلمانه گڼل سره د هغوی په مخکښې د یو تازه وړیت کړې شوې سخي د میلستیا په توگه کیخودو. ابراهیم عليه السلام میلمه دوست وو خوراک به ئی همیشه د میلمنو سره کولو. پنځلس ورځو نه هغه له څوک میلمه نه وو راغلي. چونکه عادت ئی د میلمنو سره د کیناستو او خوراک کولو وو. په دې وجه ئی ضیق محسوس کولو او د نوي میلمانو په راتلو سره د هغه د میلمنو شوق د خوشحالی نه طبیعت ښه شوې وو. ځکه چه داسې ښکلې او ښانسته میلمانه ئی اول نه وو لیدلي. (۸) فرښتو د خوراک طرف ته لاس نه وړاندې کولو نو ابراهیم عليه السلام غلې غوندې شو او په زړه کنبی ئی ویره محسوس کړه. ابراهیم عليه السلام د دې کیفیت په ژبه سره اظهار او کړو. ﴿اِنَّا مِنْكُمْ جُلُودًا﴾ مونږ تاسو نه ویرېږو. میلمنو او وئیل تاسو مه ویرېږئ مونږ تاسو ته د یو داسې خونې زیرې درکړو چه صاحب علم به وی.

(۱) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵.

(۲) النهاية فی غریب الحديث: ۶۱۶/۲.

(۳) النهاية فی غریب الحديث: ۶۱۶/۲ و الفائق فی غریب الحديث: ۲۱۲/۳.

(۴) فتح الباری: ۵۰۶/۸ ا و شاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۵) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵ فتح الباری: ۵۰۷/۸.

(۶) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵.

(۷) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵.

د خور اک قیمت: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دې چه کله ابراهیم عليه السلام وریته کړې شوي د سخي غوښه دهغوی مخې ته راوړه کيخودله نوهغوی اوونیل مونږ قیمت ادا کولونه بغیر خوراک نه کوو. ابراهیم عليه السلام اوونیل او د دې خوراک قیمت شته. فرینتو اونیل څه قیمت دې؟ ابراهیم عليه السلام او فرمائیل (تذکرون اسم الله علی اوله و محمدونه علی آخره) یعنی د خوراک په شروع کښې د الله نوم واخلى او په آخره کښې به دهغه حمد او ثنا بیانونې. په دې باندې جبرائیل د میکائیل طرف ته او کتل بیانی او فرمائیل (حق لهذا ان یغذیه به خللا) (۱) یقیناً داکس ددې مستحق دې چه الله تعالی دې خپل خلیل جوړ کړی.

(وَاذْ قَالَ اِبْرَاهِيمُ رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ) : د ابوذر په روایت کښې هم دغه آیت نقل دې او د کریمه په روایت کښې ددې په خاتمی باب سره متصلاً (وَلٰكِنْ لِّيَطْمِئِنَّ قُلُوبُنَا) درج دې. او (وَتَبَيَّنَتْ لَهُمْ عَنْ ضَعْفِ اِبْرَاهِيمَ) دهغوی په نیز ساقط دې. (۲) خودنسفی او کرمانی رحمته الله علیه په نسخو کښې دواړه آیاتونه نشته دې بلکه دهغه په نیز د باب تصریح هم نشته دې. په دې لحاظ سره حدیث د ابوهریره رضی الله عنه د باب سابق تکمله وی. (۳)

په دې آیت سره امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت ابراهیم عليه السلام یوې بليې واقعي طرف ته اشاره کړې ده. پوره آیت دې: (وَاذْ قَالَ اِبْرَاهِيمُ رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنُ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِّيَطْمِئِنَّ قُلُوبُنَا قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَرِحَ وَالْبَكَتُمْ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا مِّنْ اَدْعُوْنَهُنَّ بِاٰيٰتِنَا سَعِيًّا وَاَعْلَمُ اَنْ اَللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيْمٌ) (البقرة: ۲۶۰)

یعنی هغه وخت یاد کړه کله چه ابراهیم عليه السلام عرض او کړو اې زما ربه ماته اوښایه چه ته به (قیامت کښې) مړی څنگه ژوندي کوي؟ ارشاد او فرمائیلې شو ولې ته (په دې باندې) یقین نه لرې څه؟ هغه عرض او کړو یقین ولې نه لرم لیکن (دا درخواست مې د مشاهده کولو) دپاره ځکه او کړو چه زړه مې مطمئن شی. او فرمائیلې شو ته څلور مرغان واخله بیا هغوی (مانوس کولو سره) خپل خان له راوبله بیا (تول ذبح کړه او هغه قیمه کړه) په هریو غر باندې دهغې نه یوه یوه حصه کیرده بیا هغه ټولو ته آواز او کړه نو تاله به (ژوندي) په منډه منډه راشی او ښه یقین ساته ددې خبرې چه الله زبردست (قدرت والا) دې حکمت والا دې.

دلته سوال دادې چه ابراهیم عليه السلام ته د الله تعالی د راژوندی کولو په قدرت کښې شک وو؟ که شک نی نه وو نو بیا ولې د مړو د ژوندی کیدو مشاهده کولو درخواست نی او کړو؟ سراح ددې مختلف جوابات ورکړی دی:

① دا د نبوت د وړاندې واقعه ده. که د نبوت نه وړاندې د قدرت علی الاحیاء د کیفیت متعلق دا سوال کړې شوي وی نو په دې کښې هیڅ مضائقه نشته دې. (۴)

② امام طبری رحمته الله علیه دا په ظاهری معنی باندې محمول کولو سره فرمائیلې دی چه دې نه شک مراد نه دې بلکه هغه وسوسه ده چه غیر اختیاری توگه باندې په زړه کښې راخی او ایمان متزلزل کولونه بغیر ختمیږی. (۵)

③ بعض حضراتو ونیلې چه ابراهیم عليه السلام دا سوال ځکه کړې وو چه پخپله د ابراهیم عليه السلام زړه په دې باندې مطمئن شی چه هغه خلیل الله دې. چنانچه په یو روایت کښې دی: (لمطمئن قلبي انا غلامك) یا بیا سوال ددې دپاره وو چه زما

(۱) فتح الباری: ۵۰۷/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۰۷/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۰۷/۸ عمده القاری: ۳۶۶/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۵۰۸/۸.

(۵) المصدر السابق.

یقین اوشی چه ته زما دعا قبلوی. چنانچه په یو روایت کښې دی: (لأعلم أنك تجيئني إذا دعوتك) د قاضی ابوبکر باقلانی رحمته میلان هم دې آخری توجیه طرف ته دې (۱)

⑤ یو قول داهم نقل کړې شوي دي چه د ابراهيم عليه السلام اصل مقصد دا وو چه ما ته د احياء موتي قدرت را کړې شي اودا کرشمه یو ځل زما د لاس نه ښکاره شي لیکن هغه د ادب او تعظیم د وجې نه د سوال طریقې بله اختیار کړه. (۲)

⑥ پنځم جواب دادې چه ابراهيم عليه السلام ته په دې حقیقت کښې شک یا تردد هیڅ کله نه وو چه الله تعالی به د قیامت په ورځ مری دوباره راژوندي کوی دهغه یقین وو او په لفظ بلې سره ئی د هغې اظهار هم او کړو نیکن هغه علم الیقین په عین الیقین سره بدلول غوښتل چه قدرت د خپل طرف نه ددې کیفیت مشاهده کولو سره د عین الیقین درجه هم راعطا کړی.

علامه قرطبي رحمته د نکتې خبره فرمائیلې ده چه ابراهيم عليه السلام ته هیڅ کله تردد نه وو ځکه چه (ان الاستفهام یکيف انما هو سؤال عن حالة شیء موجود متقرر الوجود عند السائل والسؤال) د ابراهيم عليه السلام سوال په لفظ کيف سره وو او کيف سره سوال دهغه څیز حالت معلومولو دپاره کولې شي. دکوم موجود کيدل چه د سائل او مسؤل دواړو په مینځ کښې یقیني وي چه انسان ته د یو څیز د وجود یقین وي لیکن تپوس پوښتنه کولو او هغه د خپلو سترگو په وړاندې لیدلو دپاره په هغه کښې اضطراب او بې آرامی وي کله چه هغه مشاهده کوی نو سکون او اطمینان ورته حاصل شي. ابراهيم عليه السلام ته یقین وو لیکن دغه سکون حاصلولو دپاره هغه د مشاهدې درخواست کړې وو. د یو څیز د وجود یقین لرلونه باوجود دهغې ماهیت معلومول او هغه د خپلو سترگو په وړاندې د تخلیق دمراحل نه تیریدونکی کتل د انسانی فطرت جذبه وي اودا مضطرب کونکې دا جذبه ترهغه وخته پورې په سکون کښې نه شي بدلیدې ترڅو پورې چه هغه ددغه څیز د تخلیق مشاهده اونه کړی. (۳)

⑦ بعض حضراتو ونیلې دي چه ابراهيم عليه السلام ته علم حصولی حاصل وو اودا د ایمان دپاره کافی دي لیکن دهغه خواش وو چه علم حضوری هم ورته حاصل شي. (۴)

[۳۱۹۲] - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شَهَابٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَسَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "مَنْ أَحَقُّ بِالشَّكِّ مِنْ إِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ: { رَبِّ ارْنِي كَيْفَ يُعْطِي الْمَوْتَى } قَالَ أَوْلَاهُمْ تَوْمِينَ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبُ { [البقرة: ۲۶۰] وَيَرَحْمُ اللَّهُ لَوْطًا، لَقَدْ كَانَ يَاوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ، وَلَوْ لَبِثْتُ فِي السِّجْنِ طَوْلَ مَا لَبِثَ يُوسُفُ، لَأَجَبْتُ الدَّاعِيَ" [ص ۳۴۹-۳۵۰] [۳۵۰، ۳۱۹۵، ۳۲۰۷، ۴۲۶۳، ۴۴۱۷، ۴۵۹۱، ۵]

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۰۸-۵۰۹/۸.

(۳) الجامع الأحكام القرآن للقرطبي: ۳۱۱/۴ مؤسسة الرسالة فتح الباری: ۵۰۹/۸ عمدة القاری: ۳۶۶/۱۵.

(۴) التفسیر الكبير: ۱/۷ عمدة القاری: ۳۶۶/۱۵.

(۵) أخرجه البخاری: ۴۷۸/۱ فی نفس الكتاب بعد أبواب فی باب (وَلَوْ طًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاجِحَةَ وَأَنْتُمْ تَهْتَمُونَ) رقم: ۳۳۷۵ و: ۱/۴۷۹ باب قول الله تعالی: (لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَأَخُوهُ آيَاتٍ لِلْسَّالِفِينَ) رقم: ۳۳۸۷ و فی کتاب التفسیر: ۲/۴۵۱ باب (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُعْطِي الْمَوْتَى) رقم: ۴۵۳۷ و: ۲/۴۸۰ باب: (فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ) رقم: ۴۶۹۴ و: ۱۰۳۵/۲ فی کتاب التعبير باب رؤيا أهل السجون والفساد والشرك رقم:

تراجم رجال

احمد بن صالح: دا ابو جعفر احمد بن صالح مصری رضی اللہ عنہ دی. (۱)
ابن وهب: دا ابو محمد عبد اللہ بن وهب وفہری مصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب منی بصحہ سماع الصغیر)
لاتدی تیرہ شوی ده. (۲)

یونس: دا یونس بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب من یرد اللہ بہ خیراً یفقہہ فی الدین) لاتدی تیرہ شوی
ده. (۳)

ابن شہاب: ددوی تذکرہ (بدر الوحی) لاتدی تیرہ شوی ده. (۴)

ابو سلمة بن عبد الرحمن بن عوف: ددوی تذکرہ (تاب الإیمان باب صوم رمضان احتساباً من الإیمان) لاتدی تیرہ شوی ده. (۵)

سعید بن المسيب: ددوی تذکرہ (کتاب الإیمان باب من قال: إن الإیمان هو العمل) لاتدی تیرہ شوی ده. (۶)

قوله: مَنْ أَحَقُّ بِالشُّكِّ..... دحضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ روایت دی چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی چه مونرد ابراهیم
علیہ السلام به مقابلہ کنسې د پیر شک مستحق یو. کوم وخت چه ابراهیم علیہ السلام عرض کری وو (رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُخَيِّ
الْمَوْتَى^ط). ددی حدیث پس منظر دادی چه کله د سورت بقرہ آیت (وَ اذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُخَيِّ الْمَوْتَى^ط)
نازل شو نوبعض صحابه کرام او نبیل (شک ابراهیم و لم شک تهننا) نورسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جواب ورکړو (مَنْ أَحَقُّ بِالشُّكِّ مِنْ
ابراہیم).

امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دی جملې سره د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منشاء دا وه چه د ابراهیم علیہ السلام په زړه کنسې شک او
تردد پیدا کیدل محال وو ځکه چه د انبیاء کرام په زړونو کنسې کله هم شک او شبهه نه پیدا کیږی. او فرض کړه که
تسلیم کړې شی چه د انبیاء په زړونو کنسې شکوک پیدا کیدی شی نود ابراهیم علیہ السلام نه زیات زه مستحق ووم چه
ماتہ شک پیدا شوې وی. هر کله چه ماتہ د اللہ تعالیٰ په قدرت علی احياء الموتی باندي شک او تردد کله هم نه دی
پیدا شوې نو ابراهیم علیہ السلام ته خو په طریقه اولی شک نه دی شوې. (۷) علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائیلی دی چه رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دا جمله تواضعاً فرمائیلی ده. (۸)

۹۹۲ مو مسلم: ۸۵/۱ ایضاً فی کتاب الإیمان باب زیادة طمأنیة القلب بتظاهر الأدلة رقم: ۱۵۱ و: ۲۶۵/۲ و فی کتاب
الفضائل باب فضائل ابراهیم الخلیل علیه السلام رقم: ۱۵۱ والترمذی فی جامعه: ۱۴۴/۲ و فی کتاب التفسیر باب ومن
سورة یوسف رقم: ۳۱۱۶ و ابن ماجه فی سننه ص: ۲۹۱ فی کتاب الفتن باب الصبر علی البلاء رقم: ۴۹۲۶.

(۱) کتاب الصلاة باب رفع الصوت فی المسجد رقم: ۴۷۱.

(۲) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۳) کشف الباری: ۲۸۲/۲.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

(۶) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۷) إرشاد الساری: ۳۰۶/۷.

(۸) شرح الکرمانی: ۴۳/۱۷.

د حافظ ابن حجر رحمته الله تحقیق: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د بعض اهل لغت په نیز افعال وزن نفس المعنی عن النبیین دپاره راخی. د قرآن مجید آیت مبارک دې: **(أَهْمُ حَمْدًا قَوْمًا تَمَجِّحُ)** ددې مطلب دادې چه دواړه فریقین د خیرنه محروم دې دغه شان که خوک او وائی (الشيطان خبر من فلان) نوددې مطلب دا وی چه په دواړو کښې خیر نشته دې. نود حدیث د مذکورہ جملې مطلب دادې چه مونږ ټولو انبیاء کرامو ته کله هم شک نه دې پیدا شوې. (۱) لیکن علامه قسطلانی رحمته الله په دې باندې رد کولو سره فرمائی چه دا توجیه د محققینو په نیز غیر معروف ده. والله اعلم (۲)

قوله: وَيَرْحَمُ اللَّهُ لَوْ طَالَ لَقَدْ كَانَ يَا وَيْ أَلِي رُكْنٍ شَدِيدٍ او الله تعالی دې په لوط عليه السلام باندې رحم او کړې چه هغه د رکن شدید پناه اخستله. دې جملې سره متعلق تفصیلی بحث وړاندې راخی.

قوله: وَلَوْلَيْسَتْ فِي السَّجْنِ طَوْلٌ مَا لَيْسَتْ يَوْسُفَ لَأَجَبَتْ الدَّاعِيَ: او که چرې زه دومره اوږده موده په جیل کښې پاتې شوې وې خومره چه یوسف عليه السلام پاتې وو نود راغورښتونکی دعوت به مې زر قبلولو. د یو څو ابواب نه پس د حضرت یوسف عليه السلام په تذکره باندې مستقل باب راوان دې. مذکورہ جملې سره متعلق تفصیل به هلته کوو.

۱۴ - باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ

صَادِقَ الْوَعْدِ﴾ / مريم: ۵۴.

ماقبل سره ربط: تیرشوی باب کښې د حضرت ابراهیم عليه السلام تذکره وه او اوس د هغه د خونې حضرت اسماعیل عليه السلام تذکره کیرې.

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کښې د حضرت اسماعیل عليه السلام تذکره کول مقصود دې. د باب لاندې د سورت مريم آیت سره امام بخاری رحمته الله دا خودل غواړې چه اسماعیل عليه السلام د وعدې رښتوني وو. (۱) انبیاء کرام خو ټول د وعدې رښتوني وو لیکن د بعض انبیاء کرامو په تذکره کښې دهغوی ښکاره اوصاف بیانولې شی او مطلب دا وی چه په دغه اوصافو کښې هغوی امتیازی شان لرلو. په مذکورہ آیت کښې د حضرت اسماعیل عليه السلام امتیازی صفت دا بیانولې شی چه هغه صادق الوعد وو. که چرې هغه الله تعالی سره د یودینی فریضې د ادا کولو وعده کړې یائی څه نذر منلې یائی یو سړی سره څه وعده کړې نود هغې وعده حق نی ادا کړې. ابن جریر طبری رحمته الله او نورو مفسرینو ددې آیت لاندې د حضرت سهل بن عقیل رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دې چه اسماعیل عليه السلام یوسړی سره په یو ځانی کښې دملاقات وعده او کړه. اسماعیل عليه السلام په مقررہ ځانی کښې دهغه سړی انتظار کولو. د ابن جریر رحمته الله په دې روایت کښې دی چه هغه سړی یوه ورځ تیریدونه پس راغلو او اسماعیل عليه السلام هلته انتظار کولو. (۲)

بعض روایاتو کښې دی چه تر یو کال پورې اسماعیل عليه السلام د هغه انتظار کښې وو. (۳) تردې چه بیا جبرائیل عليه السلام هغوی له راغلو او ونی فرمائیل چه هغه فاجر سړی چاچه تاسره وعده کړې وه هغه ابلیس ملعون وو. (۴)

(۱) فتح الباری: ۵۰۹/۸.

(۲) إرشاد الساری: ۳۰۶/۷.

(۳) عمدة القاری: ۳۶۹/۱۵.

(۴) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری: ۷۱-۷۲/۱۶ والدر المنثور: ۵۱۶/۱۶ دار الفکر، ۱۴۲۳ هجری.

(۵) روح المعانی: ۱۵۶/۱۶ دار الفکر، لبنان ۱۴۱۷ هجری.

(۶) عمدة القاری: ۳۶۹/۱۵.

[۳۱۹۳] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا حَاتِمٌ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي عُبَيْدٍ، عَنِ سَلْمَةَ بِنِ الْأَكْوَعِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: مَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيَّ نَعْرَمِينَ أَسْلَمَ يَنْتَضِلُونَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ارْمُوا نِيَّ إِسْمَاعِيلَ»، فَإِنَّ أَبَاكُمْ كَانَ رَامِيًا ارْمُوا، وَأَنَا مَرَّيْنِي فَلَانَ» قَالَ: فَأَمْسَكَ أَحَدَ الْفَرِيقَيْنِ بِأَيْدِيهِمْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا لَكُمْ لَا تَرْمُونَ». فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ نَرْمِي وَأَنْتَ مَعَهُمْ، قَالَ: «ارْمُوا وَأَنَا مَعَكُمْ كَمَا كُنْتُمْ» [ص ۳۵۳] [ر: ۲۷۴۳] (۱)

ترجمه: سلمه بن اکوع رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذ قبیله اسلم خہ خلقو سره تیرشو هغه وخت دوی غشی ویشتل. رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل ای بنو اسماعیل د غشو ویشتل کونی خکہ چه ستاسو پلار هم غشی ویشتونکی وو. غشی ویشتل کونی او زه فلانکی قبیلې سره یم. راوی وائی چه دویم فریق خپل لاسونه بند کړل. رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل خه چل اوشو؟ تاسو غشی ویشتل ولی نه کونی؟ هغوی عرض او کړو چه مونږ څنگه غشی ویشتل او کړو تاسو خو دویم فریق سره نی. په دې باندي حضور پاک او فرمائیل (ارموا وانا معکم کلکم) غشی ویشتل کونی زه تاسو ټولو سره یم. حضرت اسماعیل رضی اللہ عنہ د هغوی جدا بعد دې په روایت کښې په هغه باندي د آب اطلاق مجازاً کړې شوې دې. (۲)

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد: دا ابورجاء قتيبه بن سعيد بن جميل بن طريف ثقفي رضی اللہ عنہ دې. د دوی تذکره (کتاب الإیمان باب إفاء السلام عن الإسلام) لاندې تیره شوې ده. (۳)
حاتم: دا ابو اسماعیل حاتم بن اسماعیل کوفی رضی اللہ عنہ دې. (۴)
يزيد بن أبي عبيد، وسلمة بن الأكوع: يزيد بن أبي عبيد او سلمه بن اکوع رضی اللہ عنہ تذکره (کتاب العلم باب إثم من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم) لاندې تیره شوې ده. (۵)
د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د بنی اسماعیل مناسبت ښکاره دې. (۶) په دې روایت تفصیلی بحث کتاب الجهاد کښې تیر شوې دې. (۷)

۱۵ - باب: قِصَّةِ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ

د ترجمه الباب مقصد: د دې باب لاندې د حضرت اسحاق رضی اللہ عنہ تذکره کول مقصود دې. حضرت اسماعیل رضی اللہ عنہ د هاجر د بطن نه وو او اسحاق رضی اللہ عنہ د ساره د بطن نه وو او هغه وخت حضرت ساره د ۹۰ کالو وه او حضرت ابراهیم رضی اللہ عنہ ۱۲۰ کال وو. د ابن اسحاق رضی اللہ عنہ د روایت مطابق هاجر ه او ساره رضی اللہ عنہ د دواړو حمل او وضع حمل په یو وخت

(۱) مر تخريجه في كتاب الجهاد باب التحريض على الرمي رقم الحديث: ۲۸۹۹.

(۲) إرشاد الساري: ۳۰۷/۷.

(۳) كشف الباري: ۱۸۹/۲.

(۴) كتاب الرضوء باب بلاترجمه بعد باب استعمال فضل وضوء الناس.

(۵) كشف الباري: ۱۸۲/۴.

(۶) عمدة القاري: ۳۶۹/۱۵.

(۷) كشف الباري كتاب الجهاد حصه اول ص: ۵۹۹-۵۹۴.

کنبی اوشو. دغه شان اسماعیل علیه السلام او اسحاق علیه السلام په یوخت خوانان شو. خو ابن کثیر رحمته الله د اهل کتاب نه نقل کوی چه د حضرت اسماعیل علیه السلام ولادت د حضرت اسحاق علیه السلام نه دیارلس کاله پس اوشو او هغه وخت د حضرت ابراهیم علیه السلام عمر مبارک ۳۶ کاله وو. (۱)

اسحق د عبرانی ژبې لفظ "بصق" معرب دی. په عربی کنبی ددې معنی "بھک" ده. کله چه حضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت ساره ته د بوداوالی په عمر کنبی د خونی زیری ورکړې شو نو ابراهیم علیه السلام حیران شو او ساره علیها السلام هم ددې اوریدو سره په خندا شوه چه په دې بوډنی توب کنبی به هغه بچې راوړی. په دې وجه اسحق نوم کیخوډې شو. "بصق" د مضارع صیغه ده او د عرب په نیز د مضارع صیغه هم د نوم په توگه کیخوډې کیږی. (۲)

فیه ابن عمر و أبو هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم. ار: ۳۱۷۵، ۳۲۰۲

د باب لاندې حدیث د سند سره د نه راوړلو وجه:

د حافظ ابن حجر رحمته الله رائي: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی لکه چه امام بخاری رحمته الله د ابن عمر رضی الله عنهما د روایت نه د حضرت یوسف علیه السلام په تذکره کنبی مذکور (الکریم ابن الکریم ابن الکریم یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم) طرف ته اشاره کوی او په بل روایت سره دې باب سره متصل وړاندې باب کنبی د حضرت ابو هریره رضی الله عنه روایت طرف ته اشاره کول مقصود دی. (۳)

د ابن التین رحمته الله رائي او حافظ ابن حجر رحمته الله رائي: د علامه ابن التین رحمته الله رائي دا ده چه امام بخاری رحمته الله ته ددې روایتونو سندونه نه دی ملاؤ شوی په دې وجه نی دواړه مرسلأ ذکر کړی دی. تقریباً هم دغه رائي د علامه کرمانی رحمته الله هم ده هغه فرمائی چه د ابن عمر رضی الله عنهما روایت د امام بخاری رحمته الله د شرط مطابق نه وو په دې وجه بعینه نقل کولو په خانی دهغې طرف ته اجمالی اشاره باندې اکتفاء او کړه. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله په دواړو باندې رد کولو سره او فرمائیل چه د امام بخاری رحمته الله د مقاصد او اسلوب نه ناواقف سړې هم دغه شان رائي قائم کولې شی. حقیقت هم دغه دې کوم چه ما بیان کړې دی. (۵)

د حافظ ابن حجر رحمته الله په رائي باندې د علامه عینی رحمته الله رد: علامه عینی رحمته الله د ابن التین رحمته الله او علامه کرمانی رحمته الله تائید او حافظ ابن حجر رحمته الله باندې رد کولو سره فرمائی چه (له ابن عمر) الفاظ سره (الکریم ابن الکریم) و الاروایت طرف ته اشاره کولو باندې هیخ یوه توجیه نه شی موندلې نه توجیه قریب اونه بعید. د ابن التین رحمته الله او کرمانی رحمته الله رائي او چه ده خکه چه دهغوی کلام جزم سره دې خود حافظ ابن حجر رحمته الله په رائي کنبی تردد دې اودا تردد د هغه عبارت (کأنه یسیر بحدیث الأول الی الآن) نه ښکاره دې. (۶)

د حافظ ابن حجر رحمته الله جواب: انتقاض الاعتراض کنبی حافظ ابن حجر رحمته الله ددې جواب ورکړې دې چه امام بخاری رحمته الله د ابن عمر رضی الله عنهما روایت (الکریم ابن الکریم ابن الکریم یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم) د حضرت یوسف علیه السلام په تذکره کنبی نقل کړې دې اودا خود ل غواری چه د یوسف علیه السلام د ټولو حالتونه داهم دی چه هغه د انبیاء الله نه دې او رسول اکرم صلی الله علیه و آله یوسف علیه السلام اود هغه اباؤ و اجداد یعنی یعقوب علیه السلام اسحاق علیه السلام او ابراهیم علیه السلام په مینخ کنبی په صفت کرامت کنبی تسویه فرمائیلې ده چه هغه ټول حضرات یو شان کریم وو. یوسف علیه السلام د

(۱) عمدة القاری: ۳۷۰/۱۵.

(۲) قصص القرآن: ۱۲۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۱۱/۸.

(۴) شرح الکرمانی: ۳۳/۱۷.

(۵) فتح الباری: ۵۱۱/۸.

(۶) عمدة القاری: ۳۷۰/۱۵.

حضرت اسحاق رضی اللہ عنہ د اولاد نہ دی نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د اسحاق رضی اللہ عنہ پہ تذکرہ کنبی ہم ددغه تسویہ طرف تہ اشارہ کری دہ. دغه شان د راتلونکی باب لاندی د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ روایت ہم پہ دی مضمون باندی مشتمل دی. پہ دغه روایت کنبی دی چه د رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نہ چا تپوس او کرو (من اکره الناس) نوهغوی ارشاد او فرمائیلو (اگر ہم اتقاہم) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د روایت ددی مضمون طرف تہ اشارہ کولو سرہ او خود ل چه د ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ روایت کنبی تولو انبیاء کرامو تہ چه کریم او نبیلہ شو نو ددی سبب د ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ روایت کنبی بیان کری شو چه د کریم جو ریدو سبب تقوی او للہیت دی. (۱)

دی نہ پس حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د ابن التین رحمۃ اللہ علیہ کومہ وینا کری دہ چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ تہ د روایت سند نہ دی ملاؤ شوئی نو دانی مرسل نقل کرو. دا خبرہ صحیح نہ دہ خکہ چه پہ مجهول السند روایت باندی اعتماد کول د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د مزاج او صنیع خلاف دی. (۲)

ترکومی چه د علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د خبری تعلق دی چه د ابن عمر رضی اللہ عنہما روایت بعینہ ذکر کولو پہ خانی د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددی طرف تہ اجمالی اشارہ کولو باندی اکتفاء پہ دی وجہ باندی کری چه دا روایت د هغه پہ شرط باندی نہ دی. نو ددی جواب دادی چه د امام بخاری صنیع صرف پہ تعلق ذکر کولو کنبی نہ دی چه کوم حدیث د هغه پہ شرط باندی نہ وی نوهغه تعلقاً ذکر کری. بلکه کله داسی ہم کیری چه هغه حدیث د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ شرط باندی برابر خو وی مگر هغه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ چرتہ پہ بل مقام باندی ذکر کری وی (لکہ د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ توجیہ پہ اعتبار سرہ دلته ہم دغه شان دی) او کله داسی کیری چه هغه حدیث صرف ہم د تعلق پہ شکل کنبی موجود وی سرہ ددی چه د شرط موافق ہم وی او کله داسی ہم کیری چه حدیث د شرط موافق نہ وی نوهغه تعلقاً ذکر کری. (لکہ چه د علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ پہ توجیہ کنبی دی). (۳)

د تعلیقات ترجمۃ الباب سرہ مناسبت: پہ تعلیقات کنبی چونکہ د حضرت اسحاق رضی اللہ عنہ ہم تذکرہ دہ پہ دی وجہ ترجمۃ الباب سرہ مناسبت واضح دی. (۴)

۱۶ - باب: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ﴾

إلى قوله - وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿البقرة: ۱۳۳﴾.

د ترجمۃ الباب مقصد: پہ دی باب کنبی د حضرت یعقوب رضی اللہ عنہ تذکرہ او د مذکورہ آیت تفسیر مقصود دی. پورہ آیت دادی: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي يَا أَيُّهَا بَنِيهِمْ وَانصِبْ إِلَيْهِمْ وَالْحَقُّ أَنَا وَابْنُ أَبِي هَانٍ﴾ (البقرة: ۱۳۳) ایہودیانو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ او نبیل چه یعقوب رضی اللہ عنہ پہ بستر مرگ باندی خپلو خامنوتہ پہ یہودیت باندی د قائم پاتی کیدو وصیت کری وو. ددی پہ تردید کنبی دا آیت نازل شو چه تاسو د کوم دلیل پہ بنیاد باندی د یعقوب رضی اللہ عنہ طرف تہ داسی خبرہ منسوب کونی کومہ چه هغه نہ دہ کری. آیا تاسو پخپله هغه وخت موجود ونی کوم وخت چه د یعقوب رضی اللہ عنہ مرگ نیز دی راغلو؟ کوم وخت چه هغه د خپلو خامنوتہ تپوس کری وو چه تاسو به زما نہ پس د خہ خیز عبادت کونی؟ هغوی پہ اتفاق سرہ جواب ورکرو

(۱) انتقاض الاعتراض فی الرد علی العینی فی شرح البخاری: ۲/۲۶۷/۲ ارشاد الساری: ۳۰۸/۷.

(۲) انتقاض الاعتراض فی الرد علی العینی فی شرح البخاری: ۲/۲۶۷/۲ ارشاد الساری: ۳۰۸/۷.

(۳) انتقاض الاعتراض: ۲/۲۶۸.

(۴) عمدة القاری: ۲۶۸/۱۵.

چه مونږ به دهغه ذات عبادت کوو دکوم چه تا اوستا پلار ابراهیم او اسماعیل او اسحاق عبادت کولو. هم هغه یو معبود دې او مونږ به ټول هم دهغه په اطاعت باندې قائم یو. (۱)

يعقوب علیه السلام د اسماعیل علیه السلام د ورور اسحاق علیه السلام خونى وو نو اسماعیل علیه السلام دهغه تره شولیکن په آیت کښې اسماعیل علیه السلام د يعقوب علیه السلام د آباء په عموم کښې شامل کړې شوې دې. مفسرینو د دې نه استدلال کولو سره فرمائیلی چه په اب باندې د عم اطلاق جائز دې. (۲)

د حضرت يعقوب علیه السلام نوم په عبرانى کښې اسرائیل دې. دا اسرا (عبد، اوایل) الله، نه مرکب دې او د عبد الله په معنی کښې دې. هم په دې مناسبت سره د حضرت ابراهیم علیه السلام چه کوم خاندان د حضرت يعقوب علیه السلام د نسل نه دې هغوی ته بنی اسرائیل وائی. الله تعالی دوی د کنعانیانو د هدایت د پاره مبعوث کړې وو. په هغوی کښې اوسیدو سره کلونو کلونو نې د دعوت او تبلیغ فریضه سرته رسوله. (۳)

[۳۱۹۳] - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، سَمِعَ الْمُعْتَمِرَ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قِيلَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَكْرَمُ النَّبِيِّينَ؟ قَالَ: «أَكْرَمُهُمْ أَتْقَاهُمْ» قَالُوا: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، لَيْسَ عَنْ هَذَا نَسَأُكَ، قَالَ: «فَأَكْرَمُ النَّبِيِّينَ يُوسُفُ بْنُ اللَّهِ، ابْنُ نَبِيِّ اللَّهِ، ابْنُ خَلِيلِ اللَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ [ص: ۳۸] عَنْ هَذَا نَسَأُكَ، قَالَ: «فَعَنْ مَعَادِنِ الْعَرَبِ نَسَأُونِي» قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: «فَيَا رُكْمِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيَارُكُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا فَفَهُوا» [ص: ۳۵۹] [ر: ۳۱۷۵] (۴)

تراجم رجال

اسحاق بن ابراهیم: دا اسحاق بن ابراهیم بن مخلد حنظلی رضی الله عنه دې. ابن راهویه په نوم باندې مشهور دې. د دوی تذکره (کتاب العلم باب فضل من علم وعلم) لاندې تیره شوې ده. (۵)

معتمر: دا ابو محمد معتمر بن سلیمان تیمی بصری رضی الله عنه دې. د دوی تذکره (کتاب العلم باب من خص بالعلم قوما دون قوم کراهیه ان لا یقبوا) لاندې تیره شوې ده. (۶)

عبیدالله: دا عبیدالله ابن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمری رضی الله عنه دې. (۷)

سعید بن ابی سعید المقبری: دا ابو سعید سعید بن ابی سعید کيسان المقبری رضی الله عنه دې. د دوی تذکره (کتاب

الإيمان باب الجاهل من الإيمان) لاندې تیره شوې ده. (۸)

دې روایت سره متعلق تفصیل (باب: (وَأَتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا)) لاندې شاته تیر شوې دې.

(۱) إرشاد الساری: ۳۰۹/۷.

(۲) روح المعانی سورة البقرة: ۱۳۳-۱۳۲، ۳۹۱/۱-۳۸۹ دار احیاء التراث العربی، إرشاد الساری: ۳۰۹/۷.

(۳) قصص القرآن: ۱۹۴/۱.

(۴) مرتخریجه تحت الكتاب المذكور فی باب قول الله تعالى: (وَأَتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا) رقم الحديث: ۳۳۵۳.

(۵) كشف الباری: ۴۲۸/۳.

(۶) كشف الباری: ۵۹۰/۴.

(۷) كتاب الوضوء باب التبرز فی البيوت.

(۸) كشف الباری: ۱۷۳/۲.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: آیت باب کنبی حضرت یعقوب علیه السلام خپل اولاد ته دمرگ په وخت دتوحید دعوت ورکړې دې. په حدیث باب کنبی د یوسف علیه السلام ذکر راغلې دې او یوسف علیه السلام هم د هغوی د اولاد په عموم کنبی شامل دې. لهدا ترجمه ظاهر ده. (۱)

۱۷- باب: وَلَوْ طَا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ

أَبْنَكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّجَاهِلُونَ ۝ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُو آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ أَنْهُمْ نَاسٌ يُتَطَهَّرُونَ ۝ فَأَجْمَعُنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ بِقَدَرِئُهَا

مِنَ الْغَابِرِينَ ۝ وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا لَوْ فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ ۝ / النمل: ۵۴-۵۸.

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته الله دلته د حضرت لوط علیه السلام حالات او د قرآن مجید د هغه آیاتونو تفسیر بیانول غواړي کوم چه حضرت لوط علیه السلام سره متعلق دي. (۲)

د مذکورہ آیاتونو ترجمه: اومونږ لوط علیه السلام بیغمبر جوړولوسره د هغه قوم ته، لیکلې وو او هغه خپل قوم ته اوفرمایشل تاسو داد بی حیایینی کار کوئی حالانکه بنه پوهیږنی (ولې ددې عمل بی حیایینی باندي نه پوهیږنی) آیا تاسو سره خپل شهوت پوره کوئی بنځې پریخودو سره، بلکه تاسو جهالت کوئی (ددې تقریر، د هغه د قوم نه څه جواب جوړ نه شو بغیر ددې نه چه په خپل مینځ کنبی نی او ونیل چه د لوط علیه السلام خلق (یعنی په هغه باندي ایمان راوړونکی) تاسو د خپل کلی نه اوباسنی، (ځکه) چه دا خلق ډیر پاک اوصفا جوړیږی نو (چه کله تردغه وخته پورې خبره اورسیده نه) مونږ (په هغه قوم باندي عذاب نازل کړو او لوط علیه السلام او د هغه متعلقین (د دغه عذاب نه) بچ کړې شو سوا د هغه د بی بی نه چه مونږ هغه هم د دغه خلقو نه گنرلې وه څوک چه په عذاب کنبی پاتې کیدونکو. وو او مونږ په هغوی باندي خاص قسم باران راوړولو. نو د هغه خلقو د پاره خراب باران وو څوک چه د عذاب نه ویرونی شوی وو.

حضرت لوط علیه السلام د حضرت ابراهیم علیه السلام وراره وو چه په وړو کوالی کنبی هم د هغه په تربیت کنبی پاتې شوې حضرت لوط علیه السلام او د هغه بی بی به همیشه په سفرونو او هجرتونو کنبی حضرت ابراهیم علیه السلام سره پاتې شوې وو. آخره کنبی په خپل مینځ کنبی مشوره سره فیصله اوشوه چه لوط علیه السلام دې د اردن ښار سدوم ته لاړشی او د دین ابراهیمی تبلیغ دې او کړی. د سدوم اوسیدونکی په اخلاقی توگه دومره پریوتی وو چه کیدې شی د دنیا په تاریخ کنبی داسې بل یو قوم نه وی چا چه د اخلاقی زوال دا حدود تیر کړې وی د کوم نه چه اهل سدوم تجاوز کولو سره ډیر وړاندي تلی وو. ډیر زیات سرکش او بی حیاء وو. تجارتی قافلې به نی په ډیره بی رحمی سره لوټ کولې، د شریفانانو خلقو به ښکاره لار کنبی مسخرې کولې، د منکراتو او فواحشو به نی پټ او ښکاره ارتکاب کولو، د شهوت پوره کولو د پاره به نی د ښځو په ځانی سری استعمالول. حضرت لوط علیه السلام چه به ورته نصیحت کولونودوی به هغه پورې توقې کولې. آخر کار د الله تعالی عذاب هغوی راگیر کړل یو خطرناکې چغې هغوی ټول راوړول، پوره کلې نی پورته اوچت کړو او را اولته نی کړو. د آسمان نه د کانرو یو خطرناک باران ټول هر څه بی نوم او نښې کړل.

(۱) عمده القاری: ۳۷۱/۱۵.

(۲) عمده القاری: ۳۷۱/۱۵.

[۳۱۹۵]- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يَغْفِرُ اللَّهُ لِمَنْ لُوِطَ، إِنْ كَانَ لِيَأْوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ» [ص ۳۶۲] [ر: ۳۱۹۲] (۱)

تراجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رضی اللہ عنہ دی. (۲)

شعیب: دا ابویشر شعیب بن مولی حمزه قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (بدو الوحی) لائدی تیره شوی ده. (۳)

ابو الزناد: دا عبداللہ بن ذکوان مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی.

اعرج: دا ابوداؤد عبدالرحمن بن هرمز مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددی دواړو حضراتو تذکرہ (کتاب الیمان باب حب الرسول صلی الله علیه وسلم من الیمان) لائدی تیره شوی ده. (۴)

قوله: يَغْفِرُ اللَّهُ لِمَنْ لُوِطَ إِنْ كَانَ لِيَأْوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ: رسول الله ﷺ او فرمائیل الله تعالی دی لوط رضی اللہ عنہ او یخنی

هغه د رکن شدید پناه غوښتله. د رکن معنی ده سهاره ستن بنیاد. دلته د رکن نه قبیله او خاندان مراد دی. (۵)
حضرت ابراهیم رضی اللہ عنہ او حضرت لوط رضی اللہ عنہ په اصل کښی د عراق وو. ابراهیم رضی اللہ عنہ د شام طرف ته هجرت او کړو نولو
رضی اللہ عنہ د هجرت په سفر کښی هغوی سره وو. روستو لوط رضی اللہ عنہ ته حکم او شو چه په اهل سدوم کښی د دعوت او تبلیغ
کار او کړی. په سدوم کښی هغوی غریب الدیار وو. دلته یو کس هم دهغه د قبیلې نه وو. په دی وجه چه کله په
مصیبت او پریشانی کښی راگیر شو نو بی اختیاره نی د خلی نه دا جمله او وتله (لَوَانِ لِيْ يَكْفُرُ قُوَّةً اَوْ اَوْيَ اِلَى رُكْنٍ
شَدِيدٍ). (۶)

د رکن شدید تشویح: د رکن شدید نه قبیله مراد کیدو په صورت کښی به مطلب داشی چه د لوط رضی اللہ عنہ د
خپل قوم سرکشی او بی حیاینی بندول او دهغوی مقابله کول غوښتل. لیکن په لوط رضی اللہ عنہ باندی یوازې والی او
بی بسنی احساس غالب شو او خواهش نی او کړو که چرته زما یو زبردست قبیله وه نو دهغوی په امداد او نصرت
سره په هیخ کله تاسو خلقوته د میلمنو د رسواینی موقع نه درکوله او تاسو ته به د لاس وړاندی کولو همت هم نه
وو. (۷)

علامه طیبی رضی اللہ عنہ فرمائی چه د لوط رضی اللہ عنہ د کلام نه معلومیرې دغه وخت کښی هغه د دیر سخت ناامیدنی او
قنوطیت په عالم کښی وو چه افسوس دهغه څوک امدادی او مددگار وی او د میلمنو دفاع نی کړی وی. رسول الله
ﷺ په دی باندی د حیرانتیا اظهار او کړو چه یو جلیل القدر پیغمبر په مصائب او بلیات کښی د الله تعالی نه
سوا د بلې سهارې خواهش کوی او د ناامیدنی اظهار کوی. په دی وجه رسول الله ﷺ د حضرت لوط رضی اللہ عنہ تسامح

(۱) مرتخریجه فی نفس الكتاب باب قوله تعالى: (وَلْيَتَّخِذُوا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ دَرَجَاتٍ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ) (۱)

(۲) کشف الباری: ۴۲۹/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۴) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۵) إرشاد الساری: ۳۰۶/۷.

(۶) فتح الباری: ۵۱۳/۸ دارالکتب العلمیة.

(۷) فتح الباری: ۵۱۳/۸ دارالکتب العلمیة.

بیانولو سره دهغه دپاره دمغفرت دعا او کره چه آخر د بشریت تقاضاوه. (۱)
هم دغه روایت سنن احمد کښې په بل طریق سره نقل دې. په هغې کښې رسول الله ﷺ فرمائیلی چه د لوط علیه السلام د
دې خواهش نه پس الله تعالی بیا راتلونکی انبیاء کرام په مستحکم قبیلو کښې مبعوث کړل. (۲) بعض حضراتو
فرمائیلی د رکن شدید نه مراد الله تعالی دې اوبسکاره خبره ده چه د الله تعالی نه زیات رکن شدید بل خوک
کیدې شی. (۳)

په دې صورت کښې د رسول الله ﷺ دعا (بقرالله لوطاً....) به دمذح په توگه وی چه دهغوی مقام خومره لونی وو،
څنگه تکلیفونه او مصیبتونه پرې راغلل لیکن لوط علیه السلام کله هم دبیل چا د سهارې خواهش اونه کړو. بلکه هم د
الله تعالی نه د نصرت طالب شو. الله جل شانته دې دهغه مغفرت او کړې. (۴) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د رکن
شدید نه قبیله او خاندان مراد کیدونکې معنی زیاته واضحه ده. (۵)

علامه نووی رحمه الله فرمائی سره د دې چه حضرت لوط علیه السلام هم د الله تعالی پناه غوښتله مگر په دې مقام باندې د
قوم او قبیلې تذکره کولو مقصد د خپلو میلمنو په وړاندې دا عذر پیش کړل وو چه هغه د دوی د امداد کولونه
لاچاره دې. دغه شان دا احتمال هم دې چه هغوی هم د ذات باری تعالی طرف ته رجوع کړې وه مگر د قوم تذکره
د میلمنو په وړاندې د عذر کولو په غرض سره وو. (۶)

عشیره ته نی رکن خکه اوونیل خکه چه د مصیبت په موقع لکه څنگه چه د رکن یعنی غر پناه اخستلې شی هم دغه
شان د ضرورت او مصیبت په وخت سرې دخپل قوم سهارا اخلی. (۷)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د روایت مناسبت واضح دې.

۱۸- باب: ﴿ فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مِّنْكَرُونَ ﴾

الحجر: ۶۲.

ماقبل سره ربط او د ترجمه الباب مقصد: دا باب د سابقه باب تتمه ده او مقصد دمذکوره آیت تشریح کول
دی. د آیت د سیاق اوسباق مضمون دادې چه د قوم لوط سرکشی د حدنه زیاته شوه نو د الله تعالی د طرف نه په
هغوی باندې عذاب راوستونکې فرښتې حضرت ابراهیم علیه السلام ته راغلې. ابراهیم علیه السلام او فرمائیل ﴿فَمَا عَظَمَكُمُ آيَاتُهَا
الْمُرْسَلُونَ﴾ اې رالیږلې شوو فرښتو ستاسو څه مقصد دې؟ هغوی جواب ورکړو مونږ د مجرم قوم طرف ته
رالیږلې شوې یو. دې نه پس آیت دې: ﴿فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ﴾ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مِّنْكَرُونَ ﴿۱﴾ یعنی کله چه فرښتې آل

(۱) شرح المشكاة للطیبی کتاب احوال القيامة و بدء الخلق، باب بدء الخلق و ذکر الانبیاء: ۳۶۰۷/۱۱ رقم الحدیث: ۵۷۰۵ مکتبه نزار مصطفی الباز (مکه المکرمه ریاض).

(۲) فتح الباری: ۲۱۳/۸ مسند الإمام أحمد: ۱۲۱/۱۴ رقم الحدیث: ۸۳۹۲ مؤسسه الرساله.

(۳) فتح الباری: ۵۱۳/۸ شرح مسلم للإمام النووی کتاب الإیمان باب زیاده طمانینه القلب بتظاهر الأدلة: -۱۸۴/۲ دار احیاء التراث العربی.

(۴) فتح الباری: ۸/۵۱۳ کشف الباری: کتاب التفسیر ص: ۳۲۲.

(۵) فتح الباری: ۵۱۳/۸.

(۶) شرح مسلم للإمام النووی کتاب الإیمان باب زیاده طمانینه القلب بتظاهر الأدلة: ۱۸۵/۲-۱۸۴ دار احیاء التراث العربی.

(۷) فتح الباری: ۵۱۳/۸.

لوط له راغلی نو لوط علیه السلام هغوی اونه پیرندی اوونی ونیل چه تاسو خلق اجنبی معلومی پی. فریتو اوونیل: (هل جنتک بما کاتوا فیہ یحترقون) و اکتفک بالحق و انالضیقون) (۱) بیلکه مونږ تاله هغه خیز راوړلې راغلی یو په کوم کبې چه به دې خلقو شک کولو. یعنی عذاب مو راوړلې راغلی یو اوداهم هغه عذاب دې په کوم کبې چه به دې خلقو شک کولو او په هغې پورې به نې توقې کولې. بیا فریتو اوونیل مونږ تاله یقینی کیدونکې خیز راوړلو سره راغلی یو اومونږ رښتونې یو. یعنی زمونږ خیز رښتونې دې او په دې کبې ذره برابر شک شبه نشته چه عذاب به واقع کیری

(پړگڼه) / الذاریات: ۳۹ / یمن معاً لایتم قوتہ. (ترکونوا) / هود: ۱۱۳ / تمیلوا. فانکرهمونکرهم وکتکرمواحد. (بهرعون) / هود: ۷۸ / ثم عون. (دایر) / الحجر: ۶۶ / آخر. (صوخته) / لیس: ۲۹ / فلکة. (للمتویمین) / الحجر: ۷۵ / لناظرن. (لیمیل) / الحجر: ۷۶ / لیطریق.

(پړگڼه) : یمن معاً لایتم قوتہ: سورت ذاریات کبې دی: (وین موسی اذ ارسلناه الی فرعون یسلطن مبین) قوتلی پړگڼه و قال لیجراً او فجنون) (۲) یعنی د موسی علیه السلام په قصه کبې هم عبرت دې. کله چه مونږ هغه فرعون له یو بنسکاره دلیل (معجزه) ورکولو سره اولیکلو مگر فرعون سره د سلطنت د غرو سرکشی او کره اوونی ونیل چه دا ساحر یا مجنون دې

امام بخاری رحمته الله د فراء رحمته الله قول نقل کړې دې چه فرعون سره کوم خلق یعنی افواج اود سلطنت نور غېړی وو هغوی سره سرکشی او کره خکه چه دغه فوجونه د فرعون طاقت وو. ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا آیت د موسی په قصه کبې راغلی دې. د حضرت لوط علیه السلام حالاتو سره د دې هیخ مناسبت نشته او هم په دې بنیاد باندې حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائیلی دی چه داد امام بخاری رحمته الله وهم دې. البته د لوط علیه السلام په تذکره کبې د دې آیت طرف ته اشاره کولو سبب دا کیدې شی چه په سورت ذاریات کبې مذکوره آیت د حضرت لوط علیه السلام د قصې نه فوراً پس راغلی دې نو امام بخاری رحمته الله ضمناً دلته هم د دې طرف ته اشاره او کره. (۳)

یا بیا د دې سبب دا کیدې شی چه د حضرت لوط علیه السلام په تذکره کبې (او اوی الی رگن شدید) راغلی دې او تقریباً هم دغه مضمون د موسی علیه السلام قصې سره متعلق مذکوره آیت کبې راغلی دې. نو امام بخاری رحمته الله په دې مناسبت سره ضمناً مذکوره آیت طرف ته هم اشاره او کره. (۴)

(ترکونوا): تمیلوا: په دې سره د سورت هود د آیت طرف ته اشاره ده: (ولا ترکونوا الی الذین ظلموا فقسکم النار وما لکم من دون الله من اولیاء لهم لا تنصرون) (۵) یعنی ای مسلمانانو د هغوی طرف ته مه ور تیرنی خو که چه ظالمان دی. بیا به تاسو پورې هم اور لکی اود الله تعالی نه سوا ستاسو بل خو که مددگار نشته دې. بیا به د یوخانی نه امداد پیدانه کړی

امام بخاری رحمته الله د (ترکونوا) تفسیر تمیلوا سره کړې دې یعنی د هغوی طرف ته مه مائل کیرنی. د لوط علیه السلام د قصې سره د دې آیت هم څه مناسبت نشته. امام بخاری رحمته الله د ماده رکن د مناسبت نه دې آیت طرف ته اشاره کړې ده. (۶)

(۱) سورة الحجر: ۶۴

(۲) سورة الذاریات: ۳۹.

(۳) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

(۴) المصدر السابق.

(۵) سورة هود: ۱۱۳.

(۶) فتح الباری: ۵۱۴/۸ إرشاد الساری: ۳۱۱/۷.

فَأَنكَرَهُمُ وَنَكَرَهُمْ أَنسَكُرَهُمْ وَاجِدْ: امام بخاری رحمته د ابو عبیده رضی الله عنه قول نقل کولو سره د سورت هود په آیت کښې راغلې لفظ نکر تفسیر کړې دې چه (انکرهم، استنکرهم، نکرهم) در یو اړه په یو معنی کښې استعمالیږي. آیت دادې: (فَلَمَّا رَأَىٰ أَنبِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِمْ نَكَرَهُمْ وَأَوْحَىٰ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَنْخَفِ إِنَّآ أَنزَلْنَا إِلَىٰ قَوْمِ لُوطٍ ﴿٥٠﴾) (۱) کله چه ابراهیم رضی الله عنه او کتل چه د فریبتو لاس دسترخوان طرف ته نه وړاندې کیري نو ابراهیم رضی الله عنه هغوی اجنبي او گنرل او په زړه کښې او ویریدو. فریبتو او وئیل ته مه ویریره، بیشکه مونږ د لوط رضی الله عنه طرف ته لیرلې شوې یو.

دلته هم اشکال کیري چه د نکرهم ضمیر فاعل د حضرت ابراهیم رضی الله عنه طرف ته راجح دې نو دا آیت دلته په کوم مناسبت سره ذکر کړې شوې دې؟ د دې جواب دادې چه آیت خود ابراهیم رضی الله عنه سره متعلق دې لیکن قصی د لوط رضی الله عنه سره هم د دې مناسبت واضح دې او هم په دغه مناسبت سره امام بخاری رحمته د دې آیت طرف ته اشاره کړې ده. (۲)

(يَهْرَعُونَ): يَهْرَعُونَ: د سورت هود د دې آیت طرف ته اشاره ده: (وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يَهْرَعُونَ إِلَيْهِ وَمِنْ قَمَلٍ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّابِ قَالَ يَتَقَوْمِ هَوْلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَظْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزَوْنَ فِي ضَرْفِي النَّسِ مِنْكُمْ دَجَلٌ رَّمَدٌ ﴿٥١﴾) لرقم الآية: ۱۷۸ یعنی د لوط رضی الله عنه د قوم خلق هغوی له په تادنی سره په منډه راغلل او هغوی به د دې نه وړاندې خراب کار کولو. لوط رضی الله عنه او وئیل ای زما قومه دا زما لونه دی هغه ستاسو دپاره پاکې بیبیاڼې دی. نو تاسو دالله تعالی نه او ویریرئ او ما زما میلمنوته مه رسوا کونئ آیا په تاسو کښې څه ښیگرې والا کس نشته؟

(دَابِرٌ): آجِرٌ: د سورت حجر آیت طرف ته اشاره ده: (وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَوْلَاءِ مَقْطُوعٌ مُّصَوِّبٌ ﴿٥٢﴾) لرقم الآية: ۱۶۶ یعنی مونږ د فریبتو په واسطه سره لوط رضی الله عنه له دا حکم اولیگلو چه سحر کیدو سره به بالکل د هغوی جرړې پرې شی او هغوی به بریاد او هلاک شی.

(صَوِّبَةٌ): هَلَكَةٌ: د سورت یاسین آیت مراد دې: (إِن كَانَتْ إِلَّا صَوِّبَةً وَاجِدَةً قَدِ إِذَا هُمْ يَنْهَبُ لَدَيْهَا فَخَضِرُونَ ﴿٥٣﴾) لرقم الآية: ۵۳ یعنی بس هغه به یوه چغه وی نو هغوی به ټول مونږ ته حاضر کړې شی. شرح حدیث وائی چه د آیت طرف ته دلته اشاره کولو هیڅ مناسبت نه معلومیري لیکن حافظ ابن حجر رحمته فرمانی چه کیدې شی د امام بخاری رحمته اشاره (فَأَخَذَهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ ﴿٥٤﴾) طرف ته ده، ځکه چه دا آیت د قوم لوط باره کښې راغلې دې. (۳)

(لِلْمُتَوَيْبِينَ): لِنَّاظِرِينَ (لَيْسَمِيلٍ): لِيظَرِنِي: په سورت حجر کښې د قوم لوط تذکره ده چه د هغوی کلي لاندې باندې کړې شو او په هغوی باندې کانری راوړولې شو. د الله تعالی د دغه عذاب باره کښې او فرمانیل (إِنِّي ذَلِكُ لَأَنبِيٌّ لِلْمُتَوَيْبِينَ ﴿٥٥﴾) یعنی د اهل بصیرت دپاره په دې واقعه کښې ډیرې ښې ښیانی دی. امام بخاری رحمته هم دې آیت طرف ته اشاره کولو سره (مقومین) تفسیر په (ناظرین) سره کړې دې یعنی کتونکی.

بیا د دغه هلاک کیدونکی کلي باره کښې په وړاندې آیت کښې فرمانی (وَأَنهَذَا لَيْسَمِيلٌ مُّقِيمٌ ﴿٥٦﴾) یعنی هغه کلي په نیغه لږ باندې واقع دې یعنی د عراق نه شام ته تلو سره بالکل په نیغه لږ باندې راځي. کتونکو له دې نه عبرت حاصلول پکار دی. د آیاتونو دا ټول تفاسیر صرف د مستملی په روایت کښې دی.

(۱) سورة هود: ۷۰.

(۲) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

حافظ ابن حجر رحمته الله (باب: والی نمودن آنها هم صالحا للفر) ذکر کرده است که شیخ او اووم باب په مینخ کنبی ذکر کړې دې. یعنی د قوم ثمود او صالح تذکره د قوم عادنه پس کړې ده. خود صحیح بخاری په اکثر نسخو کنبی مذکوره باب اوولسم نمبر باندې د حضرت لوط رحمته الله د قصې نه پس درج دې. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني (والصواب اناته هنا) یعنی د قوم ثمود او صالح قصه د قوم عام نه پس ذکر کول صحیح دې اوددې تائید د صحیح بخاری د راوی ابوذر هروری رحمته الله ددې خبرې نه کبیرې کومه چه ابوالولید الباجی رحمته الله دهغه نه نقل کړې ده. ابوذر هروری رحمته الله فرماني د صحیح بخاری اصل نسخه د اوراق په صورت کنبی وه او هغه اوراق ترلې شوي نه وو. نوبعض وختونو کنبی داسې هم کبیرې چه ما به یوه پاڼه دهغې دمناسب مقام نه جدا لیدله لیکن ددې فرق نه باوجود ما داصل نه هم دغه شان نقل کړې لکه څنگه چه ما لیدلې. او دغې وجې نه بعض تراجم دبخاری کنبی اشکال واقع شوي دې. چنانچه په قرآن مجید کنبی د مذکور واقعاتو نه پته لگی چه قوم ثمود د قوم عادنه پس دې لکه څنگه چه قوم عاد د قوم نوح نه پس دې. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله نور فرماني که چرې امام بخاری رحمته الله د قوم ثمود او صالح قصه د قوم لوط د قصې نه پس ذکر کړې ده نو ددې سبب به داسې چه کله امام بخاری رحمته الله د سورت حجر د آیاتونو تفسیر او توضیح شروع کړه نو د سورت حجر ددې آیاتونو په اعتبار سره اصحاب حجر یعنی قوم ثمود واقعه د قوم لوط د واقعي نه پس راغلي او ددې دواړو په مینخ کنبی اصحاب الايكة یعنی د قوم شعيب مختصر واقعه هم راغلي ده. نو د سورت حجر ددې آیاتونو په رنرا کنبی اکثر ناسخین د بخاری د قوم ثمود قصه د قوم لوط نه پس ذکر کړې. (۲)

[۳۱۹۶]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ، حَدَّثَنَا سَفِيَانُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْأَسْوَدِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "قَرَأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {قَهْلٌ مِنْ مُذَكِّرٍ} [القمر: ۳۷۰] [ص ۳۷۰] [ر: ۳۱۶۳] (۲)

تراجم رجال

محمود: دا ابو احمد محمود بن غيلان عدوی رحمته الله دې. (۱)

ابو احمد: دا محمد بن عبد الله الزبيری رحمته الله دې. (۵)

سفيان: دا سفيان بن سعيد ثوري رحمته الله دې. ددوی تذکره (کتاب الايمان باب علامة المنافق) لاتدي تيره شوي ده. (۷)

ابو اسحاق: دا عمرو بن عبد الله بن عبید سبيعی رحمته الله دې. ددوی تذکره (کتاب الايمان باب الصلاة من الايمان) لاتدي تيره شوي ده. (۶)

الاسود: دا اسود بن يزيد بن قيس نخعی رحمته الله دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من ترك بعض الاختيار مخافة أن يقصر فهم بعض الناس عنه) لاتدي تيره شوي ده. (۱)

(۱) فتح الباری: ۴۷۰/۸-۴۶۹.

(۲) فتح الباری: ۵۱۵/۸-۵۱۴.

(۳) والحديث سبق تخريجه في نفس الكتاب تحت قول الله عزوجل (وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ) رقم: ۳۲۴۱.

(۴) كتاب مواقيت الصلاة باب النوم قبل العشاء لمن غلب رقم: ۵۷۰.

(۵) كتاب الأذان باب المكث بين السجدين رقم: ۸۲۰.

(۶) كشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۷) كشف الباری: ۳۷۰/۲.

ذ آیت مذکوره ترجمه الباب سره مناسبت: (فَهَلْ مِنْ مُدْکِرٍ) ذ سورت قمر آیت دی. دا آیت دلته ذ راور لور مناسبت دادی چه هم دی آیت نه یو خو آیاتونه ورناندی ذ قوم لوط ذکر دی. (کَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ بِالْمُدْکِرِ) ذ امام بخاری رحمته الله مقصد دادی چه ذ قوم لوط خطرناک انجام نه عبرت حاصلول پکار دی.

۱۹- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالِیُّ مُؤَدَّآخَاهُمْ صَالِحًا﴾ / هود: ۶۱.

ماقبل سره ربط او ذ ترجمه الباب مقصد: په سابقه باب کنبی ذ حضرت لوط علیه السلام ذ قوم ذکر وو او په دی باب کنبی ذ قوم ثمود ذکر دی. په دی باب کنبی امام بخاری رحمته الله ذ حضرت صالح علیه السلام ذ قوم حالات بیانول غواری.

په قوم ثمود کنبی ذ حضرت صالح علیه السلام دعوت او تبلیغ: ثمود دغریو یوه قبیله وه او هغوی ته ثمود د هغوی د پلار اکبر ثمود بن عامر بن ارم بن سام په نسبت سره ونیلې کیدو. یو قول داهم دی چه قوم صالح ته ثمود د قلت ماء د وجې نه ونیلې شو خکه چه ثمود د ثمد نه ماخو ذ دی چه دهغه معنی قلت ماء ده. (۱)

ذدوی په نسب نامه کنبی شرح مختلف اقوال نقل کری دی. ذ حافظ ابن حجر رحمته الله ذ قول مطابق دهغوی سلسله نسب داده: صالح بن عبید بن اسیف بن ماشخ بن عبید بن حاجر بن ثمود. (۲) او ذ علامه قسطلانی رحمته الله ذ قول مطابق سلسله نسب داسی ده. صالح بن عبید بن ماشخ بن عبید بن حاذر بن ثمود. (۳) خو علامه عینی رحمته الله په سلسله نسب کنبی مختلف اقوال نقل کری دی. (۴)

ذ ثمود نه په ورناندی نسب نامه کنبی هم مختلف اقوال دی. ذ حافظ ابن حجر رحمته الله ذ قول مطابق دی نه ورناندی نسب نامه داسی ده ثمود بن عابر بن ارم بن سام بن نوح علیه السلام. (۵) قوم ثمود هم د عاد د سامی نسل سره تعلق لری. ذ هلاکت نه پس چه قوم خلق په هغوی کنبی بیچ شو او دهغوی نسل زیات شو هم هغوی ته نی ثمود او عاد ثانیه ونیل. ثمودیان په شرک او بت پرستی کنبی اخته وو. الله تعالی دهغوی د اصلاح او هدایت دپاره حضرت صالح علیه السلام مبعوث کرو. حضرت صالح علیه السلام د هغوی په نیغه لار راوستلو دپاره دیری زیاتې قریاتې ورکړې. هغوی ته به نی وعظ او نصیحت کولو او دهغوی په مطالبه باندی نی معجزې هم اوخودلې خو هغوی د بت پرستی او شرک نه منع نه شو او د اول نه زیات سرکش او باغیان شو او حضرت صالح علیه السلام پسې به نی مسخرې کولې. یو خو کسانو په هغه باندی ایمان راوړو او باقی ذ قوم مشر او نور خلق په شرک او بت پرستی او عناد باندی کلک ولاړ وو. آخر د شپې په وخت په هغوی باندی عذاب راغلو او یو دیر خطرناک صاعقه هول هلاک کرل او ذ عبرت نمونه نی جوړ کرل قرآن کریم کنبی دغه عذاب کله صاعقه او کله رجفة او کله صیحه په الفاظوسره تعبیر کړې شوی دی. (۶)

(کَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ) / الحجر: ۸۰ / مَوْضِعُ ثَمُودَ. وَأَمَّا حَزْنُ حِجْرٍ / الأنعام: ۱۳۸ / حَرَامٌ، وَكُلُّ مَنُوعٍ فَبِهِمْ حِجْرٌ، وَالْحِجْرُ كُلُّ بِنَاءٍ بَنِيَتْهُ، وَمَا حَزْنَتْ عَلَيْهِ مِنَ الْأَرْضِ فَبِهِمْ حِجْرٌ، وَمِنْهُ سُمِّيَ حَطِيمًا أَلْبَسَ حِجْرًا، كَأَنَّهُ مُشَقَّقٌ مِنْ مَحْطُورٍ، مِثْلُ كَيْفَلٍ مِنْ مَقْتُولٍ. وَيُقَالُ لِلْأَنْثَى مِنَ الْحَمَلِ الْحِجْرُ، وَيُقَالُ لِلْعَقْلِ حِجْرٌ وَحِجْيٌ، وَأَمَّا حِجْرُ الْهَامَةِ فَهُوَ مِثْلُ

(۱) کشف الباری: ۵۵۳/۴.

(۲) عمدة القاری: ۳۷۴/۱۵ | إرشاد الساری: ۳۱۲/۷ | الكنز المتوارى: ۳۱۴/۱۳.

(۳) فتح الباری: ۴۶۷/۸.

(۴) إرشاد الساری: ۳۱۲/۷.

(۵) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۶۷/۸.

(۷) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵.

(کَذَّبَ أَصْحَابُ الْحَجَرِ): مَوْضِعُهُ ثَمُودُ: دَ سورت حجر آیت دې: (وَكَلَّمَ اللَّهُ الْمَلَائِكَةَ بِاللَّيْلِ وَأَنزَلَ مِنْ ذُرِّ عُرْوَةِ الْقَوْمِ حَصْبَاءً أَلْقَاهَا فِي فُجُورِهِمْ أَسْفَلَ سَافِلِينَ) او بلا شبه د حجر والو پیغمبران دروغ او کنړل. د اصحاب الحجر نه قوم ثمود مراد دې. امام بخاری رحمته الله علیه او فرمائیږي چې حجر د قوم ثمود د اوسیدو ځای وو. دا خلق به په وادی حجر کښې اوسیدل چې د مدینې او شام په مینځ کښې واقع دې. د مرسلین نه حضرت صالح عليه السلام او په هغه باندې ایمان راوړونکی مؤمنان مراد دې. بعض فرمائیږي دې چې د یونسی تکذیب لکه چې د ټولو انبیاء کرامو علیهم السلام تکذیب دې په دې وجه د مفرد د صیغې په ځای د جمع صیغه راوړلې شوې ده. (۱)

ابن عباس فرمائی چې کله د حضرت صالح عليه السلام عمر مبارک څلورینت کاله شو نو الله تعالی هغه د قوم ثمود طرف ته د رسول په حیثیت سره مبعوث کړو. (۱) د قوم ثمود د هلاکت او بربادۍ نه پس حضرت صالح عليه السلام د فلسطین طرف ته مخ او کړو او هلته په مقام رمله کښې اوسیدل شروع کړه. یو قول دا هم دې چې مکې مکرمې ته راغلو او هغوی سره د هغوی متعلقین هم په مکه مکرمه کښې اوسیدل او د الله تعالی عبادت به یې کولو او هم هلته د دغه ټولو انتقال اوشو. (۲) د وفات په وخت د حضرت صالح عليه السلام عمر مبارک د یو قول مطابق ۱۵۸ کاله وو او د یو بل قول مطابق د هغوی عمر ۲۲۴ کاله وو. دا دویم قول د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل کړې شوې دې او هم دغه ډیر واضح دې. (۳) د حضرت صالح عليه السلام او حضرت هود عليه السلام په مینځ کښې د ۱۰۰ کالو او د حضرت صالح عليه السلام او حضرت ابراهیم عليه السلام په مینځ کښې ۲۳۰ کاله فاصله ده. (۴) حضرت صالح عليه السلام هم د هغه خپلې قبیلې او قوم یو کس وو په دې وجه هغه ته اخ و نیلې شوی دی. (۵)

وَأَمَّا (حَرَّتُ حَجْرٍ): حَرَامٌ وَكُلُّ مَنْتَوَى حَجْرٍ مَحْجُورٌ: د امام بخاری رحمته الله علیه اشاره د سورت انعام آیت (هَذِهِ آَنْعَامٌ وَحَرَّتُ حَجْرٍ) [الانعام: ۱۲۸] طرف ته ده یعنی دا څاروی دی او ممنوع پتی فصلونه دی. په دې کښې د مشرکانو د جاهلانۍ رسم بیان دې چې هغه خلقو به فصل او څاروی د بتانو د پاره وقف کولو سره ونیل چې په دې سره صرف سړې استخدام کولې شی د بنخود پاره د دې استعمال حجر یعنی ممنوع او ناجائز دې. امام بخاری رحمته الله علیه د حجر معنی په حرام سره کړې ده او فرمائیږي دې چې (کل ممنوع فهو حجر محجور) یعنی هر ممنوع شی حجر او محجور وی. په دې دویمه جمله سره د قرآن کریم آیت (وَالْمَعْلُونِ حَجْرًا مَّحْجُورًا) [الفرقان: ۱۲۲] طرف ته اشاره ده او دلته (حجر محجور) د (حراماً محرمًا) په معنی کښې دې. (۶)

وَالْحَجَرُ كُلُّ بِنَاءٍ بَنِيَتْهُ، وَمَا حَجَّرَتْ عَلَيْهِ مِنَ الْأَرْضِ: امام بخاری رحمته الله علیه د حجر نورې معانی او مصداق بنائی. هر عمارت ته حجر وانی په دې وجه د ځانه کعبې په کوم گوټ کښې چې حطيم داخل دې هغې ته هم حجر و نیلې شی. بیانی او خود ل حطيم د حطوم په معنی کښې دې لکه قنیل د مقتول په معنی کښې دې یعنی وزن خو فعیل دې لیکن معنی نی د

(۱) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵ الکنز المتواری: ۳۱۴/۱۳.

(۳) المصدر السابق.

(۴) المصدر السابق.

(۵) المصدر السابق.

(۶) عمدة القاری: ۳۷۴/۱۵.

(۷) عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵.

مفعول ده، حطیم مذکور به معنی کنبی دې یعنی مات شوی ذره ذره. دې ته حطیم په دې وجه وائی چه دا په اصل کنبی په کعبه الله کنبی شامل وو دا مات کړې شو بهر راووېستلې شو. (۱)

وَقَالَ يَلَأُنْثَى مِنَ الْحَجَلِ الْحِجْرُ: مطلب دادې چه اسپې ته هم حجر وائی. دغه شان عقل او دانایی دپاره هم حجر او حجر په کسره دحاء الفاظ استعمالیږی. چنانچه په سورة الفجر کنبی دې: (هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حِجْرٍ) الفجر: ۱۵.

اعتراض وارد کیږی چه امام بخاری رحمته الله علیه هم په کسره دحاء فتح د جیم ذکرولی او کړو. ځکه چه د حجر سوره ددې هیڅ تعلق او مناسبت نشته دې؟ علامه رشید احمد گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه د ټولو نه اول امام بخاری رحمته الله علیه د سورت انعام آیت (هَذِهِ الْعَامُ وَهَذَا الْحِجْرُ) پیش کولو سره دا او خودل چه دلته په آیت مبارک کنبی حجر ممنوع په معنی کنبی دې. اصحاب الحجر کنبی ذکر حجر په معنی کنبی نه دې. ځکه چه هغه اسم علم دې او بیانی دا او خودل چه په هر ممنوع شی باندي هم د حجر اطلاق کولی شی. ددې طرز عمل نه معلومه شوه چه کله دوه کلمې په اکثر حروف کنبی اتفاق لری نو بعض وخت د داسې دوو کلمو معنی هم یوه وی یا بیا د دواړو کلمو معنی یو بل ته نیزیږی وی او هم په دغه بنیاد باندي وړاندي امام بخاری رحمته الله علیه هم ذکر کړو. چونکه په اکثر حروف کنبی حجر او حسی متفق دی نو ځکه دواړه الفاظ په معنی کنبی هم نیزیږی نیزیږی دې او حسی یعنی عقل او دانائی معنی حجر سره نیزیږی داسې ده چه عقل هم انسان د گمراهنی او هلاکت نه منع کوی. (۲)

وَأَمَّا حِجْرُ الْعَامَةِ فَهُوَ مَنْزِلٌ: حجر دلته د حاء فتح سره دې یعنی (حجر الامة) د یوځانی نوم دې. دا د ثمودیانو د اوسیدو ځانی وو کوم چه وادی قری سره نیزیږی واقع دې. (۳) امام بخاری رحمته الله علیه (حجر الامة) استطراداً ذکر کړې دې گنی د (حجر الامة) مناسبت ماقبل کنبی مذکور شپږو الفاظونه یوسره هم نه دې. (۴)

[۳۱۹۷] - حَدَّثَنَا الْحَمِيدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَمْعَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذَكَرَ الَّذِي عَقَرَ النَّاقَةَ، قَالَ: «اَتَدَبَّ لَهَا رَجُلٌ ذُو عِزٍّ وَمَنْعَةٍ فِي قَوْمِهِ كَأَبِي زَمْعَةَ» [ص ۳۷۵] [۴۶۵۸، ۴۹۰۸، ۵۶۹۵، ۵].

تراجم رجال

الحميدي. دا ابوبکر عبدالله بن زبير بن عيسى قرشي حميدي رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث: حدثننا وأخبرنا وألبانا) لاتدي تیره شوي ده. (۱)

سفيان: دا ابو عمران سفيان بن عيينه کوفی رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره هم د مذکور کتاب او باب لاتدي تیره شوي ده. (۲)

(۱) عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵ فتح الباری: ۴۶۷/۸.

(۲) لامع الدراری: ۳۱۵/۱۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۴۶۷/۸ عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵.

(۵) أخرجه أيضاً في التفسير في سورة الشمس برقم: ۴۹۴۲ وفي كتاب النكاح باب ما يكره من ضرب النساء برقم: ۵۲۰۴ وفي كتاب الأدب باب قول الله تعالى: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْخَرُوا قَوْمًا) برقم: ۴۲. عومسلم في الجنة وصفة نعيمها برقم: ۲۸۵۵ والترمذي في التفسير باب ومن سورة الشمس برقم: ۳۳۴۰.

(۶) كشف الباری: ۹۹/۳.

(۷) كشف الباری: ۱۰۲/۳.

هشام بن عروہ: داهشام بن عروہ بن زبیر بن العوام اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب أحب الیمن
إلی اللہ آدمہ) لاتدی تیرہ شوہی ده. (۱)

ایہ: دہشام والد عروہ بن زبیر بن العوام بن خویلد قرشی رضی اللہ عنہ مراد دی۔ ددوی تذکرہ ہم دمذکورہ کتاب اویاب
لاتدی تیرہ شوہی ده. (۲)

عبد اللہ بن زمعة رضي الله عنه: ددوی تذکرہ (کتاب فرض الخمس، باب برکة الغازي فی مالہ) لاتدی تیرہ شوہی ده. (۳)
دعبد اللہ بن زمعة رضی اللہ عنہ نہ روایت شوہی صحیح بخاری کنبی صرف ہم دغه یو حدیث الباب دی. (۴)

ناقہ صالح رضی اللہ عنہ دقاتل تذکرہ: عبد اللہ بن زمعة رضی اللہ عنہ وائی چه ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ اوریدلی دی چه
حضور یاک دہغه سہری ذکر او کړو چاچه د حضرت صالح رضی اللہ عنہ اوبنہ وژلې وه. حضور یاک او فرمائیل یو دعزت والا
زور اور اود طاقت والاسہری دہغہی د وژلو ذمہ واخستله خرننگه چه ابوزمعه (ذراوی نیکه اسود بن مطلب) دی.
ابوزمعه اسود بن مطلب د قریشو د سردارانو نہ وو اود کفر په حالت کنبی مہ شوہی. مطلب دا چه قدار (د حضرت
صالح رضی اللہ عنہ اوبنہ هلاکونکی) ته په قوم داسی قوت او عزت حاصل وو چه په نن دور کنبی ابوزمعه ته حاصل دی.
د حضرت صالح رضی اللہ عنہ نه خپل قوم مطالبه کړې وه چه که ته چرته مونږ ته خه علامت اوبنایینی نو مونږ به ستا په
نبوت باندی یقین کولو سره ایمان راوړو. حضرت صالح رضی اللہ عنہ او فرمائیل تاسو خه علامت لیدل غواړئ؟ هغوی
او وئیل د مخامخ غریا کانږی نه یوه داسی اوبنہ راینکاره کړه چه حامله وی او ہم په هغه ساعت بچې راوړی.
حضرت صالح رضی اللہ عنہ دعا او کړه او ہم په هغه وخت د کانږی نه حامله اوبنہ راینکاره شوه او هغې بچې هم راوړو.
ددی عجیبه او حیرانونکی معجزې په لیدو سره بعض سردارانو د قبیلې ایمان راوړو. خه نورو خلقو هم ایمان
راوړل غوښتل لیکن د قبیلې متعصب کسانو هغوی د اسلام راوړلو نه منع کړل. حضرت صالح رضی اللہ عنہ هغوی له
خبردارې ورکړو که چرې ناقه ته د تکلیف ورکولو کوشش او کړې شو نو دا کار ستاسو د هلاکت سبب جوړیدي
شی اود اللہ تعالی د طرف نه دا فیصله شوہی ده چه د اوبو دپاره نمبر مقرر کړې شی. لهذا یوه ورخ به ناقه یعنی
اوبنہ اوبه خکی او یوه ورخ د قوم خلق او خاړوی.

خه مودې پورې خودغه دستور روان وولیکن آخر دغه اوبنہ د هغوی دپاره ناقابل برداشت شوه نو هغوی ددې د
قتل کولو منصوبه جوړه کړه چه راتلونکی وخت کنبی د اوبو د انتظار د تکلیف نه به نجات راشی. خود اوبنې د
قتل کولو د دغه خطرناک اقدام او چتولو په چا کنبی جرات نه وو. آخر قدار بن سالف د قوم د ترغیب په نتیجه
کنبی په دې قدم او چتولو باندې تیار شو او هغه ناقه قتل کړه. علامه سهیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا سہری ولد الزنا وو او
په نحوست کنبی د هغه کار د ضرب المثل حیثیت لرلو. (۵)

الثدب: په یوکار باندې آماده او تیاریدل. منعة: دمیم نون عین فتحه سره طاقت او عزت. فی منعة هغه ته طاقت
او عزت حاصل دی. (۶)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د روایت مناسبت واضح دی خکه چه روایت کنبی د
صالح رضی اللہ عنہ د اوبنې تذکره ده. (۱)

(۱) کشف الباری: ۴۳۲/۲.

(۲) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۳) کشف الباری: ۳۷۸/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۴۶۸/۸ عمدة القاری: ۳۷۷/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۸۷/۱۵.

(۶) النهاية لابن الأثیر: ۶۸۳/۲، ۷۲۴ دار المعرفه.

[٣١٩٨]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِسْكِينٍ أَبُو الْحَسَنِ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَسَّانَ بْنِ حَيَّانَ أَبُو زَكْرِيَاءَ، حَدَّثَنَا سَلْمَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، «لَمَّا نَزَلَ الْحَجْرُ فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ، أَمَرَهُمْ أَنْ لَا يَشْرَبُوا مِنْ بَيْتْرِهَا، وَلَا يَسْتَقُوا مِنْهَا»، فَقَالُوا: «قَدْ عَجَبْنَا مِنْهَا وَاسْتَقَيْنَا»، فَأَمَرَهُمْ أَنْ يَطْرُقُوا ذَلِكَ الْعَجِينَ، وَمَنْ يَقُوا ذَلِكَ الْمَاءَ»، وَيُرْوَى عَنْ سَبْرَةَ بِنْتِ مَعْبُدٍ، وَأَبِي الشُّمُوسِ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِالْقَاءِ الطَّعَامِ، وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أَعْتَجَنَ بِمَاءِهِ» [١/٣٢٠١ ص ٣٧٨ (٢)].

تراجم رجال

محمد بن مسكين: دا ابوالحسن محمد بن المسكين يمانى رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (أبواب الأذان خروج النساء إلى المساجد)، لاتدي تيره شوي ده.

يحيى بن حسان: دا يحيى بن حسان بن حيان البكري، ابوزكريا التنيسي المصري رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب الجنائز باب قول النبي صلى الله عليه وسلم الخ)، لاتدي تيره شوي ده.

سليمان: دا سليمان بن هلال قرشي تميمي رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب العلم باب طرح الإمام المسئلة على أصحابه ليفتروا عندهم من العلم)، لاتدي تيره شوي ده (٣).

عبدالله بن دينار: دا ابو عبد الرحمن عبد الله بن دينار قرشي عدوي رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا أو أنانا)، لاتدي تيره شوي ده (٤).

افت و هلى علاقو ته د تلو ممانعت: حضرت ابن عمر رضي الله عنهما فرماني چه كله رسول الله صلى الله عليه وسلم به غزه تبوك كني حجر يعنى د نمود وادنى كني راكوز شو نو حضورياك خلقو ته حكم وركرو ددي خاني دكوهى نه اوبه مه خكنى او مدنى به مشكونو كني اچونى. خلقو وئيل (قد عجبنا منها واستقينا)، مونو خوددي به اوبو سره اوپه واغبل او مشكونه مو ترې دك كرل حضورياك حكم او كرو دغه اوپه او غورخونى او مشكونه وارونى. په دي مقام ياندي عذاب راغلي وو. د اوبو په استعمال سره دهغوى به زرونو كني قساوت اوسختنى پيدا كيدو يا د خه بدنى بيمارنى پيدا كيدو انديبننه وه په دي وجه حضورياك دهغى د خكلو نه منع او فرمائيله (٥).

ويروي عن سبرة بنت معبد وأبي الشُّمُوسِ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِالْقَاءِ الطَّعَامِ، وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أَعْتَجَنَ بِمَاءِهِ»: مطلب دادې چه دغه اوبو سره چه كوم خوارك جوړ شوي وو رسول الله صلى الله عليه وسلم دهغى د غورخولو حكم وركرو.

د تعليق تخريج: د سمره بن معبد روايت امام احمد رضي الله عنه او طبراني رضي الله عنه موصولاً نقل كړې دي. امام طبري رضي الله عنه دا روايت عبد العزيز بن ربيع بن سبرة عن ابيه عن جده به طريق سره موصولاً نقل كړې دي. د روايت الفاظ دادې: رَأَى

(١) عمدة القارى: ٣٧٧/١٥.

(٢) أخرجه الإمام البخارى بعد الحديث المذكور تحت رقم الحديث: ٣٣٧٩ أيضاً. وأخرجه الإمام مسلم فى صحيحه فى الزهد باب لا تدخلوا مساكن الذين ظلموا أنفسهم رقم الحديث: ٢٩٨١ وجامع الأصول فى أحاديث الرسول: ١٢/٤ رقم الحديث: ٢٤١٢.

(٣) كشف البارى: ١٣٧/٣.

(٤) كشف البارى: ١٢٥/٣.

(٥) عمدة القارى: ٣٧٩/١٥.

النبي صلى الله عليه وسلم قال لأصحابه حين نزل الحجر: من اعقبن من هذه - يعني: يترهم - حيثما فلقته، فالتى ذوالعجبين عجبته، وصاحب العيس حيه. (١)

اود أبو شمس رواية امام بخارى رحمته الله الأدب المفرد كسبى او طبرانى وابن منده د سليم بن مطير عن ابيه به طريق سره موصولاً رواية كرى دي (٢)

وقال أبو ذر، عن النبي صلى الله عليه وسلم: من اعقبن عيابه: مطلب دا چه رسول الله رحمته الله حكم وركو چه كوم سرى ددي خانى به اوبو سره اورده اغرلې وى هغه دي او غورزوي. تقدير عبارت دادې: (أنه أمر من اعقبن عيابه أن يلقه) (٣)

د تعليق تخريج: بزار رحمته الله دا تعليق موصولاً نقل كرى دي به دي كسبى دي: (أنهم كانوا مع النبي صلى الله عليه وسلم في غزوة تبوك، فأتوا على واد فقاتل لهم النبي صلى الله عليه وسلم: إنكم يواد ملعون فأمرعوا، وقال: من اعقبن عيابه أو من كان طبعه قد وافلكمها) (٤)

يعنى تاسو به داسې كلى كسبى ينى چرته چه د الله تعالى عذاب نازل شوې. لهذا ددي خانى نه زر او خنى او ونى فرمانيل چا چه ددي خانى به اوبو سره اورده اغرلې وى يا تركارى پخه كرى وى نوهغه دي واروى.

د تعليقات مقصد: د امام بخارى رحمته الله مقصد به ذكر كرى شوى تعليقاتو كسبى هم هغه دي كوم چه د ترجمه الباب به ذيل كسبى بيان كرى شوي دي چه د بخارى رحمته الله مقصد د صالح رحمته الله د قوم اصحاب الحجر حالات او دهغوى د قوم د نافرمانى او ناشكرنى به وجه سره به عذاب كيدل بيانول دي.

د تعليقات ترجمه الباب سره مناسبت: د ذكر كرى شوى تعليقاتو ترجمه الباب سره مناسبت واضح دي چه به دي ټولو كسبى د اصحاب الحجر حالات ذكر دي.

[٣١٩٩] - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ عِيَاضٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ تَافِعٍ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَخْبَرَهُ أَنَّ النَّاسَ نَزَلُوا مَعْرَسَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرْضَ مُؤَدِّ، الْحَجْرَ، فَاسْتَقْوَامِ يَثْرَهَا، وَأَعْتَمَنُوا بِهِ، فَأَمَرَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَنْ يَهْرَبُوا مَا اسْتَقْوَامِ يَثْرَهَا، وَأَنْ يَلْعِنُوا الْإِبِلَ الْعَجِينَ، وَأَمَرَهُمْ أَنْ يَسْتَقْوَامِ يَثْرَ الَّتِي كَانَتْ تَرُدُّهَا النَّاقَةُ» تَابِعَهُ أَسَامَةُ، عَنْ تَافِعٍ [ص ٣٨١] (٥)

تراجم رجال

ابراهيم بن منذر: دا ابراهيم بن منذر بن عبد الله بن منذر بن مغيرة بن عبد الله اسدي رحمته الله دي. ددوى تذکره (كتاب العلم باب من سئل علماً وهو مشغل في حديثه، لاتدي تيره شوي ده) (٦)

انس بن عياض: دا انس بن عياض ليثى رحمته الله دي. ددوى تذکره (كتاب الوضوء، باب التبرؤ في الصوت) لاتدي تيره شوي ده) (٧)

(١) المعجم الكبير للطبراني: ١٣٦/٧ رقم الحديث: ٦٥٥١، ٦٥٥٢ مكتبة ابن تيمية.

(٢) عمدة القارى: ٣٧٩/١٥ المعجم الكبير للطبراني: ٣٢٩/٢٢-٣٢٨ من يكنى أبا الشمس أو الشمس البلوى رقم: ٨٢٦ مكتبة ابن تيمية.

(٣) إرشاد السارى: ٣١٤/٧.

(٤) مسند البزار: ٣٨٥/٩ رقم الحديث: ٣٩٧١.

(٥) مرتخيه تحت الحديث السابق.

(٦) كشف الباري: ٥٨/٣.

عبید الله: دا عبد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ہم (کتاب الوضوء باب التبرؤ فی البیوت) لاندی تیرہ شوی دہ. (۱)

نافع: دا حضرت نافع العدوی ابو عبد الله المدنی مولی ابن عمر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب ذکر العلم والفتیاء فی المسجد) لاندی تیرہ شوی دہ. (۲)

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ سابقہ حدیث امام بخاری رضی اللہ عنہ دلتہ پہ دوو طرق سرہ نقل کړې دي. په هغې کښې دی غزوه تبوک کښې خلق رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سره په مقام حجر کښې کوز شو. دهغه خانی د کوهی نه نی مشکونه ډک کړل، او په نی پرې واغړل نور رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حکم ورکړو او په اوبه یونی او (کوم) او په دې اوبو سره اغړولی شوی وو) په اوبانو باندې اوخوړنی. حضور یاک او فرمائیل چه دهغه کوهی نه اوبه واخلتی دکوم نه (چه د صالح رضی اللہ عنہ) اوبنې اوبه څکلې. لفظ حجر دلتہ په ثمود سره د بدل واقع کیدو په وجه باندې منصوب دي. (۳)

سابقه حدیث کښې "طرح" یعنی د اوږو غورزو لو حکم و او په دې روایت کښې اوږه په اوبانو باندې د خوړلو حکم ورکړې شوی دي. په دواړو کښې هیڅ تضاد نشته دي. په اولنی روایت کښې د "طرح" نه مراد نه خوړل دی یا د طرح نه مراد دا وو چه دا پخپله مه خوړنی د څاروو د گیا په توگه دي استعمال کړې شی. (۴)

قوله: تَابَعَهُ أُسَامَةُ، عَنْ نَافِعٍ: مطلب دا چه اسامه د عن نافع عن ابن عمر رضی اللہ عنہما په طریق سره د عبید الله متابعت کړې دي چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خلقو ته حکم ورکړو چه دهغه کوهی نه اوبه واخکتی دکوم نه چه د حضرت صالح رضی اللہ عنہ اوبنې اوبه څکلې. حرمة بن یحیی التجیبی د عن عبد الله بن وهب عن اسامه بن زید په طریق سره دا متابعت موصول نقل کړې دي. ددی په آخر کښې دی (فامرهم أن ينزلوا على بئرنا فاشربوا عليه السلام فيستقوا منها) (۵)

[۳۲۰۰] - حَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَالِمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا مَرَّ بِالْحَجْرِ قَالَ: «لَا تَدْخُلُوا مَسَاكِينَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ إِلَّا أَنْ تَكُونُوا آبَاكِينَ، أَنْ يُصِيبَكُمْ مَا أَصَابَهُمْ» ثُمَّ تَقَفَّ بِرِذَائِهِ وَهُوَ عَلَى الرَّحْلِ " [ص ۳۸۲] (۶)

ترجمه: د حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ روایت دي چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی د ظالمانو او گناهگارانو کورونو او کلو کښې مه داخلیرنی مگر په زړا سره، داسې نه وی چه کوم عذاب په هغوی باندې راغلی وو په تاسو باندې هم راشی. بیا حضور یاک هم په کجاوه کښې خپل مخ په څادر باندې پټ کړو.

تراجم رجال

محمد: دا مشهور محدث ابو الحسن محمد بن مقاتل المروزی الکسانی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما

(۱) کشف الباری: ۳۵۷/۵.

(۲) کشف الباری: ۳۶۰/۵.

(۳) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۴) عمدة القاری: ۳۷۹/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۷۹/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۸۰/۱۵.

(۷) مرتخریجه فی کتاب الصلاة باب الصلاة فی مواضع الخسف والعذاب رقم الحدیث: ۴۳۳.

بذكر في المناولة الخ، لاتدي تيره شوي ده. (١)
 عبدالله. دامشهور محدث عبدالله بن المبارك رحمته الله دي. ددوي حالات (بدء الوحي) پنخم حديث لاتدي تير شوي دي (٢)
 معمر: دامشهور محدث معمر بن راشد ازدي بصري رحمته الله دي. ددوي تذكرة اجمالاً (بدء الوحي) دريم حديث او
 تفصيلي تذكرة (كتاب العلم باب كتابة العلم لاتدي تيره شوي ده. (٣)
 زهري: دامشهور محدث ابوبكر محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي. ددوي حالات
 (بدء الوحي) دريم حديث لاتدي تير شوي دي. (٤)
 سالم بن عبدالله: دامشهور محدث جيل القدر تابعي ابو عمر يا ابو عبدالله سالم بن عبد الله بن عمر بن
 الخطاب رحمته الله دي. (كتاب الإيمان باب الجاهل من الإيمان) لاتدي ددوي تذكرة تيره شوي ده. (٥)
 عن ابيه: عبد الله بن عمر بن الخطاب رحمته الله تذكرة (كتاب الإيمان باب الإيمان وقوله صلى الله عليه وسلم: بني الإسلام على خمس،
 لاتدي تيره شوي ده. (٦)

دهديت نه مستنبط فوائد: د پورته ذکر شوي احاديث لاتدي شراح حديث فرمايلي دي چه قوم نمود او په
 کومو نورو قومونو باندې چه دهغوي دکفر او بد عملني د وحي نه دالله تعالی عذابونه نازل شوي دهغوي دکوڅو
 او کوهيانو او چينونه اوبه ځکل مکروه دي. خو په دي کراهت کينې اختلاف دي. بعض حضراتو دي ته تحریم او
 بعض تزبيیه باندې محمول کړي دي. که په تحریم باندې محمول وي نو بيا خو سوال دا دي چه په دي اويو سره به
 طهارت حاصليري؟ علامه عيني رحمته الله فرماني په ظاهره معلوميري چه طهارت به حاصل شي. (٧)

[٣٢٠١] - حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا وَهْبٌ، حَدَّثَنَا أَبِي، سَمِعْتُ يُونُسَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ،
 عَنْ سَالِمٍ، أَنَّ ابْنَ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَدْخُلُوا
 مَسَاكِينَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ، إِلَّا أَنْ تَكُونُوا بَاكِينَ، أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَهُمْ» [ص ٣٨٤] [ر: ٤٢٢٣] (٨)

ترجمه: حضرت عمر رضي الله عنه فرماني چه رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمانيل د ظالمانو بد کارانو گناهکارانو، کلونه مه ځني
 مگر په ژړا سره (استغفار کولو سره) داسې نه وي چه کوم عذاب په هغوي باندې راغلي وو هغه په تاسو باندې هم
 راشي.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دامشهور محدث عبدالله بن محمد مسندي رحمته الله دي. (٩)

(١) كشف الباري: ٢٠٦/٣.

(٢) كشف الباري: ٤٦٢/١.

(٣) كشف الباري: ٢٠٦/٣.

(٤) كشف الباري: ٣٢٦/٢.

(٥) كشف الباري: ١٢٨/٢.

(٦) كشف الباري: ٦٣٧/١.

(٧) عمدة القاري: ٣٨٠/١٥.

(٨) مرتخرجه تحت كتاب الصلاة باب الصلاة في مواضع الخسف والعذاب رقم الحديث: ٤٣٣.

(٩) كشف الباري: ٦٥٧/١.

وهب: ذا هب بن جریر حازم ازدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات (کتاب الوضوء باب من لم يد الوضوء من المخرجین)، لاتدی تیر شوی دی

جویرو: دا جریر بن حازم بن زید ازدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات (کتاب الصلاة باب الفرعة والمرفی المسجد)، لاتدی تیر شوی دی

یونس: دا مشهور محدث یونس بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ دی. (۱)

الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن عبد اللہ بن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دی. (۲)

سالم: دا مشهور محدث جلیل القدر تابعی ابو عمر یا ابو عبد اللہ بن سالم بن عبد اللہ بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ

دی. ددوی تذکرہ (کتاب الايمان باب الجماء من الايمان)، لاتدی ورائدی تیرہ شوی ده. (۳)

ابن عمر: عبد اللہ بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ تذکرہ (کتاب الايمان باب الايمان وقوله صلى الله عليه وسلم: بنى الإسلام على خمس

لاتدی ورائدی تیرہ شوی ده. (۴)

شرح حدیث: ددی حدیث توضیح او تشریح دسابقه حدیث لاتدی تیر شوی دی.

۲۰ - باب: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ﴾ / البقرة: ۱۳۳.

د ترجمه الباب مقصد د ترجمه د تکرار وجه: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه مذکورہ ترجمه الباب د دربو

ابواب نه ورائدی هم تیر شوی دی او هم ددی تکرار ترجمه د وجہی په دیرو نسخو کښی دا ترجمه الباب موجود نه

دی. (۵) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه صحیح دادی چه حدیث الباب د راتلونکی باب د حدیث تابع دی او ددی

تعلق هم د حضرت یوسف علیہ السلام قصې سره دی. (۶)

دلته اشکال دا پیدا کیږی چه کله درې ابواب ورائدی بعینه هم دغه ترجمه تیرہ شوی ده نو د دوباره ذکر کولو

وجه ده حالانکه په ظاهر په دواړو تراجم کښی څه فرق نشته دی؟

حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ ددی جواب ورکړی دی چه ددی نه ورائدی ترجمې نه د حضرت یعقوب علیہ السلام تذکره کول

مقصود وو. خودلته صرف د حضرت یوسف علیہ السلام او دهغه دنسب تذکره کول مقصود دی. دغه شان دا جواب هم

ورکولې شی چه دی نه اول د حضرت ابراهیم علیہ السلام او حضرت اسحاق علیہ السلام ملت بیانول مقصود وو او اوس دلته

د حضرت یوسف علیہ السلام نسب بیانول دی. (۷)

[۲۲۰، ۲] - حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مَنْصُورٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ،

عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ هُرَيْرٍ، أَنَّ اللَّهَ عَزَمَهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنَّهُ قَالَ:

«الْكَرِيمُ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ.»

(۱) کشف الباری: ۴۶۳/۱، ۲۸۲/۳.

(۲) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۳) کشف الباری: ۱۲۸/۲.

(۴) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۸۱/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۵۱۵/۸.

(۷) الكنز المتواری: ۳۱۱/۱۳.

﴿إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ﴾ [ص ٣٨٦] [٤٢١١، ٣٢١٠] (١)

تراجم رجال

اسحاق بن منصور: دا ابو يعقوب اسحاق بن منصور رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب حسن إسلام المرء لاتدي تيره شوي ده). (٢)

عبدالصمد: دا عبد الصمد بن عبد الوارث بن سعيد بن ذکوان تيمی بصری رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً) لاتدي تيره شوي ده. (٣)

عبد الرحمن بن عبدالله: دا عبد الرحمن بن عبدالله بن دينار عدوی رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الوضوء باب إذا شرب الكلب في إناء أحكم الخ) لاتدي تيره شوي ده.

عبدالله بن دينار: دا ابو عبد الرحمن بن دينار قرشي عدوی رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب أمور الإيمان) لاتدي اجمالاً او (کتاب العلم باب قول المحدث، الخ) لاتدي تفصيلاً تيره شوي ده. (٤)

ابن عمر: د حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه خونی حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب الإيمان وقوله صلى الله عليه وسلم: بني الإسلام على خمس) لاتدي تيره شوي ده. (٥)

شرح حديث

علامه عینی رضي الله عنه فرمائی د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم مبارک کلمات (الکریم ابن الکریم ابن الکریم یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم علیهم الصلاة والسلام) د الله تعالی ارشاد ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الْقُرْآنَ﴾ منافی او متضاد نه دی خکه چه د حضور پاک د کلمات مبارکه صدور بالقصد والاراده نه دی بلکه داسی اتفاقی دی اودا جواب هم ورکولې شی چه د آیت مقصد د شعر جوړولو نفی کوی. یعنی چه مونږ تاته د شعر فن نه دي خودلې دي. (٦)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب او ترجمه الباب کښې مناسبت داسی دي چه حضرت یوسف عليه السلام هم په وصیت د یعقوب عليه السلام کښې داخل دي. (٧)

٢١- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلِّسَاءِلِينَ﴾ (٨)

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رضي الله عنه د مذکوره آیت تفسیر کول غواړي او مقصدنی دا خودل دی چه د یوسف عليه السلام حالات او په سوانح کښې د غور کونکو دپاره د صبر عبرت او د نصیحت نشانی دی. (٩)

(١) اخرجہ البخاری فی نفس الكتاب عقیب الباب المذكور فی باب قول الله تعالى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلِّسَاءِلِينَ﴾ (يوسف: ٦) [يوسف: ٦] وجامع الأصول فی احاديث الرسول: ٥١٣/٨ رقم الحديث ٦٣٠٧

(٢) كشف الباري: ٤٢٠/٢.

(٣) كشف الباري: ٥٧٧/٣.

(٤) [كشف الباري: ١٢٥/٣ ٦٥٨/١].

(٥) كشف الباري: ٦٣٧/١.

(٦) كشف الباري: ٣٨١/١٥.

(٧) عمدة القاري: ٣٨١/١٥.

(٨) /يوسف: ٧/

دَ لَفْظِ یُوسُفَ تَحْقِيقًا: پَه لَفْظِ دَ یُوسُفَ کُنْبِی اِخْتِلَافِ دِی. دَ بَعْضِ پَه نِیز دَ عَرَبِی رُبِی لَفْظِ دِی اَوْ بَعْضِ وَنِیْلِی دِی چَه دَا دَعَجَمِی رُبِی لَفْظِ دِی اَوْ پَه دِی وَجَهَ غَیْرِ مَنصَرَفِ دِی. (۱) بَا دَ اَسْفَ نَه مَآخُوذِ دِی یَعْنِی غَلام. چُونکَه دَ یُوسُفَ عَلَیْهِ سَیْرَتِ کُنْبِی دَا دَوَارَه صَفَاتِ بِنکَا رَه وَو پَه دِی وَجَهَ دَهغُورِی نَومِ یُوسُفِ شُوب. (۲) حَضْرَتِ مَقَاتِلِ عَلَیْهِ نَه رَوَایَتِ دِی چَه اَللّهُ تَعَالٰی دَ یُوسُفَ عَلَیْهِ تَذکَرَه قُرْآنِ کَرِیْمِ کُنْبِی ۲۷ خَل فرمائیله ده. (۳)

[۳۲۰۳] - حَدَّثَنِی عُبَیْدُ بْنُ إِسْمَاعِیلَ، عَنِ ابْنِ أُسَامَةَ، عَنْ عُبَیْدِ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ أَبِي سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَكْرَمَ النَّاسِ؟ قَالَ: «أَتْقَاهُمْ لِلَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا نَسَأَلُكَ، قَالَ: «فَأَكْرَمُ النَّاسِ يُوْسُفُ نَبِيُّ اللَّهِ، ابْنُ نَبِيِّ اللَّهِ، ابْنُ خَلِيلِ اللَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا نَسَأَلُكَ، قَالَ: «فَعَنْ مَعَادِنِ الْعَرَبِ تَسْأَلُونِي؟ النَّاسُ مَعَادِنٌ، خِيَارُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خِيَارُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ، إِذَا فُقُّوا»، حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدَةُ، عَنْ عُبَیْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا [ص ۳۸۸-۳۸۹] (۴)

ترجمه: حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وانی چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ پوئستنه او کهری شوه چه په خلقو کنبی (د اعمالو په لحاظ سره) د ټولو نه زیات د مرتبې والاخوک دې؟ حضوریاک او فرمائیل چه خوک زیات پرهیزگار وی؟ خلقو عرض او کړو چه مونږ دا تپوس نه کوو. حضوریاک او فرمائیل (که چرې د خاندانی شرافت باره کنبی تپوس کوئی) نو یوسف د ټولو نه افضل دې چه پخپله هم نبی وو پلارنی هم نبی، نیکه نی هم نبی او غرنیکه نی هم د الله تعالی خلیل دې. هغوی ونیل چه مونږ د دې باره کنبی هم تپوس نه کوو. رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل (فعن معادن العرب تسألون؟) نوییا ولې تاسو د عربو د خاندان باره کنبی تپوس کوئی (چه په دوی کنبی خوک افضل دې؟) نو په دوی کنبی چه خوک د جاهلیت په زمانه کنبی شریف وو هغه په اسلام کنبی هم شریف دې په دې شرط چه هغه علم او تفقه حاصله کړی.

شرح حدیث

په دې روایت کنبی او فرمائیلې شو چه د خلقو مثال د معادن او کان په شان دې. کوم خلق چه په دوی کنبی د جاهلیت په دور کنبی شریف وو هغه به په اسلام کنبی هم بهتر وی په دې شرط چه هغه په دین کنبی پوهه حاصله کړی. کانونه د مختلف استعداد وی او په دې کنبی مختلف خیزونه پیدا کیرې. د یوکان نه سره زر راؤخی او د بل نه سپین زر راؤخی، د یو نه مرغلې او د بل نه قیمتی کانې جواهرات راؤخی. دغه شان د خلقو استعداد هم مختلف وی او په هغوی کنبی چه کوم صلاحیتونه وی هغه هم د مختلف قسمونو وی. بیا په حدیث کنبی او فرمائیلې شو چه خوک د جاهلیت په زمانه کنبی خیار وو هغه په اسلام کنبی هم خیار او خوین کړې شوی به وی په دې شرط چه په دین کنبی پوهه حاصله کړی. (۵) هم دغه وجه ده چه کوم خلق د جاهلیت په زمانه کنبی شریف

(۱) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵.

(۵) مرتخریجه فی نفس الكتاب فی باب قول الله تعالی: (وَأَخْتَدَّ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا).

(۶) فتح الباری: ۴/۱۴۶ دارالمعرفة عمدة القاری: ۱۵/۲۴۵ إدارة الطباعة المنيرية.

گنرلې شوه هغه په اسلام کښې شاته پاتې شو نو هغوی په اسلام کښې شریف اونه گنرلې شو. چنانچه جهینه او مزینه قبائل د جاهلیت په زمانه کښې به غلاګانې او ډاکې اچولې او د قبائل غطفان وغیره شمیر په شرفاء کښې کیدلو. مگر د جهینه او مزینه خلقو په اسلام قبلولو کښې وړاندیوالې او کړو نو قبائل غطفان وغیره شاته پاتې شو. ددې نتیجه دا اووتله چه د صحابه کرامو په جماعت کښې جهینه او مزینه خلقو تذکره زیاته کیدله او د قبائل غطفان ذکر کم ملاویری (۱)

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَرَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ بِهَذَا. [ر: ۳۱۷۵]

دلته امام بخاری رحمته الله علیه د ماقبل والاحدیث دویم سند ذکر کړې دې. په دې سند کښې سعید نوم یوراوی دې دا سعید بن ابی سعید المقبری رحمته الله علیه دې. صاحب التوضیح دهغوی باره کښې وئیلی دی (لعله المقبری) په دې جمله باندې دهغه د وخت بعض ملګرو سخت رد کړې دې ځکه چه دې نه بې دځه شک نه هم سعید المقبری رحمته الله علیه مراد دې. په دې وجه دحرف ترجی سره اظهار شک دتعجب قابل دې (۲)

[۳۲۰۴] - حَدَّثَنَا بَدَلُ بْنُ الْمُحَبَّرِ، أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ، عَنْ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: سَمِعْتُ عُرْوَةَ بِنَ الزُّبَيْرِ، عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ هَذَا: «مُرِّي أَبَا بَكْرٍ يُصَلِّي بِالنَّاسِ»، قَالَتْ: إِنَّهُ رَجُلٌ أَسِيفٌ، مَتَى يَقُمْ [ص: ۱۵۰] مَقَامَكَ رَقٍ. فَعَادَ قَعَادَتِ. قَالَ شُعْبَةُ فَقَالَ فِي الثَّالِثَةِ أَوِ الرَّابِعَةِ «إِنَّكَ صَوَّابٌ يُوَسِّفُ مُرُوا أَبَا بَكْرٍ» [ص ۳۹۰] [ر: ۱۹۵] (۳)

تراجم رجال

بدل: دا بدل المحبر بن المنیر الیربوعی رحمته الله علیه دې. دده تذکره اول تیره شوې ده. (۴)

شعبه: دده تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده) لاندې تیره شوې ده. (۵)

سعد بن ابراهیم: داسعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره اول تیره شوې ده. (۶)

عروة بن زبیر: ددوی تذکره (کتاب ایمان باب أحب الدين إلى الله أدمه) لاندې تیره شوې ده. (۷)

موري ابابکر یصلي بالناس: روایت کښې دی چه حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها ته رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم (مرض الوفاة کښې) او فرمائیل چه ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته اووايه چه خلقو ته مونځ ورکړی. حضرت عائشه رضی الله عنها عرض اوکړو هغه خو نرم زړه والادې کله چه ستاسو په ځانی (په مصلي) باندې اودرېږی نو په هغه باندې به رچ شروع شی. رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم خپل حکم دوباره کړو نو حضرت عائشه رضی الله عنها بیا هم هغه خبره اوکړه (چه هغه خود نرم زړه والادې ستاسو په ځانی امامت کول به دهغه دپاره گران کار شی). شعبه رحمته الله علیه وائی چه حضور پاک په دریم خل یا څلورم خل

(۱) فتح الباری کتاب المناقب باب ذکر أسلم وغفار إلخ: ۵۴۳/۶ دارالمعرفة عمدة القاری کتاب المناقب باب ذکر أسلم وغفار إلخ: ۸۱/۱۶ إرشاد الساری کتاب المناقب باب ذکر أسلم وغفار إلخ: ۲۲/۸ دارالکتب العلمیة.

(۲) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵.

(۳) مرتخریجه فی کتاب الوضوء باب الغسل والوضوء فی المخصب رقم: ۱۹۸.

(۴) کتاب الأذان باب حد إتمام الركوع والاستبدال فيه والاطمأنينة رقم: ۷۹۲.

(۵) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۶) کتاب الوضوء باب المسح علی الخفین رقم: ۲۰۳.

(۷) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

اوفرمانیل چه (انکن صواحب یوسف) بیا خوته د یوسف سره په شان د بنخوئی (یعنی په ظاهر کښې یوڅه او په باطن کښې بل څه ابوبکر ته اووایه چه هغه دې مونخ ورکړی. دلته په روایت کښې د «مروا» جمع صیغه راغلي ده خود ابوذر رضی الله عنه په نسخه کښې «موی» نقل دې. (۱)

(انکن صواحب یوسف) یعنی ته هم خلاف ما فی الضمیر په اظهار کښې د زلیخا په شان نی. ددې جملې مطلب دادې چه څنگه زلیخا د میلستیا په نوم باندي بنخوته دعوت ورکړو خو شاته د زلیخا مقصد دغه بنخو ته د حضرت یوسف علیه السلام حسن او جمال خودل وو دې د پاره چه هغوی زلیخا د یوسف علیه السلام په محبت کښې راگیریدلو سره معذوره اوگنړی. هم دغه شان دلته د حضرت عائشه رضی الله عنها بار بار (متی یقم مقامک رق) فرمائیل په حقیقت کښې ددې دپاره وو چه چرته خلق نی دبیلار حضرت ابوبکر رضی الله عنه د حضور پاک په مقام باندي اودریدو سره بدفالی وانخلي مگر په ځانی د دې خبرې د اظهار کولو یوشان نی هم دغه فرمائیل چه پلار مې دیر زیات د نری زړه والادې هغه به ستاسو په ځانی باندي اونه دریدې شی دې د پاره چه تاسو هغه معذور اوگنړنی. (۲)

(متی یقم) متی په معنی د شرط دې د کوم د وجې نه چه فعل مضارع مجزوم دې. د ابوذر رضی الله عنه په نسخه کښې (متی یقوم) د واو په اثبات سره راغلي دي. ابن مالک رضی الله عنه ددې توجیه دا بیان کړې ده چه ددې روایت مطابق (متی) په (اذا) باندي حمل کولو سره مهمل پریخودې شوې دې. یعنی (متی) جازمه نه دې اودا هم داسې دې لکه چه کله (اذا) په (متی) باندي حمل کولو سره جازمه گرځولې شی لکه (اذا أخذت ما مضی جعکما تکبراً رعباً وأربعین) کښې (اذا) د (متی) په معنی کښې دې او جازمه دې. (۳)

امام بخاری رضی الله عنه دلته روایت مختصر نقل کړې دې. په کتاب الاذان کښې دا روایت تیر شوې دې. (۴)
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د امام بخاری رضی الله عنه غرض په دې روایت سره (انکن صواحب یوسف) دې. ځکه چه په دې جمله کښې د حضرت یوسف علیه السلام تذکره ده اوهم په دې سره ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت هم واضح دې. (۵)

[۳۲۰۵] حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ يَحْيَى الْبَصْرِيُّ، حَدَّثَنَا زَائِدَةُ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي بُرْدَةَ بْنِ أَبِي مُوسَى، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: مَرَّصَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَلْيَصِلْ بِالنَّاسِ»، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: إِنَّ أَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ كَذَّاءٌ، فَقَالَ مِثْلَهُ، فَقَالَتْ مِثْلَهُ، فَقَالَ: «مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَإِنَّكُمْ صَوَاحِبُ يُوسُفَ»، فَأَمَّا أَبُو بَكْرٍ فِي حَيَاةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَالَ حُسَيْنٌ: عَنْ زَائِدَةَ: رَجُلٌ رَقِيقٌ [ص ۳۹۲] [ر: ۶۴۶] (۶)

د حسین نه حسین بن علی جعفی مراد دې. هغه په خپل روایت کښې رجل رقیق نقل کړې دې. (۷)
امام بخاری رضی الله عنه دا تعلیق (کتاب الصلاة باب اهل العلم والفضل احق بالامامة) لاندې موصولاً نقل کړې دې. (۸)

(۱) إرشاد الساری: ۲۱۹/۷.

(۲) إرشاد الساری: ۳۱۸-۳۱۹.

(۳) إرشاد الساری: ۳۱۸.

(۴) کتاب الاذان باب اهل العلم والفضل احق بالامامة رقم: ۶۷۸.

(۵) عمدة القاری: ۳۸۴/۱۵.

(۶) مرتخریجه فی کتاب الاذان باب: اهل العلم والفضل احق بالامامة رقم: ۶۷۸.

(۷) عمدة القاری: ۳۸۴/۱۵.

اختلاف نسخ: د ابوذریع رضی اللہ عنہ په نسخه کښې ربیع بن یحییٰ بغیرد الف لام راغلي دي. خود کریمه په نسخه کښې الف لام سره سره آخره کښې البصری هم اضافه ده او په یوه نسخه کښې په خانی د ربیع بن یحییٰ البصری سند داسې دي: (حدثنا النضر، حدثنا زائدة) چه ډیره فحش غلطی ده. (۲)

تراجم رجال

ربیع بن یحییٰ: دا ربیع بن یحییٰ اشعری بصری رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره اول تیره شوي ده. (۳)

زائدة: دا ابوالصلت زانده بن قدامة کوفی رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره اول تیره شوي ده. (۴)

عبدالمطلب بن عمیر: دا عبدالمطلب بن سوید لخمی رضی اللہ عنہ دي. دده تذکره هم اول تیره شوي ده. (۵)

دا د رومی روایت دویم طریق دي او واقعہ په دي کښې هم هغه بیان کړي شوي ده کومه چه په رومی روایت کښې نقل ده. د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت د حدیث سابق په شان دي.

[۳۲۰۶] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللَّهُمَّ أَنْجِ عِيَّاشَ بْنَ أَبِي رَيْعَةَ، اللَّهُمَّ أَنْجِ سَلَمَةَ بْنَ هِشَامٍ، اللَّهُمَّ أَنْجِ الْوَلِيدَ بْنَ الْوَلِيدِ، اللَّهُمَّ أَنْجِ الْمُسْتَضْعِفِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، اللَّهُمَّ أَشِدُّ دُورًا تَكْ عَلَى مُضَرَ، اللَّهُمَّ اجْعَلْهَا سِنِينَ كَسَنِي يُوسُفَ» [ص ۲۹۲ - ۳۹۴] [ز: ۹۶۱] (۶)

تراجم رجال

ابواليمان: دا ابواليمان حکم بن نافع بهراني حمصي رضی اللہ عنہ دي. (۷)

شعيب: دا ابوشرع شعيب بن مولى حمزه قرشي رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره (بدء الوحي) لاندې تیره شوي ده. (۸)

ابوزناد: دا عبد الله بن ذكوان مدني قرشي رضی اللہ عنہ دي.

اعرج: دا ابوداؤد عبدالرحمن بن هرمز مدني قرشي رضی اللہ عنہ دي. ددې دواړو حضراتو تذکره (کتاب الايمان) باب حب

الرسول صلى الله عليه وسلم من الايمان، لاندې تیره شوي ده. (۹)

قوله: اللَّهُمَّ أَنْجِ عِيَّاشَ.....: د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ روایت دي چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دعا او کړه يا الله عياش بن

ربيعه را خلاص کړي يا الله سلمه بن هشام را خلاص کړي يا الله وليد بن وليد را خلاص کړي. (دا حضرات د

(۱) إرشاد الساري: ۵۱۷/۸.

(۲) فتح الباري: ۵۱۷/۸.

(۳) كتاب الكسوف باب صلاة النساء مع الرجال في الكسوف رقم: ۱۰۵۳.

(۴) كتاب الغسل باب غسل المذي والوضوء منه رقم الحديث: ۲۶۶.

(۵) كتاب الأذان باب: أهل العلم والفضل أحق بالإمامة رقم: ۶۷۸.

(۶) مرتخيجه في كتاب الاستسقاء تحت باب دعاء النبي صلى الله عليه وسلم (اجعلها سنين كسني يوسف) رقم

الحديث: ۱۰۰۶.

(۷) كشف الباري: ۳۷۹/۱۰.

(۸) كشف الباري: ۴۸۰/۱.

(۹) كشف الباري: ۱۱/۲ - ۱۰.

کافرانو په قید کښې وو، یا الله کمزورې مسلمانان را خلاص کړې (دې نه قیدی ښخې او ماشومان مراد دي). یا الله مضر کافران ښه میده کړې یا الله دهغوی کال داسې کړې لکه د یوسف عليه السلام په (زمانه کښې چه د قحط) کال وو. (کښې یوسف) په دې جمله کښې سنین جمع مذکر سالم په طریقه باندي چلولوسره د اضافت په بنیاد باندي ددې نون جمع ساقط کړې شوي دي. لفظ سنین د جمع مذکر سالم په طریقه باندي چلول شاذ دی ځکه چه سنین غیر ذوی العقول دي.)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې (کښې یوسف) ترجمه الباب سره مطابقت لري. (۲)

دا روایت (کتاب الصلاة باب: یهوي بالتکبیر حین یسجد) لاندې تیر شوي دي. (۳)

[۳۲۰۷]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَسْمَاءَ هُوَ ابْنُ أَخِي جَوْرِيَةَ، حَدَّثَنَا جَوْرِيَةُ بْنُ أَسْمَاءَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيْبِ، وَأَبَا عُبَيْدٍ، أَخْبَرَاهُ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يُرْحَمُ اللَّهُ لَوْ طَالَ لَقَدْ كَانَ يَأْوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ، وَلَوْ لَبِثْتُ فِي السِّجْنِ مَالِيكَ يَوْسُفَ، لَمْ أَتَانِسِ الدَّاعِيَ لِأَجْبَتُهُ» [ص ۳۹۵] [ر: ۳۱۹۲] (۴)

ترجمه: حضرت ابو هريره رضي الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائيلى دي الله پاک دي په لوط عليه السلام باندي رحم او کړې هغه د بهترين رکن پناه اخستل غوښتل اوزه خو که چرې د يوسف عليه السلام په شان دومره موده په قید کښې پاتې شوي وي او بيا څوک راغوښتونکې راغلي وي نور به هغه سره تلم.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: ددوی تذکره ماقبل کښې تیره شوي ده. (۵)

جویریة بن اسماء: دا جویریة بن اسماء بن عبید ضبعی ده. (۶)

مالک: امام مالک بن انس رضي الله عنه مراد دي. (کشف الباری: ۸۰/۲)

سعید بن المسیب: ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل) لاندې تیره شوي ده. (۷)

أبو عبید: دا سعد بن عبید مدنی مولى عبدالرحمن بن ازهر رضي الله عنه دي. (۸)

شرح حدیث

امام محی السنن رحمته الله فرماني چه نبی کریم صلى الله عليه وسلم حضرت یوسف د صبر او تحمل غوندي عظیم اوصاف سره متصف کړې دي دکوم وجه چه داده چه کله یو گناهکار سړی ته د قید او بند تکلیفونه برداشت کولوسره د آزادنی پروانه ملاویرې نو هغه کوشش کوی چه زر نه زر هغه د دغه قیدنه بهراوخی نو یو بی گناه سړی به یقینا د دغه

(۱) إرشاد الساری: ۳۲۰/۷.

(۲) عمدة القاری: ۳۸۴/۱۵.

(۳) إرشاد الساری: ۳۲۰/۷.

(۴) مرتخریجه فی کتاب احادیث الانبیاء فی باب قوله تعالی: (وَتَبَيَّنَهُمْ عَنْ ضَلَالٍ أُرْهِمًا) رقم: ۳۳۷۲.

(۵) کتاب الجمعة باب فضل الفسل بعد الجمعة رقم: ۸۷۷.

(۶) کتاب الفسل باب الجنب يتوضأ ثم ينام رقم: ۲۸۰.

(۷) كشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۸) کتاب الصوم باب صوم يوم الفطر رقم: ۱۹۹۰.

رومی سړی په نسبت ډیر زیات د دې خبرې کوشش کوی چه هغه د دې قید نه بهر کړې شی. لیکن حضرت یوسف علیه السلام سره د بې گناه کیدو هم د آزادنی پروانه ملاویدونه پس تادی اونه کړه بلکه پیغام رسونکی ته نی او نیل لار شه اول د بادشاه نه دهغه بنحو د حال پوښته او کړه نور اشه چا چه خپل لاسونه پرې کړې وو. د حضرت یوسف علیه السلام مقصد په دې خبره باندې حجت قائمول وو چه بادشاه هغه د یوې اوږدې مودې پورې بې خایه په قید کښې ساتلو سره د ډیر ظلم او بې انصافنی سلوک کړې دې.

بل د نبی کریم صلی الله علیه و آله د حضرت یوسف علیه السلام په شان کښې د تعریف جملې ارشاد کول علی سبیل التواضع وو داسې هیڅ کله نه وه چه که حضور پاک وې نو د تادنی مظاهره به نی کوله ځکه چه تواضع یو داسې وصف نه دې چه یو عظیم حقیر یا یو رفیع و ضیع یا دیو صاحب حق، حق باطل کوی بلکه تواضع یو داسې محمود صفت دې د کوم په وجه چه انسان ته یو اضافی فضیلت شرافت او منزلت حاصلیری. (۱)

په دې روایت کښې د حضرت یوسف علیه السلام مسجون کیدو طرف ته اشاره ده. یوڅو ابواب وړاندې په دې روایت باندې تفصیلی بحث شوی دې. بل ترجمه الباب سره نی مناسبت ښکاره دې.

[۳۲۰۸] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا ابْنُ فَضِيلٍ، حَدَّثَنَا حُصَيْنٌ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنِ مَسْرُوقٍ، قَالَ: سَأَلْتُ أَمْرُومَانَ، وَهِيَ أَمْرَأَةٌ، عَمَّا قِيلَ فِيهَا مَا قِيلَ، قَالَتْ: بَيْنَمَا أَنَا مَعَ عَائِشَةَ خَالِيسَتَانِ، إِذْ وَجَّحَتْ عَلَيْنَا امْرَأَةٌ مِنَ الْأَنْصَارِ، وَهِيَ تَقُولُ: فَعَلَّ اللَّهُ بِفُلَانٍ وَقَعَلَ، قَالَتْ: فَقُلْتُ: لِمَ؟ قَالَتْ: إِنَّهُ تَمَى ذِكْرَ الْحَدِيثِ، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: أَيُّ حَدِيثٍ؟ فَأَخْبَرْتَهَا. قَالَتْ: فَسَمِعَهُ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، فَخَرَّتْ مَغْشِيًا عَلَيْهَا، فَمَا أَفَاقَتْ إِلَّا وَعَلَيْهَا تَمَى بِخَافِضٍ، فَجَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «مَا هَذِهِ؟» قُلْتُ: حَسَى أَخَذْتَهَا مِنْ أَجْلِ حَدِيثٍ تُحَدِّثُ بِهِ، فَقَعَدَتْ فَقَالَتْ: وَاللَّهِ لَئِنْ حَلَفْتُ لَا تُصَدِّقُونِي، وَلَئِنْ اِعْتَدَرْتُ لَا تُعَذِّبُونِي، فَمَثَلِي وَمَثَلُكُمْ كَمَثَلِ يَعْقُوبَ وَبَنِيهِ، قَالَ اللَّهُ الْبُشْتَعَانُ عَلَيَّ مَا تَصِفُونَ، فَأَنْصَرَكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ مَا أَنْزَلَ، فَأَخْبَرْتَهَا، فَقَالَتْ: بِحَمْدِ اللَّهِ لَا يَحْتَدِ أَحَدٌ [ص ۳۹۷] [ر: ۲۴۵۳] (۲)

تراجم رجال

محمد بن سلام: دامحمد بن سلام سلمی بیکندی رضی الله عنه دې د دوی تذکره (کتاب ایمان باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: انا علیکم باللہ، لاندې تیره شوی ده. (۳)

ابن فضیل: دامحمد بن فضیل بن غزوان ضبی کوفی رضی الله عنه دې. (۴)

حسین: دا حسین بن عبد الرحمن رضی الله عنه دې. (۵)

(۱) ارشاد الساری: ۳۰۶-۳۰۷/۷.

(۲) والحديث أخرجه البخاری أيضاً فی المغازی باب حدیث الإفک..... وفی تفسیر سورة یوسف باب: (قَالَ بَل سَأَلْتُ لَكُمْ أَنْفُسَكُمْ أَمْرًا) وفی تفسیر سورة النور باب قول الله تعالی: (وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَدَحْمَتُهُ) جامع

الأصول: ۲۷۷/۲ رقم الحدیث: ۷۳۰.

(۳) کشف الباری: ۹۲/۲.

(۴) کشف الباری: ۳۱۸/۲.

(۵) کتاب مواقیب الصلاة باب الأذان بعد ذهاب الوقت رقم: ۵۹۵.

شقیق: دا ابورائل شقیق بن سلمه رضی اللہ عنہ دی کشف الباری: ۵۵۹/۲.

سألت أمرومان وهي أم عائشة..... مسروق وانی چه ما دام رومان نه چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا موروه دهغه بهتان د حال تپوس او کړو کوم چه په حضرت عائشه رضی اللہ عنہا پورې تړلې شوې وو. نو ام رومان او وئیل چه زه او عائشه رضی اللہ عنہا ناست وو چه دې وخت کښې یوه انصاری ښځه راغله وئې وئیل چه الله تعالی دې فلانکې سرې دې نه مسطح بن اثانه مراد دې غرق کړی او غرق ئی کړو. ما وئیل ولې؟ (دهغه څه قصور دې) هغې او وئیل چه هم دې سرې (دخان) نه خبره مشهوره کړه. عائشه رضی اللہ عنہا تپوس او کړو (آی حدیث؟) کومه خبره؟ کله چه هغې هغه خبره او خودله نو حضرت عائشه رضی اللہ عنہا او وئیل دا خبره ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ او رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هم اوریدلې ده؟ هغه ښځې وئیل او اوریدلې ده. دې اوریدو سره عائشه رضی اللہ عنہا بې هوشه پریوتله. کله چه هوش کښې راغله نو د رچیدو تبه ئی وه. بیا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تشریف راوړو. حضور پاک تپوس او کړو دې (عائشه رضی اللہ عنہا) باندي څه اوشو؟ ام رومان وانی ما او وئیل چه دې هغه خبره واوړیده کومه چه ددې باره کښې وئیلې شوې ده نو تبه پرې راغله. بیا عائشه رضی اللہ عنہا پاسیده او کیناسته او وئې ویل (والله لئن حلفت لاتصدقونی، ولئن اعتذرت لاتعذرونی فمتلی ومثلکم کمثل یعقوب وبنه، فالله المستعان علی ماتصفون) په خدائی چه که زه قسم هم او خورم نو تاسو به زما تصدیق اونه کړئ او که چرې زه عذر پیش کړم نو تاسو به زما عذر اونه منئې زما او ستاسو حالت د یعقوب رضی اللہ عنہ او د هغه د خامنو په شان دې (په دې کښې د صبر طرف ته اشاره ده چه د صبر نه علاوه بل څه کیدې شی؟) ستاسو په دې خبرو باندي هم الله تعالی مددگار دې.

ام رومان وانی چه دا خبرې اترې اوریدونه پس رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تشریف یوړو. بیا الله تعالی د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په براعت کښې د سورت نور) کوم آیات چه نازلول غوښتل نازل ئی کړو. په دې موقع باندي حضرت عائشه رضی اللہ عنہا او وئیل (بمده الله لا یحمد احد) د الله تعالی شکر دې بل د چا نه.

حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: کتاب المغازی کښې د غزوة بنی المطلق لاندې دا روایت تفصیل سره راخی. په دې روایت کښې حضرت عائشه رضی اللہ عنہا د صبر تلقین کولو سره د حضرت یوسف علیه السلام سره دهغه د رونرو خراب سلوک او د حضرت یعقوب رضی اللہ عنہ د صبر او تحمل ذکر کړې دې. امام بخاری رضی اللہ عنہ د روایت هم دې حصې ته اشاره کړې ده او هم دغه مقام یعنی (متلی ومثلکم کمثل یعقوب وبنه) ترجمه الباب سره مناسبت لری. (۱)

[۲۲۰۹] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنِ ابْنِ هِشَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ: أَنَّهُ سَأَلَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَرَأَيْتَ قَوْلَهُ: (حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا) أَوْ كَذَّبُوا؟ قَالَتْ: «بَلْ كَذَّبَهُمْ قَوْمُهُمْ» [ص: ۱۵۱]، فَقُلْتُ: وَاللَّهِ لَقَدْ اسْتَيْقَنُوا أَنَّ قَوْمَهُمْ كَذَّبُوهُمْ، وَمَا هُوَ بِالظَّنِّ، فَقَالَتْ: «يَا عُرْوَةُ لَقَدْ اسْتَيْقَنُوا بِذَلِكَ»، قُلْتُ: فَلَعَلَّهَا أَوْ كَذَّبُوا، قَالَتْ: «مَعَادَ اللَّهِ، لَمْ تَكُنِ الرُّسُلُ تَظُنُّ ذَلِكَ بِرَبِّهَا، وَأَمَّا هَذِهِ الْآيَةُ، قَالَتْ: هُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ، الَّذِينَ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَصَدَّقُواهُمْ، وَطَالَ عَلَيْهِمُ الْبَلَاءُ، وَاسْتَأْخَرَهُمُ النَّصْرُ، حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَتْ مِنْ كَذَّبَهُمْ مِنْ قَوْمِهِمْ، وَظَنُّوا أَنَّ أَتْبَاعَهُمْ

كَذَّبُوهُمْ، جَاءَهُمْ نَجْمُ اللَّهِ" قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: " { اسْتَيْسُوا } [يوسف: ٨٠] اسْتَفْعَلُوا، مِنْ يَسْتُ مِنْهُ مِنْ يُوسُفَ، { لَا تَيْسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ } [يوسف: ٨٤] مَعْنَاةُ الرَّجَاءِ" [ص ۳۹۹] (۱)

ترجمه: حضرت عروه رضی اللہ عنہ نه روایت دی چه هغه د سیده عائشه رضی اللہ عنہا نه سوال او کړو چه د قرآن کریم آیت (حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَى الرَّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كَذَّبُوا) کذبوا کښې زال تشدید سره دې که تخفیف سره؟ حضرت عائشه رضی اللہ عنہا او فرمانیل چه د حضرت انبیاء کرامو قومونو د هغوی تکذیب کړې دې لهذا قرابت تشدید سره دې. حضرت عروه رضی اللہ عنہ او وئیل چه پیغمبر انوته خود دې خبرې یقین وو چه د هغوی د قوم والو د هغوی تکذیب کړې دې بیا د ظن څه مطلب دې؟ دا څو صحیح نه معلومیرې کیدې شی چه آیت تخفیف سره وې. سیده عائشه رضی اللہ عنہا او فرمانیل معاذ الله پیغمبر انو گمان نه وو کړې چه هغوی ته دروغ وئیلې شوی دی بلکه حقیقت دادې چه دا آیت د انبیاء کرامو د متبعینو سره متعلق دې چه په الله باندې ایمان راوړلې د حضرت انبیاء کرامو تصدیق نې کړې او په هغوی باندې د یوې اوږدې مودې پورې امتحانونه راتلل اود الله تعالی په امداد راتلو کښې تاخیر او شو تردې چه حضرت انبیاء کرام د خپل قوم دمکذبین نه بالکل ناامیده شو اود متبعین باره کښې نې دا گمان کیدلو چه چرته د تاخیر نصرت د وجې نه هغوی هم تکذیب اونه کړې، نو بیا د الله تعالی امداد اونصرت نازل شو.

تراجم رجال

په سند کښې ذکر شوی د ټولو روا تو احوال تیر شوی دی. او په دې روایت باندې به تفصیلی بحث انشاء الله کتاب التفسیر کښې کوو. (۱)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د دې مناسبت دادې چه (حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَى الرَّسُلُ) تعلق سره د دې چه د حضرت یوسف علیه السلام واقعه سره نه دې لیکن بهر حال د سورت یوسف آیت دې په دې وجه دا دلته ذکر کړې شو. دویمه وجه داهم کیدې شی چه کله یوسف علیه السلام په جیل کښې وو او هلته دوو کسانو خوب لیدلې وو او یوسف علیه السلام د هغې تعبیر خود لې وو نو چه کوم سرې ژوندې بیج شوي وو هغه ته ئی وئیلې وو ته د بادشاه په مخکښې زما ذکر او کړه لیکن اووه کاله تیر شو او هغه ذکر اونه کړو. په دې سره په یوسف علیه السلام باندې یو د ناامیدنی کیفیت شروع شو. په دې وجه (حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَى الرَّسُلُ) سره د دې چه د یوسف علیه السلام باره کښې نه دې نازل شوې خو د دې کیفیت سره هغه خامخا مخ شوې دې په دې وجه ئی دا آیت د حضرت یوسف علیه السلام په قصه کښې بیان کړو. (۲)

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: (اسْتَيْسُوا) افْعَلُوا، مِنْ يَسْتُ (مِنْهُ) مِنْ يُوسُفَ. (وَلَا تَيْسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ) مَعْنَاةُ الرَّجَاءِ. [٤٤١٨، ٤٢٥٢] ٤٤١٩

ابو عبد الله د امام بخاری رحمته الله علیه کنیت دې. لفظ (استيسوا) په آیت کښې وارد شوي دې امام بخاری رحمته الله علیه د دې وزن خودل غواری. په ډيرو نسخو کښې (افعلوا) په خانی (استفعلوا) اوراجح هم دغه دې. (۱)
استفعل (ثلاثي مزید فيه) دلته د فعل مجرد په معنی کښې دې. استفعال په وزن باندې د راتلو مطلب دانه دې چه په دې کښې د طلب معنی پیدا شوه. چنانچه (یس) او (استیس) هم په یو معنی کښې مستعمل دې لکه (عجب

(۱) والحدیث أخرجه أيضاً فی تفسیر سورة القمر: (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ كَدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا لَا يَكُفْمُ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ) وفي تفسیر سورة يوسف: (حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَى الرَّسُلُ) جامع الأصول: ١٩٩/٢ رقم الحديث: ٤٧٥

(۲) او گورنی کشف الباری کتاب التفسیر ص: ٤٧

(۳) فتح الباری: ٥١٨/٨ إرشاد الساری: ٣٢٣/٧

(۴) فتح الباری: ٥١٨/٨ إرشاد الساری: ٣٢٣/٧

واستعجب و مستغروا مستغز و غیره په وزن کښې بدلون راتلونو باوجود هم په یو معنی کښې مستعمل دي. البته د سین اوتاء اضافه مبالغه دپاره ده. (۱)

(وَلَا تَأْتِسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ) [یوسف: ۸۷] مَعْنَاهُ الرَّجَاءُ: علامه عینی رحمته فرمائی چه امام بخاری رحمته د سورت یوسف پورته ذکر شوی آیت کښې لفظ روح معنی خودل غواړی چه روح د رجاء یعنی د امید په معنی کښې دي. (۲) قتاده رحمته وائی (أي: لا تأتسوا من رحمة الله) یعنی روح د رحمت په معنی کښې دي او مطلب دادې چه د الله تعالی د رحمت نه ناامیده کیرئې مه. (۳) هم د قتاده رحمته نه دویم قول نقل دي چه روح دلته د افضل په معنی کښې دي. (۴) علامه قسطلانی رحمته فرمائی چه مذکور حدیث په دې خبره باندي دلالت کوی چه حضرت عائشه رضی الله عنها به د تخفیف قرائت ناخوښه کولو دکوم وجه چه داوه د هغې په نیزد (ظنوا) ضمیر جمع حضرات انبیاء کرام علیهم السلام طرف ته راجع دي مگر صحیح خبره داده چه کیدې شی قرائت د تخفیف حضرت عائشه رضی الله عنها ته رسیدلې نه دي گنی دکوفیین په نیز قرائت تخفیف ثابت شوي دي. البته د قرائت تخفیف په صورت کښې به دا توجیه کولې شی چه (ظنوا) ضمیر جمع مرسل الیهم طرف ته راجع دي او مرسل الیهم ذکر ماقبل کښې (کیف کان عاقبة الذين من قبلهم) لاتدي تیر شوي دي. اودا هم وئیلی شی چونکه رسل د مرسل الیهم متقاضی دي په دې وجه مرسل الیهم تذکره په رسل کښې ضمناً موجود ده او داسی د (ظنوا) ضمیر جمع مرسل الیهم طرف ته راجع گرځولې کیدې شی او اوس به د آیت مفهوم داشی چه خلقو دا گمان او کرو چه انبیاء کرام علیهم السلام هغه خلقو ته کومی دعوت او وعید په حواله سره خبرې کړی دی هغه ټولې دروغ دي.

بل یو توجیه داهم کیدې شی چه د (ظنوا) ضمیر جمع نه مراد مرسل الیهم دي اود انهم ضمیر نه مرسل مراد دي اومفهوم دادې چه خلقو دا گمان کول شروع کړو چه انبیاء علیهم السلام سره دهغوی د نصرت د دروغو وعده کړې شوي ده. (۵)

[۲۲۱۰] - أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «الكَرِيمُ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ يُوسُفُ بْنُ يَعْقُوبَ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» [ص ۴۰۲] [ز: ۳۲۰۲] (۶)

ترجمه: ابن عمر رضی الله عنهما د نبی کریم صلی الله علیه و سلم نه روایت کوی چه عزت دار د عزت دار خوی دعزت دار نمسی او دعزت دار غرنمسی یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم علیهم السلام دي.

(۱) إرشاد الساری: ۳۲۳/۷.

(۲) عمده القاری: ۳۸۸/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۵۱۸/۸.

(۴) إرشاد الساری: ۳۲۳/۷.

(۵) إرشاد الساری: ۳۲۲-۳۲۳/۷.

(۶) مرتخریجه فی نفس الكتاب تحت باب: (أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ النَّوْتُ) رقم: ۳۳۸۲.

تراجم رجال

عمدة: دا ابوسهل عبده بن عبد الله بن عبده الخزاعی الصفار رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب من أعاد الحديث لئلا) لاتدی تیره شوې ده. (۱)

عبد الصمد: دا عبد الصمد بن عبد الوارث بن سعید تمیمی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب من أجاب النخبة بأخارة الهد والرأس) لاتدی تیره شوې ده. (۲)

عبد الرحمن: دا عبد الرحمن بن عبد الله بن دينار العدوی رضی اللہ عنہ دی. (۳)

عن ایبه: دی نه ابو عبد الرحمن عبد الله بن دينار قرشی عدوی رضی اللہ عنہ مراد دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا أو أنانا) لاتدی تیره شوې ده. (۴)

شرح هدیث: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد مبارک (الکریم ابن الکریم) کلام موزون او قافیہ بند کیدو و وجی نه د آیت مذکوره (وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ) منافی او متضاد نه دی ځکه مقصد د آیت قصد او ارادتا د شعر و نیلو نفی کوی. خو دغه مذکوره بالا موزون کلام اتفاقی دی. دغه شان د آیت مبارک مقصد صنعت شعر نفی کوی چه مونږ حضور پاک ته د شعر فن نه دی ورخودلی اودا یو نیم خل کلام موزون صادر کیدل منافی نه دی. (۵)

د ابن عمر رضی اللہ عنہما مذکوره روایت (باب: «أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ»)، لاتدی شاته تیر شوې دی او ترجمه الباب سره ددی مناسبت واضح دی.

۲۲- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ

أَرْحَمُ الرَّحِيمِينَ﴾ / الأنبياء: ۸۳.

د ترجمه الباب مقصد: ددی باب لاتدی امام بخاری رضی اللہ عنہ د حضرت ایوب رضی اللہ عنہ د صبر او تحمل بیان کول غواری. (۱)

د حضرت ایوب رضی اللہ عنہ باره کسبې اختلاف دی چه د هغه تعلق دکوم خاندان سره دی. بعض مؤرخینو په نیز بنی یقطان نه او بعض د بنی ادوم نه خودلی دی. راجح دا دی چه د هغوی تعلق بنی ادوم سره دی. دا د عربو قبیله ده په دی لحاظ سره حضرت ایوب رضی اللہ عنہ عرب دی او مؤرخینو ټول اقوال هم د دوی په عرب کیدو باندي متفق دی.

د مشهور قول مطابق ایوب رضی اللہ عنہ د اسحاق بن ابراهیم رضی اللہ عنہ د نسل نه دی او د هغوی سلسله د نسب سره متعلق صرف دومره خبره صحیح ده چه د هغوی د پلار نوم امص وو. (۲) د مور سلسله نسب متعلق حافظ ابن عساکر رضی اللہ عنہ وانی چه ایوب رضی اللہ عنہ د حضرت لوط رضی اللہ عنہ نمسی دی او د هغه په پلار حضرت ابراهیم رضی اللہ عنہ باندي ایمان راوړلی

(۱) کشف الباری: ۵۷۶/۳.

(۲) کشف الباری: ۴۷۷/۳.

(۳) کتاب الوضوء باب إذا اشرب الكلب في إناء أحدكم فليغسله سبعا رقم: ۱۳۲.

(۴) کشف الباری: ۳/۱۲۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۸۱/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۸۸/۱۵.

(۷) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

وو (۱) قاضی بیضاوی رحمته فرمائی چه هغه لیاقت بنت یعقوب ماخیر بنت میشا بن یوسف یا رحمت بن افرانیم بن یوسف خوی دی (۲)

د دې اقوالو په رنزا کښې حضرت ایوب علیه السلام زمانه د حضرت موسی علیه السلام نه وړاندې او د حضرت یوسف علیه السلام نه پس ده امام بخاری رحمته په تاریخ باندې هم اجتهادی نظر لری هم دغه رجحان د هغوی هم معلومیرې په دې وجه هغه د حضرت ایوب علیه السلام تذکره د حضرت یوسف علیه السلام نه پس او حضرت موسی علیه السلام نه وړاندې کړې ده (۳)

وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ..... یعنی ایوب علیه السلام یاد کړه کله چه هغه خپل رب ته آواز او کړو چه زه مصیبت راگیر کړې یم او ته د مهربانو نه لونی مهربان ئی. ایوب علیه السلام د ډیرو سختو او صبر آزما حالاتو نه تیر شوی. هغه سره ډیر زیات مال او دولت وو او د اهل و عیال نه هم ښه آسوده حال وو. بیا حالات ناخاپی بدل شو په سخت امتحان او ازیمبت کښې راگیر کړې شو. مال او متاع هغه هر څه غرق شو، بال بیج ئی مړه شو. په بدنی لحاظ سره ښه روغ جوړ او صحیح او طاقتور وو نو بیانی صحت هم د رحم قابل شو. په تکلیف او بیمار و کښې راگیر شو. په دې حالاتو کښې هم حضرت ایوب علیه السلام د الله تعالی حمد او ثنا کوله. څه موده پس الله تعالی صحت ورکړو مال او دولت بال بیج ورکړې شو.

(أَرْكُضُ) / ص: ۴۲ / إضرب. (بِرَكُضُونَ) / الأنبياء: ۱۲ / يَعْدُونَ.

د جوړیدو د پاره الله تعالی حکم ورکړو چه (أَرْكُضُ بِرَجْلِكَ هَذَا مَغْسَلُ يَارِدٍ وَشَرَابٍ) په خپله خپه باندې لته اووه دا د لامبلو یخ خانی او د څکلو. ایوب علیه السلام د دغه صحت د چینی نه غسل او کړو او تروتازه او صحت مند شو (۴)

[۲۲۱۱] - حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يَيْنَمَا أَيُّوبُ يَغْتَسِلُ عُرْيَانًا، خَرَّ عَلَيْهِ رَجُلٌ جَرَادٍ مِنْ ذَهَبٍ، فَجَعَلَ يَمْسِي فِي ثَوْبِهِ، فَنَادَاهُ رَبُّهُ يَا أَيُّوبُ أَلَمْ أَكُنْ أَعْنَيْتَكَ عَمَّا تَرَى، قَالَ بَلَى يَا رَبِّ، وَلَكِنْ لَا غِنَى لِي عَنْ بَرَكَتِكَ» [ص ۴۰۵] [ر: ۲۷۵] (۵)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد الجعفی البخاری المسندی رحمته دی. د دوی تذکره (کتاب الإیمان باب أمور الإیمان) لاندې تیره شوي ده. (۶)

عبدالرازق: دا ابوبکر عبدالرازق بن همام الصنعانی رحمته دی. د دوی تذکره (کتاب الإیمان باب حسن إسلام المرء) لاندې تیره شوي ده. (۷)

معمر: دا ابو عمرو معمر بن راشد بصری رحمته دی. د دوی تذکره (کتاب العلم باب كتابة العلماء) لاندې تیره شوي ده. (۸)

(۱) فتح الباری: ۵۱۹/۸.

(۲) تفسیر البیضاوی: ۴۶۵/۶ سورة الانبیاء مع حاشیة الشهاب.

(۳) قصص القرآن، حصه دوم، ص: ۵۵۶-۵۵۵.

(۴) إرشاد الساری: ۳۲۴/۷.

(۵) مرتخریجه فی کتاب الفسل باب من اغتسل عربانا رقم: ۲۷۹.

(۶) کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۷) کشف الباری: ۴۲۱/۲.

همام: دا همام بن منبه بن کامل یمانی بصری رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم لاندی تیره شوی دد.)^(۱)

قوله: بینما ایوب یغتسل..... د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی ایوب رضی الله عنه یو وخت غسل کولو چه په هغه د سرورزو د ملخانو یوسیل راپریوتلو. ایوب رضی الله عنه موتی د کول او په کپره کښې کیخودل. الله تعالی ایوب رضی الله عنه ته آواز اوکړو (یا ایوب الما کن اغنتک عما یري؟) ای ایوب دا ته چه څه گوري ما ته ددی نه غنی نه نی جوړ کړې؟ ایوب رضی الله عنه عرض اوکړو (بلی یارب، لکن لاغنی لی عن برکتک، بيشکه زما ربه مگر ستا برکت (نعمتونو او نوازشات) نه څوک بې نیازه کیدی نه شی.

قوله: رجل: د راپه کسره او جیم سکون سره جماعت او سیل په معنی کښې استعمالیږي. (۲)
د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دا روایت ابن ابی حاتم رضی الله عنه په یو بل طریق سره روایت کړې دی. په هغې کښې دی چه رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمائی: (لما عاقى الله ایوب امطر علیه جراد من ذهب فجعل يأخذ به و يجعله في ثوبه. قال: فقبل له: یا ایوب اما تشم؟ قال یارب اومن بسم من رحمتک، یعنی چه کله الله تعالی حضرت ایوب رضی الله عنه ته صحت او عافیت ورکړو نو په هغه باندي د سرورزو ملخان راوړول. ایوب رضی الله عنه به په خپلو دواړو لاسونو کښې دا اخستل او په کپره کښې به نی اچول. ورته اوونیلې شو ای ایوب، آیا ته مریږې نه؟ ایوب رضی الله عنه او فرمائیل ای زما ربه ستا په رحمت باندي څوک خړوب کیدی شی؟ (۳)

حضرت ایوب رضی الله عنه په کومه بدنې بیماری کښې راگیر کړې شوې وو او د هغه واقعی څه تفصیلات دی؟ کوم چه په مذکوره روایت کښې بیان کړې شوي دی. په دې سلسله کښې مفسرینو حضراتو مختلف اسرائیلی روایات نقل کړي دی. امام بخاری رضی الله عنه د باب لاندی صرف یو روایت درج کړې دی بل څه روایت هغه ته د خپلو شرائطو سره نه دي ملاؤ شوي. خو حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی په کومو روایاتو کښې چه د ایوب رضی الله عنه قصه بیان کړې شوي ده په هغې کښې قابل اعتبار روایت هغه دي کوم چه ابن ابی حاتم رضی الله عنه او ابن جریر رضی الله عنه د نافع عن یزید عن عقیل عن الزهري عن انس په طریق سره نقل کړې دي. د روایت الفاظ دادی: (ان ایوب علیه السلام اتلی قلبک فی بلاء ثلاث عشرة سنة. فرفعه القرب والبعد الارجلین من اخوانه، فکانا یغدوان الیه ویروحان، فقال أحدهما للآخر: لقد أذنب ایوب ذنبا عظيما ولا لكشف عنه هذا البلاء، فذكرة الآخر لأیوب، یعنی: فحزن ودعا الله حينئذ فخرج لحاجته وأمسكت امرأته بيده، فلما فرغ أبطأت عليه، فأوحى الله إليه أن اركض برجلک، فضر ب رجله الأرض فنبعت عين فاعتسل منها فرج صوحا، فجاءت امرأته فلم تعرفه، فسأته عن ایوب فقال: إني أنا هو، وكان له أندران: أحدهما للقمح والآخر للشعير، فبعث الله له سمابة فأفرغت في أندر القمح الذهب حتى فاض، وفي أندر الشعير الفضة حتى فاض، (۴)
یعنی ایوب رضی الله عنه دیارلس کاله پورې په مصیبتونو کښې راگیر وو تردې چه دهغه ټول نیزدې اولرې رشته دارانو هغه پریخودو. البته دوه خپلوان به هغه له سحر او ماښام راتلل. یو ځل یوکس بل ته اوونیل، ایوب ضرور څه لویه گناه کړې ده گنی الله تعالی به دا مصیبت دهغه نه لرې کړې وې. دا خبره هغه بل حضرت ایوب رضی الله عنه ته اوخودله. ایوب رضی الله عنه ددی اوریدو سره خفه شو اوهم هغه وخت نی د الله تعالی نه دعا اوکړه. دې نه پس د حاجت دفع کولو دپاره لږو نوبی بی (سهاره ورکولو دپاره) دهغه لاس او نیولو. کله چه فارغ شو نو وحی نازل شوه چه په زمکه

(۱) کشف الباری: ۵۹۰/۲

(۲) کشف الباری: ۳۱۷/۴

(۳) النهاية لابن الأثير: ۶۴۱/۱ دار المعرفه.

(۴) إرشاد الساری: ۳۲۵/۲

(۵) فتح الباری: ۵۲۰/۸ صحیح ابن حبان وأخرجه فی صحیحہ: ۲۴۴/۵ فی کتاب الجنائز، ذکر الخیر الدال إلخ والحاكم فی المستدرک: ۶۳۶/۲-۶۳۵ کتاب تواریخ المتقدمین من الأنبياء والمرسلین رقم: ۱۴۱۵.

باندې په خپه لته اووهه. کله چه هغه لته اووهله نو د اویو چینه راوختو کیده. غسل نی اوکړو نو د صحت د چینی نه صحیح سلامت واپس راغلو. کله چه نی بی بی راغله نو هغې اونه پیژندی شو. او د ایوب علیه السلام باره کنبې نی هم دهغه نه تپوس اوکړو نو ایوب علیه السلام او فرمائیل (ای انا هو) هم زه هغه ایوب یم. ایوب علیه السلام سره لوبې د غنمو او یو د اوریسو وو. الله تعالی اوریخی راؤلیرلې کوم چه د غنمو هغه لوبې یا انبار د سرو زرو او د اوریسو هغه لوبې د سپینو زرو سره د ک په د که بدلې کړې

د حضرت مجاهد رضی الله عنه نه روایت دی چه د حقو تنکو بیماری د ټولو نه اول په حضرت ایوب علیه السلام باندې راغلې وه. حافظ ابن حجر رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دی چه ابلیس ملعون د حضرت ایوب علیه السلام بی بی له راغلو او هغې ته نی او وئیل چه که ایوب علیه السلام بغیر د بسم الله وئیلو نه څه خیز او خورلو نو تیک به شی. بی بی راغله او حضرت ایوب علیه السلام ته نی هم دغه خبره اوکړه. په کومې چه ایوب علیه السلام قسم او خورلو چه بی بی به سل کورې وهی. نو چه کله الله تعالی هغه له دې از مینست او امتحان نه خلاصې ورکړو نو ورسره د قسم د پوره کولو دپاره دا حکم هم ورکړو چه یو داسې بناخ واخله د کومې چه سل څوکې وی او دې بناخ باندې خپله بی بی په یوخل باندې اووهه نوستا قسم به پوره شی. (۱)

امام طبری رضی الله عنه فرمائی چه د ایوب علیه السلام د بی بی نوم لیا بنت یعقوب وو. (۲) په یو روایت کنبې دی چه بی بی هغه ته او وئیل (الاتدعوا لله ليعافك) ولی د الله تعالی نه دعا نه کوي چه هغه تاله شفا درکړي؟ ایوب علیه السلام جواب ورکړو چه او یا کاله خو ما د صحت په حالت کنبې تیر کړی. (أفلا أصبر سمن؟) نو آیا په دې امتحان باندې اووهه کاله صبر اونه کړم؟ (۳)

د راجح قول مطابق ایوب علیه السلام په دغه امتحان کنبې دیارلس کاله وو. (۴) د امام طبری رضی الله عنه روایت دی د ایوب علیه السلام ټول عمر ۹۲ کاله وو. حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی چه په دې حساب سره معلومه شوه چه ایوب علیه السلام د جوړیدونه پس صرف لس کاله ژوندې وو. (۵)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب کنبې دی: (رَبِّ أَنْبِيَاءِ النَّبِيِّينَ) خو ایوب علیه السلام په عاجزی او انکسارنی سره د الله تعالی په دربار کنبې درخواست اوکړو نو الله تعالی هغه ته په زمکه باندې د خپې وهلو حکم ورکړو. هغوی حکم پوره کړو په کوم سره چه د زمکې نه اوبه راوختو کیده. د دې نه پس هغوی په دې اوبو سره غسل اوکړو او د بیمارنی نه جوړ شو. چونکه آیت مبارک دی مضمون ته هم متضمن دی او په حدیث باب کنبې هم د حضرت ایوب علیه السلام د غسل کولو تذکره ده نو داسې په دې لحاظ سره دواړو کنبې مناسبت هم واضح کیږی. (۶)

۲۳- باب: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِذْ آتَاهُ رَبُّهُ الْوَحْيَ وَأَوْحَىٰ إِلَيْهِ أَنْ خُذِ الْعَصَاَ وَحَدِّثْ بِهَا بِالْحَيَاتِ وَالْحَيَاتِ يُعْطَىٰ الْعَصَاَ وَالْحَيَاتِ يُعْطَىٰ الْعَصَاَ﴾

وَأَذْكُرُ مِنْ جَانِبِ الظُّلُمِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا آخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا / مريم: ۵۱-۵۲.
يُقَالُ لِلْوَاحِدِ وَاللِّائِلَيْنِ وَالْحَيَاتِ لَيْ، وَيُقَالُ: ﴿خُلِّصُوا نَجِيًّا﴾ / يوسف: ۸۰. وَأَعْتَزَلُوا نَجِيًّا، وَالْحَيَاتِ لَيْ نَجِيًّا يُتَّقَا جُونَ.
﴿تَلَقَّفُ﴾ / الأعراف: ۱۱۷. تَلَقَّفُ.

(۱) فتح الباری: ۵۲۰/۸.

(۲) المصادر السابق.

(۳) فتح الباری: ۵۲۱/۸.

(۴) فتح الباری: ۵۳۱/۸، إرشاد الساری: ۳۲۴.

(۵) فتح الباری: ۵۳۱/۸.

(۶) عمدة القاری: ۲۸۳/۱۵.

د ترجمه الباب مقصد د دې باب لاندې امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت موسی عليه السلام او حضرت هارون عليه السلام تذکره کول غوړي او دا خودل غوړي چه حضرت موسی عليه السلام د الله تعالی خوښ کړې شوي پیغمبر وو او هغه ته الله تعالی سره دکلام کولو شرف هم حاصل شو. والله اعلم. (۱)

دا ټول آیاتونه د کریمه په روایت کښې دي خود ابوذر په روایت کښې نجیاً پورې مذکور دي. (۲) د موسی عليه السلام د نسب سلسله داده: موسی ابن عمران بن لاهب بن عازر بن لاولی بن یعقوب عليه السلام دا سلسله د نسب په اتفاق سره صحیح ده او په دې کښې هیڅ اختلاف نشته دي. (۳)

امام سدی رحمته الله علیه په مختلف اسانیدوسره دا روایت نقل کړې دي چه فرعون په خوب کښې یو اور اولیدلو چه د بیت الله نه راوتلوسره وړاندې کیږي مصر او د قبائل قبط ټولې ښاري او کلی نی او سوزول خود بنی اسرائیلو مکانات محفوظ پاتې شو. سترگې کولاییدوسره فرعون د مملکت ټول ساحران راوغوښتل او خپل خوب نی ورته بیان کړو. هغوی دا تعبیر او خودلو چه د بنی اسرائیل په خاندان کښې به یو ماشوم پیدا کیږي د چا په لاس چه به دمصر بریادی کیږي. په دې باندې فرعون د بنو اسرائیل په خاندان کښې پیدا کیدونکي هر یو ماشوم د قتل کولو حکم ورکړو. کله چه موسی عليه السلام پیدا شو نو الله تعالی د هغه د مور په زړه کښې دا خبره واچوله چه فی الحال ته ده ته پښی ورکوه خوچه کله تاته ویره پیدا شی بس دې درباب کښې او غورزوه. په روایت کښې دي چه څه موده د موسی عليه السلام مور هغه له پښی ورکول کله چه هغی ته ویره پیدا شوه نو هغه نی په یو تابوت کښې کیخودو په سمندر کښې او غورزولو او رښی چه تابوت سره تړلې شوې وه نی په خپل لاس کښې اونیوله یو ورځ ترې نه رښی هیره شوه نو تابوت او بولارو یوو. تردې چه تابوت د فرعون دکور په دروازه اودریدو. گاونډیانو چه اوکتلو نو هغه نی اوچت کړو او د فرعون ښځې له نی راوړلو. کله چه هغې تابوت کولو کړو ماشوم نی اولیدلو نو د ماشوم په حسن او جمال باندې ویره متاثره شوه. ښځې فرعون ته درخواست او کړو چه دا ماشوم ماته هبه کړه. فرعون هبه کړو نو د هغه ښځې د حضرت موسی عليه السلام پالنه او کړه. (۴)

(وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِذْ كَانَ مُخْلَصًا): د آیت ترجمه ده او د موسی عليه السلام هم ذکر او کړني هغه بیشکه د الله تعالی خاص کړې شوي (بنده) وو او هغه رسول هم وو او مونږ هغه ته دکوه طور د بنی طرف نه اواز او کړو او مونږ هغه ته د راز خبرې کولو د پاره مقرب جوړ کړو.

مناجات راز او د غوږ خبرو ته وائی او چاته چه د راز خبره او کړې شی هغه ته نجی ونیلی شی. امام بخاری رحمته الله علیه او فرمائیل چه دغې اطلاق مفرد تشنیه او جمع دریاوړو باندې کیږي.

وَيُقَالُ: (خَلَّصُوا نَجِيًّا) الخ: آیت مبارک داسې دي (فَلَمَّا اسْتَمْتُوا مِنْهُ خَلَّصُوا نَجِيًّا) امام بخاری رحمته الله علیه د (خَلَّصُوا نَجِيًّا)

تفسیر (اعلوا نجيًا) سره کړې یعنی چه کله د یوسف عليه السلام روڼه د حضرت یوسف عليه السلام نه د خپل روڼ د راخلاصی نه ناامیده شو نو جدا شو او خپل مینځ کښې نی مشوره او غوږ کښې خبرې او کړې امام زجاج رحمته الله علیه فرمائی مطلب دادې چه د یوسف عليه السلام روڼه جدا شو او خپل مینځ کښې په دې سلسله کښې مشوره او کړه چه پلار له تلو سره به د روڼه باره کښې څه جواب ورکوو. (۵) دا آیت امام بخاری رحمته الله علیه د ماقبل د تاکید د پاره ذکر کړې دي چه لفظ نجی

(۱) عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

(۲) فتح الباری: ۵۲۱/۸ عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۵۳۱/۸.

(۴) فتح الباری: ۵۲۱/۸.

(۵) عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

اطلاق په جمع باندې هم کیږي او تاکید داسې دې چې په آیت مبارک کښې (نجماً) متاجین د (جمع) په معنی کښې دې. (۱)

وَالْحَجِيمَةُ الْحَجِيَّةُ: مطلب دادې چې کله د نهي نه مفرد مراد واخستې شی نو په دغه صورت کښې انجمة د جمع په توګه باندې استعمالول جائز دی. (۲)

۲۴ - باب: ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ -

إِلَى قَوْلِهِ - مُسْرِفٌ كَذَّابٌ﴾ / غافر: ۲۸.

دا د سورت مؤمن آیت دې په دې سره امام بخاری رحمته الله علیه د هغه واقعہ طرف ته اشاره کړې ده چې په آل فرعون کښې یو بهادر ځوان د حضرت موسی عليه السلام په رسالت باندې ایمان راوړلې وو. هغه د خپل ایمان راز چاته ښکاره کړې نه وو. لیکن فرعون د موسی عليه السلام د قتل کولو اراده او کړه نو دا بهادر ځوان په ښکاره باندې د موسی عليه السلام مدافعت او حمایت دپاره او اودریدو پوره آیت دادې ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا بُصِّصْكُمْ تَعِصُ الَّذِينَ يَبْغُونَكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ﴾ یعنی: او د فرعون د ځانګندنه یو مؤمن سړی چې خپل ایمان به نې پټولو او ونیول: آیا ته په دې وجه یو سړی قتل کول غواړې چې هغه دا وائی زما رب خوبس الله دې حالاتکه هغه تاسو له د خپل رب د طرف نه ښکاره نشانې راوړلې راغلې دې او که هغه دروغڅښ وې نو د هغه دروغ به هم په هغه باندې پریوخی او که چرې هغه رښتونی دې نو د هغه د الله تعالی عذاب او سزا، نه به ضرور تاسو ته رسیږي د کوم چه وعده کوی. الله تعالی داسې سړی ته هدايت نه ورکوي چه د حدنه زیاتې کونکې او لونی دروغڅښ دې.

دې سړې د موسی عليه السلام د معجزاتو نه متاثر کیدو سره ایمان راوړلې وو. مفسرین حضرات فرمائی داد فرعون د تره ځونی وو. هغه خپل ایمان په راز کښې ساتلې وو او کله چه د موسی عليه السلام د قتل اراده او کړې شوه نو هغه په ډیر حکیمانه او ښکلې طریقه سره فرعون ته خپله معاندانه لار پریخودو او د موسی عليه السلام د قتل نه د منع کیدو تلقین او کړو. هغه په فرعون باندې تعریض او کړو او د موسی عليه السلام د جلالت شان بیانولو سره او ونیول چه الله تعالی موسی عليه السلام ته ښکاره نشانې او معجزات ورکړي دی او الله تعالی چه کوم بنده ته معجزات ورکوي هغه هیڅ کله مسرف او کذاب نه شی کیدی. نتیجه دا شوه چه موسی عليه السلام کاذب نه دې مطلب دادې چه فرعون مسرف دې او کذاب هم دې چه د الوهیت دعوی کوی. کوم سړې چه داسې باطل عقیده لري الله تعالی هغه ته هدايت نه ورکوي بلکه هغه بربادوی. (۳)

قوله: تَلَقَفَ: تَلَقَفَ: ددې لفظ نه مقصود د سورت اعراف آیت ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلَقَفُ مَا

بَأْفِكُونٌ﴾ طرف ته اشاره ده. په آیت کښې ذکر لفظ (تلقف) تفسیر ابو عبیده رضی الله عنه (تلقف) سره کړې دې یعنی نورنی جوړول. ښکاره دې وی چه (تلقف) اضافه په نسخ متد اوله هندی، فتح الباری، عمدة القاری او ارشاد الساری وغیره کښې ذکرده. شرح کرمانی کښې دا اضافه موجود نه ده. (۴)

(۱) عمده القاری: ۲۸۴/۱۵.

(۲) ارشاد الساری: ۳۲۶/۷.

(۳) ارشاد الساری: ۳۲۶/۷.

(۴) الكنز المتواری: ۳۳۴/۱۳.

دغه شان شرح کرمانی او ارشاد الساری به نسخو کنبی ددی اضافی نه پس دا اضافه هم ذکر ده. (وقال رجل مؤمن من آل فرعون یکتوم..... مسرف کذاب، خود فتح الباری به نسخه کنبی د باب اضافه موجود نه ده البته آیت مذکور دی او په عمده القاری کنبی دا پوره اضافه مذکور نه ده بلکه حافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته به نسخو کنبی دامکمل اضافه یعنی (باب: وقال رجل مؤمن، الخ، د وړاندې باب نه پس راخی ^(۱))

[۳۲۱۲]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَقِيلٌ، عَنِ ابْنِ شَهَابٍ، سَمِعْتُ عُرْوَةَ، قَالَتْ: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: "فَرَجَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى خَدِيجَةَ يَرْجُفُ فَوَادَةٌ، فَأُتِلَتْ بِهِ إِلَيَّ [ص: ۱۵۲] وَرَقَّةُ بْنُ نُوفَلٍ، وَكَانَ رَجُلًا تَنَصَّرَ، يَقْرَأُ الْإِنْجِيلَ بِالْعَرَبِيَّةِ، فَقَالَ وَرَقَّةُ: مَاذَا تَرَى؟ فَأَخْبَرْتُهُ، فَقَالَ وَرَقَّةُ: هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى مُوسَى، وَإِنْ أَدْرَكْتَنِي يَوْمَئِذٍ أَنْصُرَكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا" النَّامُوسُ: صَاحِبُ السِّيرِ الَّذِي يُظْلِعُهُ بِمَا يَسْتُرُهُ عَنْ غَيْرِهِ" [ص ۴۱۳] ^(۲)

تراجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا ابو محمد عبدالله بن يوسف تيسی کلاعی رحمته دی ددوی تذکره (کتاب العلم باب بلم العلم الشاهد والغائب، لاتدی تیره شوی ده. ^(۳))

الليث: دا ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رحمته دی ^(۴)

عقيل: دا عقيل بن خالد بن عقيل ايلي رحمته دی ددوی تذکره (کتاب العلم باب فضل العلم لاتدی تیره شوی ده ^(۵))

ابن شهاب: ددوی تذکره (بدء الوحي، لاتدی تیره شوی ده. ^(۶))

عروة: دا عروة بن زبير بن عوام رحمته دی ددوی تذکره (کتاب الايمان باب أحب الدين إلى الله أدومه، لاتدی تیره شوی ده. ^(۷))

قوله: قالت عائشة: فرجع النبي صلى الله عليه وسلم إلى خديجة..... الخ په رسول اکرم

ﷺ باندې دټولو نه اول وحی دا نازل شوه: (اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ۝) حضرت عائشه صديقه رضيها فرماني چه کوم وخت رسول اکرم ﷺ دا آياتونه واخستل او حضرت خديجه رضيها له راوایس شو نو د حضور پاك زړه درزیدو. حضرت خديجه رضيها حضور پاك خان سره كړو او ورقه بن نوفل له راغلل چه دهغې د تره خوئی وو. هغه د جاهليت په زمانه كنبې نصرانی شوې وو او انجيل به نې په عربی ژبه كنبې

^(۱) الكنز المنواری: ۳۳۴/۱۳ عمده القاری: ۲۸۴/۱۵ فتح الباری: ۵۲۲/۸-۵۲۱ شرح الكرمانی: ۴۲-

۴۲/۱۴ ارشاد الساری: ۳۲۶/۷.

^(۲) مرتخریجه فی بدء الوحی، تحت الحدیث الثالث.

^(۳) كشف الباری: ۱۱۳/۴.

^(۴) كشف الباری: ۱۱۳/۴.

^(۵) كشف الباری: ۳۲۴/۱.

^(۶) كشف الباری: ۴۵۵/۳.

^(۷) كشف الباری: ۳۲۶/۱.

لوستلو. ورقة در رسول اکرم ﷺ نه تپوس او کړو ته څه وینی؟ حضور پاک او خودل. ورقه او ونیل داهم هغه رازدان دې کوم چه الله تعالی په موسی علیه السلام باندې را کوز کړې وو. که چرې ستا ورڅې ماته ملاؤ شوې نوزه به ستا زیر دست امداد کوم.

النَّمُوسُ: صَاحِبُ البَيْتِ الَّذِي يُطْلَعُهُ بِمَاسْتَرَةٍ عَنْ غَيْرِهِ. [ر: ٣]
 دا جمله د امام بخاری رحمه الله کلام دې په کوم کښې چه هغه د ناموس معنی بیان کړې ده. امام بخاری رحمه الله فرماینلی چه ناموس داسې رازدان ته وانی چه بل چاته د راز خبر ورکوی کوم چه هغه د نورو نه پتوی. (١)
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د دې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت (هذا الناموس الذي أنزل الله على موسى عليه الصلاة والسلام كنيه دې په دې معنی چه دواړو کښې د حضرت موسی علیه السلام تذکره ده. (٢)

٢٥- باب: قَوْلِ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَهَلْ أُنْتِكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا-

إِلَى قَوْلِهِ- بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾ / طه: ٩-١٢.

(أُنْتِ) / طه: ١٠: أَبْهَرْتُ.

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: الْقُدْسُ: الْمُبَارَكُ، طُوًى: إِسْمُ الْوَادِي. (سَيَّرْتَهَا) / طه: ٢١: حَالَتَهَا. وَالنُّهَى النَّحْيُ. (بِمَلِكِنَا) / طه: ٨٧: بِأَمْرِنَا. (هُوَى) / طه: ٨١: حَقِي. (فِرْعَا) / القصص: ١٠: الْأَمِينُ ذَكَرَ مُوسَى. (رِدَا) / القصص: ٣٤: كَيْ يُصَدِّقَنِي، وَيُقَالُ: مُغِيثًا أَوْ مُعِيثًا. يَمْطِطُ وَيَبْطِطُ. (بِأَثْمَرُونَ) / القصص: ٢٠: يَتَشَاوَرُونَ. وَالْجُدُوعُ قِطْعَةٌ غَلِيظَةٌ مِنَ الْخَشَبِ لَيْسَ فِيهَا لُحُبٌ. (سَنَسُدُّ) / القصص: ٣٥: سَنُعِينَكَ. كَلَّمَا عَزَزْتَ حِينًا فَقَدْ جَعَلْتَ لَهُ عَضْدًا. وَقَالَ غَيْرُهُ: كَلَّمَا لَمْ يَنْطِقْ بِحَرْفٍ أَوْ فِيهِ تَمِيمَةٌ أَوْ فَاةٌ فَهِيَ عَقْدَةٌ.

(أَزْرِي) / طه: ٣١: ظَهَرِي. (فَيَسْجِتْكُمْ) / طه: ٤١: فَمَيَلِكُمْ. (الْمَثَلِي) / طه: ٤٣: تَأْنِيْتُ الْأَمْثَلِ، يَقُولُ: يَدِينُكُمْ يَقَالُ: خُذِ الْأَمْثَلُ خُذِ الْأَمْثَلُ. (ثُمَّ اتَّوَا صَفَا) / طه: ٦٤: يَقَالُ: هَلْ أَتَيْتَ الصَّفَّ الْيَوْمَ بِعِنِي الْمَصْلِيِّ فِيهِ. (فَأَوْجَسَ) / طه: ٦٧: أَضْمَرَ خَوْقًا، فَذَهَبَ الْوَاوُ مِنْ (خَيْفَةً) لِكَثْرَةِ النَّجَاءِ (فِي جُدُوعِ النَّخْلِ) / طه: ٧١: عَلَى جُدُوعِ. (خَطْبُكَ) / طه: ٩٥: بِأَلْكَ. (مِسَاسٌ) / طه: ٩٧: مُصَدَّرٌ مَائَةٌ مِسَاسًا. (لَنَنْسِفَنَّه) / طه: ٩٧: لَنُدْرِينَهُ. الضَّعَاءُ الْحُرُّ. (قِصْبِهِ) / القصص: ١١: أَتَّبَعِي أْتْرَهُ، وَقَدْ يَكُونُ أَنْ تَدْفُصَ الْكَلَامَ (نَحْنُ نَقْصُ عَلَيْكَ) / يوسف: ٣: (عَنْ جُلَيْبٍ) / القصص: ١١: عَنْ بَعْدِي، وَعَنْ جَنَابِهِ وَعَنْ أَجْتَابٍ وَاحِدٌ.

قَالَ مُجَاهِدٌ: (عَلَى قَدْسٍ) / طه: ٢٠: مَوْعِدٌ. (لَا تَنِيَا) / طه: ٢٢: لَا تَضَعْنَا. (مَكَانًا سَوِيًّا) / طه: ٥٨: مَنْصَفٌ يَتَنَهَمُ. (بَبَسًا) / طه: ٧٧: نَابِسًا. (مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ) الْخَلُّ الَّذِي اسْتَعَارُوا مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ. (فَقَدَّحْنَهَا) أَلْقَيْنَاهَا. (الْقَى) / طه: ٨٧: صَنَعَ. (فَنَسِيًّا) / طه: ٨٨: مَوْسَى، هُمْ يَقُولُونَهُ: أَخْطَأَ الرَّبُّ. (الْأَيْرُجِمُ إِلَهُمُ قَوْلًا) / طه: ٨٩: فِي الْعَجَلِ.

د ترجمه الباب مقصد: د دې باب لاندې د حضرت موسی علیه السلام نور حالات بیانولې شی. امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې روایت صرف هم یو ذکر کړې دې. خود قرآن مجید د ډیرو آیاتونو طرف ته نې اشارات کړې دی. امام بخاری رحمه الله د دې آیاتونو په ذریعه د حضرت موسی علیه السلام واقعاتو طرف ته اشاره کول غواړي. د حضرت موسی علیه السلام د پیدائش د واقعې طرف ته اشاره ده. بیا هغه په دریا، نیل کښې واچولې شو د هغې طرف ته اشاره ده. بیا د هغه مور په دریا، نیل کښې داچولونه پس د هغه نگرانی کوله د هغې طرف ته اشاره، بیا د فرعون څو کیدارانو صندوق انویولو او فرعون له نې یورو د هغې طرف ته اشاره او کړه. بیا د فرعون ښځې د هغه متعلق او ونیل چه مونږ دې خپل خونې جوړه وو د هغې طرف ته نې اشاره او کړه. دمدين طرف ته د تللو اود مصر نه د واپسني طرف

(١) عمده القاری: ٢٨٥/١٥.

(٢) عمده القاری: ٦٨٥/١٥.

ته اشاره او کرده. بیا ذکر عرون په حواله سره چه کوم واقعات راپیښ شو دهغې طرف ته نی اشاره او کړه. بیا ذکر عرون دغریقیدو واقعه رابنکاره شوه دهغې طرف ته نی اشاره او کړه. بیا د موسی علیه السلام کوه طور ته دتلو واقعه پینښه شوه دهغې طرف ته نی اشاره او کړه. دغه شان د بنی اسرائیل دسخي د عبادت طرف ته هم امام بخاری علیه السلام د آیاتونو په اجزاو سره اشاره او کړه. (۱) چونکه امام بخاری علیه السلام سره دهغه د شرط مطابق مرفوع روایات نه وو په دې وجه هغه قرآنی آیاتونه ذکر کولو سره مختلف واقعاتو طرف ته اشارات کړی دی. (۲)

په دې سلسله کښې چه د ټولو نه زیات صحیح روایت کوم یو نقل کولې شی هغه امام نسائی علیه السلام په سند حسن عن ابن عباس کتاب التفسیر کښې (فَتَنَّا قُتُونًا) په ذیل کښې ذکر کړې دي. ابن جریر طبری علیه السلام، ابن مردويه علیه السلام او امام طحاوی علیه السلام مشکل الآثار کښې دا په تفصیل سره ذکر کړی دی. (۳) امام بخاری علیه السلام د آیاتونو چه څومره هم اجزاء نقل کولو سره دهغې د تفسیر دپاره اشارات کړی دی هغه ټول کتاب التفسیر کښې ذکر کړې شوی دی.

الضحاء: المحر: حافظ ابن حجر علیه السلام علامه عینی علیه السلام او علامه قسطلانی علیه السلام فرماني چه په دې سره امام بخاری علیه السلام (وَإِنَّكَ لَا تَتَّظَمُونَ فِيهَا وَلَا تَضَعُهَا) طرفته اشاره کړې ده او خودلی دی چه ددې تعلق سره ددې چه د موسی علیه السلام واقعه سره نه دي بلکه د آدم علیه السلام واقعه سره دي خوبیا هم امام بخاری علیه السلام استطراداً ذکرې دي. (۴) دارانی غلطه ده صحیح رانې داده چه امام بخاری علیه السلام (وَإِنَّ عَشْرَةَ النَّاسِ ضَعَى) طرف ته اشاره کړې ده او ددې آیت تعلق د حضرت موسی علیه السلام قصې سره دي. لیکن د (وَإِنَّكَ لَا تَتَّظَمُونَ فِيهَا وَلَا تَضَعُهَا) دهغه واقعه سره نه دي والله اعلم. (۵)

[۳۲۱۳]- حَدَّثَنَا هُدْبَةُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ مَالِكِ بْنِ صَعْصَعَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَدَّثَهُمْ عَنْ "لَيْلَةِ أَنْبَرِي بِه: حَتَّى أَتَى السَّمَاءَ الْخَامِسَةَ، فَأَذَاهَا رُونَ، قَالَ: هَذَا هَارُونَ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَرَدَّ، ثُمَّ قَالَ: مَرْحَبًا بِالْأَخِ الصَّالِحِ وَالنَّبِيِّ الصَّالِحِ" تَابِعَهُ ثَابِتٌ، وَعَبَادُ بْنُ أَبِي عَلِيٍّ، عَنْ أَنَسِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص ۴۱۸] (۶)

تراجم رجال

هدبة بن خالد: دا هدبة بن خالد قيسي ازدي علیه السلام دي. (۷)
همام: داهمام بن منبه بصري علیه السلام دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب المعرفی العلم) لاندې تیره شوې ده. (۸)

(۱) فتح الباری: ۵۲۸/۸، إرشاد الساری: ۳۳۱/۷.

(۲) فتح الباری: ۵۲۸/۸، إرشاد الساری: ۳۳۱/۷.

(۳) انظر سنن النسائي الكبرى: ۱۷۲/۱۰، رقم: ۱۱۲۶۳ مؤسسه الرسالة بيروت ۱۴۲۱ هجری. تاریخ الرسل والملوک للطبری: ۳۹۲/۱، دار التراث بيروت، الطبعة الثانية: ۱۲۸۷ هجری شرح مشکل الآثار للإمام الطحاوی: ۱/۸، رقم: ۶۶ مؤسسه الرسالة الطبعة الأولى: ۱۴۱۵ هجری مجمع الزوائد للهيثمی: ۶/۷، رقم: ۱۱۱۶۳، مكتبة القدس، القاهرة: ۱۴۱۴ هجری.

(۴) فتح الباری: ۵۲۷/۸، عمدة القاری: ۳۹۸/۱۵، إرشاد الساری: ۳۳۰/۷.

(۵) لامع الدراری: ۳۳۷/۱۳، لکنز المتوارى: ۳۳۷/۱۳، شرح الکرمانی: ۴۴/۱۴.

(۶) مرتخریجه فی کتاب بدء الخلق تحت باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم، رقم: ۳۲۰۷.

(۷) کتاب مواقیب الصلاة باب فضل صلاة الفجر رقم: ۵۷۴.

قتادة: دأقاده بن دعامة رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) لاندې تیره شوي ده. (٢)

انس بن مالک رضي الله عنه: ددوی تذکره هم د مذکورہ کتاب او باب لاندې تیره شوي ده. (٣)
مالک بن صعصعة رضي الله عنه: ددوی تذکره اول تیره شوي ده. (٤)

قوله: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم حدثهم عن ليلة أسرى به: راوی وانی چه رسول اکرم صلی الله علیه و آله صحابه کرامو ته دهغه شپې حال بیان کړو په کوم کښې چه هغوی باندي (د آسمانونو) سيل کړې وو. تردې چه اووم آسمان ته اور سيدو نولهته ئی هارون عليه السلام اوليدلو. جبرائيل عليه السلام اوونيل دا هارون عليه السلام دي ده ته سلام اوکړه. ما هغه ته سلام اوکړو هغه جواب راکړو. بيا هارون عليه السلام او فرمائيل (مرحبا بالأخ الصالح والنبي الصالح).
تَابَعَهُ ثَابِتٌ وَعَبَادُ بْنُ أَبِي عَلِيٍّ، عَنْ أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله. [ر: ٣٠٣٥].

امام بخاری رضي الله عنه دلته دا خودل غواړي چه په مذکورہ حديث کښې (سماء خامس) هارون عليه السلام سره د رسول اکرم صلی الله علیه و آله د ملاقات کوم ذکر دي ددې په نقل کولو کښې ثابت وعباد هم دقتاده رضي الله عنه متابعت کړې دي. دامتابعت نه سند حديث سره دي اونه باقی متن دحديث سره، صرف هم ددې جملې متابعت هغوی کړې دي په کوم کښې چه دپه پنځم آسمان باندي دهارون عليه السلام سره د رسول اکرم صلی الله علیه و آله د ملاقات ذکر دي. ددې دواړو په سندونو کښې دمالک بن صعصعة رضي الله عنه ذکر نشته دي. حديث معراج امام زهري رضي الله عنه عن انس عن ابي ذر په طريق سره روايت کړې دي او په دې کښې اصلاً دهارون عليه السلام ذکر نه دي کړې شوي. امام بخاری رضي الله عنه ثابتول غواړي چه په پنځم آسمان کښې دهارون عليه السلام سره د رسول اکرم صلی الله علیه و آله ملاقات شوي دي. په دې وجه تائيداً ثابت البناني رضي الله عنه او عباد بن ابي علی رضي الله عنه د متابعتو حواله ئی ورکړه. (٥)

قوله: عَبَادُ بْنُ أَبِي عَلِيٍّ: په صحيح بخاری کښې عباد بن ابي علی البصري رضي الله عنه ذکر هم په دې مقام باندي راغلي دي. (١) هغوی د انس بن مالک رضي الله عنه ابو حازم اشجعي رضي الله عنه او ابو حازم تمار رضي الله عنه نه د حديث روايت کړې دي اود هغوی نه حماد بن زيد، خليف بن حسان، عبده او هشام دستواني رحمهم الله دحديث روايت کړې دي ابن حبان رضي الله عنه دهغوی ذکر په کتاب الثقات کښې کړې دي. حافظ ابن حجر رضي الله عنه دهغوی باره کښې فرمائيلي دي: (مقبول). (٧)

(١) كشف الباری: ٣١٧/٤.

(٢) كشف الباری: ٣/٢.

(٣) كشف الباری: ٤/٢.

(٤) كتاب بدء الخلق باب ذكر الملائكة صلوات الله عليهم، رقم الحديث: ٣٢٠٧.

(٥) فتح الباری: ٥٢٨/٨.

(٦) فتح الباری: ٥٢٨/٨.

(٧) ددوی دتذکري دپاره اوگورنی: تهذيب الكمال: ١٣٩/١٤ رقم الترجمة: ٣٠٨٨ مؤسسة الرسالة تاريخ البخاری الكبير: ١/٦ الترجمة: ١٦٠٥ والجرح والتعديل: ٦/٢٨ ثقات ابن حبان: ١٤٣/٥ وتهذيب التهذيب: ١٢١/٢ ميزان الاعتدال: ٢/١٠٣ تهذيب التهذيب: ٩٨/٥ وتقريب التهذيب: ٣٩٣/١ و خلاصة الخرجي: ٢/٣١٤.

باب: وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی کہ صحیح بخاری پہ تولو نسخو کنبی دا باب بغیر حدیث نہ ذکر دی. کیدی شی چہ امام بخاری رحمته الله د خپل عادت مطابق دلته بیاض پریخودی وو او خہ حدیث هغه ته د درج کولو دپاره په خپلو شرائطو سره ملاؤنه شو. (۱)

د باب په آیت کنبی چہ د کوم رجل مؤمن تذکره راغلی ده په هغی باندی مونږ خہ خبری اتری شاته کړی دی. دهغه په نوم کنبی اختلاف دی. علامه ابن التین رحمته الله په جزم سره ونیلی دی چہ دهغه نوم یوشع بن نون دی. دا دهغه وهم دی او ممکن نه دی چہ دا رجل مؤمن یوشع بن نون وی. خکه چہ یوشع د یوسف علیه السلام په ذریع کنبی وو. خود قرآن پاک د تصریح مطابق رجل مؤمن تعلق آل فرعون سره دی. (۲)

د بعض حضراتو په نیز «مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ» متعلق دی «يَكْتُمُ إِيمَانَهُ» سره لیکن د اتاویل بعید دی. صحیح داده چہ دا مرد مؤمن د آل فرعون نه وو. (۳) علامه ثعلبی رحمته الله د سدی او مقاتل په حواله سره فرمائی چہ دا د فرعون د تره خونى وو. (۴) بعض حضراتو ونیلی دی چہ دهغه نوم شمعان دی. امام دارقطنی رحمته الله او علامه سهیلی رحمته الله هم ددی تائید کړی دی. (۵) علامه طبرانی رحمته الله دهغه نوم حیروز خودلی دی. بعض حضرات حزقیل بنائی. وهب بن منبه رحمته الله ونیلی حریبال دی او حابوت هم بعض دهغه نوم نقل کړی دی. (۶)

عبد بن حمید رحمته الله د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما قول نقل کړی دی چہ دهغه نوم حبیب دی او دا د فرعون د تره خونى دی. ابوالقاسم المغزی رحمته الله دهغه نوم حوتک بن سرد بن اسلم نقل کړی دی او ددی روایت نسبت نی حضرت ابوهریره رضی الله عنه طرف ته کړی دی. (۷)

۲۶- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَهَلْ أُنْتِكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ / طه: ۹.

﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾ / النساء: ۱۶۴.

د ترجمه الباب مقصد او د ترجمه د تکرار توجیه: په دی ترجمه کنبی تکرار دی. شاته هم د باب لاندی بخاری رحمته الله آیت: ﴿وَهَلْ أُنْتِكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ ذکر کړی وو دلته نی دوباره دا ذکر کړی دی. شراح په دی تکرار باندی هیخ خبری اتری نه دی کړی. حضرت شیخ الحدیث ددی تکرار شبه لری کولو دپاره جواب ورکړی دی چہ ددی باب لاندی ﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾ اضافه هم ده. موسی علیه السلام ته الله تعالی د نبوت ورکولو نه پس شرف کلام

(۱) واضح دی وی چہ دا باب د مصطفیٰ دیب البغا په نسخه کنبی موجود نه دی البتہ باب قول الله عزوجل: ﴿وَهَلْ أُنْتِكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ سره تیر شوې باب هم په دی عنوان سره معنون دی او ددی لاندی حدیث پاک هم ذکر دی خو په نورو نسخو کنبی دا باب په مذکورہ بالا مقام باندی دی او ددی لاندی هیخ یو حدیث نه دی ذکر.

(۱) فتح الباری: ۵۲۹/۸، إرشاد الساری: ۳۲۱/۷.

(۲) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۴) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۵) المصدر السابق.

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

هم ورکړې وو. نودلته د نبوت نه پس حالات بيانولو طرف ته اشاره ده. او د تير شوي باب آيت (اِذْ رَأَوْا آيَاتِنَا) والا واقعه بيانول مقصود وو او دا د نبوت د شروع واقعه ده. نولکه چه هلته د نبوت د شروع د حالاتو طرف ته اشاره مقصود وه ا دلته د نبوت نه پس حالات طرف ته اشاره مقصود ده. لهذا په ترجمه کيسې تکرار نشته دي. (١)

[٢٢١٤]- حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامُ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا [ص: ١٥٣] مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ أُسْرِي بِي: "رَأَيْتُ مُوسَى: وَإِذَا هُوَ رَجُلٌ قَرِيبٌ رَجُلٍ، كَأَنَّهُ مِنْ رَجَالِ شَنْوَةَ، وَرَأَيْتُ عِيسَى، فَإِذَا هُوَ رَجُلٌ رُبْعَةٌ أَحْمَرٌ، كَأَنَّمَا خَرَجَ مِنْ دِيمَاسٍ، وَأَنَا أَشْبَهُهُ وَلَيْدِ اِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهِ، ثُمَّ آتَيْتُ بِأَنَاءَتَيْنِ: فِي أَحَدِهِمَا لَبَنٌ وَفِي الْآخَرِ خَمْرٌ، فَقَالَ: اشْرَبْ أَيُّهُمَا شِئْتَ، فَأَخَذْتُ اللَّبَنَ فَشَرِبْتُهُ، فَقِيلَ: أَخَذْتَ الْفِطْرَةَ أَمَا إِنَّكَ لَوْ أَخَذْتَ الْخَمْرَ غَوَتْ أُمَّتُكَ" [ص ٢٢٢] [٤٢٤، ٣٦٥، ٤٢٣، ٤٢٤، ٥٢٥، ٥٢٨] (٢)

تراجم رجال

ابراهيم بن موسى: دا ابواسحاق ابراهيم بن موسى الفراء الرازي الصغير رضي الله عنه دي. (٣)
 هشام بن يوسف: دا ابو عبد الرحمن هشام بن يوسف الصغاني رضي الله عنه دي. (٤)
 معمر: دا مشهور محدث معمر بن راشد ازدي بصري رضي الله عنه دي. ددوی تذکره اجمالاً (بدء الوحي) دريم حديث او تفصیلی تذکره (كتاب العلم باب كتابة العلم لاتدي تيره شوي ده). (٥)
 زهري: دا مشهور محدث ابوبکر محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضي الله عنه دي. ددوی حالات (بدء الوحي) دريم حديث لاتدي تير شوي دي. (٦)
 سعيد بن المسيب: دا سعيد بن المسيب بن حزن قرشي مخزومي رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (كتاب الايمان باب من قال: إن الايمان هو العمل) لاتدي تيره شوي ده. (٧)

قوله: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ليله أسري به.....: دحضرت ابوهريره رضي الله عنه روايت دي چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمانيلى چه په کومه شپه په ما باندې د آسمان سيل اوکړې شو. ما موسى عليه السلام اوليدلو هغه مانده د نيغو ويشتو والاسري دي لکه چه هغه د شنوه قبيلي د سرونه وي.

(١) الأبواب والتراجم ص: ٢١٥ الكنز المنواري: ١٣/٣٤٤-٣٤٣.

(٢) وأخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب: (وَأَذْكُرُنِي الْكِتَابَ مَرَّ مَرَّةً) وفي تفسير سورة بنى إسرائيل باب قوله تعالى: (سُجِّنَ الَّذِي أُسْرِيَ بِعَبْدِهِمْ لَيْلًا) وفي الأشربة. باب قول الله تعالى: (إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ) رقم: ٥٥٧٦. وباب شرب اللبن رقم الحديث: ٥٦٠٣ ومسلم في كتاب الإيمان باب الإسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم رقم: ١٦٨ والترمذي في التفسير باب ومن سورة بنى إسرائيل رقم: ٣٨٢٩.

(٣) اوگورنى كتاب الحيض باب غسل الحائض رأس زوجها وترجيله رقم: ٢٩٦.

(٤) اوگورنى كتاب الحيض باب غسل الحائض رأس زوجها وترجيله رقم: ٢٩٦.

(٥) كشف الباري: ٢٠٦/٣، ٣٢١/٤.

(٦) كشف الباري: ٣٢٦/٢.

(٧) كشف الباري: ١٥٩/٢.

قوله: **ضَرَبَ رَجُلٌ** ضرب دَضَاد فتحه او راه په سکون سره عطف اللحم، یعنی کوتلې بدن، نړې بدن (۱) رجل دَراه فتحه اوجیم کسره سره، نیغ وبنسته چه گورگوچې نه وی (۲) مطلب دادې چه موسی علیه السلام د اورد او کوتلې قدوالا رو اود سر وبنسته نی نیغ وو.

قوله: **شِنُوءَةٌ**: داد یمن یوه قبيله ده اود عبد الله بن کعب بن عبد الله بن مالک بن نصر بن ازد طرف ته منسوب ده. شِنُوءَةٌ معنی عداوت اود بنمنی ده. چونکه عبد الله بن کعب اود هغه د خاندان په مینخ کنبې عداوت اود بنمنی روانه وه په دې وجه د عبد الله لقب شِنُوءَةٌ شو. د دې قبیلې خلق ډیر اوردې او قد آور مشهور وو په دې وجه رسول الله ﷺ د حضرت موسی علیه السلام اورد قد بیانولو سره رجال شِنُوءَةٌ د اورد قد مثال ورکړو (۳) د حدیث دنورو جملو تشریح وړاندې د حضرت عیسیٰ علیه السلام او حضرت یونس علیه السلام په تذکرو کنبې او نور د حدیث اسراء لاتدې راخی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت بنکاره دې چه دواړو کنبې د حضرت موسی علیه السلام تذکره ده.

[۳۲۱۵]- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الْعَالِيَةِ، حَدَّثَنَا - ابْنُ عَمْرٍو يُبَيِّنُكُمْ، يُعْنِي - ابْنَ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَا يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى". وَنَسَبَهُ إِلَى أَبِيهِ، [ص ۴۲۴] [ر: ۲۰۶۷] (۴)

تراجم رجال

محمد بن بشار: د دوی تذکره (کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یقولهم بالموعظة) لاتدې تیره شوي ده. (۵)
غندر: دا ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي علیه السلام دې. غندر د دوی لقب دې. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم) لاتدې تیره شوي ده. (۶)
شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواصلی علیه السلام دې. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده) لاتدې تیره شوي ده. (۷)

(۱) النهاية لابن الأثير: ۲/ ۷۴ دار المعرفه.

(۲) النهاية لابن الأثير: ۲/ ۶۰ دار المعرفه.

(۳) فتح الباری: ۸/ ۵۳۰ إرشاد الساری: ۷/ ۳۳۲.

(۴) أخرجه أيضاً في باب قوله تعالى: (وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ) وفي تفسير سورة الأنعام باب قوله: (وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكَأَلَّا فَضْلَنَا عَلَى الْعَالَمِينَ) وفي تفسير سورة النساء باب قوله: (إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ) باب قوله: (وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ) ومسلم في الفضائل باب في ذكر يونس عليه السلام رقم: ۲۳۷۷ وأبو داود في سننه باب في التخيير بين الأنبياء عليهم السلام رقم: ۴۶۶۹.

(۵) كشف الباری: ۳/ ۲۵۸.

(۶) كشف الباری: ۲/ ۲۵۰.

(۷) كشف الباری: ۱/ ۴۷۷.

قتاده: داقتاده بن دعامة رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب من ایمان أن یحب لأخيه ما یحب لنفسه) لاندی تیرہ شوی
د. ۱

ابوالعالیة: دا رفیع بن مهران ابوالعالیہ الریاحی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب کفران العشیرو کفردون کف
لاندی تیرہ شوی ۵۵. ۱)

ابن عباس: دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما حالات (بدء الوحی) خلورم حدیث لاندی او (کتاب ایمان باب کفران العشیرو کفردون
کف لاندی تیر شوی دی. ۲)

قوله: مُوسَىٰ. اَدَمُ طَوَّالٌ كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَنْوَةَ: رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دمعراج تذکرہ کولوسره او فرمائیل چه موسی
علیہ السلام غنم رنگی او برد قد والاو لکه خنگه چه د شنوءة قبیلہ خلق وی. آدم: آدم اذما واذمة معنی ده غنم رنگی
کیدل، هم ددی نه آدم د اسم فاعل صیغه ده. دحدیث باب دنورو جملو متعلق تفصیلی بحث وپ لاندی دحضرت
عیسیٰ علیہ السلام تذکرہ او حدیث الاسراء لاندی راخی.

دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره دحدیث باب مناسبت واضح دی خکه چه دواپرو کنبی
دحضرت موسیٰ علیہ السلام تذکرہ ده. ۳)

[۳۲۱۶] حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانٌ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ السَّخْتِيَانِيُّ، عَنِ ابْنِ سَعِيدِ
بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَمَّا
قَدِمَ الْمَدِينَةَ، وَجَدَهُمْ يَصُومُونَ يَوْمًا، يَعْنِي عَاشُورَاءَ، فَقَالُوا: هَذَا يَوْمٌ عَظِيمٌ، وَهُوَ يَوْمٌ تَجَى اللَّهُ
فِيهِ مُوسَى، وَأَغْرَقَ آلَ فِرْعَوْنَ، فَصَامَ مُوسَى شُكْرًا لِلَّهِ، فَقَالَ «أَنَا أَوْلَىٰ بِمُوسَى مِنْهُمْ»
فَصَامَهُ وَأَمَرَ بِصِيَامِهِ [ص ۴۲۶] [ر: ۱۹۰۰] ۴)

تراجم رجال

علي بن عبدالله: دا ابوالحسن علی بن عبدالله بصری رضی اللہ عنہ دی. دابن المدینی په نوم سره مشهور دی. ددوی
تذکرہ (کتاب العلم باب الفهم فی العلم) لاندی تیرہ شوی ده. ۱)

سفيان: دا سفيان بن عيينه کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا) لاندی تیرہ شوی
ده. ۲)

ايوب: دامشهور محدث ايوب سختياني رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات (کتاب ایمان باب حلاوة الإيمان) لاندی تیر شوی دی
۳)

۱) کشف الباری: ۱۴۳/۲.

۲) کشف الباری: ۱۱۴/۳.

۳) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

۴) عمدة القاری: ۲۹۲/۱۵.

۵) مرتخریجه فی کتاب الصوم باب صوم يوم عاشوراء رقم: ۲۰۰۴.

۶) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

۷) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

۸) کشف الباری: ۲۶/۲.

ابن سعید: دا عبد الله بن سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ اول تیرہ شوی دہ. (۱)
 عن ابیه: دې نه مراد سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب العلمی لاندې تیرہ شوی دہ. (۲)
 قوله: **أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا قَدِمَ الْمَدِينَةَ.....**: دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت دې چه کله رسول
 الله صلی اللہ علیہ وسلم نه هجرت کولوسره، مدینې ته تشریف راوړو نو حضور پاک هغه (یهودیان) اولیدل چه د عاشوری
 په ورځ نی روژه ساتلې وه. رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم تپوس او کړو (ما هذا الصوم؟) (۳)
 نوهغوی اوونیل دا لویه ورځ ده اویوه داسې ورځ ده په کوم کښې چه الله تعالی موسی علیه السلام (اود هغه قوم) ته د
 (دبمن نه) نجات ورکړو او فرعونیان نی غرق کړل. نو موسی علیه السلام دا الله تعالی دشکر ادا کولو په توگه په دغه ورځ
 روژه اوساتله. رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل (أنا أولى موسى منهم) یعنی زه د هغوی په مقابله کښې موسی علیه السلام ته پیر
 نيزدې یم. بیا حضور پاک په هغه ورځ روژه اوساتله او خلقو ته نی هم د روژې ساتلو حکم ورکړو. کتاب الصوم
 کښې دا روایت په تفصیل سره تیر شوی دې؟
 دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې ذی (وغی الله فيه موسى) ترجمه الباب سره ددې مناسبت
 ښکاره دې. (۴)

۲۷ - باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَوَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ
 فِتْرَتِمْ مِيقَاتِ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ أَخْلِفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ
 الْمُفْسِدِينَ ۝ وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي لَيْلَتَكَ ۝ قَالَ لَنْ تُرِيَنِي وَلَكِنْ أَنْظُرْ
 إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيَنِي ۝ فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا ۝ فَلَمَّا أَفَاقَ
 قَالَ سُبْحٰنَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ۝ (الاعراف: ۴۲ - ۴۳) /

دترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته اللہ علیہ د حضرت موسی علیه السلام د حالاتو او واقعاتو د بیانولو دپاره مختلف ابواب
 قائم کړي دي اود خپل عادت مطابق د اکثر ابواب د عنوانونو دپاره د قرآنی آیاتونو انتخاب کولوسره د موسی
علیه السلام واقعاتو طرف ته اشاره کړې ده. ددې باب لاندې آیاتونو کښې چه کوم واقعات بیان کړي شوي دي امام
 بخاری رحمته اللہ علیہ د هغې طرف ته اشاره کړې ده. رومې آیت د سورت اعراف دې: ﴿وَوَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ
 فِتْرَتِمْ مِيقَاتِ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ أَخْلِفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ ۝
 وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي لَيْلَتَكَ ۝ قَالَ لَنْ تُرِيَنِي وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ
 مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيَنِي ۝ فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا ۝ فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحٰنَكَ
 تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ۝ (یعنی: اومونږ موسی علیه السلام سره د دیر شو شپو وعده
 اوکړه او د لسو شپو په ذریعه د هغې تکمیل اوکړو اوموسی علیه السلام خپل رور هارون علیه السلام ته اوونیل چه ته زما نه پس
 زما په قوم کښې زما خلیفه جوړیدو سره اوسپړه او اصلاح کوه اود مفسدینو دکلازي تابعداری مه کوه. اوکله چه
 موسی علیه السلام زمونږ په مقرر کړي شوي وخت باندې راغلو اود هغه رب هغه سره کلام اوکړو نوهغه عرض اوکړو اي
 زما ربه ماته اوبښایه چه زه تا اووینم. او فرمائیلې شوته ما هیخ کله نه شې لیدلې لیکن د غر طرف ته گوره که
 چرې غر په خپل خانی باندې پاتې شو نوته به ما اولیدې شې. بیا چه د هغه رب په غریباندي تجلی او فرمائیلې

(۱) کتاب الأذان باب إذا لم ينو الإمام أن يؤم ثم جاء قوم فأهمهم رقم: ۶۹۹

(۲) كشف الباری: ۴/۱۸۰.

(۳) إرشاد الساری: ۷/۳۳۴.

(۴) عمده القاری: ۱۵/۲۹۳.

نوغرني ذره ذره کړو او موسی عليه السلام بې هوشه پریوتلو. بیا چه کله هغه ته هوش راغلو نوونی ونیل ستا ذات پان دې زه ستا په حضور کښې توبه کوم اوزه په ایمان راوړونکو کښې اولنې سرې یم. حضرت موسی عليه السلام خپل قوم سره وعده کړې وه که چېرې فرعون هلاک شو نو هغه به هغوی له دالله تعالی د طرف نه په احکام او نواهی باندې مشتمل یو کتاب ورکوی. چه د فرعون نه خلاصې ملاؤ شو نو موسی عليه السلام الله تعالی نه دعا او کړه چه هغه ته دې شریعت ورکړې شی. چنانچه هغه کوه طوز ته راؤغوبښتې شو چرته چه دیرش ورځې اعتکاف کولو او د روزو ساتلو حکم ورکړې شو. دیرش ورځې تیرې شوې نو موسی عليه السلام مسواک او کړو په کوم سره چه هغه خاص قسم بوئی چه د روزه دار دخلې نه پیدا کیرې لارو. ملائکو موسی عليه السلام ته اوونیل (کناشهم من فمک رائحة المسک فأقصدته بالمسواک) یعنی مونږ له ستا دخلې نه د مشک بوئی راتلو لیکن تا مسواک کولو سره هغه ختم کړو. لهذا الله تعالی نورې لس شپې هلته د تیروولو حکم درکړو. دغه شان موسی عليه السلام خلو بښت ورځې پوره کړې. دیرش د ذوالقعدة او لس د ذوالحجه (۱) (أَتَمَّنْهَا بِعَشْرِ) کښې هم دې طرف ته اشاره ده. (۲)

په لسم ذوالحجه باندې تورات ورکړې شو او دالله تعالی سره د کلام کولو شرف هم ورته حاصل شو. موسی عليه السلام ته دالله تعالی د دیدار شوق وو. درخواست نی وړاندې کړو چه خپل دیدار راباندې او کړه. باقی واقعه په صراحت سره په آیت کښې ذکر ده. خلاصه دا چه کله دالله تعالی تجلی اوشوه نوغر ذره ذره شو او موسی عليه السلام بې هوشه شو پریوتلو او عرض نی او کړو چه ستا ذات د کتلونه منزله اوچت او بالادې. ما د دیدار درخواست کړې وو دهغې نه رجوع کوم او دتولو نه اول ددې خبرې یقین کونکې زه یم چه واقعی ستا دیدار نه شی کیدې. (۳)

يُقَالُ: دَكَّةٌ زَلْزَلَةٌ، (فَدَكْنَا) / الحاقه: ۱۴ / فَدَكْنَا، جَعَلَ الْجِبَالَ كَالْوَأْدِ، كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ: (أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا) / الأنبياء: ۳۰ / وَلَمْ يَقُلْ: كُنْ، رَتْقًا، مُلْتَصِقَتَيْنِ، (أَشْرَبُوا) / البقرة: ۹۳ / تَوْبٌ مُّشْرَبٌ مَّصْبُوعٌ.

د دَك يَدُك (ن) معنی ده: ذره ذره کول، وړانولوسره برابرول. (۴) دلته امام بخاری رحمته الله علیه د دکه معنی زلزله سره کړې ده. یعنی هغه نی او خوزول. بیا په (فدکنا) سره امام بخاری رحمته الله علیه د سورت الحاقه آیت (وَوَحَّيْنَا الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ فَدَكْنَا دَكَّةً وَوَاحِدَةً) طرف ته اشاره کولو سره او فرمائیل چه په دې کښې د قیاس موافق (فدکنا) د تشبیه په خانی د جمع صیغه (فدککن) استعمالول پکار وو خکه چه جبال د جمع صیغه ده او ارض هم د جمع په حکم کښې ده لیکن په مذکوره آیت کښې (فدکنا) د تشبیه صیغه خکه استعمال کړې شوه چه آسمانونه یوخیز فرض کړې شو او زمکې یوخیز، دغه شان ددواړو طرف ته د تشبیه صیغه راؤگرخولې شوه لکه په سورت انبیاء کښې آیت (أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا) کښې هم خلاف قیاس د تشبیه صیغه استعمالولوسره یوخیز فرض کړې شوې دې. حالانکه د قیاس موافق (کُنْ رَتْقًا) کیدل پکاروو. (۵)

قوله: أَشْرَبُوا تَوْبٌ مُّشْرَبٌ مَّصْبُوعٌ: د سورت بقره آیت (وَأَشْرَبُوا نِي قُلُوبَهُمُ الْعِجْلُ) طرف ته اشاره ده یعنی دهغوی په زړونو کښې د کفر د وجې نه د سخی مینه پیدا شوه. (توب مشرب) معنی (مصوب) یعنی د رنگ شوې کپړې ده. امام بخاری رحمته الله علیه دا خودل غواړی چه په دې آیت کښې (أشربوا) د اوبو د څکلو په معنی کښې نه دې بلکه داد هغه شرب

(۱) إرشاد الساری: ۳۳۶/۷.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۱۵.

(۳) المصدر السابق.

(۴) لغات القرآن: ۱۴/۳.

(۵) إرشاد الساری: ۳۳۴/۷.

نه دې کوم چه درنگ کولو په معنی کښې راځي نو مطلب دا شو چه سخی سره دهغوی محبت په زړونو کښې داسې پوخ شو لکه چه رنگ په کپرو کښې ورجذب کيږي. (۱)

قال ابن عباس: (فَأَلْفَجَسَتْ) / الأعراف: ۱۶۰ / انفجرت. (وَأَذْنَقْنَا الْجَهْلَ) / الأعراف: ۱۷۱ / رَفَعْنَا.

د سورت اعراف د آیت طرف ته اشاره ده، آیت دادې: (وَأَوْحَيْتَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَأَلْفَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَجْمًا) یعنی مونږ موسیٰ علیه السلام طرف ته وحی اولیرله کوم وخت چه دهغه قوم دهغه نه اوبه اوغوښتي چه خپله همسا باندې کانږې اووه نو دهغې نه دولس چینی روانې شوې. امام بخاری رحمه الله د ابن عباس رحمه الله قول نقل کړې دې چه په دې آیت کښې (انجست) معنی ده (انفجرت) دا قول ابن ابی حاتم رحمه الله د علی ابن ابی طلحه رحمه الله په طریق سره موصولاً روایت کړې دې. (۲)

(وَأَذْنَقْنَا الْجَهْلَ) : رَفَعْنَا: دې سره هم د سورت اعراف د آیت طرف ته اشاره ده. پوره آیت دادې: (وَأَذْنَقْنَا الْجَهْلَ قَوْمَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعُ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) (۳)

یعنی کله چه مونږ په هغوی باندې راویستلو غر لکه چه هغه تنبان دی او هغوی یقین او کړو چه هغه په دوی باندې راپریوتونکی دی، څه چه مونږ تاسو ته درکړه هغه په مضبوطیا سره اونیستی او په دې کښې چه څه دی هغه یاد کړنی دې دپاره چه تاسو تقوی اختیار کړنی.

واقعه داده چه موسیٰ علیه السلام تورات بنی اسرائیلو له راوړو ونی فرمائیل ددې په احکاماتو باندې عمل او کړنی نه هغوی ونیل چه دا خودیر درانه اوسخت احکام دی په دې باندې عمل کول گران دی نو الله تعالی کوه طور د زمکې نه راوځکلو او د هغوی په سر وټو باندې نی زورند کړو او ونی فرمائیل چه که تاسو ددې احکاماتو دمنلو نه انکار کوئی نو دا غریبه په تاسو باندې راگزار کړې شي. کله چه هغوی غر اولیدلو چه د (ظله) یعنی تنبو په شان دهغوی په سر وټو باندې زورند دې نود ویرې نه نی د تورات په احکامو باندې د عمل کولو وعده او کړه. خوبیا روستو د دغه وعده نه واوړیدله او د مخکښې په شان نی بد عملنی کولې. امام بخاری رحمه الله د (نغنا) معنی کړې ده (رفعتا) یعنی مونږ غر اوچت کړو. (۴)

[۳۲۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ يَحْيَى، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «النَّاسُ يَصْعَقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَأَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يَفِيقُ، فَإِذَا أَنَا جُوسَى أَخِيذُ بِعَاقِبَتِهِ مِنْ قَوَائِمِ الْعَرْشِ، فَلَا أَقْرِي أَفَاقَ قَبْلِي أَمْ [ص: ۱۵۳] جُوزِي بِصَعْقَةِ الطُّورِ» [۷ ص ۴۳۱ - ۴۳۲] [ر: ۲۲۸۱] (۵)

تراجم رجال

محمد بن یوسف: دا ابو محمد یوسف بیکندي رحمه الله دې د دوی تذکره (کتاب العلم باب منی بصح سماع الصغیر لاندې تیره شوې ده). (۶)

(۱) عمدة القاری: ۴۰۶/۱۵.

(۲) فتح الباری: ۵۳۲/۸.

(۳) الأعراف: ۱۷۱.

(۴) عمدة القاری: ۴۰۷/۱۵.

(۵) من نخریجه فی کتاب الخصومات، باب ما یذکر فی الأشخاص والخصومة بین المسلم والیهود رقم الحدیث: ۲۴۱۲.

(۶) کشف الباری: ۳۸۷/۳.

سفيان: دا سفيان بن عيينه كوفي رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا) لاندې تیره شوي ده (۱)

عمرو بن يحيى: دا عمرو بن يحيى مازنی مدنی رضي الله عنه دي.

عن ابيه: دي نه دهغه والد بزرگ يحيى بن عماره بن ابی حسن مازنی المدني رضي الله عنه مراد دي. ددوی دواړو حضراتو تذکره (کتاب الايمان باب من كره ان يهود في الكفر كما يكره ان يلقى في النار) لاندې تیره شوي ده. (۲)

ابو سعيد الخدي رضي الله عنه: ددوی تذکره (کتاب الايمان باب من الدين الفرار من الفتن) لاندې تیره شوي ده. (۳)

قوله: النَّاسُ يُصَحَّقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: رسول اکرم ﷺ او فرمائیل د قیامت په ورځ به ټول خلق بې هوشه شي د ټولونه اول به زده په هوش کښې راځم. زه به گورم چه موسی عليه السلام به دعرش یوه خپه نیولې ولاړ وی. اوس ماته نه ده معلومه چه هغه زمانه اول په هوش کښې راغلې وو یا د کوه طور د بې هوشی هغه ته بدله ورکړې شوه او په هغه باندې بې هوشی شروع نه شوه.

علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی په حدیث باب کښې ذکر شوي (صعقه) نه مراد بې هوشی ده چه د نفخه اولی یعنی اولې شپیلنی پوکو هلو سره به شروع کيږي او ددې بې هوشنی اثر به تر هغه سړي پورې رسيږي په چا کښې چه څه قسم اعتبار سره حساسیت موجود وی که د ژوندو نه وی او که دمرو نه وی. چنانچه د صعقه تاثیر به هغه کافرانو ته هم رسيږي چاته چه په قبرونو کښې عذاب ورکولې کيږي ځکه چه دا کافران عذاب محسوس کوي. هم دغه وجه ده چه د بې هوشنی شروع کيدونه پس به عذاب موقوف کړې شي او چه کله بعثت بعد الموت کيږي نو وائی به (مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقِدًا) چه دا چا مونږ زمونږ د قبرونو نه راپاسولو؟ ښکاره خبره ده چه کافران به داسې خبره هله کوي چه په نفخه اولی سره بې هوشی شروع کيدو د وجې نه د هغوی عذاب موقوف شوې وو. که چرې بې هوشی شروع شوې نه وي یا عذاب نه وي موقوف شوې نو هغوی به هيڅ کله د حسرت او ارمان نه په ډک انداز کښې داسې نه وئیل چه چا مونږ د خپلو قبرونو نه راپاسولو. هم دغه شان به د دې صعقه تاثیر شهداء کرام ته هم اورسي ځکه چه هغوی هم د الله تعالی په نیز ژوندی دی او چه کله شهدا عند الله ژوندی دی نو حضرات انبياء کرام عليهم السلام به په طريقه اولی ژوندی وی او بیا به دغه ټولو ته په وخت د نفخه ثانيه افاقه حاصله شي او د (اگون اول من بغق) مطلب دادې چه نبی پاک ﷺ ته به د هغه خلقو نه په کومو چه د قیامت په ورځ بې هوشی يقيني ده دټولو نه اول افاضه حاصلیږي. اوس دا جمله روستو والاجملې (أفاق قلبی) معارض او منافی نه ده ځکه چه په حضرت موسی عليه السلام باندې بې هوشی شروع کيدل يقيني نه معلومیږي. (۴)

(الصعق) مرگ او هلاکت ته وائی. هم ددې نه (صاقعة) او (صعقه) هم دی دغه شان صعق رچيدو ته هم وائی چه د ویرې او خطرناک مناظر کتلو د وجې نه په سړي باندې شروع کيږي. چنانچه وئیلی شي (صعق الرجل وضعق) (معروف مجهول) یعنی سړي بې هوشه شو. (۵)

قاضی عياض رحمته الله علیه فرمائی چه دا حدیث د مشکل ترین احاديثونه دي ځکه چه موسی عليه السلام خود یر وړاندې وفات کړې شوې دي. بیا په هغه باندې د بې هوشی راتلو څه مطلب؟ بې هوشی خو په ژوندو باندې راځي. بل د امام

(۱) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۱۵/۲.

(۳) کشف الباری: ۸۲/۲.

(۴) حاشية السندی علی صحيح البخاری: ۳۸۱-۳۸۲/۱-۳۸۱ فدیمی کتب خانه.

(۵) إكمال المعلم: ۳۵۶/۷.

مسلم رضی اللہ عنہ په روایت کښې دی: (فلا أدري أكان في من صعق فأفاق قلبى أم كان ممن استثنى الله) ددې روایت الفاظ (کان ممن استثنى الله) په دې باندې دلالت کوي چه موسى رضی اللہ عنہ ژوندې دې مگر ددې څه دلیل موجود نه دې چه موسى رضی اللہ عنہ ته دوباره ژوند ورکړې شوې وی. یا بیا هغه هم هغه شان ژوندې دې لکه څنگه چه حضرت عیسی رضی اللہ عنہ ژوندې دې. خو د نبی رضی اللہ عنہ واضحه ارشاد د حضرت موسى رضی اللہ عنہ په وفات کیدو باندې گواهی ورکوي. نبی رضی اللہ عنہ فرمائیلی (لو شتم أرتكم قبرة إلى جانب الطور عند الكتيب الأحمر) د بعض اصحاب معانی وینا ده چه د موسى رضی اللہ عنہ شمیر هم په هغه انبیاء کرامو علیهم السلام کښې کیږي د چا چه انتقال نه دې شوې لیکن دا خبره د احادیث صحیحه خلاف ده.

ددې اشکال د ختمولو دپاره قاضی عیاض رضی اللہ عنہ فرمائی چه په حدیث باب کښې (صعقة) نه مراد بعث بعد الموت نه پس د قیامت خطرناک حالت ته کتلو سره شروع کیدونکې بې هوشی ده. ددې تائید هم په دې حدیث کښې موجود لفظ (افاقه) نه کیږي ځکه چه ددې لفظ استعمال رچیدو سره کیږي خود مرگ استعمال بعث سره کیږي. دغه شان په کوه طور باندې نازلیدونکې صعقة هم د رچیدو د قبیل نه وه لهدا دا لفظ افاقه هم د دې خبرې تائید کوي چه دلته صعقة نه مراد بعث بعد الموت نه پس د قیامت هیبت د زمکې او آسمان د روانیدو د ویرې مناظر ته کتلو سره شروع کیدونکې بې هوشی ده ځکه چه دا بې هوشی به د بعث بعد الموت د دهشت او ویرې د وجې نه وی.

(فلا أدري أفاق قلبى) ددې جملې نه وړاندې نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل (فأكون أول من يفق) او اوس نی فرمائیلی (لا أدري أفاق قلبى) نو قاضی عیاض رضی اللہ عنہ فرمائی چه که چرې (أكون أول من يفق) په ظاهر باندې محمول کړې شی او که افاقه د ټولو نه اول نبی کریم سره خاص کړې شی نوجواب به داشی چه عین ممکن ده چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا جمله (أفاق قلبى) خپل اولیت په اعتبار د افاقه پیژندلونه مخکښې ارشاد فرمائیلې وی او که چرې (أكون أول من يفق) په هغه امر باندې محمول کړې شی چه حضور پاک به د هغه جماعت نه وی د چا دمخې نه چه د ټولو نه اول زمکه او آسمان روانولې شی د کوم تائید چه ددې نه هم کیږي چه ډیر رواة حدیث په دې جمله کښې (فی) اضافه کړې ده. یعنی (فأكون في أول) الخ نو په دې صورت کښې به نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او موسى رضی اللہ عنہ هم په دې زمره کښې راشی اودا به د انبیاء کرام علیهم السلام جماعت وی. (۱)

د قاضی عیاض رضی اللہ عنہ او علامه سندهی رضی اللہ عنہ په تحقیق کښې فرق دادې چه د قاضی عیاض رضی اللہ عنہ په صعقة نه مراد بعث بعد الموت نه پس شروع کیدونکې بې هوشی ده او علامه سندهی رضی اللہ عنہ په نیز دې نه د بعث بعد الموت نه مخکښې شروع کیدونکې بې هوشی ده. دویم فرق دادې چه قاضی عیاض رضی اللہ عنہ په نیز دا صعقة یعنی بې هوشی تعلق صرف ژوندو سره دې خو د علامه سندهی رضی اللہ عنہ په نیز ددې تعلق هر حساس سړی سره به وی که هغه د ژوندونه وی او که د مرو نه وی. دا روایت کتاب الخصومات او کتاب التفسیر کښې اول تیر شوې دې. (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې دی (فَأَإِذَا أَنَا مَوْتٌ) ترجمه الباب سره هم دغه جمله مطابقت لري. (۲)

[۲۲۱۸]- حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ

(۱) إكمال المعلم بفوائد مسلم للفاضل عياض، كتاب الفضائل باب من فضائل موسى عليه السلام: ۲۵۷/۷-۲۵۶ دار

الوفاء للطباعة والنشر، شرح النووي على صحيح مسلم، كتاب الفضائل باب من فضائل موسى عليه السلام: ۱۳۰-

۱۳۱/۱۵ دار إحياء التراث العربي، عمدة القارى: ۲۹۵/۱۵.

(۲) كشف البارى كتاب التفسير ص: ۲۳۶.

(۳) عمدة القارى: ۴۰۸/۱۵.

أبي هريرة رضي الله عنه، قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «لولا بنو إسرائيل لم يختر اللحم، ولولا حواء لم تكن أنثى زوجها الذاهر» [ص ۴۳۵] [ر: ۳۱۵۲] (۱)

ترجمه: روایت کنبی دی چه که چری بنو اسرائیل نه وی نوکله به غوبنه نه سخاکیده او که چری حواء نه وی نوهیخ یوی بنخی به خاوند سره دهوکه نه کوله. بنو اسرائیل د ذخیره کولونه منع کړې شوی وولیکن کله چه من اوسلوی نازلیدل شروع شونوهغوی لحم سلوی ذخیره کول شروع کړه. ددی جرم سزا دا ورکړې شوه چه کومه غوبنه به نی ذخیره کوله هغه به سخاکیده.

دحدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره دحدیث هم دغه حصه مناسب ده په دی کنبی د بنو اسرائیل بیان دی او هم ددوی طرف ته موسی علیه السلام مبعوث کړې شوی وو. کتاب احادیث الانبیاء کنبی دا روایت اول په تفصیل سره تیرشوی دی.

۲۸- باب: طوفان من السيل.

جمله (طوفان من السيل)، ددی باب ترجمه نه ده بلکه دا باب (کالفصل من الباب السابق) دی. یعنی هم دباب سابق حصه یا تتمه ده او ددی مناسبت هم باب سابق سره واضح دی. (۲)

(طوفان من السيل) سره امام بخاری دسورت اعراف آیت طرف ته اشاره کړې ده. آیت دادې: ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجُرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالذَّمَارَ مُفْصَلًا﴾ (۳) یعنی مونږدوی (آل فرعون) باندې طوفان راو لیرلو ملخان او د سپرې او چندخان او وینه دا نښې وې ښکاره. امام بخاری علیه السلام او فرمائیل چه دا طوفان د اوبو سیلاب وو. په دی صورت کنبی به مطلب داشی چه د فرعون د قوم په فصلونو او آبادو کنبی الله تعالی سیلابونه راو لیرل او ټول په عذاب کنبی راگیرشو. د طوفان په معنی کنبی مختلف اقوال نقل دی چه بعض ددی معنی طاعون بعض کثرت اموات او بعض حضراتو ددی معنی سیلاب سره کړې ده. (۴) امام بخاری علیه السلام هم دی قول ته ترجیح ورکړې ده. يَقَالُ لِلنُّبُوتِ الْكَثِيرِ طُوفَانَ الْقُمَّلِ: الْخُمَّانُ بِشِبْهِ صَغَارِ الْحَلْمِ. (حَقِيقٌ) / الأعراف: ۱۰۵ / حَقِ. (سَقِطٌ) / الأعراف: ۱۴۹: كُلُّ مَنْ نَدِمَ فَقَدْ سَقِطَ فِي بَدَنِهِ.

یعنی یو قول داهم دی چه په کثرت سره وار په وار باندې مړی وی نو دی ته طوفان وائی.

قوله: القمل: الخمنان يشبه صغار الحلم دسورت اعراف په مذکوره آیت کنبی لفظ (قمل) راغلې دی. امام بخاری علیه السلام ددی معنی بیانول غواړی. حمان وړوکو کونو ته او حلم لونی کونی ته وئیلې شی. (۵) البته حمان هغه کونی ته وائی چه د غنم وښته د پخیدو نه وړاندې خوری. او حلم د خناورو په بدن کنبی پیدا کیرې. (۶) علامه ابن اثیر جزری علیه السلام فرمائی چه کوم وخت کونی ډیر وړکوتې وی نوهغې ته مقامة وائی بیا چه کله لپشان لونی شی نوهغې ته حمانه وائی او بیا څه موده پس هغې ته قراد وائی بیا ورته حمله وائی او بیا چه کله ډیر لونی شی نوهغې ته عل وائی. امام بخاری علیه السلام فرمائی چه قمل نه واره کونی مراد دی د کوم جسامت چه د وړوکی حلم په شان وی.

(۱) مرتخریجه فی نفس الكتاب تحت الباب الثاني رقم الحديث: ۳۱۵۲.

(۲) فتح الباری: ۵۳۲/۸ عمده القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۳) الأعراف: ۱۳۳.

(۴) عمده القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۲۹۶/۱۵ النهاية لابن الأثیر: ۴۳۸/۱.

(۶) لسان العرب: ۲۲۴/۸ دار احیاء التراث العربی.

قوله: حَقِيقُ حَقٍّ: د سورت اعراف آیت دی. (حَقِيقٌ عَلٰی اَنْ لَا اَقُوْلَ عَلٰی اللّٰهِ اِلَّا الْحَقُّ) قَدْ جِئْتُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَارْتَدِلْ مَعِيَ وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ (۱) یعنی موسی علیه السلام او فرمائیل چه زما د باره هم دغه مناسب دی چه سوا د حق خبری بله خه خبره د الله تعالی طرف نه منسوب نه کرم. ما ستاسو درب د طرف نه تاسو ته یولوئی دلیل راوړلی دی نو بنی اسرائیل ماسره اولیگنی.

امام بخاری رحمه الله د حقیق معنی حق سره کړې ده ابو عبیده علیه السلام فرمائی چه حقیق علی کبشی که چرې علی تشدیه سره اولوستلې شی نو بیا به معنی د حق وی او که چرې دا مخفف اولوستلې شی نو بیا به ددی معنی محق او حریص شی. (۲)

قوله: سُقَطَ كُلٌّ مِنْ نَدْمٍ فَقَدْ سَقَطَ فِي يَدِهِ: سقط فی یدو: خپیمانه کیدل د سورت اعراف آیت دی. (وَلَمَّا سَقَطَ فِي اَيْدِيهِمْ وَاَوْاٰنَهُمْ قَدْ ضَلُّوا) قَالُوْا اَلَيْسَ لَمْ نَرَحْمٰنًا رَحِيْمًا وَتَغَيَّرْنَا لَنَكُوْنَنَّ مِنَ الْخٰسِرِيْنَ (۳) یعنی او کله چه هغوی خپیمانه شو او هغوی او کنړل چه هغوی بیشکه گمراه شوی دی نو وئی ونیل چه که زموږ پرې په موږ باندې رحه اونه کړې او موږ اونه بخبشی نو موږ به په تباد کارانو کبشی شو.

موسی علیه السلام خلوبنست ورڅې په کوه طور کبشی معتکف وو. د تلونه مخکبشی نی حضرت هارون علیه السلام خپل خلیفه جوړولوسره هغه ته تلقین او کړو چه ددوی په اصلاح او دعوت او تبلیغ کبشی کوتاهی اونه کړې. د موسی علیه السلام د تلو نه پس یوسامری سخې جوړ کړو او بنی اسرائیل نی گمراه کړل. دا سخې د کالو پترو د سرو زرو ته جوړ کړې شوی وو او دې نه به اواز راوتلو. بنی اسرائیلو د ده عبادت کول شروع کړه.

موسی علیه السلام د کوه طور نه تشریف راوړو نو ددې صورت حال په لیدو سره خفه شو او د غیرت د جوش نه مغلوب کیدو سره د تورات شریف تختنی یو طرف ته کیه خودې او په دې سوچ سره چه کیږی شی د هارون علیه السلام نه په دعوت او تبلیغ کبشی کوتاهی شوې ده. دهغه د سرو بنسته نی خپل طرف ته رابنکل دا د سختی غصی نتیجه وه. هارون علیه السلام خپله صفائی پیش کړه نو موسی علیه السلام ته د خپلی غلطی احساس او شو او په خپه تیا کبشی د ویدوسره نی دعا او کړه ای الله زما او زما د زور مغفرت او کړه او موږ په خپل رحمت کبشی داخل کړه. ته ارحه الراحمین نی. د موسی علیه السلام د سختنی او رتنی نتیجه وه یا بیا د موسی علیه السلام د راتلونه اول بنی اسرائیلو اندازه لگولې وه چه د سخې په عبادت کولو سره په گمراهنی کبشی راگیردی هغوی خپیمانه شو او د توبه ظرف ته متوجه شو. (وَلَمَّا سَقَطَ فِي اَيْدِيهِمْ) کبشی هم دې خبرې طرف ته اشاره ده. (۴)

۲۹- باب: حَدِيثُ الْحَضِرِ مَعَ مُوسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ

داهم د تیرشوی باب تتمه ده. بعض نسخو کبشی دلته د باب عنوان نشته دی. (۵)

[۳۲۱۹]- حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ اِبْرَاهِيمَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ صَالِحِ بْنِ اِبْنِ هَمَّابٍ، أَنَّ عُبَيْدَ اللّٰهِ بْنَ عَبْدِ اللّٰهِ، الْاَخْبَرَهُ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، اَنَّهُ تَمَّارِي هُوَ الْاَخْبَرُنِي قَيْسُ الْقَزَّارِي، فِي صَاحِبِ مُوسَى، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: هُوَ حَضِرٌ، فَتَرَاهُمَا ابْنُ بَنِي كَعْبٍ،

(۱) الأعراف: ۱۰۵.

(۲) فتح الباری: ۵۳۳/۸ عمدة القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۳) الأعراف: ۱۴۹.

(۴) فتح الباری: ۵۳۳/۸ عمدة القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۷/۱۵.

فَدَعَا ابْنَ عَبَّاسٍ فَقَالَ: إِنِّي تَمَارَيْتُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى، الَّذِي سَأَلَ
السَّبِيلَ إِلَى لُقَيْهِ، هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ؟ قَالَ: نَعَمْ،
سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "بَيْنَمَا مُوسَى فِي مَلَأَمِينَ بَنِي إِسْرَائِيلَ، جَاءَهُ
رَجُلٌ فَقَالَ: هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمُ مِنْكَ؟ قَالَ: لَا، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَى مُوسَى: بَلَى، عَبْدٌ نَاقِضٌ،
فَسَأَلَ مُوسَى السَّبِيلَ إِلَيْهِ، فُجِعِلَ لَهُ الْحَوْتُ آيَةً، وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ الْحَوْتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ،
فَكَانَ يَتَّبِعُهُ أَثَرُ الْحَوْتِ فِي الْبَحْرِ، فَقَالَ لِيُوسَى قَتَاةٌ: (أَرَأَيْتَ إِذَا وُتْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ
الْحَوْتَ، وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ)، فَقَالَ مُوسَى: { ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي } [الكهف:
٣٣]، فَارْتَدَّ عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا، فَوَجَدَا خَضِرًا، فَكَانَ مِنْ شَأْنِهِمَا الَّذِي قَصَّ اللَّهُ فِي
كِتَابِهِ" [ص ٤٣٩] [ز: ٧٤] (١)

ترجمه: حضرت ابن عباس رضي الله عنه روایت دی چه دہغه او دحرین قیس بہ دی امر کنبی اختلاف پیدا شو چه
حضرت موسی عليه السلام چالہ تشریف اور لی وو. ابن عباس رضي الله عنه او فرمائیل ہغه حضرت خضر عليه السلام وو بہ دی کنبی ابی
بن کعب رضي الله عنه ہلتہ تیریدو. ابن عباس رضي الله عنه ہغه راؤ غوبستل او ونی ونیل چه زما اوزما دملگری (حرین قیس) بہ
مینخ حضرت موسی عليه السلام دملگری بارہ کنبی اختلاف پیدا شو دی چه چا سرہ نی ملاقات کری حضرت
موسی عليه السلام خواہش کری وو آیا تاسو ددی بارہ کنبی د حضوریاک نہ خہ اوریدلی دی؟ ابی بن کعب رضي الله عنه او ونیل
او حضوریاک فرمائیلی وو چه یو خل داسی اوشو حضرت موسی عليه السلام د بنی اسرائیلو بہ یوتولگی کنبی ناست
وو. بہ دی کنبی یوسری راغلو سوال نی او کرو چه آیا تاسو یوداسی سہری پیژنتی چه تاسو نہ لونی عالم وی ہغه
او ونیل نہ، دغه وخت اللہ تعالیٰ حضرت موسی عليه السلام تہ وحی راؤ لیرلہ چه زما یو بندہ خضر تانہ زیات علم لری
موسی عليه السلام ہغه سرہ د خپل ملاقات خواہش بنکارہ کرو. اللہ تعالیٰ یوکب دہغه دبارہ نشانی جوړہ کری چه کله دا
کب تانہ ورک شی نوتہ ہم ہغه خانی تہ راوایس شه. ہم ہلتہ بہ د حضرت خضر عليه السلام تاسرہ ملاقات کیری لنده دا
چه موسی عليه السلام یوشان روان دی بہ دی انتظار کنبی چه کب بہ کله ور کیری. بہ تلوتلو کنبی دہغوی خادم او ونیل
چه کله مونږ صخرہ سرہ تیریدو نوہلتہ یوہ معاملہ اوشوہ چه کب توپ کولوسرہ دریاب تہ تلې وو او ما ددی ذکر
تاسو تہ کول ہیر کری وو. چنانچہ دوارو حضراتو خیری کولوسرہ د خپلو خپو بہ ننبو باندي واپس شو ہلتہ
حضرت خضر عليه السلام سرہ ملاقات اوشو بیا ہم ہغه واقعات اوشو دکوم ذکر چه قرآن کریم کنبی شوې دی.

تراجم رجال

عمرو بن محمد: دا ابرعثمان عمرو بن محمد بن بکیر الناقد البغدادي رضي الله عنه دی. د دوی حالات (کتاب السوءع، باب
ما بکره من الحلف فی الہم) کنبی او گورنی.

يعقوب بن ابراهيم: دا يعقوب بن ابراهيم بن سعد رضي الله عنه دی. د دوی حالات (کتاب العلم، باب ما ذکر فی ذهاب موسی فی البرالی
الغضی لاندی تیر شوی دی) (٢)

ابراهيم: دا د يعقوب والد ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف قرشی زهري مدنی رضي الله عنه دی. د دوی
حالات (کتاب الايمان، باب تفاضل اهل الايمان فی الاعمال)، لاندی تیر شوی دی. (١)

(١) الحديث من تخریجه فی کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب موسی فی البحر الخ رقم: ٥٧٤

(٢) كشف الباری: ٣/٣٣١.

صالح دا ابو محمد صالح بن كيسان مدني رحمته الله دي ددوی تذکرہ (كتاب الإيمان باب من كره أن يعود في الكفر كما يكره أن يلحق في النار من الأمان) ^(١)

ابن شهاب: دا محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي ددوی تذکرہ (هدى الوحي) ددريم حديث لاتدي تيره شوي ده. ^(٢)

عبيد الله بن عبد الله: دا عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن سعد رحمته الله دي ددوی حالات (كتاب العلوم باب: متى يصح سماع الصلوات لاتدي تير شوي دي). ^(٣)

حديث سره متعلق تفاصيل د وړاندي حديث لاتدي راخي.

[٣٢٢٠] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ: إِنَّ نَوْفًا الْبِكَالِيَّ يَزْعُمُ: أَنَّ مُوسَى صَاحِبَ الْخَضِرِ لَيْسَ هُوَ مُوسَى بَنِي إِسْرَائِيلَ، إِنَّمَا هُوَ مُوسَى آخَرٌ، فَقَالَ: كَذَبَ عَدُوُّ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أَبُو بِنُ كَعْبٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَنَّ مُوسَى قَامَ خَطِيبًا فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ، فُسِّلَ أَيُّ النَّاسِ أَعْلَمُ؟ فَقَالَ: أَنَا، فَعَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِ، إِذْ لَمْ يَرُدَّ الْعِلْمَ إِلَيْهِ، فَقَالَ لَهُ: بَلَى، لِي عَبْدٌ يَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ هُوَ أَعْلَمُ مِنْكَ قَالَ: أَيُّ رَبِّ وَمَنْ لِي بِهِ؟ - وَرَبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ، أَيُّ رَبِّ، وَكَيْفَ لِي بِهِ؟ - قَالَ: تَأْخُذُ حَوْثًا، فَتَجْعَلُهُ فِي مِكْتَلٍ، حَيْثُمَا فَقَدْتَ [ص: ١٥٥] الْحَوْثَ فَيُؤْتِمُّ، وَرَبَّمَا قَالَ: فَيُؤْتِمُّ، - وَأَخَذَ حَوْثًا فَجَعَلُهُ فِي مِكْتَلٍ، ثُمَّ انْطَلَقَ هُوَ وَقَتَاةُ يَوْشَعُ بْنُ نُونٍ، حَتَّى إِذَا آتَى الصَّخْرَةَ وَضَعَا رُغُوسَهُمَا، فَرَقَدَ مُوسَى وَاضْطَرَبَ الْحَوْثُ فَخَرَجَ، فَسَقَطَ فِي الْبَحْرِ فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرِيًّا، فَأَمْسَكَ اللَّهُ عَنِ الْحَوْثِ جَرِيَةَ النَّارِ، فَصَارَ مِثْلَ الطَّاقِ، فَقَالَ: هَكَذَا مِثْلُ الطَّاقِ، فَأَنْطَلَقَا يَمْشِيَانِ بَقِيَّةَ لَيْلَتِهِمَا وَيَوْمَهُمَا، حَتَّى إِذَا كَانَ مِنَ الْغَدِ قَالَ لِقَتَاةَ: آتِنَا عَدَاءَنَا، لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا، وَلَمْ يَجِدْ مُوسَى النَّصَبَ حَتَّى جَاءَ وَحَيْثُ أَمَرَهُ اللَّهُ، قَالَ لَهُ قَتَاةُ: (أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْتِنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي لَنَسِيتُ الْحَوْثَ وَمَا أَلْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَأَتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا) فَكَانَ لِلْحَوْثِ سَرِيًّا وَلَهُمَا عَجَبًا، قَالَ لَهُ مُوسَى: (ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَأَرْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا)، رَجَعَا يَقْضِيَانِ آثَارَهُمَا، حَتَّى انْتَهَيَا إِلَى الصَّخْرَةِ، فَإِذَا رَجُلٌ مُسَجًى بِثَوْبٍ، فَسَلَّمَ مُوسَى فَرَدَّ عَلَيْهِ، فَقَالَ وَأَنْتَ يَا رُضِيكَ السَّلَامُ؟ قَالَ: أَنَا مُوسَى، قَالَ: مُوسَى بَنِي إِسْرَائِيلَ قَالَ: لَعَمْرُؤُا أَنْتَ لَنْ تَلْعَلِنِي مِمَّا عَلِمْتَ رُشْدًا، قَالَ: يَا مُوسَى: إِلَيَّ عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَمِيهِ اللَّهُ لَا تَعْلَمُهُ، وَأَنْتَ عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَمِكُهُ اللَّهُ لَا أَعْلَمُهُ، قَالَ: هَلْ أَتَيْتُكَ؟ قَالَ: {إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا}. وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا؟ [الكهف: ٦٨] - [إلى قوله] - {مُرَّا} [الكهف: ٦٩] فَأَنْطَلَقَا يَمْشِيَانِ عَلَى سَاحِلِ الْبَحْرِ، فَمَرَّتْ بِهِمَا سَفِينَةٌ كَلَّمُوهُمْ أَنْ يَحْمِلُوهُمْ، فَعَرَفُوا الْخَضِرَ فَحَمَلُوهُ بِغَيْرِ تَوَلَّى، فَلَمَّا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ

(١) كشف الباري: ١٢٠/٢.

(٢) كشف الباري: ١٢١/٢.

(٣) كشف الباري: ٣٢٦/١.

(٤) كشف الباري: ٣٢٦/١.

جَاءَ عَصْفُورٌ فَوَقَعَ عَلَى حَرْفِ السَّفِينَةِ فَتَقَرَّرَ فِي الْبَحْرِ نَقْرَةً أَوْ ثَقْرَتَيْنِ، قَالَ لَهُ الْخَضِرُ يَا مُوسَى مَا نَقَصَ عَلَيْكَ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ إِلَّا مِثْلَ مَا نَقَصَ هَذَا الْعَصْفُورُ بِمِنْقَارِهِ مِنَ الْبَحْرِ، إِذَا أَخَذَ الْقَاسُ فَنَزَعَ لَوْحًا، قَالَ: فَلَمْ يَفْجَأْ مُوسَى إِلَّا وَقَدْ قَلَعَهُ لَوْحًا بِالْقُدُومِ، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: مَا صَنَعْتَ؟ قَوْمٌ حَمَلُونَا بِغَيْرِ تَوَلٍّ عَمَدْتَ إِلَى سَفِينَتِهِمْ فَحَرَقْتَهَا لِتَغْرُقَ أَهْلَهَا، لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا، قَالَ: {الْمَ أَقْلُ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا}، قَالَ: لَا تَوَاصِدْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا} [الكهف: ٤٢]، فَكَانَتْ الْأُولَى مِنْ مُوسَى نِسْيَانًا، فَلَمَّا خَرَجَا مِنَ الْبَحْرِ مَرُّوا بِغُلَامٍ يَلْعَبُ مَعَ الصَّبْيَانِ، فَأَخَذَ الْخَضِرُ بِرَأْسِهِ فَقَلَعَهُ بِيَدِهِ هَكَذَا، - وَأَوْمَأَ سَفِيَانٌ بِأَطْرَافِ أَصَابِعِهِ كَأَنَّهُ يَقْطِفُ شَيْئًا -، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: أَقْتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ، لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نَكْرًا، قَالَ: الْمَ أَقْلُ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا، قَالَ: إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ يَعْدُهَا قِيلًا تُصَاحِبُنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا، فَمَا تَلْقَا، حَتَّى إِذَا آتَى أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَبَا أَهْلَهَا، فَأَبْوَا أَنْ يُضَيِّقُوهُمَا، فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدَانِ أَنْ يُنْقِضَا، مَا بِلَا [ص: ١٥٦]، أَوْ مَا بِيَدِهِ هَكَذَا، - وَأَشَارَ سَفِيَانٌ كَأَنَّهُ يَمْسَحُ شَيْئًا إِلَى فَوْقِ، فَلَمْ أَسْمَعْ سَفِيَانَ يَذْكُرُ مَا بِلَا إِلَّا مَرَّةً -، قَالَ: قَوْمٌ آتَيْنَاهُمْ فَلَمْ يَطْعَمُوا، لَمْ يُضَيِّقُونَا، عَمَدْتَ إِلَى حَابِطِهِمْ، لَوْ شِئْتَ لَأَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا، قَالَ: هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنَكَ، سَأَلْتُكَ بِقَاوِيلٍ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَدِدْنَا أَنَّ مُوسَى كَانَ صَبْرًا فَكُنْصَ اللَّهُ عَلَيْنَا مِنْ خَيْرِهِمَا، - قَالَ سَفِيَانٌ -، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَرْجُمُ اللَّهُ مُوسَى لَوْ كَانَ صَبْرًا فَكُنْصَ عَلَيْنَا مِنْ أَمْرِهِمَا» وَقَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «أَمَّا هُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ عَصَبًا» وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ كَافِرًا وَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنِينَ "لَمْ قَالَ لِي سَفِيَانٌ: سَمِعْتُهُ مِنْهُ مَرَّتَيْنِ، وَحَفِظْتُهُ مِنْهُ، قِيلَ لِسَفِيَانٍ: حَفِظْتَهُ قَبْلَ أَنْ تَسْمَعَهُ مِنْ عَمْرٍو، أَوْ تَحْفَظْتَهُ مِنْ إِنْسَانٍ؟، فَقَالَ: مِمَّنْ أَحْفَظُهُ، وَدَوَاهُ أَحَدٌ، عَنْ عَمْرٍو غَيْرِي سَمِعْتُهُ مِنْهُ مَرَّتَيْنِ، أَوْ ثَلَاثًا وَحَفِظْتُهُ مِنْهُ" [ص ٤٤١ - ٤٤٣] [ز: ٧٤] (١)

تراجم رجال

علي بن عبدالله. دا ابرالحسن علي بن عبدالله بن جعفر بصري رضي الله عنه دي اود ابن المديني په نوم سره مشهور دي ددوي تذکره (کتاب العلم باب الفهم في العلم) لاندې تيره شوي ده. (٢)

سفيان: دا سفيان بن عيينه کوفی رضي الله عنه دي ددوي تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا وَاخبرنا) لاندې تيره شوي ده. (٣)

عمرو بن دينار: دا عمرو بن دينار مکی جمحي رضي الله عنه دي ددوي تذکره (کتاب العلم باب كتابة العلم) لاندې تيره شوي ده. (٤)

(١) الحديث مرتخرجه كتاب العلم باب ما ذكر في ذهاب موسى في البر الى الخضر البخ رقم ٥٧٤

(٢) كشف الباري: ٢٩٧/٣.

(٣) كشف الباري: ١٠٢/٣.

(٤) كشف الباري: ٣٠٩/٤.

سعید بن جبیر: دا مشهور تابعی سعید بن جبیر بن هشام اسدی کوفی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب الصحرا فی العلم) ^(۱)

قوله: أن نوحاً البکالی یزعم أن موسی صاحب الخضر: سعید بن جبیر رضی الله عنه وانی چه ما حضرت ابن عباس رضی الله عنهما ته عرض اوکړو چه د نوح بکالی رضی الله عنه رانی ده چه د حضرت خضر رضی الله عنه صاحب موسی، د بنی اسرائیل موسی نه دی (کوم چه نبی وو، بلکه هغه خوک بل موسی دی. حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل (کذب عدو الله، یعنی دغه د الله تعالی د بنمن دروغ و نیلی دی مطلب دا چه صاحب خضر په حقیقت کنبی هم د بنو اسرائیل پیغمبر موسی رضی الله عنه وو. چونکه د نوح بکالی رضی الله عنه رانی صحیح نه وه په دی وجه ابن عباس رضی الله عنه دی اوریدو سره ډیر غصه شو او د هغه د رانی په دومره شدت سره رد اوکړو چه نوح بکالی ته نی عدو الله پورې او نیلی. ابن عباس رضی الله عنهما په حقیقت کنبی هغه د الله تعالی د بنمن نه گنرلو. ^(۲)

د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فرمائیل دی موسی رضی الله عنه بنی اسرائیل ته د فتوی ورکولو د پاره او دریدو نو د هغه نه سوال اوکړې شو چه د ټولو نه لونی عالم خوک دی؟ موسی رضی الله عنه جواب ورکړو زه یم. الله تعالی په هغه باندې عتاب اوکړو چه علم هغه د الله تعالی طرف ته نه ورگرځولو، یعنی موسی رضی الله عنه له الله اعلم و نیل پکار وو. الله تعالی او فرمائیل چه مجمع البحرین (بحیره روم او فارس چرته چه دواړه یو خانی شوی دی، په مقام باندې زما یو بنده دی هغه تانه زیات علم لری. موسی رضی الله عنه عرض اوکړو (من لی به) مابه هغه له خوک اورسوی. سفیان بن عیینه رضی الله عنه به اکثر وختونو کنبی (من لی به) په خانی باندې و نیل (کفلی به) زه به هغه ته څنگه اورسیرم؟ نو الله تعالی او فرمائیل یو کب واخله یو پیتاری کنبی کیرده په کوم مقام باندې چه ته دغه کب غائب اووینی نوم هغه خانی کنبی به هغه موجود وی. چنانچه موسی رضی الله عنه یو کب په پیتاری کنبی کیخودو او یسا خپل خادم یوشع بن نون سره روان شو. کله چه دواړه صخره ته اورسیدل (چه د مجمع البحرین په غاړه باندې وو و نیلی شی په دی خانی کنبی چشمه حیات ده). ^(۳) نو دواړو خپل سر و نه کیخول. موسی رضی الله عنه اوده شو او کب توپ کړو سمندر ته لاړو او د سمندر په سورنگ کنبی لاره جوړه کړه لاړو. (شرح فرمانی چه په مر کب کنبی ناخاپی ژوند راتلو وجه چه په هغه باندې د چشمه حیات نه د اوبو څاڅکی پریوتی وو). ^(۴) د اوبو شکل د سورنگ په شان جوړ شو. د حدیث راوی (د لاس په اشاره سره وضع خود لوسره چه) طاق داسی جوړ شوې وو. دواړه باقی ورځې اوشپې مخکنبی روان وو. راتلونکې ورځ کنبی موسی رضی الله عنه خپل خادم ته اوو نیل څه خوراک څښاک راوړه مونږ خودې سفر سترې کړو.

رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم او فرمائیل (ولم یجد موسی النصب حتی جا و حیث أمره الله) یعنی موسی رضی الله عنه هغه وخت ستومانی محسوس کړه کله چه د هغه مقام نه وړاندې لزل چرته چه الله تعالی د تلر حکم ورکړې وو. یوشع بن نون موسی رضی الله عنه ته عرض اوکړو گوره کنه چه کوم وخت مو صخره سره ولاړ وو نو ما دکب ذکر کول هیر کړې وو او شیطان د ده نه یادول هیر کړې وو. کب په عجیبه توگه سره د دریاب لار واخسته.

رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم او فرمائیل (فکان للحوت سرها و لها عیبا) یعنی کب ته خو په سمندر کنبی لار ملاؤ شوه خو موسی رضی الله عنه او یوشع رضی الله عنه ته حیرانتیا پیدا شوه. موسی رضی الله عنه یوشع ته اوو نیل مونږ خود هغه خانی په لتون کنبی وو (چه کب به

^(۱) کشف الباری: ۴/۱۸۸.

^(۲) إرشاد الساری: ۷/۳۴۰. په دی باندې تفصیلی بحث کتاب العلم لاندې اول تیر شوې دی. کشف الباری: ۲۹۳-

^(۳) ۲۹۴/۳ کشف الباری: ۴/۴۸۴-۴۸۳.

^(۴) إرشاد الساری: ۷/۳۴۱.

^(۵) إرشاد الساری: ۷/۳۴۱.

چرتہ تختی خئی بہ، بیا دوارو پہ خیال خیال سرہ د خپلو قدمونو پہ نشانونو باندې واپسی او کړه تردې چه صخره ته اور سیدل نوهلته یو سری کپړې اغوستې وې. موسیٰ علیہ السلام هغه ته سلام او کړو هغه جواب ورکولو سره او وویل (وَأَنْ بَارِضِكَ السَّلَامِ) ستاسو په ملک کښې د سلام رسم څنگه دې؟ موسیٰ علیہ السلام او فرمائیل زه موسیٰ یم. خضر علیہ السلام او وویل د بنو اسرائیل موسیٰ؟ هغوی او فرمائیل اوجی. زه تاسو له دې غرض دپاره راغلي یم چه کوم هدایت تاسو ته خودلې شوې دې تاسو هغه ماته او بنایښی. خضر او وویل (یا موسیٰ! انی علی علم من علم الله علمه الله لا تعلمه وانت علی علم من الله..... لا اعلمه) یعنی الله تعالی ماته یو علم خودلې دې کوم باندې چه ته نه پوهیږې اوتاته نی داسې علم خودلې دې چه په کوم چه زه نه پوهیږم.

حضرت موسیٰ علیہ السلام سره د تشریحات علم وو او حضرت خضر علیہ السلام سره تکرینیات علم وو. (۱) موسیٰ علیہ السلام هغه نه د تکرینی علم زده کولو دپاره راغلي وو نو خضر علیہ السلام چه هغه ته څه او فرمائیل د هغې مطلب دا وو چه تاسره د احکام او شرع چه کوم علم دې زه دهغې پوره عالم نه یم یعنی د ضرورت په اندازه راته احکام معلوم دی او ما سره چه کوم تکرینی علوم دی ته دهغې پوره ماهر نه نی.

موسیٰ علیہ السلام او فرمائیل (هل اثمک؟) آیا زه تاسو سره پاتې کیدی شم. حضرت خضر علیہ السلام او فرمائیل (إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا) وَكَفَّ تَصِيرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خَيْرًا قَالَ سَكَدَ لِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا) یعنی ته به ماسره صبر اونه کړې شي او آخر په داسې معامله کښې به څنگه صبر کوي دکوم حقیقت چه پوره توگه باندې تاته معلوم نه وی. د خضر علیہ السلام خبرې اتري د لفظ امر پورې اوشوي.

دې نه پس حضرت موسیٰ علیہ السلام او حضرت خضر علیہ السلام د دریاب غاړه باندې روان شو. دغه وخت دهغوی خواکې یوه کشتی تیریدله دوارو کشتی والوسره خبره او کړه چه مونږ هم سواره کړه. کشتی والاحضرت خضر علیہ السلام او بیژندو او بغیر کرایه نی سور کړو. کله چه دواړه کشتی کښې سواره شونو یوه مرغشی د کشتی په لرگی باندې کیناسته او هغې په سمندر کښې یو یا دوه ځل مښوکه او وهله. په دې باندې حضرت خضر علیہ السلام او وویل (یا موسیٰ! ما نقص علمي وعلمك من علم الله إلا مثل ما نقص هذا العصفور من مقارة من البص) ای موسیٰ علیہ السلام زما اوستا علم دالله تعالی دعلم نه صرف هم دومره اخستې دې څومره چه ددې مرغشی په خپله مښوکه کښې د دې سمندر نه اخستې دی. ناڅاپی داسې اوشو چه حضرت خضر علیہ السلام یوتیر راواخستو او د کشتی یو تختی راویستله موسیٰ علیہ السلام لږ شان ولاړ وو چه حضرت خضر علیہ السلام بله تخته راویسته نو موسیٰ علیہ السلام (صبر نه شو او خضر علیہ السلام ته نی) او وویل (قوم حملوا بغیر نول عمدت إلى سفینتھم لفرقتھا لتفرق أهلھا لئلا یجدت شینا) امر، یعنی دې خلقو مونږ بغیر د کرایه خپله کشتی کښې سواره کړو تاداسې احسان کونکو په کشتی کښې سوري او کړو دې دپاره چه په دې کښې سواره خلق اوبو کښې غرق شی تادا ډیر (خراب) کار او کړو. حضرت خضر علیہ السلام او فرمائیل (أَلَمْ أَقُلْ لَإِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا) یعنی ماتانه اول وئیلی نه وو چه ته به ماسره صبر اونه کړې شي. موسیٰ علیہ السلام هغه ته او وویل (لَا تَوَاعِدُنِي إِنَّمَا نَيْتٌ وَلَا تُرْهِقُنِي مِنْ أَمْرِي عَسْرًا).

ابی بن کعب رضی اللہ عنہ وائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل (لکانت الأولى من موسى لسانا) یعنی دا په اول ځل موسیٰ علیہ السلام په هیره سره وئیلی وو هغه ته شرط یادنه وو.

کله چه موسیٰ علیہ السلام او خضر علیہ السلام د سمندر نه اووتل نو دریواړه حضرات یعنی موسیٰ علیہ السلام خضر علیہ السلام او یوشع علیہ السلام یو هلك سره تیریدل چه ماشومانو سره نی لویې کولې خضر علیہ السلام هغه هلك د سر نه اونیولو او هم دغه شان نی سر ترې راویستلو. (راوی حدیث خپل لاسونه داسې جوړ کړل لکه چه یو خیز راوچتوی او وئی وئیل دغه شان حضرت

خضر علیه السلام دهغه هلك سر اوويستلو. شرح حديث فرمائيلي دهغه هلك نوم جيسون وو اود شکل او صورت نه پناسته وو. (۱)

نوموسی علیه السلام او فرمائيل (لَقَدْ جِئْتُمْ هُنَا نَكَرًا) چه تاخو دیر خراب حرکت او کړو. خضر علیه السلام او ونييل چه آيا ماتاته اول نه ونيلي چه ته به ماسره صبر اونه کړې شې؟ موسی علیه السلام او ونييل چه که دې نه پس مې تانه دهغه خبرې تپوس او کړو نو زما ملگرتيا پرېږده. حقيقت دادي چه بيشکه ته زما د طرف ته عذر نه رسيدلي نی. بيا دواړه روان شو تردې چه انطاکیه کښې يو کلی والو له راغلل. دواړو دهغوی نه خوراک او غوښتلو دغه وخت دواړه حضرات اوږې شوې وو اود کلی والوته د ميلمستيا درخواست او کړو هغوی ددوی د ميلمستيا نه انکار او کړو. هغوی په کلی کښې يو ديوال اوليدلو چه بالکل راغورزیدونکې وو. حضرت خضر علیه السلام داسې په لاس سره اشاره او کړه نو هغه نيغ شو. روايت کښې دی: (وأشار سفیان كأنه مسح شيئاً إلى فوق) یعنی پخپله سفیان بن عيينه رضي الله عنه داسې اشاره او کړه لکه چه هغه دهغه داسې پاسني خيز طرف ته راکاږي. علی ابن المدیني رضي الله عنه وائی: (فلم أسمع سفیان يذكر ما لا إلا مرة) روايت کښې دی (وهدأن بنقض ما لا) علی بن مدیني رضي الله عنه پښاني چه په دې حديث کښې لفظ ما ل ما د سفیان رضي الله عنه نه هم يو ځل اوريدلي دي. وړاندې روايت کښې دی چه موسی علیه السلام حضرت خضر علیه السلام ته او فرمائيل چه مونږ دې کلی والو ته راغلو هغوی مونږ ته نه خوراک راکړو اونه نی ميلمستيا او کړه مگر تادهغوی دديوال مرمت او کړو. که چرې تا غوښتل نو دهغوی نه به دې دې مزدوری اخستي وه.

حضرت خضر علیه السلام او فرمائيل (هَذَا فِرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنَكَ) دازما اوستا د جدایني وخت راغلو. رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائيل چه کاش موسی علیه السلام صبر کړې وي نو الله تعالی به دهغوی نور هم حالات بهتر بيان کړې وي. سفیان بن عيينه رضي الله عنه په خپل روايت کښې دا الفاظ نقل کړي دی چه رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائيل الله تعالی دې په موسی علیه السلام باندې رحم او کړي که چرې موسی علیه السلام د صبر نه کار اخستي وي نو دهغې امور او رازونه به مونږ ته هم بيان کړې شوې وي.

قوله: وقال: وقرأ ابن عباس أما مهم ملك يأخذ كل سفينة صالحة غصبا: دلته سعيد بن جبیر رضي الله عنه فرماني چه حضرت ابن عباس رضي الله عنه به د سورت كهف آيت داسې لوستلو: (وَكَانَ أَمَامَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ غَصْبًا) یعنی د وراهم په ځاني امامهم لوستلو او سفينة نی صالحة اضافي سره لوستلو. دغه شان په سورت كهف کښې دی: (وَأَمَّا الْعِلْمُ فَكَانَ أَبُوهُ مُؤْمِنِينَ) ابن عباس رضي الله عنه به دا آيت داسې لوستلو (وَأَمَّا الْعِلْمُ فَكَانَ كَافِرًا وَأَبُوهُ مُؤْمِنِينَ) یعنی هلك کافرو اودهغه مور پلار مؤمنان وو.

قوله: ثم قال لي سفیان: سمعته منه مرتين وحفظته منه: علی ابن المدیني رضي الله عنه وائی چه دا حديث بيان لونه پس سفیان بن عيينه رضي الله عنه ماته او ونييل چه ما دا حديث د عمرو بن دينار نه دوه ځل اوريدلي دي اودهغه نه مې ياد کړې دي. د منه ضمير عمرو بن دينار طرف ته راجع دي. (۲)

قوله: قيل لسفیان: حفظته قبل أن تسمعه من عمرو وأحفظته من إنسان سفیان رضي الله عنه ته او ونييلې شو چه تاسو دا حديث د عمرو رضي الله عنه نه اوريدونه اول ياد کړې وو يا هغوی ته او ونييلې شو) تا د بل سړي نه اوريدو سره ياد کړې وو؟ علامه کرمانی رضي الله عنه تصريح کړې ده چه دلته سوال کونکې علی بن المدیني رضي الله عنه دي. هم هغوی د سفیان بن عيينه رضي الله عنه نه دا سوال کړې دي چه آيا مذکوره حديث اسو د عمرو بن دينار نه وړاندې د بل چا نه اوريدلي وو؟ (۳)

(۱) إرشاد الساری: ۳۴۲/۷.

(۲) إرشاد الساری: ۳۴۳/۷.

(۳) شرح الکرمانی: ۵۳/۱۴.

قوله: فقال: من أتفظه رواه أحد من عمرو وغيري؟ په دې باندې سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ او فرمائل نوډ چانه به مې یادولو ولې دا حدیث زمانه علاوه بل چاهم د عمرو نه روایت کړې دې؟ د رواه په شروع کښې همزه استفهام محذوف دې. یعنی په اصل کښې ارواه دې. (۱)

شرح کرام رحمهم الله وتصريحاً مطابق: (حفظته قبل أن تمعه من عمرو بن دينار أو تحفظه من إنسان) د راویانو د طرف نه شك دې چه د هغه شیخ د دې دواړو جملونه په کومه جمله سره حدیث روایت کړې دې. (۲)
لیکن علامه رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دواړه جملې د سائل (علی بن المدینی) تردد گر خولې دې یعنی علی ابن المدینی رضی اللہ عنہ ته په دې خبره کښې تردد وو چه آیا سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دا حدیث د عمرو بن دینار نه اوریدو نه وړاندې یاد کړې وو یا د هغه د سماع نه پس د یو بل سړی نه هم اوریدلې وو؟ علامه گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه سائل ته دا تردد خکه راپیښ شو چه د هغه خیال وو چه دومره اوږد حدیث یوخل یا دوه خل اوریدو سره زیانی یادول دومره آسان نه دی نو سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ د دواړو خبرو جواب ور کولو سره او فرمائل چه ما دا حدیث صرف د عمرو بن دینار نه اوریدلې دې او هم د هغه نه مې حفظ کړې دې. (۳)

د سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ په قول باندې اشکال او دهغې جواب: دلته سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ تصریح فرمائیلې چه روایت باب د عمرو بن دینار نه د هغه نه علاوه بل چانه دې روایت کړې. په دې باندې اشکال کیږي چه ابن جریج رضی اللہ عنہ هم دا روایت د عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ نه نیغ په نیغه روایت کړې دې. وړاندې کتاب التفسیر سورة کهف لاندې پخپله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ (عن ابن جریر عن عمرو بن عمرو) په سند سره دا روایت نقل کړې دې نو بیا سفیان رضی اللہ عنہ څنگه او فرمائیل چه د عمرو نه زمانه علاوه بل چانه دا روایت نه دې نقل کړې؟
علامه رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی د سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ نفی فرمائیل د خپل ښار په اعتبار سره وو په دې معنی چه د هغه په ښار په کښې د سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ نه علاوه بل چانه د عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ نه دا حدیث نه دې روایت کړې. (۴)

ذکرشوی دواړه روایات کتاب العلم لاندې په تفصیل سره تیر شوی دی. (۵)
د حدیث الخضر اعراب: لفظ حدیث مرفوع او مجرور دواړه شان لوستل صحیح دی. د مرفوع کیدو په صورت کښې به دا هذا اسم مبتدا دپاره خبر وی او د مجرور کیدو په صورت کښې به لفظ باب دپاره مضاف الیه وی. د مرفوع کیدو په صورت کښې به تقدیری عبارت داسې وی: (هذا باب، هذا حدیث الخضر مع موسى علیهما السلام) او د مجرور کیدو په صورت کښې به عبارت داسې وی: (هذا باب فی بیان حدیث الخضر مع موسى علیهما السلام). (۶)
یعنی دا باب د موسی رضی اللہ عنہ سره د خضر رضی اللہ عنہ د مکالمه په بیان کښې دې. خضر رضی اللہ عنہ د نوم نسب او د هغه د حیات او ممات په مسئله تفصیلی مباحث وړاندې تیر شوی دی. (۷)

[۳۲۲۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سُوَيْدٍ ابْنُ الْأَصْبَهَانِيِّ، أَخْبَرَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ

(۱) عمدة القاری: ۴۱۲/۱۵ إرشاد الساری: ۳۴۲/۷.

(۲) شرح الکرمانی: ۵۳۱/۱۴ إرشاد الساری: ۳۴۳/۷.

(۳) لامع الدرای: ۳۵۶/۱۳ الكنز المتواری: ۳۵۶/۱۳.

(۴) لامع الدرای: ۳۵۶/۱۳.

(۵) او گورنی کشف الباری: ۳۲۱/۳.

(۶) عمدة القاری: ۴۰۸/۱۵.

(۷) کشف الباری: ۳۴۲، ۳۵۰/۳.

هَمَامُ بْنُ مَنبِهِ، عَنِ ابْنِ هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّمَا سُمِّيَ الْخَضِرَاءُ جَلَسَ عَلَى فُرُوقٍ بَيْضَاءَ، فَإِذَا هِيَ تَهْتَزُّ مِنْ خَلْفِهِ خَضِرَاءَ» [ص ۴۵۱] (۱)

تراجم رجال

محمد بن سعید الاصبهانی: دا ابرجعفر محمد سعید بن سلیمان بن عبد الله کوفی اصبهانی رضی اللہ عنہ دی هغوی د ابراهیم بن زبرقان، اسحاق بن سلیمان رازی، حفص بن غیاث، حمید بن عبد الرحیم رؤاسی، خالد بن حیان رقی، عبد الله بن ادريس، معاویه بن هشام، یحیی بن ابی بکیر کرمانی اوزید بن مقدم رحمهم الله نه د حدیث روایت کری دی. اوددوی نه ابراهیم بن نصر رازی، احمد بن زکریا جوهری، زهیر بن حرب، بشر بن موسی اسدی، ابوزرعہ رازی، د حکیم ترمذی پلار علی بن حسن، محمد بن یحیی ذہلی، یعقوب بن سفیان وغیرهم رحمهم الله د حدیث روایت کری دی. (۲)

امام نسائی رضی اللہ عنہ د هغوی باره کنسی فرمائی دی: ثقة. (۳) یعقوب بن شیبہ رضی اللہ عنہ فرمائی: متقن. (۴) ابن عدی رضی اللہ عنہ او ابن حجر رضی اللہ عنہ د هغه باره کنسی فرمائی: ثقة ثبت. (۵) ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: (ثبت، کان حافظاً یحدث من حفظه، ولا یقبل التلقین ولا یقر من کتب الناس، ولم أره بالكوفة اتقن حفظاً منه). (۶) ابن حبان رضی اللہ عنہ د هغوی ذکر ثقات کنسی کری دی (۷) تاریخ کبیر کنسی امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی چه د هغوی وفات ۲۲۰ هجری کنسی شوی. (۸) ابن المبارک: دا عبد الله بن مبارک رضی اللہ عنہ دی. (۹)

معمر: دا معمر بن راشد از دی بصری دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم) لاندی تیره شوی ده. (۱۰)

همام بن منبه: ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم) لاندی تیره شوی ده. (۱۱)

قوله: إِنَّمَا سُمِّيَ الْخَضِرَاءُ لِأَنَّهُ جَلَسَ عَلَى فُرُوقٍ بَيْضَاءَ..... إلخ: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه ده ته خضر نوم خکه ورکری شوی چه هغه په سپین یعنی اوچو وانبویا په شاره زمکه باندي کیناستو نو ناخاپی د هغوی شاته یعنی د هغه خانی نه دتلو نه پس زمکه شنه او آباده شوه. د لفظ فروه سره متعلق شراح مختلف اقوال نقل کری دی. بعضی حضراتو ونبلی دی سپینو وانبو ته وائی. (۱۲) د بعضی په نیز دی نه اوچ وانبه مراد دی. (۱۳) خو ابن الاعرابی رضی اللہ عنہ

(۱) تفرد به البخاری رحمة الله عليه، انظر تحفة الأشراف: ۳۹۵/۱۰.

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورنی تهذیب الکمال: ۲۷۳/۲۵-۲۷۲.

(۳) تهذیب الکمال: ۲۷۴/۲۵ تهذیب التهذیب: ۱۸۸/۹.

(۴) تهذیب الکمال: ۲۷۴/۲۵ الکاشف للذهبي: ۱۷۵/۲ الترجمة: ۴۸۷۳.

(۵) تهذیب الکمال: ۲۷۴/۲۵ تقریب التهذیب لابن حجر ص: ۴۸۰ الترجمة: ۵۹۱۱.

(۶) الجرح والتعديل: ۳۵۴/۷-۳۵۳ الترجمة: ۱۴۴۷.

(۷) ثقات لابن حبان: ۶۳/۹.

(۸) التاريخ الكبير الترجمة: ۲۵۸.

(۹) كشف الباری: ۴۴۲/۱.

(۱۰) كشف الباری: ۴۲۱/۴.

(۱۱) كشف الباری: ۳۷۱/۴.

(۱۲) فتح الباری: ۵۳۵/۸.

(۱۳) فتح الباری: ۵۳۵/۸.

علامه خطابی رحمته الله او نور حضرت فرمائی: (الفروة أرض يضاء ليس فيها نبات) ^(١) یعنی فروه سپین او خالی میدان ته وائی په کوم کبني چه وښو او شينکي نوم نه وي. خلاصه دا چه ده ته خضر په دې وجه باندي وائی چه هغه به په اوچه بي اوبو اوبي وښو زمکه باندي کيناستو نو هغه خاني به شين او آباد شو. حديث ترجمه الباب سره مناسبت: روايت کبني د حضرت خضر عليه السلام ذکر دې او باب سره ددې مناسبت ښکاره دې.

قوله: قال الحموي: قال محمد بن يوسف بن مطر الفريزي: حدثنا علي بن خشرم عن سفیان بطوله: شرح لي كل دي چه دا اضافه صرف ابو زر عن المستملی په روايت کبني موجود ده د کوم مقصد چه دا خود ل دي چه ابو محمد عبد الله بن احمد سرخسی حموی رحمته الله فرمائی چه محمد بن يوسف بن مطر فريزي رحمته الله (د صحيح بخاری راوی د علي بن خشرم نه او علي بن خشرم (هم) د سفیان بن عيينه رحمته الله نه دا اوږد روايت نقل کړې دې کوم چه د پورته ذکر شوي حديث نه اول تير شوې دې. ^(٢) دارنگه په هندي نسخه کبني محمد بن سعيد اصبهاني رحمته الله د روايت نه وړاندي هم دغه اضافه داسې درج ده: (حدثنا علي بن خشرم، حدثنا سفیان بن عيينه، الحديث بطوله) ^(٣)

باب

د ابا بل ترجمه او د سابقه باب تتمه ده. ^(٤)

[٣٢٢] - حَدَّثَنِي اسحاقُ بْنُ نَعْمَانَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْبَرٍ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قَبِلَ لِيَنِّي إِسْرَائِيلُ: {ادْخُلُوا الْبَابَ مُجْتَدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ} [البقرة: ٥٨] قَبِلُوا، فَادْخُلُوا بِحَقْوَنَ عَلَى أَسْتَاهِمٍ، وَقَالُوا: حِبَّةٌ فِي بَعْرَةٍ" [٢ ص ٤٥٤] [٤٢٠٩، ٤٣٦٥، ٤٣٦٥، ٤٣٦٥] ^(٥)

تراجم رجال

اسحاق بن نصر: د اسحاق بن ابراهيم بن نصر سعدي بخاری رحمته الله دې. ددوی تذکره (کتاب الفل باب من اغتسل عرباناً وحده في الخلوة، لاندې او گورنی. عبد الرزاق: دا مشهور محدث عبد الرزاق بن همام صنعاني رحمته الله دې. ^(٦)

^(١) غريب الحديث للخطابي: ٢٢٢/١ الفائق للزمخشري: ١٠٣/٣.

^(٢) فتح الباري: ٥٣٥/٨ عمدة القاري: ٣٠٠/١٥ الكنز المتواری: ٣٥٧/١٣ إرشاد الساري: ٣٤٤/٧.

^(٣) الكنز المتواری: ٣٥٧-٣٥٨/١٣.

^(٤) فتح الباري: ٥٣٩/٨ دار الكتب العلمية. واضحه دې وي چه مصطفى ديب البغاء په نسخه کبني د باب عنوان موجوده دې.

^(٥) أخرجه البخاری في كتاب التفسير سورة البقرة باب (وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ) رقم الحديث: ٤٤٧٩ سورة الأعراف باب (حِطَّةٌ) رقم الترجمة: ٤٦٤١ ومسلم في التفسير رقم الحديث: ٧٥٢٣ والترمذي في التفسير باب ومن تفسير سورة البقرة رقم الحديث: ٢٩٥٩ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ٧/٢ رقم الحديث: ٤٧٢. ^(٦) كشف الباري: ٤٢١/٢.

معمور: دامعمر بن راشد از دی علیه السلام دی. (۱)

همام بن منبه: د دوی تذکره (کتاب ایمان باب حسن اسلام المرء) الخ لاندی تیره شوی ده. (۲)
ابوهریره: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دی. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب امور ایمان) لاندی تیره شوی ده. (۳)

قوله: قبل لهنم إسرائيل: ادخلوا الباب سجداً وقولوا حطة..... الخ: رسول کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل چه بنی اسرائیل ته او و نیلې شو چه تاسو په دروازه کنبې د سجده په حالت کنبې داخل شنی او حطه او واینی. حطه یا خو خبر دی او د دې مبتدا محذوف دی. یعنی (شأنك حطة). مطلب دا چه ستا شان د گناهونو ساقط کولو او معاف کولو دی. حطّ یحطّ معنی د ساقط کولو راځی. یعنی (حَطَّ عَنْهُنَّ حِطَّةً) ای الله ز مونږ گناهونه ساقط کړې. (۴)
بنی اسرائیل د سجده په حالت کنبې د داخلیدو په ځانی د کونانو طرف په زمکه باندې په رانیکو سره داخل شو او د حطّ و نیلو په ځانی مسخرو په توگه هغوی حَبَّةٌ فِي شَعْرَةٍ (په رېښتو کنبې دانه) و نیل شروع کړه. بعض روایاتو کنبې د حبه په ځانی حطّ لفظ راغلی دی. (۵)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی ممکن دی چه باب سره د حدیث مناسبت دا وی چه په دې کنبې د بنو اسرائیل د قصې ذکر دی او موسی علیه السلام د دوی نبی وو. (۶)

قوله: ادخلوا الباب: د باب نه باب القرینه مراد دی یعنی دکلی دروازه. سورت بقره کنبې دی: (وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا لَنْتُوا حِطَّةً) (البقره: ۱۵۸) دې نه کوم یو کلی مراد دی؟ یو قول دادې چه دې نه بیت المقدس مراد دی. (۷) دویم قول دادې چه اریحا مراد دی. (۸) دریم قول دادې چه مصر مراد دی. (۹) بعض و نیلی رمله مراد دی. (۱۰) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه اول قول ته ترجیح ورکړې ده چه دې کلی نه هم بیت المقدس مراد دی. (۱۱) دا دخول د حضرت موسی علیه السلام د وفات نه څلویښت کاله پس د حضرت یوشع بن نون په مشرئی کنبې شوی وو. دې نه وړاندې بنو اسرائیل ته موسی علیه السلام بیت المقدس ته د دتنه تلو حکم ورکړې وو لیکن هغوی بهانو کولو سره بیت المقدس ته د داخلیدو نه انکار او کړو د کوم په وجه چه په هغوی باندې تر څلویښتو کالو پورې بیت المقدس ته د داخلیدل حرام کړې وو. بیا څلویښت کاله پس د یوشع بن نون په مشرئی کنبې بیت المقدس فتح شو نو بیت المقدس ته دتنه تلو سره بنو اسرائیل ته حکم ورکړې شو چه

(۱) کشف الباری: ۴۶۵/۱.

(۲) کشف الباری: ۴۲۸/۲.

(۳) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۴) الدر المنصور: ۲۳۲/۱ دارالکتب العلمیه.

(۵) روح المعانی: ۲۶۶/۱.

(۶) عمده القاری: ۴۱۳/۱۵.

(۷) تفسیر الطبری: ۱۰۲/۲ مؤسسه الرساله.

(۸) تفسیر الطبری: ۲/۱۰۲ مؤسسه الرساله، و روح المعانی: ۲۶۶/۱.

(۹) عمده القاری: ۴۱۴/۱۵.

(۱۰) حواله بالا.

(۱۱) ارشاد الساری: ۳۴۵/۷ و روح المعانی: ۲۶۵/۱.

تیب شنی به تواضع سره داخل شنی. غرور او تکبر مه اختیارونی لیکن هغوی توقی مسخری او کهری دکوم انجام چه تباه کونکمی وو به هغوی کنبی دکطاعون مرض خور شو او تبول مره شول. (۱)

[۳۲۲۳]- حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنِ الْحَسَنِ، وَمُحَمَّدٍ، وَخِلَاسٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ مُوسَى كَانَ رَجُلًا حَيًّا سَيِّئًا، لَا يُرِي مِنْ جِلْدِهِ شَيْءًا سَتَمَّ مِنْهُ، فَأَذَاهُ مِنْ أَذَاهِ مَنْ أَذَاهُ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَقَالُوا: مَا يَسْتَرْهَذَا النَّسْرُ، الْأَمِنْ عَيْبٍ بِجِلْدِهِ: إِمَّا بَرَصٌ وَإِمَّا أذْرَةٌ. وَإِمَّا آفَةٌ، وَإِنَّ اللَّهَ أَرَادَ أَنْ يَبْرَثَهُ مِمَّا قَالُوا لِمُوسَى، فَخَلَا يَوْمًا وَاحِدَةً، فَوَضَعَ ثِيَابَهُ عَلَى الْحَجَرِ، ثُمَّ اغْتَسَلَ، فَلَمَّا فَرَغَ أَقْبَلَ إِلَى ثِيَابِهِ لِيَأْخُذَهَا، وَإِنَّ الْحَجَرَ عَدَا بِثَوْبِهِ، فَأَخَذَ مُوسَى عَصَاهُ وَطَلَبَ الْحَجَرَ، فَجَعَلَ يَقُولُ: تَوْبِي حَجْرٌ، تَوْبِي حَجْرٌ، حَتَّى انْتَهَى إِلَى مَلَأٍ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَرَأَوْهُ عُرْيَانًا أَحْسَنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ، وَأَبْرَأَهُ مِمَّا يَقُولُونَ، وَقَامَ الْحَجْرُ، فَأَخَذَ تَوْبَهُ فَلَيْسَهُ، وَطَفِقَ بِالْحَجَرِ ضَرْبًا بِعَصَاهُ، قَوْلًا لِلَّهِ إِنَّ بِالْحَجَرِ لَنَدَابًا مِنْ أَثْرِ ضَرْبِهِ، ثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا أَوْ خَمْسًا، فَذَلِكَ قَوْلُهُ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا [ص: ۱۵۷] لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا" [ص ۴۵۶-۴۵۷] [ر: ۲۷۴] (۲)

تراجم رجال

اسحاق بن ابراهیم: دا اسحاق بن ابراهیم حنظلی رضی اللہ عنہ دی. دابن راهویه به نوم سره مشهور دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی البحرالی الخضر لاندی تیره شوی ده. (۳)

روح بن عبادة: دا ابو محمد روح بن عبادة قیسی رضی اللہ عنہ دی.

عوف: دا عرف بن ابی جمیله عبدی بحری الاعرابی رضی اللہ عنہ دی.

الحسن: دا حسن بن ابی الحسن بصری رضی اللہ عنہ دی.

محمد: دا محمد بن سیرین رضی اللہ عنہ دی. ددی خلورو وارو حضراتو تذکره (کتاب ایمان باب اتباع الجنائز من ایمان) لاندی تیره شوی ده. (۴)

خیلاس: دا خیلاس بن عمرو الهجری البصری التابعی رضی اللہ عنہ دی. دوی د عبد الله بن عباس، عبد الله بن عنبه بن مسعود، علی بن ابی طالب، عمار بن یاسر، ابورافع الصانع، ابوهریره او عائشه رضی اللہ عنہن نه حدیث روایت کرې دی. اوددوی نه جابر بن صبح، داؤد بن ابی هند، زیات بن ابی مسلم، عبد الله بن فیروز، عوف الاعرابی، قتاده او مالک بن دینار رحمهم الله حدیث روایت کوی. (۵)

حدیث بعض ناقدینو د حضرت علی رضی اللہ عنہ او حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه دهغوی نیغ به نیغه سماع نه انکار کرې دی. هغوی تصریح کرې ده چه خیلاس سره د حضرت علی رضی اللہ عنہ او حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په روایاتو مشتمل صحیفی وی هغوی به هم د دغه صحیفو نه احادیث القاء کول.

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵ منیریه.

(۲) مرتخریجه فی کتاب الغسل باب من اغتسل عربانا وحده فی الخلوۃ رقم: ۲۷۸.

(۳) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

(۴) کشف الباری: ۵۱۸/۲.

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او کورنی: تهذیب الکمال: ۳۶۵/۸ و تهذیب التهذیب: ۱۷۶/۳.

چنانچه ابراهيم بن يعقوب جوزجاني رضي الله عنه د امام احمد بن حنبل رضي الله عنه قول نقل كړې دې: (روايته عن علي من كتاب) يعني د حضرت علي رضي الله عنه نه دهغه روايت د كتاب يا صحيفې نه وو. دغه شان د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه دهغه د سماع باره كښې او فرمايل: (لم يسم خلاص من ابي هريره شيئاً) ^(١) يعني خلاص رضي الله عنه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه كله هم حديث نه دې اوريدلې. امام ابو داؤد رضي الله عنه شعبه رضي الله عنه او ابو حاتم رضي الله عنه هم د حضرت علي رضي الله عنه نه دهغوي سماع نه انكار كړې دې ^(٢) شعبه وائي چه ايوب سختياني ماته او ونييل (لا ترو عن خلاص، فإنه صحيفي) ^(٣) يعني د خلاص نه روايت مه كوه ځكه چه هغه د صحيفې نه روايت او روي. دارقطني رضي الله عنه وائي: (ما كان من حديثه، عن ابي رافع عن ابي هريره) احتمال، واما عن عثمان وعلي فلا ^(٤) مطلب دادې چه د ابورافع رضي الله عنه او ابوهريره رضي الله عنه نه كوم روايت نقل وي هغه قابل قبول كيدې شي خود حضرت عثمان رضي الله عنه او حضرت علي رضي الله عنه نه دهغوي روايات قابل قبول نه دي. حقيقت دادې چه د حضرت علي او حضرت عمار رضي الله عنه نه دهغه سماع ثابت نه ده. كه چرې د نورو صحابه كرامو نه سماع ثابت نه ده نو د دې مطلب دادې چه خلاص به دهغوي نه مرسلاً روايت كولو. چنانچه محمد بن سعد رضي الله عنه فرمائي: (روي عن علي وعمار، وكان قدما كغير الحديث) ^(٥)

د امام بخاري رضي الله عنه په نيز د حضرت عائشه رضي الله عنها نه ئې هم سماع ثابت نه ده. چنانچه په تاريخ كبير كښې فرمائي: (سمع عمار وعائشة) ^(٦) حافظ ابن حجر رضي الله عنه دهغوي باره كښې فرمائي: (ثقة وكان يرسل، وقد صرح أنه سمع من علي، وقد ثبت أنه قال: سألت عمارين بأس) ^(٧) ابو احمد بن عدى رضي الله عنه فرمائي: (له احاديث صالحة، ولم أر عامه حديثه بأساً) ^(٨) يحيى بن سعيد الطقان رضي الله عنه د علي رضي الله عنه نه دهغه د سماع نه انكار كړې دې او د حضرت عمار او عائشه او ابن عباس رضي الله عنهم نه د سماع اقرار كړې دې. فرمائي: (هو كتاب عن علي، وقد سمع من عمار وعائشة وابن عباس) ^(٩) بهر حال د ائمه جرح و تعديل دهغوي په ثقافت باندي اتفاق دې. چنانچه امام احمد بن حنبل رضي الله عنه دهغوي باره كښې فرمائي: (ثقة ثقة) ^(١٠) يحيى بن معين رضي الله عنه فرمائي (ثقة) ^(١١) دغه شان امام عجلي، ابن شاهين، علامه ذهبي او حافظ ابن حجر رحمهم الله هم دهغوي توثيق كړې دي. ^(١٢) امام بخاري، امام مسلم، امام نسائي، امام ابو داؤد، امام ترمذي، امام ابن ماجه رحمهم الله دې ټولو حضراتو د خلاص رضي الله عنه روايات نقل كړي دي. ^(١٣)

(١) الجرح والتعديل: ٣/٣٨٣ الترجمة: ١٨٤٤.

(٢) تهذيب الكمال: ٨/٣٦٦.

(٣) تهذيب الكمال: ٨/٣٦٦ وتهذيب التهذيب: ٣/١٧٦.

(٤) الجرح والتعديل: ٣/٣٨٣ الترجمة: ١٨٤٤.

(٥) إكمال تهذيب الكمال للمغلطاني: ٤/٢٣٨.

(٦) كتاب الطبقات الكبرى لابن سعد، الطبقة الثانية ممن روى عن عثمان وعلي وطلحة والزبير، إلخ، خلاص بن عمرو الهجري. رقم الترجمة: ٣٨٦٣، ٩/١٤٩ الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة.

(٧) التاريخ الكبير: ٣/٢٢٦ الترجمة: ٧٦٤.

(٨) تعليقات على تهذيب الكمال: ٨/٣٦٧.

(٩) الكامل لابن عدى: ١/٦٨.

(١٠) تهذيب الكمال: ٨/٣٦٦.

(١١) الجرح والتعديل: ٣/٣٨٣ والكاشف للذهبي: ١/٢٧٧ والترجمة: ١٤٢٥.

(١٢) تهذيب الكمال: ٨/٣٦٦.

(١٣) الجرح والتعديل: ٣/٣٨٣.

قوله: **إن موسى رجلاً حياً ستراً**: حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وانی چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی، موسی علیہ السلام به پیر شرمیدو او پردی به نی بنه اهتمام کولو. د حیا، د وجی نه د هغه بدن خرمن هم نه بنکاریدله. بنو اسرائیل نه خه کسانو هغه ته د تکلیف ورکولو د پاره او وویل: **(ما یستل هذا التستر الا من عیب بجلده: اما برس واما ادرقه واما آفة)** یعنی که وی او که نه خودا سرې دومره پرده په دې وجه باندې کوی چه خامخاد ده په خرمن کنبې خه غیب دې یا په بدن باندې د برگی مرض داغونه دی یا د ده هگنی پرسیدلې دی یا خه بل خه تکلیف دې **أذرة**. دهمزه فتحه دال په سکون سره د خصیتین د پرسیدو بیماری. (۲)

قوله: **إن الله أراد أن يبرئه مما قالوا للموسى.....: الله تعالى هغه د بنی اسرائیلو د خبرې نه بری کولو اراده او کړه. چنانچه یوه ورځ خان له شو او په خلوت کنبې نی په کانړی باندې خپلې کپرې کیخودې. بیانی غسل او کړو کله چه فارغ شو نو د کپرو د اخستو د پاره وراوراندې شو (لا کپرې اخستې هم نه وې چه په کوم کانړی باندې کپرې ایخودې وې) هغه د کپرو سره په تیزنی سره لاړو، موسی علیہ السلام همسا واخسته او کانړی پسې روان شو ونی فرمائیلی (نوی مجرئوی حج) ای کانړی په زما کپرې ای کانړی په زما کپرې. تردې چه موسی علیہ السلام منلو سره د بنی اسرائیل یو جماعت ته اورسیدو. هغوی موسی علیہ السلام بریند اولیدلو په داسې حال کنبې چه هغه د الله تعالی په پیدا کړې شوی مخلوق کنبې د ټولو نه زیات بنائسته وو اوداسې چه کوم عیبونه هغوی لگول د هغی نه الله تعالی هغه پاک کړو. کانړی اودریدو موسی علیہ السلام خپلې کپرې واچولې او کانړی نی په خپله همسا باندې وهل شروع کړه.**

قوله: **فوالله إن بالحجر لندنا من أرضه ثلثاً أو ربعاً أو خمساً**: په الله قسم دهغه په وهلو سره په کانړی کنبې درې څلور یا پنځه ننبې جوړې شوې وې. دا د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ قول دی. کتاب الغسل و الاروایت کنبې د دې تصریح ده. راوی ته شک دې چه رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ثلاثاً فرمائیلی وو یا اربعاً یا خمساً. د کتاب الغسل و الاروایت کنبې د دې په خانی (سته اوسه) الفاظ دی. (۳) هم دغه روایت ابن مردویه رحمته الله (حبيب بن سالم عن أبي هريرة) په طریق سره نقل کړې دې. په دې کنبې ست ضریات الفاظ جزم سره راغلی دی. (۴)

د باب د روایت نه مستنبط فوائد: علامه نووی رحمته الله فرمائی چه په دې روایت کنبې د موسی علیہ السلام دوه واضح معجزاتو ذکر دې. یو دا چه کانړی د موسی علیہ السلام کپرې اخستو سره او تختیدو بل دا چه په هغه باندې د موسی علیہ السلام د وهلو ننبې جوړې شوې (۵) یوه خبره دې روایت نه دامعلومه شوه چه د بنه او بد فرق جمادات هم کولې شی. (۶) علامه عینی رحمته الله د دې روایت نه نور فوائد او احکام هم مستنبط کړی دی: ① د علاج معالجه وغیره په غرض سره د ستر اندامونه کتل هم جائز دی. ② انبیاء کرام علیهم السلام د هر قسم ظاهری او باطنی عیوب نه پاک وی

① تهذيب الأسماء للنوی: ۱۷۷، ۱۹۸/۱ والکاشف للذهبی: ۲۷۷/۱ رقم الترجمة: ۴۲۵ و تقریب التهذیب: ۹۷/۱ دارالکتب العلمیة.

② النهاية فی غریب الحدیث: ۴۵/۱ الأرد: بالضم: نَفَخَهُ فی الخُصْبَةِ، یقال: رجل آذَرٌ. ومنه الحدیث: إن بنی اسرائیل کانوا یقولون إن موسی آذَرٌ. من أجل أنه کان لا یفتسل إلا وُحْدَهُ، ذکره أبو موسی فی المجموع المغیث، انظر تعلیقات الشیخ خلیل مأمون علی هامش النهاية: ۴۵/۱.

③ اوگورنی کتاب الغسل باب من اغتسل عرباناً وحده فی الخلوة رقم: ۲۷۸.

④ اوگورنی عمده القاری: ۱۵/۱۵ و إرشاد الساری: ۲۴۶/۷.

⑤ إرشاد الساری: ۳۴۶/۷.

⑥ إرشاد الساری: ۳۴۶/۷.

⑤ د یو نبی طرف ته خلقی او جسمانی نقصان نسبت کول د نبی د اذیت په دائره کښې راځی او په دې سره سپړې د ایمان نه هم خلاصیدې شی. (۱)

فذلك قوله: **(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ)**: حضرت ابوهریره رضی الله عنه وائی چه قرآن مجید کښې دا کوم مذکوره آیت راغلې دې په دې کښې هم دا قصه بیان کړې شوې ده.

د حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث باب مناسبت ښکاره دي.

[۳۲۲۴]- **حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا وَايِلَ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَسَمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَتْمًا، فَقَالَ رَجُلٌ: إِنَّ هَذِهِ لِقَتْمَةٌ مَا أُرِيدُ بِهَا وَجْهَ اللَّهِ، فَأَثَبْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَغْبَرْتُهُ، فَغَضِبَ حَتَّى رَأَيْتُ الْعُضْبَ فِي وَجْهِهِ، ثُمَّ قَالَ: يَرْحَمُ اللَّهُ مُوسَىٰ، قَدْ أُوذِيَ بِأَكْثَرِ مِنْ هَذَا فَصَبْرًا [ص ۴۶۲] [ر: ۲۹۸۱]**

تراجم رجال

ابو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسي رضی الله عنه دي. د دوی تذکره (کتاب العلم باب ائمه من کذب على النبي صلى الله عليه وسلم) لاندې تیره شوې ده. (۲)

شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتكي الواسطي رضی الله عنه دي. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب المسلم من مسلم المسلمين من لسانه ويده) لاندې تیره شوې ده. (۴)

اعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفي رضی الله عنه دي. اعمش په لقب سره مشهور دي. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوې ده. (۵)

ابو وايل: دا شقيق بن سلمه اسدي تابعي رضی الله عنه دي. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر) لاندې تیره شوې ده. (۲)

عبدالله: دا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه دي. د دوی تفصیلی تذکره (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوې ده. (۷)

قوله: **قَسَمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَتْمًا** فقال رجل: **إِنَّ هَذِهِ لِقَتْمَةٌ**..... حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه وائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله (غزوه حنین په موقع باندي د عربو بعض سردارانو کښې) مال تقسیم کړو. (بعض سرداران ته څه زیات مال ملاؤ شو یو سری او نیل (ان هذه لقئمة ما أريد بها وجه الله) دا داسې تقسیم دي په کوم سره چه د الله تعالی رضا نه ده غوښتي شوې. مطلب دا دي چه په دې کښې د انصاف نه کار نه دي اخستي شوي.

(۱) عمده القاری: ۴۱۶/۱۵.

(۲) مرتخریجه فی کتاب فرض الخمس، باب ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يعطى المؤلفه قلوبهم وغيرهم من الخمس ونحوه، رقم: ۳۱۵۰.

(۳) کشف الباری: ۵۹/۴.

(۴) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۵) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۶) کشف الباری: ۵۵۹/۲.

(۷) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

حضرت عبدالله ابن مسعود رضی اللہ عنہ وانی چه زه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به خدمت کین حاضر شوم او دهغه داخبره می وراو خود له نو حضور یاک غصه شو او دومره چه ما د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به مخ مبارک باندي غصه اوليدله بیا حضور یاک او فرمائیل: (رحم الله موسى، قد اودى بالكر من هذا الصنّ) یعنی الله تعالی دی په موسی علیه السلام باندي رحم او کړی هغه ته ددی نه زیات تکلیفونه ورکړی شوی خو هغه بیا هم صبر کړی. کتاب الخمس کښی دا روایت په تفصیل سره تیر شوې دي.

ترجمه الباب سره دهديث باب مناسبت: په حديث کښی دی (رحم الله موسى) ترجمه الباب سره هم دغه جمله مناسبت لری. (۱)

۳۰- باب: ﴿يَعْكُفُونَ عَلَىٰ أَصْنَامِهِمْ﴾

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته الله د باب لاتدي ورکړی شوی آیت تفسیر کول غواړی. (۲)

پوره آیت دادي: ﴿وَجُودًا بِنِيِّ اِسْرَائِيلَ الَّذِي قَاتُوا عَلٰى قَوْمِهِمْ يَكْفُونَ عَلٰى اَصْنَامِهِمْ قَالُوا لِمَوْسٰى اجْعَلْ لَنَا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اِلٰهَةٌ قَالِ اِنِّكُمْ قَوْمٌ يَّجَاهِلُونَ﴾ او مونږ بنی اسرائیل د دریاب نه پورې غاړه واپول نو دهغوی تیریدل په یوداسی قوم باندي او شو چه د خپلو بتانو په عبادت کښی لگیاوو. هغوی اوونیل ای موسی، لکه څنگه چه ددوی معبودان دی دغه شان یو معبود ته ز مونږ دپاره هم جوړ کړه. موسی اوونیل تاسو ډیر جاهل خلق یی.

دی نه مقصود د اسرائیل نافرمانی او د هغوی خراب عادتونه بیانول دی. موسی علیه السلام سره هغوی د سمندر نه پورې وتو سره په خپلو سترگو باندي فرعون او د هغه قوم دویدو او غرقیدو سره اولیدل. نو هغوی له د الله تعالی شکر ادا کولو سره د موسی علیه السلام د توحید عقیده اختیارول پکار وو لیکن هغوی د کفر او جهالت مظا هره او کړه. د سمندر نه پورې غاړه نی څه خلق د بتانو عبادت کښی اولیدل. علامه قسطلانی رحمته الله وانی چه دا تماثیل د بقروو. (۳) دهغوی په لیدو سره نی د موسی نه مطالبه او کړه چه مونږ له هم دغه شان بتان او تماثیل جوړ کړه او را کړه. مونږ له خپل معبودان پکار دی چه په سترگو سره لیدلې شی. موسی علیه السلام جواب ورکړو چه تاسو د جهالت خبری کونی ددوی معبودان باطل دی او ددوی عمل د غرق کیدو دي.

(متین) / الأعراف: ۱۲۹ / خسران. (وَلْيَتَّبِعُوا) يَذْمُرُوا (مَا عَلُوا) / الإسراء: ۷ / مَا غَلَبُوا.

(متین): آیت کښی دی: (إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَّبِعُوا مَا هُمْ فِيهِ) یعنی دا خلق چه په کوم څیز کښی لگیادی هغه تباه کیدونکي دي. امام بخاری رحمته الله متبوع معنی په خسران سره کړی ده. د متبوع معنی مات کړی شوی او د تباه کیدو ده. امام بخاری رحمته الله په خسران سره ددی تفسیر او کړو. چنانچه په سورت اسراء کښی (وَلْيَتَّبِعُوا) راغلي دي نو امام بخاری رحمته الله ددی تفسیر یدمروا سره کړی دي. د ما علوا معنی امام بخاری رحمته الله ما غلبوا سره کړی ده. د سورت اسراء ددی لفظ تعلق باب سره نه دي دانی استطراداً ذکر کړی دي. (۴)

[۲۲۲۵] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ

(۱) عمدة القاری: ۷۱۶/۱۵.

(۲) الأعراف: ۱۲۸.

(۳) فتح الباری: ۵۴۲/۸.

(۴) إرشاد الساری: ۳۴۷/۷.

(۵) عمدة القاری: ۳۴۷/۱۵ إرشاد الساری: ۴۱۷/۱۵.

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَجَّيْنَا الْكَبَاثَ، وَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «عَلَيْكُمْ بِالْأَسْوَدِ مِنْهُ، فَإِنَّهُ أَطْيَبُهُ» قَالُوا: أَكُنْتَ تَزْعُمُ الْغَنَمَ؟ قَالَ: «وَهَلْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا وَقَدْ رَعَاهَا» [ص ۲۶۴] [۵۱۳۸] (۱)

تراجم رجال

یحیی بن بکیر: دا ابو زکریا یحیی بن عبد الله بکیر قرشی مخزومی رضی اللہ عنہ دی لیث: دا لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رضی اللہ عنہ دی. ددی دوار و حضراتو تذکرہ بدء الوحي لاتدی تیرہ شوی دہ. (۲) یونس: دی نہ یونس بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ مراد دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب من یرد الله به غیر اہل قبہ فی الدین) لاتدی تیرہ شوی دہ. (۳)

ابن شہاب: ددوی تذکرہ (بدء الوحي) لاتدی تیرہ شوی دہ. (۴)

ابو سلمة بن عبد الرحمن: ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتساباً من الإيمان) لاتدی تیرہ شوی دہ. (۵)

جابر بن عبد الله رضي الله عنه: ددوی تذکرہ (کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين) لاتدی او گورنی.

قوله: كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم نجى الكباث: جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ وانی چہ مونہ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سرہ میوی (بیری) راغونہ ولی. ورا ندی کتاب الاطعمة والاروايت کنبی ذ مقام تصریح دہ: (کنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم مع الظهران) یعنی: مقام (مرا الظهران) کنبی مونہ دوی سرہ وو مونہ ذ میوی بیری راغونہ ولی.

قوله: وإن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: عليكم..... إلخ: رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل د تور رنگ والا راغونہ ولی خکہ چہ هغه نہ وی. صحابه کرامو عرض او کړو ایاتاسو به چیلنی خړولې؟ صحابه کرامو دا سوال ددی دپاره کړې وو خکہ چہ د بیرو په قسمونو کنبی اعلی او ادنی فرق عموماً د چیلو خړونکی خلقو کولو. حضور پاک او فرمائیل او اوبل دا چہ یونبی هم داسې نه دی چہ هغه چیلنی نه وی خړولې. دی دپاره چہ به هغه کنبی د نفس د تواضع خصلت پیدا شی. د چیلو په ساتنې سره ترقی کولو سره د انسانیت قیادت اود هغوی د تربیت په منصب باندې فائز وی. علامه خطابی رضی اللہ عنہ فرمائی د دی حدیث مقصد دا دی چہ د نبوت منصب تواضع اختیار و نکو ته ورکولې شی. مترفین او د دنیا په مالدارو کنبی بدمست خلقو ته نه شی ورکولې. (۶)

د حدیث په مناسبت باندې اشکال اود هغې جواب: دلته اشکال پیدا کیږی چہ باب خو امام بخاری رضی اللہ عنہ (بعکفون علی اصنامهم) د تفسیر دپاره قائم کړې دی. نو د حدیث جابر رضی اللہ عنہ ددی ترجمه سره څه مناسبت دی؟

ابن ملقن رضی اللہ عنہ د خپل شیخ په حواله سره مناسبت داسې بیان کړې دی چہ حضرت موسی علیہ السلام هم د چیلو خړونکو کنبی داخل دی. (۷) حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ په دی باندې رد کولو سره فرمائی چہ دا قسم توجیه د حدیث د متن

(۱) أخرجه أيضاً في الأطعمة باب الكبار رقم: ۵۴۵۳ مسلم في الأشربة باب فضيلة الأسود من الكباث رقم: ۲۰۵۰ وقد

تفرد به الشيخان انظر تحفة الأشراف: ۳۹۸/۲ رقم: ۳۱۵۵.

(۲) كشف الباری: ۳۲۴/۱-۳۲۳.

(۳) كشف الباری: ۲۸۲/۳.

(۴) كشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) كشف الباری: ۳۲۳/۲.

(۶) عمدة القاری: ۱۸/۱۵ فتح الباری: ۸/۴۳/۱۵ اعلام الخطای: ۳/۱۵۵۴ مرکز إحياء التراث الإسلامي.

(۷) التوضیح لابن ملقن: ۴۸۱/۱۹ وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.

د موسی علیه السلام د احوال د مناسبت په حواله سره خو مناسب دی مگر ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت سره ددی

هیڅ تعلق نشته دي
د حافظ ابن حجر رحمه الله توجیه: حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه ماته داسې معلومیږي چه امام بخاری رحمه الله آیت او حدیث جابر رحمه الله په مینځ کښې بیاض پریخوډي وو چه یو داسې روایت نقل کړي شی چه ترجمه الباب سره مناسب وي اود هغې نه پس داسې باب قائم کړي چه حدیث باب سره مناسبت ساتي لیکن هغوي ته دا موقع ملاز نه شوه. ددی تائید د نسفی په نسخه سره هم کیږي ځکه چه په هغې کښې لفظ باب بغیر د ترجمه دي یعنی د آیات ذکر نشته دي. باب سره متصلاً حدیث جابر رحمه الله وارد دي. په دي لحاظ سره دا باب (کالفصل من المآب السابق) دی یعنی دا هم د موسی علیه السلام د حالاتو او سوانح تتمه ده. په دي صورت کښې د حدیث جابر رحمه الله مناسبت باب سره داسې کیږي چه (وهل من نسی الاوقدر عاها) په عموم کښې حضرت موسی علیه السلام هم شامل دي یعنی یو نسی داسې نه دي تیر شوي چا چه چیلني نه وي څرولې نو موسی علیه السلام هم د چیلو څرونکې شو. لکه چه په دي روایت کښې د موسی علیه السلام د ژوند یو اړخ بیان کړي شوي دي. (۱)

بعض روایاتو کښې تصریح ده چه موسی علیه السلام به چیلني څرولې. چنانچه د دي حدیث په بعض طرق کښې دی (ولقد بعث موسی وهود علی الغنم) یعنی موسی علیه السلام مبعوث کړي شو او هغه د چیلو څرونکې وو. دا روایت امام نسائی کتاب التفسیر کښې (عن أبي اسحاق عن نصر بن حزن) په طریق سره نقل کړي دي. (۲)

د علامه کرمانی رحمه الله توجیه اود حافظ ابن حجر رحمه الله د: علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه په دي صورت کښې به ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت داسې وي چه بنی اسرائیل ته د خپل جهالت په سبب په معاشره کښې هیڅ امتیازی حیثیت حاصل نه وو. مگر الله تعالی په هغوي باندې فضل کولو سره هغوي له په ټول اقوام عالم باندې فضیلت ورکړي وو. هم دغه حال د انبیاء کرامو وو چه چیلني به ئي څرولې او په معاشره کښې به ئي څه امتیازی مقام نه لرلو الله تعالی هغوي ته فضیلت ورکړو او هغوي ئي د ادنی حالت نه او ووستل او د نبوت اوچت مقام ئي ورکړو. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله په دي توجیه باندې رد کولو سره فرماني چه دا توجیه د تکلف نه خالی نه ده. داسې خبرې د شرح متن سره مناسبت لري ترجمه الباب سره ددی تعلق نشته دي. (۴)

۳۱- باب: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُذْبَحُوا بَقَرَةً﴾ / البقرة: ۶۷

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمه الله د دي باب لاندې د مذکوره آیت تفسیر کول غواړي. دا آیت هم د موسی علیه السلام د حالاتو متعلق دي. پوره آیت دادي: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَكْفِرُونَ أَهْوَ مَا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ کوم وخت چه موسی علیه السلام خپل قوم ته او فرمائیل چه الله تعالی تاسو ته حکم درکوي چه تاسو یوه غوا ذبح کړئ هغوي اوونیل ته مونږ پوري خدا کوي. موسی علیه السلام او فرمائیل نعوذ بالله، چه زه داسې د جهالت والو په شان کار او کرم چه د الله تعالی په حکم کښې مسخرې او کرم.

امام ابو جعفر رازی رحمه الله (عن الربيع بن أنس عن أبي العالیه) په طریق سره د مذکوره آیت د لاندې دا روایت نقل کړي دي چه بنو اسرائیل کښې یو مالدار سړي وو د کوم چه څه اولاد نه وو. یو نيزدي وارث ئي د مال په لالچ کښې

(۱) فتح الباری: ۵۴۲/۸ عمده القاری: ۳۰۳/۱۵ الكنز التنواری: ۳۶۱/۱۳.

(۲) انظر سنن النسائی الکبری: ۱۷۱/۱۰ رقم الحدیث: ۱۱۲۶۲ مؤسسه الرساله بیروت، ۱۴۶۱ هجری.

(۳) شرح الکرمانی: ۵۶/۱۴ دار احیاء التراث العربی، وانظر فتح الباری: ۵۴۳/۸-۵۴۲.

(۴) فتح الباری: ۵۴۳/۸-۵۴۲ دار الکتب العلمیه.

رانلوسره هغه قتل کرو او په لار کښې نې او غور زولو او بیا د موسی علیه السلام په مخکښې چغې سورې وهلې چه په ما باندې لونی مصیبت راغلو هیڅوک داسې نه ملاوړې چه د ده قاتل راته په گوته کړې. ته د الله تعالی نسی نسی هم ته راته اوبښایه. موسی علیه السلام د خلقو نه معلومات او کړه نو ټولو د لاعلمني اظهار او کړو. هغوی ته د وحی په ذریعه حکم ورکړې شو چه د قاتل پته لگولو دپاره یو غوا ذبح کړنی او دهغې د غوښې یوه تکره د مقتول په بدن باندې اووهنی نوهغه به راژوندې شی او هم پخپله به د قاتل نوم اوبښای. موسی علیه السلام هغوی ته د الله تعالی دا حکم او خودلو نوهغوی دا توقې گنرلو سره اوونیل **(أَتَعِدُّنَا هُرُودًا)** آیا ته مونږ پورې توقې کوی؟ موسی علیه السلام جواب ورکړو **(أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْهُودِيِّينَ)** بیا بنو اسرائیل اوونیل **(اذْعُرْنَا رَبَّكَ بِهَيْبِنَا مَأْمُومِينَ)** ته خپل رب نه درخواست او کړه چه هغه بیان او کړی چه هغه غوا به څنگه وی؟ موسی علیه السلام جواب ورکړو **(إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا قَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ ط فَاذْعُرُوا مَا تُمُرُونَ)** یعنی الله تعالی فرمائی چه هغه دې داسې غوا وی چه نه بېر دنی وی او نه بالکل خوانه ددې دواړو په مینځ کښې دې وی. بیا هغوی اوونیل ته د خپل رب نه دعا او کړه چه هغه زموږ د پاره بیان کړی چه **(مَا لَوْهَا ط)** د هغه غوا رنگ به څنگه وی؟ موسی علیه السلام جواب ورکړو **(إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسْمَرُ النُّظْرِينَ)** الله تعالی فرمائی چه هغه غوا دې د تیز رنگ زیره وی چه کتونکی خوشحالوی. هغوی ونیل **(اذْعُرْنَا رَبَّكَ بِهَيْبِنَا مَأْمُومِينَ)** ته زموږ دپاره د خپل رب نه دعا او کړه چه زموږ دپاره بیان کړی چه د دغه غوا پوره حقیقت به څه وی. حقیقت دادې چه د غوا گانو باره کښې مونږ ته اشتباه کیږی. موسی علیه السلام جواب ورکړو **(إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا حَبِيَّةَ فِيهَا ط)** الله تعالی فرمائی چه هغه به داسې غوا وی چه صحیح سالمه وی څه کمې په کښې نه وی چه نه یوې کوی او نه پتی خړوب کوی او په هغې لږ شان ټاکې یا داغ هم نه وی.

د خپل عادت مطابق د ډیرو لاتیو نه پس بنو اسرائیل په دې حکم باندې رضامند شو. د مخصوص صفتونو دا غوا د ډیر لټون نه پس هغوی ته د یوې بودنی بنڅې سره ملاؤ شوه چه هغې هم بڼه گران قیمت اوونیل. موسی علیه السلام اوونیل چه تاسو پخپله خپل خان په سختو کښې واچولو اوس چه دا څه غواړی هم هغه قیمت ورکړنی. هغوی غوا واخسته او د هغې نه ننی یوه وکې واخستو او د مقتول نعش سره ننی اولگولو هغه راژوندې شو او د قاتل نوم خودلو سره مړ شو. (۱)

قال أبو العالیة: العوان: النصف بین البکر والحمرمة. (فائقه) / البقرة: ۱۶۹ / صافی.

په مذکوره آیت کښې د لفظ عوان تفسیر کړې شوې دې. نصف نون او صاء فتحه سره مینځمی ته وئیلی شی. ابو العالیة رضی الله عنه دا قول وائی چه عوان د بودنی او خوانې غوا په مینځ کښې درمیانه درجې عمر والاغوا ته وائی. دا ابو العالیة رضی الله عنه امام قرطبی رضی الله عنه د (عن سلمه عن ابن اسحاق عن الزهري) په طریق سره نقل کړې دې. (۲)

قوله: فاقع: صافی: آیت دې: **(صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسْمَرُ النُّظْرِينَ)** امام بخاری رضی الله عنه لفظ فاقع تفسیر صافی سره کړې دې. حضرت عبد الله بن عباس رضی الله عنه ددې تفسیر کړې دې: (شدید الصفرة نکاد صفرها تبيض بمطلب دې چه د دغه غوا رنگ فاقع یعنی داسې ژور زیر رنگ وی چه سپین ښکاری. بعض حضراتو د فاقع معنی ډیر تک تور رنگ سره کړې دې. دا صحیح نه دې. (۱)

(۱) فتح الباری: ۵۴۴/۸-۵۴۳

(۲) عمدة القاری: ۴۱۹/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۴۱۹/۱۵.

(ذَلُولٌ) لَمْ يَدْ لِلَهَا الْعَمَلُ (تَثْبِيرُ الْأَرْضِ) / البقرة: ٧١: لَيْسَتْ بِذَلُولٍ تُبَيِّرُ الْأَرْضَ وَلَا تَعْمَلُ فِي الْحَرْثِ. (مُسَلَّمَةٌ) مِنَ الْعُيُوبِ (لَا شَيْبَةَ) / البقرة: ٧١: تَبَاشُ. (صَفْرَاءُ) / البقرة: ٢٩: إِنْ شِئْتَ سَوْدَاءُ، وَيُقَالُ: صَفْرَاءُ كَقَوْلِهِ: (جَمَلْتُ صُفْرًا) / المرسلات: ٢٣: (قَادِرَةٌ عَمَّا) / البقرة: ٧٢: اُخْتَلَفْتُمْ.

هغه غوا ځنگه كيدل پكاردي؟ د هغې يو وصف ئي دا اوخودلو چه هغه ذلول نه وي. امام بخاري رحمته الله عليه د دې معني كړې ده (لم يذللها العمل) چه كار وغيره ذليل كړې نه وي. (تثبير الارض) امام بخاري رحمته الله عليه (ولا تعمل في الحرث) سره معني كړې ده. يعنى چه داسې غوا وي چه په زمكه كښې د زميندارئى كار نه كوي.

قوله: لا شَيْبَةَ: بَيَاضٌ: په آيت كښې لفظ (شَيْبَةَ) معني امام بخاري رحمته الله عليه په سپين داغ سره كړې ده. يعنى هغه غوا داسې كيدل پكاردي چه په هغې كښې څه سپين داغ نه وي.

قوله: صَفْرَاءُ: إِنْ شِئْتَ سَوْدَاءُ، وَيُقَالُ صَفْرَاءُ كَقَوْلِهِ جَمَلَاتُ صُفْرًا: آيت كښې (صَفْرَاءُ قَائِمَةٌ لُونَهَا) كښې لفظ (صفر) متعلق امام بخاري فرمائيلى دى چه دا په خپله مشهوره معني كښې استعماليري ليكن كه تاسو غواړئى نو دا د سواد (تور) په معني كښې هم اخستې شى ځكه چه د سورت مرسلات آيت (جَمَلْتُ صُفْرًا) [٢٣] كښې لفظ صفر د سواد په معني كښې دې چه زيربڅنه وي.

قوله: فَأَذَارُكُمْ: اِخْتَلَفْتُمْ: آيت دې: (وَأَذَقْتُمْ نَفْسًا قَادِرَةً عَمَّا فِيهَا) [البقرة: ٧٢]. امام بخاري رحمته الله عليه (ادار اتم) معني كړې ده (اختلفتم) يعنى د قتل الزام په يو بل باندي لگولو او اختلاف ئي كولو. دا لفظ (دواع) نه دې اود دې معني د دفع كولو دپاره راځي. يعنى د خپل ځان ساتنه ئي كوله او الزام به ئي د بل په سر. (١)

٣٢- باب: وفاة موسى وذكره بعد.

د ترجمه الباب مقصد: د دې باب لاندې امام بخاري رحمته الله عليه دوه خبرې خودل غواړي. د حضرت موسى عليه السلام د وفات قصه او د وفات نه پس تذكره. ذكره په مجرور باندي د عطف كيدو د وجې نه حالت جري كښې دې د ابو ذر رضي الله عنه روايت كښې لفظ د باب ساقط دې. په دې صورت كښې ذكره مرفوع ونييل پكاردي. (٢)

[٣٢٢٦]- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "أُرْسِلَ مَلَكُ الْمَوْتِ إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا جَاءَهُ صَغُهُ، فَرَجَعَ إِلَى رَبِّهِ، فَقَالَ: أُرْسَلْتَنِي إِلَى عَبْدِ لَا يُرِيدُ الْمَوْتَ، قَالَ: أَرْجِعْ إِلَيْهِ فَقُلْ لَهُ يَضَعُ يَدَهُ عَلَى مَنْ تَوَرَّ، فَلَهُ عَمَّا غَطَّتْ يَدَهُ بِكُلِّ شَعْرَةٍ سَنَةً، قَالَ: أَيُّ رَبِّ، لَمْ مَآذًا؟ قَالَ: لَمْ الْمَوْتُ، قَالَ: فَالآنَ، قَالَ: فَسَأَلَ اللَّهُ أَنْ يُدْنِيَهُ مِنَ الْأَرْضِ الْمُقَدَّسَةِ رَمِيَةً بِحَجْرٍ، قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْ كُنْتُ لَمْ لَأَرَيْتُكُمْ قَبْرَهُ، إِلَى جَانِبِ الطَّرِيقِ تَحْتَ الْكَيْسِ الْأَحْمَرِ» قَالَ وَأَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامٍ، حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ [ص ٤٧١] [ر: ١٢٧٤] (٣)

(١) تفسير الثعلبي: ١٣٩/١ قال: وأصل الدرا: الدفع، يعني: التقي ذلك على هذا وهذا على ذلك فدافع كل واحد نفسه.

(٢) إرشاد الساري: ٣٥٠/٧.

(٣) مرتخرجه في كتاب الجنائز باب من أحب الدفن في الأرض المقدسة أونها: ٣٣٩ وهذا الحديث عزاه الحافظ المزي في التحفة إلى البخاري فقط ولم يصرح بأنه روى عن مسلم أيضاً، وقد رواه مسلم في الفضائل، في باب فضائل موسى رقم: ٤١٠٠

تراجم رجال

یحیی بن موسی: دا ابوزکریا یحیی بن موسی رضی الله عنه دې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۱)

معمر: دا معمر بن راشد الزدی البصری رضی الله عنه دې (کتاب العلم، باب کتابه العلم) لاندې دهغوی تذکره تیره شوې ده. (۲)

ابن طاؤس: دا عبدالله بن طاؤس بن کیسان یمانی رضی الله عنه دې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۳)

عن ایبه: دا طاؤس بن کیسان یمانی جندی حمیری رضی الله عنه دې. (۴)

دا روایت امام بخاری رضی الله عنه مخکښې خو طاؤس عن ابی هریره په طریق سره موقوفاً روایت کړې دي او بیا دې نه پس هم دا روایت همام عن ابی هریره په طریق سره موقوفاً هم نقل کړې دي او د محدث عبدالرزاق رضی الله عنه په نیز هم دغه د همام والاسند مشهور دي. (۵)

دموسی رضی الله عنه ملک الموت په مخ په خپیره وهل: ارسل ملک الموت الی موسی علیه السلام، فلما جاءه صغره..... ملک الموت موسی رضی الله عنه ته اولیکلې شو کله چه ملک الموت هغه له راغلو نو هغه دې په خپیره اووهلو. دلته اشکال کیږي چه موسی رضی الله عنه ملک الموت ولې په خپیره باندي اووهلو؟

① ملک الموت هغه له د مرگ پیغام ورکولو دپاره راغلي وو. د صحیح مسلم روایت دې چه ملک الموت موسی رضی الله عنه ته اووئیل (أجبت ربك، فلقظم موسی عن الملك فقهاها) (۶)

یعنی د خپل رب پیغام مرگ قبول کړه. په دې باندي موسی رضی الله عنه په سترگه باندي ملک الموت په خپیره باندي اووهلو او سترگه ئی زخمی کړه. ملک الموت هغه له د انسان په شکل کښې راغلي وو او دکور په دیوال باندي وراوختې وو. دموسی رضی الله عنه عمر ۱۲۰ کاله وو. موسی رضی الله عنه هغه پیژندلې نه وو د هغه په مزاج کښې گرمی وه. په دې باندي هغه له غصه راغله چه بغیر اجازت نه څنگه دننه راغلي، کیدې شی څوک اجنسی حمله کونکې زما د قتل په نیت راغلي وی. په دې وجه موسی رضی الله عنه هغه په خپیره اووهلو. په هغه زمانه کښې به ملک الموت په انسانی شکل کښې دعامو خلقو مخي ته رابښکاره کیدلو. چنانچه د مسند احمد روایت دې: (أن ملک الموت کان یأتی الناس عیالاً، فأتی موسی فلقظه فقها عنه). (۷)

یوبل اشکال او دهغې جواب: د صحیح مسلم او مسند احمد په روایاتو کښې تصریح ده چه موسی رضی الله عنه په گزار سره د ملک الموت سترگه اووتله په دې باندي اشکال وارد کیږي چه ملک الموت خو طاق تور مخلوق دې د یو انسان گزار د هغه په مقابله کښې څه حیثیت لري بیا دا چه هغه نورانی مخلوق دې د انسان په شان د هغه سترگه وتل اوزخمی کیدل ناقابل فهم دی؟

ابن قتیبه رضی الله عنه وغیره ددې جواب دا ورکړې دي چه دا په اصل کښې تمثیل دې. حقیقت نه دې چه حضرت موسی رضی الله عنه حقیقتاً په خپیره وهلې وو اوهم په حقیقت کښې د ملک الموت سترگه وتلې وه. دا بالکل هم داسې دی لکه

(۱) کشف الباری کتاب الحيض باب دلك المرأة نفسها... ص: ۳۷۸.

(۲) کشف الباری: ۳۲۱/۴.

(۳) کتاب الحيض باب المرأة تحيض بعد الإفاضة رقم: ۳۲۹ ص: ۵۹۸.

(۴) اوگورنی کتاب الوضوء، باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۵/۱۵.

(۶) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب ومن فضائل موسی، رقم الحديث: ۶۱۴۹.

(۷) مسند الإمام أحمد: ۵۲۵/۱۶ مسند ابی هریره: ۱۰۹۰ مؤسسه الرسالة: ۴۲۱ هجری نور اوگورنی إرشاد الساری:

چه په دوو کسانو کښې په څه خبره باندې تلخی راشی یو غالب راځی او بل مغلوب. غالب راتلونکې وانی چه ما هغه ښه زخمی کړو ما خو د هغه په سترگو کښې خاورې واچولې او هغه خو خپل مخ وهلو لاړو. حالانکه په حقیقت کښې نه هغه زخمی کړی او نه د هغه په سترگو کښې خاورې اچوی او نه هغه خپل مخ وهی. دغه شان حضرت موسی علیه السلام په مقابله او بحث کښې غالب راغلو په حدیث کښې د سترگې وتو خبره هم دغه محاوره ده. (۱)

لیکن دا توجیه بعیده اود قرائن سیاق خلاف ده. ځکه چه په روایت کښې تصریح ده چه د عزرائیل سترگه اووتله نو هغه الله تعالی له لاړو هلته هغه شکایت او کړو او الله تعالی د هغه سترگه صحیح کړه. (۲) کله چه د سترگې وتل په حقیقت باندې محمول دی نوییا اشکال دادې چه ملک الموت خو نورانی مخلوق دې د انسان په شان د هغه سترگه راوتل ناقابل فهم دی.

د دې جواب دادې چه الله تعالی په ملائکو کښې (شکل بأشکال مختلفة) استعداد کیخودې دې. کله چه ملائکه د انسان په صورت کښې متشکل وی نوییا په هغوی کښې انسانی خصوصیات پیدا کیرې. ملک الموت په انسانی صورت کښې راغلی وو په دې وجه په څپیره باندې د هغه سترگه اووتله. (۳)

شرح حضراتو خودا مختلف توجیهات کړي دی لیکن حقیقت دادې چه دا حدیث د متشابهات نه دي. علامه سندھی رحمته الله علیه د سنن نسائی په حاشیه کښې د دې تصریح فرمایلی ده. (۴) د تاویل او توجیه کولو په ځانی نیغه خبره په دې کښې ده چه متشابهات الله تعالی ته حواله کړې شی.

④ علامه نووی رحمته الله علیه فرمایلی دی ممکن دی چه موسی علیه السلام د الله تعالی په اجازت سره ملک الموت په څپیره باندې وهلې وی چه داسې د ملک الموت امتحان واخستې شی. (۵)

⑤ د انبیاء د روح قبض کولونه وړاندې هغوی نه مشوره ضرور اخستې شی او هغوی ته اختیار ورکولې شی. نو بعض حضرات او فرمایلی چه موسی علیه السلام ملک الموت ځکه په څپیره باندې اووهلو چه ملک الموت هغه سره مشوره نه وه کړې او د روح قبض کولو د پاره راغلو. (۶)

د دې حدیث نه د مبتدعین انکار اود هغې رد: علامه ابن خزیمه رحمته الله علیه فرمائی چه بعض مبتدعینو د دې حدیث د صحت نه انکار کړې دي. دا حضرات وانی چه که موسی علیه السلام ملک الموت پیژندلې وو نوییا خو څپیره لگول د ملک الموت توهین دي؟ که چرې پیژندلې شی نه وو بیا د هغه نه د سترگې و بستلو قصاص شی ولې وانخستو؟

حافظ ابن خزیمه رحمته الله علیه اود هغه په اتباع کښې علامه مارزی رحمته الله علیه او قاضی عیاض رحمته الله علیه د دې جواب ورکړې دي چه ملک الموت په انسانی شکل کښې په دیوال باندې وراوختې وو. موسی علیه السلام ته د هغه د ملک الموت کیدو علم نه وو. او اندیښنه پیدا شوه چه په دې انداز کښې کورته بغیر اجازت داخلیدل هم د نقصان رسولو په غرض سره کیدې شی په دې وجه هغه په څپیره باندې وهلو سره د ملک الموت نه سترگه اوو بستله. شارع رحمته الله علیه په کور کښې دننه کتونکی غیر متعلق سړی سترگه و بستل مباح گرځولې دی. کله چه دا عمل جائز شو نو موسی علیه السلام څنگه مجرم کیدې شی. هغه خپله دفاع کړې وه که په دغه دفاع کولو کښې هغه مر شوې هم وې نونه قصاص لازم راتلو.

(۱) شرح مسلم للنووی: ۱۲۸/۱۵ وفتح الباری: ۵۴۶/۸

(۲) شرح مسلم للنووی: ۱۲۸/۱۵ وفتح الباری: ۸/۵۴۶

(۳) إرشاد الساری: ۳۵۰/۷ وفتح الباری: ۵۴۷/۸

(۴) حاشیه السندهی علی سنن النسائی: ۱۲۰/۴ مکتب المطبوعات الإسلامیه، حلب ۱۴۰۶ هجری.

(۵) شرح مسلم للنووی: ۱۲۹/۱۵ نور اوگورنی فتح الباری: ۵۴۶/۷

(۶) اوگورنی شرح مسلم للنووی: ۱۲۸/۱۵ کتاب الفضائل رقم: ۱۶۰۰ نور اوگورنی فتح الباری: ۵۴۶/۵

اورنه دیت واجب کیدو.

نوپه دوو و جوهاتوسره د موسی علیه السلام دا عمل جائز دې یو دا چه دکور په دیوال باندې وراوختو سره کورته داخلیدونکی اجنبی سړی سترگه ویستل شرعاً جائز دی. دویم دا چه موسی علیه السلام ملک الموت نه وو پیژندلې. حضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت لوط علیه السلام له هم ملائکې په انسانی شکل کښې راغلې وې دواړو حضراتو هغوی نه وې پیژندلې. که چرې ابراهیم علیه السلام ته د حقیقت علم وې نو هغه به کله هم د فریستو په وړاندې په دسترخوان باندې خوراک نه کولو او که لوط علیه السلام پیژندلې نو هغه به کله هم د خپل قوم د طرف نه فریستو باندې د لاس اوچتولو اندیښنه نه کوله. فرض کړه که موسی علیه السلام ملک الموت پیژندلې هم وې نو د ملائکو او انسانانو په مینځ کښې د قصاص مشروعیت چرته ثابت دې؟ بیا دغه مبتدعینو دا خبره دکوم خانی نه راویستله چه ملک الموت د موسی علیه السلام نه قصاص مطالبه اوکړه او موسی علیه السلام انکار اوکړو.^(۱)

قوله: فرجع الی ربه فقال أرسلتني الی عبداللایید الموت: چنانچه ملک الموت خپل رب ته واپس لاړو او عرض ئی اوکړو چه تازه داسې بنده له لیږلې ووم د چا چه د مرگ هلو و د سره اراده نشته.

قوله: قال ارجم الیه فقل له؟ یضع یدیه علی متن ثور: الله تعالی ملک الموت ته حکم اوکړو موسی علیه السلام له دوباره لاپشه او هغه ته اووایه چه د الله تعالی حکم دې، دیو غوښی په شا باندې ته خپل لاس کیږده. یو روایت کښې دی: (قل له: الحماة یند؟ فإن کنت یند الحماة فضع یدیک علی متن الثور، فما توارت یدک من شعرة فأتک تعیش بهائة^(۲)) یعنی: موسی علیه السلام ته اووایه ستا ژوند پکار دې؟ که غواړې نو د غوښی په شا باندې لاس کیږده، په هر هغه ویښته کوم چه ستا لاس پټ کړی دهغې په بدله کښې به یو کال ژوند ملاوېږی.

قوله: فله بما عطي یدیه بكل شعرة سنة: چنانچه دهغه د پاره چه دهغه لاس کوم ویښته پټوی دهر ویښته په عوض کښې به یو کال عمر وی.

قوله: قال: أي رب! ثم ماذا؟ قال: ثم الموت، قال: فالآن: موسی علیه السلام عرض اوکړو ای زما ربه بیا به څه کیږی. الله تعالی جواب ورکړو بیا مرگ. نویا موسی علیه السلام عرض اوکړو که دا وړ د نه اوږد ژوند نه پس آخر هم مرگ راتلونکې دې، نویا خو هم اوس دې مرگ راشی.

عزرائیل علیه السلام الله تعالی ته شکایت کړې وو چه تازه داسې سړې له لیږلې ووم چه هلو و مرگ غواړی نه ممکن دی چه ملک الموت موسی علیه السلام هلو و خبر کړې نه وی او دهغه د خیالاتو نه په ناخبرئی کښې ئی هم پخپله دا اندازه کړې وی چه هغه د مرگ د نوم نه ناخوښه دې او د مرگ تمنا نه کوی. په دې وجه ملک الموت ته مغالطه او شوه او الله تعالی ته ئی شکایت اوکړو. الله تعالی ملک الموت ته ملکوتی صفات ورکولو سره دهغه د سترگې زخم ټیک کړو او دوباره ئی موسی علیه السلام له اولیکلو. اوس چه کله ملک الموت موسی علیه السلام له راغلو او وئی کتل چه دهغه سترگه بالکل په صحیح حالت کښې ده نو حقیقت ورته ښکاره شو چه دا ملک الموت دې نو ځکه په دوباره راتلو باندې هغه د خفگان اظهار اونه کړو.^(۳)

ارض مقدس سره نيزدي دموسى علیه السلام تدفين خواهش: (قال: فسال الله ان یدفنه من الارض المقدسة رمةً یجى ابوهريره رضی الله عنہ وانی چه موسی علیه السلام الله تعالی نه دعا اوکړه چه دې د کانړی د ویشتلو په اندازه ارض مقدس ته

(۱) الشفا بتعريف حقوق المصطفى، ۱۶۶/۲ دارالکتب العلمیة، فتح الباری: ۴۴۲/۶.

(۲) صحیح مسلم: ۱۲۹/۱۵ کتاب الفضائل، باب من فضائل موسی علیه السلام رقم: ۶۱۴۹، صحیح ابن حبان: ۱۱۶/۱۴.

کتاب التاریخ باب بدء الخلق: ۶۲۲۴، ۶۳۳۰ مؤسسه الرساله: ۱۴۱۴ هجری.

(۳) فتح الباری: ۴۴۲/۶ دارالمعرفة.

نیزدی کری

قوله: قال أبو هريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لو كنت ثم... الخ: أبو هريرة رضي الله عنه واني چه بيار رسول الله ﷺ او فرمائيل كه چري زه هلته وي نوتاسو ته به مي د موسى عليه السلام د قبر نبنه خودلي وه چه هغه كنيب احمر، سري غونډني سره نيزدي دفن دي.

موسى عليه السلام بيت المقدس كنيب د تدفين خواهش ولي بنكاره كړو؟ سوال دادې چه موسى عليه السلام بيت المقدس كنيب دنته د الله تعالى نه د تدفين خواهش ولي بنكاره نه كړو او د بيت المقدس نه د رميه الحجر په فاصله باندي د تدفين خواهش بنكاره كړو؟

ددې جواب دادې چه بيت المقدس د انبياء كرامو عليهم السلام دمدفن كيدو په سبب د برکت خاني دي. حضرت موسى عليه السلام هم په دي وجه باندي بيت المقدس سره نيزدي د تدفين خواهش بنكاره كړو. په نفس بيت المقدس كنيب د تدفين خواهش خكه بنكاره نه كړو چه هلته د خلقو تگ راتگ ډير كيږي هلته په دفن كيدو كنيب موسى ته خطر وه چه د قبر طرف ته به د خلقو توجو وي او هغه به د شرك او بت پرستني مركز جوړشي او كله چه قبر په ارض مقدس كنيب دننه وي نو ددي طرف ته به د خلقو زياته توجو نه وي. په دي وجه موسى عليه السلام د ارض مقدس نه بهر د تدفين درخواست او كړو. (۱)

قوله: الكنيب الأحمر: كنيب د شكو اوږدي غونډني ته واني يعنى سره غونډني. (۲)

د حضرت موسى عليه السلام قبر چرته واقع دي په دي كنيب مختلف اقوال دي: د بعض حضرات ورائي ده چه د موسى عليه السلام قبر د مدينې او بيت المقدس په مينځ مدين كنيب دي. دا صحيح نه دي خكه چه مدين نه مدينې سره نيزدي دي او نه بيت المقدس سره نيزدي دي. (۳) ضحاك رحمته الله عليه د ابن عباس رضي الله عنهما قول نقل كړې دي چه د موسى عليه السلام قبر بيت المقدس نه (رميه بمجن) فاصله باندي واقع دي ليكن چاته معلوم نه دي. (۴)

رسول اكرم ﷺ دا مبهم پاتي كول غوښتل لكه چه دالي جانب الطريق عند الكنيب الأحمر الفاضل نه مترشح دي. كه چري رسول الله ﷺ د قبر نبنې نبنانې خودل غوښتل نو ضرور به ئي تصريح كوله ابن عباس رضي الله عنهما فرمائي (لو علمت اليهود في موسى وهارون لاتخذوهما الهين من دون الله) كه چري يهود يانوته د موسى عليه السلام او هارون عليه السلام قبرونه معلوم وي نو هغوي دواړه به ئي د الله تعالى نه بغير خپل معبودان جوړ كړي وي. (۵) حافظ ابن عساكر رحمته الله عليه د كعب احبار رضي الله عنهم قول نقل كړې دي چه د موسى عليه السلام قبر دمشق كنيب دي.

خو د شراح په نيز اصح او راجح قول دادې چه ميدان تيه سره نيزدي د اريحا په نوم سره يو كلي دي دلته يو قبر دي چه د بيت المقدس نه رميه حجر په فاصله باندي واقع دي. هم دغه قبر د موسى عليه السلام دي. او په حديث كنيب چه كوم د سري غونډني ذكر راغلي دي هغه هم په دي مقام باندي ده. (۶)

د وهب بن منبه رضي الله عنه روايت دي د موسى عليه السلام د تدفين انتظام ملائكه كړې. جبرائيل عليه السلام د جنازي مونځ وركړو او د ۱۲۰ كالو په عمر كنيب د حضرت هارون عليه السلام د وفات نه يوولس مياشتې پس هغه وفات شوې. (۷)

(۱) إرشاد الساري: ۳۵۱/۷.

(۲) النهاية لابن الأثير: ۱۵۲/۴ دار إحياء التراث العربي.

(۳) فتح الباري: ۵۴۶/۸.

(۴) عمدة القاري: ۴۲۱/۱۵.

(۵) عمدة القاري: ۴۲۲/۱۵.

(۶) فتح الباري: ۵۴۶/۸ وإرشاد الساري: ۳۵۱/۷.

(۷) عمدة القاري: ۴۲۲/۱۵.

قوله: قال وأخبرنا معمر عن همام حدثنا أبو هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم نحوه: عبد الرزاق بن همام رضي الله عنه وانی چه هم دغه روایت مونو ته معمر رضي الله عنه عن همام عن ابی هریره په طریق سره اورولې او د دې په سند کښې د طاوس عن ابیه واسطه نه وه. حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرمائی: چه دا سند د مذکور روایت سند سره موصول دې. بعض حضراتو دې ته تعلیق ونیلې دې. حافظ ابن حجر رضي الله عنه دې ته د تعلیق ونیل وهم گرځولی دې. (۱)

قوله: نحوه: حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرمائی د دې مطلب دادې چه معمر عن همام والاروایت معناد معمر عن ابن طاوس والاروایت په شان دې لفظاً نه دې. (۲)

علامه عینی رضي الله عنه فرمائی چه سره د دې چه دا سند د اسناد اول سره موصول دې مگر دا تعلیق گرځولو قول ته وهم ونیل هم صحیح نه دی ځکه چه بهر حال امام بخاری رضي الله عنه دا د تعلیق په صورت کښې ذکر کړې دې. او بیا د یو محدث دا روایت په سند د اتصال سره نقل کول دې امر ته مستلزم نه دې چه دلته دې هم د یو روایت موصول وی. (۳)

[۳۲۲۷] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَسَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ قَرَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: اسْتَبْرَجْتُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَرَجُلٌ مِنَ الْيَهُودِ، فَقَالَ الْمُسْلِمُ [ص: ۱۵۸]: وَالَّذِي اصْطَفَى مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْعَالَمِينَ، فِي قَسْمِ يُقْسِمُ بِهِ، فَقَالَ الْيَهُودِيُّ: وَالَّذِي اصْطَفَى مُوسَى عَلَى الْعَالَمِينَ، فَرَفَعَ الْمُسْلِمُ عِنْدَ ذَلِكَ يَدَهُ فَلَطَمَ الْيَهُودِيَّ، فَذَهَبَ الْيَهُودِيُّ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَعْرَضَ الَّذِي كَانَ مِنْ أَمْرِهِ وَأَمْرِ الْمُسْلِمِ، فَقَالَ «لَا تُخْبِرُونِي عَلَى مُوسَى، فَإِنَّ النَّاسَ يَصْعُقُونَ، فَأَكُونُ أَوْلَى مَنْ يُفِيقُ، فَإِذَا مُوسَى بِأَطْشَ بِجَانِبِ الْعَرْشِ، فَلَا أُدْرِي أَكَانَ فِيهِمْ صِعَقٌ فَأَفَاقَ قَبِيلِي، أَوْ كَانَ مِنْ أَسْتَنْتَى اللَّهِ» [ص: ۴۷۹] [ر: ۲۲۸۰] (۴)

تراجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رضي الله عنه دې. (۵)

شعیب: دا ابوشر شعیب بن مولى حمزه قرشی اموی رضي الله عنه دې. ددوی تذکره (بدء الوحي) لاتدې تیره شوي ده. (۶)

الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضي الله عنه دې. (۷)

ابوسلمة بن عبد الرحمن: دا ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف دې ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب صوم رمضان

احتساباً من الإیمان) لاتدې تیره شوي ده. (۸)

سعید بن المسيب: ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب من قال: إن الإیمان هو العمل) لاتدې تیره شوي ده. (۹)

(۱) فتح الباری: ۵۴۶/۸ و [ارشاد الساری: ۳۵۱/۷]

(۲) فتح الباری: ۵۴۶/۸.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵.

(۴) مرتخریجه فی کتاب الخصومات باب ما یذکر فی الإشخاص والخصومة بین المسلم والیهود. رقم: ۲۴۱۱.

(۵) کشف الباری: ۴۷۹/۱.

(۶) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۷) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۸) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

قوله: استب رجل من المسلمين: حضرت ابوهريره رضي الله عنه وائى چه د يو مسلمان او يهودى په مينځ كڼخې تکرار وغيره اوشوي. مسلمان او ونييل چه قسم دې په هغه ذات چاچه محمد صلى الله عليه وسلم په ټولو عالمو كڼسې خوښ كړې يعنى فوقيت او فضيلت نى وركړې. يهودى او ونييل چه قسم دې په هغه ذات چاچه موسى عليه السلام په ټولو عالمو باندي خوښ كړې.

عمرو بن دينار رضي الله عنه تصريح كړې ده چه دلته رجل مسلم نه مراد حضرت ابوبكر صديق رضي الله عنه دې او د يهودى باره كڼسې ابن شكوان رضي الله عنه د ابن اسحاق رضي الله عنه په حواله سره فرمائيلې چه دهغه نوم فنحاص دې. ^(١) ليكن حافظ ابن حجر رضي الله عنه په دې باندي رد كولو سره فرمائيلې چه څوك بل يهودى دې او دهغه نوم ماته معلوم نه دې. ^(٢) د حضرت ابوبكر صديق رضي الله عنه او يو يهودى په مينځ كڼسې داشان واقعه د سورت آل عمران آيت ﴿إِنَّ اللَّهَ فَتَىٰ وَيُفَتِّتُ وَيُخَسِّنُ أَخْيَارًا﴾ د نزول په وخت شوې وه او حضرت ابوبكر صديق رضي الله عنه يهودى په څپيره باندي وهلي وو. فنحاص هم دهغه يهودى نوم دې خود حديث باب واقعه دويمه ده او په دې كڼسې چه د كوم يهودى ذكر دې دهغه نوم مجهول دې. ^(٣)

قوله: فرق المسلم عند ذلك بده، فليطمر اليهودي: نو مسلمان خپل لاس اوچت كړو او يهودى په څپيره او وهلو. يهودى موسى عليه السلام له په ټول عالم باندي فوقيت وركړو. د لفظ عالمين په عموم كڼسې رسول الله صلى الله عليه وسلم هم راځي نولكه چه يهودى دروغ او ونييل ځكه چه د مسلمان په نيز خور رسول الله صلى الله عليه وسلم د ټولو نه افضل او اوچت دې. ^(٤) حضرت ابوبكر صديق رضي الله عنه هغه ته د دروغو سزا په توگه په مخ باندي څپيره وركړه. د ابراهيم بن سعد رضي الله عنه په روايت كڼسې وجه تصريح ده. (فليطمر وجه اليهودي). ^(٥)

د عبد الله بن الفضل رضي الله عنه په روايت كڼسې دى: (فسمعه رجل من الأنصار فليطمر وجهه وقال: أتقول هذا ورسول الله صلى الله عليه وسلم بين أظهرنا؟) ^(٦)

يعنى د يهودى دا خبره يو انصارى واوريدله نوهغه يهودى په مخ باندي په څپيره باندي او وهلو او ونى ونييل رسول اكرم صلى الله عليه وسلم زمونږ په مينځ كڼسې موجود دې اوته د داسې خبرې كولو جرأت كوي؟ په حديث ابوسعيد رضي الله عنه كڼسې هم د څپيرې نسبت د يو انصارى صحابى طرف ته كړې شوې دې. ^(٧) حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني په ظاهره دواړه روايات د عمرو بن دينار رضي الله عنه د قول خلاف دى په كوم كڼسې چه د څپيرې وهونكى نوم ابوبكر صديق رضي الله عنه خود لې دې. حافظ ابن حجر رضي الله عنه تطبيق وركولو سره فرمائيلې دى كه په مذكوره رواياتو كڼسې لفظ انصارى نه عام معنى مراد وي نو د رسول الله صلى الله عليه وسلم په انصار او اعوان كڼسې د حضرت ابوبكر صديق رضي الله عنه نه زيات بل څوك كيدې شي. ^(٨)

^(١) كشف الباري: ١٥٩/٢.

^(٢) فتح الباري: ٥٤٧/٨ وإرشاد الساري: ٣٥١/٧.

^(٣) فتح الباري: ٥٤٧/٨.

^(٤) فتح الباري: ٥٤٧-٥٤٨/٨ وإرشاد الساري: ٣٥١/٧.

^(٥) فتح الباري: ٥٤٨/٨.

^(٦) صحيح البخاري كتاب الخصومات باب ما يذكر في الأشخاص والملازمة والخصومة. رقم الحديث: ٢٤١١.

^(٧) صحيح البخاري كتاب أحاديث الأنبياء باب: وإن يونس لمن المرسلين، رقم الحديث: ٣٢٣٣.

^(٨) فتح الباري: ٨/٨.

^(٩) فتح الباري: ٥٤٨/٨.

قوله: فذهب اليهودي إلى النبي صلى الله عليه وسلم فأخبره الذي كان من أمره: يهودي رسول اکرم ﷺ ته راغلو او حضورياک ته نی هغه خبره او خودله چه دهغه او مسلمان په مینځ کښې اوشوه. د ابراهیم بن سعد رضی الله عنه په روایت کښې دی چه حضورياک مسلمان هم راوغوښتلو او دواقعی معلومات نی اوکره (۱)
 د ابن الفضل په روایت کښې دی چه یهودی رسول اکرم ﷺ مخاطب کړو ونی ونیل: «ياأباالقاسمان لی ذمة وعهدأما بال فلان لظم وجهی؟ فقال: لم لظمت وجهه؟ - فلذکره - لفضب النبي صلى الله عليه وسلم» (۲)
 یعنی زه خو معاهد او ذمی یم نوییا په فلانکی مسلمان باندې څه چل شوي چه هغه زه په څپیره او وهلم. رسول اکرم ﷺ د مسلمان نه د وجې تپوس او کړو چه تا دې ولې په څپیره او وهلو؟ هغه وجه او خودله نو حضورياک د غصې اظهار او کړو.

قوله: فقال لا تخبروني علي موسى..... په دې موقع باندې رسول اکرم ﷺ او فرمائیل ماله په موسی عليه السلام باندې فضیلت مه را کونی ځکه چه د قیامت په ورځ به ټول خلق بی هوشه شی او زه به د ټولو نه اول سرې یم چاته چه به هوش راځی هغه وخت به زه موسی عليه السلام گورم چه هغه به د الله تعالی د عرش غاړه نیولې وی. ماته معلومه نه ده چه هغه به هم د هغه خلقو نه وی چه بې هوشه شوي وو او بیا زمانه هم اول په هوش کښې راغلی وو یا دهغوی نه وو څوک چه الله تعالی د بې هوشنی نه مستثنی کړې وو.

په موسی عليه السلام باندې د فضیلت دعوی او دهغې ممانعت: رسول اکرم ﷺ ته په ټولو انبیاء کرامو باندې فضیلت حاصل دي هم پخپله حضورياک فرمائیلی (أنا سيد ولد آدم ولا إله إلا الله) او حضورياک ته چه کوم فضیلت په ټولو انبیاءو باندې حاصل دي دهغې علم هم ورته وو. نوییا خودا اشکال دي چه حضورياک ولې منع کړه چه په موسی عليه السلام باندې زما د اوچتوالی دعوی مه کونی؟

شرح حدیث ددې مختلف جوابونه ورکړي دي. د بعض په نیز حضورياک داسې تواضعاً فرمائیلی دی. بعض ونیلی دی چه هغه وخت حضورياک ته د خپل فضیلت علم نه وو. بعض حضراتو ونیلی چه ددې جواب دادې چه زما تعریف په داسې انداز کښې مه کونی د کوم نه چه د موسی عليه السلام د سپکاوی اړخ راوځی. اکثر علماء کرام وانی چه د حضورياک منشادا وه چه د انبیاء کرام علیهم السلام په مینځ کښې د تفضیل په موضوع باندې هلو وځیري نه دی کول پکار. په دې موضوع باندې خبره کولو سره کله انسان دعصیبت په وادنی کښې داخلیری. شیطان دغه موقع غنیمت گنري اودې د اعتدال د لاري نه د آخواکولو کوشش کوي او دا اندیښنه وی چه هغه مفضل د هغه د مقام او مرتبې نه کم تر جوړولو سره په ضلالت او گمراهنی کښې پریښوځی. چنانچه علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمائی: (لا تخبروا بين الأنبياء: أي: من تلقاء أنفسكم، فإن ذلك قد يقضى إلى العصبة فيتهز الشيطان عنه ذلك فرصة، فمدعوكم إلى الإفراط والتضييق فظنون الأفضل فوق حقه وتظنون المفضل حقه فتقعون في مهوالة الغي، فلا تقدموا على ذلك بأراكم، بل ما أتاكم الله من اليان) (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه داممانعت په هغه صورت کښې دي چه کله سرې دي د يو دليل او برهان سهارا اخستو نه بغير صرف په خپله راني سره تفضیل بين الأنبياء په موضوع باندې خبره کوي گني دليل سره خبره کونکی سره دا نهی متعلق نه ده يا بيا دا نهی د هغه صورت سره متعلق ده په کوم کښې چه اسلوب کلام د مفضل د تنقيص سبب جوړیږي يا په دې سره د خصومت او جگړې فضاء هواریږي. ظاهر خبره ده چه خصومت او مناقشه تیزنی کښې د مفضل په شان کښې تنقيص شک کيدې شی، په دې وجه حضورياک ممانعت او فرمائیلو. (۴)

(۱) صحيح البخاری کتاب الخصومات باب فی الإشخاص والخصوما إلخ، رقم الحدیث: ۲۴۱۱.

(۲) صحيح البخاری کتاب احادیث الأنبياء باب: وإن یونس لمن المرسلین، رقم الحدیث: ۳۲۲۳.

(۳) إرشاد الساری: ۳۵۲/۲.

(۴) فتح الباری: ۵۵۱/۸.

یا بیامطلب دادې چه هر نسی ته به څه جزوی فضیلت ضرور ورکړې شوې وی کوم چه بل نسی ته نه وی ملاز
نوتاسو داسې تفضیل مه کونی چه د فاضل د فضیلت قصیدې ونیلو سره د مفضول د جزوی فضیلت نه هم انکار
او کړنی (۱) یو قول دادې چه دا ممانعت په نفس نبوت کنبې تفضیل سره متعلق دې چه په ذات نبوت کنبې ټول
انبیاء کرام برابر دی (لَا تَفْرُقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ) ددې دلیل دې. خو که بعض جزوی فضائل کنبې یو نسی ته په بل
باندي فضیلت ورکړې شی نو ددې ممانعت تعلق دې سره نه دې. د سورت بقره په آیت سره ددې تائید کیرې. (

بَلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ ۚ)

قوله: فَإِن النَّاسُ يَصْعَقُونَ فَاكُونَ أَوَّلَ مَنْ يَهْتِكُ: رسول الله ﷺ فرمائیلی دی چه د قیامت په ورځ به ټول بې
هوشه شی اوزه به د ټولو نه اول سړې یم چاته چه هوش راځی.

د صعق نه مراد داسې بې هوشی ده چه یو خطرناک آواز اوریدو سره یا وپرونکې خیز لیدو سره په انسان باندي
راځی. د صعق اطلاق په مرگ باندي هم کیرې خودلته مراد بې هوشی ده. دا حدیث شراح مشکل ترین
احادیثو کنبې شمیر کړې دې او په دې کنبې د اوږدو توجیهاو او احتمالاتو نه کار اخستې شوې دې. رومیې ژود
بحث صعقه سره متعلق دې چه دې نه کومه یوه صعقه مراد ده؟ دویم بحث په دې باره کنبې دې چه کله رسول
اکرم ﷺ او فرمائیل چه د ټولو نه اول به هغه په هوش کنبې راځی او موسی علیه السلام به عرش سره وینی نو سوال دادې
چه موسی علیه السلام وفات شوې دې او نص حدیث باب کنبې موسی علیه السلام په عرش کنبې لیدو سره ثابتیرې چه په هغه
باندي مرگ نه دې راغلی. دې سره متعلق یو څو ابواب وړاندي (باب قول الله تعالی: (وَوَاعَدْنَا مُوسَى نَلْبِئُنَّكَ) لاندې
بحث تیر شوې دې.

[۳۲۲۸] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ
مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اِحْتَبِرْ
أَدَمَ وَمُوسَى، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: أَنْتَ أَدَمُ الَّذِي أَخْرَجَكَ خَطِيئَتِكَ مِنَ الْجَنَّةِ، فَقَالَ لَهُ آدَمُ:
أَلَيْتَ مُوسَى الَّذِي اصْطَفَاكَ اللَّهُ بِرِسَالَاتِهِ وَيُكَلِّمُهُ، ثُمَّ تَلَمَّحَنِي عَلَى أَمْرِ قَدْرٍ عَلَيَّ قَبْلَ
أَنْ أُخْلَقَ" فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَحَبِرْ أَدَمَ وَمُوسَى مَرَّتَيْنِ» [ص
[۴۸۵] [۴۴۵۹، ۴۴۶۱، ۶۲۴۰، ۷۰۷۷] (۲)

تراجم رجال

عبدالعزیز بن عبدالله: دا ابوالقاسم عبدالعزیز بن عبدالله بن یحیی اویسی رضی الله عنه دې. ددوی تذکره (کتاب العلم
باب المحرص علی العلم لاندې تیره شوې ده. (۲)
ابراهیم بن سعد: دا ابراهیم بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما یذکر فی

(۱) فتح الباری: ۵۱/۸

(۲) رواه البخاری ایضاً فی کتاب التفسیر فی تفسیر سوره طه، باب قوله (وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي) رقم: ۷۳۶ و باب
قوله: (فَلَا تُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى) رقم: ۷۳۸ و فی کتاب القدر باب نجاج آدم و موسی عند الله رقم: ۶۶۱۴ و فی
کتاب التوحید باب قول الله تعالی (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) رقم: ۷۵۱۵ و مسلم فی القدر باب حجاج آدم موسی علیهما
السلام رقم: ۶۶۹۹-۶۶۹۸ و ابرداؤد فی سننه باب فی القدر رقم: ۴۷۰۱ و الترمذی فی القدر باب: ۲ رقم: ۲۱۳۵ و ابن ماجه
فی المقدمة باب فی القدر رقم: ۶۸

(۳) کشف الباری: ۴۸/۴

ذهب موسى عليه السلام في الصراحي الخاضع لآتدي تيره شوي ده. (۱)

ابن شهاب: ددوی تذکره (کتاب العلم باب بده الوحی) لآتدي تيره شوي ده. (۲)

حميد بن عبدالرحمن: دا حميد بن عبدالرحمن بن عرف رضي الله عنه دي ددوی تذکره (کتاب الايمان باب تطوع قام رمضان من الايمان) لآتدي تيره شوي ده. (۳)

قوله: احتج آدم موسى فقال له موسى: أنت آدم الذي أخرجتك خطتک؟ رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائيل چه د آدم عليه السلام او موسى عليه السلام په مينخ کښې مباحثه او شوه نو موسى عليه السلام او ونييل ته هم هغه آدم يني چه ستا خطا ته د جنت نه بهر راويستي؟

احج، باب افتعال نه احتج بحتجاً معنا کښې دي استدلال کول احتجاج کول د ناخوښی اظهار کول

قوله: فقال آدم: أنت الذي اصطفاك الله برسالتك وبكلامه..... الخ: په دي باندې آدم عليه السلام او ونييل ته هم هغه موسى يني چا لره چه الله تعالى په رسالت او په کلام سره خوښ کړو (يعني رسالت او نبوت سره د خبرو کولو شرف در کولو سره په خلقو باندې تاته فضيلت در کړو) بيا هم ما په داسې معامله باندې ملامت کوي کوم چه زما د پيدا کيدو نه وړاندې مقدر شوي وه. مطلب دا چه کومه معامله زما د لاسه او شوه نو لامحاله به کيدله چه د الله تعالى په علم سابق کښې د اول نه فيصله شوي وه. دا ممکن نه دي چه کومه خبره د الله تعالى په علم سابق کښې فيصله شوې وي او زما نه د هغې خلاف څه عمل صادر شي. ته د الله تعالى د خوښ کړې شوو خلایق نه يو پيتر ئی چه د پردو نه شاته د الله تعالى د پتو رازونو مشاهده کوي. ته څنگه د علم سابق نه غافل کيدو سره دهغه کسب او عمل ذکر کوي کوم چه (د خطا) سبب دي او اصل هيروي کوم چه قدر دي. (۴)

قوله: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فحج آدم موسى مرتين: رسول اکرم صلى الله عليه وسلم دوه ځل او فرمائيل آدم عليه السلام په موسى عليه السلام باندې غالب راغلو. دراجح قول مطابق د حضرت آدم عليه السلام او حضرت موسى عليه السلام په مينخ کښې دامکالمه او مناظره د دواړو د وفات نه پس په آسمان باندې شوې ده. علامه عبدالبر رحمته الله عليه يحيى بن سعيد طان رحمته الله عليه او فضل الله تورپشتي هم دغه رائي ده. (۵)

ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: د حديث ترجمة الباب سره مناسبت دادي چه په حديث کښې د حضرت موسى عليه السلام د وفات نه پس احوال تذکره ده او هم دغه د ترجمة الباب دويم او آخري جزه دي لهذا په دواړو کښې مناسبت واضح دي. (۶)

[۳۲۲۹] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا حُصَيْنُ بْنُ مُثَرِّبٍ، عَنْ حُصَيْنِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: حَوَّجَّ عَلَيْنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

(۱) کشف الباری: ۳/۳۳۳.

(۲) کشف الباری: ۱/۳۲۶.

(۳) کشف الباری: ۲/۳۱۶.

(۴) قال العلامة القسطلاني وحکم بأن ذلك كائن لا محالة لعلمه السابق فهل يمكن أن يصدر مني خلاف علم الله، فكيف تغفل عن العلم السابق، وتذكر الكسب هو السبب، وتنسى الأصل الذي هو القدر. وأنت من المصطفين الأخيار الذين يشاهدون سر الله من وراء الأستار؟ (إرشاد الساري: ۷/۳۵۳).

(۵) د نور تفصيل دپاره او گورني: کشف الباری کتاب التفسير ص: ۴۳۵.

(۶) عمدة القاري: ۱۵/۳۰۷.

وَسَلَّمَ، يَوْمًا قَالَ: "عُرِضَتْ عَلَيَّ الْأُمَمُ، وَرَأَيْتُ سَوَادًا كَثِيرًا سَدَّ الْأَفُقَ، فَقِيلَ: هَذَا مُوسَى فِي قَوْمِهِ [ص ٤٨٧] [٤٨٧، ٥٣٧٨، ٥٣٢٠، ٦١٠٧، ٦١٧٥] (١)

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدي كوفي رضي الله عنه دي. ددوي تذكرة (كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) (٢)

حصين بن نمير: دا ابو محسن حصين بن نمير واسطی ضرير رضي الله عنه دي. دوي دحسين بن عبد الرحمن سلمی، حسين بن قيس الرجي، ثوري، محمد بن جنادة، محمد بن عبد الرحمن بن ابي ليلى وغيرهم رحمهم الله نه حديث روايت كړې دي. او ددوي نه عبد الله بن حماد، علي بن مديني، حسن بن قزعه، حميد بن مسعدة، مسدد او حسين بن محمد الدار وغيرهم رحمهم الله د حديث روايت كوي. (٣)
دا امام بخاري رضي الله عنه نه علاوه امام ابو داود رضي الله عنه امام ترمذي رضي الله عنه او امام نسائي رضي الله عنه هم ددوي روايات نقل كړې دي. (٤)

يحيى بن معين رضي الله عنه ددوي باره كښي فرماني صالح (٥) ابو حاتم رضي الله عنه ددوي باره كښي فرماني (صالح، ليس به بأس) (٦)
احمد بن عبد الله عجلي رضي الله عنه ابو زرعه رضي الله عنه ابن حبان رضي الله عنه او علامه ذهبي رضي الله عنه دوي ته ثقة وئيلي دي. (٧)
حصين بن عبد الرحمن ددوي تذكرة وړاندي تيره شوي ده. (٨)
سعید بن جبیر: ددوي تذكرة (كتاب العلم باب العلم في العلم لا تدي تيره شوي ده). (٩)

قوله: عُرِضَتْ عَلَيَّ الْأُمَمُ..... حضرت عبد الله بن عباس رضي الله عنه واني چه رسول الله صلى الله عليه وسلم مونږ له تشریف راوړو او وني فرمائيل په ما باندې امتونه پيش كړي شو او ما د سرو يو لوني جماعت او ليدلو كوم چه د آسمان لمنې پټې كړې وې ماته او خردلې شو چه موسی عليه السلام دي دخپل امت په مينځ كښي. دا روايت وړاندي كتاب الطب او كتاب الرقاق كښي امام بخاري رضي الله عنه تفصيلاً نقل كړې دي د كوم چه يو جز د باب په مناسبت سره امام صاحب د لته هم نقل كړې دي. په دي روايت كښي په رسول اکرم صلى الله عليه وسلم باندې د امتونو پيش كول او موسی عليه السلام دخپل امت سره خردلو واقع كومه چه بيان كړې شوي ده د امام ترمذي رضي الله عنه او امام نسائي رضي الله عنه په روايت كښي تصريح ده چه دا

(١) أخرجه البخاري أيضاً في الطب باب من لم يرق: ٥٧٥٢ وبابين اکتوی او کوی غیره: ٥٧٠٥ فی کتاب الرقاق باب: ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾ رقم: ٤٧٢ عو باب يدخل الجنة سبعون ألفاً بغير حساب رقم: ٥٤١ عو عند مسلم فی الإيمان باب الدليل على دخول طوائف من المسلمين الجنة بغير حساب ولا عذاب: ٢٢٠ وعند الترمذي فی جامعه فی صفة القيامة باب: ١٧ رقم: ٢٤٤٨.

(٢) كشف الباري: ٤٨٨/٤.

(٣) تهذيب الكمال: ٥٤٧/٦-٥٤٤ تهذيب التهذيب: ٣٩١/٢.

(٤) تهذيب الكمال: ٥٤٧/٦.

(٥) تهذيب الكمال: ٥٤٧/٦.

(٦) الجرح والتعديل: ١٩٧/٣ رقم الترجمة: ٨٥٩ دار الكتب العلمية.

(٧) معرفة الثقات للعجلي: ٣٠٧/١ مكتبة الدار، كتاب الثقات لابن حبان: ٢١٣/٦ تهذيب الكمال للذهبي: ٣٣٩/١.

(٨) اوگورني كتاب مواقيت الصلاة باب الأذان بعد ذهاب الوقت: ٥١٥.

(٩) كشف الباري: ٤١٨/٤.

واقعه دمعراج په شپه باندي پېښه شوي ده. (۱) ددې نه بعض حضراتو استدلال کړې دي چه معراج دوه ځل شوې يو ځل په مکه کښې او يو ځل په مدينه کښې. په مکه کښې چه د معراج کومه واقعه پېښه شوې ده هغې سره متعلق په روايت کښې د آسمانونو دروازي په دروازي کولويدو بيان دي خو دمدينې والا د واقعه اسراء په روايت کښې ددې ذکر نشته دي. (۲)

قوله: رأيت سودا كثر اسد الأفق: يعنى ما د نسانانو يولونى جماعت اوليدلو چه د آسمان غاړې نى پټې كړې وې لفظ سودا (د سياهنى) نه دي. ددې اطلاق د لرې نه په نظر راتلونكى سړى باندي كيږي. كثيرا صفت راوړلو سره دي خبرې طرف ته اشاره ده چه لفظ سود نه جنس مراد دي نه چه فرد واحد. (۳)

قوله: هذا موسى في قومه: يعنى دا موسى عليه السلام دي دخپل قوم په مينځ كښې. مسند احمد كښې د عبد الله بن مسعود عليه السلام روايت دي چه كله د رسول اكرم صلى الله عليه وسلم سره تيريدل او شو چه د يو جماعت په مينځ كښې وونو نبي پاك صلى الله عليه وسلم ته د ير تعجب پيدا شو او تپوس نى او كړو (من هولاء؟) دا څوك خلق دي؟ نو حضور پاك ته او خردلې شو (هو اوك موسى معه بنو اسرائيل) (۴) دا ستا رور حضرت موسى عليه السلام دي او هغوى سره دهغوى قوم بنى اسرائيل دي.

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: حديث باب كښې دي: (ورأيت سودا كثر اسد الأفق، فقل: هذا موسى في قومه). د حديث په دي جزء كښې د موسى د امت د كثر بيان دي، ترجمه الباب سره د دي مناسبت واضح دي. د حديث باب نه مستنبط فائده: حافظ ابن حجر عليه السلام فرماني چه ددې روايت نه ثابته شوه چه د امت محمديه نه پس د حضرت موسى عليه السلام امت دتولو نه لوني امت وى. (۵)

۳۳- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَاتَ فِرْعَوْنَ-

إِلَى قَوْلِهِ- وَكَانَتْ مِنَ الْقَنِينِ/التحریم: ۱۲-۱۱/.

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری عليه السلام د دي باب لاندې د فرعون د ښځې آسیه تذکره کول غواړي چه په موسى عليه السلام باندي ايمان راوړې وو. دا باب هم د حضرت موسى عليه السلام د حالات او واقعات تتمه ده. باب كښې امام بخاری عليه السلام د سورت مريم آيت نقل كړې دي. پوره آيت دادي: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَاتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ انصُرْنِي عِنْدَ نَبِيِّ الْجِنَّةِ وَالنَّجِيِّ مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِيِّ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ وَمِمَّنْ أُنْتِ عَمْرُنَ الْيَقِي أَحْصَنْتَ فِرْجَهَا فَنَخَفْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُنِيَ مِنَ الْقَنِينِ﴾ (۱) ارقم الآية: ۱۱-۱۲

او الله تعالى د اهل ايمان دپاره د فرعون د ښځې حال بيانوي كوم وخت چه هغې عرض او كړو چه اي زما ربه زما دپاره ته په خپل قرب كښې په جنت كښې كور جوړ كړه او ماته د فرعون ظالم او دهغه د قوم نه خلاصې راكړه او د عمران د لور مريم حال نى بيان كړو چاچه خپل ناموس محفوظ اوساتلو. نو مونږ په هغې كښې خپل روح پوكوهلو او هغه د خپل رب د كلماتو او دهغه د كتابونو تصديق او كړو او هغه د حكم منونكونه وه.

(۱) جامع الترمذی أبواب صفة الجنة باب رقم: ۱۷ ارقم الحديث: ۲۴۴۸.

(۲) إرشاد الساری: ۳۵۳/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۳۵۳/۷.

(۴) مسند أحمد بن حنبل: ۳۵۳/۶ ارقم الحديث: ۳۸۰۶ مؤسسة الرسالة.

(۵) فتح الباری: ۵۵۱/۸.

د فرعون بی بی آسیه: د فرعون بنخه آسیه بنت مزاحم باره کښې مختلف اقوال نقل دی. یو قول دادي چې ده د د بنی اسرائیل نه وه او د موسی علیه السلام چاچی وه. (۱) بعض وئیلی دی چې د عمالقه نه وه او د فرعون د تره لور وه. (۲) کوم وخت چې موسی علیه السلام په ساحرانو باندې غالب راغلو او د هغه معجزه کتوسره کومو خلق ایمان راوړو په هغوی کښې آسیه هم وه. کله چې فرعون ته معلومه شوه چې آسیه په موسی علیه السلام او هارون علیه السلام باندې ایمان راوړلې دې نوهغې ته نې ډیرې سزاگانې ورکړې. په سور نمر کښې به سملوله او په دواړو لاسونو او خپو کښې میخونه وربکوهل. کله چې د میخونو ټکوهونکی لازل نو فرینتو خپلې وزرې خورولو سره په دې باندې سوري او کړو. هغه وخت آسیه بی بی دعا او کړه: (رَبِّ اِهْنِ لِي عُنْدَكَ بِبَقَايِ الْجَنَّةِ) (۳) ددې دعا په نتیجه کښې دهغې کور هغې ته اوخودلې شو نو آسیه بی بی دهغې په کتو باندې مسکنی شوه. فرعون هم هغه وخت موجود وو ونی وئیل (الا تعجبون من جنونها بعد ما وهی تضحك) آیاتاسو خلقوته ددې په لیوتوب باندې حیرانتیا نشته چې مونږ دې ته سزا ورکوو او داخاندی. بیا فرعون خپلو نوکرانو ته او وئیل یو لونی دروند کانړې دې ددې په سینه باندې کیخودې شی. د آسیه نه هغه وخت روح تلې وو یودروند کانړې نې بس په بی ساشی باندې کیخودو په دې سره هغې ته هیڅ تکلیف اونه رسیدو. (۴)

حسن بصری رضی الله عنه او ابن کيسان رضی الله عنه او فرمائل: (رفع الله امرأة فرعون إلى الجنة فهي تأكل وتشرب) یعنی الله تعالی د فرعون بنخه د جنت طرف ته پورته کړه او هغه هلته خوری اوځکی. (۵)

[۲۲۲۰] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَدَةَ، عَنْ مَرْثَدَةَ، عَنِ ابْنِ مَرْثَدَةَ، عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كَمَلٌ مِنَ الرِّجَالِ كَغَيْرِهِ، وَلَمْ يَكْمُلْ مِنَ النِّسَاءِ: إِلَّا أَسِيَّةُ امْرَأَةِ فِرْعَوْنَ، وَمَرْثَدَةُ بِنْتُ عَمْرَانَ، وَإِنَّ فَضْلَ عَائِشَةَ عَلَى النِّسَاءِ كَفَضْلِ الثَّرِيدِ عَلَى سَائِرِ الطَّعَامِ" [۴۹۱] [۲۲۵۰، ۳۵۵۸، ۲، ۵۱۰۲] (۶)

(إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ لِمَرْثَدَةَ ابْنِ مَرْثَدَةَ: إِنَّهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عَيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ) رقم: ۳۴۳۲ وفي تاب الفضائل باب فضل عائشة رضي الله عنها رقم: ۳۷۶۹ وفي كتاب الأطعمة باب الثريد رقم: ۵۴۱۸ ومسلم في صحيحه في الفضائل باب فضل خديجة أم المؤمنين رقم: ۶۲۳۰ والترمذي في الأطعمة باب ماجاء في فضل الثريد رقم: ۱۸۳۵.

(۱) البداية والنهاية لابن كثير: ۲۸۲/۱.

(۲) فتح الباري: ۲۵۲/۸.

(۳) سورة التحريم: ۱۱.

(۴) تفسير الثعلبي رحمه الله عليه ۲۳۳/۶-۲۳۲ وزاد الميسر لابن الجوزي: ۸/۸ وروح المعاني: ۴۹۵/۲۸.

(۵) إرشاد الساري: ۳۵۱/۶.

(۶) أخرجه أيضاً في باب قوله الله تعالى: (إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ لِمَرْثَدَةَ ابْنِ مَرْثَدَةَ: إِنَّهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عَيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ) رقم: ۳۴۳۲ وفي كتاب الفضائل باب فضل عائشة رضي الله عنها رقم: ۳۷۶۹ وفي كتاب الأطعمة باب الثريد رقم: ۵۴۱۸ ومسلم في صحيحه في الفضائل باب فضل خديجة أم المؤمنين رقم: ۶۲۳۰ والترمذي في الأطعمة باب ماجاء في فضل الثريد رقم: ۱۸۳۵.

تراجم رجال

یحیی بن جعفر: دا ابوزکریا یحیی بن جعفر ازدی بخاری رضی الله عنه دی. (۱)
 وکیع: دا ابوسفیان وکیع بن جراح بن ملیح رؤاسی کوفی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم لاتدی تیره شوی ده). (۲)
 شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده) لاتدی تیره شوی ده. (۳)
 عمرو بن مرة: دا عمرو بن مره بن عبدالله بن طارق همدانی رضی الله عنه دی. (۴)
 مرة الهمدانی: دا ابواسماعیل مرة بن شراحیل مخضرم همدانی بکلیلی کوفی رضی الله عنه دی. د ریاضت امر وکثرت عبادت د وچی نه مرة الخیر او مرة الطیب په لقب سره مشهور وو. (۵)
 هفوی د کبار صحابه کرام رضی الله عنهم نه احادیث روایت کری مثلاً حذیفه بن یمان، زید بن ارقم، عبدالله بن مسعود، علقمه بن قیس، علی بن ابی طالب، عمر بن الخطاب، ابوبکر صدیق، ابوذر غفاری او ابو موسی اشعری رضی الله عنهم.
 او ددوی نه اسماعیل بن ابی خالد، حصین بن عبدالرحمن، سعید بن یحمد، طلحه بن مصرف عامر شعبی، عطاء بن سائب، عمرو بن مره، قیس بن وهب، ابو اسحاق سبعی و غیرهم رحمهم الله د حدیث روایت کری دی. (۶)
 دهفوی شمیر په لویو عبادت کوونکو کښې دی. تذکره نگارو لیکلی دی چه هره ورځ به نی د زر رکعتہ نفل کولو اهتمام کولو. (۷) یوخل نی غیر معمولی اوږده سجده او کړه نو په خاوره سره دهغه تندي او مړې شو. د وفات نه پس په اهل خانه کښې چا خوب کښې اولیدلو او دهغه د سجدې اندامونه نی د ستوری په شان پرقیدونکی اولیدل خوب لیدونکی په حیرانتیا سره تپوس او کړو (ماهدالذی بوجهکم) یعنی ستا دا تندي ولې داسې پرقیږی. مره بن شراحیل رضی الله عنه جواب ورکړو (کسی موضع الجود باکل التراب نوراً) یعنی د خاورې د خورلو په بدله کښې په تندي باندي دا نور ښکلی کړې شو. خوب لیدونکی بیا تپوس او کړو په آخرت کښې ستا کوم یو منزل دی؟ هغه جواب ورکړو (خیر ملل دار لا ینقل عنها أهلها ولا موتون) چه ښکلی منزل داسې کور دی په کوم کښې چه اوسیدونکی به نه دهغه خانی نه بدلولی شی اونه به په هغه باندي مرگ راخی. (۸)

(۱) اوگورنی کتاب الخوف باب الصلاة عند مناخضة الحصون ولقاء العدو: ۹۴۵.

(۲) کشف الباری: ۲۱۹/۴.

(۳) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۴) اوگورنی کتاب الأذان باب تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدها: ۷۱۷.

(۵) تهذيب الكمال: ۳۸۰/۲۷.

(۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل د پاره اوگورنی: تهذيب الكمال: ۳۸۰/۲۷ تهذيب التهذيب: ۸۸/۱۰.

(۷) عمدة القاری: ۴۲۵/۱۵.

(۸) تهذيب الكمال: ۳۸۱/۲۷.

تولو ائمه جرح او تعدیل دهنوی توثیق کړې دې. (۱) ابو حاتم رازی رحمته الله او ابو زرعه رحمته الله وائی چه حضرت عمر رضی الله عنه سره دهنه ملاقات ثابت نه دې په دې وجه د حضرت عمر رضی الله عنه نه دهنه روایات د مراسیل په ضمن کښې راځي. (۱)

حافظ ابن منده رحمته الله فرماني مړه بن شراحیل رضی الله عنه د رسول اکرم صلی الله علیه و آله زمانه لیدلې ده خو د زیارت نه متحروم پاتې دې. والله اعلم. (۲)

ابو موسیٰ الأشعری: ددوی تذکره (کتاب الإیمان باب: أي الإسلام أفضل) لاندې تیره شوي ده. (۳)
 د بنحو د نبوت مسئله: (کمل من الرجال کنیر و لمر کمل من النساء إلا آسیه امرأة فرعون.....) په سر و کښې ډیر کامل تیر شوي دي لیکن په بنحو کښې د فرعون بنخه آسیه او مریم بنت عمران نه سوا هیڅوک کامل شوي نه دي.
 آیا بنخوته نبوت اورسالت ملاؤ؟ چه لفظ کامل مطلق استعمال وی نو ددې مصداق نبی وی ځکه نبی په نوع انسانی کښې هم هغه کامل کس وی، چونکه په دې روایت کښې د بنحو د پاره لفظ کامل وارد شوي دې په دې وجه ددې روایت نه استدلال کولو سره امام ابو الحسن اشعری رحمته الله علامه قرطبي رحمته الله او علامه ابن حزم ظاهري رحمته الله فرماني چه بنخوته هم نبوت ملاؤ شوي دې. (۴)

ددې حضراتو د استدلال طریقې داده چه حدیث باب کښې د حصر سره فرمائیلی چه آسیه او مریم بنت عمران باکمال وي. که دوی انبیاء تسلیم کولو نه انکار او کړې شي اودا او و نیلې شي چه د لفظ کمال نه د نبوت په خانی ولایت او صدیقیت مراد دې ځکه چه د نبوت نه پس هم دغه مدارج د کمال دی نویسا به دوی سره د صدیقیت او ولایت حصر و اختصاص صحیح نه وی. ځکه چه د صدیقیت او ولایت کمال ددوی نه علاوه نورو بنخوته هم ملاؤ دې. لکه چه د دې تاویل په قبلولو سره به دا لازم شي چه ددوی نه علاوه یوې بنخې ته هم صدیقیت یا شهادت او یا د ولایت کمال حاصل نه دې لهذا ثابته شوه چه هم کمال نبوت مراد دې. (۵)

چنانچه علامه قرطبي رحمته الله فرماني چه مریم علیها السلام ته نبوت ملاؤ شو او الله تعالی د جبرائیل آمین په واسطه سره دهنې طرف ته وحی لیکلې. (۶) امام اشعری رحمته الله فرماني چه شپږو بنخوته نبوت ملاؤ دې. (۱) حضرت حواء (۷) حضرت ساره (۸) مریم بنت عمران (۹) حضرت هاجره (۱۰) آسیه د فرعون بنخه (۱۱) حضرت ام موسیٰ. (۱۲)
 حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د امام اشعری رحمته الله په نیز ضابطه داده چه که چرې یو انسان سره د جبرائیل په توسط سره د الله تعالی د اوامر او نواهی یا څه قسم پیغام هم اورسی نو هغه ته به نبی و نیلې شي. (۱۳)
 په قرآن کریم کښې تصریح ده چه په دوی کښې بعض بنخوته وحی لیکلې شوي. چنانچه د موسیٰ رضی الله عنه د پینو رودلو په زمانه کښې حضرت مریم علیها السلام ته حکم ورکړې شو چه دې په تابوت کښې واچوه او دریاب ته نی

(۱) اوگورنی الجرح والتعدیل: ۸/۱۹-۴۱۸ و تهذیب الکمال: ۲۷/۳۸۱-۳۸۰ و تهذیب التهذیب: ۱۰/۸۹ و تذکره الحفاظ: ۱/۲۷ و خلاصة الخرجی ص: ۳۷۲.

(۲) تهذیب التهذیب: ۱۰/۸۹

(۳) تهذیب التهذیب: ۱۰/۸۹

(۴) کشف الباری: ۱/۶۹۰

(۵) فتح الباری: ۸/۵۵۳ و ارشاد الساری: ۷/۳۵۵.

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

(۸) المصدر السابق.

(۹) فتح الباری: ۸/۵۵۳

حواله کره. دا حکم د وحی په ذریعه ورکړې شو او په نص قرآنی کښې د وحی تصریح ده: ﴿إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ ۖ لَأُنذِرَنَّهُ بِالْقَاتُوتِ فَلَذِئِبُونِي ۖ أَلَيْسَ لِي بِذُنُوبٍ أَعْتَادَ ۚ﴾ (۱) نه دي. دا آیت حضرت مریم سره متعلق دي په دي کښې د روح نه مراد حضرت جبرائیل عليه السلام دي او جبرائیل عليه السلام هم د مرسلین طرف ته لیکلې شی. د جمهور علماؤ رأي: د جمهور علماؤ رأي داده چه نبوت یوې ښځې ته نه دي ملاؤ. علامه کرمانی رحمته الله په دي باندې اجماع نقل کړې ده. (۱)

شرح حدیث د قائلین نبوة النساء په استدلال باندې رد کولو سره فرماینلی چه په حدیث باب کښې د لفظ کمال نه نبوت مراد نه دي. کله چه یو څیز په خپل ښه والی کښې د اتمام او انتهاء درجې ته اورسی نو عموماً د هغې دپاره د لفظ کمال استعمال کیږي. چنانچه د روایت مطلب دادې چه هغه ټول فضائل او محاسن کوم چه ښځې ته رسیدې شی حضرت آسیه او مریم علیهما السلام په هغوی کښې د کمال درجې ته رسیدلي وي. (۲) ملا علی قاری رحمته الله فرماني چه په اثبات کمال سره اثبات اکملیت نه لازم کیږي. نبوت د اکملیت په درجه کښې راځي هغه په نفس کمال کښې نه راځي. دغه ښځو ته نفس کمال حاصل دي خو دا کمال د هغه درجې دي چه د دوی نه علاوه بل یوې ښځې ته نه دي ملاؤ. دا کمال هغوی ته هم په صدیقیت او ولایت کښې حاصلیدې شی نه چه په نبوت کښې. (۳)

قوله: وإن فضل عائشة على النساء كفضل الثريد على سائر الطعام: او حضرت عائشه رضي الله عنها ته په نورو ښځو باندې داسې فضیلت حاصل دي لکه چه ترید ته په ټولو خوراکو نو باندې فضیلت حاصل دي. د حدیث باب الفاظ دي: (أسمه امرأة فرعون) ترجمه الباب سره د دي مناسبت ښکاره دي. (۴)

۳۴- باب: ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى﴾ الآية / القصص: ۷۶.

د ترجمه الباب مقصد: قارون هم د فرعون په شان مستبد او د موسی عليه السلام د مخالفینو نه وو. د ډیر بې حسابې بې کتابه دولت مالک وو. د سرو زرو سپینو زرو او مرغلرو خزانو هغه د غرور نه ډک کړې وو. هغه خدم وچشم، تزك و احتشام او خپل بې شانه دولت د الله تعالی د ورکړې منلونه او په دي باندې د الله تعالی شکر ادا کولو نه دي وینا کولو سره انکاری وو چه دا د هغه د خپو لاسونو کمال دي. حضرت موسی عليه السلام په دعوت تذکیر او خیر غوښتونکی نصیحت به یې په ډیره خرابه طریقه رد کولو. آخر الله تعالی هغه سره د خزانو په زمکه کښې ورځنې کړو. امام بخاری رحمته الله د دي باب لاندې د قارون ذکر کول غواړي. (۵)

﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى﴾ پوره آیت داسې دي: ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَىٰ عَلَيْهِمْ ۖ وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾ (۶) ارقم: ۱۷۶. یعنی بیشکه قارون د

(۱) شرح کرمانی: ۰/۱۴، عوف فتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۳) مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح کتاب احوال القیامة و بدء الخلق باب بدء الخلق و ذکر الانبیاء رقم الحدیث: ۵۷۲۴، ۰۲/۱۰، دار الکتب العلمیة.

(۴) عمدة القاری: ۴۲۵/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵، إدارة الطباعة المنیریة.

موسیٰ علیه السلام د قوم نه وو نوهغه په دې بنی اسرائیل، پاندي سرکشی کوله او مونږ هغه ته د خزانو نه په دومره اندازه باندي ورکړې وو چه دهغه کنجیانې به په يو جماعت باندي دروندوالي کولو چه د طاقت والا خلق وو. کله چه دهغه قوم هغه ته اوو نیل چه لونی مه کړه حقیقت دادې چه الله تعالی لونی او کبر کونکی نه خوینوی

قارون عجمی نوم دې. د علم او عجمه د وجې نه غیر منصرف دې. (۱) په آیت مبارک کنبې دې چه هغه د موسیٰ علیه السلام د قوم نه وو. دا کومه یوه نسبی رسته وه؟ په دې سلسله کنبې درې اقوال دی: ① یو قول خودادې چه قارون د موسیٰ علیه السلام د تره خوینی وو. ② دویم قول دادې چه د ترور خوینی وو. ③ بعض و نیلی چه د موسیٰ علیه السلام تره وو. (۲) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه اولنی قول اصح گر خولې دې چه ابن حاتم رحمته الله علیه په سند صحیح سره د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه هم دغه قول نقل کړې دې. (۳)

قوله: فیضی علیهم: یعنی قارون په بنی اسرائیلو باندي سرکشی غرور او تکبر کولو. د بغاوت په تفسیر کنبې مفسرینو او شراح مختلف اقوال نقل کړې دی: ① یو قول دادې چه دې نه د قارون کفر مراد دې. ② بعض حضرات وائی چه دې نه حسد مراد دې. قارون په دې گمان کنبې اخته وو چه کله د نبوت فضیلت او د احکام الهیه د تبلیغ ذمه واری حضرت موسیٰ علیه السلام او حضرت هارون علیه السلام ته ورکړې شوه نو زما دپاره څه پاتې شو؟ په دې وجه هغه د سرکشی او تکبر لاره اختیار کړه چه حکومت او مملکت زما په لاس کنبې کیدل پکار دی. ③ بعض حضراتو فرمائیلی دې نه تکبر او غرور مراد دې چه د مال او دولت په زیاتوالي سره هغه په لوینی او تکبر کنبې راگیر شوي وو او په ځانی د منعم حقیقی د شکر په ادا کولو په دولت باندي فخر کولو سره دا د خپلې پوهې او محنت ثمره گنرلې وه. (۴) بعض مفسرین حضرات وائی چه قارون به د خیل قد نه یوه لیشت اوږد قمیص اغوستلو او د کبر اولوینی د وجې نه به ئی دا په زمکه راښکلو سره تگ کولو. (۵) بعض حضرات فرمائی چه د دې نه مراد دا دې چه قارون یوه فاحشه ښځه په موسیٰ باندي د بهتان لگولو دپاره تیاره کړې وه کومې چه روستویا دا اعتراف هم او کړو چه هم قارون هغه په بهتان لگولو باندي تیاره کړې وه. (۶)

(لَتَنوَعًا لَتَثِقِلَ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (أُولَى الْقُوَّةِ) لَا يَرْفَعُهَا الْعَصَبَةُ مِنَ الرِّجَالِ. يُقَالُ: (الْفَرْجِيُّ) الرَّجُلُ. (وَيَكَانَ اللَّهُ) الْقَصَص: ۸۲/۱: يَنْبَلُ: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ. (يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ) الرَّعْد: ۲۴/۱: يُؤَيِّتُ عَلَيْهِمْ وَيَضَعُهُمْ.

(لَتَنوَعًا) لَتَثِقِلَ: امام بخاری رحمته الله علیه فرمائیلی چه په آیت کنبې لفظ (لَتَنوَعًا) معنی ده (لَتَثِقِلَ) یعنی کنجیانو به سترې کول. دا تفسیر د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل دې. (۷)

قوله: قال ابن عباس: أُولَى الْقُوَّةِ لَا يَرْفَعُهَا الْعَصَبَةُ مِنَ الرِّجَالِ: حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د (أُولَى الْقُوَّةِ) تفسیر کولو سره فرمائی چه د خزانو کنجیانې به د سرو یوډلې نه شوې او چتولې. (عصبة) اطلاق د څومره سرو په

① تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳.

② د دريو اړو اقوالو د پاره او گورنی: تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳ تفسیر الطبری: ۶۷/۲۰.

③ فتح الباری: ۵۵۳/۸.

④ د تفصیل دپاره او گورنی: تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳ وفتح الباری: ۵۵۳/۸.

⑤ د تفصیل دپاره او گورنی: تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳ وفتح الباری: ۵۵۳/۸.

⑥ فتح الباری: ۵۵۳/۸.

⑦ فتح الباری: ۵۵۴/۱۵.

جماعت باندې کیری؟ په دې کښې اقوال مختلف دی. بعض لس، بعض پنځلس، بعض څلورښت او بعض حضرت او نیل چه د لسو نه تر څلورښتو پورې کسانو باندې مشتمل دې ته (عصمة) ونیلې شی. (۱)

قوله: الفرحين: المرحين د بَاب سَمِعَ مَرَحٍ مَرَحٍ مَعْنَى دَه، فخر کول، د خوشحالی نه تاویدل امام بخاری رضی الله عنه فرماني چه (فرحين) معنی فخر کونکی، دا تفسیر د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل دې. مطلب دادې چه دا خلق د الله تعالی په ورکړې شوی نعمتونو باندې په خانی دشکر ادا کولو سرکشی کوی. (۲)

قوله: ويگان الله: مثل المر تر أن الله: لفظ ويگان د قارون مذکوره واقعي سره متعلق آیات کښې راغلي دي پوره آيت داسې دي: (وَأَصْحَابُ الَّذِينَ كَفَرُوا أَمْكَانٌ آلَ آمِينَ يَقُولُونَ وَيَكْفُرُونَ وَيَكْفُرُونَ اللَّهُ يَهْتَفُ بِالرِّزْقِ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيَكْفُرُونَ) [رقم: ۱۸۶].

او پروڼ چه کوم خلقو تمنا کوله چه مونږ به هم په مال او دولت کښې دهغه (قارون) په شان کيدلې، سحر کيدو باندې (چه کله قارون سره د خزانو په زمکه کښې ورځښ کړې شو نو ددې نه عبرت حاصلولو سره، نې اوونیل چه واده خبره دا ده چه الله تعالی بيشکه خپل رزق خپلو بندگانو نه چاته چه غواړي ورکړي او چاله چه غواړي رزق ورله تنگ کړي. که چرې الله تعالی په مونږ باندې احسان نه فرمائيلې نو مونږ به نې هم ورځښ کړې وې آيا تاسو نه گورنې چه کافران خلق نه کاميايېږي؟

امام بخاری رضی الله عنه ددې آيت طرف ته اشاره کړې ده او (ويگان الله) [رقم: ۱۲۹] تفسیر په دويم آيت راوړلو سره فرمائيلې دي چه (ويگان) په اصل کښې (المر تر ان) په معنی کښې دي يعنی (ويگان الله) معنی ده آيا تاسو نه گورنې يا نه پوهيږئې چه الله تعالی..... إلخ. (ويگان) کلمه مفرد ده. امام نسفي رضی الله عنه فرماني چه دا کلمه مرکب ده. په دې کښې لفظ (وي) جدا او (گان) جدا دي اولفظ (وي) اسم فعل دي کوم چه دحسرت او ندامت د اظهار دپاره راځي. (۳)

ابوالحسن رضی الله عنه فرماني چه (وي) اسم فعل دي "ك" خطاب دپاره دي او "ان" نه مخکښې لام مضر دي او مطلب اظهار دتعجب او دهغي علت ذکر کول دي چه بيشکه قارون سره د خپل مال او متاع سره په زمکه کښې ورځښول يوه حيرانونکي واقعه ده او هم دغه وجه ده چه الله تعالی چاله غواړي وسعت ورکوي او په چا باندې چه غواړي نو هم دغه شان په هغه باندې رزق تنگوي. (۴)

امام فراء رضی الله عنه يوه واقعه نقل کړې ده چه يوې اعرابي ښځې خپل خاوند ته اوونيل: (اين ابنك؟) ستا خوڼي چرته دي؟ خاوند ورته اوونيل: (ويگانه وراء الهيته) امام فراء رضی الله عنه اوونيل ددې مطلب دادې: (اماتر نه وراء الهيته). (۵) ولي ته نه گورې چه د کور نه شاته دي. شيخ زکريا رضی الله عنه فرماني چه د مولانا حسين علي فنجابي رضی الله عنه په تقرير کښې دي: لفظ "ويك"، المر تر: په معنی کښې دي او د مولانا محمد حسن مکی رضی الله عنه په تقرير کښې دي چه دلته امام بخاری رضی الله عنه دا خوډل غواړي چه "ويك" يو مستقل کلمه ده او "ان" يوه جدا کلمه ده لکه چه "لم" او "تر" دواړه جدا جدا

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۵۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۵۴/۸ عمده القاری: ۳۱۰/۱۵ روح المعانی سورة الفصص رقم الآية: ۸۲.

(۴) عمده القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۳۱۰/۱۵.

کلمی دی. دلته دا مراد نه دی چه دلته دې دواړو "ویکان" او "المتر" معنی یوه ده. دغه شان مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه فرمائی چه "کان" دلته د تشبیه دپاره نه دې بلکه "ک" د شاتننې کلمې "وی" جز دې مفسر امام شهاب الدین رحمته الله علیه خپل تفسیر الدر المصون کښې "ویکان" په تفسیر کښې مختلف مذاهب تحریر فرمائیلی دی. هغه لیکي: ① اولنې مذهب دادې چه "وی" مستقل کلمه او اسم فعل دې د کوم معنی چه تعجب او حیراتیا راځي. او "ک" تعلیلیه دې. او "ان" د خپل خبر سره "ک" جاره دپاره مجرور دې او د آیت مفهوم دې چه هغه خلق چه د قارون په شان به نی د خان کیدلو تمنا کوله. د قارون انجام په لیدو سره نی تعجب او حیراتیا اظهار او کړو. او بیانی هم په خپله علت بیانولو سره داسې گویان شو چه بیشکه هم الله تعالی چاته چه غواړی وسیع رزق ورکوی او چاله چه غواړی په هغه باندي د رزق دروازي راتنگ کړی. ددې تفسیر تقاضا داده چه لفظ "وی" باندي وقف او کړې شی لکه څنگه چه به امام کسانې رحمته الله علیه دلته وقف کولو.

② "وی" مستقل کلمه ده او "کان" هم یو مکمل کلمه ده چه د تشبیه دپاره استعمالیږی مگر دلته ددې معنی خبر او یقین ده. مطلب دا چه دغه خلقو اول د قارون په انجام باندي د حیراتیا اظهار او کړو او بیانی ددې خبرې خبرور کولو چه بیشکه هم الله تعالی رزق وسیع کوی او راتنگوی. ددې مذهب په اعتبار سره هم په "وی" وقف کول مناسب دی.

③ "وی"، "لا" او "ان" دریاوړه مستقل کلمات دی. "وی" د اظهار تعجب دپاره استعمالیږی او کاف صرف خطاب دې او "ان" د عامل محذوف معمول دې او هغه محذوف عامل "اعلم" دې او مفهوم د آیت دادې: ای مخاطب! مونږ ته د قارون په انجام باندي تعجب دې او زه پیژنم چه هم الله تعالی د رزق وسیع کونکې او تنگی کونکې دې. په دې کښې چونکه "ویک" جمله مرکبه ده او ددې مذهب مطابق "ویک" باندي وقف کول مناسب دی او ابو عمرو هم داسې کول.

④ "ویک" اصل کښې "ویک" دې د مینځ نه صرف لام حذف کړې شونو "ویک" نه "ویک" جوړ شو. ددې مذهب په اعتبار سره هم "ویک" باندي وقف کول مناسب دی لکه چه ابو عمرو رحمته الله علیه وقف کولو. د امام کسانې رحمته الله علیه یونس رحمته الله علیه او ابو حاتم رحمته الله علیه هم دغه مذهب دې.

قرآن مجید کښې دا لفظ دوو ځایونو کښې نقل شوې دې او په دواړو ځایونو کښې یویل لفظ سره متصل استعمال شوې دې. یعنی "وکان" کښې "ان" سره او "ویکانه" کښې "ه" ضمیر سره. ټولو قراء د رسم په اتباع باندي دلته وقف نه دې کړې. مگر امام کسانې رحمته الله علیه "وی" باندي او ابو عمرو رحمته الله علیه "ویک" باندي وقف کړې.

⑤ "ویکان" پوره په پوره یوه مستقل کلمه بسیط ده کومه چه "المتر" معنی کښې ده او هم دغه تفسیر د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل دې. د امام فراء رحمته الله علیه او امام کسانې نه نقل دی چه "ویکان"، "اماتری" أي: صنع الله معنی کښې دې. (د امام بخاری رحمته الله علیه ذکر کړې شوی آثار صرف مستملی او کشمیهنی د روایت نه ثابت دی.) (۱)

۳۵- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالِي مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا﴾ (الآيَةُ/هُود: ۸۴).

دترجمة الباب مقصد ددې باب لاتدي امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت شعيب عليه السلام تذکره کول غواړی. حضرت شعيب عليه السلام د مدين طرف ته مبعوث کړې شوې وو. مدين د حضرت ابراهيم عليه السلام د درسمې ښځې خونی وو او دده نه چه کوم نسل خور شوې هغه مدين يادېږی.

(۱) الدر المصون: ۳۵۴/۵ دارالکتب العلمیة، الكنز المتواری: ۳۷۰/۱۳.

(۲) فتح الباری: ۵۵۴/۸ عمدة القاری: ۳۱۱/۱۵.

مدین یا اصحاب ایکہ: دا قبیلہ پہ کوم مقام باندي آباده وه؟ د قصص القرآن مؤلف عبدالرهاب نجار تحقيق دادې چه دا په حجاز کښې شام سره متصل داسې ځانې کښې آباده وه د کوم عرض البلد چه د افریقې د جنوبی صحرا عرض البلد مطابق جوړېږي. بعض وانی شام سره متصل وه. قرآن مجید ددې قبیلې د آبادنی متعلق دوه خبرې خودلی دی: ① یو دا چه هغه په امام مبین باندي آباده وه. ﴿وَأَنهَذَا لِيَأْمُرَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی دلوط علیه السلام او شعيب عليه السلام دواړو قومونه په لونی شاهراه باندي آبادوو. د عربو د جغرافیه مطابق چه کوم شاهراه سوداگر قافلې شام، فلسطين، یمن بلکه د مصر پورې بوخی او بحر قلزم د مشرقی غاړې سره تیریدلو، قرآن پاک هم دې ته امام مبین (کولوا او صفا شاهراه) وانی ځکه چه صیف (گرمی) او شتاء (یخنی) په دواړو زمانو کښې د قریشی قافلو دپاره دا مشهور او لونی تجارتی لاز وه.

② دویم دا چه ﴿أَصْحَابُ النَّيْكَةِ﴾ (د ځنگل والا) وو. عربی کښې (ایکه) هغه شنو اوتازه چهارو بوتو ته وانی چه د شنو تازه ونو د کثرت د وجې نه په ځنگلونو کښې راټو کيږي او د یو چهارې شکل اختیاروی. ددې دواړو تصریحاتونه معلومېږي چه د مدین قبیلہ بحر قلزم مشرقی غاړې او عرب مغربی شمال کښې داسې ځانې کښې آباد وو چه شام سره متصل د حجاز آخری حصه ورته وئیلی شی او د حجاز والو ته شام فلسطين بلکه د مصر پورې تلو کښې دهغې کندرې په لاره کښې پرتې وې کوم چه د تبوک بالمقابل واقع وو. (۱)

ایا مدین او اصحاب ایکه هم یوه قبیلې ده؟ مدین او اصحاب الایکه هم د یوې قبیلې دوه نومونه دی او که دواړه جدا جدا قبیلې دي؟ دې سلسله کښې د مفسرینونه مختلف اقوال نقل دی د بعض حضراتو رانی ده چه دواړه جدا جدا قبیلې وې. مدین متمدن او دښاریو قبیلہ وه او اصحاب الایکه کلی وال یا صحرایان او د بدوانو قبیلہ وه کومه چه په اورین ځنگل کښې آباده وه. په دې وجه هغوی ته د ټین والا یا ځنگل والا وئیلی شو او آیت ﴿وَأَنهَذَا لِيَأْمُرَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ کښې هما ضمیر تشبیه ده هم دغه دواړه مراد دی نه چه مدین او قوم لوط. (۲) خو جمهور مفسرین دواړه هم یوه قبیلہ گرځوی او فرمائی چه د آب وهوا په لطافت د نهنرونو او آبشارونو د کثرت سره دا مقام داسې ښکلې ښانسته جوړ کړې و او دلته د میوو دانو او خوشبوداره گلونو د ومره باغونه او چمنونه وو که یو سړې د آبادنی نه بهر اودریدو سره نظاره کوله نو هغه به داسې معلومیدله چه دا یو ډیر ښانسته آباد او دگنرو ونو ځنگل دي. هم په دې وجه قرآن کریم دې ته (ایکه) وئیلو سره متعارف کړه. (۳)

یواشکال او د هغې جواب: دلته اشکال کیدې شی چه کله د دواړو قبیلہ یوه ده نو بیا د قرآن مجید آیت ﴿وَأَلِي مَدْيَنَ أَخَاهُ شُعَيْبًا﴾ کښې اهل مدین سره د شعيب عليه السلام نسبی رشتې تصریح فرمائیلی او د ایکه په ذکر کښې ددې نه سکوت ولې اختیار کړې؟

(۱) قصص القرآن: ۲۳۷/۱.

(۲) قصص القرآن: ۲۳۸/۱-۲۳۷.

(۳) قصص القرآن: ۲۳۸/۱.

(۴) المصدر السابق.

مفسرین حضرات ددی دا جواب ورکوی چه ایکه د یوی ونی نوم وو او پوره قبیلې به ددی عبادت کولو په دی وجه قرآن مجید د شعیب علیه السلام سره ددی نسبی رشته ذکر نه کړه او د مذهبی نسبت تصریح نی او فرمائیله.

إِلَى أَهْلِ مَدْيَنَ، لِأَنَّ مَدْيَنَ بَلَدٌ، وَمِثْلُهُ: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ /يوسف: ۸۲/. وَأَسْأَلِ (الْعَيْنُ) /يوسف: ۸۲/. بِمَعْنَى أَهْلِ الْقَرْيَةِ وَأَهْلِ الْعَيْنِ (وَرَأَى كَمْ ظَهَرْنَا) /هود: ۹۲/. لَمْ تَلْتَفِتُوا إِلَيْهِ. يُقَالُ إِذَا لَمْ تَقْبِضْ حَاجَتَهُ: ظَهَرْتَ حَاجَتَهُ وَجَعَلْتَنِي ظَهَرْنَا.

آیت دی (وَأَلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا) دی کبني لفظ (اهل) مقدر دی خکه چه مدين د بنار نوم دی او د شعيب علیه السلام بعثت د دی بنار اوسيدون کو طرف ته شوې وو. لکه چه ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ وَأَسْأَلِ (الْعَيْنُ) /يوسف: ۸۲/ دواړو کبني مضاف یعنی لفظ اهل محذف دی. یعنی (اهل القرية واهل العين).

(وَرَأَى كَمْ ظَهَرْنَا) لَمْ تَلْتَفِتُوا إِلَيْهِ: د سورت هود آیت دی ﴿قَالَ يَقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ أَغْرَأْتُ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ ط وَأَتَّخَذْتُ مَخْلُوقًا إِن رَّبِّي عِمَّا تَعْمَلُونَ فُحْمًا ۝﴾ ارقم الآية: ۱۹۲ یعنی شعيب علیه السلام خپل قوم ته او ونييل اي زما د قوم خلقو آيا د الله تعالى نه زيات په تاسو باندې زما د اهل څه دياو يا زور شته؟ او الله تعالى ستاسو دپاره هيڅ هم نه شو چه تاسو شاته واچولو؟ کوم څه چه تاسو کوئی زما د رب احاطه علم نه بهر نه دی. (ظهِرًا) ظَهَرَ (شا) طرف ته منسوب دی. چه يو سړي د بېل حاجت پوره نه کړی يا هغه ته اهميت ور نه کړی نو هغه وائی چه (ظهِرْتُمْ بِمَاجِي) تازما حاجت شاته او غور زولو.

امام بخاری رحمته الله ﴿وَأَتَّخَذْتُ مَخْلُوقًا﴾ معنی کولو سره او فرمائیل (لم تلتفتوا اليه) یعنی تاسو خلقو د الله تعالى طرف ته توجه او التفات اونه کړو.

قَالَ: الظُّهْرِيُّ أَنْ تَأْخُذَ مَعَكَ دَائِبَةٌ أَوْ عَاءٌ تَسْتَظِرُّ بِهِ. مَكَانَتُهُمْ وَمَكَانَتُهُمْ وَاحِدٌ. ﴿يَعْنُوا﴾ /الأعراف: ۹۲/. ﴿تَأْسُ﴾ /الباندة: ۲۴، ۲۸ /تَحْزَنُ. ﴿أَسَى﴾ /الأعراف: ۹۳ /أَحْزَنَ.

د قال ضمير فاعل امام بخاری رحمته الله طرف ته راجع دی. ونييلی شی چه "ظهِرِي" هغه دابه (خناور) ته هم وائی دکوم نه چه سړي قوت او سهارا حاصلوی. که چرې هغه خناور کوم چه په سورلنی کبني استعمالیږي سترې شی نو بيا به دویم خناور استعمالولې شی. دا لکه چه د مددگار په معنی کبني هم راخی. خکه چه هغه هم د مددگار کار ورکوی.

قوله: مَكَانَتُهُمْ وَمَكَانَتُهُمْ وَاحِدٌ: سورت انعام کبني د حضرت شعيب علیه السلام په قصه کبني دی: ﴿وَيَقَوْمِ أَعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ﴾ ارقم الآية: ۱۹۳ اي زما قومه تاسو په خپل حالت باندې عمل کوئی. امام بخاری رحمته الله خودل غواړی چه 'مکان' او 'مکانة' دواړه د يوشان معنی دی لکه مقام او مقامة. د سورت هود آیت دی: ﴿وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّخْرَةَ فَاصْبُؤْا فِي دِيَارِهِمْ حَبِيبًا ۝ كَانَ لَمَّا يَتْلُوا فِيهَا﴾ ارقم الآية: ۶۸-۶۷ او هغه ظالمان يو خطرناک آواز را کير کړل، بيا سحر په خپلو کورونو کبني پر مخې پراته پاتې شو، لکه چه کله هلته اوسيدلې نه وو.

قوله: يَعْنُوا: يَعْنُوا: مَعْنَى كَوْرْتِه وائى. ددی جمع معانی راخی. امام بخاری رحمته الله او فرمائیل يعنوا معنی ده يعنوا یعنی هغوی په دی کبني هلو اوسيدلې نه وو.

قوله: تَأْسُ: تَحْزَنُ أَسَى: أَحْزَنَ: د اولنی لفظ سره د سورت مانده آیت طرف ته اشاره ده: ﴿فَلَا تَأْسُ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ۝﴾ [الآية: ۲۶] پس د انکار کونکو په حال باندې هيڅ افسوس مه کوه. امام بخاری رحمته الله (تأس) معنی کړې ده تحزن یعنی مه خفه کيږه. دا آیت د حضرت موسی علیه السلام د قصې په ضمن کبني وارد شوې دی. دلته امام بخاری رحمته الله استطراداً ذکر کړې دی. (۱)

د کف آئی تفسیر امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ (احسن) سرہ کرے دی۔ یعنی خپل خان ولی خفہ کوئی۔ دسورت اعتراف آیت دی۔
(قَوْلُهُمْ وَقَالَ بَقُورٍ لَقَدْ اَبْلَغْتُمْ رِسْلًا رَبِّي وَكَصَحْتُمْ لَكُمْ فَكَيْفَ اَسَىٰ عَلَىٰ قَوْمٍ كَافِرِينَ ﴿۱۹۳﴾) ارقم الآیة: ۱۹۳ شعیب رضی اللہ عنہ مع
وارولو او ونی و نیل ای زما قومہ ما تاسوتہ د خپل رب احکام اور رسول او ما ستاسو د پاره خیر خواہی او کرہ نوبیا
د کافرانو په قوم باندې ولی غم او کرم؟

وقال الحسن: (إِنَّكَ لَأَكْتُمُ الْحَلِيمُ الرَّهْمُذِيُّ ﴿۸۷﴾ / هود: ۸۷ / يَسْتَهْزِئُونَ بِهِ. وقال مجاهد: لَهْكَةُ الْأَيْكَةُ. (يَوْمِ الظَّلَّةِ ط) / الشعراء: ۱۸۹ /
إِظْلَالِ الْغَمَامِ الْعَذَابِ عَلَيْهِمْ.

دسورت هود آیت: (قَالُوا يَشْعَبُ أَصْلُوكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا وَأَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَكْتُمُ الْحَلِيمُ
الرَّهْمُذِيُّ ﴿۸۷﴾) ارقم الآیة: ۸۷ هغوی او ونیل ای شعیب آیا ستا مونخ تاته هم دغه حکم در کوی چه مونخ دا خیزونه
پریردود کوم چه زمونږ پلارانو نیکونو عبادت کولو یا د خپلو مالونو نه د خپل خواهش مطابق معامله اونه کړو.
بیشکه تاسو بوج او چتونکي او نیک چلن یشی. هغوی طنز او تعریض کولو سره شعیب رضی اللہ عنہ ته حلیم او رشید
ونیلې وو او غرض ئی ددی عکس وو چه ته (نعوذ بالله) سفیه او سرکش ئی. (۱)

قوله: وقال مجاهد: لَهْكَةُ الْأَيْكَةُ: د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اشاره دسورت شعراء آیت (قَالُوا يَشْعَبُ أَصْلُوكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَتْرَكَ
مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا وَأَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَكْتُمُ الْحَلِيمُ الرَّهْمُذِيُّ ﴿۸۷﴾) ارقم الآیة: ۱۷۶ طرف ته ده. (الأيكة) به مجاهد رحمۃ اللہ علیہ
(لهكة) په وزن باندې (لهكة) لوستلو.

قوله: يَوْمِ الظَّلَّةِ - إِظْلَالِ الْغَمَامِ الْعَذَابِ عَلَيْهِمْ: دسورت الشعراء آیت: (فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابٌ يَوْمِ الظَّلَّةِ ط إِنَّهُ
كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿۱۸۹﴾) ارقم الآیة: ۱۸۹ یعنی قوم شعیب رضی اللہ عنہ لره دروغ او گنرلو، لهذا دغه خلق د سائبان والا
دورخې عذاب راگیر کړل، بیشکه هغه د لونی ورخې عذاب وو. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ يوم الظلة تفسیر کړې دی چه
ددی نه اور یخې د سائبان په شکل کښې په هغوی باندې عذاب جوړیدو سره راښکاره کیدل مراد دی.
علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه هوا منع کړې شوه سخته گرمی راو لیکلې شوه لهذا هغوی کورونه پرېخودل او
د ونو او جهارو خواته را جمع شو. بیا الله تعالی اور یخ راو لیکله د کومې په سوړی کښې چه د پناه اخلتو د پاره
بوخانی کښې را جمع شو. کله چه ټول رایو خانی شو نو هم هلته اوسوزولې شو. (۱) په یو بل روایت کښې دی چه د
اور یخو په راتلو سره په فضاء کښې یخوالې را پیدا شو هغوی ټول ددی لاتدی را جمع شو نو په هغوی باندې اور
راوړولې شو او ټول اوسوزیدل. (۲)

۳۶- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾.

د ترجمه الباب مقصد: ددی باب لاتدی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت یونس رضی اللہ عنہ حالات بیانول غواری. په دی
سلسله کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د خپل عادت مطابق د حضرت یونس رضی اللہ عنہ د حالاتو سره متعلق آیات نقل کړی دی
او د بعض الفاظو تفسیر ئی کړې دی او بیانی احادیث درج کړی دی.

حضرت یونس رضی اللہ عنہ: د حضرت یونس رضی اللہ عنہ د پلار نوم منی دی. ددی نه پورته سلسله د نسب نه مؤرخینو لاعلمی
ښکاره کړې ده. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ اعتراف کړې دی چه د ده سلسله نسب سره متعلق هیخ تحقیقی خبره ماته

(۱) عمدة القاری: ۴۳۰/۱۵ وفتح الباری: ۵۵۶/۸.

(۲) الجامع الأحکام القرآن للقرطبی: ۱۷/۱۶ مؤسسة الرسالة.

(۳) عمدة القاری: ۴۳۱/۱۵.

ملاؤ نه شوه. (۱). حافظ عبدالرازق رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دې چه متی د هغه د مور نوم دې. (۲) دا قول مردود دې اصح دادې چه متی د هغه د والد صاحب نوم دې. (۳) د باب لاندې د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د روایت الفاظ (ونسه الی ایه) په دې باندې په صراحت سره دلالت کوی.

د حضرت یونس علیه السلام پلار متی د الله تعالی دیر بزرگ او نیک بنده وو. د هغه څوک خوئی نه وو. د نارینه اولاد د هغه دیر لونی خواهش وو. چنانچه متی د خپلې بنځې سره د هغه چینې خواته لاړو په کوم کبني چه حضرت ایوب علیه السلام د صحت دپاره غسل کړې وو. بنځې او خاوند دواړو په دغه چینه کبني غسل او کړو. صلاة حاجت نی او کړو او د الله تعالی نه نی دعا او غوښتله چه هغوی ته یو مبارک خوئی ورکړی. الله تعالی د هغوی دعا قبوله کړه او یونس علیه السلام په صورت کبني نی یو خوئی ورکړو. یونس علیه السلام د مور په خیمه کبني وو. دې وخت کبني لاجمل د څلورو میاشتو وو چه متی وفات شو. (۴)

قرآن مجید حضرت یونس علیه السلام ته ذوالنون (سورة الانبیاء) او صاحب الحوت (سورة الصافات) هم ونیلې دې. د ۲۸ کالو په عمر کبني د اهل نینوی طرف ته د هغوی د اصلاح او تربیت دپاره مبعوث کړې شو. (۵)

د حضرت یونس علیه السلام د نبوت زمانه او د دعوت مقام: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه د مؤرخینو په نیز د حضرت یونس علیه السلام بعثت په هغه زمانه کبني شوې کوم وخت چه په ایران کبني طوائف الملوکی دور وو. (۶) مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رحمته الله علیه فرمائی چه جدید محققینو فارس کبني حکومت په دريو ادوارو کبني تقسیم کړې دې. ① یو د حمله سکندر نه وړاندې. ② دویم پارتھوی حکومت یعنی طوائف الملوکی. ③ دریم ساسانی زمانه. رومی وخت د عروج او ارتقاء وخت شمیرلې کیرې او دې شروع تقریباً ۵۵۹ ق م نه کیرې چه تقریباً ۲۷۲ ق م، یعنی په دوو صدو باندې ختمیرې او دویم زمانه تقریباً ۳۷۲ ق م نه شروع کیرې او د ۱۵۰ پورې رسیږې او دې ته د طوائف الملوکی دور ونیلې شی او دې نه پس ساسانی دور حکومت شروع کیرې. (۷)

مولانا سیوهاروی رحمته الله علیه فرمائی چه د دې تحقیق په رنرا کبني د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د روایت مطابق د یونس علیه السلام زمانه ۳۷۲ ق م نه واخله د حضرت عیسی علیه السلام د ولادت په مینځ کبني کیدل پکار دی مگر دا قول په تاریخی نقطه نظر سره غلط دې. ځکه چه مؤرخینو په دې باندې اتفاق دې چه د بابلیانو په لاس د آشوریانو دا مشهور ښار (نینوی) ۶۱۲ ق م کبني تباہ او برباد شوې وو. دې نه علاوه د اهل کتاب روایات هم شهادت ورکوی چه د حضرت یونس علیه السلام د زمانې نه پس ۶۹۰ ق م کبني کله نینوی دوباره کفر او شرک، ظلم او ستم شروع کړو نو بیا یو اسرائیلی نبی ناحوم دوباره هغوی پوهه کړل او د هدایت او رشد دعوت نی ورکړو او کله چه هغوی هیڅ پرواه اونه کړه نو د نینوی د تباہنی پیشنگونی ورکړه او د دې نه اويا کاله پس ۶۱۲ ق م کبني نینوی تباہ او برباد شوه. لهذا د یونس علیه السلام زمانه د ۶۹۰ ق م نه مخکبني کیدل پکار دی. غالباً د شاه عبدالقادر نور الله مرقدہ دا قول صحیح دې چه یونس علیه السلام د حزقیل علیه السلام د زمانې سرې دې چنانچه هغه فرمائی: د حزقیل د دوستانونه وو یونس علیه السلام. دیر په شوق نی عبادت او کړو او د دنیا نه جدا شو. حکم اوشو چه دې اولیبره ښار د نینوی ته چه مشرکان منع کړې د

(۱) فتح الباری: ۵۵۷/۸ قال ابن حجر رحمته الله علیه: ولم أرف فی شیء من الأخبار علی اتصال نسبه

(۲) فتح الباری: ۵۵۷/۸ عمدة القاری: ۳/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۵۵۷/۸.

(۴) عمدة القاری: ۳/۱۶.

(۵) فصص القرآن: ۵۷۰/۲.

(۶) فتح الباری: ۵۵۷/۸.

(۷) فصص القرآن: ۵۷۳/۲.

بتانود عبادت نه (۱) بنینوی عراق کنبی موصل سره نيزدی يومشهور بنار وو. ددی خانی د اوسیدونکودهدایت اورشد دپاره دحضرت یونس علیهما السلام ظهور اوشو. (۲) حضرت شاه عبدالقادر جیلانی فرمائی چه دیونس علیهما السلام وفات هم په دی بنار کنبی شوې اوهم دلته دهغه قبر دی. (۳)

إِلَى قَوْلِهِ: (وَهُوَ مَلِيحٌ) قَالَ مجاهد: مُذْنِبٌ. التَّخُونُ: التُّوْقُرُ. (فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَجِيبِينَ) الآية. (فَتَبَدَّلْنَاهُ بِالْعَرَاءِ) يَوْجُهُ الْأَرْضِ (وَهُوَ سَقِيمٌ) وَأَلْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِّنْ يَقْطِينٍ (۴) مِنْ غَيْرِ ذَاتِ أَصْلِ: أَلْبَتْنَا يَوْمَتَهُ (وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ) (۵) فَأَمَّنُوا فَمْتَغْنَاَهُمْ إِلَى جَبِينٍ (۶) / الصافات: ۱۳۹-۱۴۸. (وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ) (۷) / القلم: ۴۸: كَظِيمٌ، وَهُوَ مَقْظُومٌ.

د سورت صافات آیات دی: (وَأَنْ يُؤْتَسَ لَيْنَ الْمُرْسَلِينَ) (۸) إِذْ أَتَى إِلَى الْفَلَكِ الْمَشْهُورِ (۹) فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ (۱۰) فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ (۱۱) فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَجِيبِينَ (۱۲) لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (۱۳) فَتَبَدَّلْنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ (۱۴) وَأَلْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِّنْ يَقْطِينٍ (۱۵) وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ (۱۶) فَأَمَّنُوا فَمْتَغْنَاَهُمْ إِلَى جَبِينٍ (۱۷) (۱۸)

او یقینا یونس علیهما السلام د پیغمبرانو نه وو. کوم وخت چه هغه دد کپی کشتنی طرف ته منډه کړه لاړو، بیا هغه په خسڼی ویستو کنبی شریک شو او په خسڼی کنبی مغلوب شو، بیا کب هغه یوه نورنی کړو په داسې حال کنبی چه هغه خپل خان ملامت کولو، نوکه هغه د تسبیح کونکو نه نه وې نو د کب په خپته کنبی به د هغه ورخې پورې پاتې وو په کومه ورخ چه به مری ژوندي کولې شی. بیا مونږ هغه په داسې حال کنبی په یو میدان کنبی واچولو چه هغه بیمار وو او مونږ په هغه باندي یو خیلیدار بوتې راژوتو کولو او مونږ هغه د یولاک یا دې نه زیاتو خلقو طرف ته پیغمبر جوړولو سره لیرلې وو نوهغه خلقو (د عذاب راتلونو وړاندي د عذاب آثار لیدو سره) ایمان راوړو نومونږ هغوی ته د یوې زمانې پورې د ژوند نه فائده اوچتولو موقع ورکړه.

مفسرینو حضراتو لیکلی دی چه کله اهل نینوی د حضرت یونس علیهما السلام تکذیب او کړو او دهغه په دعوت پورې خنداگانې کولې نو یونس علیهما السلام هغوی سره وعده او کړه چه په دریو ورخو کنبی دننه به په تاسو عذاب راخی. کله چه په دغه وعید سره هم په هغوی کنبی د اصلاح آثار پیدا نه شو نو یونس علیهما السلام هغوی پرېخودل او لاړو. په دریمه ورخ په آسمان باندي تورې اوریخې راخوړې شوې او پوره بنارنی پمت کړو. په ټولو کنبی ویره خوړه شوه او یونس علیهما السلام پسې لتون شروع کړو. هغوی ته د یونس علیهما السلام په صداقت باندي یقین راغلې وو. په تلاش باندي هغه ملاز نه شو نو ورو، لویو، خوانانو او بوداگانو ټولو سوال زاری شروع کړه او د ایمان اظهار کولو سره نی په صدق دل سره توبه او کړه نوالله تعالی دهغوی نه عذاب اخوا کړو. (۱۹)

یونس علیهما السلام ته ددی صورت حال علم نه وو هغه دا اوگنرل چه عذاب رانغلو. زه به دهغوی په مخکنی دروغژن شم دهغه خانی نه اووتلو. د دریاب غارې له لاړو او نورو خلقو سره په کشتنی کنبی سور شو. د لږ سفر کولو نه پس کشتنی اودریده نو یونس علیهما السلام پخپله او فرمائیل (ان معکم عهدا ابق من ربه وانها لاکمیر حتی تلقوه) یعنی تاسو سره څوک داسې غلام دی چه د خپل رب د اطاعت نه تختیدلې دی او تاسو خلقو چه ترکومې پورې دغه غلام پنه سمندر کنبی اونه غورزونى دا کشتنی به روانیږی. نو بیا په خسڼی اچولو باندي اتفاق اوشو چه د چا په نوم

(۱) قصص القرآن: ۲/۵۷۴ نور او گورنی: موضع القرآن: ۴۲۷.

(۲) قصص القرآن: ۲/۵۲۸.

(۳) موضع القرآن: ۴۲۸.

(۴) سورت الصافات: ۱۳۹-۱۴۸.

(۵) د تفصیل دپاره او گورنی الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۵/۱۲۵، ۱۲۱ و تفسیر الثعالی: ۵/۲۴۰-۲۳۹ وزاد المسیر فی علم التفسیر لأبي الفرج ابن الجوزی: ۶/۳۲۲-۳۲۱ و روح المعانی: ۲۳/۱۹۰.

باندې خسري راوخی هغه به درياب ته غورزولې شی. خسري د یونس عليه السلام په نوم باندې راووتلو نو یونس عليه السلام او فرمائیل: (أنا لآبق) او هم پخپله ئی درياب ته ورتوب کرو. د الله تعالی په حکم سره هغه یو کب یوه نورنی کرو (۱) بزار رحمته الله علیه او ابن جریر رحمته الله علیه یو مرفوع روایت نقل کړې دې چه دغه کب ته الله تعالی حکم ورکړې وو چه (أن لا تمدن له لحما ولا تکمرن له عظاماً) (۲) یعنی د ده د بدن د یوې حصی غوښه مه خوره او یو هلو کپ ئی مه ماته وه. د سورت الانبیاء آیت دې: (فنادی فی الظلمة أن لا اله إلا الله إلا آلت سؤنکة إلی کلت من الظالمین) (۳) ارقم الآیة: ۸۷ یعنی کله چه یونس عليه السلام د کب خیتې ته اورسیدو نو په تیارو کنبې آواز او کړو ای زما ربه تانه سوا بل څوک معبود نشته دې ته پاک ئی. بیسکه زه د ظلم کونکونه یم. د ظلمات نه درې تیارې یعنی د شپې تیاره د سمندر او د کب د خیتې تیاره مراد ده. لکه چه یونس عليه السلام د کب په خیته کنبې هم په تسبیح او تهلیل کنبې مشغول وو. د دې دعا په برکت سره الله تعالی هغه د دې امتحان نه خلاص کړو. کب ته حکم اوشو چه یونس عليه السلام په اوچه باندې واچوه. کله چه کب هغه د درياب په غاړه باندې قې کړو نو الله تعالی ورته سورې ورکولو دپاره د کدو د بوتی خیلنی راوتو کول. کب په خیته کنبې پاتې کیدو د وجې نه هغه کچه شوې وو او دهغوی هیئت د یونوی را پیدا شوی بچی، بې وینتو اوبې وزرو بچی په شان شوې وو. پدې وجه ورته دسوری ضرورت وو (۴) بعض روایاتو کنبې راخی الله تعالی یوه چیلنی دهغه دپاره مسخر کړې وه هغه چیلنی به راتله او یونس عليه السلام باندې به ئی پینی څکول اوتله به. (۵)

قال مجاهد: مذنب، المشحون: المؤقر: آیت دې: (فالتفتة الجوت وهو ملیم) (۶) ملیم معنی ده هغه سرې چه د ملامتیا کار او کړې. په کوم چه هغه ملامته کړې شی. (۷) مجاهد رحمته الله علیه د دې معنی مذنب کړې ده. یعنی گناهگار. شارح بخاری احمد بن اسماعیل شافعی ثم حنفی رحمته الله علیه فرمائیل دی چه د مجاهد رحمته الله علیه تفسیر د ادب نه خلاف دې یونبی مرسل ته مذنب وئیل د ادب طریقه نه ده. (۸) د لفظ مشحون تفسیر امام بخاری رحمته الله علیه مؤقر سره کړې ده یعنی درنه کشتنی. د وقر معنی ده بوج وزن. مؤقر د دې نه د اسم مفعول صیغه ده. دا تفسیر ابن عباس رضی الله عنهما طرف ته منسوب دی. (۹)

(فنبذنه بالعرآء) بوجه الأرض: آیت دې: (فنبذنه بالعرآء وهو سقیم) (۱۰) امام بخاری رحمته الله علیه د عراء تفسیر وجه الأرض سره کړې دې. یعنی په مخ دزمکې. عراء میدان او کولاو خانی ته وائی چه دونو بوتونه خالی وی. (۱۱)

(۱) مصنف ابن ابی شیبة کتاب الفضائل باب ما ذکر فیما فضل به یونس بن متی صلی اله علیه وسلم: ۴۶/۱۶ رقم الحدیث: ۳۲۵۲۷ | إدارة القرآن والعلوم الإسلامية.

(۲) مسند البزار: ۳۴/۱۵ رقم: ۸۲۲۷ | مكتبة العلوم والحكم، نسر الطبری: ۳۸۵/۶ دار هجر، تفسیر ابن کثیر: ۳۶۷/۵ دار طيبة للنشر والتوزیع تاریخ الأمم والملوک للطبری: ۳۷۷/۱ والجامع لأحكام القرآن للقرطبی: ۱۴/۲۶۶ وما بعده، مؤسسة الرسالة.

(۳) فتح الباری: ۵۵۹/۸ | إرشاد الساری: ۳۶۰/۷.

(۴) إرشاد الساری: ۳۶۰/۷.

(۵) الكوثر الجاری إلی ریاض أحادیث البخاری: ۲۹۷/۶ | دار إحياء التراث العربی بیروت ۱۴۲۹ هجری.

(۶) الكوثر الجاری: ۲۹۷/۶.

(۷) فتح الباری: ۵۵۸/۸.

(۸) فتح الباری: ۵۵۸/۸.

(مِنْ يَقْطِينٍ) : مِنْ غَيْرِ ذَاتِ أَصْلِ: الدُّبَاءُ وَنَحْوُهُ: آیت دې: (وَأَنْتُمْ عَلَيْهِ كَهَمْرَةٌ مِنْ يَقْطِينٍ) امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی دې چه (يقطين) نه مراد هغه ونه ده دکومې چه جرره نه وی مثلاً کدو وغیره. امام عبيده رضی اللہ عنہ فرمائی: کُلُّ شَجَرَةٍ لَا تَقُومُ عَلَى سَاقِ لَبْنٍ يَقْطِينٌ نَحْوِ الدُّبَاءِ وَالْحَنْظَلِ وَالْبَطِيخِ (۱)

یعنی هر هغه ونې ته يقطين و نیلی شی چه په خپله جرره باندي اودریدي نه شی لکه کدو حنظل مرغوني خربوزه اوختکې وغیره. خو مشهوره هم دغه ده چه آیت کښې (يقطين) نه کدو بوټې مراد دې. د کدو باره کښې په یومرفوع حدیث کښې رسول اکرم صلی اللہ علیه و آله و سلم فرمائی: (وهي شجرة أبيض بولس) (۲)

(وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ زَيْدُونَ ﴿۱﴾ فَأَمْتُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ) : او مونږ هغه یو لاکه یا دې نه زیاتو کسانو طرف ته لیگلې وو نو هغه خلقو ایمان راوړو نو مونږ هغوی له د یوې زمانې پورې عیش ورکړو. لفظ او کښې مختلف توجیحات دې. امام فرما رضی اللہ عنہ فرمائی چه دا د بل په معنی کښې دې. (۱) یعنی مونږ هغه لاکه بلکه ددې نه زیاتو کسانو طرف ته لیگلې وو. بعض حضراتو فرمائیلی اودلته د واو په معنی کښې دې. ددې تائید حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ددې قول نه کیری. (اهم کانوا مائة وثلاثين ألف) (۲) امام اخفش رضی اللہ عنہ او زجاج رضی اللہ عنہ فرمائی: (أوبزیدون فی تقدیرکم) (۳). په دې صورت کښې به اودشک د پاره وی او مطلب به داسی چه هغه خلق د کتونکو د اندازې مطابق یو لاکه یا دې نه زیات ښکاریدل، یعنی دوی ته شک کیدلو چه دهغوی تعداد یو لاکه دې یا ددې نه زیات دې. (۴) شاه عبدالقادر رضی اللہ عنہ ددې په تفسیر کښې لیکي چه که چرې عاقل بالغ نی شمیرلي نو لاکه وو او که ټول نی شامل شمیرلي نو زیات وو، دا الله تعالی ته شک نه دې. (۵)

(وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ) : كَظِيمٌ، وَهُوَ مَقْمُومٌ: دا دسورت قلم آیت دې. خطاب رسول الله صلی اللہ علیه و آله و سلم ته دې چه د کب والا په شان مه کیږه کوم وخت چه هغه (خپل رب ته) آواز اوکړو او هغه پیرزیات خفه وو، یعنی ته صبر اوکړه اود یونس رضی اللہ عنہ په شان تادی مه کوه. (کظیم) نه دامام بخاری رضی اللہ عنہ مقصد دا دې چه (مکظوم) دمفعول په وزن باندي دې اود (کظیم) په معنی کښې دې کوم چه د فعیل په وزن باندي دې. (۶) بیا (کظیم) تفسیر نی په مفهوم سره کړې.

[۳۲۳۱] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْأَعْمَشُ، م حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ

(۱) فتح الباری: ۵۵۸/۸.

(۲) عمدة القاری: ۴/۱۶ وفتح الباری: ۵۵۸/۸.

(۳) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۳۲/۱۵.

(۴) الكوثر الجاری: ۲۹۷/۶.

(۵) الجامع الأحكام القرآن للقرطبي: ۱۳۲/۱۵ الكوثر الجاری: ۲۹۷/۶.

(۶) الكوثر الجاری: ۲۹۷/۶.

(۷) موضع القرآن: ۵۸۶ سورة الصافات آیت نمبر: ۱۴۷.

(۸) عمدة القاری: ۵/۱۵.

النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ: إِنِّي خَيْرٌ مِنْ يُوسُفَ» زَادَ مُسَدَّدٌ: «يُوسُفَ بْنِ مَتَّى» [ص ٥١٣] [٤٣٢٧، ٤٥٢٦] (١)

ترجمه: دحضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه نه روايت دي چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلى دي هيخ يوسرى دي داسي نه واني چه زه ديونس عليه السلام نه بهتريم. د مسدد رضي الله عنه په يوروايت كنبسي يونس بن متي دي، يعنى د والد صاحب طرف ته د نسبت سره.

تراجم رجال

مسدد: دمسدد بن مسرهد اسدي كوفي رضي الله عنه دي ددوى تذكره (كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) لاندې تيره شوي ده. (٢)

سفيان: دا مشهور محدث سفيان بن سعيد ثوري رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب الإيمان باب علامة المنافق) لاندې تيره شوي ده. (٣)

اعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي كوفي رضي الله عنه دي. اعمش په لقب سره مشهور دي. ددوى تذكره (كتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تيره شوي ده. (٤)

ابونعيم: دا ابونعيم الفضل بن دكين رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب الإيمان باب فضل من استبرأ لدينه) لاندې تيره شوي ده. (٥)

ابووائل: دا شقيق بن سلمه اسدي تابعي رضي الله عنه دي. ددوى تذكره (كتاب الإيمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر) لاندې تيره شوي ده. (٦)

عبدالله: دا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه دي ددوى تفصيلي تذكره (كتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تيره شوي ده. (٧)

[٣٢٣٢] - حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَا يَنْفِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ إِنِّي خَيْرٌ مِنْ يُوسُفَ بْنِ مَتَّى وَكَسِبَهُ إِلَى أَبِيهِ» [ص ٥١٥] [ر: ٣٠٦٧] (٨)

ترجمه: دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه روايت دي چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلى دي: د يوسرى دپاره مناسب نه دي چه هغه (زما باره كنبسي) داسي اوواني چه زه ديونس بن متي عليه السلام نه بهتريم. رسول اكرم صلى الله عليه وسلم حضرت يونس عليه السلام د هغه د پلار طرف ته نسبت او كړو.

(١) أخرجه البخاري أيضاً في كتاب التفسير باب قوله: (إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ) رقم: ٤٦٠٣، وباب قوله: (وَإِنَّ يُوسُفَ لَمِنَ

الْمُرْسَلِينَ) في سورة الصافات، رقم: ٤٨٠٤، وعند أبي داود في كتاب السنة باب في التخيير بين الأنبياء رقم: ٦٤٧٠.

(٢) كشف الباري: ٤٨٨/٤.

(٣) كشف الباري: ٢٧٨/٢.

(٤) كشف الباري: ٢٥١/٢.

(٥) كشف الباري: ٦٦٩/٢.

(٦) كشف الباري: ٥٥٩/٢.

(٧) كشف الباري: ٢٥٧/٢.

(٨) مرتخرجه في نفس الكتاب باب قول الله تعالى: (وَهَلْ أُنْتِكَ خَيْرٌ مِنْ مُوسَى) رقم: ٣٣٩٥.

تراجم رجال

حفص بن عمر: دَدَوِي تَذَكْرُه (كتاب الموضوع باب: إذا شرب الكلب في إناء أحدكم الخ) لاتدي او كورني
شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتكي الواسطي رضي الله عنه دي. دَدَوِي تَذَكْرُه (كتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من
لسانه ويده) لاتدي تيره شوي دد. (١)

قتادة: دا قتاده بن دعامة رضي الله عنه دي. دَدَوِي تَذَكْرُه (كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) لاتدي تيره شوي
دد. (٢)

ابو العالية رفيع بن مهران: هم دَدِي كتاب به شروع كنيي دَدَوِي تعارف تير شوي دي. (٣)
ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما حالات (بدء الوحي) خلورم حديث لاتدي او (كتاب الإيمان باب كفران العشير وكفردون
كفر لاتدي تير شوي دي. (٤)

[٣٢٢٣] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، عَنِ الثَّيْتِ، عَنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ
بْنِ الْفَضْلِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَيْنَمَا يَهُودِيٌّ يَعْزُضُ سِلْعَتَهُ،
أَعْطَى بِهَا شَيْئًا كَرِهَهُ، فَقَالَ: لَا وَالَّذِي اصْطَفَى مُوسَى عَلَى الْبَشَرِ، فَسَمِعَهُ رَجُلٌ مِنَ
الْأَنْصَارِ، فَقَامَ فَلَطَمَ وَجْهَهُ، وَقَالَ: تَقُولُ: وَالَّذِي اصْطَفَى مُوسَى عَلَى الْبَشَرِ، وَالنَّبِيُّ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَظْهُرِنَا؟ فَذَهَبَ إِلَيْهِ فَقَالَ: أَبَا الْقَاسِمِ، إِنَّ لِي ذِمَّةً وَعَهْدًا، فَمَا بَالَ فُلَانٌ
لَطَمَ وَجْهِي، فَقَالَ: «لَمْ لَطَمْتُ وَجْهَهُ» فَذَكَرَهُ، فَغَضِبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى
رَبِيَ فِي وَجْهِهِ، ثُمَّ قَالَ: "لَا تَفْضَلُوا بَيْنَ أَنْبِيَاءِ اللَّهِ، فَإِنَّهُ يَنْفَعُ فِي الصُّورِ، فَيَضَعُكَ مَنْ فِي
السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ، إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ يَنْفَعُ فِيهِ أُخْرَى، فَأَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يُعْتَقُ، فَإِذَا
مُوسَى أَخَذَ بِالْعَرْشِ، فَلَا أُدْرِي أَحْوَسَبْ بِصَعْقَتِهِ يَوْمَ الظُّورِ، أَمْ يُعْتَقَ قَبْلِي، وَلَا أَقُولُ: إِنَّ أَحَدًا
أَفْضَلَ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى" [ص ٥١٦] [ر: ٢٢٨٠] (٥)

ترجمه: د حضرت ابو هريره رضي الله عنه نه روايت دي چه يوخل يو يهودي د خرخ د پاره خلقوته خپل سامان خودلو هغه ته
د هغه د سامان چه كوم قيمت وركړې شو هغه په دغې راضي نه وو. په دې باندي هغه او ونييل چه هيڅ كله نه، په
هغه ذات قسم! چاچه موسي عليه السلام د ټولو انسانانو نه بزرگ گر خولې دي. دا جمله يو انصاري صحابي رضي الله عنه واوريده
هغه پاسيدو او دغه يهودي نى په مخ باندي يو خپيره اووهلو او ونى ونييل د رسول الله صلى الله عليه وسلم په موجودگي كې ته
داسې قسم خوري په دې باندي يهودي د حضور ياك په خدمت كنيي حاضر شو او ونى ونييل اي ابو القاسم! زما
مسلمانانوسره د امن او صلح عهد وپيما دي. بيا د فلانكي سړي به څه حال وي چه مسلمان دي او هغه زه په مخ په
خپيره باندي اووهلم؟ هغه چه وجه بيان كړه نو حضور ياك غصه شو بياني او فرمائيل د الله تعالى په انبياؤ كنيي
خپل مينځ كنيي يو له بل باندي فضيلت مه وركوئى. كله چه شپيلنى پوكوهلې شى نو د آسمان او زمكې ټول
مخلوق باندي به بې هوشى راشي سوا دهغوى نه څوك چه الله تعالى غواړي (په هغوى به بې هوشى نه راځي) بيا

(١) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٢) كشف الباري: ٣/٢

(٣) ص: ٧٦

(٤) كشف الباري: ٤٣٥/١، ٢٠٥/٢

(٥) مرتخرجه في الخصومات باب ما يذكر في الإشخاص والخصومة بين المسلم واليهود، رقم: ٣٤١١

به په دویم ځل شپیلنی پوکو هلې شی او د ټولو نه اول به ما او چتولې شی. لیکن زه به گورم چه موسی علیه السلام به عرش نیولې ولاړ وی اوس ماته معلومه نه ده چه دانی هغه ته دکوډ طور دېې هوشنی بدله ورکړې وه یا زمانه هم اول دده بې هوشی ختمه کړې شوې وه. اوزه خودا هم نه وایم چه یوکس د یونس بن متی نه افضل دی

تواجم رجال

یحیی: دا ابوزکریا یحیی بن عبدالله بکیر القرشی المخزومی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده (۱)
اللیث: دا ابوالحارث لیث بن سعد بن عبدالرحمن فهمی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده (۲)
عبدالعزیز بن ابی سلمه: ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده (۳)

عبدالله بن الفضل: دا حضرت عبدالله بن الفضل بن العباس بن ربیع بن الحارث بن عبدالمطلب بن هاشم مدنی رضی الله عنه دی. دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه، نافع بن جبیر بن سلمه، امام اعرج، ابوسلمه بن عبدالرحمن، سلیمان بن یسار او عبیدالله بن ابی رافع رحمهم الله وغیره نه د حدیث روایت کړې دي او ددوی نه امام مالک، موسی بن عقبه، عبید الله بن عمر، عبدالرحمن بن ثابت بن ثویان، عبدالعزیز بن عبدالله بن ابی سلمه، ابواسحاق، زیاد بن سعد، ابواویس، صالح بن کیسان او امام زهري رحمهم الله د حدیث روایت کوي (۴) صالح بن کیسان رضی الله عنه او امام زهري رضی الله عنه دواړه حضرات د حضرت عبدالله بن الفضل د زمانې وو (۵)
اعرج: دا ابوداؤد عبدالرحمن بن هرمز مدنی قرشی رضی الله عنه دی. ددې دواړو حضراتو تذکره (کتاب الإیمان) باب حسب الرسول صلی الله علیه وسلم من الإیمان، لاندې تیره شوې ده (۶)
ابوهریرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهریرة رضی الله عنه دی. ددې پورته ذکر شوو ټولو رواة حالات ماقبل کښې تیر شوي دي (۷)

[۳۲۳۶] - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، سَمِعْتُ حُمَيْدَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَا يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى" [ص ۵۱۸] [۴۳۲۸، ۴۳۵۵، ۴۵۲۷] (۸)

ترجمه د حضرت ابوهریرة رضی الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلی: د یوسری دپاره داوئیل مناسب نه دی چه دده د یونس بن متی رضی الله عنه نه افضل یم

تواجم رجال

ابوالولید: دا ابوالولید هشام بن عبدالملک طیالسی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره (کتاب العلم) باب ائمه من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم، لاندې تیره شوې ده (۱)

(۱) کشف الباری: ۳۲۳/۱.

(۲) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۳) کشف الباری: ۵۱۸/۴.

(۴) شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورنی: تهذیب الکمال: ۴۳۳/۱۵-۴۳۲-تهذیب التهذیب: ۳۵۸/۵-۳۵۷.

(۵) المصدر السابق.

(۶) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۷) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۸) والحديث مرتخریجه فی الحديث السابق.

شعبة دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتكي الواسطي رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده، لاندې تیره شوې ده. ^(۱))

سعد بن ابراهيم ددوی تذکره (کتاب الموضوع باب الرجل يوضئ صاحبه، لاندې اوگورنی

حميد بن عبدالرحمن: دا حميد بن عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب تطوع قيام رمضان من الإيمان، لاندې تیره شوې ده. كشف الباري ۶۵۹/۲.

ابوهريره دا صحابي رسول حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي. ددې پورته ذکر شوو ټولو رواة حالات ما قبل کښې تیر شوی دی. ^(۲)

شرح احاديث

د حضرت موسی عليه السلام د تذکره په ضمن کښې خودلې شوې وو چه تفضيل بين الأنبياء، د قرآني نص نه ثابت دي دغه شان پخپله رسول الله صلى الله عليه وسلم ته د وحی په ذریعه خودلې شوې وو چه تاسو افضل البشر او د ټولو انبياء سردار یی یو ښکاره کتونکې سرې دا سوال کولې شی چه کله حضور پاک ته د افضل البشر کیدو خبر د اول نه ورکړې شوې وو نو بیا حضور پاک په نورو انبياء، کرامو باندي د خپل افضليت نه ولې نهی کوي؟

شارحین حضرتانو ددې اشکال مختلف جوابونه ورکړی دی کوم چه د موسی عليه السلام د تذکرې په ضمن کښې تیر شوی دی. حقیقت دادې چه رسول اکرم صلى الله عليه وسلم د حضرت یونس عليه السلام ذکر په دې خصوصیت او اهتمام سره ځکه او فرمائیلو چه دهغوی په حالات او واقعات کښې د بشری تقاضو لاندې کیدونکې لغرش ذکر راغلي دي چه هغه د بدنامی د ویرې د تادنی مظاهره کولو سره خپل قوم پرېخودو لارو او خپل نفس نی ملامت کولو دغه شان رسول اکرم صلى الله عليه وسلم ته (وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ) د یونس عليه السلام په شان د بې صبرنی او تادنی فیصله کولونه د منع کیدو تلقین لوکړې شو. په دې واقعاتو سره د حضرت یونس عليه السلام په شان اقدس کښې د تنقیص شان په پيدا کیدي شوه په دې وجه حضور پاک په اوچته طریقه کښې د حضرت یونس عليه السلام شان ښکار کړو دې دپاره چه د تنقیص د اړخ راوتلو ټولې لارې ختمې شی او دهغوی د حالاتو مطالعه کونکی په زړه کښې یو ذره برابر منفی خیال پیدا نه شی. ^(۳)

اولنې روایت د ابن مسعود رضي الله عنه نه نقل دي په هغې کښې رسول اکرم صلى الله عليه وسلم او فرمائیل (لا يقولن أحدكم إني خير من يونس) یعنی څوک دي داسې نه وانی چه زه د یونس عليه السلام نه بهتریم. امام بخاری رحمته الله عليه او فرمائیل چه د مسدد رحمته الله عليه په روایت کښې د ابن متی اضافه ده. دویم روایت د ابن عباس رضي الله عنه دي (ما ينهني لعبدان يقول إني خير من يونس بن متى ونسبه إلى أبيه) یعنی یو بنده له داسې نه دی و نیل پکار چه زه د یونس بن متی نه بهتریم بیا حضور پاک یونس عليه السلام ته دهغه د پلار نسبت ورکړو.

امام طحاوی رحمته الله عليه په روایت کښې اضافه هم ده: (انه سم الله في الظلمات) ^(۴) مطلب دادې چه ماته په یونس عليه السلام باندي ځکه فضیلت مه را کونی چه هغه په تیارو کښې د الله تعالی تسبیح کړي. حافظ ابن حجر رحمته الله عليه وانی چه په دې جمله

(۱) كشف الباري: ۱۵۹/۴.

(۲) كشف الباري: ۶۷۸/۱.

(۳) كشف الباري: ۶۵۹/۲.

(۴) فتح الباري: ۵۵۸/۸ و عمدة القاري: ۵/۱۶.

(۵) مشکل الآثار للطحاوی: ۴/۷۷ بیان مشکل ما روی عن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهی أن یقال: هو خیر من یونس بن متی.

سره دجهت خیریت طرف ته اشاره مقصود ده چه یونس علیه السلام ته په تیارو کښې د الله تعالی د ذکر او تسبیح یوداسې فضیلت حاصل دې چه بل چاته حاصل نه دې. (۱)

قوله: ونسبه إلى أبيه: اشارتا په هغه حضراتو باندې رد دې چه وانی متی د یونس علیه السلام د مور نوم دې. تفسیر عبدالرازق کښې نقل دی چه متی د حضرت یونس علیه السلام د مور نوم دې مگر دا قول د ابن عباس رضی الله عنهما په مذکوره بالا روایت سره مردود کیږي اوهم دغه صحیح دې. (۲) محدث عبدالرازق رحمته الله علیه نه علاوه علامه مناوی رحمته الله علیه هم متی د حضرت یونس علیه السلام د مور نوم گرځولې دې. هغه فرمائی چه سوا د حضرت یونس علیه السلام هیڅ یو نبی د خپلې مور په نسبت سره مشهور نه دې. (۳) راجح دادی چه متی نی دپلار نوم دې.

۳۷- باب: ﴿وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةً الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ﴾

يَعْدُونَ يُجَاوِزُونَ فِي السَّبْتِ ﴿إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيَّتَانِهِمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا﴾ شَوَارِعُ، إِلَى قَوْلِهِ: ﴿كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾ / الأعراف: ۱۶۳-۱۶۶. پوره آیت دادې: ﴿وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةً

الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيَّتَانِهِمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبِّئُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿۵﴾

رسول اکرم صلی الله علیه و آله ته خطاب دې چه تاسو ددغه (یهودیانو) نه ددغه کلی والو د حال پوښتنه او کړنې، کوم چه دریا، شور یعنی تریو دریا ب سره نيز دې آباد وو. کله چه هغوی د هفتې په معامله کښې د حد نه تیر شو. کله چه به هغوی له کبان د هفتې په ورځ د اوبو د سرد پاسه راتلل او په کومه ورځ چه به هفته نه وه نو نه به راتلل. مونږ په هغوی د اشان امتحان او کړو، ځکه چه هغوی نافرمانه وو.

پنوا اسرائیل چه څومره سرکش او نافرمانه وو هم هغه شان په هغوی باندې قسم قسم از میښتونه هم راتلل. هغوی د هفتې په ورځ د کبانو د ښکار نه منع کړې شوې وو او هغوی داسې په از میښت کښې واچولې شو چه په هغه ورځ به د سمندر د اوبو د پاسه د کبانو سیلونه تیریدل او ښکاریدل به. چنانچه هغوی دا حيله اختیار کړه چه د هفتې نه یو ورځ وړاندې یا د هفتې په ورځ په دریا ب کښې جالونه خواره کړل په جال کښې به کبان اونختل نو د اتوار په ورځ به دې وینا کولو سره کبان راویستل چه دا پخپله په جال کښې اینختی دی دا خو مونږ ښکار کړې نه دی. (۱) دغه شان به بنی اسرائیلو د هفتې په ورځ د الله تعالی په حکم کښې تجاوز کولو. پورتنی آیت کښې: ﴿إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ﴾ نه هم ددغه تجاوز طرف ته اشاره ده.

قوله: شرعاً: شوارع: شُرْعًا د شارع جمع ده اودا د شُرْعَ نه ماخوژ دې چه د اَلشُّرْفِ په معنی کښې دې. یعنی هغه کبان به د اوبو د سرد پاسه په کثرت سره اخوا دیکخوا گرځیدل دوه آیاته پریخودو سره په وړاندې آیت کښې دی: ﴿قَلَمًا

(۱) فتح الباری: ۵۵۸/۸

(۲) تفسیر عبدالرازق: ۱۸۱/۲ دارالکتب العلمیه، فتح الباری: ۵۵۷/۸

(۳) فیض القدیر: ۴/۸۳ رقم الحدیث: ۶۰۳۰ دارالمعرفه.

(۴) فتح الباری: ۵۶۰/۸

عَتَوَانَمَا نَهَوْنَا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِيَةً ۝) (۱) یعنی بیاچه کله هغوی په دغه کار کښې دحد نه وړاندې شو د کوم نه چه منع کړې شوی وو نومونږ هغوی ته حکم ورکړو چه ذلیل کیدونکی بیزوگان شئ. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کښې دی د هغوی خوانان بیزوگان او بوډاگان خنزیران جوړ کړې شو. (۲) ددې عذاب نه پس هغوی څه موده ژوندی پاتې کیدونه پس بیا مړه شو. (۳)

په آیت کښې چه د کوم کلی ذکر راغلې دې دهغې نه کوم یوکلې مراد دې؟ په دې سلسله کښې د مفسرینو اقوال مختلف دی. خود جمهورو قول دادې چه دې نه ایله مراد دې. (۴) دا هغه کلی دې چه د مصر نه د مکې په لار راتلونکو حاجیانو په لار کښې راځی.

امام بخاری رضی الله عنه د باب لاتدی د اصحاب الایکه قصی سره متعلق څه مسند روایت نه دې نقل کړې. البته محدث عبدالرزاق رضی الله عنه د ابن عباس رضی الله عنهما یو حدیث او امام مالک رضی الله عنه د یزید بن رومان رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دې. مگر د محدث عبدالرزاق رضی الله عنه روایت شوی روایت په سند کښې یو راوی مبهم دې او دامام مالک رضی الله عنه په روایت کښې معضل دې. روایت دادې چه کله دغه خلقو د کبانو په ښکار کښې دا حیله اختیار کړه چه د هغسې په ورځ به ئی جال خور کړو او د اتوار په ورځ په جال کښې اینختی د هغه کبانو ښکار به ئی کولو نو په هغوی کښې څه خلقو دغه حیله باز منع کړل او یوې دلې دا اوونیل چه دوی په خپل حال باندي پرېږدئ. بیاچه کله یوه ورځ سحر شو نو خلقو ته هغه حیله باز نه ښکاریدل په کوم چه خلقو یو سړی ته اوونیل چه پاس اوخیزه اوگوره چه هغه خلق چرته لارل. کله چه هغه سړی په چت باندي ختو سره اوکتل نو هغوی ټول بیزوگان جوړ شوی وو خلق دتنه داخل شو او هغوی ملامته کول اوچاچه منع کړې وو هغوی ونیل: (المنقل لکم، المنة لکم؟) یعنی ولي مونږ تاسو منع کړې نه وئې؟ هغوی په سرونو سره اشاره کولو سره د خپل جرم اعتراف کولو. هم دغه روایت د حضرت قتاده رضی الله عنه نه هم نقل دې.

ابن ابی حاتم رضی الله عنه د مجاهد په طریق سره د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل کړې دی چه اصحاب السبت د صورتونو مسخ کیدو نه پس ډیر کم ژوندی پاتې شو بیا هلاک کړې شو. ابن جریر رضی الله عنه د عوفی رضی الله عنه په طریق سره د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل کوی چه اصحاب السبت کښې چه کوم خوانان وو هغوی بیزوگان جوړ کړې شو او کوم چه بوډاگان وو هغه خنزیران جوړ کړې شو. (۵)

د سیاق اوسباق سره د باب مناسبت: په ظاهره په دې باب باندي اشکال وارد کیږی چه دایله یا اهل ایله د حضرت یونس رضی الله عنه سره څه تعلق دې چه په دې باندي امام بخاری رضی الله عنه باب قائم کړې دې؟ ددې باب لاتدی حافظ ابن حجر رضی الله عنه ددې اعتراض جواب صراحتاً یا اشارتاً نه دې ورکړې. خود فتح الباری مقدمه هدی الساری کښې هغوی ددې جواب ورکړې دې چه د حضرت یونس رضی الله عنه نه تسامح او غلطی اوشوه نو هغه ئی د کب نورنی جوړولو سره د امتحان او از مینست نه تیر کړو او هغه د امتحان ددې ډیرې سختې مرحلې نه کامیاب او کامران راوایس شو. بیا هم په دغه مناسبت سره د حضرت یونس رضی الله عنه حالاتو په ضمن کښې امام بخاری رضی الله عنه د اهل ایله تذکره او کره چه هغوی هم د کبانو په ذریعه په امتحان کښې واچولی شو، نو چه د ایله کومو خلقو د صبر او استقامت نه کار واخستو هغوی د یوم السبت د ورځې د کبانو ښکار نه منع شو نو په

(۱) [الأعراف: ۱۶۷]

(۲) فتح الباری: ۵۶۰/۸ و عمدة القاری: ۸/۱۶ و إرشاد الساری: ۳۶۳/۷.

(۳) فتح الباری: ۵۶۰/۸.

(۴) أنوار التنزیل و أسرار التاویل للإمام البیضاوی: ۱/۳۶۴ و فتح الباری: ۵۵۹/۸.

(۵) فتح الباری: ۵۶۰/۸.

نتیجه کنبی کامیاب شو او د الله تعالی د عذاب نه محفوظ پاتې شو. او کومو خلقو چه صبر اونه کړو هغوی په دغه امتحان کنبی ناکام شو او د الله تعالی د حکم نافرمانی کولو سره نی د کبانو بنکار او کړو او په عذاب کنبی راگیر کړې شو او هلاک او برباد کړې شو.^(۱)

د شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا رحمته الله علیه رانې شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه فرماني د دې باب مناسبت د حضرت یونس علیه السلام د تذکره سره نه دې بلکه د دې مناسبت وړاندې باب سره دې کوم چه د حضرت داؤد علیه السلام په تذکره باندې مشتمل دې خکه چه د مفسرین کرام په نیز آیت کنبی د اهل ایله چه کومه واقعه بیان کړې شوې ده هغه د حضرت داؤد علیه السلام د نبوت په زمانه کنبی پینه شوې ده. په دې وجه د حضرت داؤد علیه السلام تذکره سره د دې مناسبت ظاهر دې والله اعلم.^(۲)

۳۸- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾ / النساء: ۱۶۳.

د ترجمه الباب مقصد: د دې باب نه د حضرت داؤد علیه السلام د حالاتو شروع کیږی وړاندې نور ابواب هم د هغوی په حالاتو باندې قائم کړې شوی دی. دلته امام بخاری رحمته الله علیه دا خودل غواړی چه حضرت داؤد علیه السلام صاحب رسالت پیغمبر وو او هغه ته زبور ورکړې شوې وو.^(۳)

د جمهور مؤرخینو په نیز حضرت داؤد علیه السلام اسرائیلی وو او د یهوذا د نسل نه وو او د هغوی سلسله نسب داده: داؤد بن ایشار بن عوید بن عابر بن سلمون بن نحشون بن عویناذب بن ارم بن حصرون بن فارص بن یهوذا ابن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم.^(۴)

حلیه مبارکه: محمد بن اسحاق رحمته الله علیه د وهب بن منبه رحمته الله علیه نه د حضرت داؤد علیه السلام حلیه مبارکه داسې نقل کړې ده: تیم قد، آسمانی رنگې سترگې، په بدن باندې وینسته بیرکم د مخ او بشر نه نی طهارت د قلب او نفاست طبع بنکاره کیدل.^(۵)

الله تعالی هغوی ته نبوت او رسالت سره حکومت او سلطنت هم ورکړې. هم د دغه دوو نعمتونو ذکر د قرآن مجید کنبی په دې آیت کنبی راغلې دې: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمْنَا مَا نَشَاءُ﴾ الله تعالی هغوی ته حکومت او حکمت (نبوت) ورکړو او په خپله مرضی چه څه غوښتل ورته نی او خودل.

د حضرت آدم علیه السلام نه پس ټولو انبیاء کرام کنبی صرف هم دوی ته د خلیفه الله لقب ورکړې شو. د سورت ص آیت دې: ﴿يَا دَاوُدَ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ﴾ داؤد علیه السلام په شروع کنبی د طالوت په فوج کنبی د یو سپاهی په حیثیت سره شامل شوې وو. بیا په جنگی معرکو کنبی غیر معمولی شجاعت او فتوحات کنبی بنکلی کار کړدگی کولو په سبب قبیله یهوذا هغوی خپل بادشاه متخب کړو او د دوو کالو د کشمکش نه پس نورو قبیلو هم په اتفاق سره د هغوی بادشاهی او منله. تراوه کالو پورې هبرون (موجوده الخلیل) د خپل حکومت مرکز اوساتلو دې نه پس یروشلیم د دینمنانو د قبضې نه ویستو سره خپل دارالحکومت جوړ کړو. خپل خواؤشا حکمرانان نی مسخر او مغلوب کولو سره د حکومت پوړې بڼه خورې کړې.^(۶)

^(۱) هدی الساری: ۶۶۲ الفصل العاشر، ذکر مناسبة الترتیب المذكور بالأبواب المذكورة إلخ، دار السلام.

^(۲) الكنز المتواری: ۳۷۹/۱۳.

^(۳) عمدة القاری: ۵/۱۶.

^(۴) البداية والنهاية: ۱۱/۲.

^(۵) البداية والنهاية: ۱۱/۲ نوراو گورنی: قصص القرآن: ۴۳۳/۲.

^(۶) قصص القرآن: ۴۲۵/۲.

د دنیاوی شان شوکت او وقار او عزت سره د الله تعالی د وحی نزول او د لار خود نی د هغوی هیئت او عظمت نور ه زیات کړې وو. رعایا ته یقین وو چه څه معامله وی که هغه سخته وی او نه حل کیږی یا په دروغو ونیسو سره یوه خبره که کوو زه پیش کړې شی نو د الله تعالی وحی د هغه لار خود نه کوی او د معاملې حقیقت هغوی ته ښکاره کولې شی حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما یو روایت نقل کړې دې چه یو ځل دوو کسانو د یو غریبی په معامله کښې حضرت داؤد رضی الله عنیه ته حاضر شو دواړه د دې د ملکیت دعوی کوله او هر یو بل ته غاصب و نیلې حضرت داؤد رضی الله عنیه فیصله بلې ورځې پورې اوزندوله او په دویمه ورځ نسی مدعی ته اوونیل چه د شیې الله تعالی به ما باندې وحی نازل کړه چه ته قتل کړې شی په دې وجه ته صحیح او نیغه خبره او کړه مدعی اوونیل زما بیان خو قطعاً حق او صداقت باندې مین دې لیکن د دې واقعې نه وړاندې ما دې مدعی علیه پلار نه دهوکه ورکولو سره قتل کړې وو دې اوریدو سره حضرت داؤد رضی الله عنیه هغه قصاصاً قتل کولو حکم ورکړ (۱)

د الله تعالی د وحی د دې قسم واقعاتو دوجې نه سرکش او متمرد خلقي به نور هم مغلوب وو د عدل او انصاف د وجې نه په معاشره کښې سکون او امن وو. د سلطنت په حدود کښې د حضرت داؤد رضی الله عنیه د هیئت او ویرې نه وران کارو د بغاوت او فساد کولو حوصله نه شوه کولې

د حکومت موده او وفات: سنن ترمذی او مسند احمد کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنیه روایت دې چه رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمائیلی دې چه عالم بالا کښې کله چه د حضرت آدم رضی الله عنیه د شان نه د هغوی ذریت رابیر کړې شو د هغه مخې ته پیش کړې شو نو هغه د یو ښانسته پرقیدونکی تندی و الاسرې لیدو سره عرض او کړو پروردگار دا څوک دې؟ جواب ورکړې شو ستا په اولاد کښې ډیر روستو راتلونکی هستی داؤد دې حضرت آدم رضی الله عنیه عرض او کړو دده عمر څومره مقرر کړې شوې دې؟ او فرمائیلی شو شپيته کاله حضرت آدم رضی الله عنیه عرض او کړو زه د خپل عمر څلورینت کاله دې ځوان ته وررخنم کله چه د آدم رضی الله عنیه د وفات وخت راغلو نو آدم رضی الله عنیه ملک الموت ته اوونیل چه اوس خو لازما عمر څلورینت کاله باقی دې د اجل فریستی اوونیل تاسو نه هیره شوې تاسو دومره حصه د عمر خپل یو ځونی داؤد ته وررخنلې دې (۲)

د دې روایت نه معلومه شوه چه د حضرت داؤد رضی الله عنیه عمر سل کاله شو د تورات په باب سلاطین او تواریح کښې دې چه حضرت داؤد رضی الله عنیه په اسرائیلیانو باندې څلورینت کاله حکومت کړې (۳) جعفر بن محمد رضی الله عنیه وائی چه حضرت داؤد رضی الله عنیه او یا کاله حکومت کړې حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرمائی چه د حضرت داؤد رضی الله عنیه انتقال ناخاپی سبت

(۱) البداية والنهاية: ۱۳/۲ و قصص القرآن: ۴۳۵/۲.

(۲) قال الترمذی حدثنا عبدالله بن حمید، حدثنا أبو نعیم حدثنا هشام بن سعد عن زيد بن أسلم عن أبي صالح عن أبي هريرة - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله ﷺ: لما خلق الله آدم مسح ظهره فسقط من ظهره كل نسمة هو خالقها من ذريته إلى يوم القيامة. وجعل بين عيني كل إنسان منهم وبيض من نور. ثم عرضهم على آدم فقال: أي رب من هؤلاء؟ قال: هؤلاء ذريتك. فرأى رجلاً منهم، فأعجبه وبيض ما بين عينيه فقال: أي رب من هذا؟ قال: هذا رجل من آخر الأمم من ذريتك يقال له داؤد. قال: رب وكم جعلت عمره؟ قال: ستين سنة قال: أي رب زده من عمري أربعين سنة. فلما انقضى عمر آدم جاءه ملك الموت قال: أولم يبق من عمري أربعون سنة؟ قال: أولم تعطها ابنك داؤد؟ قال فجحد. فجحد ذريته ونسي آدم فنسبت ذريته. وخطى آدم فخطت ذريته. أخرجه الترمذی فی تفسیر القرآن باب: ۸، رقم: ۳۰۷۶ و من سورة الأعراف، وأحمد فی مسنده: ۲۹۹/۱.

(۳) قصص القرآن: ۴۵۵/۲.

(هفتی) په ورځ اوشو. هغه د هفتې په ورځ د معمول په عبادت کښې مشغول وو او د مرغانو سیل وزرې خورې کړې په هغه باندې سورې کړې و وچه ناخاپی په دغه حالت کښې وفات شو. (۱)
 الزُّبُرُ الْكُتُبُ، وَاجِدُهَا زُبُورٌ زَبْرَتْ كَتَبَتْ. (وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا مِّمَّا يَشَاءُ أَوْفَى مَعَهُ). قَالَ مُجَاهِدٌ: سَجَى مَعَهُ (وَالطَّيْرُ وَالنَّالَةُ الْحَدِيدَةُ أَنْ أَعْمَلَ سَيْغَتِ) الذُّرُوعُ (وَقَدِيرٌ فِي السَّرْدِ) الْمَسَامِيرُ وَالْحَلْقَى، وَلَا تَدِقُّ الْمِسْمَارَ فَيَتَسَلَّلُ، وَلَا تَعْظُمُ فَيَقْصِمُ (وَأَعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ) سبأ: ۱۰-۱۱.

قوله: الزُّبُرُ الْكُتُبُ، وَاجِدُهَا زُبُورٌ زَبْرَتْ كَتَبَتْ: زبور په حضرت داؤد عليه السلام باندې د نازلیدونکې آسماني صحیفې نوم دې د اکثر ائمه تفسیر په نیز دا د الله تعالی د تحمید تمجید او داؤد عليه السلام د دعاگانو او مناجات مجموعې ده او په دې کښې احکام او نواهی نه وو. چنانچه علامه بغوی رحمه الله معالم التنزیل کښې فرمائی: یعنی زبور هغه کتاب دې چه الله تعالی حضرت داؤد عليه السلام ته خورلې وو. دا صحیفه ۱۵۰ سورتونو مجموعه وه او دې ټول مضامین دعا، تحمید تمجید او ثناء باندې مشتمل وو. په دې کښې حلال حرام او فرانس او حدود نه وو. (۱)
 الزُّبُرُ الْكُتُبُ: دا د زبور جمع ده او د دې معنی ده کتابونه. چنانچه د زبوت معنی ده کتبت. حضرت قتاده رحمه الله او مجاهد رحمه الله غونډې ائمه د تفسیر رانې هم دا ده چه زبُرٌ کُتِبَ په معنی کښې دې. امام راغب اصفهانی رحمه الله فرمائی: (وکل کتاب غلیظ الكتابة يقال له زبور، وخض الزبور بالکتاب المائل علی داؤد علیه السلام: (وَأَتَيْنَا دَاوُدَ زُبُورًا) [الاسراء: ۵۵]، (وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ) [الانبیاء: ۱۰۵]، وقيل: بل الزبور كل كتاب صعب الوقوف عليه من الكتب الالهية، قال (وَأَنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ) [الشعراء: ۱۹۶]، قال: (وَالزُّبُرُ وَالْكِتَابُ الْمُنِيرُ) [آل عمران: ۱۸۴]، (أَمَرَ لَكُمْ بِرَأْفَةٍ فِي الزُّبُرِ) [الفرق: ۴۳]، وقال بعضهم: الزبور اسم للكتاب المقصور على الحكم العقلية دون الأحكام الشرعية، والكتاب لما يتضمن الأحكام والحكم ويدل على ذلك أن زبور داؤد عليه السلام لا يتضمن شيئاً من الأحكام. (۲)

یعنی هر هغه کتاب دکوم کتابت چه غلیظ وی هغه ته زبور وئیلی شی. خو زبور په داؤد عليه السلام باندې نازلیدونکی کتاب دپاره خاص کړې شوې دې لکه چه ارشاد دې: (وَأَتَيْنَا دَاوُدَ زُبُورًا) یوقول دادې چه د الله تعالی په کتابونو کښې په هر هغه کتاب باندې د زبور اطلاق کیږی په کوم باندې چه پوهیدل گران وی. ارشاد دې: (وَأَنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ) اودا لیکلې شوی دی د پخوانو په کتابونو کښې، نور فرمائی: (وَالزُّبُرُ وَالْكِتَابُ الْمُنِيرُ) او (أَمَرَ لَكُمْ بِرَأْفَةٍ فِي الزُّبُرِ) آیا ستاسو دپاره په کتابونو کښې نجات لیکلې شوې دې؟ بعض حضراتو فرمائیلی زبور دهغه کتاب نوم دې په کوم کښې چه صرف عقلی حکمتونه وی او احکام شرعیه نه وی او کتاب هغې ته وانی کوم چه په حکمونو او حکمتونو دواړو باندې مشتمل وی. په دې باندې دلیل دادې چه د حضرت داؤد عليه السلام په زبور کښې یوهم حکم نشته دې.

(۱) قصص القرآن: ۴۵۶/۲.

(۲) داخبره دې واضحه وی چه د موجوده زبور هم ۱۵۰ حصې دی کوم ته چه د اهل کتاب په اصطلاح کښې مزبور وئیلی شی مگر دا هغه اصل زبور نه دې کوم چه په حضرت داؤد عليه السلام باندې نازل شوې وو. بلکه محرفین اهل کتاب د دې په اکثر مضامینو کښې بدلون کړې دې موجوده زبور هم په دې تحریف باندې یو ښ کاره شهادت دې دکوم په بعض مضامین باندې د داؤد عليه السلام نوم درج دې نو په بعض باندې د قورح نوم لیکلې دې کوم چه د تفسیر و یونکو استاذ وو او په بعض باندې د نورو خلقو نومونه دی. په دې کښې د داسې قصو او کهانو تذکره هم ملاوی ږی کومې چه د حضرت داؤد عليه السلام نه په سونو کلونو پس پیښې شوی دی. او گورنی لغات القرآن: ۱۳۰/۳.

(۳) مفردات الأصفهانی، ص: ۲۲۶.

داؤد علیه السلام سره د غرونو او مرغانو د تسبیح بیان: (وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يُجِبَالٌ أَوْي مَعَهُ وَالظُّبُرُ وَأَنسَاءَهُ الْمُحْدَبَاتُ) یعنی داؤد علیه السلام ته مونږ د خپل طرف نه لونی نعمت ورکړې وو (چنانچه مونږ غرونو ته حکم ورکړې وو چه اې غرونو داؤد علیه السلام سره بار بار تسبیح کونی. یعنی چه کله داؤد علیه السلام په ذکر کښې مشغول وی نو تاسو هم هغه سره شامل کیږنئ.

اوس: د تاویب نه مشتق دې، یعنی دوباره کول او راگرخول. امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت مجاهد رضی الله عنه قول نقل کولو سره د دې تفسیر سخی سره کړې دې، یعنی تسبیح کونی. د حضرت داؤد علیه السلام آواز ډیر خوږ وو او په خوږ آواز کښې به نې د الله تعالی تسبیح او تحمید کولو. الله تعالی غرونو او مرغانو ته هم حکم ورکړې وو چه تاسو هم صرف په زبان حال سره نه بلکه په زبان قال سره ده سره په یوځای زما تسبیح کونی. کله چه به په خوند او سرور کښې د حضرت داؤد علیه السلام د ژبې نه د الله تعالی تسبیح او تهلیل نه گویا کیدلې نو مرغنی او غرونه یوازې نه بلکه امام رازی رحمته الله علیه وائی چه لونی واره کانږې ټول به هغه سره په تسبیح او ثناء کښې مشغول کیدل (۱)

(وَالظُّبُرُ وَالْأَنسَاءُ الْمُحْدَبَاتُ) (أَنْ أَعْمَلَ سَبِيحَتِي) الْدُرُوعُ: او الوتونکو مرغوته هم دغه حکم وو (چه هغه سره یوځای زما تسبیح بیان کړنئ) او مونږ د هغه ډپاره اوسپنه نر مه کړې وه دې ډپاره چه کولاؤ زغړې جوړې کړې لفظ جهال تقدیراً منصوب دې لهذا الظیر په محل جبال باندې معطوف کیدو د وجې نه منصوب دې علاءه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه والظیر مفعول معه کیدو د وجې نه منسوب دې او د ابن هشام رحمته الله علیه دا وینا چه زه په قرآن کریم کښې د مفعول معه هیڅ یو مثال نه وینم صحیح نه ده، بلکه په قرآن کریم کښې د دې مقام نه علاءه هم په خو مقاماتو کښې مفعول معه وارد دې. (۲)

په دې آیت کښې د داؤد د دویمې معجزې بیان دې چه د هغه ډپاره اوسپنه موم یا د اورو په شان نر مه کړې شوې وه. په لاس کښې به نې اوسپنه اخستله او تار په شان به نې تاووله دې نه چه به نې څه غوښتل جوړول به نې، نه به د اور او گرمولو ضرورت پېښیدو اونه د سټک وغیره یا نورو آلاتو.

سأبغات د مصروف محذوف دروعا صفت دې. ای: دروعا سأبغات. (۳) یعنی کولاؤ او ارتې زغړې دې. امام بخاری رحمته الله علیه په الدروع سره اشاره او کړه چه سأبغات نه ارتې او کولاؤ زغړې مراد دې.

(وَقَدِيرُ السَّرْدِ) الْمَسَامِيرُ وَالْحَلْقَى: آیت دې (وَقَدِيرُ السَّرْدِ) قدر د تقدیر نه مشتق دې. یعنی اندازه کول، او د سرد معنی ده یوځای کول. مطلب دادې چه په زغره جوړولو کښې د اندازې لحاظ کوه چه نه زیاته درند وی اونه زیاته سپکه اودومره مضبوطه وی چه په اغوستونکې باندې د تورې وار اثر اونه کړې شی.

الْمَسَامِيرُ وَالْحَلْقَى: مسامیر د مسمار جمع ده. یعنی میخ او حلق: د حلقه جمع ده په معنی د زنجیر کړنئ. امام بخاری رحمته الله علیه د سرد تفسیر کړې دې چه میخ ټکوهلو او کړو جوړولو کښې د اندازې لحاظ کوه وَلَا تُدْبِقِ الْمَسَامِيرَ فَهِيَ تَسْلَسِلُ، وَلَا تُعْظِمُ فَهِيَ قَصِمُ: یعنی میخونه دومره مه نری کوه چه په سوړو کښې د خوزیدو د وجې نه زغره زورپند او خوزیږې اومه نې دومره پیر او لونی جوړه وه چه مات شی.

(۱) التفسیر الکبیر للإمام الرازی سورة النساء رقم الآية: ۱۰، ۲۵/۴۶ دارالفکر.

(۲) فیض الباری: ۳۹۰/۴.

(۳) التفسیر الکبیر للإمام الرازی سورة النساء رقم الآية: ۱۰، ۲۵/۴۶ دارالفکر.

[۲۲۲۵]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ «خُفِّفَ عَلَيَّ دَاوُدُ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْقُرْآنُ، فَكَانَ يَأْمُرُ بِدَوَابِّهِ فَيُفَسَّرُ، فَيَقْرَأُ الْقُرْآنَ قَبْلَ أَنْ تُسْرَجَ دَوَابُّهُ، وَلَا يَأْكُلُ إِلَّا مِنْ عَمَلٍ يَدِيهِ» رَوَاهُ مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ، عَنْ صَفْوَانَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص ۵۲۰] [ز: ۱۹۶۷] (۱)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی بخاری رضی اللہ عنہ دی. (کتاب ایمان باب امور ایمان) لاندی ددوی تذکرہ تیرہ شوی دد. (۲)

عبدالرزاق: دا ابوبکر عبدالرزاق بن همام الصنعانی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب حسن اسلام المرء) لاندی تیرہ شوی دد. (۳)

معمر: دا ابو عمرو معمر بن راشد ازدی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب کتابه العلمی) لاندی او گورنی (۴) همام: دا همام بن منبه بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب العلمی) لاندی تیرہ شوی دد. (۵)

قوله: خُفِّفَ عَلَيَّ دَاوُدُ الْقُرْآنُ، فَكَانَ يَأْمُرُ بِدَوَابِّهِ... إلخ: په داؤد رضی اللہ عنہ باندی قرآن یعنی د زبور لوستل دومره آسان کړې شوي وو چه هغه به په خپلو ځناورو باندی زین تړلو حکم ورکولو نو په ځناورو باندی به د زین تړلو نه وړاندی پوره لوستلې وو. دکشمیهنی په روایت کښی دی (خفف علی داؤد القراءة) (۱) علامه کرمانی رضی اللہ عنہ او فرماینل دلته د قرآن نه تورات یا زبور مراد دی (۲) او په دی باندی د علامه توریشتی رضی اللہ عنہ په قول د قرآن اطلاق دی خبرې طریقه اشاره کولو په غرض سره کړې شوي ده چه دا کتاب هم معجزه ده لکه چه قرآن کریم معجزه ده. (۳) دلغظ قرآن تحقیق: دغفران او کفران په شان لفظ قرآن هم مصدر دی او د دی معنی ده لوستل. اصالتاً لفظ قرآن معنی د جمع کولو راځی او په دی وجه اکثر مفسرینو او اهل لغت په لفظ قرآن کښی د جمع مفهوم مخی ته ساتلې دی یعنی قرآن ته قرآن په دی وجه وائی چه دا قصص او حکایات، او امر او نواهی، وعده وعید او آیاتونو او سورتونو مجموعه ده. (۴) په موند باندی هم د قرآن اطلاق کیږی ځکه چه په مانخه کښی قرائت کیږی لکه چه جز، یعنی قرائت نه مجازاً پوره موند مراد اخستی شی. (۵)

(۱) مرتخریجه فی کتاب البیوع باب کسب الرجل وعمله بیده رقم: ۲۰۷۳.

(۲) کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۳) کشف الباری: ۳۲۱/۲.

(۴) کشف الباری: ۳۲۱/۴.

(۵) کشف الباری: ۱۶۷/۴.

(۶) عمده القاری: ۱۰/۱۶ وارشاد الساری: ۳۳۶/۷.

(۷) شرح الکرمانی: ۶۰/۱۴ و عمده القاری: ۱۰/۱۶.

(۸) عمده القاری: ۱۰/۱۶ وارشاد الساری: ۳۶۶/۷.

(۹) النهایه فی غریب الحدیث: ۴۲۹/۲.

(۱۰) المصدر السابق.

قوله: ولا یأکل الا من عمل بده او صرف د خپل لاس گټه به نی خوړله یعنی زغری به نی جوړولې او په هغې به نی ژوند تیرولو

حضرت داؤد علیه السلام ته د زغری جوړولو او خودلو حکمت د حافظ ابن عساکر رحمته الله روایت دې حضرت داؤد علیه السلام به په خپل دور خلافت کښې لباس بدلولو سره بازار کښې د خپل خان، د خپل کاروبار سلطنت د حال پوښتنه کوله، عموماً به خلقو تعریف کولو. یوه ورځ الله تعالی په انسانی شکل کښې یوه فرشته راؤلیله حضرت داؤد علیه السلام د هغې نه هم د دغه حال تپوس او کړو کوم چه به نی د نورو نه کولو چه وایه که نه روره داؤد څنگه سړې دې؟ د هغه حکومت څنگه دې؟ فرېښتې جواب ورکړو چه سړې خوښه دې خو چه په هغه کښې یو خوښی نه وې دې اوریدو سره حضرت داؤد علیه السلام فکر مند شو او معلومات ئې او کړه هغه کوم خوښی دې؟ فرېښتې اووئیل چه هغه پخپله د بیت المال نه خوراک کوی او خپل بال بچ باندې هم د دې نه خوړوی دې خبرې اوریدو سره هغه ته تنبیه اوشود او دا الله تعالی نه ئې سوال او کړو چه زما د پاره څه داسې سبب جوړ کړې په کوم سره چه زما اوزما د بال بچ گذاره کیږی الله تعالی هغه ته د زغری جوړولو هنر او خودلو اود هغه دپاره ئې اوسپنه نر مه کړه (۱) داؤد علیه السلام به روزانه یوه زغره جوړوله او په شپږ زره درهم باندې به نی خرڅوله په دې کښې به نی دوه زره درهم په خپل خان باندې او په خپل بال بچ باندې خرچ کولو او باقی څلور زره درهم به نی په فقیرانو د بنی اسرائیل صدقه کولې (۲)

د حدیث نه مستنبط فوائد: حدیث باب کښې دی چه په ځناور باندې زین تړلو کښې څومره وخت لگی د دې نه په کم وخت کښې به داؤد علیه السلام د زبور تلاوت کولو. دا د حضرت داؤد علیه السلام معجزه وه د کومو خلقو زړه چه د الله تعالی د یاد نه غافل نه وی او هغه په کثرت سره اذکار او اوراد اهتمام کوی نو الله تعالی د هغوی په هر عمل کښې برکت اچوی. چنانچه امام نوی رحمته الله د بعض صلحا، باره کښې فرمائی چه په شپه ورځ کښې به د قرآن مجید اته ختمونه کول په شپه کښې او څلور په ورځ کښې (۳)

علامه قسطلانی رحمته الله فرمائیله چه څنگه الله تعالی د خپل بعض بند یگانو دپاره مسافت مکانی راغونډوی هم دغه شان زمانه هم راغونډوی. داسې خوارق عادت امور هم تانید او فیض ربانی سره کیدې شی قسطلانی رحمته الله لیکي چه شیخ الاسلام برهان بن ابی شریف ماته خودلی دی چه هغه به په شپه ورځ کښې د قرآن مجید پنځلس ختمونه کول (۴)

رواه موسی بن عقبه عن صفوان عن عطاء بن یسار عن ابی هريرة امام بخاری د مذکوره حدیث دویم طریق بنائی چه دا حدیث د موسی بن عقبه عن ابی هريرة رضي الله عنه په طریق سره هم مروی دې. خلق افعال العباد کښې امام بخاری رحمته الله دا موصول روایت کړې دې (۵)

[۳۲۳۶] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عَقِيلٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيْبِ، أَخْبَرَهُ وَأَبَا سَلَمَةَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: أَخْبَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنِّي أَقُولُ: وَاللَّهِ لَأَصُومَنَّ النَّهَارَ، وَلَا أَقُومَنَّ اللَّيْلَ مَا

(۱) تفسیر ابن کثیر: ۲۶۳/۱۱ تاریخ دمشق لابن عساکر: ۱۷، ۱۹ دارالفکر.

(۲) تفسیر ابن کثیر سورة النساء رقم الآية: ۱۰، ۱۱، ۲۶۲ مؤسسه قرطبة، مکتبه اولاد الشیخ للتراث.

(۳) عمدة القاری: ۱۶/۸ دارالکتب العلمیة.

(۴) إرشاد الساری: ۳۶۶/۷.

(۵) فتح الباری: ۵۶۳/۸.

عَشْتُ" فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنْتَ الَّذِي تَقُولُ وَاللَّهِ لَأُصُومَنَّ النَّهَارَ وَلَا أُقُومَنَّ اللَّيْلَ مَا عَشْتُ» قُلْتُ: قَدْ قُلْتُهُ قَالَ: «إِنَّكَ لَا تَسْتَطِيعُ ذَلِكَ، فَصُمْ وَأَفِطِرْ، وَقُمْ وَتَمِّمْ، وَصُمْ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، فَإِنَّ الْحَسَنَةَ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، وَذَلِكَ مِثْلُ صِيَامِ الدَّهْرِ» قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «فَصُمْ يَوْمًا وَأَفِطِرْ يَوْمَيْنِ» قَالَ: قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: «فَصُمْ يَوْمًا وَأَفِطِرْ يَوْمًا، وَذَلِكَ صِيَامٌ دَاوُدُ وَهُوَ أَعْدَلُ الصِّيَامِ» قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «لَا أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ» [ص ۵۳۳-۵۳۴] [ر: ۱۰۷۹] (۱)

ترجمه: په روایت کښې دې چه رسول الله ﷺ ته خبر ورکړې شو (يعني چا ورته او خودل) چه زه داسې وایم: په خدایي ټول عمر به د ورځې روژه ساتم او د شپې به په مانځه کښې اودرېم نور رسول الله ﷺ او فرمائیل هم تابه ونیل چه په الله تعالی باندې قسم ترکومي پورې ژوندې يم روژه به ساتم او د شپې به په مانځه اودرېم؟ عبد الله بن عمرو رضی الله عنهما وائی چا عرض اوکړو بيشکه هم ما ونیلي وو. رسول اکرم ﷺ ورته او فرمائیل ته د داسې کولو طاقت نه شی لرلې. روژه هم ساته او افطار هم کوه، د شپې تهجد دپاره پاسه او اوډه کيږه هم او په هره میاشت کښې درې ورځې روژه ساته ځکه چه دهرې نیکنی ثواب لس چنده ملاوېږي. (يعني په یوه نیکنی باندې د لسو په حساب باندې د دریو دیرش نیکنی شوي). اودا د صیام الدهر د ثواب برابر دی. عبد الله بن عمرو رضی الله عنهما عرض اوکړو یا رسول الله زما ددې نه زیات طاقت دي. حضور پاک او فرمائیل (فصم یوماً و افطر یومین) یوه ورځ روژه ساته او دوه ورځې افطار کوه. وائی چه ما عرض اوکړو یا رسول الله زما ددې نه زیات طاقت دي. حضور پاک او فرمائیل (فصم یوماً و افطر یوماً ذلک صیام داود) نوبیا یوه ورځ روژه کوه او یوه ورځ کوجه کوه. هم دا د داود علیه السلام روژه ده او هم دغه عادلانه روژه ده. په بل روایت کښې دې چه افضل الصیام یعنی هم دغه د ټولو نه افضل روژه ده. عبد الله بن عمرو رضی الله عنهما وائی ما عرض اوکړو (انې اطمین افضل منه یا رسول الله)، زما ددې نه د افضل طاقت دي. حضور پاک او فرمائیل: (لا افضل من ذلك) دې نه افضل والا هیڅ یوه روژه نشته دي. کتاب الصوم کښې دا حدیث په تفصیل سره تیر شوي دي.

تراجم رجال

- یحیی: دا ابوزکریا یحیی بن عبد الله بکیر القرشی المخزومی رضی الله عنه دي. (۱)
 الليث: دا ابو الحارث لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رضی الله عنه دي. (۲)
 عقيل: دا عقيل بن خالد بن عقيل ايلي رضی الله عنه دي. ددوی تذکره وړاندې تیره شوي ده. (۳)
 ابن شهاب: ددوی تذکره بداء الوحي لاندې تیره شوي ده. (۴)
 سعيد بن المسيب: ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل) لاندې تیره شوي ده. (۵)

(۱) مرتخریجه فی کتاب التهجده باب من نام عند السحر رقم: ۱۱۳۱.

(۲) کشف الباری: ۳۲۳/۱.

(۳) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۴) کشف الباری: ۴۵۵/۳.

(۵) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

ابوسلمة: دا ابوسلمه عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب صوم رمضان احتساباً من ایمان، لاندی تیرہ شوی دہ. ۲)

عبدالله بن عمرو: ددوی تذکرہ ورائندی تیرہ شوی دہ. ۲

دحدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: حدیث باب کنبی دی. (صہام داؤد علیہ السلام) او باب سرہ ددی مناسبت بیکارہ دی.

[۳۲۳۷] - حَدَّثَنَا خَلَادُ بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا مِسْعَرٌ، حَدَّثَنَا حَبِيبُ بْنُ أَبِي ثَابِتٍ، عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عمرو بْنِ العاصِ، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَلَمْ أَنْبَأَنَّكَ تَقَوْمَ اللَّيْلِ وَتَقَوْمَ النَّهَارِ» فَقُلْتُ: نَعَمْ، فَقَالَ: «فَأَنْتَ إِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ هَجَمْتَ العَيْنَ، وَنَفَيْتَ النَّفْسَ، صُمَّ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، فَذَلِكَ صَوْمُ الدَّهْرِ، أَوْ كَصَوْمِ الدَّهْرِ» قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُ بِي، - قَالَ مِسْعَرٌ يَعْنِي قُوَّةً - قَالَ: «فَصُمْ صَوْمَ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَ يَصُومُ يَوْمًا وَيُفْطِرُ يَوْمًا، وَلَا يَغْرُ إِذَا لَأَقَى» [ص ۵۲۵-۵۲۶] [ر: ۱۰۷۹] (۴)

ترجمہ: حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ نے روایت دی ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مانتے اور فرمائیل چہ ماتہ خیر راکری شوی دی چہ تہ تولہ شبہ قیام کوی او دورخی روزہ ساتی، ہغہ عرض او کرو او جی ربتیا دی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل کہ داسی کوی نو ستا سترگی بہ (کمزورنی) نہ دننہ وربنکتہ شی اوتہ بہ کمزوری شی ہرہ میاشت کنبی دری روزی ساتہ دا ہمیشہ روزہ ساتل دی یائی او فرمائیل داؤد ہمیشہ روزی ساتلو برابر دی. عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ وائی چہ ما عرض او کرو زہ پہ خپل خان کنبی (دی نہ) زیات طاقت وینم. حضور پاک او فرمائیل تہ د داؤد علیہ السلام روزہ ساتہ ہغہ بہ یوہ ورخ روزہ ساتلہ او بلہ ورخ بہ نی کوجہ وہ او پہ جنگ کنبی بہ نی د دینمن نہ مخ نہ اہولو.

تراجم رجال (۱) جاری

خلاد بن یحیی: ددوی تذکرہ (کتاب الفسل باب من ہدأ بشق رأسه الأيمن، لاندی تیرہ شوی دہ.

مسعر: ددوی تذکرہ (کتاب الموضوع باب الموضوع بالمد، لاندی تیرہ شوی دہ.

حبیب بن ابی ثابت: ددوی تذکرہ (کتاب الصوم باب صوم داؤد علیہ السلام) لاندی تیرہ شوی دہ.

ابوالعباس: ددوی تذکرہ (کتاب التہجد باب (بلا ترجمہ بعد باب ما یکرہ من ترک قیام اللیل، لاندی تیرہ شوی دہ.

عبدالله بن عمرو بن العاص: ددوی تذکرہ ورائندی تیرہ شوی دہ. ۵)

غورہ عبادت ہغہ وی پہ کوم کنبی چہ مشقت زیات وی. کہ سرے پرلہ پسے روزہ ساتی نو نفس د روزی عادت شی او پہ ہغی کنبی د مشقت نومے خہ خیز باقی نہ پاتی کیری. خو پہ یو ورخ روزہ او بل ورخ کوجہ کنبی مشقت ہم زیات دی او د عادت جو ریدو امکان ہم نہ وی. پہ دی وجہ د صوم الدھر نہ ددی فضیلت زیات دی. ۶)

(۱) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۲) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

(۳) کشف الباری: ۶۷۹/۱.

(۴) امر تخریجہ فی کتاب الجہاد باب من نام عند السحر رقم: ۱۱۳۱.

(۵) کشف الباری: ۶۷۹/۱.

(۶) إرشاد الساری: ۳۶۸/۷.

أجدلی: بعض نسخو کنبی آجدنی دې یعنی زده خپل خان کنبی وینم
په حدیث باب کنبی د صوم داؤد الفاظ راغلی دی نو ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دې.

۳۹- باب: أَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللَّهِ صَلَاةُ دَاوُدَ،

وَأَحَبُّ الصِّيَامِ إِلَى اللَّهِ صِيَامُ دَاوُدَ: كَانَ يَنَامُ نِصْفَ اللَّيْلِ وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَنَامُ سُدُسَهُ. وَيَصُومُ يَوْمًا وَيَقُطِرُ يَوْمًا.

دترجمة الباب مقصد: دخپل عادت مطابق امام بخاری رحمته الله عليه حدیث دباب عنوان جوړ کړې دې امام بخاری رحمته الله عليه د حضرت داؤد عليه السلام عبادات بیانول غواړي چه د الله تعالی په نيز خوښ کړې شوې مونيخ د داؤد عليه السلام مونيخ وو او په روزو کنبې د داؤد عليه السلام روزه. داؤد عليه السلام به نیمه شپه او دده کیدو بیا به دریمه حصه د شپې په عبادت کنبې مشغول شو بیا سدس لیل کنبې او دده کیدو. یوه ورځ به نې روزه ساتله یوه ورځ به نې کوجه وه.

قَالَ عَلِيٌّ: وَهُوَ قَوْلُ عَائِشَةَ: مَا أَلْفَاةُ السَّحْرِ عِنْدِي إِلَّا نَأْمًا. [ر: ۱۰۸۲].
حافظ ابن حجر رحمته الله عليه وانی چه د علی نه کیدې شی چه د امام بخاری رحمته الله عليه شیخ علی بن المدینی رحمته الله عليه مراد دې (۱) د مستملی او کشمیښی په نسخو کنبې دا قول ساقط دې (۲).

علی ابن المدینی رحمته الله عليه وینام سدسه مطلب واضح کولو دپاره د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها روایت بیان کړې دې (ما ألفتاه السحر عندي إلا نأماً)، یعنی رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم په دپشمنی وخت نه موندلو مگر او دده تهجد کولو نه پس به سدس لیل یعنی د شپې آخری حصه کنبې حضور پاک آرام کولو دې دپاره چه د ورځې تازه وی او داد حضور پاک معمول وو. علی بن المدینی رحمته الله عليه مقصد دا دې چه حدیث عائشه رضی الله عنها معمول هم د داؤد عليه السلام معمول موافق خودلې شوې دې چه هغه به سدس لیل کنبې آرام فرمائیلو (۳).

روایت کنبې السحر بنا، برفاعلیت مرفوع دې او ألفتاه ضمیر مفعول رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم طرف ته راجع دې (۴) د حضرت عائشه رضی الله عنها دا روایت (کتاب التهجد، باب من نام عند السحر لا تدی (موسی بن اسماعیل، عن ابراهیم بن سعد عن أبيه عن أبي سلمة عن عائشة)، په طریق سره موصول تیر شوې دې.

[۲۲۳۸] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا سَفِيَّانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أُوَيْسِ الثَّقَفِيِّ، سَمِعَ عَبْدِ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَحَبُّ الصِّيَامِ إِلَى اللَّهِ صِيَامُ دَاوُدَ، كَانَ يَصُومُ يَوْمًا وَيَقُطِرُ يَوْمًا، وَأَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللَّهِ صَلَاةُ دَاوُدَ، كَانَ يَنَامُ نِصْفَ اللَّيْلِ وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَنَامُ سُدُسَهُ» [ص ۵۳۸] [ر: ۱۰۷۹] (۵)

ترجمة الباب او حدیث دواړه هم یو دی. دواړو کنبې سوا د تقدیم او تاخیر نه بل څه خاص فرق نشته.

(۱) فتح الباری: ۵۶۳/۸.

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری: ۵۶۳/۸.

(۴) عمدة القاری: ۱۲/۱۶ وفتح الباری: ۵۶۳/۸.

(۵) مرتخریجه فی کتاب التهجد، باب من نام عند السحر، رقم الحدیث: ۱۱۳۱.

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد: ددوی تذکره ورندي تیره شوي ده (١)
 سفیان: دا مشهور محدث سفیان ثوري رضي الله عنه دي (٢)
 عمرو بن دينار: داعمر بن دينار مکی رضي الله عنه دي (٣)
 عمرو بن اوس الثقفي: ددوی تذکره (کتاب التهجید، باب ترک القيام للمريض)، لاندې اوگورنی
 عبدالله بن عمرو بن العاص: دا صحابی رسول دي ددوی تذکره هم ماقبل کښې تیره شوي ده (٤)

٤٠- باب: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا﴾

إلى قوله: (وَقَصَلِ الْخَطَابِ) / ص: ١٧-٢٠.

قَالَ مُجَاهِدٌ: الْفَهْمُ فِي الْقَضَاءِ.

دترجمة الباب مقصد: ددې باب لاندې امام بخاري رضي الله عنه دحضرت داؤد عليه السلام خصائص او معجزات بيانول غواري. امام بخاري رضي الله عنه د خپل عادت مطابق هم په قرآني آيات باندې ترجمه قائم کړې ده. سورت ص کښې دي. (وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا إِذْ نَادَىٰ دَاوُدَ الْاَلَيْدِ ۗ اِنَّهُ اَوَّابٌ ۗ اِنَّا سَخَرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَمِيِّ ۗ وَالْاَشْرَاقِ ۗ وَالطُّبْرِ مَخْشُورَةً ۗ كُلُّ لَهٗ اَوَّابٌ ۗ وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ ۗ وَاَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابِ ۗ) (١٧ - ٢٠) او زمونږ بنده داؤد یاد کړئ چې ډیر طاقتور وو. بیشکه هغه رجوع کونکې وو. مونږ غرونه په دې کار باندې لگولې وو چې هغوی دې ماښام اوډ نمر راخپلو په وخت هغه سره تسبیح کوي او مرغشی هم کومې چې به رایوځانې کولې شوې دي ټولې به هغه سره یوځانې د الله تعالی بڼه ذکر کولو او مونږ د هغه سلطنت ته استحکام ورکړې وو او مونږ هغه ته د هوبسیار توب او فیصله کونکو خبرو طریقو ورکړې وه. د فصل الخطاب تفسیر: قال مجاهد: الفهم في القضاء د فصل الخطاب تفسیر کوي چې د مجاهد رضي الله عنه په نیز ددې مطلب دادې چې الله تعالی هغه ته معاملات باندې پوهیدلو او د صحیح فیصلې کولو بصیرت ورکړې وو هم د مجاهد رضي الله عنه یو قول د ابن جریج رضي الله عنه په طریق باندې نقل دي په هغې کښې د فصل الخطاب تفسیر (العدل فی الحكم: سره کړې شوي دي) (٥) یعنی د داؤد عليه السلام فیصله په عدل او انصاف باندې مبنی وه. د بعض حضراتو په نیز د فصل الخطاب نه اما بعد مراد دي. دامام شعبي رضي الله عنه رائي هم دغه ده. چنانچه ابن جریر رضي الله عنه په صحیح سند سره دامام شعبي رضي الله عنه نه دا حدیث نقل کړې دي: (أول من قال أما بعد داؤد النبي صلى الله عليه وسلم هو فصل الخطاب، (٦) یعنی د ټولو نه اول داؤد نبی عليه السلام اما بعد او و نیل او هم دغه فصل الخطاب دي

(وَلَا تُسْطِطُ) لِأَنَّهُمْ (وَأَهْدَيْنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ ۗ إِنَّ هَذَا أَخِي ۗ لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً) يُقَالُ لِلنَّعْجَةِ نَعْجَةٌ، وَيُقَالُ طَائِفًا نَعْجَاتٌ (وَلِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ ۗ فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا) مِنْهُ (وَكَفَّلَهَا زَكْرِيَّا) / آل عمران: ٣٧: / فَمَمَّا (وَعَزَّنِي) غَلَّنِي، صَارَ أَعَزَّمَنِي، أَعَزَّزْتُهُ جَعَلْتُهُ

(١) كشف الباري: ١٨٩/٢.

(٢) كشف الباري: ٢٧٨/٢.

(٣) كشف الباري: ٣٠٩/٤.

(٤) كشف الباري: ٦٧٩/١.

(٥) فتح الباري: ٥٦٤/٨ و ٥٦٤/٨: فتح الباري: ١٢/١٦.

(٦) فتح الباري: ٥٦٤/٨.

عَزَّوَجَلَّ (فِي الْخُطَابِ) بِقَالَ: الْمُخَاوِرَةُ (لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ) وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ (الشُّرَكَاءِ) لَمَبْنِي - إِلَى قَوْلِهِ - أَمَّا فَتْنَاهُ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: اجْتَبَرْتَاهُ، وَقَرَأْتُمْ: فَتْنَاهُ، بِتَفْدِيدِ النَّارِ (فَأَسْتَفْقَرْتَهُ وَخَرَّرَا كِعَا وَأَنْابَ) / ص: ۲۲-۲۴.

(وَلَا تُشْطِطُ) لَا تُتْرَفُ آيَةُ دِي: (وَهَلْ أَتَىكَ تَبَوُّؤُ الْحَضِيمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْيَحْرَابَ) إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ

خَضَمْنِ بَنِي بَعْضًا عَلَى بَعْضٍ فَأَحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ (ص: ۲۱ - ۲۲) یعنی آیات تاه د دغه مقدمه والو خبر رسیدلې دې کوم وخت چه هغوی د محراب په دیوال باندې اوختو سره راغلل. کله چه هغوی داؤد له راغلل نوهغه ددوی نه اوویریدلو (چه دسختې خوکنې نه باوجود دا خلق څنگه دنته داخل شو) هغوی اوونیل ویریرېده مه مونږ د یوې جگړې فریق یو. مونږ کښې یو د بل سره زیاتې کړې دې. اوس ته زمونږ په مینځ کښې په حق سره فیصله اوکړه او بې انصافی مه کوه او مونږ ته نیغه لار اوبښایه.

امام بخاری رحمته الله (لا تشطط) تفسیر کړې دې (لا تُسْرِف) یعنی زیاتې مه کوه. دا د (اشطاط) نه دې او ددې معنی ظلم کولو د حد نه د زیاتې کولو او د ډیر لږې کیدو ده. (۱)

(إِنَّ هَذَا آخِرُ مَا لَهُ تَسْمُ وَتَسْعُونَ نَعْجَةً): آیاتونه دې (إِنَّ هَذَا آخِرُ مَا لَهُ تَسْمُ وَتَسْعُونَ نَعْجَةً وَبِئْسَ نَعْجَةً وَبِئْسَ نَعْجَةً وَاحِدَةً) فَقَالَ أَكْبَلْنِيهَا

وَعَزَّوَجَلَّ فِي الْخُطَابِ قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَمَبْنِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتْنَاهُ فَاَسْتَفْقَرْتَهُ وَخَرَّرَا كِعَا وَأَنْابَ فَفَقَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزَكَاةً وَمَا هِيَ بِأَبْصَرٍ (ص: ۲۳) یعنی مقدمه پیش کونکو دواړو نه یو اوونیل دا زما رور دې ده سره یو کم سل گډې دې اوما سره هم یوه

گډه ده. نودې وائی چه هغه هم ماته حواله کړه او ده د خبرو اترو په زور سره زه دباؤ کړې يم. داؤد عليه السلام اوونیل. بیشکه ده په تاباندې ظلم کړې چه ستا گډنی په خپلو گډو کښې شامل کولو مطالبه اوکړه او اکثر شریک ملگری په یو بل باندې زیاتې کوی. سوا د هغوی نه چاچه ایمان راوړې دې او چاچه نیک عمل کړې دې اوداسې خلق ډیر کم دی. او داؤد عليه السلام ته خیال راغلو چه مونږ ددوی امتحان اخستی دې. په دې وجه هغوی د خپل رب نه معافی او غوښتله او تیتیدوسره په سجده کښې راپریوتل او د الله تعالی طرف ته رجوع شو په دې وجه مونږ هغوی په دې معامله کښې معاف کړل او بیشکه د هغوی دپاره مونږ سره خاص قربت حاصل دې او ښه انجام.

د حضرت داؤد عليه السلام امتحان: ددې آیاتونو د تفسیر لاندې انتهائی فضول قسم اسرانیلی واقعہ نقل کولې شی چه داؤد عليه السلام د خپلې عبادت خانې د څپر نه لاندې بهر اوکتل نو د خپل فوج یو مشر اوریا په ښځه باندې نظر پریوتلو. دهغې په حسن باندې عاشق شو او په زړه کښې خیال راغلو که ددې خاوند جنګ له اولیګلې شی او په هغې کښې دې شهید شی نوهغه به پخپله دې سره نکاح اوکړی. اوریا ه داؤد عليه السلام یو جنګ ته اولیګلو په کوم کښې چه هغه شهید شو. دهغه د شهادت نه پس داؤد عليه السلام دهغه ښځې سره واده اوکړو حالانکه ددې نه علاوه دهغه ډیرې بیبیانې وې چونکه داکار د یو پیغمبر شان نه خلاف وو په دې وجه د تنبیه په غرض سره الله تعالی دوه فرښتې د مدعی او مدعی علیه په شکل راولیګلې. په کوم کښې چه هغوی د یو فرضی واقعې په پرده داؤد عليه السلام ته تنبیه ورکولو کوشش اوکړو چه دهغه طرز عمل زیاتې او بې انصافی ده. (۲)

دا واقعہ قطعاً د خان نه او بې بنیاده ده. انبیاء کرام د معاشره د اصلاح د یو عظیم مشن د پوره کولو دپاره رالیګلې شی هغوی د الله تعالی په حفاظت کښې وی او په تکوینی توګه دهغوی نه داسې یو عمل نه صادریرې چې د معاشره په نظر کښې د اعتراض قابل وی حضرت داؤد عليه السلام د الله تعالی یو جلیل القدر پیغمبر و هغه د خپل امت د هدایت او اصلاح دپاره رالیږلې شوي وو چه هغوی ته د توحید دعوت ورکړی دتهذیب درس ورکړی د حیا او پاکدامنې تعلیم ورکړی. دکوم مصلح انسانیت د بعثت مقصد چه نورو ته د حیا او پاکوالی طریقې.

(۱) لغات القرآن: ۱۲۸/۲.

(۲) فصص القرآن: ۴۸۵/۲.

خود لوی دهغه طرف ته د داسې فضولیات واقعه د نسبت تصور هم نه شی کیدي چه هغه به د چا نکاح شوي ښځې ته د خوښی په نظر سره گوري او بیا د هغې د حاصلولو دپاره به دهغې خاوند د مرگ څلې ته د ورديکه کولو چلونه کوي (العباد بالله)

د آیاتو سیاق او سباق او اسلوب کلام هم د دې واقعي په ډیر زور سره تردید کوي. چنانچه امام رازی رحمته تفسیر کبیر کښې فرماني چه الله تعالی رسول اکرم صلی الله علیه و آله ته د کافرانو د ظلمونو په مقابله کښې د صبر تلقین فرمائیلې او د یو بې مثالو نبوتی په حیثیت سره ئې د حضرت داؤد علیه السلام ذکر او فرمائیلو مگر په دې مقام باندې د حضرت داؤد علیه السلام ذکر سره د حضور پاک زړه ساتنه مقصود وه چه د هغه زړه دې د مکې د کافرانو د ظلمونو سره نه خرابیږي. که چرې د داؤد علیه السلام نه یو داسې عمل شوې وي نو هغه به چرې هم د نمونې جوړولو دپاره نه پیش کولو (اصبر علی ما یقولون واذکر عندنا داؤد) په مضمون او طرز کلام باندې د غود ضرورت دې بیا دا چه د مذکورې قصې شروع (وَهَلْ أَنتَ نَبَاُ النَّحْصِرِ) الفاظ سره شوې ده د کوم نه چه د داؤد علیه السلام مدح او تعظیم مقصود دې کوم چه د دې خبرې واضح دلیل دې چه د اوریاه قصه باطل ده.

دویمه خبره داده چه په اسرائیلي روایت کښې حضرت داؤد علیه السلام د خواش نفس نه مغلوب یو داسې انسان په کردار کښې خودلې دې کوم چه د چاد قتل کولو او د قتل نه پس دهغه ښځه حاصلولو کښې هیڅ تأمل نشته دغه شان د داؤد علیه السلام په تعریف کښې قرآن پاک (ذالذکر) او (آواب) الفاظ بیان کړي دی یعنی طاقت والا به خپل نفس باندې قابو موندونکې، د الله تعالی طرف ته رجوع کونکې. سوال داده چې کوم سړي د چاد عزت او حیاء پرواه نه لري هغه د داسې مدح او ثناء کرامت او عظمت مستحق کیدي شی؟ قرآن پاک د حضرت داؤد علیه السلام باره کښې فرمائیلی (وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ) یعنی مونږ هغه ته علم حکمت او معرفت ورکړې وو او حکمت نوم دې د کمالات علمیه او عملیه او ښکاره خبره ده چه یو داسې سړي چه د دې قسم افعال مرتکب وي هغه حکیم څنگه کیدي شی؟ قرآن پاک وائی چه مونږ هغه ته فصل الخطاب ورکړې یعنی د فیصلې کونکې خبرې کولو صلاحیت ورکړې چه هره خبره دې د عدل او انصاف په تله کښې تللې شوې وي نو آیا داسې سړي چه د دې قسم عمل ارتکاب کوي دهغه باره کښې دا تصور کیدي شی چه دهغه هره خبره به د عدل او انصاف په تله کښې تللې شوې وي؟

بیا د کلام شروع دهغه د مدح او ثناء نه او انتهاء داسې بې مثالو عنایت او نوازش سره شوې ده چه آیت (وَأَنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَظْفَى وَحَسَنَ مَأْبَى) کښې د حضرت داؤد علیه السلام دپاره د خاص قربت او بهترین خانی اعلان کړې شوې آخر دا چه د خلقت برحق په اعزاز سره عزت ورکړې شو. د دې وجوهاتو په رنر اکښې دا خبره به بغیر د څه تردد نه منلې کیږي چه دا قصه صرف د یهودیانو د خپل خان نه جوړه کړې ده د کوم په ذریعه چه هغوی د الله تعالی د اولولعزم پیغمبرانو تقدس د خپل لاندې کول غواړي. هم په دې وجه جمهور مفسرین او محققین علماء د دې واقعي په بې اصل کیدو باندې اتفاق کړې دې. (۱)

د دې سلسلې هیڅ یو روایت د استناد درجې ته نه دې رسیدلی. حافظ ابن کثیر رحمته تصریح کړې ده چه دې واقعه سره متعلق د رسول الله صلی الله علیه و آله نه هیڅ یو حدیث نه دې نقل (۲)، البته ابن ابی حاتم رحمته دلته یو روایت نقل کړې دې د کوم سند چه صحیح نه دې ځکه چه د دې په سند کښې یزید الرقاشی دې داسې سره د دې چه د صالحین نه دې مگر په اجماع د محدثینو حضراتو ضعیف الحدیث او ساقط الاعتبار دې (۳) تفسیر خازن کښې د سعید بن

(۱) تفسیر ابن کثیر: ۸۲/۱۲-۸۱-سوره ص آیات: ۲۱-۲۵-مؤسسه قرطبه، تفسیر الإمام الرازی: ۱۹۴/۲۶-۱۸۹-سوره ص، دار الفکر، تفسیر الخازن: ۳۶/۴-دار الکتب العلمیه.

(۲) تفسیر ابن کثیر: ۸۲/۱۲-۸۱-سوره ص آیات: ۲۱-۲۵-مؤسسه قرطبه.

(۳) تفسیر ابن کثیر: ۸۲/۱۲-۸۱-سوره ص آیات: ۲۱-۲۵-مؤسسه قرطبه.

المسیب رضی الله عنه یور وایت دې چه حضرت علی رضی الله عنه فرماینلی دی: (من حدثکم بحديث داؤد علی ما یرویه القصاص جلدنه ماؤ وستون جلدنه، وهو حد الفریة علی الانبیاء) (۱) مطلب دا چه قصی ویونکی خلق څنگه بیان کوی که چرې په تاسو کنبې څوک سرې د داؤد رضی الله عنه باره کنبې داسې څه خبره او کړې نوزده به هغه یوسل شپيته کورې وهم هم دغه په انبیاء باندې د بهتان لگولو سزاده.

دمولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رضی الله عنه تحقیق: په آخره کنبې دا سوال باقی پاتې کیږي چه کله دغه مذکورده واقع د خان نه او دروغ ده نویا هغه کوم یو امتحان وو په کوم کنبې چه د آخته کیدو نه پس داؤد رضی الله عنه فوری توگه باندي د الله تعالی په دربار کنبې په سجده کیدو سره د خپل بخشش درخواست کوي؟

مفسرینو حضراتو ددې فتنې مختلف توجیهات کړي دی لیکن د قرآن په نظم کلام او سیاق او سباق دتولونو نه نیزدې توجیه هغه ده کومه چه مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رضی الله عنه کړې ده. مولانا فرمائی چه زمونږ په نیزه آیات بهترین توجیه هغه ده د کوم بنیاد چه د حضرت عبدالله ابن عباس رضی الله عنه په دې اثرباندې قائم دي: حضرت عبدالله ابن عباس رضی الله عنه فرمائی چه حضرت داؤد رضی الله عنه د تقسیم کار په رنډا کنبې خپل معمولات په څلورو ورځو کنبې داسې تقسیم کړې وو. چه یوه ورځ د خالص عبادت دپاره، یوه ورځ د مقدماتو د فیصلې دپاره، یوه ورځ خالص ذات دپاره او یوه د بنی اسرائیلو د رشد او هدایت دپاره عام وده. (۲)

د حضرت داؤد رضی الله عنه یوه ورځ هم د عبادت نه خالی نه وه لیکن کومه ورځ چه د عبادت دپاره خاص وه دهغه په نیزه هغې زیات اهمیت وو. حجره به بندولې شوه څوکنی والاته به حکم ورکولې شو چه هغه دې څوک هم دتنه نه پرېږدي دې دپاره چه په عبادت او تسبیح او تحمید کنبې څه خلل وانچولې شی. قرآن کریم دهغوی د شخصیت هم دا اړخ (انته آواب) و نیلو سره راښکاره کړې دي. (۳)

حضرت داؤد رضی الله عنه نبوت او خلافت په منصب باندې فائز وو او ددې منصب بنیادی مقصد، هدایت خلق او خدمت خلق وو. چونکه هغوی یوه ورځ د عبادت دپاره خاص کړې وه او په دغه ورځ په عامو خلقو باندې خپلې دروازي بندول د نبوت او خلافت د منصب د تقاضو منافی وه په دې وجه الله تعالی ددې عادت ختمولو دپاره حضرت داؤد رضی الله عنه په داسې امتحان کنبې راگیر کړو چه دوه کسان د چا په مینځ کنبې چه یو خاص مناقشه وه په دغه مخصوص ورځ کنبې د حجرې په دیوال باندې راؤختوسره دننه داخل شو. خلاف عادت دغه شان دوه کسان په حجره کنبې دننه موجود کیدو سره خود بشری تقاضې د وجې نه اوویریدو ددې کیفیت په کتوسره دواړو عرض او کړوتاسو ویرېږنې مه زمونږ دناڅاپی راتلو وجه دامعامله ده مونږ تاسو له ددې فیصله کولو دپاره راغلی یو. قرآن مجید په دې مقام باندې د قضیې صرف هم دا اړخ بیان کړې دي دکوم تعلق چه رشد او هدایت سره وو یعنی د طاقتور کمزوری سره ظلم او زیاتې کول.

د فریقینو فیصله کولونه پس حضرت داؤد رضی الله عنه فوری خبردار شو چه زه الله تعالی په دې از مینت کنبې ولې راگیر کړم. د الله تعالی په دربار کنبې سر په سجده کیخودو سره استغفار او کړو. الله تعالی دهغه استغفار قبلولوسره دهغه په عظمت کنبې زیاتوالي او کړو او نصیحت نی ورته او کړو چه ای داؤد رضی الله عنه مونږ ته په زمکه کنبې خپل خلیفه جوړولوسره لیگلې نی. په دې وجه ستا فرض دی چه د الله تعالی ددې نیابت پوره پوره حق ادا کړې. په دې لار کنبې د عدل او انصاف د تقاضو پوره پوره خیال اوساتي او د صراط مستقیم نه اخواکیدو سره کله هم د افراط او تفریط لار اختیار نه کړې.

(۱) تفسیر الإمام الرازی: ۱۹۲/۲۶ سورة ص، دارالفکر تفسیر الخازن: ۳۶/۴ دارالکتب العلمیه.

(۲) قال الآلوسی: وعن ابن عباس رضی الله عنه وكان علیه السلام كما روی عن ابن عباس: جزأ زمانه أربعة أجزاء يوماً للعبادة.

ويوما للقضاء ويوما لاشتغال بخاصة نفسه، ويوما لجميع بني إسرائيل.

(۳) قصص القرآن: ۴۵۳/۲.

حضرت عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہما حضرت داؤد علیہ السلام ددی از مینبت ذکر کولو سره فرمائی: یوخل داؤد علیہ السلام اللہ تعالیٰ نه په فخر سره عرض او کړو ای ربه په شپه او ورځ کښې یوساعت داسې نه دې تیر شوې چه داؤد یا آل داؤد نه یوکس د یو لمحې دپاره هم ستا تسبیح او تهلیل کښې مشغول نه وی پاتې. الله تعالیٰ ته د خپل مقرب پیغمبر دا فخریه انداز خوښ نه شو. وحی راغله چه ای داؤد! دا چه هم دی صرف زمونږ په ورکړه او زمونږ په فضل او کرم سره دی گنی په تا کښې او ستا په اولاد کښې دا طاقت جرته دې چه هغوی په دغه ترتیب سره قائم پاتې شی اوس چه کله تا دا دعویٰ کړې ده نوزه به تا په از مینبت کښې اچوم. حضرت داؤد عرض او کړو یا الله! چه کله خبره داسې ده نو د اول نه به ماته خبر راکوې لیکن د از مینبت په معامله کښې د حضرت داؤد علیہ السلام سوال قبول نه شو او حضرت داؤد علیہ السلام په دغه فتنه کښې و اچولې شو کومه چه په قرآن مجید کښې ذکر ده. (۱)

مستدرک حاکم کښې د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دا روایت علامه ذهبی صحیح او حسن گړخولې دې او که په دې کښې ابن عباس رضی اللہ عنہما ددې فتنې او از مینبت کوم تفسیر کړې دې هغه د هغه ټولو توجیحاتو په مقابله کښې راجح او غوره دې کوم چه بعض د تفسیر په کتابونو کښې کړې شوي دې. (۲) خلاصه دا ده چه حضرت داؤد علیہ السلام د خصمین فیصله کونکو کښې داسې مشغول شو چه د عبادت نه غافل شو. دغه فتنې او از مینبت سره هم ددې طرف ته اشاره ده. حضرت تهانوی رحمته اللہ علیہ دې از مینبت سره متعلق ډیر زړه راښکونکې تفسیر بیان کړې دې. (۳)

قوله: يقال للمرءة نعمة ويقال لها أيضاً: شاة. مطلب دادې چه په عربی ژبه کښې لکه څنگه چه په گډو چیلو باندې د نعمة اطلاق کیږی. دغه شان په ښځه باندې هم عموماً ددې اطلاق کیږی.

قوله: فقال أكفنيها، مثل وكفلها زكريا: ضمها. دلته امام بخاری رحمته اللہ علیہ بیان کوی چه په آیت کښې کفل په معنی د ضم دې. لکه چه **(وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا)** کښې د ضم په معنی کښې دې (ای: ضم زکریا مریم بنت عمران الی نفسه، یعنی زکریا علیه السلام مریم بنت عمران رضی اللہ عنہما په خپل کفالت کښې واخسته خپل خان سره نی ملاؤ کړه. نودلته هم کفل په دې معنی کښې دې. ابن عباس رضی اللہ عنہما (اکفنيها) معنی کړې ده (اعظيها). (۴)

قوله: عزني - غلني صار أعزمني، أعزته، جعلته عزيزاً: آیت کښې دې: **(وَعَزَّزْنِي فِي الْحَطَابِ)** امام بخاری رحمته اللہ علیہ (عزني) معنی بیان کړې ده (غلني صار أعزمني) یعنی د هغه خبرې اترې په ماباندې غالب شوې زمانه زیات زور آور او زبردست شو. قتاده رحمته اللہ علیہ (عزني) معنی کړې ده (قهرني وظلنني) یعنی هغه ما زوروی. په ماباندې ظلم او زیاتې کوی. (۵)

قوله: في الخطاب: يقال المحاوره: دلته امام بخاری رحمته اللہ علیہ فرمائی چه په دې آیت کښې خطاب معنی ده محاوره یعنی په خپل مینځ کښې خبرې اترې کول، د کلام تبادل کول.

(۱) وفي المستدرک علی الصحیحین للحاکم عن طریق موسی بن عقبه عن کریب عن ابن عباس رضی الله عنهما - قال: ما أصاب داؤد ما أصابه بعد القدر إلا من عجب به من نفسه، وذلك أنه قال: يارب ما من ساعة من الليل ولا نهار إلا وعابد من آل داؤد يعبدك، يصلی لك، أو يسبح، أو يکبر، وذكر أشياء، فکره الله ذلك فقال: يا داؤد إن ذلك لم یکن إلا بسى فلولا عونى ما قريت عليه، وجلالی لا کلتنک إلى نفسک يوماً قال: يارب فأخبرنى به، فأصابته الفتنة ذلك اليوم. وقال الذهبی فی التلخیص: صحیح.

(۲) د تفصیل دپاره او گورنی: قصص القرآن: ۴۵۵/۲ - ۴۵۳.

(۳) بیان القرآن: ۲۷۷/۳.

(۴) إرشاد الساری: ۳۷۰/۷.

(۵) فتح الباری: ۵۶۴/۸ - ۵۶۵/۱۶.

قوله: فتناه: قال ابن عباس: اختبرناه، وقرأ عمر بن الخطاب التاء: آیت دې (وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَانَاهُ) امام بخاری رحمته د ابن عباس رحمته قول نقل کولوسره لفظ (فتناه) تفسیر کوی. ابن عباس رحمته وائی ددې معنی ده (اختبرناه) یعنی مونږ امتحان واخستلو، هغه مو په از مینیت کښې واچولو. دا قول حافظ ابن جریر رحمته او ابن ابی حاتم رحمته دعلی بن ابی طلحه په طریق سره موصولاً نقل کړې دې. (۱)

حضرت عمر رحمته د لفظ (فتناه) تاء تشدید سره لوستله. ابورجاء عطاردی رحمته او حسن بصری رحمته نه هم د تشدید قرءه نقل دې. (۲) خود جمهور مفسرینو په نیزدا قول قرءات شاذه نه دې. (۳)

[۳۲۳۹] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا سَهْمٌ بْنُ يُونُسَ، قَالَ: سَمِعْتُ الْعَوَّامَ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ: أَلَسْجُدُ فِي ص؟ فَقَرَأَ: {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدُ وَسُلَيْمَانُ} - حَتَّى أَتَى - {فِيهِدَاهُمْ أَقْتِدَاءَهُ} [الأنعام: ۱۰]. فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: نَبِيِّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَمْرَانِ يَقْتَدِي بِهِمَا" [ص ۵۴۸] [۴۳۵۶، ۴۵۲۸، ۴۵۲۹، وانظر: ۱۰۱۹] (۴)

ترجمه: مجاهد بن جبر رحمته وائی چه ما د ابن عباس رحمته نه تپرس او کړو چه آیا زه په سورت ص کښې د تلاوت سجده او کرم؟ نو هغه د سورت ص دا آیت او وویل: {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدُ وَسُلَيْمَانُ} تردې چه دې آیت ته راوړسیدو {فِيهِدَاهُمْ أَقْتِدَاءَهُ} یعنی نه هم دهغوی په لارې باندې تگ کوه. بیانی او وویل ستاسو پیغمبر یعنی رسول اکرم رحمته ته هم ددې انبیاء کرامو په لار باندې د تلو حکم ورکړې شوې دې. دا حکم صرف د دین په بنیادی عقائد او اصول کښې وو خکه چه د انبیاء اصول او شرائع یو دی البته په فروعاتو کښې اختلاف پاتې دې په کوم چه رسول اکرم رحمته ته د نورو انبیاء کرامو اقتداء او هغوی پسې د تلو حکم نه دې ورکړې شوې.

تراجم رجال

محمد: دې نه کوم شیخ مراد دې؟ په دې کښې درې احتمالات دی: ① محمد بن سلام مراد وی، ② محمد بن المثنی مراد وی، ③ محمد بن بشار مراد وی. بعض حضراتو په محمد بن سلام رحمته باندې جزم کړې دې. (۵)

ددریوارو شیوخو تذکره وړاندې تیره شوې ده. (۶)

سهیل بن یوسف: ددوی تذکره هم وړاندې تیره شوې ده. (۷)

(۱) فتح الباری: ۵۲۴/۸

(۲) فتح الباری: ۵۶۴/۸ و عمدة القاری: ۱۴/۱۶

(۳) فتح الباری: ۵۶۵/۸ و عمدة القاری: ۱۴/۱۶

(۴) والحديث رواه الإمام البخاری فی کتاب التفسیر باب قوله (أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتِدَاءَهُ) رقم الحديث: ۴۶۲۲ و باب سورت ص، رقم الحديث: ۴۸۰۷-۴۸۰۶ والترمذی فی الصلاة باب ماجاء فی السجدة فی ص، رقم الحديث: ۵۷۷ و ابوداؤد فی الصلاة باب السجود فی ص، رقم الحديث: ۱۴۰۹ والنسائی فی سجود القرآن، السجود فی ص، رقم الحديث: ۹۵۸

(۵) عمدة القاری: ۱۴/۱۶

(۶) محمد بن سلام (کشف الباری: ۹۳/۲) محمد بن المثنی (کشف الباری: ۲۵/۲) محمد بن بشار المعروف ببندار (کشف الباری: ۲۵۸/۳)

(۷) کشف الباری کتاب الجهاد ص: ۴۳۸

العوام داعوام بن حوشب شيبان رضي الله عنه دي ددوي تذكرة (كتاب البوع، باب ما يكره من الخلف في البيع) لاتدي تيره شوي ده.
مجاهد دا مجاهد بن جبر مكي رضي الله عنه دي ددوي تذكرة (كتاب العلم باب الفهم في العلم) لاتدي تيره شوي ده. (١)
ابن عباس: حضرت ابن عباس رضي الله عنهما حالات (بدء الوحي) خلورم حديث لاتدي او (كتاب الإيمان باب كفوران العشي وكفرون
كفر، لاتدي تيره شوي دي) (٢)

داروايت وراندي كتاب التفسير كنبني هم راخي په هغې كنبني دااضافه هم ده (فجدها رسول الله صلى الله عليه وسلم
(٢) يعني رسول الله ﷺ په دي آيت باندي سجده او كره. د احنافو په نيز د سورت ص په دي آيت (وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابًا) باندي
سجده د تلاوت واجب ده. (٣) سعيد بن جبیر رضي الله عنه عن ابن عباس رضي الله عنهما په طريق سره د رسول الله ﷺ يوروايت
كنبي هغوي د سورت ص د سجده تلاوت بآره كنبني فرمانيلى: (سجدها داؤد توبه و نحن فسجدها شكراً) يعني داؤد عليه السلام د
توبه په توگه سجده كړې وه او مونږ دا سجده د شكر په توگه سره ادا كوو. (٤)

قوله: ومن ذريته: علامه ابن جرير طبري رضي الله عنه وائي چه (ومن ذريته) ضمير د نوح عليه السلام طرف ته راجع دي. (٥) خكه
چه په آيت كنبني اقرب المذكورين هم هغه دي. علامه عيني رضي الله عنه رائي هم دغه ده. (٦) بعض حضرات وائي ضمير
حضرت ابراهيم عليه السلام ته راجع دي. خكه چه په سياق آيت كنبني هم د هغوي ذكر كيږي ليكن په دي صورت كنبني
اشكال وارد كيږي چه لوط عليه السلام خود ابراهيم عليه السلام په ذريت كنبني نه دي بلكه د هغه د ورور هاران بن آذر د اولاد نه
دي. ددي قول په رنر اكنبي لوط عليه السلام د ابراهيم عليه السلام په ذريت كنبني تسليم كول به لازم راخي. ددي جواب دادې چه
تغليبا لوط عليه السلام هم د ابراهيم عليه السلام په ذريت كنبني داخل دي. (٧)

[٣٢٤٠] - حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنِ عِكْرَمَةَ، عَنِ ابْنِ
عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: «لَيْسَ مِنْ عَزَائِمِ السُّجُودِ، وَرَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَسْجُدُ فِيهَا» [ص ٥٥٠] [ر: ١٠١٩] (٨)

ترجمة: حضرت ابن عباس رضي الله عنهما وائي چه د سورت ص سجده د هغه سجدو نه نه ده كومي چه واجب دي البته ما
رسول الله ﷺ ليدلي چه حضور باك به په دي كنبني سجده كوله

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا ابرسلمه موسى بن اسماعيل تبوكي بصري رضي الله عنه دي. ددوي تذكرة (كتاب العلم باب من
اجاب الثنبا باشارة اليد والرأس) لاتدي تيره شوي ده. (٩)

(١) كشف الباري: ٣٠٧/٣.

(٢) كشف الباري: ٤٣٥/١، ٢٠٥/٢.

(٣) صحيح البخاري كتاب التفسير سورة ص، رقم الحديث: ٤٨٠٧.

(٤) تفسير المظهرى: ١٣٣/٦ دارالكتب العلمية.

(٥) انظر سنن النسائي باب سجود القرآن السجود فى ص، رقم الحديث: ٩٥٨ وانظر صحيح ابن خزيمة باب ذكر العلة
التي لها سجد النبي صلى الله عليه وسلم، وسنن البيهقي الكبرى: ٤٥٢/٢ كتاب الصلاة دارالكتب العلمية بيروت.

(٦) جامع البيان للطبري: ٢٦٠/٧.

(٧) عمدة القارى: ١٥/١٦.

(٨) عمدة القارى: ١٥/١٦.

(٩) والحديث مرتخرجه فى كتاب سجود القرآن، باب سجده، ص: ١٠٦٩.

وهیب: دا وهیب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رضی اللہ عنہ دی. (۱)
ایوب دامشهور محدث ایوب سختیانی رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات (کتاب ایمان باب حلاوة ایمان) لاندی تیر شوی دی. (۲)

عکرمه: دا مشهور امام حدیث و تفسیر ابو عبد اللہ عکرمه مولى ابن عباس رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات (کتاب العلم باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: اللهم علمه الكتاب) لاندی تیر شوی دی. (۳)
ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما حالات (بدء الوحي) خلورم حدیث لاندی او (کتاب ایمان باب کفران العشیرو کفرون کفر) لاندی تیر شوی دی. (۴)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: باب سره په ظاهره ددی حدیث هیخ تعلق نشته دی لیکن چونکه په سورت ص کنبی د حضرت داؤد علیہ السلام د توبه د سجده ذکر دی او حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما په دی روایت کنبی د رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم سجده د حضرت داؤد علیہ السلام د سجده توبه د قلیدو په شکر کنبی وه. په دی مناسبت سره امام بخاری رضی اللہ عنہ دا روایت دلته ذکر کړی دی. واللہ اعلم. (۵)

۴۱- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ / ص

: ۳۰ / الرَّاجِعُ الْمُنِيبُ

بعض نسخو کنبی دلته د باب اضافه نشته دی صرف آیت نقل کړی شوی دی. (۶)
د ترجمه الباب مقصد: ښکاره خبره ده چه ددی باب لاندی امام بخاری رضی اللہ عنہ د حضرت سلیمان تذکره او دهغه فضائل او مناقب بیانول غواړی.

حضرت سلیمان علیہ السلام: حضرت سلیمان علیہ السلام د حضرت داؤد علیہ السلام خونی وو. اللہ تعالی هغوی ته د مال او دولت د زیاتوالی سره وسیع او عریض او مستحکم سلطنت او حکومت ور عطاء کړی وو. هوا مرغشی خناور او جنات ټول نی د هغه دپاره مسخر کړی وو. دغه شان حیوانات او جنات هم د سلیمان علیہ السلام د حکم خلاف ورزی کولو جرات نه شو کولی.

امام بخاری رضی اللہ عنہ په دی آیت باندی باب ترلی دی. ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ یعنی مونږ داؤد علیہ السلام ته د سلیمان علیہ السلام په شان خونی ورکړو. هغه خه ښه بنده وو او بیسکه ډیر رجوع کونکی وو دلته مخصوص بالمدح محذوف دی او تقدیر عبارت دی: (نعم العبد سلیمان).

(۱) کشف الباری: ۴۳۳/۱، ۴۷۷/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۱۸/۲.

(۳) کشف الباری: ۲۶/۲.

(۴) کشف الباری: ۳۶۳/۳.

(۵) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

(۶) عمده القاری: ۱۵/۱۶ دارالکتب العلمیه.

(۷) عمده القاری: ۱۵-۱۶/۱۶ وارشاد الساری: ۳۷۱/۷.

قوله: الراجع المنیب امام بخاری رضی اللہ عنہ د (أواب) تفسیر (الراجع المنیب) سره کړې دې د راجع معنی ده د گناهو به نه رجوع کونکې او منیب د اواب اابه نه دې یعنی د طاعات په ذریعه د الله تعالی طرف ته رجوع کونکې متوجه کیدونکې (۱)

قتاده رضی اللہ عنہ وائی (أواب) مطیع په معنی کښې دې اوسدی رضی اللہ عنہ وائی داد مسعر په معنی کښې دې (۲)
 وَقَوْلِهِ: (هَبْ لِي مَلَكًا لَا يُنْفَخِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي) / ص: ۲۵ / وَقَوْلِهِ: (وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمَانَ) / البقرة: ۱۰۲ /

د دې آیت تفسیر به د باب اولنی حدیث لاندې راځي (وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمَانَ) البقرة: ۱۰۲ د سورت بقره آیت دې (وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمَانَ) وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيْطَانَ كَفَرُوا يَعْلَمُونَ النَّاسَ الْيَحْرُ) دا آیت د ینهودیانو باره کښې نازل شوې وو چه هغوی د هغه خیز اتباع او کره کوم چه د سلیمان عليه السلام په زمانه کښې به شیطانانو لوستلو او سلیمان عليه السلام کفر نه دې کړې لیکن شیطانانو کفر اختیار کړو هغوی به خلقو ته جادو خودلو مفسرین حضرات فرمائی چه (عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمَانَ) کښې دوه احتمالات دی. یو احتمال دادې چه لفظ (علی) دلته د (فی) په معنی کښې دې یعنی (فی ملک سلیمان) (۳) او ملک نه مراد شریعت دې او دویم احتمال دادې چه دلته لفظ (تتلوا) د (تقول) معنی ته متضمن دې او (تقول) لفظ (علی) سره متعدی کیږي لکه چه ارشاد باری تعالی دې (وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ) (الحاقة ۱۴۶) دا دویم احتمال زیات مناسب دې ځکه چه د حروف په مقابله کښې په افعال کښې مجاز اختیارول زیات اولی دی او هم دغه د بصیرین مذهب دې بل د ذکر کړې شوی دواړو تاویلاتو ضرورت د دې وجې نه دې ځکه چه کله فعل تلا لفظ علی سره متعدی کیږي نو هغه وخت ضروری کیږي چه د علی مجرور داسې څیز وی د کوم مخې ته چه تلاوت کیږي لکه چه (تلوت علی زید القرآن) خودلته د علی مجرور ملک دې او ملک د هغه شیانونه نه دې د چامخ کښې چه تلاوت او کړې شی. هم په دې سبب د دې خبرې ضرورت پښ شو چه په دې ځانی تاویل او کړې شی چنانچه بعض علی د فی په معنی کښې اخستی دې او بعض دا ونیلی دی چه (تتلوا) د (تقول) معنی ته متضمن دې

مفسرین حضراتو د دې آیت د تفسیر لاندې لیکلی دی چه شیطانانو به په آسمان کښې د فرشتو هغه خبرې په غلا اوریدلې کومې چه به د راتلونکې وخت د امورو سره متعلق وې. شیطانان به راتلل او دا خبرې به ئی ساحرانو ته خودلې او ساحرانو به د دې په رنړا کښې خلقوته د مستقبل واقعات وړاندې خودل او هغه به رښتیا واقع کیدل. په دې سره د بنی اسرائیل دا عقیده نوره هم پخه شوه چه جنات د غیبو په خبرو باندې پوهیږي چنانچه بنو اسرائیل د غیب هغه ټولې خبرې کومې چه د ساحرانو نه اوریدلې وې په کاغذونو کښې لیکلوسره محفوظ کړلې. سلیمان عليه السلام ته چه حقیقت معلوم شو نو هغه خپل کسان اولیگل اود دې قسم ټول کاغذونه او کتابونه ئی راجمع کولو حکم ورکړو. سلیمان عليه السلام دغه کتابونه په یو صندوق کښې واچول او د خپلې کرسنې لاندې ئی دفن کړل. شیطانانو چه به دغه کرسنې ته د نيزدې کیدو کوشش کولو نو سوزیدل به. چه کله سلیمان عليه السلام وفات شو نو هغه بنی اسرائیلو کښتلسره راوویستل. شیطانانو هغوی ته او خودل چه سلیمان عليه السلام به د دې جادو په زور سره په انسانانو او جناتو باندې حکومت چلولو. د دې ځانی نه په بنی اسرائیلو کښې دا خبره مشهوره شوه چه سلیمان عليه السلام جادوگر

(۱) عمده القاری: ۱۶/۱۶۱ وفتح الباری: ۵۶۷/۸

(۲) فتح الباری: ۵۶۷/۸ وارشاد الساری: ۳۷۲/۷

(۳) الدرالمصون علی الكتاب المکنون: ۲۹/۲-۲۸ دارالقلم، دمشق.

وو تردی چه هغه د انبیاء کرامو صحائف شاته او غور زول اودغه راویستلی شوی کتابونه نی خپل کړل او د جادو
تعلیم او تعلم د هغوی محبوب مشغله جوړه شوه. (۱)

(وَلَسَلَّمَنَّ الرَّيْحَ غَدًا وَهَذَا شَهْرٌ وَوَأَحْهَاشَهْرٌ) وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ (۱) أَذْبَتَا لَهُ عَيْنَ الْحَدِيدِ (وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ
يَأْذَنُ رَبَّهُ وَمَن يَزُغْ مِنْهُمُ عَنَ أَمْرٍ نَّأْتِيكَ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ) يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَّحَارِبٍ (قَالَ فَجَاهِدْ بَيْنَ مَادُونِ
الْقُصُورِ) وَمَتَّائِيلَ وَجِفَانَ كَالْجَوَابِ (كَالْحَيَّضِ لِلرَّهْلِ) وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَالْحَيَّةِ مِنَ الْأَرْضِ (وَقَدْ وَرِثِيَّتِ إِعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ
شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرِينَ) فَلَمَّا أَقْضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ (تَأْكُلُ مِنَّا) عَصَا (فَلَمَّا خُرَّ - إِلَى قَوْلِهِ - فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ) (سبأ: ۱۲-۱۴)

د حضرت سلیمان علیه السلام معجزات: (وَلَسَلَّمَنَّ الرَّيْحَ غَدًا وَهَذَا شَهْرٌ وَوَأَحْهَاشَهْرٌ) (سبأ: ۱۲) د سورت سبأ آیت دې یعنی
مورنې د سلیمان علیه السلام د پاره هوا مسخر کړه، د هغې د سحر جلیدل د یوې میاشت مسافت وو او د هغې د ماښام جلیدل
د یوې میاشت مسافت وو.

دا په سلیمان علیه السلام باندې د الله تعالی یوه لویه مهربانی وه چه د هغه د پاره نی هوا مسخر کړې وه. سلیمان علیه السلام چه
په چرته سفر کول وو هوا ته به نی حکم ور کولو هغې به سلیمان علیه السلام اود هغه لښکر منزل مقصود ته رسولو. په دې
آیت کښې د هوا رفتار دا خود لې شوی دې چه کله به هغه سحر جلیدل نو د هغه دور د رفتار سفر په لحاظ سره د
یوې میاشتي فاصلې ته رسولو او هم دغه رفتار د ماښام په وخت کښې د جلیدو وو. لکه چه په ورځ کښې به
سلیمان علیه السلام د دو میاشتو فاصله د هوا په ذریعه سحر او ماښام پوره کولو. (۲)

مجاهد علیه السلام وانی سلیمان علیه السلام به سحر د دمشق نه وتلو سره به ماښام اصطخر ته رسیدلو سره قیلوله کوله بیابنه
نی ماښام د اصطخر نه وتلو سره سحر کابل ته په رسیدلو سره هلته قیلوله کوله د دمشق نه د اصطخر پورې اود
اصطخر نه د کابل پورې سفر د یوې یوې میاشتي د مسافت برابر دې. (۳)

(وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ) أَذْبَتَا لَهُ عَيْنَ الْحَدِيدِ: داهم د سورت سبأ د مذکوره آیت جز دې. د آیت ترجمه ده، او مورنې د
هغه (سلیمان علیه السلام) د پاره د تانبې چینه اویهیوله. د اسلنا معنی امام بخاری علیه السلام اذنهآ سره کړې ده. اسأل د اسأله په
معنی کښې دې، بهیول خو اذاب د اذابه په معنی کښې د ویلې کولو راخی. قطر امام بخاری علیه السلام د حدید یعنی د
اوسپنې په معنی کښې اخستې دې. لیکن د اکثر مفسرینو په نیز دې نه نحاس یعنی تانبه مراد ده. (۴)
تانبه د اوسپنې په شان کلک او مضبوط معدنیات نه ده. الله تعالی حضرت سلیمان علیه السلام ته د نعمت ور کړو چه
د هغه د پاره نی تانبه د اوبو په شان سیال جوړلوسره د هغې چینه روانه کړه. قتاده علیه السلام وانی دا چینه په یمن کښې
وې. (۵)

(وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَن يَزُغْ مِنْهُمُ عَنَ أَمْرٍ نَّأْتِيكَ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ) يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَّحَارِبٍ (وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَن يَزُغْ مِنْهُمُ عَنَ أَمْرٍ نَّأْتِيكَ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ)
يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَّحَارِبٍ (قَالَ فَجَاهِدْ بَيْنَ مَادُونِ الْقُصُورِ) وَمَتَّائِيلَ وَجِفَانَ كَالْجَوَابِ (كَالْحَيَّضِ لِلرَّهْلِ) وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَالْحَيَّةِ مِنَ الْأَرْضِ (وَقَدْ وَرِثِيَّتِ إِعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ
شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرِينَ) فَلَمَّا أَقْضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ (تَأْكُلُ مِنَّا) عَصَا (فَلَمَّا خُرَّ - إِلَى قَوْلِهِ - فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ) (سبأ: ۱۲) آیت دې

(۱) روح المعانی سورة البقرة: ۱۰۲، ۱۰۳-۱۰۴، إدارة الطباعة المنبرية، تفسير ابن كثير: ۱/۱۳-سورة

البقرة: ۱۰۲، مؤسسة قرطبة.

(۲) إرشاد الساری: ۲۷۲/۷.

(۳) عمدة القاری: ۱۷/۱۶.

(۴) إرشاد الساری: ۲۷۲/۷.

(۵) عمدة القاری: ۱۷/۱۶.

پروردگار په حکم سره د هغوی په مخکنی کار کولو او (مونږ په هغوی باندې داخبره واضحه کړې وه چه) په دوی کښې کوم یو سرې زما د حکم نه خلاف کوی مونږ به په هغوی باندې دسور کړې شوی اور مزه ځکو جناتو د سلیمان علیه السلام دپاره د هغه د خوښې مطابق لونی لونی عمارتونه او مجسمې او د حوضونو برابر لونی لونی لکنونه اوداسې دیکونه جوړول چه هم په یو ځای باندې به پراته وو.

قَالَ مُجَاهِدٌ: بِنَّمَانٍ مَا دُونَ الْقُصُورِ: دلته امام بخاری علیه السلام د حضرت مجاهد علیه السلام قول نقل کړې دې چه محاریب داسې عمارتونو ته وانی کوم چه د محلات نه کم وی.

(وَمَا يُهَيِّئُ وَجَنَّاتٍ كَالْجَنَّاتِ لِلْآبِلِ..... الخ: تمائیل داد تمثال جمع ده. یعنی مجسمې جناتو به د حضرت سلیمان علیه السلام په حکم سره د تانیې، اوسپنې او کانرونه تصویرونه او مجسمې جوړولې. په هغه زمانه کښې به په دیوالونو باندې تصویرونه تراشلې کیدل. او د هغه وخت په شریعت کښې مجسمه سازی جائز وه.)

جنان د جنة جمع ده. لکن ته وانی. (۱) او جواب جمع د جاهیه ده یعنی حوض. (۲) امام بخاری علیه السلام وانی چه دا لکنونه به دومره لونی لونی وو (کالجنان للابل) لکه دا وینانو دپاره جوړ کړې شوی حوضونه. ابن عباس علیه السلام وانی (کالجوه من الأرض) یعنی هغه لکنونه به دومره لونی وو لکه د زمکې کندي. (۳) په روایاتو کښې راځی چه زر کسان به د یوتال نه چاپیره کیناستو سره خوراک کولو. (۴)

(فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةَ الْأَرْضِ): پوره آیت دادې: (فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ

إِلَّا دَابَّةَ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْ عَذَابِ الْمُؤْمِنِينَ مَنْ قَدْ كَانُوا يُعْلَمُونَ الْقَهْبَ مَا لَيْتُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ) بیا چه کله مونږ په حضرت سلیمان علیه السلام باندې د مرگ راوستلو حکم جاری کړو نو هغه جناتو ته ئی د مرگ پته اونه لگوله مگر ونه چینی کوم چه د هغوی همسا خوړلې وه چنانچه کله هغه پر یوتلو نو جنات ته معلومه شوه چه که هغوی د غیبو علم پیژندلې نو د ذلت والا په تکلیف کښې نه راگیریدل.

سلیمان علیه السلام د اجل وخت چه کله رانیزدې شو او هغه ته د وحی په ذریعه د دې خبر ورکړې شو نو سلیمان علیه السلام دعا او کړه: (اللهم عمر على الجن موتي حتى تعلم الإنس أن الجن لا يعلمون القهْب) یعنی ای الله زما د مرگ نه جنات ناخبره اوساته. دې دپاره چه انسانانو ته یقین اوشی چه جنات د غیب خبرونه نه پیژنی.

نو چه کله د سلیمان علیه السلام د مرگ وخت رانیزدې شو نو یوه چوکه ئی واخسته په هغې باندې خپله زنه کیخوده او په تخت باندې کیناستو. هم په دې حالت کښې مرگ واقع شو او جناتو دا گنرل چه هغه ژوندې دې د بیت المقدس په آبادی کښې مشغول وو او دروند سامان د اوږو راوړو تکالیف ئی برداشت کول. د سلیمان علیه السلام روح تلې وو لیکن په چوکه باندې ډډه لگولې ناست وو. چوکه (الأرضة) یعنی د وینو چینیجی لگیدلې وو چه دابه ئی خوړله چه یو کال تیر شو نو چوکه ماته شوه او د سلیمان علیه السلام نعش راپریوتلو. نویبا جنات ته علم اوشو چه د هغه روح خو تلې دې. اوس د جناتو مخې ته دا معمه وه چه د هغه مرگ کله واقع شوې او وینو چینیجو څومره موده کښې چوکه خوړلې وی. جناتو د وینو چینیجی په همسا باندې کیخوده نو هغوی چه په یوه شپه او ورځ کښې څومره حصه او خوړله د هغې نه دوی اندازه اولگوله چه د سلیمان علیه السلام همسا د وینو چینیجی په یو کال کښې خوړلې ده او د هغه

(۱) عمدة القاری: ۱۷/۱۶ وارشاد الساری: ۳۷۲/۷.

(۲) المحکم والمحیط الاعظم: ۴۵۶/۷ دارالکتب العلمیه، (ج، ف، ن) الدر المصون: ۱۶۲/۹ دارالقلم دمشق.

(۳) الدر المصون: ۱۶۲/۹ دارالقلم دمشق، کلیات أبی البقاء ص: ۴۹ مؤسسة الرسالة.

(۴) تفسیر ابن کثیر: ۲۶۵/۱۱ مؤسسة قرطبه، التفسیر الکبیر: ۲۴۹/۲۵ سورة السبا رقم الآیه: ۱۳ دارالفکر.

(۵) عمدة القاری: ۲۶۵/۱۱ مؤسسة قرطبه، التفسیر الکبیر: ۲۴۹/۲۵ سورة السبا، رقم الآیه: ۱۳، دارالفکر.

د مرگ پوره یو کال شوې دې (۱) دغه وخت د سلیمان عليه السلام عمر ۵۳ کاله وو. د حضرت داؤد عليه السلام د وفات نه پس ۱۲ کاله کښې حکمران جوړ شوې وو. (۲) جناتو ونييل که چرې هغوی ته اول حقیقت معلوم شوې وې نو هغوی به خپل ځانونه په دې دمخنت او مشقت په کارونو کښې هېڅ کله نه اچول او هغوی به یوشان د پوره کاله پورې دا ذلت نه اوچتولو. (۳) جنات ته د علم غیب دعوی ووه دې واقعي د هغوی دعوی بنسکاره کړه او د دې خلاف واقعہ کیدل ئی ثابت کړل.

﴿مِنْسَأْتُهُ﴾ عَصَاً په آیت کښې د (منسأة) ذکر راغلې دې دې نه عصا یعنی چوکه او همسا مراد ده دا د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما بقول دې اودا ابن ابی حاتم رضي الله عنه د علی بن ابی طلحة رضي الله عنه په طریق سره موصولاً روایت کړې دې (۴) منسأة دا میغله په وزن باندي دې نایباً (الشيء أو الامر) نه ددې معنی ده مؤخر کول عرب وائی (نات الإبل) اذاجرت الإبل، أي: ضربتها بالمنسأة، (۵)

﴿حُبُّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ۝ رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ ۝﴾ /ص: ۳۳/ مَسْحٌ أَعْرَافَ الْجِبَلِ وَعَرَاقِبَهَا. (الْأَصْفَادُ) /ص: ۳۸/ الْوَتَائِقُ.

قَالَ فُجَاهِدٌ: (الضَّفِينَةُ) صَفْنُ الْفَرَسِ رَقْمٌ أَحَدِي رَجُلَيْهِ حَتَّى تَكُونَ عَلَى طَرَفِ الْخَافِرِ (الْجِهَادُ) /ص: ۳۱/ التِّرَاعُ. (جَسَدًا) /ص: ۳۴/ مَبْطَأًا. (رُخَاءً) طَبِيئَةٌ (حَيْثُ أَصَابَ) /ص: ۳۶/ حَيْثُ شَاءَ. (قَامُنٌ) أَغْطِ... (بَغْيٌ حِسَابٌ) /ص: ۳۹/ بَغْيٌ حَرْبِيٌّ.

د حضرت سلیمان عليه السلام د امتحان واقعہ: ﴿حُبُّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ۝ رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ ۝﴾

د سورت ص آیت دې: ﴿إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَيسِيِّ الضَّفِينَةُ الْجِهَادُ فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ۝ رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ ۝﴾ (الآية: ۲۱ - ۱۳۳) یعنی چه کله د ما بنام وخت کښې هغه ته داسې اسونه وړاندې کړې شو چه په دریو څپو باندي ولاړ بنسکلی (تیز رفتار) اسونه وو، نو سلیمان عليه السلام او ونييل ما د خپل رب ذکر پریخودو او د مال محبت له مې ترجیح ورکړه، تردې چه نمر په پرده کښې پټ شو.

د سلیمان عليه السلام په خدمت کښې چه کوم اسونه پیش کړې شوی وو هغه جهاد فی السبیل الله کښې استعمالیدل په هغوی باندي د الله تعالی د دښمنانو سره د جهاد شوق دومره غالب شوې وو چه د مازیگر د مانځه نی هدو خیال رانغلو او نمر د وپ شو. هغه د مونځ په فوت کیدو باندي سخت خفه شو چه ددې اسونو یاد زه د الله تعالی د محبت نه غافل کړم. چنانچه سلیمان عليه السلام خپلو خادمانوته حکم ورکړو دغه اسونه ماله واپس راولئې. اسونه د هغوی مخې ته پیش کړې شو. نو د هغوی په پندو او ستونو باندي (په توره سره) لاس صفا کول شروع کړه مطلب د مونځ د فوت کیدو خفگان دومره غالب شو چه د جوش او ایمانی غیرت نه مغلوب کیدو سره په توره د اسونو ستونه والوزول هغه نی ذبح کړل او پندنی هم ورله پرې کړې (۶)

بعض حضراتو ﴿فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ﴾ مطلب دا بیان کړې دې چه سلیمان عليه السلام د اسونو ستونو او پندو باندي د محبت او مینې نه لاس رانسکلو. دا تفسیر د ابن عباس رضي الله عنهما نه نقل دې او ابن جریر رضي الله عنه دې ته اوجه الی

(۱) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷ التفسیر الکبیر: ۲۵۱/۲۵ سورة السبا: ۱۴، دارالفکر.

(۲) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷ التفسیر الکبیر: ۲۵۱/۲۵ سورة السبا: ۱۴، دارالفکر.

(۴) فتح الباری: ۵۶۷/۸.

(۵) فتح الباری: ۵۶۷/۸.

(۶) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷.

الصواب ونیلې دې (۱) لیکن جمهور وانی چه اوچه هم دغه ده چه داسونو محبت هغه د الله تعالی د یاد نه غافل کړې وو په دې وجه تقریبا الی الله نی توره اوچته کړه او ټول نی ذبح کړل (۲)

قوله: مسح أعراف الخيل وعراقبها امام بخاری رضی اللہ عنہ د آیت تفسیردا کړې دې چه سلیمان علیه السلام د اسونو د ستونو وینسته او د هغوی په پنډو باندې د مینې او محبت لاس راټینکلو (۳) دلته امام بخاری رضی اللہ عنہ د ابن عباس رضی اللہ عنہما انې ته ترجیح ورکړې ده

قوله: أعراف دا د عرق جمع ده داس د ست وینستو او د چرگ چار خولک ته وانی (۴)

قوله: عراقب دا د عرقوب جمع ده د انسان د گیتنی د پاسه پټې او د خنار زنگون او پنډنی ته عرقوب وانی (۵) په عربی لغت کښې د هر خاروی د شاتنو خپو زنگونو ته (عرقوبان) او مخکښو خپو دواړو زنگونو ته (رکشان) وانی (۶)

الأصْفَاد: الوثاق. قال مجاهد: الصافنات: صفن الفرس... إلخ. امام بخاری رضی اللہ عنہ د آیات د بعض الفاظ تفسیر کړې دې آیت دې: (فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ وَالْقَطِيرَ كُلَّ بِنَاءٍ وَغَوَاصٍ وَالْأَخْيَافَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ هَذَا عَظَاوَاتُهَا قَامُنٌ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حَبَابٍ) (۷) یعنی مونږ د هغه د پاره هوا مسخر کړې وه چه د هغه په حکم سره چرته چه به هغه تللو په نرمی سره به جلیدله او شیر جنات هم د هغه په قابو کښې ورکړې شوی وو. په هغوی کښې هر یو د عمارت جوړونکې او په سمندر کښې غوږه لگونکې وو او د دوی نه علاوه نور د سر جنات داسې وو چه په زنجیرونو کښې به تړلې شوي وو (او هغه ته نی ونیلې وو چه) دا زمونږ ورکړه ده نوته احسان کوه یعنی صدقه کوه یا منع کوه په تاباندې د حساب هیڅ ذمه واری نشته دې. مطلب دادې چه دا ټول نعمتو به زمونږ ورکړه ده که ته چاته ورکوي او که نه ورکوي تاته مالکانه اختیار درکړې شوي دې

مجاهد رضی اللہ عنہ وانی چه صافنات هغه اسونو ته وانی چه یوه خپه اوچته کړې او د نوک خوکه په زمکه باندې لگولو سره (په دريو خپو باندې) او دریری داداس د صحت مند کیدو او چاقیدو دلیل وی. د مجاهد رضی اللہ عنہ دا قول فریابی رضی اللہ عنہ موصولاً نقل کړې دې (۸)

الجیاد: السراع یعنی د جهاد تیز رفتار (سراع) اسونه مراد دی دا قول هم د مجاهد رضی اللہ عنہ دې او فریابی رضی اللہ عنہ دا موصولاً نقل کړې دې (۹) جهاد د جواد جمع ده او یوقول دادې چه د جهد جمع ده (۱۰)

(۱) جامع البيان للطبري: ۱۵۶/۲۳ مصطفی البابی الحلبي مصر. نور او گورنی فتح الباری: ۵۶۷/۸

(۲) إرشاد الساری: ۳۷۳/۸.

(۳) إرشاد الساری: ۳۷۳/۸.

(۴) لسان العرب: ۱۵۶/۹ مادة عرق.

(۵) لسان العرب: ۱۶۶/۹ مادة عرق.

(۶) المعجم الوسيط، ص: ۵۹۶ مكتبة الشروق.

(۷) ص: ۳۹.

(۸) فتح الباری: ۵۶۷/۸.

(۹) المصدر السابق.

(۱۰) عمدة القاری: ۱۹/۱۶.

د حضرت سلیمان علیه السلام د یوبل از مینبت واقعه: جدا: هبطانا..... دې سره اشاره د دې آیت طرف ته ده: ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَالْقَيْنَانَ عَلَىٰ كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ﴾ (ص: ۱۲۴) اوبې شکه مونږه سلیمان علیه السلام په از مینبت کښې اچولې وو او مونږه دهغه په کرسنې باندې یو بدن اچولې وو بیا هغه د الله تعالی طرف ته رجوع شو.

امام بخاری علیه السلام د (جدا) دا تفسیر کړې دې چه دې نه شیطان مراد دې. په دې سره په اصل کښې د مجاهد علیه السلام د روایت طرف ته اشاره ده کوم چه فریابی علیه السلام موصولاً نقل کړې دې. مجاهد علیه السلام وائی چه په آیت کښې (جدا) نه شیطان مراد دې. دهغه نوم آصف وو. حضرت سلیمان علیه السلام دهغه نه تپوس او کړو (کف تغتن الناس) ته څنگه خلق په خپل دام کښې راگیروي او د هغوی په زړونو کښې وپسوسې اچوي؟ آصف او وئیل ته ماته خپله گوتمه راکړه (وئیلی شی چه په هغې باندې اسم اعظم لیکلې شوې وو او د سلیمان علیه السلام د سلطنت او حکومت راز هم په دغه اسم اعظم کښې پټ وو). سلیمان علیه السلام آصف ته خپله گوتمه ورکړه نو هغه دا په سمندر کښې او غورزوله. دغه شان د سلیمان علیه السلام د بادشاهت خاتمه اوشوه او آصف دهغه په کرسنې باندې کیناستو. څه موده تیریدو نه پس یوې ښځې حضرت سلیمان علیه السلام له یوکب راوړو. راغله. دکب خټه او خیرلې شوه نو دهغې نه هغه گوتمه راووتله دغه شان الله تعالی سلیمان علیه السلام ته حکومت راوایس کړو. (۱)

په یوبل روایت کښې دهغه جنی شیطان نوم صرخ خودلې شوې دې. (۲) او مشهوره داده چه آصف د سلیمان علیه السلام د یو وزیر نوم وو چا سره چه د الله تعالی اسم اعظم وو. (۳) لکه چه په آیت کښې د جسد نه مراد هم دغه جنی شیطان په تخت سلیمان باندې ناست وو او هم دغه هغه از مینبت دې په کوم کښې چه سلیمان علیه السلام راگیر کړې شو. (۴) لیکن حقیقت دادې چه دا روایت د اسرائیلیات نه دې او جمهور مفسرین د دې قسم روایاتو تکذیب کړې دې. حافظ ابن کثیر علیه السلام د دې روایاتو خلاصه نقل کولو نه پس تصریح کړې ده. (هذا کلها من الإسرائيليات) (۵)

بعض مفسرینو د دې فتني یوبل تفسیر کړې دې. دې حضراتو د صحیح بخاری او صحیح مسلم یو مرفوع روایت نقل کړې دې. په دې روایت کښې دې چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی: سلیمان علیه السلام بن داؤد علیه السلام اوئیل چه نن شپه کښې به زه او یاؤ ښځو له ورځم. (یعنی هغوی سره جماع کوم) په هغوی کښې به هره یوه حامله شی او د هرې ښځې نه به شهسوار پیدا کیږي چه جهاد فی سبیل الله به کوی. په دې موقع باندې هغه سره فرېسته موجود وه هغې او وئیل چه انشاء الله او وایه. سلیمان علیه السلام په ژبه سره انشاء الله اونه وئیل او د الله تعالی د ذات نه چه د هرڅه کیدو کومه پخه عقیده وه هم په هغې باندې نی یقین او کړو. چنانچه هغه ښځو کښې د یوې نه بغیر د چا هم حمل اونه شو د یوې چه کوم حمل شوې و دهغې نه نیمگري بچی را پیدا شو د کوم چه یو طرف نه وو. بیا رسول الله ﷺ او فرمائیل چه که هغه انشاء الله وئیلی وې نو ټولو به د الله تعالی په لار کښې جهاد کولو یعنی د ټولو به حمل کیدلو صحیح سالم بچی به نی را پیدا کیدل او د الله تعالی په لار کښې به نی جهاد کولو. دا حضرات فرمائی چه د فتني نه هم دغه مراد دی چه انشاء الله نه وئیلو په نتیجه کښې نیمگري بچی را پیدا شو او هم د دې باره کښې په آیت کښې فرمائیلی شوی دی چه مونږ دهغه په کرسنې باندې یو بدن اچولو. علامه بیضاوی علیه السلام او علامه آلوسی علیه السلام هم په خپل تفسیر کښې دا رانې راجح گرځولي ده. (۶)

(۱) جامع البیان للطبری: ۱۵۷/۲۳ وفتح الباری: ۵۶۸/۸ وعمدة القاری: ۱۶/۲۰-۱۹.

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) المصدر السابق.

(۵) تفسیر ابن کثیر، سورة هن، رقم الآية: ۳۴-۴۰، ۹۲/۱۲ مؤسسه قرطبة.

(۶) تفسیر بیضاوی: ۲۹/۵ دار احیاء التراث العربی، روح المعانی: ۲۳/۲۶۰.

لیکن حقیقت داده چې دا تفسیر هم محل نظر دی ځکه چه د حدیث په کومو کتابونو کېږي د احادیث نقل دی د هغې په یو طریق کېږي هم داسې صراحت یا اشاره نشته دی چه رسول اکرم ﷺ یا بیا د حدیث راوی حضرت ابو هریره دا واقعه د آیت مبارک تفسیر فرمائیلې وی بلکه د احادیث د حضرت سلیمان علیه السلام په واقعات کېږي د یوې مستقل واقعې داسې ذکر کوی لکه څنگه چه امام بخاری رحمه الله په دې باب کېږي بعض نور واقعات بیان کړي دي

رسول اکرم ﷺ په حقیقت کېږي د دې واقعې خود لوسره خپل امت ته داسې ورکول غوښتل چه که خپل کار په عزم سره کول غواړنی او په هغې کېږي خیر او برکت غواړنی نو تاسو له انشاء الله ضرور ونیل پکار دی دا روایت د عبرت او موعظت په سلسله کېږي په مستقل حیثیت سره بیان شوي دي او د حضرت سلیمان علیه السلام از میمنت او القاء جسد مجملات نه حل کوی. د انصاف لاز هم دغه ده چه کوم واقعات الله تعالی مجتبه ساتلی او احادیثو کېږي هم د دغه ابهام تفصیل نه دي خود لې نو د هغې د راکستلو ضرورت نشته دي دا ابهام هم دغه شان پرېږدنی د مقصد خبره په آیت کېږي دا خود لې شوي ده چه سلیمان علیه السلام الله تعالی په یواز میمنت کېږي راغیر کړي وو بیا هغه د الله تعالی طرف ته رجوع شو د کوم په نتیجه کېږي چه هغه ته د اول نه هم زیات انعامات ورکړي شو. والله اعلم بالصواب (۱)

[۳۲۴۱]- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ عَفْرِيَّتًا مِنَ الْحِمَى تَقَلَّتْ الْبَارِحَةَ لِيَقْطَعَنَّ عَلَيَّ صَلَاتِي، فَأَمَكْتَنِي اللَّهُ مِنْهُ فَأَخَذَتْهُ، فَأَرَدَتْ أَنْ أُرِيظَهُ عَلَيَّ سَارِيَةً مِنْ سَوَارِي السَّجْدِ حَتَّى تَنْظُرَ إِلَيْهِ كَلِّكُمْ، فَذَكَرْتُ دَعْوَةَ أَخِي سُلَيْمَانَ رَبِّ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي فَرَدَّ اللَّهُ حَاسِمًا» {عَفْرِيَّتٌ} [النمل: ۳۹] مَمْرُودٌ مِنْ [أَنْسِ أَوْجَابَ، مِثْلَ زَيْنَبَةَ جَمَاعَتَهَا الزَّيْنَابِيَّةَ] [ص ۵۶۳] [ر: ۴۴۹] (۲)

ترجمه: د حضرت ابو هریره رضی الله عنه نه روایت دی چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی چه یو سرکش جن د شپې ناخاپی زما مخې ته راغلو او زما په مورخ کېږي نی خلل اچولو کوشش او کړو. الله تعالی ماته په هغه باندي قدرت را کړو او ما هغه اونیولو.

تراجم رجال

محمد بن بشار: دا محمد بن بشار بن عثمان عبدي بصری رحمه الله دی. د دوی تذکره (کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یخولهم بالموعظة) لاندې تیره شوي ده (۱)

محمد بن جعفر: دا ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي رحمه الله دی. غندر د دوی لقب دی. د دوی تذکره (کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوي ده (۲)

شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رحمه الله دی. د دوی تذکره (کتاب الإیمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویدوه) لاندې تیره شوي ده (۳)

(۱) قصص القرآن: ۴۷۵/۲ - ۴۷۴.

(۲) مرتزبه فی کتاب الصلاة باب الأسیر أو الغریم یربط فی المسجد: ۴۶۱.

(۳) کشف الباری: ۲۲۱/۳.

(۴) کشف الباری: ۲۵۰/۲.

(۵) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

محمد بن زیاد. محمد بن زیاد التوشی الجمعی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب الوضوء باب غسل الأعقاب) لاندی تیرہ شری دہ

قوله: تفلت. فلت یفلت نہ ددی معنی دہ دقبضی نہ وتل، خلاصیدل. کہ چری دا لفظ ذ من صلہ سرہ استعمال وی نرددی معنی بہ وی خلاصیدل او کہ چری دی نہ پس علی صلہ کنبی راشی لکہ تفلت علیہ نو ددی معنی بہ شی بہ چاباندی قبضہ کول، حملہ کول. (۱) دلته بہ روایت کنبی ہم پہ دی معنی باندی استعمال شوئی دی.

قوله: البأرحة. برح بآرحاء و برحاء، المكان ومنه معنی دہ جدا کیدل، اخرا کیدل. (۲) او البأرحة تیری شوئی شپی تہ وانی ددی اطلاق پس ذ زوال نہ واخلہ تر د آخری ورخی پوری وی (۳)

قوله: فأردت أن أربطه على سارية من سواري المسجد..... ما غوبنتل چہ دی ذ جمات ذ ستنو نہ یوستن پوری اوترم دی دپارہ چہ تاسو تول دی پہ ورخ کنبی اووینشی

قوله: فذكرت دعوة أخی سليمان..... الخ. مگر ماتہ دغہ وخت ذ خپل رور سلیمان دعا یادہ شوہ چہ ہغہ ذ اللہ تعالیٰ نہ دعا کری وہ چہ ماتہ داسی سلطنت راکرہ چہ زما نہ پس ذ بل چاد پارہ مناسب نہ وی. نو ددی دعا پہ یاد راتلوسرہ ما ہغہ ذلیل کرو پری می خودو. مطلب دادی چہ پہ جنات باندی قابو پیدا کولو خصوصیت چونکہ ذ سلیمان رضی اللہ عنہ خواہش وو چہ دہغہ نہ علاوہ دی بل چاتہ حاصل نہ وی پہ دی وجہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ذ عفريت محبوس کولو قدرت پیدا کولو باوجود ہغہ پری خودو. (۴)

ایا جنات دہغوی پہ اصل شکل کنبی لیدل ممکن دی؟ علامہ ابن بطال رضی اللہ عنہ فرمائی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ علاوہ ہیخوک ہم جن دہغہ پہ اصل صورت کنبی نہ شی لیدل. ہغوی ذ قرآن ددی آیت نہ استدلال کری دی: (إِنَّ بَرِيكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ) (الأعراف: ۲۷) یعنی بیشک ہغہ (شیطان) او دہغہ قوم تاسو پہ داسی توگہ باندی وینی چہ تاسو ہغہ نہ شی لیدل. خو کہ جن چرتہ پہ بل خہ شکل صورت کنبی متشکل شی نو بیا ہغہ ہر خوک کتلی شی. لکہ چہ جن ذ بار پہ صورت کنبی متشکل شوئی وو نو بیا انصاری صحابی پہ ہغہ باندی پہ تورد باندی وار او کرو ددی پہ نتیجہ کنبی ذ دغہ انصاری مرگ واقع شوئی وو. (۵) ذ سورۃ اعراف ہم ددی آیت نہ استدلال کولو سرہ امام شافعی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ کہ چری خوک دا دعویٰ او کری چہ ہغہ جن دہغہ پہ اصل شکل کنبی لیدل دی نومونر بہ دہغہ دا دعویٰ رد کوو. (۶)

خو بعض حضرات وانی چہ پہ صورت اعراف کنبی جنات کتلو مطلق نفی نہ دہ کری شوئی بلکہ ذ ظاہر آیت نہ معلومیری چہ جنات کتل دعامو انسانانو دپارہ ہم ممکن دی خکہ چہ پہ آیت کنبی وارد شوئی ذ جن ذ کتلو نفی ہغہ صورت سرہ مقید دہ کله چہ جن انسانانوتہ گوری ددی نہ ثابتہ شوہ چہ پہ عام حالاتو کنبی جنات دہغوی پہ اصل شکل کنبی لیدل ممکن دی. واللہ اعلم. (۷)

(۱) تاج العروس: ۳۱/۵ مادہ: قَلَتَ، دارالهدایة، التراث العربی.

(۲) تاج العروس: ۳۱/۵ مادہ: قَلَتَ، دارالهدایة، التراث العربی، المعجم الوسیط، ص: ۴۸ مکتبۃ الشروق الدولیة، لسان العرب: ۲/۴۵۵ مادہ: برح.

(۳) تاج العروس: ۳۰۶/۶ مادہ: برح، دارالهدایة، التراث العربی.

(۴) شرح ابن بطال کتاب الصلاة باب الأسیر والغریم یربط بالمسجد: ۲/۱۴۰ دارالکتب العلمیة بیروت.

(۵) شرح ابن بطال: ۱۴۰/۲.

(۶) فتح الباری: ۵۶۸/۸.

(۷) فتح الباری: ۵۶۸/۸.

د حدیث باب نه مستنبط فائده: علامه خطابی رحمته اللہ علیہ د حدیث باب نه استدلال کولو سره فریعتی چه اصحاب سلیمان علیہم السلام جنات په نگ راتگ د هغوی په اصل صورت او شکل کښې کتل والله اعلم (۱)

قوله: عفريت متمرده من انس اوجان: مطلب دا چه کوم انسان زیات سرکش او باغی وی او دغه شان په جنات کښې چه کوم زیات سرکش وی هغه ته عفريت وئیلی شی. عفريت اصل کښې سرکش جن ته وئیلی شی البته متمرده انسان باندې د دې اطلاق علی سبیل الاستعاره کولی شی

قوله: مثل زینة جماعته زبانية: مثل زینة نه دامام بخاری رحمته اللہ علیہ مقصد دادې چه دبعض حضراتو په نیز آیت کښې عفريت ته عفوة وئیل هم صحیح دی. او دا زینة په وزن باندې دې د کوم جمع چه زبانية راخی. زبانية پولیس او سپاهی ته وائی دا زین نه مشتق دې دکوم معنی چه دفع کول شړل دی. (۲) د دې اطلاق د دوزخ په فریستو باندې هم کړې شوې دې چه کافرانو له به په دوزخ کښې دیکې ورکوی (۳)

زبانية په مفرد کښې مختلف اقوال دی یوقول دادې چه د دې مفرد زنی دې دویم قول دادې چه د دې مفرد زامن دې دریم قول دادې چه زبانی د دې مفرد دې د یو جماعت رانی داده چه لفظاً د دې واحد نه راخی. پنخم او آخری قول دادې چه د دې مفرد (عفريت په وزن باندې) زنیب دې (۴)

د جنات اقسام او مراتب: حافظ ابن عبدالبر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د جنات مختلف مراتب دی ① د جنات د قبیلې عام افراد ته جنی وئیلی شی. ② بیا د جنات نه چه خوک د انسانانو سره اختلاط ساتی هغه ته عامروئیلی شی ③ کوم جن چه ماشومانو له ورخی او هغوی تنگوی هغه ته روح وئیلی شی. ④ کوم جن چه خبائث کښې زیات شی هغه ته شیطان وئیلی شی ⑤ چه کوم خبائث او شرارت کښې د شیطان نه زیات شی هغه ته مارد وئیلی شی ⑥ او کوم چه د مارد نه هم وړاندې شی هغه ته عفريت وائی. امام راغب اصفهانی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه کم خبائث کښې عفريت نه وړاندې شی هغه ته عفريت نفريت وئیلی شی (۵)

ترجمة الباب سره د حدیث باب مناسبت: حدیث باب کښې دی (فذكرت دعوة اخی سليمان...) ترجمه الباب سره د دې مناسبت ظاهر دې (۶)

[۳۲۳۲]- حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ، حَدَّثَنَا مَغِيرَةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: قَالَ: سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ لَا طَوْقَ لِلْبَيْلَةِ عَلَى سَبْعِينَ امْرَأَةً، تَحْمِلُ كُلُّ امْرَأَةٍ فَارِسًا يَهْدِي فِي سَبِيلِ اللَّهِ، فَقَالَ لَهُ صَاحِبُهُ: إِنْ شَاءَ اللَّهُ، فَلَمْ يَقُلْ، وَلَمْ تَحْمِلْ شَيْئًا إِلَّا وَاحِدًا، سَاقِطًا أَحَدُ شَقِيهِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۶۹/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۶۹/۸.

(۴) اوگورنی: فتح الباری: ۵۶۹/۸-۵۶۸ وارشاد الساری: ۳۷۵/۷.

(۵) د تفصیل د پاره اوگورنی فتح الباری: ۵۶۹/۸ عمدة القاری: ۱۵/۱۶.

(۶) عمدة القاری: ۲۱/۱۶.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَوْ قَالَهَا لَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ" قَالَ شُعَيْبُ وَابْنُ أَبِي الزِّنَادِ: تَسَعِينَ وَهُوَ أَصْحَابُ

ص [۵۶۸] [۴۹۴۲، ۶۲۶۳، ۶۳۲۱، ۷۰۳۱ وانظر ۱۲۶۴۴] (۱)

ترجمه: دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ روایت دی چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی کہ اگر کوئی کہے کہ لو کہیں لو، تو اللہ تعالیٰ بہ لڑکبھی بہ جہاد کوی دھغوی یومصاحب اوونیل: انشاء اللہ اووایہ. دا مصاحب خوک وو؟ بہ دی کبھی مختلف اقوال دی. راجح دادی چه دی نہ یوہ فرشته مراد ده. (۱) د حدیث د الفاظونہ ہم دغہ ظاہری لیکن سلیمان علیہ السلام بہ ژبہ سرہ انشاء اللہ اونہ ونیل چنانچه یوہ بنخہ ہم بچی رانورو سواد یوہ نہ او ہغہ ہم داسی چه یو طرف نی نہ وو. رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائی: کہ چری ہغہ انشاء اللہ ونیلی و ی نو تولو بہ د اللہ تعالیٰ بہ لڑکبھی جہاد کولو. مطلب دادی چه انشاء اللہ ونیلو سرہ بہ د تولو بنخو حمل کیدو او دھغوی بچی بہ لویندو سرہ شہسوار جوریدل او د اللہ تعالیٰ بہ لڑکبھی بہ نی جہاد کولو.

تراجم رجال

خالد بن مخلد: دا ابو الہیثم خالد بن مخلد القطرانی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب طرح الامام المسئلة علی اصحابہ لیفتبر ما عندہم من العلم» لاتدی تیرہ شوہ ده. (۲)

مغیرہ بن عبدالرحمن: دا مغیرہ بن عبدالرحمن بن عبد اللہ بن خالد بن حزام اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات «کتاب ابواب الاستقاء باب دعاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم اجعلہا سنین» لاتدی تیر شوہ دی. ابو الزناد: دا عبد اللہ بن ذکوان مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی. (۳)

اعرج: دا ابوداؤد عبدالرحمن بن ہرمز مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب حب الرسول من ایمان» لاتدی تیرہ شوہ ده. (۴)

سلیمان علیہ السلام بہ ژبہ سرہ انشاء اللہ ولی اونہ ونیل؟ حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی چه د روایت باب الفاظ «فلم یقل» مطلب دانہ دی چه ہغہ خپلہ معاملہ اللہ تعالیٰ تہ حوالہ کولونہ العیاذ باللہ انکار کری وو بیکہ امر واقع دادی چه دھغہ عقیدہ کامل و د چه اللہ تعالیٰ بہ دغہ امید پورہ کوی. بہ دغہ کلکہ عقیدہ بانندی اکتفاء کولو سرہ ہغہ بہ خپلہ ژبہ بانندی انشاء اللہ ونیل ہیر کرہ. (۵) روایت باب کبھی د سفیان تصریح نشته دی البتہ بہ نور طرق کبھی ددی صراحت راغلی دی. چنانچه د سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ بہ طریق کبھی «فلنسی» (۶) او دمعر رضی اللہ عنہ بہ روایت کبھی «فلم یقل ولسی» الفاظ راغلی دی. (۷)

(۱) والحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی ایمان باب الاستثناء: ۶۷۲۰ باب کیف كانت یمین النبی صلی اللہ علیہ وسلم؟ ۶۶۳۹: والمسلم فی ایمان باب الاستثناء فی الیمین وغیرہا: ۱۶۵۴.

(۲) شرح مسلم للنووی: ۴۹/۲ کتاب ایمان باب الاستثناء فی الیمین وغیرہا، قدینی.

(۳) کشف الباری: ۱۱۵/۳.

(۴) کشف الباری: ۲/۱۰.

(۵) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۶) فتح الباری: ۵۷۰/۸.

(۷) انظر صحیح البخاری: ۹۹۴/۲ کتاب کفارات ایمان باب الاستثناء فی ایمان: ۶۷۲۰.

(۸) انظر کتاب النکاح باب قول الرجل: لأطوفن اللیلة علی نسانی: ۵۲۴۲.

قال شعيب وابن ابي الزناد: تسعين. وهو اصح: د شعيب نه شعيب بن ابي حمزه الحمصي رضي الله عنه مراد دي او ابو الزناد نه عبد الله بن ذكوان رضي الله عنه مراد دي. د دواړو حضراتو ترجمه وړاندې تيره شوې ده. (۱)
امام بخاري رضي الله عنه دا خودل غواړي چه دي دواړو حضراتو په خپلو روايتونو كښې «تسعين» د لس كم سلو بيان كړي دي او هم دغه اصح دي. د شعيب بن ابي حمزه رضي الله عنه تعليق امام بخاري رضي الله عنه «كتاب الايمان والنذور» كښې موصولا روايت كړې دي. (۲) او د عبد الله بن ذكوان رضي الله عنه تعليق امام نسائي رضي الله عنه سنن كبري كښې «كتاب النذور باب اذا حلف رجل فقال له رجل: ان شاء الله، هل له استثناء» لاندې موصولا نقل كړې دي. (۳)

دهديت نه مستنبط فوائد: شرح حديث د روايت باب نه مختلف فوائد او آداب مستنبط كړي دي: ① روايت باب كښې دي چه سليمان عليه السلام او فرمائيل: «لا طوفان الليلة على سبعين امرأة»، دا جمله قسميه ده. يعنى په الله باندې قسم! نن به زه او ياؤ بنخوسره جماع كوم. «لا طوفان» كښې لام جواب قسم په توگه واقع دي او قسم محذوف دي «والله» نو تقديري عبارت به داسې شي: «والله لا طوفان» د سليمان عليه السلام د دي قسم نه پس د فرينتي د خبرو اترو ذكر دي چه هغې سليمان عليه السلام ته د انشاء الله ونيلو تلقين او كړو او دي نه پس رسول اكرم صلى الله عليه وسلم فرماني چه كه سليمان عليه السلام انشاء الله ونيلي وي نو دهغه اميد به پوره شوې وي.

شرح حديث د دي نه استدلال كولو سره ونيلى دي چه كه چري د يمين او استثناء په مينخ كښې د فرينتي د كلام په اندازه خه مختصر جمله راشي نو استثناء به منعقد شي. (۴) ليكن علامه قرطبي رحمته الله عليه فرماني ممكن ده چه د فرينتي مذكوره كلام د سليمان عليه السلام سره په خبرو اترو كښې شوې وي. (۵) مطلب دادې چه فرينتي كومه خبره كړې په دغه وخت كښې هم د سليمان عليه السلام خبره شروع وه او د دغه خبرو اترو سلسله هډو بنده شوې نه وي. حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني د دي واقعي نه دا استدلال كړې شوې وو چه د يمين او استثناء په مينخ كښې مختصر كلام سره استثناء منعقد كيري ليكن علامه قرطبي رحمته الله عليه چه كومه توجه د احتمال په درجه كښې وړاندې كړې ده د دي د منلو په صورت كښې به دا استدلال باطل شي. (۶)

② د روايت باب نه دويمه فائده دا ثابتيري چه استثناء يعنى انشاء الله الفاظ په ژبه سره ادا كول ضروري دي، صرف نيت كول كافى نه دي په دي باندې د ائمه اتفاق دي. (۷) خود بعض مالكيه په نيز په زړه سره نيت كول هم كافى دي. (۸)

③ سليمان عليه السلام په يوه شپه لس كم سل بنخوسره جماع او كړه. د دي نه ثابتيري چه انبياء كرام په اشتغال بالعلوم والعبادات سره په رجولت او مردانگنې كښې هم كامل وي. د رسول اكرم صلى الله عليه وسلم د معجزاتونه دا هم وو چه حضور ياك هدايت تعليم خلق او كشرت عبادت غوندي بي پناه مصروفيات سره د خوراك خنك په معمولي مقدار باندې كفايت كولو په كوم سره چه د بدن مردانه قوت كمزوري او مضمحل كيږي. مگر حضور ياك به په يو

① د شعيب بن ابي حمزه د حالاتود پاره اوگورنى كشف الباري: ۱/۸۰ او د عبدالرحمن بن ذكوان د تذكره د پاره اوگورنى كشف الباري: ۱۰/۲.

② صحيح البخاري كتاب الايمان والنذور باب كيف كانت يمينا النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ۶۶۳۹.

③ سنن النسائي الكبرى: ۱/۱۴۱ رقم الحديث ۷۷۲ اداره تاليفات اشرفيه.

④ فتح الباري: ۸/۵۷۱.

⑤ فتح الباري: ۸/۵۷۱.

⑥ فتح الباري: ۸/۵۷۱.

⑦ المصدر السابق.

⑧ المصدر السابق.

غسل سره ټولو ازواج مطهرات سره کوروالې کولو د کومو شمیرچه یولس وو. شراح دلته دا فرمائیلی دی چه د متقی او پر هیزگار سړی مردانه طاقت د نورو په مقابله کښې ډیر زیات وی. ځکه چه د کوم سړی په زړه کښې چه ویره نه وی هغه په نظر او نورو ناجائز لارو سره خپلو جذباتو له تسکین ورکوی. په دې وجه دهغه رجولت په خپل فطری حالت باندې باقی نه پاتې کیږی. (۱) الله تعالی دې مونږ ټولو ته د تعفف او پاکدامنی توفیق راکړی. آمین.

⑤ د ظن غالب په وجه باندې د مستقبل د یوې واقعي پیشنگونی کول جائز دی. ځکه چه سلیمان علیه السلام کومه پیشنگونی کړې وه په هغې باندې هغوی د جزم اظهار کړې وو حالانکه هغه پیشنگونی د وحی الهی نه مستفاد نه وه او که چرې وه نو دهغه خواهش به پوره کیدلو. (۲)

⑥ د انبیاء کرامو هیږه شوې خبره وریادول جائز دی. په دې سره دهغوی د نبوت په منصب باندې هیڅ نقصان نه راځی. (۳)

[۳۲۴۳] - حَدَّثَنِي عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ التَّمِيمِيُّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي ذَرِّزِيِّ اللَّهِ عَنْهُ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ مَسْجِدٍ وَضِعَ أَوْلَى؟ قَالَ: «الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ». قُلْتُ: لِمَ أَيُّ؟ قَالَ: «لِمَا أَدْرَكْتُكَ الصَّلَاةُ فَصَلِّ، وَالْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ» [ص ۵۷۲]. [۳۱۸۶] (۴)

ترجمه: حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہو ما عرض اوکړو یا رسول الله کوم یو جومات د ټولو نه اول جوړ شوي؟ حضور پاک جواب اوکړو مسجد حرام. ما عرض اوکړو بیا کوم یو؟ حضور پاک او فرمائیل مسجد اقصی. ما عرض اوکړو د دې دواړو په مینځ کښې خومره فاصله وه؟ حضور پاک او فرمائیل «أربعون» یعنی څلورینست کاله. د حدیث د دې جزء سره متعلق تفصیلی بحث اول تیر شوي دي.

تراجم رجال

عمر بن حفص: دا مهشور محدث عمر بن حفص بن غیاث نخعی الکوفی رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکره «کتاب الغسل باب البهيمية والاستنقاء في الجنابة» لاندې تیره شوي ده. (۵)

حدثنابي: دا د عمر بن حفص پلار حفص بن غیاث بن طلق رضی اللہ عنہ دی. د دوی تذکره هم «کتاب الغسل باب البهيمية والاستنقاء في الجنابة» لاندې تیره شوي ده. (۶)

الاعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدي کوفی رضی اللہ عنہ دی. اعمش په لقب سره مشهور دی. د دوی تذکره «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاندې تیره شوي ده. (۷)

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۷۲/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۷۲/۸.

(۴) تقدم تخريجه في كتاب نفس الكتاب تحت باب بلا ترجمه بعد باب قوله تعالى يرفون الخ رقم الحديث: ۳۳۶۶.

(۵) كشف الباری: كتاب الغسل ص: ۴۶۴.

(۶) كشف الباری: كتاب الغسل ص: ۴۶۷.

(۷) كشف الباری: ۲۵۱/۲.

ابراهیم التیمی: دا ابراهیم بن یزید بن شریک تیمی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب خوف المؤمن من ان یحبط عمله وهولایته» لاندی تیرہ شوی دہ. (۱)

یزید بن شریک: دا مشهور صحابی حضرت یزید بن شریک التیمی الکوفی الخضرمی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب فضائل المدینة، باب حرم المدینة» لاندی تیرہ شوی دہ.

عن ابی ذر: د ابوذر غفاری رضی اللہ عنہ تذکرہ «کتاب ایمان باب الذین یس» لاندی تیرہ شوی دہ. (۲)

ثم قال: هیثمنا ادرکتک الصلاة فصل، والارض لک مسجد: بیا حضور پاک او فرمائیل چه ته کوم خانی د مونخ (وخت) او مومی هم هلته مونخ کوه او توله زمکه ستاد پاره جمات دی.

مطلب دا چه د الله تعالی په مخکنی سر په سجده کیدو د پاره د زمکې یوه حصه مخصوص نه ده چرته چه غواړې مونخ کولې شی. د عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده په طریق سره یو مرفوع روایت کنی دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی: «أینما ادرکتک الصلاة تمسحت وصلیت وکان من قبلی یُعظّمون ذلك، إنما یصلون فی کناکهم» یعنی ما باندی کوم خانی کنی هم چه د مونخ وخت شو نو مسح کولو سره به مونخ او کریم. زما د بعثت نه وړاندی خلقویه داسې کول گناه گنله هغه خلقوبه په خپلو کنیساؤ کنی مونخونه کول.

د حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کنی «ثم المسجد الأقصى» او ترجمه الباب سره ددی مناسبت بیکاره دی. خکه چه هم حضرت سلیمان علیه السلام د مسجد اقصی جوړونکې وو. (۳)

د حدیث باب نه مستنبط فوائد: ① روایت کنی دی «جیما ادرکتک الصلاة فصل» په دې کنی دا اشاره ده چه مونخ په اول وخت کنی ادا کول پکار دی.

② شرح حدیث ددی جملې نه دا فائده مستنبط کړې ده چه د مونخ وختونه پیژندل مستحب دی.

③ که چرې د مونخ د پاره غوره خانی ملاؤ نه شی نو دا په عام خانی کنی ادا کول پکار دی. حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ چه کوم سوال کړې وو چه د تولو نه اول د کوم جمات بنیاد کیخو دې شوی وو؟ نو حضور پاک د ابوذر رضی اللہ عنہ په خبره باندې پوهه شوې وو چه هغه د مونخ د ادا کولو د پاره دغه مقام خاص کول غواړی. په دې وجه حضور پاک هغه ته تنبیه او کړه چه د مونخ ادا کول په افضل مقام باندې موقوف نه دی بلکه دا په خپل وخت باندې چرته هم ادا کول ضروری دی.

④ شرح وائی چه ددی روایت نه د امت محمدیه فضیلت هم ثابتیږی. پخوانی امتونو به د مخصوص مقام نه علاوه چرته بل خانی کنی عبادت نه شو کولې. دې امت ته د افضیلت حاصل دې چه ددوی د پاره پوره زمکه مسجد او مصلی جوړه کړې شوې ده.

⑤ سائل چه کوم سوال پیش کړی هم د هغه سوال په جواب کولو باندې اکتفاء نه دی کول پکار بلکه د داسې خبرې اضافه کول مستحب دی په کوم کنی چه هغه ته فائده وی. (۴)

[۲۲۶۲] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزَّكَاةِ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَهُ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "مَقَلِي وَمَقَلِ النَّاسِ،

(۱) کشف الباری: ۵۴۴/۲.

(۲) کشف الباری: ۲۳۸/۲.

(۳) عمدة القاری: ۲۳/۷.

(۴) مذکوره فوائد د پاره او گورنی فتح الباری: ۵۷۲/۸.

کَمَثَلِ رَجُلٍ اسْتَوْقَدَ نَارًا، فَجَعَلَ الْفَرَّاشُ وَهَذِهِ الدَّوَابُّ تَقْعُرُ فِي النَّارِ، ص [۵۷۵] [۶۱۱۸]، [۶۳۸۷] (۱)

تراجم رجال

ابوالیمان: دا ابوالیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رضی اللہ عنہ دی. (۲)
 شعیب: دا ابویشر شعیب بن مولیٰ حمزہ قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «بدء الوحن» لاتدی تیرہ شوہی دہ. (۳)
 ابوالزناد: دا عبداللہ بن ذکوان مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب الإیمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الإیمان» لاتدی تیرہ شوہی دہ. (۴)
 عبدالرحمن: دا مشہور محدث عبدالرحمن بن هرمز الاعرج رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب الإیمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الإیمان» لاتدی تیرہ شوہی دہ. (۵)

مثلی ومثل الناس کمثل رجل استوقد ناراً.... الخ: دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ روایت دی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی زما اود خلقو مثال د یوداسی سری دی چاچہ اور لگولہی وی. د کتاب الرقاق پہ روایت کنبی دا اضافہ ہم دہ «فلما أضاءت ماحولہ» کله چہ اور خلور وارہ طرفونہ رویشانہ کرہی. نوپتنگان او چینجی وغیرہ پہ دغہ اور بانڈی راپریوخی. د کتاب الرقاق پہ روایت کنبی دی: «فجعل الرجل يزعمون ويغلبته فيقعن فيها، فأنا أخذ بحجزكم عن النار، وأنتم تقحبون فيها» یعنی چینجی وغیرہ پہ اور بانڈی راپریوخی نو اور لگونکی سری ہغہ ددی اور نہ د راویستو کوشش کوی لیکن چینجی پہ دہ بانڈی غالب راخی او ہم پہ اور کنبی پریوخی. دغہ شان زہ ستاسو ملاگانی رانیسم اود اور نہ تاسو راؤکاریم اوتاسوینی چہ ہم پہ دی کنبی پریوخی. (۶)
 د حدیث ترجمۃ الباب سہوہ مناسبت: ترجمۃ الباب سرہ ددی حدیث ہیخ مناسبت نشتہ بلکہ وراہندی روایت ترجمۃ الباب سرہ مطابقت لری او پہ اصل کنبی امام بخاری رضی اللہ عنہ ہم دغہ حدیث بیانول غواہی. علامہ عینی رضی اللہ عنہ فرمائیلی چہ د اول حدیث ترجمۃ الباب سرہ تعلق صرف پہ دی بنیاد بانڈی دی چہ راوی حدیث خنکہ حدیث اوریدلہی وو ہم ہغہ شان نی بیان کرو. او چونکہ ہغہ دواہ احادیث پہ یو خانی اوریدلی نو ہم دغہ شان نی مخکنبی ہم روایت کرل. (۷)

قوله: وقال: کانت: پہ دی روایت کنبی داتصریح نشتہ چہ دا موقف دی کہ مرفوع. ددی بارہ کنبی علامہ قسطلانی رضی اللہ عنہ او فرمائیل چہ کہ د قال قائل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وی نودا حدیث بہ مرفوع وی او کہ قائل ابوہریرہ رضی اللہ عنہ

(۱) أخرجه البخاری أيضاً: ۹۵۹/۲ فی کتاب الرقاق، باب الانتهاء عن المعاصی رقم: ۶۴۷۲ وأخرجه مسلم: ۲۳۸/۲ فی کتاب الفضائل باب شفقتہ - صلی اللہ علیہ وسلم - علی آمنه ومبالغتہ فی تحذیرہم مما یضرہم، رقم: ۲۲۸۳.

(۲) کشف الباری: ۴۸۹/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۴) کشف الباری: ۱۰/۲.

(۵) کشف الباری: ۱۱/۲.

(۶) کتاب الرقاق باب الانتهاء عن المعاصی رقم الحدیث: ۶۴۸۳.

(۷) عمدة القاری: ۱۷/۱۶ إدارة الطباعة المنيرية.

وی نویسابه دا موقوف وی. (۱) البته پخپله امام بخاری رحمته الله علیه کتاب الفرائض کښې دا روایت د ابو هریره رضی الله عنه نه مرفوعاً روایت کړې دې. (۲)

طبرانی رحمته الله علیه دا د ابو هریره رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې دې. (۳) او سنن نسائی کښې هم «عن علی بن عماس عن شعيب عن ابن الزناد عن عبد الرحمن الأعرج عن أبي هريرة» په طریق سره مرفوعاً نقل دې. (۴)

قوله: كانت امرأتان معهما ابناهما، جاء الذئب فذهب بأحدهما: دوه ښځې وې دواړو سره خپل خپل خونې وو. شرمخ راغلو دیوې بچې اوچت کړو یوې رو. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چې ددې روایت په یو طریق کښې هم ماته د دغه دوو ښځو نوم معلوم نه شو. (۵)

قوله: فقالت صاحبها انما ذهب بأبنك، وقالت أخرى انما ذهبت بأبنك: کله چې شرمخ ماشوم یوړو نوهغې سره چې کومه ښځه وه هغې او ونیل شرمخ ستا بچې اوړلې دې او کوم ماشوم چې بیچ شوی دې هغه زما دې. دویمې ونیل ستا بچې نی اوړې دې دغه شان دواړه په خپل مینځ کښې په جگړه وې او «فتحا کما اسی داؤد» خپله فیصله نی داؤد رضی الله عنه ته یوړه. دکشمیهنی په روایت کښې «فتحا کما» الفاظ او د شعيب په نسخه کښې «فاختعما» الفاظ نقل دی. (۶)

قوله: فقصي به للکبری، فخرجتا علی سلمان بن داؤد فأخبرتا: داؤد رضی الله عنه د بچې فیصله د مشرې په حق کښې او کړه. ځکه چې بچې هم دهغې په لاس کښې وو او دویمې سره څه ثبوت نه وو. (۷) بیا دواړه سلیمان بن داؤد رضی الله عنه له لارې دواړو هغوی ته واقعه بیان کړه.

قوله: فقال: أنتونی بالسکین، أشقّه بینکما: سلیمان رضی الله عنه او فرمائیل چاره راوړنې زه دا بچې کتب کولو سره (دوه تکرې کوم) اوستاسو دواړو په مینځ کښې تقسیم کوم.

قوله: فقالت الصغری: لا تفعل، یرحمک الله، هو ابنا فقضي به للصغری: کشرې و ونیل داسې مه کوه الله تعالی دې په تاسو باندې رحم او کړې دغه بچې هم ددې (مشرې) دې. حضرت سلیمان رضی الله عنه د هغه ماشوم فیصله د دغه کشرې په حق کښې او کړه.

یواشکال او د هغې جواب: دلته دا اشکال پیدا کیږي چې کله حضرت داؤد رضی الله عنه د مشرې په حق کښې فیصله کړې وه نو آیا د سلیمان رضی الله عنه دپاره ددغه فیصلې ماتول جائز وو؟

① ددې اشکال یو جواب دا ورکړې شوی دې چې داؤد رضی الله عنه فتوی ورکړې وه حکم نی نه کړې. (۸) لیکن علامه قرطبي رحمته الله علیه دا جواب دې وینا کولو سره رد کړې دې چې د نبی فتوی او حکم د تنفیذ په لحاظ سره هم یو حیثیت لری. (۹)

(۱) إرشاد الساری: ۳۷۸/۷.

(۲) انظر صحیح البخاری: کتاب الفرائض باب إذا ادعت المرأه ابنا، رقم الحدیث: ۶۷۶۹.

(۳) المعجم الأوسط: ۱۵۵/۳ رقم الحدیث: ۲۷۷۱.

(۴) سنن النسائی کتاب آداب القضاء، باب نقض الحاكم ما یحکم به غیره معن هو مثله أو أجل منه، رقم الحدیث: ۵۴۰۶.

(۵) فتح الباری: ۵۷۴/۸.

(۶) عمده القاری: ۲۴/۱۶ وفتح الباری: ۵۷۴/۸ إرشاد الساری: ۳۷۸/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۳۷۸/۷.

(۸) عمده القاری: ۲۴/۱۶ وفتح الباری: ۵۷۴/۸.

① علامه داؤدی رحمۃ اللہ علیہ او واقدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ دو وارو حضرتو فیصلہ علی سبیل المشورہ وه. د سلیمان علیہ السلام پہ خیال کنبی داؤد علیہ السلام ته صحت بنکاره شو نو هغه هم دده رانی نافذه کره. (۱)
 علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ د علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ دا خبره صحیح او گر خولی شی چه دتنفیذ په باب کنبی د نبی په حکم او فتوی کنبی خه فرق نه وی نو بیا به اشکال وارد کیری ایا د سلیمان علیہ السلام دپاره دغه حکم ماتول جائز وو؟ نو علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دا جواب ورکړو چه که دو وارو حضرتانو د وحی په رنرا کنبی فیصله کړې وه نو بیا د سلیمان علیہ السلام حکم به د داؤد علیہ السلام د حکم دپاره ناسخ وی او که د هغه فیصله د اجتهاد په بنیاد باندي وه او د ابن جوزی رحمۃ اللہ علیہ رانی هم دغه ده نو بیا د سلیمان علیہ السلام اجتهاد اقوی وو خکه چه هغوی په ډیره مزیداره حیله سره حقیقت حال معلوم کړو. کله چه هغوی او فرمائیل چه ماشوم دوه تکړې کولو سره یوه تکړه مشرې ته او بله کشرې ته ورکړې شی نو مشرې چپ وه او د کشرې په زړه کنبی د شفقت جذبی جوش وهلو او چغې صوری کولې چه دامه دوه تکړې کوه. زه د مشرې په حق کنبی د خپلې دعوی نه لاس اخلم د مور دا مینه کتلوسره سلیمان علیہ السلام د هغه وړې یعنی کشرې په حق کنبی فیصله او کړه. (۲)

لا تفعل، یرحمک: اولنی روایت ورقاء عن ابی الزناد په طریق سره مسلم او اسماعیلی هم نقل کړې دي. ددی الفاظ دي: «(ایرحمک الله)» (۳) علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل چه په دې کنبی لفظ «لا» نه پس خه وقف کول ضروری دی دې دپاره چه اوریدونکی ته احساس وی چه ددی نه پس والاجمله، جمله مستانغه ده گنی وړاندي جمله به دې سره ملاؤ لوستلو په صورت کنبی سامع ته دا وهم کیدی شی چه دا سلیمان علیہ السلام ته بددعا ورکړې شوه. (۴)
 قال أبوهريرة: واللّه ان سمعتُ بالسکین الا یومئذ، وما کنا نقول الا المديّة: دا تعلیق نه دي بلکه سند سابق سره موصول دي. حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وائی چه په کومه ورځ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دا حدیث بیان کړو په خدانی مونږ د سکین لفظ هم په دغه ورځ واؤریدو مونږ خو به دغه (چارې ته) هم مديه ونیل. چارې ته په عربی کنبی سکین خکه وائی چه دا د خناور حرکت او اضطراب په سکون کنبی بدلوی. او مديه ورته خکه وائی چه دا مدي الحماة یعنی د ژوند موده ختمه وی. (۵) اودا لفظ مذکر او مؤنث دواړه شان استعمالیږی. (۶)

۴۲- باب: قول الله تعالى: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ﴾

إلى قوله: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾ / لقمان: ۱۲-۱۸

دترجمة الباب مقصد: ددی باب لاتدي امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت لقمان حکیم رضی اللہ عنہ تذکره کول غواړی. (۷)

① المصدر السابق.

② فتح الباری: ۵۷۴/۸ وعده القاری: ۲۴/۱۶.

③ عده القاری: ۲۴/۱۶.

④ عده القاری: ۱۷/۱۶-۱۶ داره المنبریه، صحیح الإمام مسلم کتاب الأفضیه باب اختلاف المجتهدین. رقم الحدیث:

۴۴۹۵.

⑤ عده القاری: ۵/۱۶ وفتح الباری: ۵۷۵/۸.

⑥ فتح الباری: ۵۷۶/۸ ولسان العرب: ۳۱۲/۶ و: ۵۷/۱۳.

⑦ لسان العرب: ۳۱۱/۶.

⑧ عده القاری: ۱۸/۱۶ إداة الطباعة المنبریه.

حضرت لقمان رضی اللہ عنہ د قرآن کریم د نازلیدونه مخکښې د عربو په تاریخ کښې یو ممتاز دانشور او دانا سړی په حیثیت سره مشهور وو. د هغوی بعض حکیمانہ اقوال نن هم په هره ژبه باندي عام دي. د جاهلیت د دور عربو شاعرانو د حضرت لقمان رضی اللہ عنہ تذکره په کثرت سره کړې ده. د علامه سهیلی رحمۃ اللہ علیہ او ابن جریر طبری رحمۃ اللہ علیہ غوندي مؤرخینو رانې داده چه لقمان حکیم رضی اللہ عنہ حبشی غلام وو. د سودان نوی قبیلې سره د هغوی تعلق وو. تور رنگ، تپتې قد او پیرې شونډو والاوو. (۱) او نسب نامه نې داسې ده: لقمان بن عنقاء بن سندون یا بیا لقمان بن ثار بن سندون. (۲) بعض حضرات وانی چه لقمان حکیم د حضرت ابراهیم علیہ السلام وراره وو او د هغه نسب نامه داده: لقمان بن باغور بن ناخرین آزر. (۳) وهب بن منبه رحمۃ اللہ علیہ وانی چه هغه د حضرت ایوب علیہ السلام خورنی وو. (۴) یو قول دادې چه د هغه د ترور خوئی وو. (۵)

د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما او حضرت سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ نه هم دغه قول نقل دي. حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما وانی «کان لقمان عبدا حبشيا نجارا». (۶) یعنی حضرت لقمان حبشی غلام وو او ترکان وو. سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ وانی «کان لقمان من سودان مصر ذومشاق». (۷) یعنی حضرت لقمان مصری سودانی وو او د پيرو شونډو والاوو. مستدرک حاکم کښې په صحیح سند سره د حضرت انس رضی اللہ عنہ دا قول نقل کړې دي: «کان لقمان عند داؤد، وهو بر الدرع، فجعل لقمان يتعجب ويريد أن يسأله عن فائدته، فتمنعه حكيمته أن يسأل». (۸)

مطلب دادې چه لقمان حضرت داؤد علیہ السلام سره وو. داؤد علیہ السلام به د زغرو کړنی جوړولې نو لقمان به په دې حیرانیدو زړه کښې به ئې غوښتل چه د داؤد علیہ السلام ته تپوس او کړې چه د دې عمل فائده معلومه کړې لیکن د هغه حکمت او داناینی به هغه د سوال کولو نه منع کولو. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د حضرت انس رضی اللہ عنہ دا روایت په دې باره کښې صریح دي چه لقمان د حضرت داؤد علیہ السلام د زمانې سړی وو. (۹) د علامه واقدی رحمۃ اللہ علیہ رانې ده چه لقمان رضی اللہ عنہ د حضرت عیسی علیہ السلام او رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په مینځمی دور کښې تیر شوې دي. لیکن حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا قول په سختنی سره رد کړې دي. (۱۰)

دمولانا سلیمان ندوی رحمۃ اللہ علیہ او مولانا حفص الرحمن سیوهاروی رحمۃ اللہ علیہ رانې: په پخوانی تاریخ کښې د لقمان په نوم باندي د یو داسې شخصیت تذکره هم ملاویری چه عادثانیه یعنی د هود علیہ السلام د قوم نه وو او نیک نفس بادشاه وو. د وهب بن منبه رحمۃ اللہ علیہ قول دي: «فلما مات شداد بن عاد صار الملك إلى أخيه لقمان من عاد، وكان أعطى الله لقمان ما لم يعط غيره من الناس في زمانه، أعطاه حاسة ما لا رجل، وكان طويلا لبقا به أهل زمانه». (۱۱) یعنی چه کله شداد بن عاد مړ شونډ د حکومت واگې د هغه د ورور لقمان بن عاد په لاس کښې راغلې. الله تعالی هغه ته هغه نعمت ورکړې وو چه د هغه

(۱) جامع البيان للطبري: ۲۷/۲۱.

(۲) البداية والنهاية: ۱۳۳/۲.

(۳) فتح القدير: ۲۹۶/۴ وفتح الباري: ۵۷۶/۸.

(۴) فتح القدير: ۲۹۶/۴ وفتح الباري: ۵۷۶/۸.

(۵) فتح القدير: ۲۹۶/۴ وفتح الباري: ۵۷۶/۸.

(۶) البداية والنهاية: ۱۳۳/۲.

(۷) البداية والنهاية: ۱۳۳/۲.

(۸) المستدرک للإمام الحاکم: ۵۸/۲ رقم الحديث: ۳۵۸۲ دارالکتب العلمیة.

(۹) فتح الباري: ۵۷۷/۸-۵۷۶.

(۱۰) فتح الباري: ۵۷۷/۸-۵۷۶.

(۱۱) قصص القرآن: ۳/۳۴.

زمانې خلقو کښې چاته هم نه وو ورکړې. الله تعالی هغوی ته د سلو سرو برابر قوت حس او پوهه ورکړې وه. دومره اوږد قد والاوو چه دهغوی په زمانه کښې څوک هم د هغه د قد برابر نه وو.

دا قول نقل کولونه پس مشهور مؤرخ ابن اسحاق رضی الله عنه د دې نه استدلال کړې دي چه د لقمان حکیم تعلق قبيله عاد سره و او هغه غلام او حبشی نه بلکه عرب بادشاه وو. علامه سید سلیمان ندوی رحمته الله علیه دعوی ده چه لقمان حکیم او د قبيله عاد لقمان بادشاه هم یو شخصیت دي. او هغه ډیر لونی حکیم او هوښیار سړې وو. په عربو کښې چه د لقمان په نوم سره کومه صحیفه منسوب وه هغه هم د دغه لقمان عاد وه. د جاهلیت د زمانې شاعر سلمی بن ربیع اشعار سره دا حقیقت ډیر ښه واضح کوی:

أهلک طمأ وبعده
وأهل جاش ومارب
غذي بهم وذا جدون
وحنی لقمان والتون

یعنی حوادث زمانه قبيله طسم او دهغوی نه پس د اجدون شاه یمن او اهل جاش ومارب او قبيله د لقمان ختم کړل.

مولانا ندوی رحمته الله علیه وائی چه د دویم شعر نه د لقمان نه صرف عرب کیدل ښکاره کیږي بلکه د یوې قبیلې مالک د یمن اوسیدونکې او په عظمت او شان کښې د سبا مقابل کیدل معلومیږي اودا ټولې خبرې په لقمان عاد باندې صادق راځي. (۱)

مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رحمته الله علیه فرمائی چه حضرت لقمان رضی الله عنه ته الله تعالی یو رسدلی ذهن ورکړې وو. هغوی د مذکورې رانې په تائید کښې د سورت لقمان د آیت نه استدلال کولو سره فرمائیلي: سورة لقمان کښې لقمان خپل خوئی ته نصائح کړي دي د حکمت او دانایني خبرې ورته خودلی دي په کوم کښې چه په دې امورو باندې زور ورکړې شوې دي:

① خلقو سره په ښه اخلاقو سره پیش کیدل پکار دي. داسې نه چه په غرور کولو سره د خلقو نه مخ واړولې شی.
② او مه د الله تعالی په زمکه باندې په غرور سره گرځه، دازه ځکه وایم چه الله تعالی مغرور او تکبر والانه خوښوی.

③ همیشه په تگ کښې متواضعانه او میانه روی باندې قائم پاتې کیدل پکار دي.

④ او آواز په خبرو اترو کښې نرم ساته، ځکه چه په چغو صورو سره خبرې کول د انسانانو کار نه دي. که په تیزه او کرکړن او بې وجه او چت آواز خوښ کړې شوې څیز وي نو د خړه آواز به د تعریف قابل گنرلې شو حالاتکه دهغه آواز ډیر زیات خراب آواز شمیرلې کیږي.

لقمان حکیم که چرته غلام وي نو خپل خوئی غلام زاده ته به ئی دا نصائح نه کول ځکه چه غرور کیر، ځان خودل اوشیخی کول تریخوالې او ترسوالې داسې اوصاف دي چه بادشاهانو شهزادگانو او مالدارانو اود اقتدار خاوندانو کښې په کثرت سره لیدلې شی اودا د الله تعالی نه نه ویریدل اود دولت نشه د دغه غلو دولت مندو طریقه کیدې شی اودا هغه ټول اوصاف دي چه عموماً د متکبرینو او جابرانو دپاره مخصوص دي. د غلام او غلام زاده دپاره خونه ددې موقع وي نه فرصت، ځکه چه دهغوی وخت خود نورو خلقو په نازونو او چتولو او خدمتونو کولو سره وقف وی. (۲)

دې نه پس مولانا سیوهاروی فرمائی: دا تفصیل کوم چه د قرآن مجید نه ماخوژ دي اوس مونږ داهم وئیلې شو چه بیشکه لقمان حکیم او لقمان عاد هم یو شخصیت دي. هغه د عاد ثانيه نیک بادشاه اود حضرت هود عليه السلام

① قصص القرآن: ۳/۳۴، أرض القرآن، للشيخ سليمان الندوي: ۱/۱۶۵.

② قصص القرآن: ۳/۳۴.

مونکې وو او د حبشی نسل نه نه دې بلکه عربی الاصل وو او د صاحب سیرت محمد بن اسحاق نقل او د جاهلیت د زمانې شاعر سلمی بن ربیعہ گواهی په دې مسئله کښې صحیح او راجح دې. والله اعلم بالصواب (۱)

امام بخاری رحمته د سورت لقمان په دې آیاتونو باندې باب قائم کړې دې: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ الشُّكْرُ لِلَّهِ وَمَنْ يُشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ وَأَذَقَ لُقْمَانَ لُغْمَ لَآئِنِهِ وَهُوَ يَعْطُهُ يُبْنَى لَأَنَّ الشُّكْرَ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّكْرَ لَطَلَمٌ عَظِيمٌ وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا وَهُنَّ وَفَضْلُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ الشُّكْرَ لِلْوَالِدَيْنِ إِلَى الْمَعْرِفَةِ وَأَنْ جَاهِدَكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبَهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَآتِهِمْ سَبِيلًا مَنِ انَّبَ إِلَىٰ تَرْجُومَةٍ فَأَتَيْنَكَم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ يَبْنَئِي آتَاهَا أَنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ يَبْنَئِي أَقِيمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ وَلَا تَصْعِقْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾

او بیشکه مونږ لقمان ته دانش مندی ورکړې وه (او هغه ته مو وئیلی وو) د الله تعالی شکر ادا کوه او کوم سړې چه د الله تعالی شکر ادا کوي نو هغه هم دخپلې فاندې دپاره شکر ادا کوي او څوک چه ناشکري او کړې نو بیشکه الله تعالی یې نیاز او په خپل ذات د تعریف قابل دې او کوم وخت چه لقمان نصیحت کولو سره خپل خوڼی ته او وئیل (علامه سهیلی رحمته د خوڼی نوم باران خودلې بعض حضراتو انعم او بعض شکور، بعض بابلی او بعض اشکم نقل کړې دې، چه ای زما خوڼه الله تعالی سره شریک مه جوړه وه، بیشکه شرک لونی ظلم دې. او مونږ انسان ته دهغه د مور پلار باره کښې دا تاکید کړې دې. چه د ده مور دضعف دپاسه ضعف برداشت کولو سره هغه په خپته کښې اوساته او دهغه د پیښونه اړول په دوو کالو کښې دی (چه ته) زما شکره ادا کړې او د خپل مور پلار هم، هم زما طرف ته راوایس کیدل دی. او که چرې مور پلار په تاباندې زور واچوی چه ته ما سره څوک (زما په خدایښی کښې) شریک او گرځه وه د کوم چه تاسره څه دلیل نشته دې نو دهغوی حکم مه مننه او هغوی سره په دنیا کښې په نیک سلوک سره اوسېږه او کوم سړې چه زما طرف ته متوجه وی دهغه تابعداری کوه. بیا ستاسو ټولو زما طرف ته راگر خیدل دی. نو زه به تاسو دهغه اعمالو نه خبردار کړم چه تاسو به کول. (لقمان دا هم او وئیل) ای زما خوڼه! که چرې یو عمل د اوری د دانې برابر وی او بیا هغه په یو کانډی کښې دننه وی یا په آسمانونو کښې یا په زمکو کښې، نو بیا به هم الله تعالی هغه راښکاره کړی. بیشکه الله تعالی ډیر بارک بین، ډیر خبردار دې. خوڼه! مونږ قائم ساته او خلقو ته د نیکو تلقین کوه او د بدنې نه نی منع کوه او تاته چه کوم تکلیف راوړسی په هغې صبر کوه. بیشکه دادهمت دکارونو نه دی اوته د خلقو نه خپل مخ مه اړه وه او په زمکه باندې په کبر سره مه گرځه بیشکه په زمکه باندې په کبر سره گرځیدونکی شیخی کونکی الله تعالی نه خوښوی

د حضرت لقمان د نبوت باره کښې د جمهور ورائي: د قرآن مجید آیت: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ﴾ کښې جمهور علماو لفظ حکمة لاندې فرمائیلی دی چه دې نه عقل فهم او تفقه فی الدین مراد دې او چاهم د حکمة نه د نبوت معنی مراد نه ده اخستی په دې وجه د جمهور علماو په نیز حضرت لقمان نبی نه وو بلکه د الله تعالی یونیک صالح او هوښیار بنده وو. علامه قرطبي رحمته وائی: «أعطاه الله الحكمة ومنعه النبوة وعلى هذا جمهور أهل التأويل إنه كان ولياً ولم يكن نبياً» (۲) یعنی الله تعالی هغه ته عقل او حکمت ورکړې وو او هغه ته شی نبوت نه وو ورکړې. چنانچه د جمهور مفسرینو ورائې هم دغه ده چه هغه ولی وو مگر نبی نه وو.

(۱) المصدر السابق.

(۲) الجامع لأحكام القرآن: ۵۹/۱۴.

حافظ ابن کثیر رحمته فرمائی: «والمشهور عن الجمهور أنه كان حكماً ولها، ولم يكن نبياً، وقد ذكره الله في القرآن، فأنشئ عليه، وحكى من كلامه فيها وعظ به ولده الذي هو أحب الخلق إليه» (١) یعنی دَ جمهور علماء و مشهور قول دادی چہ لقمان رحمته دَ اللہ تعالیٰ مقرب بندہ او ہونبیار سرے وو، نبی نہ وو۔ اللہ تعالیٰ پہ قرآن کنبی دَ ہغہ ذکر کولو سرہ دَ ہغہ تعریف کرے دی او دَ ہغہ نی ہغہ کلام پیش کرے دی پہ کوم کنبی چہ ہغہ خپل خوئی تہ وعظ اونصیحت کرے دی۔ کوم چہ دَ اللہ تعالیٰ پہ مخلوق کنبی دَ ہغہ دپارہ دَ تولو نہ زیات محبوب وو۔

وراندی حافظ ابن کثیر فرمائی: «والذي رواه سعيد بن أبي عروبة عن قتادة في قوله: (وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ) يعني: الفقه والإسلام، ولم يكن نبياً، ولم يوح إليه، وهكذا نص على هذا غير واحد من السلف منهم: مجاهد وسعيد المسيب، وابن عباس، والله أعلم» (٢) یعنی سعید بن ابی عروبه رحمته دَ قتادہ رحمته قول نقل کرے دی چہ پہ آیت کنبی دَ حکمت نہ اسلام او ہونبیار توب مراد دی او دا چہ ہغہ نبی نہ وو، نہ پہ ہغہ باندی وحی نازل شوے او دَ اسلاف نہ یولوئی جماعت نہ پہ کوم کنبی چہ مجاہد، سعید المسیب او ابن عباس رحمتهما شامل دی، ہم دغہ نقل دی چہ ہغہ نبی نہ وو۔ واللہ اعلم۔ البتہ دَعکرمہ رحمته قول دی چہ حضرت لقمان نبی وو۔ دا قول ابن ابی حاتم رحمته او علامہ طبری اسرائیل عن جابر عن عكرمة به طريق سره روایت کرے دی (٣) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چہ دَدی پہ سند کنبی جابر الجعفی شمیر پہ ضعیف راویانو کنبی کیری (٤) کہ دَعکرمہ طرف تہ دَدی قول نسبت تہ صحیح ہم اوونیلے شی نوهیخ بدیت نشته دی۔ مونہ بہ وایو چہ داد عکرمہ رحمته تفرد دی۔ بعض حضراتو دَدی تفرد تصریح ہم کرے دہ۔

(وَلَا تُصَوِّرْ)

الإِعْرَاضُ بِالْوَجْهِ: آیت دی (وَلَا تُصَوِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ) امام بخاری رحمته فرمائی چہ تصعیر معنی مخ اړولو دہ۔ اهل لغت وانی چہ اصل کنبی صراوین تہ لگیدونکی یوے بیماری نوم دی (٥)

[٣٢٤٥] - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ عَلْقَمَةَ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: "لَسْنَا نَزَلْنَا {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبَسُوا إِيمَانَهُمْ يَظْلَمُ} [الأنعام: ٨٢] قَالَ أَصْحَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيْنَا لَمْ يَلْبَسْ إِيمَانَهُ يَظْلَمُ؟ فَذَلِكُمْ {لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]" [٣٢٤٦/١ ص ٥٨٧] (٦)

ترجمہ: حضرت عبد اللہ بن مسعود رحمته وانی چہ کله دا آیت نازل شو: (الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبَسُوا إِيمَانَهُمْ يَظْلَمُ) نو دَ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اصحابو دَ حضوریاک نہ تپوس او کرو چہ پہ مونہ کنبی خوک دی چا چہ ظلم نہ وی کرے؟ نو دا آیت نازل شو: (لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ) (٥)

(١) البداية والنهاية: ١٣٤/٢.

(٢) البداية والنهاية: ١٣٩/٢.

(٣) فتح الباری: ٥٧٧/٨ و عمدة القاری: ٢٦/١٦.

(٤) او گورنی فتح الباری: ٥٧٧/٨.

(٥) لسان العرب، مادة: ص، ع، ر: ٣٤٥/٧ دار إحياء التراث العربي.

(٦) مرتخریجہ فی کتاب الإیمان، باب ظلم دون ظلم، ٣٢.

تراجیم رجال

ابو الولید: دا مشهور محدث ابو الولید هشام بن عبد الملك طیب السی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب انتم من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم» لاندی تیرہ شوئی ده. ^(۱)

شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ» لاندی تیرہ شوئی ده. ^(۲)

اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رضی اللہ عنہ دی. اعمش پہ لقب سرہ مشهور دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم» لاندی تیرہ شوئی ده. ^(۳)

ابراہیم: دا ابو عمران ابراہیم بن یزید بن قیس بن الاسود نخعی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ^(۴)
علقمہ: دا علقمہ بن قیس نخعی رضی اللہ عنہ دی. ^(۵)

عبد اللہ: دا صحابی رسول حضرت عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دی. ^(۶)

د حدیث شرح: «وَلَمْ يَلْبِسُوا لِمَا نَهَوْا بِظُلْمٍ» کبھی لفظ ظلم نکرہ دی او د نفی نہ پس واقع دی چونکہ نکرہ تحت النفی د عموم فائده ورکوی پہ دی وجہ صحابہ کرام او وریندل چہ دی نہ بہ د ظلم هر یوکس مرادوی. دا خصوصیت خوصرف د انبیاء کرام دی چہ هغوی د ظلم دهر فرد نہ محفوظ وی پہ دی باندي د سورت لقمان دا آیت نازل شو: «لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» نوبیا صحابہ کرام ته تسلی اوشوه چہ د ظلم نہ ددی فرد اعظم شرک باللہ مراد دی

[۲۲۴۶] - حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ، أَخْبَرَنَا عَيْسَى بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا} [الأنعام: ۸۳] لِمَا نَهَوْا بِظُلْمٍ شَقَّ ذَلِكَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَا لَا يَظْلِمُ نَفْسَهُ؟ قَالَ: «لَيْسَ ذَلِكَ إِلَّا مَا هُوَ الشِّرْكَ أَلَمْ تَسْمَعُوا مَا قَالَ لُقْمَانَ لِابْنِهِ وَهُوَ يُعْطُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» ص [۵۸۸] [ر: ۳۲] ^(۷)

تراجیم رجال

اسحاق: دا اسحاق بن راهويه رضی اللہ عنہ دی. ^(۸)

عیسی بن یونس: ددوی تذکرہ ماقبل کبھی تیرہ شوئی ده. ددوی تذکرہ «ابواب الأذان باب من صلی بالناس فذکر حاجه الغر» لاندی اوگورنی. باقی رواة تیرشوی حدیث لاندی تیر شوئی دی.

^(۱) کشف الباری: ۳۸/۳، ۱۵۹/۴.

^(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

^(۳) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

^(۴) کشف الباری: ۲۵۳/۲.

^(۵) کشف الباری: ۲۵۶/۲.

^(۶) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

^(۷) مرتخریجه فی کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم: ۳۲.

^(۸) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

دهدیت شرح: دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دباب اولنی حدیث پہ دویم طریق سره ذکر کړې دې. په دې کښې دی چه کله آیت: **(الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ)** نازل شو، نودا خبره په صحابه باندې ډیره سخته تیره شوه. چنانچه هغوی د رسول الله نه تپوس او کړو: آخر په مونږ کښې څوک دی چه د گناه کولوسره، په خپل خان باندې ظلم نه وی کړې؟ رسول اکو صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: دې نه شرک مراد دې. ولې تاسو د لقمان هغه نصیحت نه دې اوریدلې کوم چه هغه خپل خونې نه کړې وو چه: خوږه! الله تعالی سره هیڅوک شریک مه جوړه وه ځکه چه شرک لونی ظلم دې. احادیث باب سره متعلق تفصیلی بحثونه («کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم») لاندې تیر شوی دی. (۱)

داحادیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: دباب په اولنی روایت کښې دی: **(لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ)** دادحضرت لقمان د هغه نصائح نه دې کوم چه قرآن دهغوی نه په توگه د حکایت نقل کړې دې. ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دې. دویم حدیث مناسبت هم ښکاره دې. (۲)

۳۳- باب: **(وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ) الآية/یس: ۱۳**.

دترجمه الباب مقصد: په سورت یس کښې د دوو مبلغینو دتوحید ذکر راغلی دې. ددې باب لاندې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم دهغوی تذکره کول غواړی. آیت دې: **(وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ)** یس: ۱۳. په دې کښې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته خطاب دې چه ته دهغوی په مخکښې د یو کلی والو مثال بیان کړه کوم وخت چه هغوی له رسول راغلي وو. علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ وائی چه د ټولو مفسرینو په نیزد قریه نه شهر انطاکیه مراد دې. (۳)

اهل انطاکیه ته د هدایت ورکونکو دوو کسانو بیان: د اهل انطاکیه د هدایت دپاره الله تعالی دوه نیکان خلق لیگلي وو. په روایاتو کښې دهغوی مختلف نومونه نقل کړې شوی دی په دې وجه تعیین مشکل دې. په دې کښې هم د مفسرینو اختلاف دې چه هغه دواړه نیغ په نیغه د الله تعالی رسولان وو یا بیا د هغه زمانې د یو رسول نمائنده گان وو. دحضرت قتاده رحمۃ اللہ علیہ رائي داده چه هغه دواړه دحضرت عیسی صلی اللہ علیہ وسلم نمائنده وو اود اکثر مفسرینو خیال هم دې طرف ته دې. (۴) لیکن حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وائی چه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د صنیع نه معلومیږی چه دواړه دحضرت عیسی صلی اللہ علیہ وسلم نه مخکښې تیر شوی دی. (۵) علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: په یقیني توگه باندې نه شی وئیلی کیدې چه دا بلا واسطه د الله تعالی رالیگلي شوي پیغمبران وو یا د یو پیغمبر په واسطه ورته حکم شوي وو چه د هغه نائب جوړیدو سره فلانکی کلی طرف ته لارښنی دواړه احتمال دې. متبادر هم دغه دی چه پیغمبران وی. کیدې شی د حضرت مسیح صلی اللہ علیہ وسلم نه اول مبعوث شوي وی. (۶)

قرآن مجید چه ددې حضراتو کومه قصه بیان کړې ده دهغې خلاصه داده چه هغوی الله تعالی د یو کلی اوسیدونکو ته د توحید پیغام ورکولو دپاره لیگلي وو. دکوم نوم چه مفسرینو انطاکیه بیان کړې دې. اهل انطاکیه دهغوی تکذیب او کړو نو الله تعالی دهغوی دتائید او تقویت دپاره دریم سرې اولیگلو. دریواړه یوخانی شو اوبیانی هم هغه پیغام ورکړو. چه مونږ دالله تعالی رسولان یو تاسو ایمان راوړنی اود الله تعالی په وحدانیت

(۱) کشف الباری: ۲/۲۶۸، ۲۳۸.

(۲) عمده القاری: ۱۶/۵۱۸؛ اداره الطباعة المنيرية.

(۳) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۵/۴۱ وفتح القدير: ۴/۴۵۴.

(۴) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۵/۴۱ وفتح القدير: ۴/۴۵۴.

(۵) فتح الباری: ۸/۵۷۸.

(۶) تفسیر عثمانی: ۳/۲۰۹ دارالاشاعت.

باندی یقین او کرنی. هغوی بیا ددوی تکذیب کولو سره او و نیل چه تاسو خو هم زمونږ په شان انسانان یسی. په تاسو کښې کومه یوه داسې امتیازی خبره ده چه ستاسو د نبوت شان رابنکاره کوی. تاسو د خپل طرف نه د دروغو دعوی کوئی چه مونږ د الله تعالی رسولان یو. دې دربارو او و نیل چه زمونږ رب ته معلومه ده چه مونږ ستاسو طرف ته رالیکلې شوې یو. که تاسو مننی او که نه مننی زمونږ ذمه واری صرف هم دومره وه چه په بنکاره سره او ښه شان سره بیان او کرو. بیا کلی والو او و نیل: **(إِنَّا نَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَلْتَهُوا لَنَنزِلَنَّ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً صَالِحًا فَذَلِكُمُ الَّذِي كَفَرْتُمْ بِمَا عَدَّابُوا أَلَيْسَ ۗ)** یعنی ستاسو د وجې نه مونږ په نحوست کښې راگیر شو. خو ک ستاسو موافق او خو ک ستاسو مخالف دی په دې وجه مونږ د تفرق او انتشار بنکار شو. که تاسو ددې تبلیغ نه منع کیږئ نه نو مونږ به تاسو په کاترو باندې ویشو سره هلاک کرو. دې دربارو او و نیل: **(ظَايِرُكُمْ مَعَكُمْ ۗ)** ستاسو نحوست پخپله تاسو پورې لگیدلې دې. دا هم ستاسو د عملونو نتیجه ده چه تاسو د حد نه وړاندې کیدونکی خلق یسی.

دې نه پس قرآن مجید د یو څلورم سړی ذکر کړې دې چه کله هغه ته معلومه شوه چه د دغه کلی والو د الله تعالی پیغمبران دروغ گنری نو دې پخپله د کلی چرته په لرې گوت کښې وو دهغه خانی نه په منډه د هغوی د امداد دپاره راوړسیدو او ونی و نیل چه دا خلق واقعی رښتونی خلق دی د الله تعالی رسولان دی. تاسو خلق ولې د داسې سړی دعوت نه قبلوئی چه تاسو نه دمزدورنی یاخه مالی فاندې مطالبه نه کوی اودا ددوی د بې غرض او مخلص کیدو واضح دلیل دې. بیا دا چه دا خلق پخپله هدایت قبلونکی دی ددوی په قول او عمل کښې هیڅ تضاد نشته دې. آخر تاسو ددوی تابعداری ولې نه کوئی. په آخره کښې دغه سړی د خپل ایمان ښه په بنکاره باندې اعلان کولو سره او و نیل: **(إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ ۗ)** یعنی بیشکه ما ستاسو په رب باندې ایمان راوړلې دې تاسو زما خبره واوړنی. دې تقریر کولو سره کلی والو په هغه باندې حمله او کړه او هغه نی قتل کړو. عبد الله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی هغه نی په خپو باندې دومره چغری کړو چه دهغه کولمې بهر راووتلې. دغه سړی ته د شهادت دا صله ملاؤ شوه چه د مرگ نه وړاندې هغه ته د جنت زیرې ورکړې شو. آیت دې: **(قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ ۗ)** هغه ته او و نیلې شو چه په جنت کښې داخل شه.

کلی والو چه د الله تعالی په دعوت کونکی باندې چه کوم ظلم او کړو هغوی د دغه ظلم د رد عمل نه بیچ نه شو. آیت دې: **(وَمَا آتَيْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بُعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ ۗ) إِن كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خُمُودٌ ۗ)** یعنی دهغه سړی نه پس مونږ په هغه قوم باندې د آسمان نه څه لښکر راونه لیرلو او نه مونږ ته د راکوزولو ضرورت وو. مطلب دا چه د ظلم او نافرمانی د سزا ورکولو دپاره د فرستو څه لښکر د آسمان نه د راکوزولو ضرورت نه وو بلکه هغه خوبس یوه چغه وه، یوې فرښتې صرف په زوره آواز او ویستلو په کوم چه په یو دم هغه ټول مړه شو. د آواز په سختی او خطرناک کیدو سره دهغوی کلیجې یعنی اینې اوشلیدې.

دې دربارو حضراتو سره څه اوشو؟ قرآن پاک ددې نه سکوت اختیار کړې. د قرآن نه هم دغه معلومیږی چه قوم هغوی هم قتل کړې وو. بنکاره خبره ده چه کله دهغوی تانید کونکی د خپل قوم یوکس هغوی اونه بخښلو نود بهر نه راتلونکی کسان به هغوی ولې ژوندی پریخودل. والله اعلم بالصواب.

(فَعَزَّزْنَا) / یس: ۱۲ / قَالَ مُجَاهِدٌ: شَدَّ ذَلَا. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ (ظَايِرُكُمْ) / یس: ۱۹ / مَصَابِيحُكُمْ.

آیت دې: **(فَعَزَّزْنَا بِبَالِيٍّ)** مجاهد رضی الله عنه وانی «عززنا» معنی ده «شددنا». مونږ د یو دریم سړی په ذریعه هغوی ته تقویت ورکړو. د مجاهد رضی الله عنه دا قول فریابی رضی الله عنه ابن ابی نجیح رضی الله عنه په طریق سره موصول نقل کړې دې. (۱)

وقال ابن عباس: (طائركم): مصالبکم: د طائر معنی ده هغه مرغی د کوم نه چه نیک او بد فال راخستی شی، د خیر او شر حصه دلته په آیت کښې د نحوست په معنی کښې استعمال شوی دی. حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما وائی چه دی نه مصائب مراد دی. اهل انطاکیه او نیل: (إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ) یعنی مونږ ستاسو د وجې نه د نحوست ښکار شو او په مصیبت کښې راگیر شو. نوهغوی جواب ورکړو (طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ) ستاسو نحوست خو پخپله تاسو پورې لگیدلی دی. یعنی خلق چه کومو مصیبتونو او آفتونو کښې راگیر شوی دی دهغې وجه مونږ نه بلکه ستاسو خپل اعمال دهغې سبب دی. د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دا اثر ابن ابی حاتم رضی اللہ عنہ د ابی طلحه رضی اللہ عنہ په طریق سره موصولاً روایت کړې دی. (۱)

۴۴- باب: قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا

قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾ إِلَى قَوْلِهِ: ﴿لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: مِثْلًا، يُقَالُ: رَضِيًا مَرْضِيًّا. (عِيًّا) عَيْبًا، عَتَا يَعْتُو. (قَالَ رَبِّ إِنِّي بَكُونٌ لِي غَلْمٌ وَكَانَتْ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا) - إِلَى قَوْلِهِ - تِلْكَ لَيَالٍ سَوَاهٍ) وَيُقَالُ: صَعِيًّا. (فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْغُرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُرُكَةَ وَعَيْبَاءَ) فَأَوْحَى: (يَهْمُ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ) - إِلَى قَوْلِهِ - وَيَوْمَ نَبِّئُكَ حَيًّا) / مريم: ۲- ۱۵. / (خَفِيًّا) / مريم: ۴۷. / لَطِيْفًا. (عَاقِرًا) الذَّكَرُ وَالْأُنْثَى سَوَاءً

د ترجمه الباب مقصد: د دې باب لاندې امام بخاری رضی اللہ عنہ د حضرت زکریا رضی اللہ عنہ او دهغه د خوښی یحیی رضی اللہ عنہ تذکره کړې ده. د خپل عادت مطابق امام بخاری رضی اللہ عنہ د قرآني آیاتونو حواله ورکړې ده. د باب لاندې ئی یو مرفوع حدیث نقل کړې دی.

د حضرت زکریا رضی اللہ عنہ د پلار په نوم کښې اختلاف دی. یو قول دادې چه دهغوی د پلار نوم "حفا" وو. دویم دا چه دهغه د پلار نوم "دان" وو او یو قول داهم دی چه د حضرت زکریا رضی اللہ عنہ د پلار نوم "ادن" وو. په وثوق سره د یو نوم تعیین نه شی کیدی. البته په دې باندې اتفاق دی چه هغه د حضرت سلیمان رضی اللہ عنہ بن داؤد رضی اللہ عنہ د اولاد نه دی. (۱) لفظ زکریا کښې څلور لغات دی: ① الف معدوده سره زکریاء لوستلې کیږی. ② الف معدوده نه بغير زکریا اولوستلې شی. ③ الف حذف کولوسره او یاء مشدد کولوسره زکری اولوستلې شی. ④ الف حذف کولوسره او یاء مخفف کولوسره زکری اولوستلې شی.

علامه جوهری رحمته اللہ علیہ فرمائی چه په اولنو دوو صورتونو کښې لفظ زکریا غیر منصرف لوستلې کیږی. (۲) قرآن مجید چه د حضرت زکریا رضی اللہ عنہ باره کښې کوم تفصیلات خودلی دی دهغې نه زیات حالات د یو مستند ماخذ نه ثابت نه دی. البته دهغوی د پیشې متعلق د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ یو روایت صحیح مسلم او سنن ابن ماجه کښې نقل دی: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: كَانَ زَكَرِيَّا نَجَارًا» (۳) رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی چه زکریا نجار

(۱) المصدر السابق.

(۲) اوگورثی البداية والنهاية: ۳۹۵/۲۵-۳۹۴ دارهجر. تاريخ دمشق ابن عساکر: ۴۸/۱۹ ذکر من اسمه زکریا. رقم الترجمة: ۲۲۶۱ دارالفکر. عمده القاری: ۲۰/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۵۷۸/۸ دارالکتب العلمیة. عمده القاری: ۲۰/۱۶ إدارة الطباعة المنیریة، البداية والنهاية: ۳۹۵/۲ دارهجر. معجم الصحاح للجوهري: ۴۵۴ دارالفکر.

(۴) تاريخ دمشق: ۴۹/۱۹ دارالفکر. سنن ابن ماجه، ابواب التجارات، باب الصاعات، رقم الحديث: ۲۱۵، مسند الإمام احمد: ۳۲۹/۱۳ رقم: ۷۹۴۷، مؤسسة الرسالة.

یعنی ترکان وو. د حضرت زکریا علیه السلام بی بی ایشاع او د حضرت مریم علیها السلام مور خنه دواړه حقیقی خونیندې وې.

امام بخاری رحمته په دې آیاتونو باندې ترجمه قائم کړې ده: ﴿ذُكِرَ رَحْمَةً رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرْبُّنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ ۖ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ۗ يُزَكِّرُنَا إِنَّا لِلَّهِ أَشْكِرُ بِغَلِيمِ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾ (مریم: ۲ - ۱۷) یعنی دا استاد رب د رحمت ذکر دې چه هغه په خپل بنده زکریا باندې او کړو کوم وخت چه هغه خپل رب ته پت شان آواز او کړو عرض نی او کړو ای زما ربه ا زما هډوکی کمزورې شو او زما په سر کبې د بودا والی د وجې نه سپینوالې خور شو او زه تانه په دعا غوښتو کبې کله ناکام شوي نه يم او بیشکه ماته د خپل خان پس زما د رسته دارانونه انديښنه ده اوزما ښخه شنده ده، نو ته ماله د خپل طرف نه يو ولی راکړه چه زما وارث وی او د يعقوب د الاود هم، او ای ربه ا ته هغه خپل خوښ کړې جوړ کړه. ای زکریا بیشکه موږ تاته د يو هلك زيرې درکوو دهغه نوم يحيى دې او موږ دهغه نه مخکبې دهغه په نوم باندې بل څوک نه دې جوړ کړې.

لفظ ذکر د مبتداء محذوف «هذا المثلوه» خبر واقع کيدود وجې مرفوع دې او تقدیر دې: «هذا المثلوه ذکر رحمة ربك.....» او «عبدته» د لفظ رحمت مفعول دې او لفظ «زکریا» د «عبدته» نه بدل دې یا عطف بیان دې. (۱)

د زکریا علیه السلام بی بی شنده وه او پخپله نی داحال وو چه د بودا والی نه اوج شوي وو. ښکاره خبره ده چه په داسې حالات کبې د اولاد څه امید باقی نه پاتې کیري. د حضرت مریم علیها السلام د کفالت دوران کبې هغه مشاهده کړې وه چه مریم علیها السلام ته د الله تعالی د طرف نه بی موسم میوې ملاویدلې. دې مشاهده د هغه په زړه کبې د امید شمع روښانه کړه چه کوم ذات پې موسم میوې ورکولو باندې قادر دې هغه یقینا د عمر په دې مرحله کبې هم اولاد ورکولو باندې قادر دې. (۲)

نداء خفياً: علامه زمخشری رحمته د دې آیت د تفسیر په ذیل کبې فرمائی چه مناجات کبې د الله تعالی په نیز جهر او اخفا دواړه برابر دی. لیکن په اخفا کبې چونکه ریا نه وی په دې وجه د جهر په مقابله کبې اولی ده. (۳) بعض خضراتو د اخفا وجه دا خودلې ده چه هغه وخت حضرت زکریا علیه السلام بودا شوي وو او په دې عمر کبې د الله تعالی نه د خوښی درخواست کولو باندې د خلقو د طرف نه د ملامتیا ویره وه. یو قول دادې چه ضعف او کمزورې د هغه آواز تپت کړې وو او قوی مضمحل کمزورې کړې وو. (۴)

قال ابن عباس: مثلاً: آیت دې ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما «سمیاء» تفسیر مثلاً سره کړې دې آیت کبې حضرت زکریا علیه السلام ته خطاب دې چه آیا ته د بجی څه اهم نوم پیرزنی؟ حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چه د ابن عباس رضی الله عنهما دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمته علی بن ابی طلحه عن ابن عباس رضی الله عنهما په طریق سره آیت مبارک ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾ په تفسیر کبې بیان کړې دې چه ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل (ای هل تعلم له سمیاء او سمیاء). دا تعلیق «سماک بن حرب عن عكرمة عن ابن عباس» په طریق سره هم د آیت مبارک ﴿لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾ تفسیر سره متعلق نقل کړې دې. (۵)

(۱) عمدة القاری: ۲۰/۱۶.

(۲) البداية والنهاية: ۳۹۷/۲-۳۹۶ قصة زکریا ويحيى عليهما السلام، دار هجر.

(۳) الكشاف للزمخشري: ۵/۴ مكتبة العبيكان.

(۴) إرشاد الساري: ۳۸۱/۷.

(۵) فتح الباری: ۵۷۸، ۵۷۹/۸.

داد دویم طریق والاروایت امام حاکم رحمته مستدرک کنبی نقل کری دی په دی کنبی ابن عباس رضی الله عنهما «لَمْ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا» (۱) لاندی فرمائی «لما سمعته قبله غيره» یعنی الله تعالی د یحیی رضی الله عنه نه مخکنی هیخوک دهغه په نوم باندی نه وو پیدا کری (۱)

علامه قسطلانی رحمته او فرمائیل چه داد یحیی رضی الله عنه فضیلت دی چه دهغه د نوم کیخودو معامله الله تعالی ته حواله نه کړه بلکه د حضرت یحیی رضی الله عنه د نوم ذمه پخپله الله تعالی واخسته (۲)

قوله: يقال: راضياً: مرضياً: آیت دی: (وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا) امام بخاری رحمته په صیغه د تعریض سره قول نقل کولو سره «راضياً» تفسر کری دی. امام طبری رحمته دا قول نقل کولو سره او فرمائیل «مرضياً: ترضى أنت وعبادك» (۳) یعنی زکریا رضی الله عنه دعا او کړه چه کوم خوئی زما پیدا کړی چه دهغه نه ته اوستا بند یگان هم راضی وی (۴)

قوله: عتياً عصياً، عتاً يعتو: آیت دی: (وَقَدْ بَلَغْتَ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا) امام بخاری رحمته دلته د «عتياً» تفسیر «عصياً» سره کری دی. د صحیح بخاری نسخو کنبی «عصياً» صاد سره ضبط شوی دی. شارحین بخاری فرمائی صحیح په سین سره دی یعنی په اصل کنبی عصياً دی. چنانچه طبری رحمته د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما یو مرفوع روایت نقل کری دی: «أدري كيف كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ هذا الحرف: وقد بلغت من الكبر عتياً أو عصياً» (۵) یعنی ماته معلومه ده چه رسول الله به عتياً لوستلو یا به نی عتياً لوستلو.

«عتاً يعتو أو عتياً» معنی ده د حد نه بهر کیدل، کبر کول. په آیت کنبی آخری حد ته رسیدل مراد دی. چنانچه علامه آلوسی رحمته په خپل تفسیر کنبی او فرمائیل چه په جورونو او هلو وکوکونبی خشکی پیدا کیدو ته عتياً و نیلی شی (۶) علامه راغب اصفهانی رحمته فرمائی چه دی نه ضعف او بودا کیدلو هغه حالت مراد دی چه کله د اصلاح ټول کوششونه بې کاره شی (۷) او «عسى يعسوا أو عسياً» معنی هم دی ته نیزدی نیزدی ده. یعنی د وینو او چیدل، د ضعف او عمر زیاتیدو د وجې نه د هلو او چیدل (۸)

قوله: قال رب أنى يكون غلامى قوله ثلاث ليال سوياً: کله چه حضرت زکریا رضی الله عنه ته د خوئی د پیدا کیدو زیرې ورکړې شو نو هغه حیران شو چه بی بی شنده ده او پخپله هغه د بودا والی استهلاء ته رسیدلی دی په داسې حالت کنبی د خوئی پیدا کیدل څنگه کیدی شی. امام بخاری رحمته وړاندې آیت نقل کولو سره د واقعیه هم دغه حصد بیان کری ده. د سورت مریم آیات دی: (قَالَ رَبِّ اَلَيْسَ لِي عُلْمٌ وَكَانَتْ اَمْرًا اِيَّيَّ عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتَ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا) قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلٰى هٰٓؤُلَاءِ وَقَدْ خَلَقْتِكُمْ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِيْ اٰيَةً قَالَ اِنَّكَ اِلَّا تَكْتُمُ النَّاسَ لَمَّا لَيْلًا سَوِيًّا) (۹) یعنی حضرت زکریا رضی الله عنه عرض او کړو چه زما به خوئی څنگه پیدا کړی او حال دادی چه زما بی

(۱) المستدرک للإمام الحاكم: ۲/۴۰۳ رقم الحديث: ۴۰۷ دار لكتب العلمية.

(۲) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷.

(۳) يقول: واجعل يارب الولي الذي تهبه لي مرضيا ترضاه أنت ويرضاه عبادك ديناً، وخلقاً، وخلقاً. تفسیر الطبری، سوره مریم: ۶/۱۵/۴۶ دار هجر.

(۴) فتح الباری: ۸/۵۷۹ إرشاد الساری: ۷/۳۸۲ عمدة القاری: ۱۶/۲۰.

(۵) تفسیر الطبری: ۱۵/۴۶۵ دار هجر.

(۶) روح المعانی: ۱۶/۶۶ إحياء التراث العربی.

(۷) روح المعانی: ۱۶/۶۶ المفردات فی غریب القرآن: ۲/۱۸ العین وما يتصل بها، مكتبة نزار مصطفى الباز.

(۸) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷.

بی شنده ده او پخپله زه د بړه اوالی انتها ته رسیدلې يم الله تعالی او فرمائیل چه او هم دغه شان به کیږي. ستا د رب فرمان دي چه دا خو زما دپاره معمولی خبره ده او ما ته دده نه اول پیدا کړي حالانکه ته هیڅ هم نه وي. زکریا علیه السلام عرض او کړو اي زما ربه! زما دپاره څه نشانی مقرر کړه په کوم سره چه پته اولگی چه حمل په ځانی شوې دي وئی فرمائیل ستا نښه به دا وی چه ته به خلقو سره درې شپې خبرې نه شي کولې.

قوله: ويقال صحیحاً: دلته امام بخاری علیه السلام د سربا معنی صحیحاً خردلې ده او دا د عبدالرحمن بن زید بن اسلم علیه السلام قول دي (۱) یعنی ته به صحیح او روغ جوړ کیدو سره هم درې شپې خلقو سره خبرې نه شي کولې. جمهور مفسرینو دي معنی ته ترجیح ورکړې ده (۲) د زید بن اسلم علیه السلام په روایت کښې دي: «لحمس لسانه لکان لا یستطیع ان یتکلم وهو یقرأ التوراة و یسبح ولا یستطیع ان یتکلم الناس» (۳) یعنی دهغه ژبه بنده کړې شوې وه داسې چه هغه خلقو سره په خبرو کولو باندي قادر نه وو. حالانکه د تورات تلاوت به ئی کولو او تسبیح به ئی هم کولې. حضرات مفسرین سوېد متابعا په معنی کښې اخستې دي. لیکن د جمهورو په نیز د دي مطلب دادې چه ته به د گونگاتوب د بیمارنی نه محفوظ پاتې کیدو سره د خبرو کولو د طاقت باوجود خلقو سره درې ورځې خبرې اترې نه شي کولې.

قوله: فخرج علی قومہ من المحراب فأوحی الیهم ان سبحوا بكرة وعشیا. یعنی زکریا علیه السلام د عبادت د ځانی نه وتو سره خپل قوم له راغلو او هغوی ته ئی په اشاره سره هدایت ورکړو چه تاسو سحر ما بنام د الله تعالی تسبیح کوئی.

فأوحی: فأشار: امام بخاری علیه السلام د ایحا معنی په اشاره سره کړې ده. یعنی زکریا علیه السلام مذکوره هدایت په ژبه سره ورکولو په ځانی اشارتاً ورکړې وو. زکریا علیه السلام په ژبه سره په خبرو اترو قادر نه وو. ښکاره خبره چه په خپله خبره باندي بل یوه کولو دپاره هغه په سترگو ورپځو او لاسونو سره مخصوص اشارات به کړې وی (۴) بعضی مفسرین فرمائیلی دي چه زکریا علیه السلام دا هدایت په زمکه باندي لیکلې وو (۵). حضرت زکریا علیه السلام ته د ورکړې شوی بشارت مطابق یحیی علیه السلام پیدا شو او لونی شو نو هغه ته د نبوت د فرائضو حکم ورکړې شو. مخکښې امام بخاری علیه السلام د سورت مریم د کومو آیاتونو طرف ته اشاره کړې ده په هغې کښې هم دغه مضمون وارد دي.

قوله: یا یحیی خذ الکتب بقوة الی قوله و یومر یبعث حیاً: د سورت مریم آیاتونه دي: (یا یحیی خذ الکتب بقوة^۱ و آتیناه الحکم صبیا^۲ و ځنا تأمین لدا و زکوة^۳ و کان نقیماً^۴ و برّ ابوالدیه و لم ینکن جبّاراً عصیاً^۵ و سلم علیه یوم و لید و یومر تموت^۶ و یومر یبعث حیاً^۷) یعنی چه کله یحیی علیه السلام لونی شو نو الله تعالی هغه ته حکم ورکړو چه ای یحیی! کتاب (تورات) په مضبوطیا سره اونیسسه په دي باندي پخپله عمل کولو سره نورو ته هم په دي باندي د عمل کولو دعوت ورکړه او مونږ هغه ته په وړو کوالی کښې هوښیار توب ورکړې وو او خاص د خپل طرف نه د زړه نرمی او پاکوالی ورکړې وو او هغه ډیر پرهیز گاره وو او د خپل مورپلار خدمت کونکې وو سخت گیر او نافرمان نه وو. او په هغه باندي د الله

(۱) فتح الباری: ۵۷۹/۸.

(۲) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷.

(۳) فتح الباری: ۵۷۹/۸.

(۴) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷.

(۵) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷ و البداية و النهاية: ۴۳۲/۲ دار المعرفه. روح المعانی: ۷۱/۱۶ إحياء التراث العربی.

تعالی د طرف نه، سلام دې په هغه ورځ هم په کومه ورځ چه پیدا شو او په هغه ورځ هم په کومه چه په هغه باندي مرگ راځی او په هغه ورځ هم په کومه چه به دوباره او چتولې شی.

د حضرت یحییٰ عليه السلام ولادت په ورخت د حضرت زکریا عليه السلام عمر د یو قول مطابق یوسل شل کاله د دویم قول مطابق اته کم سل کاله او ددریم قول مطابق دوه کم سل کاله وو. او یو قول دا هم دې چه یو کم سل کاله وو (۱)

د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت دې چه حضرت یحییٰ عليه السلام او حضرت عیسیٰ عليه السلام د ترور خامن وو. (۲) د حضرت یحییٰ عليه السلام ولادت د حضرت عیسیٰ عليه السلام نه شپږ میاشتې وړاندې شوې. (۳) د تفسیر الطبری ددې روایت مطابق د

دواړو د حمل او پیدائش زمانه نیز دې نیز دې معلومیری. چنانچه هم د ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت دې چه عیسیٰ بن مریم عليه السلام او یحییٰ بن زکریا عليه السلام ددواړو حمل په یوځانی شوې یوځل د یحییٰ عليه السلام مور مریم علیهما السلام ته

اوونیل «انی اری مافی بطنی بمجدل مافی بطنک» یعنی زه دا وینم چه زما په خیته کښې بچې ستا په خیته کښې بچې نه سجده کوی. دا روایت نقل کولونه پس مالک بن انس رضی الله عنه فرمائی چه د مور په رحم کښې دننه د یحییٰ عليه السلام

حضرت عیسیٰ عليه السلام ته سجده کول زما په خیال کښې د عیسیٰ عليه السلام د فضیلت د وجې نه وه. (۴)

قوله: وَأَتَيْنَاهُ الْحَكْمَ صَبِيًّا د نبوت ملاویدو په وخت د حضرت یحییٰ عليه السلام عمر: په آیت کښې د حکم نه

مراد فهم فی الدین دې (۵) او مطلب دادې چه هم په وړو کوالی کښې الله تعالی علم فهم او هوښیار توب ورکړې وو. په وړو کوالی کښې د لویو توقو طرف ته زیات خیال وی. لیکن یحییٰ عليه السلام په دغه عمر کښې هم د لویو

اوتماشو نه لرې وو. چه همزولو په د لویو دپاره اصرار کولو نو یحییٰ عليه السلام به دا جواب ورکولو چه الله تعالی زه د لهو لعب دپاره نه یم پیدا کړې. (۶) دا د الله تعالی تکوینی نظام دې چه د نبوت او رسالت د منصب دپاره دمنتخب

شخصیاتو طبایع او نفسیات د عامو خلقو نه مختلف وی. لکه چه هغوی په تکوینی توگه باندي په دې عمر کښې د مشق د مراحل نه تیریری چه ریاضت او عبادت او د ازمیښت او امتحان په پورنی باندي ختلو سره د

نبوت ذمه وارنی سنبالو دپاره تیار شی. نو یحییٰ عليه السلام ته هم د وړو کوالی نه علم او فضل ورکړې شو، دې دپاره چه هغه د نبوت کار سنبال کړی. هم دغه د «وَأَتَيْنَاهُ الْحَكْمَ صَبِيًّا» مفهوم دې. (۷)

بعض حضرات فرمائی چه حضرت یحییٰ عليه السلام ته په دوو کاله عمر کښې نبوت ملاؤ شو او بعض دې نه هم کم عمر خودلې دې. مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رحمته الله علیه دیره معقول خبره کولوسره ددې تردید کړې دې. مولانا فرمائی

چه په دې عمر کښې هغه نسی جوړ کړې وی صحیح خبره نه ده. ځکه چه د نبوت په شان اهم او د لونی شان والا فریضه په کم عمر کښې ورکړې کیدل دنقل نه نه دی ثابت او عقل دا نه منی. (۸)

(۱) ددې اقوالو دپاره اوگورنی: فتح الباری: ۵۹۸.

(۲) تفسیر الطبری: ۳۷۲/۵ سورة آل عمران رقم الآية: ۳۹ دار هجر.

(۳) تفسیر الإمام الرازی: ۲۱۱/۸ سورة آل عمران رقم الآية: ۳۹ دار احیاء التراث العربی، تفسیر الطبری: ۳۷۲/۵ سورة آل عمران رقم الآية: ۳۹ دار هجر.

(۴) المصدر السابق.

(۵) فتح الباری: ۵۸۰/۸ روح المعانی: ۱۶/۱۷۲ دار احیاء التراث العربی.

(۶) البداية والنهاية: ۴۰۱/۲ روح المعانی: ۱۶/۱۷۲ دار احیاء التراث العربی، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال: ۳۰/۲ رقم الحديث: ۳۰۱۱ مؤسسه الرسالة.

(۷) حضرت عبدالله بن مبارک رضی الله عنه دمعمر رضی الله عنه نه هم دغه مطلب نقل کړې دې. اوگورنی البداية والنهاية: ۴۰۱/۲ دار هجر.

(۸) قصص القرآن: ۵۷۱/۲.

دخصور مطلب: حضرت زکریا علیه السلام چه کله الله تعالی ته د خونۍ درخواست او کړو نو هغه وخت هغه د عمر نو صحت په داسې مرحله کښې وو چرته چه د اولاد پیدا کیدو ټول امیدونه ختم شوي وی بل طرف ته بی بی نی هم شنه وه هغه دې غم خوړلو چه په آل یعقوب کښې به د نبوت کومه سلسله چه روانه ده هغه به ختمه شی. په دې حالاتو کښې هغه په مضطرب زړه سره د خومره سوال زارنی په حالت کښې د الله تعالی نه د خونۍ درخواست کړې وی او څنگه د زړه په درد سره به آواز وتلې وی د الله تعالی رحمت په جوش کښې راغلو او د هغه دعانی ټکې په ټکې پوره کړه. حضرت زکریا علیه السلام په خپله حجره کښې دننه په مانځه د قیام په حالت کښې وو چه فرښتې هغه ته د خونۍ زیرې ورکړو. (أَنَّ اللَّهَ يَبْشُرُكَ بِبَيْتِي مُصَدِّقًا لِّكَلِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَأَحْسَبُ أَنَّ نَبِيَّاتِ بْنِ الصُّلَيْمِ ۝) په دې آیت کښې چه د یحیی علیه السلام کوم اوصاف بیان کړې شوي دی په هغې کښې یو حضور هم دی. دا دمفعول په وزن د مبالغه صیغه ده او د مفسرینو په نیزددي معنی ده د ښځو نه لرې اوسیدونکې. غیف او پاکدامن د چا په زړه کښې چه د گناه خواهش کله هم نه وی پیدا شوي. د حصر معنی په لغت کښې د بندیدلو راځی په دې لحاظ سره د حضور دا مطلب هم جوړیږی چه د نفس خواهشات بندونکې. مفسرین کرام د لفظ حضور دا مختلف معنی بیان کړی دی چه په حقیقت کښې هم د یو مفهوم مختلف تعبیرونه دی اودا ټولې معانې په حضرت یحیی علیه السلام باندې صادق راځی.

د بعض حضراتو په نیز حضور داسې سړی ته وائی چه په فطری توگه باندې د مردانه قوت نه محروم کیدو د وجې ښځونه نیزدې شوي هم نه وی مگر دلته دا معنی مراد اخستل قطعاً صحیح نه ده او د قوت د نشت والی د وجې نه په زړه کښې نفسانی خواهش نه پیدا کیدل یا ښځوته نه نیزدې کیدل، قابل تعریف یا د کمال خبره نه ده. دا دسړی دپاره نقص او عیب دی. په معاشره کښې داسې سړی معیوب گنرلې شی. انبیاء کرام علیهم السلام دهر معاشرتی عیب او نقص نه معصوم پیدا کیری.

د غور خبره داده چه د یحیی علیه السلام په تذکره کښې لفظ حضور په مقام مدح او تعریف کښې وارد شوي دي اودا د مقام مدح مناسب اول الذکر معنی کښې خو کیدې شی په دویمه کښې هیڅ کله نه شی کیدې. قاضی عیاض رحمته الله علیه او نورو محدثینو په دې دویمه معنی باندې رد کړې دي او فرمائیلی دی چه د جمهورو په نیز دا قول باطل دی. (۱)

د یحیی علیه السلام د الله تعالی نه د ویرې بیان: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی یحیی علیه السلام به د الله تعالی د ویرې نه اکثر ژړا کوله تردې چه د اوبسکو قطارونو د هغه په انگو باندې ښې جوړې کړې وې. (۲)

حضرت زکریا علیه السلام یوځل د هغه په لټون کښې اووتلو. یحیی قبر کنستلې وو او په هغې کښې ژړل. حضرت زکریا علیه السلام چه هغه داسې د ژړا په حالت کښې اولیدلو نوونی فرمائیل: زه د دریو ورځونه تا لټوم اوته دلته په ژړا فریاد کښې مشغول نی. نو یحیی علیه السلام جواب ورکړو. «بأبئ ألسنت أنت أخبرتني أن بين الجنة والنار مفاز فلا يقطم إلا بدموع المکائين»، یعنی هم تاسو ماته خودلې وو چه د جنت او اور په مینځ کښې یو خالی میدان دی چه د الله تعالی د ویرې نه اوبسکې بهیولو نه بغیر نه شی قطع کیدې. دې اوریدو سره حضرت زکریا علیه السلام هم په ژړا شو او وئی فرمائیل: «أبک بآبني». (۳)

د زکریا علیه السلام او یحیی علیه السلام د شهادت واقعه: مؤرخین اسلام لیکلی دی چه کوم وخت یحیی علیه السلام یهودیانوته د الله تعالی د دین دعوت ورکړو نو د هغه د ښمنان جوړ شو د هغې په قتل کولو پسې شو د هغوی د شهادت واقعه

(۱) الشفاء بتعريف حقوق المصطفى: ۱/۶۶ ملنزم الطبع والنشر عبدالحميد أحمد الحقيقى.

(۲) البداية والنهاية: ۲/۳۷-۴۳۶.

(۳) البداية والنهاية: ۲/۵۷ فصه زکریا و یحیی علیهما السلام دار الکتب العلمیة.

باره کنسی ابن اسحاق رضی اللہ عنہ وانی داسی پینبه شوه چه دهغه وخت بادشاه دخپلی بنخې په لور باندي عاشق شو او بادشاه هغې سره نکاح کول غوښتل. نو یحیی رضی اللہ عنہ جیننی ته تلقین اوکړو چه ته چونکه د بادشاه د بنخې لورنی په دې وجه ته د بادشاه دپاره هیڅ صورت حلال کیدی نه شی. جیننی هم د نکاح خواهش منده وه. هغې بادشاه سره سازش اوکړو او یحیی رضی اللہ عنہ نی شهید کړو.

د حضرت یحیی رضی اللہ عنہ د شهید کولونه پس یهودیانو د زکریا رضی اللہ عنہ د قتل کولو اراده اوکړه. یهود هغوی له نيزدې راغله نو هغه دخپل خان بیج کولو دپاره او تختیدو. په منډو منډو کنسی یوه ونه راغله او حضرت زکریا رضی اللہ عنہ د هغې په چاؤدې کنسی داخل شو. په دغه چاؤدی کنسی د ننوتلو نه پس هغوی دې شهید کړو یا په خپل مرگ وفات شو؟ په دې کنسی دوه اقوال دی او دواړه دوه بڼ منبه رضی اللہ عنہ نه نقل دی. یو دا چه بدبخت یهودیانو په هغه ونه باندي آره او چلوله او چه آره د زکریا رضی اللہ عنہ د پوښتو پورې راوړسیدله نو وحی راغله چه که ته ژړا فریاد اوکړو نو مونږ به زمکه په هغوی باندي راوړوو او که دصبر نه دې کار واخستو نو مونږ به دوی باندي په عذاب ورکولو کنسی نادې نه کوو. زکریا رضی اللہ عنہ دویم صورت ته ترجیح ورکړه او د صبر او شکر نه نی کار واخستو. دغه بدبختانو د ونې سره د حضرت زکریا رضی اللہ عنہ بدن هم په آره چلولو سره دوه تکرې کړو. (۱)

دویم قول دادې چه دا واقعه د حضرت اشعیا رضی اللہ عنہ سره پینبه شوې او په زکریا رضی اللہ عنہ باندي طبعی مرگ راغلې. (۲) اولنی قول زیات مشهور دې چه هغه شهید کړې شوې وو. د حضرت زکریا رضی اللہ عنہ او حضرت یحیی رضی اللہ عنہ د شهادت د مقام باره کنسی چه خومره اقوال دی هغه د اضطراب نه خالی نه دی. په دې وجه د دواړو د شهادت مقام تحدید په یقین سره نه شی کیدی. (۳)

حفیاً: لطیف: د سورت مریم آیت دې: (قَالَ سَلِّمْ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ فِي حَفِيًّا) امام بخاری رضی اللہ عنہ د حفیاً معنی لطیف کړې ده یعنی مهربان.

[۲۲۴۷] - حَدَّثَنَا هُدْبَةُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا هَمَامُ بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ صَعْصَعَةَ: أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدَّثَهُمْ عَنْ لَيْلَةِ أُسْرِي بِهِ "لَمْ صَعِدَ حَتَّى أَتَى السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ فَاسْتَفْتَحَ، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قَالَ: جِبْرِيلُ قِيلَ: وَمَنْ مَعَكَ؟ قَالَ: مُحَمَّدٌ قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، فَلَمَّا خَلَصْتُ فَأَذَانِي وَعَيْسَى وَهَمَامُ ابْنَا خَالَتِي، قَالَ: هَذَا يَحْيَى وَعَيْسَى فَسَلِّمْ عَلَيْهِمَا، فَسَلِّمْتُ فَرَدَّاهُ، لَمْ قَالَ: مَرَّحِبًا بِالْأَخِ الصَّالِحِ وَالنَّبِيِّ الصَّالِحِ" ص [۶۰۴] [ر: ۳۰۳۵] (۲)

تراجم رجال

هدبة بن خالد: دا هدبة بن خالد بن ابی الاسود قیسی رضی اللہ عنہ دې (۵)
همام بن یحیی: دا همام بن یحیی بن دینار العوذی رضی اللہ عنہ دې (۶)

(۱) البداية والنهاية: ۴۳۵/۲ دار المعرفه بيروت.

(۲) المصدر السابق.

(۳) د تفصیل دپاره او گورنی: البداية والنهاية: ۴۰۶/۲ دار هجر، وقصص القرآن: ۵۷۶/۲-۵۷۵.

(۴) مر نخریجه فی کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم رقم: ۳۲۰۷.

(۵) او گورنی: کتاب مواقبت الصلاة باب فضل صلاة الفجر. رقم: ۵۷۴.

(۶) او گورنی: کتاب مواقبت الصلاة باب من نسی صلاة فليصل إذا ذكر. رقم: ۵۹۷.

قتاده: دا قتاده بن دعامة سدوسی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه)) لاندی تیرہ شوې ده. (۱)

مالک بن صعصعة: دا مالک بن صعصعة بن وهب انصاری رضی اللہ عنہ دی. (۲)

دهدیت ترجمه او شرح: په روایت کښې مالک بن صعصعة انصاری رضی اللہ عنہ وائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خلقو ته د معراج د شپې واقعہ بیان کړه (پوره حدیث: باب ذکر الملائکه کښې راځی. دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حدیث یو جز نقل کړې دی. بیا جبرائیل علیه السلام پورته اوختلو تردې چه دویم آسمان ته اوختلو نو جبرائیل علیه السلام پورې دروازه کولو کړه تپوس اوکړې شو څوک دی؟ (دا دربان وو) هغه اوونیل جبرائیل تپوس اوکړې شو تاسره څوک دی؟ جبرائیل علیه السلام اوونیل محمد صلی اللہ علیہ وسلم تپوس اوکړې شو آیا دې راغوبنتې شوې دي؟ نو جبرائیل اوونیل او. رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه کله زه هلته اورسیدم نو یحیی علیه السلام او عیسی علیه السلام یو ځانې ناست وو او هغه دواړه د ترور ځامن دی د حضرت مریم بنت عمران علیها السلام د مور نوم "حنه" او د حضرت یحیی علیه السلام د مور نوم ایشاع وو. (۳)

د حضرت یحیی علیه السلام او حضرت مریم مور دواړه سکه خوښې وې. چونکه په عرف کښې د ترور د اولاد، اولاد ته هم د ترور ځونې وئیلې شی په دې وجه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د مجاز متعارف په توگه دواړو ته د ترور ځامن اوونیل. (۴) جبرائیل اوونیل دا دواړه یحیی او عیسی دی. دوی ته سلام اوکړه چنانچه ما هغوی ته سلام اوکړو نو دواړو د سلام جواب راکړو بیا دواړو اوونیل ((مرحبا بالأخ الصالح والنبي الصالح)). علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه کیدې شی د دغه نسبې نیز د بکت د وجې نه حضرت عیسی علیه السلام او حضرت یحیی علیه السلام په یو ځانې وی. (۵)

امام بخاری ته د حضرت یحیی علیه السلام په تذکره کښې د حدیث اسراء نه علاوه په خپل شرط باندې هیڅ یو روایت ملاؤ نه شو. په دې وجه د باب لاندې د حدیث اسراء هغه حصه نقل کړه په کومه کښې چه د حضرت یحیی علیه السلام ذکر راغلي دي. (۶)

امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ د حارث اشعری رضی اللہ عنہ یو روایت نقل کړې دی. په روایت کښې حضرت اشعری رضی اللہ عنہ وائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل الله تعالی حضرت یحیی علیه السلام ته په پنځو خبرو باندې پخپله عمل کولو سره بنی اسرائیل ته هم دهغې تلقین کولو حکم ورکړو. نیز دې وه چه حضرت یحیی علیه السلام ته په دغه حکم باندې عمل کولو کښې تاخیر کیدلو چه عیسی علیه السلام هغه ته او فرمائیل الله تعالی تاته په پنځو خبرو باندې پخپله د عمل کولو او بنی اسرائیلو ته دهغې د تلقین حکم کړې وو اودا فریضه خوبه یا ته سر ته اورسوې یا بیاما پرېږده چه زه شی پوره کړم. یحیی علیه السلام او فرمائیل زه ویرېږم چه ته زمانه وړاندې شوې نوماته به سخته سزا راکړې شی یا به په زمکه کښې ورځنې کړې شم. دې نه پس حضرت یحیی علیه السلام بنو اسرائیل په بیت المقدس کښې راجمع کړل. تردې چه جمات دک شو نو هغه په منبر کیناستو یحیی علیه السلام د الله تعالی حمد او ثنایا نولونه پس او فرمائیل چه الله تعالی ماته د پنځو خبرو حکم راکړې دی چه زه په خپله هم په دې باندې عمل اوکړم او تاسو خلقوته هم په دې باندې د عمل کولو تلقین اوکړم.

(۱) کشف الباری: ۳/۲.

(۲) اوگورثی بدء الخلق باب ذکر الملائکه صلوات الله عليهم: رقم: ۳۲۰۷.

(۳) فتح الباری: ۵۷۹/۸، ارشاد الساری: ۳۸۳/۷.

(۴) فتح الباری: ۵۷۹/۸، ارشاد الساری: ۳۸۳/۷.

(۵) شرح الکرماني: ۷۵/۱۴ عمده القاری: ۲۲/۱۶.

(۶) فتح الباری: ۴۶۷/۶ عمده القاری: ۳۱/۱۶ دارالکتب العلمیه.

① اول حکم دا چه د الله تعالی عبادت کوئی او هغه سره بل څوک شریک مه گرځونی. د مشرک مثال دهغه غلام په شان دې کوم چه یو مالک په خپل خالص سرو سپینو زرو سره واخلی او دهغه غلام طریقه دا وی چه هغه خپله گټه د مالک په ځانی بل چاته ورکوی. آیا په تاسو کښې څوک هم دا غواړي چه دهغه غلام دې دا سې نافرمانه وی؟ الله تعالی تاسو پیدا کړنی او هم هغه تاسو ته رزق درکړو. لهذا تاسو هم د هغه عبادت کوئی او هغه سره څوک شریک مه گرځونی.

② الله تعالی تاسو ته د موندلو حکم درکړې دې کوم وخت چه تاسو موندلو کوئی نو اوځواک یو خيال مه ساتی. ځکه چه تر کومې تاسو په مانځه کښې بل طرف ته متوجه نه شنی نو الله تعالی به ستاسو طرف ته د التفات نظر ساتی.

③ الله تعالی تاسو ته د روزې ساتلو حکم درکړې دې. د روزه دار مثال دهغه سړی په شان دې چا سره چه د مشرک نه ډکه تهیلې وی او هغه د ملگرو په ډله کښې وی او د مشرکو خوشبوئی ټوله ډله راکاړی. د الله تعالی په نیز د روزه دار د خلی بوئی د مشرک نه زیات خوښ دې.

④ الله تعالی د صدقه ورکولو حکم هم ورکړې دې. د صدقه ورکونکی مثال دهغه سړی په شان دې څوک چه خپل دښمن راگیر کړی اولاسونه ترلې ئی د قتل کولو ځانی ته بوخی په دې حال کښې هغه اووانی «هل لکم ان اقتدي نفسی منکم» که زه د ځان په ځانی فدیه پیش کړم نوته به په هغې باندې راضی شی؟ او آخر هغه د خپل ځان د خلاصولو بدله پوره مال د فدیه په توگه پیش کړی.

⑤ زه تاسو ټولو ته د الله تعالی د ذکر په کثرت سره د کولو تلقین کوم. په کثرت سره د ذکر کونکی مثال دهغه سړی په شان دې چه دښمن په ډیره تیزنی سره هغه پسی لگیدلی وی او هغه د خپل ځان بچ کولو دپاره په یوه مضبوطه قلعه کښې پناه واخلی. نو د شیطان د حملونه د بچ کیدو دپاره د الله تعالی ذکر د ټولو نه مضبوط د پناه ځانی دې.

حارث اشعری رضی الله عنہ وائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم او فرمائیل زه هم تاسو ته دغه شان د پنځو خبرو حکم درکوم د کوم چه الله تعالی ماته حکم راکړې دې: ① لزوم جماعت ② سمع ③ طاعت ④ هجرت او ⑤ جهاد فی سبیل الله. حقیقت دادې چه کوم سړی یو لیشت په اندازه د جماعت نه بهر شو لکه چه هغه د خپل سټ نه د اسلام رسنی کوزولو سره او غورزوله تردې چه هغه واپس شی او بیا جماعت کښې شامل شی. او چا چه د جاهلیت د زمانې نعره اوچته کړه هغه به د دوزخ خشاک جوړیږی. په دې موقع باندې چا او نیل یا رسول الله سره د دې چه هغه موندلو گزار او روزه دار وی؟ حضور پاک او فرمائیل او، سره د دې چه موندلو گزار او روزه دار وی او دا گنری چه زه مسلمان یم. (۱)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت واضح دې. ځکه چه د حضرت زکریا علیه السلام په قصه کښې د حضرت یحیی علیه السلام هم تذکره ده. (۲)

۴۵- باب: قول الله تعالی: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَبَتْ

مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرِيفًا﴾ / مريم: ۱۶:

﴿إِذْ قَالَتِ النَّبِيَّةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ ادْمُوهُنَّ أَهْلًا وَآلًا لِّبَرِيهِمْ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ - إِلَى قَوْلِهِ - يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿۵﴾ / آل عمران: ۳۳-۳۷.

(۱) سنن الترمذی کتاب الأمثال باب ماجاء فی مثل الصلاة والصيام والصدقة. رقم الحدیث: ۲۸۶۳.

(۲) عمدة القاری: ۲۲/۱۶.

د ترجمه الباب مقصد: دا باب امام بخاری رحمته الله د حضرت مریم علیها السلام د حالاتو او اخبار بیانولو دپاره قائم کړې دي. (۱)

مریم د سریانی ژبې لفظ دي او ددي معنی ده خادم. (۲) چونکه دا دام عیسیٰ علیهما السلام نوم دي نوڅکه دا د علمیت او تائیت د وجې نه غیر منصرف دي. (۳) د سورت آل عمران آیت دي: (إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي) ارقم الآیة: ۳۵ یعنی ای زما ربه زما په خپته کښې چه کوم بچې دي ماستاد پاره نذر منلې دي چه دي آزاد پریردم. د آزاد پریرودو مطلب دا وو چه هغه به صرف د بیت المقدس خدمت کوي. دي نه علاوه به په هغه باندي بل څه کار نه شی کولې. د حضرت مریم پلار ته هغه وخت علم نه وو چه پیدا کیدونکې بچې هلك نه بلکه جینتی ده. لیکن بهر حال جذبه نی هم دغه وه چه لونی شی نو د بیت المقدس خادم به وی. چه جینتی پیدا شوه نوهم د دغه جذبې لاندې نی دهغې نوم مریم یعنی خادم کیخودو. والله اعلم بالصواب.

د حضرت مریم علیها السلام مور پلار: عمران او حنة: د محمد اسحاق رحمته الله او ابن عساکر رحمته الله د حضرت مریم علیها السلام د پلار عمران په سلسله د نسب کښې اختلاف دي. مگر دومره خبره فیصله شوې ده چه حضرت مریم علیها السلام د حضرت داؤد عليه السلام د اولاد نه ده. بل د حضرت مریم علیها السلام پلار عمران او مور حنة دواړه په تقوی او عبادت کښې بنو اسرائیل کښې مشهور وو. دهغه وخت نبی حضرت زکریا عليه السلام وو چه د حضرت مریم دخور ایساع خاوند وو خو یو قول داهم دي چه ایساع د حضرت مریم ترور وه. (۴)

د هغوی اولاد نه وو اولکه څنگه چه بی اولاد جوړه د اولاد خواش بی تابه کړې وی دا دواړه هم د اولاد خواش مند وو اود الله تعالیٰ نه به نی دعا کوله. آخر الله تعالیٰ د هغوی دعا قبوله کړه او د حنة حمل شو. حنة نذر او منلو که چرې هلك شو نو هغه به د بیت المقدس خادم وی. (۵)

کله چه د وضع حمل وخت شو او په خانی د هلك جینتی پیدا شوه نو حنة افسوس او کړو. قرآن کریم دا واقعه معجزانه اسلوب کښې داسې بیان کړې ده: (إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذَرَيْتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَلْبَسَهَا ثِيَابًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا) یعنی کوم وخت چه د عمران بی بی ونیلی وواې ربه ما نذر منلې دي چه زما په خپته کښې کوم بچې دي زه غه د هریو کار نه آزادوم اوستاد پاره به نی وقف کوم. زما دا نذر قبول کړه. بیسکه ته اوریدونکې او د هر څیز علم لرونکې نی بیا چه کله د هغې جینتی پیدا شوه نو هغې (په ارمان سره) اوونیل ای ربه زما خو لور اوشوه. حالانکه الله تعالیٰ ته ښه علم وو چه د هغې څه پیدا شوی دی او هلك د جینتی برابر نه دي (بیا حنة) اوونیل ای ربه ما ددي نوم مریم کیخودو اودا اوددي اولاد د شیطان مردود نه د حفاظت دپاره ستا په پناه کښې ورکوم. چنانچه دهغې رب (مریم) په ښه شان سره قبوله کړه اودهغې پالنه په ښه طریقه باندي اوکړه او زکریا دهغې نگران جوړ شو.

(وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ) جمله معترضه ده او دا د مریم علیها السلام د مور قول نه دي. علامه بیضاوی رحمته الله ددي دا تفسیر کړې دي: «ولیس الذکر الذي طلبت کالأنثی التي وهمت» یعنی کوم هلك چه تاغوبستی دي هغه د دغه جینتی په

(۱) فتح الباری: ۵۸۰/۸.

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) البداية والنهاية: ۱۸/۲-۱۷-۴ دار هجر.

(۵) البداية والنهاية: ۱۸/۲-۱۷-۴ دار هجر.

شان نه شی کیدی چه تاته هبه کړې شوي ده. مطلب دا چه هم دا جیننی افضل ده او په دې کښې هغه کمالات او فضائل دی چه ستا غوښتلې شوي هلك کښې نشته دي. (۱)

حضرت مریم د بیت المقدس د خدمت د پاره نذر گول او د کفالت بیان: د حضرت ابن عباس رضی الله عنه روایت دي چه د ولادت نه پس حنه مریم علیها السلام په کپړه کښې او نغښتله او بیت المقدس ته نی بوتله او په بیت المقدس کښې چه به کومو خلقو په کثرت سره عبادت کولو او هلته به اوسیدل د هغوی په خدمت کښې پیش کړه. د مریم پلار د هغوی امام پاتې وو په دې وجه ټولو جگړې کولې هر یو غوښتل چه د خپل امام د لور کفالت په خپله ذمه واخلي. حضرت زکریا علیه السلام د هغه وخت نبی وو هغه د رشتې په بنیاد باندي خپل خان د مریم د کفالت زیات حقدار گنرلو او د دې خبرې اظهارنی د ټولو په وړاندي او کړو نوهغوی د خسري اچولو تجویز پیش کړو. چه خسري او ویستلي شو نو هغه د حضرت زکریا علیه السلام په نوم راووتله. هغوی په دویم ځل او په دریم ځل د خسري ویستو مطالبه او کړه او هر ځل خسري هم د زکریا علیه السلام په نوم راووتلو. (۲)

دغه شان حضرت زکریا علیه السلام حضرت مریم علیها السلام په خپل کفالت او پالنه کښې واخستله. حضرت زکریا علیه السلام د حضرت مریم د پاره هیکل سره نيزدي يوه کمره د هغې د پاره خاص کړه دي د پاره چه هغه ټوله ورځ په دې کښې عبادت کوي. چه شپه به شوه نو هغه به نی خپل کورته بوتله. (۳)

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «وَأَلَّ عُمَرَانُ الْمُؤْمِنُونَ مِنْ آلِ إِبْرَاهِيمَ وَآلِ عِمْرَانَ وَآلِ يَأْسِينَ وَيُقُولُ: (إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ) آل عمران: ۵۸: وَهُمْ الْمُؤْمِنُونَ. وَيُقَالُ: آلُ يَعْقُوبَ أَهْلُ يَعْقُوبَ، فَإِذَا صَرَفْنَا آلَ مُرْدُوَّةَ إِلَى الْأَصْلِ قَالُوا: أَهْلُ»

امام بخاری رحمه الله د باب لاتدي دریم آیت د آل عمران نقل کړې دي: (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ) د دې لاتدي امام بخاری رحمه الله د حضرت ابن عباس رضی الله عنه قول نقل کړې دي چه په آیت کښې د «آل عمران» نه آل ابراهیم، آل عمران، آل یاسین او آل محمد رضی الله عنهم مؤمنین مراد دی. بیا د دې په تائید کښې امام بخاری رحمه الله هم د ابن عباس رضی الله عنه یو قول نقل کړې دي چه (إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ) کښې هم آل ابراهیم هغه دی کوم چه د هغوی متبع او مؤمن وو.

د تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمه الله د علی بن ابی طلحه عنده په طریق سره موصولاً نقل کړې دي. (۴)
د تعلیق مقصد: د دې تعلیق ذکر کولو نه د امام بخاری رحمه الله مقصد دا خودل دی چه په آیت کښې ذکر اصطفا، نه مراد د آل ابراهیم او آل عمران نه ټول کسان مراد نه دی بلکه خاص کسان مراد دی چاچه ایمان قبول کړو. (۵)

قوله: وَيُقَالُ: آلُ يَعْقُوبَ أَهْلُ يَعْقُوبَ..... إلخ: د لفظ آل په اصل کښې اختلاف دي. جمهور او امام سیبويه رحمه الله فرمائی چه آل په اصل کښې اهل وو ځکه چه د دې تصغیر اهل راخی. «والتصغیر برد الأشماء إلى أصلها» د کوم نه پس چه هاء خلاف قیاس همزه سره بدله کړه او بیا د قاعدې مطابق دویمه همزه په الف سره بدله کړه نو آل شو. بعض حضرات فرمائی چه د آل اصل آل یؤل نه اول دي. د کوم معنی چه د واپس کیدو ده او هر انسان خپل آل

(۱) حاشية الشهاب على التفسير البيضاوي، سورة آل عمران: ۳۶، ۳/۳۹ دار لکتب العلمية.

(۲) البداية والنهاية: ۴۱/۲.

(۳) روح المعاني سورة آل عمران: ۳۷، ۳/۱۴۴ دار إحياء التراث العربي، البداية والنهاية: ۲/۲۲ دار هجر.

(۴) فتح الباری: ۴۶۹/۶ عمدة القاری: ۳۲/۱۶.

(۵) فتح الباری: ۴۶۹/۶.

بالبیج، طرف ته راگرخی. واؤ متحرک کرو دکوم نه پس چه د قاعدي مطابق واؤ ما قبل مفتوح کیدو ذوجبی نه الف سره بدل کرو نو آل جور شو. ددی حضرتانو مطابق دلغظ آل تصغیر اویل راخی (۱)
 [۲۲۴۸]- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ النَّسِيبِ، قَالَ: قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَا مِنْ بَنِي آدَمَ مَوْلُودٌ إِلَّا يَمْسُهُ الشَّيْطَانُ حِينَ يُولَدُ، فَيَسْتَلُّ صَارِخًا مِنْ مَنِ الشَّيْطَانِ، غَيْرَ مَرْتَمٍ وَأَيْنَهَا» لَمْ يَقُولِ أَبُو هُرَيْرَةَ: {وَأَيُّ أَعْيُدْ هَايِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} [آل عمران: ۳۶] ص [۶۱۲] [ر: ۳۱۱۲] (۲)

ترجمه: د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه روایت دی چه ما درسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلی چه هیخ یو ماشوم داسی نه پیدا کیری کوم ته چه د پیدا کیدو په وخت شیطان لاس اونه لگوی. هغه د شیطان په لاس لگولوسره ژبا کوی. سوا د مریم او ابن مریم نه، یعنی مریم اودهغې خونې عیسیٰ علیهما السلام د شیطان د لمس نه محفوظ ساتلی ددی حدیث په بیانولوسره ابوهریره رضی اللہ عنہ د آل عمران دا آیت ونیلی وو. {وَأَيُّ أَعْيُدْ هَايِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} (۳)

تراجم رجال

ابوالیمان: دا ابوالیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رضی اللہ عنہ دی. (۴)
 شعیب: دا ابوشر شعیب بن مولی حمزه قرشی اموی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره ((بدء الوحي)) لاندې تیره شوې ده. (۵)
 الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبد الله بن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دی. (۶)
 سعید بن المسیب: ددوی تذکره ((کتاب الإیمان باب من قال: إن الإیمان هو العمل)) لاندې تیره شوې ده. (۷)
 د حدیث شرح: د حضرت مریم علیها السلام د پیدائش نه پس حنة ونیلی وو: {وَأَيُّ أَعْيُدْ هَايِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} یعنی زه مریم اودهغې اولاد د شیطان مردود د شر نه ستا په پناه کښې ورکوم. امام قرطبی رضی اللہ عنہ فرمائی چه د مور ددی دعا په برکت سره الله تعالیٰ مریم علیها السلام د شیطان د شر نه محفوظ اوساتله. (۸)
 چنانچه په روایت کښې راخی چه کوم وخت بچې پیدا کیری نو هغه خکه چغې وهی چه شیطان هغه باندي په خپله گوته باندي څکونداره ورکوی. (۹) سوا د حضرت مریم اودهغې د خونې حضرت عیسیٰ علیهما السلام چه الله تعالیٰ دواړه د شیطان د شر نه محفوظ اوساتل. (۱۰)
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت واضح دی.

(۱) فتح الباری: ۴۶۹/۶ عمده القاری: ۳۲/۱۶.

(۲) مرتخریجه فی بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده، رقم: ۳۲۸۶.

(۳) کشف الباری: ۴۷۹/۱.

(۴) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۵) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۶) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۷) تفسیر القرطبی تفسیر سورة آل عمران رقم الآية: ۳۵، ۱۰۳/۵ مؤسسه الرسالة، إرشاد الساری: ۳۸۴/۷.

(۸) مسند الإمام أحمد: ۱۳۶/۱۳ رقم الحديث: ۷۷۰۸ مؤسسه الرسالة.

(۹) الهدایة والنهاية: ۴۱۹/۲۰ دار هجر.

۴۶- باب ﴿وَأَذَقَالَتِ الْمَلِكَةَ مَرْيَمَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ﴾

وَأَصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ﴿﴾

مَرْيَمُ أَقْنَتِي لِرَبِّكِ وَأَسْجِدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ۝ ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ أَذِيقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَنَّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ أَذِيقَهُمْ ۖ ﴿٤٢﴾ آل عمران: ۴۲ - ۴۴.
يُقَالُ: يَكْفُلُ بِضَمٍّ، كَفَلَهَا فَمَهَا، مُخَفَّفَةٌ، لَيْسَ مِنْ كَفَالَةِ الدُّيُونِ وَشِبْهَاتِهَا.

ما قبل سره ربط: دا باب امام بخاری رحمته الله د سابقه باب د فصل په توگه باندې قائم کړې دي. او په دې کښې هم د حضرت مریم علیها السلام حالات بیانول غواړي. د باب لاندې امام بخاری رحمته الله د سورت آل عمران آیت نقل کړې دي: ﴿وَأَذَقَالَتِ الْمَلِكَةَ مَرْيَمَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَأَصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ۝ مَرْيَمُ أَقْنَتِي لِرَبِّكِ وَأَسْجِدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ۝ ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ أَذِيقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَنَّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ ۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ أَذِيقَهُمْ ۖ﴾ (۴۲ - ۴۴) یعنی هغه وخت یلا کړنې چه فریستو او وویل ای مریم حقیقت داده چې الله تعالی ته منتخب کړې نی او تاته نی پاکې در کړې ده او د دنیا په ټولو ښځو کښې نی هم تاته په خوښیدو سره فضیلت در کړې دي. ای مریم ته د خپل رب عبادت کوه او سجده کوه او د رکوع کونکو سره رکوع هم کوه: د سجده ذکر د رکوع نه اول راغلي دي یا خو په دې وجه چه دهغه وخت شریعت کښې هم دغه ترتیب وو او یا بیا ﴿السُّجُودِ وَارْكَعِي﴾ کښې واو د مطلق جمع دپاره دي.

دې نه پس آیت کښې رسول الله صلی الله علیه و آله ته خطاب دي چه د حنة نذر منل، د مریم علیهما السلام ولادت او بیا د حضرت زکریا علیه السلام په ترتیب کښې راتلل او مریم علیهما السلام سره د ملائکو دخبرو اترو خبرو کوم چه تاته در کړې شو ټول د غیب خبرونه دي او د حضور پاک د نبوت د حقیانیت دلیل دي. په دې کښې یهودو ته هم تنبیه وه چه دهغوی د آبا او اجداد سره متعلق کوم معلومات محمد صلی الله علیه و آله ته ورکړې شو دهغې ذریعه وحی ده. لهدا تاسو دهغه په نبوت باندې ایمان راوړو سره په صراط مستقیم باندې راشئ. چنانچه او فرمائیلې شو: دا ټولې د غیب خبرې دي چه مونږ نی د وحی په ذریعه تاته در کوو او تاسو هغه وخت هغوی سره نه وې کوم وخت چه هغوی خپل قلمونه اچول (د دې فیصله کولو دپاره) چه څوک به د مریم کفالت کوی او هغه وخت هم ته هغوی سره نه وې کوم وخت چه هغوی په خپل مینځ کښې اختلاف کولو.

یکفل: یضم، کفَلَهَا، لیس من کفالة الدیون وشبهها: امام بخاری رحمته الله د آل عمران په آیت کښې ((یکفل)) او ((کفلها)) معنی بیان کړې ده چه د دواړو معنی د ملاوولو راخی. بیانی دا او خودل چه «وکفلها زکریا» کښې ((کفلها)) تشدید سره نه دي تخفیف سره دي او په آخره کښې او فرمائیل چه د کفالت نه مراد هغه ضمان نه دي چه د قرض یا د دې په شان نورو معاملاتو کښې کیږي بلکه دي نه مراد معنی مستعار دي یعنی د چا د پرورش او تربیت ذمه واری اخستل. (۱)

[۳۲۴۹] - حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ أَبِي رَجَاءٍ، حَدَّثَنَا النَّضْرُ، عَنْ هِشَامٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبِي، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ جَعْفَرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «خَيْرُ نَسَائِمًا مَرِيَمُ ابْنَةُ عِمْرَانَ، وَخَيْرُ نَسَائِمًا خَدِيجَةُ» ص [٦١٥] [٣٦٠٤] (١)

تراجم رجال

احمد بن ابی رجاء: دا ابوالولید محمد اللہ بن ایوب حنفی ہروی رحمۃ اللہ علیہ دی (١)
نضر: دا نضر بن شمیم مازنی مصری رحمۃ اللہ علیہ دی (٢)

ابی: دی نہ عروہ بن زبیر بن العوام مراد دی۔ ددوی تذکرہ «کتاب الايمان باب أحب الدين إلى الله آدمه»، لاندی تیرہ شوی (٣)۔

عبدالله بن جعفر: دا عبد اللہ بن جعفر بن ابی طالب رحمۃ اللہ علیہ دی (٤)

علي رضي الله عنه: ددوی تذکرہ «کتاب العلم، باب أئمة من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم»، لاندی تیرہ شوی دد (٥)
د حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت دی چہ ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ داسی فرمائیلو سرہ اوریدلی دی چہ مریم بنت عمران د خپلی زمانہ بہترین بنخہ وہ او خدیجہ د خپلی زمانہ بہترین بنخہ وہ۔

د «خير نساءها مريم بنت عمران» مطلب: ددی جملی یو صورت دادی چہ بہ «نساءها»، کنبی د ضمیر مرجع «الدنيا»، وی لکہ خنگہ چہ د علامہ زرکشی رحمۃ اللہ علیہ رانی دہ (٦) او د «عین»، نہ ورائندی «من»، مقدر او منلی شی داد قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ رانی دہ (٧) او تقدیر عبارت وی: «من خير نساء الدنيا مريم بنت عمران» یعنی مریم بنت عمران د دنیا د افضل بنخونہ دہ۔ علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ضمیر د بنو اسرائیل طرف تہ راجع دی (٨) بہ دی صورت کنبی بہ مطلب داشی چہ مریم د بنو اسرائیل د بنخونہ د تولو افضل دہ۔ اودا ہم و نیلی کیدی شی چہ بہ عبارت کنبی مضاف محذوف وی او تقدیر وی: «خير نساء ما بها مريم بنت عمران»، بہ دی صورت کنبی ضمیر ہاء د مریم علیہا السلام طرف تہ راجع وی یعنی مریم د خپلی زمانہ د افضل بنخونہ دہ۔

(١) أخرجه أيضاً في المناقب، باب تزويج النبي صلى الله عليه وسلم خديجة وفضلها رضي الله عنها. رقم الحديث: ٣٨١٥ ومسلم في فضائل الصحابة، باب فضائل خديجة رقم: ٣٤٣٠ والترمذي في المناقب، باب مناقب خديجة رضي الله عنها، رقم: ٣٨٨٧.

(٢) كتاب الحيض، باب إذا حاضت في شهر ثلاث حيض. رقم: ٣٢٥، ص: ٥٤٣ -

(٣) كتاب الرضوء باب حمل العنزة مع الماء في الاستحباب رقم: ١٥٢.

(٤) كشف الباري: ٤٣٦/٢.

(٥) أو كورني كتاب العتق باب: في العتق وفضله، رقم: ٣٥١٧.

(٦) كشف الباري: ١٤٩/٤.

(٧) إرشاد الساري: ٣٨٦/٧.

(٨) عمدة القاري: ٣٤/١٦ وإرشاد الساري: ٣٨٦/٧.

(٩) شرح الكرماني: ٧٧/١٤.

امام نسائی رحمته د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت نقل کرے دی ہے۔ یہ دی کنسی د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ د حضرت مریم علیہا السلام بارہ کنسی «أفضل لساء أهل الجنة»، الفاظ وارد دی۔^(۱) او یہ یورایت کنسی «خیر نساء العالمین»، الفاظ ہم نقل دی۔^(۲)

داهم داسی دی لکہ چہ دقرآن کریم آیت: ﴿وَاصْطَفٰكِ عَلٰی نِسَاءِ الْعٰلَمِیْنَ ۝﴾. علامہ قسطلانی فرمائی چہ ظاہری مطلب ہم دغہ دی چہ مریم علیہا السلام مطلقاً د تولو بنخونہ افضل دہ۔ یہ دی کنسی د عالم زمانہا قید لگولو سرہ ترک ظاہر لازم راخی۔^(۳)

چونکہ قرطبی رحمته او ابن حزم د بنخو د نبوت قائل دی۔^(۴) یہ دی وجہ ہغوی د مذکورہ آیت نہ د حضرت مریم پہ نبوت باندی استدلال کرے دی او فرمائی دی چہ ہغہ نبیہ وہ۔^(۵)

قاضی عیاض رحمته فرمائی چہ د اکثر (جمہورو) علماؤ مذہب دادی چہ حضرت مریم او حضرت آسیہ ہم د نورو صاحب فضل بنخو پہ شان د صدیقات اولیاء اللہ نہ وی۔^(۶) امام نووی رحمته پہ الأذکار کنسی د امام الحرمین پہ حوالہ سرہ لیکلی دی چہ ہغوی د مریم علیہا السلام پہ نبیہ نہ کید باندی اجماع نقل کرے دہ۔^(۷) بیبا امام نووی رحمته شرح المہذب کنسی ہم دا قول د فقہاؤ د یو کوئی جماعت طرف تہ منسوب کرے دی۔^(۸) ہمدغہ رائی د حضرت حسن بصری رحمته ہم دہ۔ ہغہ فرمائی: «لین فی النساء نبیة ولا فی الجن»،^(۹) یعنی پہ بنخو او جنات دوارو کنسی ہم ہیخ یو نبیہ نہ دہ پاتی۔

خلاصہ دا چہ جمہور د بنخو د نبوت قائل نہ دی او د حضرت مریم علیہا السلام بارہ کنسی وارد شوی آیت ﴿وَاصْطَفٰكِ عَلٰی نِسَاءِ الْعٰلَمِیْنَ ۝﴾ کنسی دی حضراتو تاویل کرے دی چہ دی نہ مراد عالمی زمانہا دہ یعنی حضرت مریم علیہا السلام د خلیپہ زمانی د دنیا او آخرت دوارو پہ اعتبار سرہ افضل ترین بنخہ وہ۔^(۱۰) و خیر نساتہا حدیجہ: مطلب دا چہ ام المؤمنین حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د دی امت د تولو نہ افضل بنخہ دہ۔ قاضی

^(۱) سنن النسائی الکبری، کتاب المناقب، مناقب مریم بنت عمران: ۳۸۸/۷ رقم الحدیث: ۸۲۹۷ مؤسسۃ الرسالۃ، المعجم الکبیر، ذکر بنات الرسول صلی اللہ علیہ وسلم، ذکر سن فاطمہ رضی اللہ عنہا ووفاتہا الخ: ۴۰۷/۲۲ رقم الحدیث: ۱۰۱۹ مکتبۃ ابن تیمیہ.

^(۲) المعجم الکبیر للطبرانی ذکر بنات النبی صلی اللہ علیہ وسلم، ذکر سن فاطمہ رضی اللہ عنہا ووفاتہا الخ: ۴۰۲/۲۲ رقم الحدیث: ۱۰۰۴ ابن تیمیہ، صحیح ابن حبان ذکر فاطمہ الزہراء بنتہ المصطفی: ۴۰۲/۱۵ رقم الحدیث: ۶۹۵۱ مؤسسۃ قرطبہ.

^(۳) إرشاد الساری: ۳۸۶/۷.

^(۴) أحكام القرآن للقرطبی، سورہ آل عمران: ۴۲، ۵/۱۲۷-۱۲۶ مؤسسۃ الرسالۃ.

^(۵) فتح الباری: ۵۸۳/۸ أحكام القرآن للقرطبی: ۵/۱۲۷-۱۲۶ سورہ آل عمران رقم الآیۃ: ۴۲ مؤسسۃ الرسالۃ.

^(۶) إكمال المعلم بفوائد مسلم: ۴۰/۷ رقم الحدیث: ۲۴۳۱ دار الوفاء للطباعة، فتح الباری: ۵۸۲، ۳۸۶/۸.

^(۷) الأذکار، للإمام النووی رحمۃ اللہ علیہ، باب الصلاۃ علی الأنبیاء وآلہم تبعاً لہم صلی اللہ علیہ وسلم، الفصل الثانی، ص: ۱۰۰، دار الفکر، فتح الباری: ۵۸۲، ۳۸۶/۸.

^(۸) فتح الباری: ۵۸۶/۸.

^(۹) فتح الباری: ۵۸۲/۸.

^(۱۰) فتح الباری: ۸/۵۸۳.

ابوبکر بن عربی رضی اللہ عنہ فرمائی کہ ددی حدیث پہ رنرا کنبی دامت محمدیہ پہ بنخو بانندی د خدیجہ الکبریٰ رضی اللہ عنہا فضیلت مطلقہ ثابتیری (۱)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ یو خو ابواب مخکنی «باب قول الله تعالى ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَاتَ فِرْعَوْنَ﴾» کنبی د حضرت ابو موسیٰ رضی اللہ عنہ روایت: «کمل من الرجال کثیر لولہ مکمل من النساء إلا آسۃ امرأۃ فرعون و مریم بنت عمران» ددی خبری تقاضا کوی کہ حضرت مریم او حضرت آسیہ رضی اللہ عنہا د بقیہ تولو بنخو نہ افضل ده او حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا ددی امت افضل ترین بنخه ده. لکه کہ پہ اول حدیث کنبی دامت محمدیہ د بنخو نہ تعرض نہ دی کری دکوم حاصل کہ دا راوخی کہ پخوانو امتونو کنبی حضرت مریم او حضرت آسیہ رضی اللہ عنہا افضل ترین بنخو نہ دی او پہ دی دواړو کنبی هم مریم علیها السلام زیاته افضل ده. خوات محمدیہ کنبی افضل ترین بنخه حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا ده. (۱)

۴۷- باب: قَوْلُهُ تَعَالَى ﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ

اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ

إِلَى قَوْلِهِ ﴿فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ (آل عمران: ۴۵-۴۷): يُبَشِّرُكِ وَيُبَشِّرُكِ وَاحِدَةً (وَجِيهًا) نَرِيحًا. وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: (الْمَسِيحُ) الصِّدِّيقُ. وَقَالَ مُجَاهِدٌ: الْكَهْلُ الْعَلِيمُ، وَالْأَكْنَهُ مَنْ يَبْصُرُ بِالنَّهَارِ وَلَا يَبْصُرُ بِاللَّيْلِ. وَقَالَ غَيْرُهُ: مَنْ يُولَدُ أَعْمَى.

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رضی اللہ عنہ ددی باب لاندی د خونی بشارت بیانول غواړی کہ حضرت مریم ته الله تعالی د طرف نه د فرستو په ذریعه د خونی زیری ورکړی شو. امام بخاری رضی اللہ عنہ د سورت آل عمران آیت نقل کړې دی: ﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾ ویکلم الناس فی المهی وکلهلا و من الصلیحین. قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشْرٌ قَالَ كَذَلِكَ إِنَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ (۴۵ - ۴۷) یعنی کوم وخت که فرستو مریم ته ونیلی وو که ای مریم الله تعالی تاته دخپلې کلمې زیری درکوی دکوم نوم که به مسیح عیسی بن مریم وی. عیسی رضی اللہ عنہ ته کلمه الله خکه اوونیلې شو که هغه د پلار نه بغیرد الله تعالی د کلمه کن سره پیدا شوې وو که په دنیا او آخرت کنبی به معزز وی او دمقرب بندیگانونه به وی هغه به په زانگو کنبی هم خلقو سره خبری کوی دی دپاره که خلقو ته د مریم د عفت او پاکدامنی گواهی ورکړی شی او په زیات عمر کنبی هم، اود رنستونی خلقونه به وی. مریم اوونیلې ای زما پروردگار زما به بچی خنکه کیری حالته که ماله یو بشر (د صحبت په توگه) لاس نه دی لگولې (نه په جائز طریقو اونه په ناجائز طریقو سره او عاداتا بچی بغیرد پلار نه نه پیدا کیری نو معلومه نه ده که هم داسې به صرف د الله تعالی په قدرت سره بچی کیری یا ماته به د نکاح حکم را کولې شی، او وفرمانیلې شو هم داسې (بغیرد سړی) نه به کیری. خکه که الله تعالی خه غواړی پیدا کوی (یعنی د یو خیز دپیدا کیدو دپاره) صرف د الله تعالی غوښتل کافی دی د یوې واسطې یا د خه سبب خاص کیدو ضرورت نشته اود هغه د غوښتلو طریقو دده (که کله یو خیز پوره کول غواړی نوهغې ته وائی که اوشه بس هغه خیز کیری.

قوله: «بَشِّرُكِ وَيُبَشِّرُكِ وَاحِدَةً» (إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ) د قرأت مشهوره مطابق د اشین

(۱) فتح الباری: ۵۸۳/۸.

(۲) المصدر السابق.

تشدید سره د باب تفعلیل نه دي. امام بخاری رحمته الله علیه فرماني چه «بَشْرُكَ» د شين تخفيف سره هم لوستلې کيدې شي. د تخفيف قرآت يحيى بن وتاب، ضميره او کسانى رحمة الله عليهم نه نقل دي. (۱)
 د مسيح معنى: «وقال ابراهيم: المسح الصديق...» د ابراهيم نه ابراهيم نخعی رحمته الله علیه مراد دي. دي وانی چه مسيح د صديق په معنى کښې دي. امام طبري رحمته الله علیه فرماني د ابراهيم نخعی رحمته الله علیه مطلب دادې چه الله تعالى د حضرت عيسى عليه السلام نه ذنوب مسح او پاک کړي وو. (۲)

ښکاره خبره ده چه کله هغه د گناهونو نه پاک کړي شوي نو هغه ته به د صديقت درجه حاصلېږي. په دي بنياد باندې ابراهيم نخعی رحمته الله علیه د مسيح معنى صديق اخستې ده. د ابراهيم نخعی رحمته الله علیه تعليق سفیان ثوري رحمته الله علیه په خپل تفسير کښې موصولاً روايت کړې دي. (۳)
 محققينو حضرت عيسى عليه السلام ته د مسيح ونيلو ډير وجوهات بيان کړي دي: لفظ مسح د فاعيل په وزن باندې مفعول يعنى د مسح په معنى کښې دي. يعنى د گناهونو نه پاک کړي شوي. حضرت ابن عباس رضي الله عنهما فرماني چه مسح په معنى د مسح دي او د اسم فاعل په معنى کښې دي او دا لقب خکه ورکړې شوي دي چه هغه به د يو بيمار په بدن باندې لاس رابښکلو نو هغه به صحيح شو، که په يو مري باندې به ئي لاس رابښکلو نو هغه به ژوندي کيدلو.

يو قول دادې چه د مسح الأرض نه مشتق دي. يعنى په ملکونو او ښاريو کښې گرځيدل. نو عيسى عليه السلام ته مسيح خکه او ونيلې شو چه هغه چرته په يوځاني کښې مستقل قيام نه دي اختيار کړې بلکه د الله تعالى د ورکړې شوي مشن د پوره کولو دپاره يوشان په تبليغ دين کښې مصروف پاتې وو. کله به په ښاريو کښې وو او کله به ځنگلونو او صحراگانو کښې. د بعض حضراتو رائي ده چه په عربي لغت کښې مسح جمل الوجه ته ونيلى شي چونکه د عيسى مخ د حسن او جمال يوه نمونه وه په دي وجه هغه ته مسيح او ونيلې شو.
 يو دراني داده چه د عيسى عليه السلام د سر په ويښتو باندې قدرتي تيل لگولې شوي وو په دي وجه هغه ته مسيح او ونيلې شو. (۴) علامه عيني رحمته الله علیه فرماني چه لفظ مسيح د جال دپاره هم استعمالېږي خو چه کله د دي لفظ نسبت د جال طرف ته وي نو دهغې معنى به پورته ذکر کړې شوو معانى نه مختلف وي خکه چه د حضرت عيسى عليه السلام نسبت مسيح مطلب جوړېږي چه هغه د گناهونو نه پاک کړې شوي دي. خود د جال طرف ته د نسبت د دي لفظ معنى به د مسح شوي وي خکه چه د جال سترگي او اوريځې به مسح وي. په دي وجه دا هم ونيلې شوي دي چه د دي لفظ نسبت د جال طرف ته مسيح دميم په کسره او سين په تشديد سره لوستلې شي دي دپاره چه د جال او حضرت عيسى عليه السلام د نسبت دواړو کښې فرق اوشي. (۵) علامه عيني رحمته الله علیه فرماني چه د مسيح د تسميه وجه کښې چه کوم اقوال نقل دي د هغې شمير درويشتو پورې ررغږي او دا ټول اقوال علامه عيني رحمته الله علیه په خپل کتاب زين المجالس کښې نقل کړي دي. (۶)

قوله: وقال مجاهد: الكهل الحلیم: آيت دي: ﴿وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾ مجاهد رحمته الله علیه فرماني د «کهل» معنى ده حلیم يعنى بوج او چتونکې او د وقار اوسکينې والا. ابو جعفر النحاس رحمته الله علیه وانی چه د «کهل» دا معنى عربي لغت کښې چرته ملاک نه شوه. د عربو په نيز «کهل» هغه سري ته وانی د چا عمر چه تقريباً څلوېښت کاله وي يا د دي نه

(۱) عمدة القاری: ۳۵/۱۶ وفتح الباری: ۵۸۴/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۸۴/۸.

(۳) عمدة القاری: ۳۷/۱۶ وفتح الباری: ۵۸۴/۸ وارشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۴) د مذکوره قول دپاره او گورني: عمدة القاری: ۳۵/۱۶ وفتح الباری: ۵۸۴/۸ وارشاد الساری: ۷/۳۸۷.

(۵) عمدة القاری: ۲/۱۶ | إدارة الطباعة المنيرية.

(۶) عمدة القاری: ۳۵/۱۶.

زیات شوې وی. د بعض حضراتو په نیز درې دیرش کالونه چه عمر زیات شی هغه ته «کهل» وائی او یو قول دادې چه درې دیرش کاله پوره شی نو هغه ته «کهل» و نیلې شی (۱) خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمائی «کهل» د پاره حلم او وقار غونډې معانی د لازمی صفت درجه لری. په دې وجه مجاهد رحمته الله علیه د صفت لازمه لحاظ کولو سره د «کهل» معنی «حلم» کړې ده. والله اعلم (۲)

قوله: «والأکمه من يبصر بالنهار ولا يبصر بالليل»: د سورت آل عمران آیت دې: «أَلَمْ يَخْلُقْ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ الطَّيْرَ فَأَنْتُمْ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَبْرَصُ الْأُكْمَةِ وَالْأَبْرَصُ وَأُخِي الْمَوْئِي بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ كُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدْخِرُونَ لِنَفْسِكُمْ» (۱۴۹) د آیت په سیاق کښې دې چه الله تعالی عیسی عليه السلام ته کتاب و حکمت او تورات او انجیل تعلیم ور کولو سره بنی اسرائیلو له رسول جوړولو سره لیکی نو هغه به هغوی ته وائی.

تر هغه: زه تاسو له ستاسو د رب د طرف نه یوه نشانی راوړلو سره راغلي یم چه زه ستاسو په وړاندې د ختې نه د مرغنی په شان یو شکل جوړوم بیا په هغې کښې پوکې وهم نو هغه د الله تعالی په حکم سره مرغنی جوړیږي. دا د عیسی عليه السلام معجزه وه چه هغه به د خاورې ختې نه د مرغنی یو صورت جوړولو. بیا به نې په هغې کښې پوکې وهلو او هغه به د الله تعالی په حکم سره ژوندنی مرغنی کیدو سره الوتله او زه د مور نه پیدا شوې وروند او د جذام مرض والا صحت مند کوم او مړی راژوندی کوم او تاسو خلق چه څه په خپلو کورونو کښې خورنی یا ذخیره کوئی زه هغه ټول خودلې شم.

د حضرت عیسی عليه السلام په زمانه کښې د طب او حکمت چرچا وه او د دې فن لوئی ماهران موجود وو. مگر هغه ټول د برگی مرض او جذام د امراض د علاج نه عاجز وو. حضرت عیسی عليه السلام ته دا معجزه ور کړې شوه چه هغه به یو ابرص یا اکمه (د مور نه وروند پیدا شوې) باندې لاس راښکلو نو هغه به صحت مند شو. امام بخاری رحمته الله علیه د «اکمه» معنی کړې ده: «من يبصر بالنهار ولا يبصر بالليل» یعنی اکمه هغه ته وائی چه د ورځې ورته ښکاری مگر د شپې ورته هیڅ نه ښکاری. امام بخاری رحمته الله علیه دا قول د مجاهد رحمته الله علیه نه نقل کړې دې او شراح حدیث دې قول ته شاذ و نیلې دې او فرمایلې دې چه داسې سړی ته اکمه نه وائی اعی ورت و نیلې شی. (۳)

وقال غيره: من يولد اعمى: یعنی د مجاهد رحمته الله علیه نه علاوه د نورو حضراتو په نیز اکمه د مور نه وروند پیدا شوی ته وائی او هم دغه د جمهورو قول دې. (۴) ابن عباس رضي الله عنهما عکرمه رحمته الله علیه او حسن بصری رحمته الله علیه نه هم دغه نقل دې (۵) شراح حدیث وائی چه آیت کښې دا صفت د عیسی عليه السلام د معجزې په توگه بیان کړې شوې دې د مور نه وروند پیدا شوی ټیک کول واقعاً غیر معمولی خیره ده دکوم د علاج چه څوک ماهر طیب دعوی نه شی کولې نو په دې سیاق کښې اکمه د مور نه وروند پیدا شوی په معنی کښې اخستل «أشبه بتفسير الآية» دې (۶)

[۳۲۵۰] - حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَدَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ مَرْثَدَةَ الْهَمْدَانِيَّ، يُحَدِّثُ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قُضِلَ

(۱) د تفصیل د پاره او گورنی: فتح الباری: ۵۸۷/۸ و عمدة القاری: ۳۶/۱۶ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۲) فتح الباری: ۵۸۴/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۳) فتح الباری: ۵۸۴/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۴) فتح الباری: ۵۸۴/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۵) فتح الباری: ۵۸۵/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۶) فتح الباری: ۵۸۵/۸.

عَائِشَةَ عَلَى النَّسَاءِ كَفَّضِلَ الثَّرِيدُ عَلَى سَائِرِ الطَّعَامِ، كَمَلَّ مِنَ الرِّجَالِ كَثِيرًا، وَلَمْ يَكْمَلْ مِنَ النِّسَاءِ: [الْمَرْيَمُ بِنْتُ عِمْرَانَ، وَأَسِيَّةُ امْرَأَةَ فِرْعَوْنَ "ص ٤٢٣] [ر: ٣٢٢٠] (١)

ترجمه: حضرت موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ روایت دی ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیے دی، دعائشہ رضی اللہ عنہا فضیلت پہ نورو بنخو بانڈی داسی دی لکہ چہ ڈثرید فضیلت پہ نورو تولو خورا کونو دی. پہ سرو کنبی خو ڊیر سپی کامل تیرشوی دی مگر پہ بنخو کنبی سوا ڈ مریم بنت عمران او آسیہ (د فرعون بی بی) نہ خو ک کامل بنسخہ نہ دہ تیرہ شوی

پہ دی حدیث بانڈی شاتہ تفصیلی خبری شوی دی ورائندی د فضائل لاندی ہم خہ تفصیل راخی

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابی ایاس رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده)) لاندی تیرہ شوی دہ. (٢)

شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العسکی الواسطی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب الإیمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده)) لاندی تیرہ شوی دہ. (٣)

عمرو بن مرة: دا عمرو بن مرة بن عبد الله همداني رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب الأذان، باب تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدها)) لاندی تیرہ شوی دہ.

مرة الهمداني: دا مرة بن سراحيل الهمداني رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ہم پہ دی کتاب الانبياء کنبی ((باب قول الله تعالى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَاتَ فِرْعَوْنَ﴾) إلى قوله (وَكَانَتْ مِنَ الْقٰنِتِيْنَ) رقم الحديث: ٣٤١١)) لاندی تیرہ شوی دہ.

ابوموسى الاشعري: ددوی تذکرہ ((کتاب الإیمان باب أي الإسلام أفضل)) لاندی تیرہ شوی دہ. (٤)

[٣٢٥١]- وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «نِسَاءُ قُرَيْشٍ خَيْرُ نِسَاءِ رِجَالِ الْإِسْلَامِ، أَحْسَنُهُنَّ عَلَى [ص: ١٧٥] طِفْلِ، وَأَرْعَاهُ عَلَى زَوْجٍ فِي ذَاتِ يَدَيْهِ» يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ عَلَى الرَّذِيكِ: وَلَمْ تَرْكَبْ مَرْيَمُ بِنْتُ عِمْرَانَ يَبْعِدُ اقْطُ تَابَعَهُ ابْنُ أَبِي الزُّهْرِيِّ، وَاسْتَعَاقَ الْكَلْبِيُّ، عَنِ الزُّهْرِيِّ ص [٤٢٤] [٤٧٩٤، ٥٠٥٠، ٥] (٥)

(١) مرتخرجه في نفس الكتاب تحت باب قول الله تعالى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَاتَ فِرْعَوْنَ﴾، رقم الحديث: ٣٤١١.

(٢) كشف الباري: ٦٧١/٢

(٣) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٤) كشف الباري: ٦٩٠/١

(٥) أخرجه أيضاً في النكاح باب إلى من ينكح وأى النساء خير، رقم: ٥٠٨٢ في النفقات باب حفظ المرأة زوجها في ذات يده والنفقة رقم: ٥٣٦٥ في فضائل الصحابة من فضائل نساء قريش رقم: ٣٥٢٧ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ٢١٠/٩ رقم الحديث: ٦٧٩٠

تراجم رجال

ابن وهب: دا ابو محمد عبد الله بن وهب قرشی مصري رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ ((کتاب العلم باب منی بصر سماع الصغیر)) لاتدی تیره شوی ده. (۱)

یونس: دا یونس بن یزید ایللی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ ((کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب منی علیه السلام فی الصرا لی الخضر)) لاتدی تیره شوی ده. (۲)

ابن شهاب: ددوی تذکرہ ((بدء الوحي)) لاتدی تیره شوی ده. (۳)

سعید بن المسيب: ددوی تذکرہ ((کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العبل)) لاتدی تیره شوی ده. (۴)

ابو هريرة: ددوی تذکرہ ((کتاب الإيمان باب أمور الإيمان)) لاتدی تیره شوی ده. (۵)

قوله: نساء قریش خیر نساء رکن الہبل، وأحشاء علی ولد: یعنی دقریشو بنسخی هغه بنسخو کنبی دتولو نه افضل دی چه په او بن باندي سورې شوی دی او په هغوی کنبی په اولاد باندي زیاتی مهربان دی او د خاوند ډیر خیال ساتونکی دی.

أحشاء: أحنى حنا علیه یمنو (باب نصرته، دکوم ماده چه ح، ن، و دی) او حنى یمنى (باب ضرب نه، دکوم ماده چه ح، ن، ی ده) د (ثلاثی مجرد) نه د اسم تفضیل صیغه ده او مجرد او مزید فیه ((أحنى یمنى)) د وارو معنی شفقت کول مهربانی کول. (۱) لغت کنبی حانیه هغه بنسخی ته وانی چه د پلار د مرگ نه پس د بچی پالنه او پرورش او کړی او په بچی باندي د شفقت د وجې نه د خاوند د مرگ نه پس دویم واده اونه کړی. چنانچه عرب وانی «حننت المرأة علی ولدها»، دا هله ونیلی شی چه کله بنسخه د خاوند د وفات نه پس دویم واده اونه کړی. علامه ابن التین رضی اللہ عنہ فرمائی چه که چرې هغه دویم واده او کړی نوهغې ته به حانیه نه شی ونیلی. ابن التین رضی اللہ عنہ وانی چه کیدې شی د حنان نه مشتق وی. دکوم معنی چه ده شفقت او مهربانی. بعض حدیث کتابونو کنبی دا لفظ أحشاء د نون په تشدید او تنوین سره ذکر دی. (۲)

په حدیث کنبی د نساء لفظ راغلی دی او ددې په متابعت سره أحشاء د افراد په خانی د قیاس تقاضا داوه چه د جمع صیغه راوړلې شوی وه یعنی أحشاءن. شرح حدیث فرمائی چه عرب په داسې مقام باندي په کلام کنبی د افراد رعایت کوی او د جمع صیغه نه راوړی. مثلاً عرب وانی ((أحسن الناس وجهها وحسنه خلقاً)) موافق قیاس خو ((أحسنهم خلقاً)) دی. مگر په دې مثال کنبی هم د افراد صیغه راوړلې شوی ده. ابن الاثیر رضی اللہ عنہ فرمائی چه دلته مؤرخین د مفرد ضمیر د معنی اعتبار کولو سره راوړلې دی. ځکه چه د حدیث مطلب ((أحنى من وجد أو خلق)) چه په دې بنسخو کنبی کومې پیدا کړې شوی یا په موجوده بنسخو کنبی دتولو نه زیاتی مهربان د قریشو بنسخی دی او ((من))

(۱) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۲) کشف الباری: ۲۴۲/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۵) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۶) عمدة القاری: ۳۷/۱۶ التوضیح لابن الملتن: ۵۴۸/۱۹ فتح الباری: ۵۸۵/۸.

(۷) التوضیح لابن الملتن: ۵۴۸/۱۹.

طرف ته دمفرد ضمیر راجع کیدی شی (۱)

په حدیث کنبی چه رسول الله ﷺ کوم فرمائیلی دی «خیر لساء رکون الابل» نوشرح حدیث وائی چه دا تعبیر د عربو بنخونه کنایه ده او مطلب دادی چه د قریشو بنخې د عربو په بنخو کنبی د ټولو نه افضل دی. (۱)

قوله: وأرعاة على زوج في ذات يده: یعنی د قریشو بنخې د خاوند د مال د نورو عربو بنخو په مقابله کنبی د ټولو نه زیاتې خیال ساتونکی دی. «أرعاة» هم د «أحناه» په شان «رعی برعی رعایة» د باب فتح نه د تفضیل صیغه ده.

قوله: يقول أبو هريرة على إثر ذلك: ولم تركب مريم بنت عمران بعيرًا قط: یعنی حضرت ابوهریره رضی الله عنه به د حدیث بیان ټولونه پس وئیل چه مريم بنت عمران کله هم په اوښ باندې سورلی نه ده کړې. مطلب دا چه په حدیث کنبی رسول اکرم ﷺ صرف د اوښ سورلی کونکې بنخو فضیلت بیان کړې دي خو مريم بنت عمران علیها السلام ته په اوښ باندې سورلی نه کولو باوجود په دغه ټولو بنخو باندې مطلقاً فضیلت حاصل دي. (۲)

دا روایت مسند احمد او مسند ابی یعلی کنبی هم نقل دي. په دې کنبی دی: «وقد علم رسول الله صلى الله عليه وسلم أن مريم لم تركب بعيرًا قط» (۳)

یعنی رسول الله ﷺ د دې خبرې پیژندلو نه باوجود چه مريم علیها السلام کله هم په اوښ سورلی نه ده کړې، هغې ته د قریشو د بنخونه افضل او وئیل (۴) شرح حدیث وائی چه په دې جمله سره ابوهریره رضی الله عنه داخودل غوښتل چه د عدم رکوب نه باوجود مريم علیها السلام ته فضیلت مطلقه حاصل دي او هغه د ټولو بنخونه افضل ده. (۱)

قوله: تابعه ابن أخي الزهري (۷) وإسحاق الكلبي (۸) عن الزهري: د ابن أخي الزهري نه مراد محمد بن عبدالله بن مسلم رضی الله عنه دي. امام بخاری رضی الله عنه وائی چه د باب حدیث متابعت محمد بن عبدالله او اسحاق بن یحیی کلبي دواړو کړې دي. د محمد بن عبدالله روایت ابو احمد بن عدی الکامل کنبی د دراوردي رضی الله عنه په طریق سره اود اسحاق کلبي متابعت ذهلی الزهریات کنبی موصولاً روایت کړې دي. (۱)

۴۸- باب: قَوْلُهُ: «يَاهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ

إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْفٌ إِلَى مَرْيَمَ عِدْوَةٌ مِّنْهُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ۗ وَلَا تَقُولُوا لَنُكَلِّئَهُ اِنْتِهَؤا
خَيْرَ الْكَلِمِ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهُ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (۵)

(۱) عمده القاری: ۲۶/۱۶ إدارة الطباعة المنيرية.

(۲) عمده القاری: ۳۶/۱۶.

(۳) عمده القاری: ۳۷/۱۶ التوضیح لابن الملقن: ۵۴۸/۱۹ فتح الباری: ۵۸۵/۸.

(۴) مسند الإمام أحمد: ۵۳۷/۱۶ رقم الحدیث: ۱۰۹۲۱ مؤسسة الرسالة. مسند ابی یعلی البوصلی: ۲۵/۱۲ رقم الحدیث: ۸۳۳ (۶۶۷۳) دار المأمون للتراث.

(۵) فتح الباری: ۵۸۵/۸ عمده القاری: ۳۷/۱۶ التوضیح لابن الملقن: ۵۴۸/۱۹.

(۶) عمده القاری: ۲۶/۱۶ إرشاد الساری: ۳۸۸/۷.

(۷) ابن أخي الزهري: داډا امام زهري وراره محمد بن عبدالله بن مسلم رضی الله عنه دي. دذوی تذکره (کتاب ایمان باب إذا لم یکن الإسلام علی الحقیقة) لاندې تیره شوې ده. (کشف الباری: ۱۸۴-۱۸۳).

(۸) إسحاق بن یحیی کلبي: دا اسحاق بن یحیی بن علقمه کلبي العوصی (بفتح المهملة الاولی) الحمصی رضی الله عنه دي. دذوی تذکره (کتاب الأذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة) لاندې اوگورنی.

(۹) فتح الباری: ۵۹۶/۸ وإرشاد الساری: ۳۸۹/۷.

النساء: ۱۷۱/ر

قَالَ أَبُو عِيَسَى: (كَلِمَتُهُ) كُنْ لَكَانَ. وَكَالَ هَيْبَةُ: (وَيَوْمَ مِثْنَهُ) أَحِبَّاهُ لِحَبْلَةِ رِيحًا. (وَلَا تَقُولُوا لِلَّهِ)

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته ددی باب لاتدی دا خودل غواری چه اهل کتاب د حضرت عیسی علیه السلام ذات باره کنبی د غلو او افراط او تفریط نه کار اخستلوسره د گمراهی په لار روان دی. یهودیانو د حضرت عیسی علیه السلام نسب نښه جوړولوسره تفریط او کړو او نصاری ورتنه د الوهیت درجه ورکولوسره افراط او کړو. (۱)
قاضی عیاض رحمته وائی چه دا د اصیلی په روایت کنبی ددی باب لاتدی «(بأهل الکتاب)» نه وړاندی اولنی لفظ «قل» اضافه هم ده د نورو حضراتو په روایت کنبی دا اضافه نشته دی. (۲)

علامه عینی فرمائی چه صحیح هم داه دی چه دلته د آیت نه اول «قل» درج نه دی ځکه چه د باب لاتدی امام بخاری رحمته دسورت نساء آیت نقل کړی دی او په هغې کنبی لفظ «قل» موجود نه دی البته دسورت مائده آیت «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ» کنبی لفظ «قل» راغلی دی. چونکه امام بخاری رحمته دسورت نساء آیت نقل کړی دی نو ترجیح به هم دغه روایت ته حاصل وی. په کوم کنبی چه لفظ «قل» درج نه دی. (۳)

د باب آیت دی: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ الْإِلَهَ إِلَّا الْحَقُّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهُ إِلَى مَرْيَمَ وَوَحَّوْهُ مِنِّي فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ إِنْتَهُمَا خَيْرٌ الْكُفْرُ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكُفَى بِاللَّهِ وَكَيْلًا» یعنی ای اهل کتاب! په خپل دین کنبی د حد نه مه وړاندی کیږنی او د الله تعالی باره کنبی د حق خبرې نه سوا بل هیڅ خبره مه کونی. مسیح ابن مریم خو صرف د الله تعالی رسول وو او د الله تعالی یوه کلمه وه چه هغه مریم ته اورسوله (چه لفظ د کون سره عیسی علیه السلام بغیر د پلار نه پیدا کړو او د هغه روح نی د مریم علیها السلام خیتې ته اورسولی لهذا په الله تعالی او د هغه په رسولانو باندی ایمان راوړنی اودا مه واینی چه (خدا یان) درې دی ددی خبرې نه منع شنی، هم دا ستاسو د پاره د خیر سبب دی. الله تعالی خو هم یو معبود دی، هغه ددی نه پاک دی چه د هغه دې څوک خوئی وی. آسمانونو او زمکو کنبی چه څه هم دی د هغه دی او د هغې د خیال ساتلو د پاره الله کافی دی.

په دی آیت کنبی عیسایانو ته تلقین کړی شوی دی چه هغوی د عیسی علیه السلام باره کنبی ابن الله کیدو کومه عقیده لری دهغې نه منع شی. او په ډیرو کولو الفاظو کنبی او خودل چه هغه بغیر د پلار نه د مریم د خیتې نه پیدا شوی اود هغه تخلیق د الله تعالی د لفظ کون فرمانیلو سره شوی دغه شان عیسایانو ته د هغوی په گمراه کیدونکی عقیده باندی تنبیه کولوسره د عیسی علیه السلام باره کنبی یو معتدل تصور ورکړو چه هغه د الله تعالی بنده او د هغه رسول دی.

د نصاری درې ډلې وې. یوې ته به نی ملکانه و نیله. ددی خلقو عقیده د حضرت عیسی علیه السلام باره کنبی د اله کیدو وه. دویمه ډله یعقوبیه په نوم سره پیژندلې شوه. دهغوی عقیده دا وه چه حضرت عیسی علیه السلام د الله تعالی خوئی دی او دریمه ډله مرقوسیه په نوم سره مشهوره وه. ددی ډلې د خلقو عقیده وه چه حضرت عیسی علیه السلام په ډیرو خدايانو کنبی دریم خدائی دی. (۴)

[۳۲۵۲] - حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَيْرُ بْنُ

(۱) الخیر الجاری: ۷۸/۴ اداره نالیفات اشرفیه.

(۲) فتح الباری: ۵۸۶/۸ عمده القاری: ۳۷/۱۶ وارشاد الساری: ۳۸۹/۷.

(۳) عمده القاری: ۳۷/۱۶.

(۴) عمده القاری: ۲۷/۱۶ وارشاد الساری: ۴۰۹/۷-۴۰۸.

هَانِي، قَالَ: حَدَّثَنِي جُنَادَةُ بْنُ أَبِي أُمَيَّةَ، عَنْ عِبَادَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَنْ كَفَّهَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحَدَّهَ لِأَشْرِكِ لَهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنَّ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ، وَكَفَيْتُهُ الْقَاهَا إِلَى مَرْتَمَعِدِ مِينَهُ، وَالْجَنَّةَ حَقًّا، وَالنَّارَ حَقًّا، أَدْخَلَهُ اللَّهُ الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنَ الْعَيْلِ» قَالَ الْوَلِيدُ: حَدَّثَنِي ابْنُ جَابِرٍ، عَنْ عُمَيْرٍ، عَنْ جُنَادَةَ وَزَادَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةَ أَيَّمَا شَاءَ ص ٤٣٠ (١)

توجهه: حضرت عباده بن صامت رضي الله عنه نه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلی چه کوم سری ددی خبری گواهی ورکره چه دالله تعالی نه سوا بل خوک معبود نشته دی اودهغه خوک شریک نشته دی اودا چه محمد هغه بنده اورسول دی اودا چه عیسی دالله تعالی بنده اورسول دی اودهغه کلمه ده کومه چه الله تعالی دبی بی مریم (خینتی) کنبی واجوله (یعنی کن ونیلوسره عیسی علیه السلام) تخلیق شوې اودا چه هغه دالله تعالی دطرف نه یوروح دی اودا چه جنت او دوزخ حق دی نو الله تعالی به هغه په جنت کنبی داخل کری که هغه هرڅنگه عمل هم کری.

تراجم رجال

صدقة بن الفضل: دا مشهور محدث صدقة بن الفضل ابو الفضل مروزی رضي الله عنه دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب العلم والعظة بالليل» لاندې تیره شوې ده. (٢)

الوليد: دا وليد بن مسلم اموی ابو العباس دمشقی رضي الله عنه دی. د شام لونی عالم وو. ددوی حالات «کتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظهر في حدة الحن» لاندې تیر شوی دی.

الأوزاعي: دا عمرو بن ابی عمرو محمد اوزاعی رضي الله عنه دی. ددوی حالات «کتاب العلم باب الخروج في طلب العلم» لاندې تیر شوی دی. (٣)

جنادة بن ابی امية: دا جناده بن ابی امیه الازدی ابو عبد الله الشامی رضي الله عنه دی. ددوی تذکره «کتاب التهجده باب فضل من تعاز من الليل فصلی» لاندې تیره شوې ده.

عبادة رضي الله عنه: دا صحابی رسول حضرت عبادة بن صامت بن قيس رضي الله عنه دی. (٤)

دنصاري په عقیده دتثلیث باندي تعریض: دا حدیث محدثین کرام حدیث العقائد کنبی شمیری. په دې وجه چه په دې کنبی دعیسی علیه السلام باره کنبی دنصاری په غلطه عقیده باندي رد کری شوې دی. تثلیث د هغوی یوه گمراه کونکی عقیده وه یعنی چه دري خدايان دی. الله، خونی اوروح القدس.

په دې حدیث کنبی رسول اکرم صلی الله علیه و آله دنصاری په عقیده دتثلیث باندي تعریض کری دی او په هغوی باندي دا واضحه کړه چه داسې گمراه کونکی عقیده لرل شرک محض دی. (٥) بعض حضرات فرمائیلی دی چه لفظ «ورسوله» سره په یهودیانو باندي تعریض دی. یهودیانود عیسی علیه السلام په نسب باندي تهمت لگولې اودهغه د رسالت نه نی انکار او کړو نو دهغوی په عقیده باندي رد او کړو چه د عیسی علیه السلام رسالت برحق دی. (٦)

(١) وأخرجه مسلم في الإيمان باب الدليل على أن من مات على التوحيد دخل الجنة، رقم الحديث: ٤٠٠، والترمذي في الإيمان باب ماجاء فيمن يموت وهو يشهد أن لا إله إلا الله، رقم الحديث: ٢٦٣٨.

(٢) كشف الباري: ٣٨٨/٤.

(٣) إرشاد الساري: ٤٠٩/٧-٤٠٨.

(٤) كشف الباري: ٤٨/٢.

(٥) فتح الباري: ٥٨٧/٨، وإرشاد الساري: ٣٨٧/٧.

قوله: قال الوليد: حدثني ابن جابر: ذ ولید بن مسلم داتعلیق د حدیث باب سند سره موصول دی (۱) دی تعلیق کنبی د ابن جابر نه عبدالرحمن بن یزید بن جابر ازدی او عمیر نه عمیر بن هانی مراد دی (۲) امام بخاری رحمته په دی تعلیق سره داخودل غواړی چه د حدیث باب په دویم طریق کنبی «من أبواب الجنة الثمينة أمهاتها» اضافه هم نقل ده. امام مسلم رحمته په خپل صحیح کنبی او امام نسائی رحمته په خپل سنن کنبی دا حدیث دی زیاتی سره تخریج کړی دی. په دی کنبی دی: «من قال: اللهم ان لا اله الا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، وأن عيسى عبد الله وابن أمته، وكلمته ألقاها إلى مريم عذراء منهن، وأن الجنة حق، وأن النار حق أدخله الله من أي أبواب الجنة الثمينة شاء» (۳) یعنی چاچه دا ټولې گواهیانې ورکړې الله تعالی به هغه د جنت د اتو دروازو نه په کومه دروازه چه غواړی داخلوی.

۴۹- باب: (وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا) / مريم: ۱۶ /

تَبَلَّغَةُ: الْفَيْتَاءُ: إِعْرَافُكَ. (شَرْقِيًّا) / مريم: ۱۶: مَائِلِي الشَّرْقِ. (فَأَجَاءَهَا) / مريم: ۲۳: أَقْلَسْتُ مِنْ جِلَّتْ: وَيُقَالُ: أَجَاءَهَا إِعْظَمًا. (تُحِيطُ) / مريم: ۲۵: كُنْظُ. (فَصِيًّا) / مريم: ۲۲: قَامِيًّا. (قَرِيًّا) / مريم: ۲۷: عَظِيمًا.
د ترجمه الباب مقصد: دوه ابوابه وړاندې بعينه هم دغه ترجمه امام بخاری رحمته قائم کړې ده. هلته د مريم عليها السلام احوال بيانول وو او دلته د حضرت عيسى حالات بيانول مقصود دی (۴).
امام بخاری رحمته د سورت مريم آيت نقل کړې دی: (وَأَذْكَرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَاثِرَ قِيَّاسًا) او په دی کتاب کنبی د مريم تذکره هم اوکره دهغه وخت ذکر کوم وخت چه هغه د خپل کور والونه جدا کيدو سره هغه خانی ته لاړه چه مشرق طرف ته واقع وو.

صاحب معالم التنزيل ليکلی دی چه دا د سختې يخنځی ورځ وه مريم عليها السلام هلته په نمرکنبي د غسل دپاره کيناسته نو هغې د خپل خان او د خلقو په مينځ کنبي يوه پرده واچوله. چنانچه مړنې هغې له خپل روح (فرشته) اوليگله چه دهغې په مخکنبي د يو مکمل انسان په شکل کنبي ښکاره شوه. مريم عليها السلام د خپل عصمت او پاکدامنځی د وجې نه داسې ناخاپي په خان له خانی کنبي راتلونکی سرې ليدلو سره او وريدله او هغه ته ئی اوونيل. زه تانه د الله تعالی چه رحمن دی پناه غواړم. که تا کنبي د الله تعالی نه ويره وی نو دی خانی نه لار شه. فرښتی اوونيل زه ستا د رب رايگلی شوي فرښته یم دی دپاره چه تانه پو پاکيزه هلك درکړم. مريم اوونيل زما به هلك څنگه کيږی چه ماله يو بشر لاس نه دی راوړی اونته زه بدکاره یم. فرښتی اوونيل چه هم داسې به کيږی ستا رب فرمايیلی دی چه دا زما دپاره معمولی خبره ده. مونږ دا هلك دخلقو دپاره نشانی او د خپل طرف نه رحمت جوړول غواړو او دا يوه داسې خبره ده چه فيصله شوې ده. چنانچه د مريم عليها السلام د پاره د دغه هلك حمل او وريدو او چه کله د وضع حمل وخت نيزدی راغلو نو د دغه حمل اخستو سره لرې لاړه. بيا د بچی پيدا کيدو درد هغه د يوې کهجورې ونې له اورسوله. هغې ونيل چه افسوس زه ددی نه وړاندې مړه شوې وي او د خلقو نه تراوسه پورې هيره شوې وي. بيا فرښتی د ښکته يو خانی نه هغې له آواز ورکړو. مريم عليها السلام چرته په يوه

(۱) إرشاد الساری: ۳۹۰/۷.

(۲) إرشاد الساری: ۳۹۱/۷.

(۳) عمده القاری: ۳۹/۱۶ دارالکتب العلمیة.

(۴) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب الدلیل علی أن من مات علی التوحید دخل الجنة، رقم الحدیث: ۱۴۰ السنن الکبری للإمام النسائی ذکر اختلاف ألفاظ الناقلين لخبر عبادة فی ذلك ۹/۱۴ رقم الحدیث: ۱۰۹۰۳ مؤسسة الرسالة، عمل اليوم والليلة، ما يقول عند الموت: ۱/۶۰۳ رقم الحدیث: ۱۱۳۰ مؤسسة الرسالة.

(۵) فتح الباری: ۵۹۲/۸ وإرشاد الساری: ۳۹۲/۷ وتغفة الباری: ۱۱۹/۴.

غونډنی باندې وه. جبرائیل علیه السلام د دغه ځانی نه ښکته اودریدو اوونې ونیل غم مه کوه ستا رب ستانه ښکته یوه چینه پیدا کړې ده اود کهجورې ښاخ خپل خان طرف ته اوخوزه وه دهغې نه به پخې تازه کهجورې په تاباندې راپریوخی.

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل جبرائیل علیه السلام هلته خپله خپه او وهله د کوم په وجه چه د خوړو اوبو چینه جاری شوه. په دې مقام باندې یوه اوچه دکهجورې ونه وه په هغې کښې پانزې او میوه راغله او هم هغه وخت پخې شوي (معالم التنزیل) نو جبرائیل علیه السلام او فرمائیل اوس خوزه څکه او سترگی یخې ساته که خلقو کښې دې څوک اولیدل نو ورته وایه چه ما د ځدانی رحمن دپاره د روزې ساتلو نذر منلې دې لهذازه به نن یو انسان سره خبرې نه کوم. پخوانو شریعتونو کښې د خبرو اترو نه کولو روژه مشروع وه کومه چه په شریعت محمدی کښې منسوخ شوه. بیا مریم دغه بچی اوچت کړو او خپل قوم له راغله. هغوی اوونیل ای مریم دا تالونی د غضب کار کړې دې ای د هارون خور! نه خو ستا پلار څه خراب سړې وو اونه ستا مور څه بدکاره ښځه وه. چنانچه مریم دهغه بچی طرف ته اشاره اوکړه. خلقو ونیل ښه نو مونږ اوس ده سره څنگه خبرې اوکړو چه دا وخت لاپه زانگو کښې پروت یو بچی دې. په دې باندې بچی خبرې شروع کړې زه د الله تعالی بنده یم ماته هغه کتاب را کړې دې او هغه زه ښی جوړ کړې یم. (۱)

قوله: فَبَدَأَتْهُمُ الْقَيْنَاءُ: امام بخاری رحمته الله د «فَبَدَأَتْهُمُ» تفسیر «الْقَيْنَاءُ» سره کړې دې. دا لفظ په قرآن مجید کښې سورت صافات کښې د حضرت یونس علیه السلام په واقعه کښې راغلی دې. آیت دې: «فَبَدَأَتْهُمُ بِالْعِزَّةِ وَهُوَ سَقِيمٌ» (۱۲۵) ددې لفظ معنی د غور زولو او اچولو راخی. دا تفسیر امام طبری رحمته الله علی بن ابی طلحه عن ابن عباس په طریق سره د پورته ذکر شوی آیت په تفسیر کښې نقل کړې دې. (۲) علامه عینی رحمته الله فرمائی چه په دې مقام باندې د دې تفسیر ذکر کولو څه مناسبت نه معلومیږي څکه چه د حضرت مریم علیها السلام په قصه کښې لفظ «اتخذت» ذکر دې او لفظ «اتخذت ونهذناه» دواړو معنی جدا جدا دی. (۳) د «اتخذت» معنی طرف ته اشاره کولو سره امام بخاری رحمته الله فرمائی: «اعتزلت لرقها مما ملئ الشرق» چه حضرت مریم علیها السلام بیت المقدس یا دخپل کور مشرق طرف ته دعبادت په غرض سره خلوت کښې کیناستل اختیار کړه. (۴) مشرقی طرف د عربو په نيزد مغربی طرف نه بهتر او افضل گنرلې شی. په دې وجه حضرت مریم علیها السلام دعادت دپاره مشرقی طرف اختیار کړو. (۵)

قوله: تَسَاقَطُ: تَسَقَطُ: ددې لفظ نه د سورت مریم آیت «وَهَزَىٰ إِلَيْكَ بِمِذْرَابِهَا تُسْقِطُ عَلَيْكَ رَطْبًا جَنِيًّا» (۲۵) طرف ته اشاره ده. امام بخاری رحمته الله د تساقط تفسیر تسقط سره کړې دې. دکوم معنی چه د ورغور زولو راخی. (۶) آیت ترجمه ده: ددې کهجورې تنه اونیسه او خپل طرف ته ئی اوخوزه وه، په دې سره به په تاباندې تازه کهجورې راپریوخی. دغه تفسیر د امام ابو عبیده رحمته الله نه نقل دې. (۷)

(۱) تفسیر البغوی المعروف بمعالم التنزیل سورة مریم: ۲۲۲ - ۲۲۸ دار طيبة.

(۲) فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۳۹/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۳) عمده القاری: ۳۹/۱۶.

(۴) مجاز القرآن: ۳/۲ مکتبة الخانجی بالقاهرة، فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۳۹/۱۶.

(۵) فتح الباری: ۴۷۹/۷.

(۶) فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۴۰/۱۶.

(۷) مجاز القرآن لأبی عبیده: ۵/۲ مکتبة الخانجی بالقاهرة، فتح الباری: ۴۷۹/۶.

قوله: قصبا: قاصبا: ذ سورت مریم آیت: ﴿فَحَمَلْنَاهُ فَالْتَبَدَّتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا﴾ (۱۲۲) طرف ته اشاره ده په کوم کنبې چه مذکوره لفظ قصبا تفسیر امام بخاری رحمته قاصبا سره کړې دي. دامام مجاهد رحمته نه هم دغه تفسیر نقل دي. امام ابو عبیده رحمته د دې تفسیر بعدا سره کړې دي. معنی د دواړو هم یوه ده یعنی حضرت مریم علیها السلام خپل حمل سره لرې یوخانی ته لاړه. (۱) د ابن عباس رحمته نه نقل دی چه بغیرد خاوند نه حمل کیدلو سبب د قوم د طرف نه د شرم ورکولو ویره وه په دې وجه حضرت مریم علیها السلام د بیت اللحم آخری غاړې ته لاړه (۲)

قوله: فریا عظیما: ذ سورت مریم آیت: ﴿لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا﴾ (۱۲۷) طرف ته اشاره ده. امام بخاری رحمته د فریا تفسیر عظمیا سره کړې دي چه ای مریم تا یر د غضب کار کړې دي. امام ابو عبیده رحمته وائی چه هریو عجیبه کار ته فری وئیلی شی (۳)

قوله: فأجاءها: أفعلت من جئت: امام بخاری رحمته خودل غواړی چه ﴿فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ﴾ کنبې فأجاءها د مزید صیغه ده. دمجرد نه د خپل آمد خبر ورکولو دپاره به جنت وئیلی شی او که چرې دا معتدی استعمال کړې شی نو داسې به وئیلی شی: ﴿أجأت زيدا﴾ نو په آیت کنبې ضمیر د حضرت مریم علیها السلام طرف ته راگرخی او د ﴿أجاء﴾ فاعل «المخاض» دي یعنی د بچی پیدا کیدو درد هغه راوستله (۴)

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (نَسِيًا) / مریم: ۲۳ / لَمْ يَكُنْ شَيْئًا. وَقَالَ غَيْرُهُ: النَّسِيُّ الْحَيْضُ.

دي نه د سورت مریم آیت ﴿وَكُنْتُ نَسِيًّا مَنِيًّا﴾ (۱۲۳) طرف ته اشاره ده. ابن عباس رحمته د «نسیا» تفسیر «لم اكن شيئاً» سره کړې دي. امام طبری رحمته د ابن جریج عن عطاء په طریق سره د ابن عباس رحمته نه «نَسِيًّا مَنِيًّا» تفسیر داسې نقل کړې دي: «لم اخلق ولم اكن شيئاً» چه افسوس زه همدو د سره پیدا شوې نه وې کاش چه زه همدو د سره وې نه (۵)

د حضرت ابن عباس رحمته نه علاوه نورو حضراتو د «النسی» تفسیر «الحیض» سره کړې دي چه کاش زه چرته څه حقیر غرندي شی وې. یو تفسیر «هو ما سقط في منازل المرحلین من رذالة أمتهن» هم نقل دي. یعنی «النسی» هغه پاتې شوی څیزونو ته وائی چه مسافر په یوخانی کنبې ډیره اچولو نه پس هغه پرېږدي. (۶) امام طبری رحمته د حضرت قتاده رحمته نه «نَسِيًّا مَنِيًّا» تفسیر «شيئا لا يدرك» سره کړې دي چه کاش زه چرته یو ناقابل ذکر شی وې. (۷)

وَقَالَ أَبُو بَلِيَّةٍ: عَلِمْتُ مَرِيْمَ أَنْ النَّفْسَ فَوَضَعَتْ يَدَيْهَا فِي جَيْبِهَا قَالَتْ: (إِنْ كُنْتُ تَقِيًّا) / مریم: ۱۸ /

آیت دي ﴿قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتُ تَقِيًّا﴾ مریم علیها السلام جبرائیل امین د سړی په شکل کنبې لیدو سره او فرمائیل که په تا کنبې د الله تعالی نه ویره وی نو دې خانی نه اخوا شه. ابو وائل شقیق بن سلمه رحمته وائی چه ﴿إِنْ كُنْتُ تَقِيًّا﴾ چه مریم علیها السلام وئیلی وو نو دې گنرلو سره ئی وئیلی وو چه هم متقی عقل مند وی «بهيمة»

(۱) فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۴۰/۱۶.

(۲) عمده القاری: ۳۹/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۴۰/۱۶.

(۴) ارشاد الساری: ۳۹۲/۷.

(۵) تفسیر الطبری: ۴۹۹/۱۵ دار هجر، فتح الباری: ۴۷۹/۶.

(۶) فتح الباری: ۴۷۹/۶.

(۷) تفسیر الطبری: ۴۹۹/۱۵ دار هجر، فتح الباری: ۴۷۹/۶.

ذنون ضمه سره اویا، مفتوحه سره عقل ته وانی. خکه چه هم عقل انسان د قبانح د ارتکاب نه منع کوی. (۱) علامه عینی رحمته اللہ علیہ د ابن عباس رضی اللہ عنہما قول نقل کړې دې چه د مریم علیها السلام په زمانه کښې تقی د یو فاجر سړی نوم وو په جبرائیل باندي هغې هم د دغه فاجر گمان کړې وو. (۲) لیکن حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ د تقی سره متعلق د تفسیر بهمد گرخولې دې. (۳)

قَالَ وَكَيْفَهُ: عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ النَّبَاةِ: (سَرِيًّا) / مَرِيضًا: ۲۲ / تَهْرَؤُفِيَّةً بِالسَّرِيَّةِ.

آیت دې: (قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ كَتَمًا لَكَ سَرِيًّا) مقصد د حضرت مریم علیها السلام د قضیه سره متعلق د راغلی آیت یو لفظ «سریا» توضیح کول دی. امام بخاری رحمته اللہ علیہ د براء بن عازب رضی اللہ عنہ معلق روایت نقل کړې دې چه «سری» سریانی ژبه کښې وړوکی نهر ته وانی.

تشریح: د تعلیق ابن ابی حاتم رحمته اللہ علیہ د سفیان ثوری عن ابی اسحاق په طریق سره او طبری رحمته اللہ علیہ شعيب عن ابی اسحاق په طریق سره موقوفاً روایت کړې دې. (۴)

البته ابن مردويه رحمته اللہ علیہ آدم عن اسرائیل په طریق سره دا روایت مرفوعاً نقل کړې دې. د دې الفاظ دادی: «السري: الجدول وهو النهر الصغير» په دې طریق کښې دا تصریح نشته دې چه «سری» سریانی لفظ دې. (۵) ابو عبید جی رحمته اللہ علیہ وانی چه «سری» په عربی ژبه کښې هم نهر ته وای. په دې باندي هغه د لبيد بن ربيعه د دې شعر نه هم استدلال کړې دې:

فرس مهاعرض السري فغادرا
مجردة متهاورا أفلامها (۶)

د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت: په دې تعلیق کښې چه د آیت مبارک د کوم لفظ وضاحت کړې شوې هغه د حضرت مریم علیها السلام د قضیې سره متعلق دې او په دې ضمن کښې د حضرت عیسی علیه السلام پیدائش نه هم تعرض دې او د دې خبرې تذکره په ترجمه الباب کښې هم موجود ده.

[۲۲۵۲] - حَدَّثَنَا مُسْلِمٌ بْنُ أَبِرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ بْنُ حَازِمٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَمَّا نَزَلْنَا فِي الْمَدِينَةِ الْأَنْبِيَاءِ: عِيسَى، وَكَانَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ رَجُلٌ يُقَالُ لَهُ جَرِيرٌ، كَانَ يُصَلِّي، جَاءَتْهُ أُمُّهُ فَدَعَتْهُ، فَقَالَ: أَجِيبِي أَوْ اصَلِّي، فَقَالَتْ: اللَّهُمَّ لَا تُمَتِّعْهُ حَتَّى تُرِيَهُ وَجُودَ النُّومِيَّاتِ، وَكَانَ جَرِيرٌ فِي صَوْمَعْتِهِ، فَتَعَرَّضَتْ لَهُ امْرَأَةٌ وَكَلَّمَتْهُ قَائِي، فَأَتَتْ رَاعِيًا فَأَمَكَّتْهُ مِنْ نَفْسِهَا، فَوَلَدَتْ غَلَامًا، فَقَالَتْ: مِنْ جَرِيرٍ فَأَتَتْهُ فَكَسَرُوا صَوْمَعْتَهُ وَأَزَلُّوا وَسَبُّوا، فَتَوَضَّأَ وَصَلَّى ثُمَّ أَتَى الْغَلَامَ، فَقَالَ: مَنْ أَبُوكَ يَا غَلَامُ؟ قَالَ [ص: ۲۷]: الرَّاعِي، قَالُوا: كَيْفِي صَوْمَعْتِكَ مِنْ ذَهَبٍ؟ قَالَ: لَا، إِلَّا مِنْ طِينٍ. وَكَانَتْ امْرَأَةٌ تُرْجِعُ ابْنَاتَهَا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَمَرَّتْ بِهَا رَجُلٌ رَاكِبٌ كَوْسَارًا، فَقَالَتْ: اللَّهُمَّ اجْعَلْ ابْنِي مِثْلَهُ، فَتَرَكَ كَذِبًا وَأَهْلًا عَلَى الرَّاجِبِ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلَنِي مِثْلَهُ، ثُمَّ أَهْبَلَ عَلَى كَذِبِهَا مَمْنُوعًا، - قَالَ: أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ: الظُّرَائِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

(۱) فتح الباری: ۵۹۳/۸ وارشاد الساری: ۳۹۲/۷.

(۲) عمدة القاری: ۴۱/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۵۹۳/۸.

(۴) فتح الباری: ۵۹۳/۸ و عمدة القاری: ۴۱/۱۶.

(۵) فتح الباری: ۵۹۳/۸.

(۶) اوگورنی: مجاز القرآن لابی عبیده: ۵/۲ مکتبه الخانجی بالقاهرة فتح الباری: ۵۹۳/۸.

وَسَلَّمَ مِنْ إِصْبَعَةٍ - لَمْ مَرَّ بِأَمَةٍ، فَقَالَتْ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ ابْنِي مِثْلَ هَذِهِ، فَتَرَكَ كُذْمَهَا، فَقَالَ:
اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِثْلَهَا، فَقَالَتْ: لِمَ ذَاكَ؟ فَقَالَ: الرَّاحِبُ جَبَّارٌ مِنَ الْجَبَّارَةِ، وَهَذِهِ الْأُمَّةُ
يَقُولُونَ: سَرَقْتِ، زَنَيْتِ، وَلَمْ تَفْعَلِ" [ص ۶۳۸] [ر: ۱۱۴۸] (۱)

تراجم رجال

مسلم بن ابراهیم: دا مسلم بن ابراهیم الفراهیدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب أحب الدين الى الله
أدومه» لاندی تیرہ شوی دہ. (۲)

جرید بن حازم: دا جرید بن حازم بن زید ازدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب الصلاة باب الخوعة والمرفی المسجد» لاندی
تیرہ شوی دہ.

محمد بن سیرین: دا شیخ الاسلام ابوبکر محمد بن سیرین انصاری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب اتباع
الجنائز من ایمان» لاندی تیرہ شوی دہ. (۳)

ترجمہ او تشریح: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے روایت دی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی لی دی چه پہ زانگو کنبی صرف
دریو بچو خبری کری دی، یو عیسیٰ علیہ السلام بل پہ بنی اسرائیلو کنبی یو سری وو کوم ته چه جریج ونیلې شو. جریج
مونخ کولو «دی وخت کنبی» د هغه مور راغله نوهغې جریج ته آواز اوکړو نو «گریج په زړه کنبی» او نیل مور ته
جواب ورکړم که مونخ جاری اوساتم «الغرض جریج جواب ورنه کړو او خپل مونخ کنبی مشغول پاتې شو» نو د هغه
مور او نیل یا الله دی تر هغه وخته پورې مه مرکړې ترڅو چه ده ته د بد کارو ښخو مخ اونه ښایښې.

یوخل جریج په خپله عبادت خانه کنبی وو چه د چیلو څرولو والا یوه ښځه هغه له راغله هغه ته نی د بد کارنی
کولو او نیل جریج انکار اوکړو نوهغه یو گډبه له راغله او هغه نی په بد کارنی باندې تیار کړو د کومی نه چه
د هغې یو خونې پیدا شو. کله چه د هغې نه تپوس اوکړې شو چه دا هلك د چا د نطفې نه دی؟ نوهغه جینسی او نیل
دا د جریج خونې دی. په دی باندې خلق مشتعل شو چه څوک مونږ عابد گنړلو هغه بد کار او وتلو. ټول جریج له
راغله او د هغه عبادت خانه نی ماته کړه او هغه نی ښکته را کوز کړو او دیرې بدې ردې ورته او نیل. جریج اودس
اوکړو مونخ نی اوکړو او ماشوم له راغلو هغه نه نی تپوس اوکړو «باغلام من أبوك» ای بچیہ ستا پلار څوک دی؟
ماشوم جواب ورکړو گډبه. د ابوسلمه رضی اللہ عنہ په روایت کنبی دا اضافه هم نقل ده چه جریج مونخ کولو سره مور
اود هغې بچی راوستل. ماشوم پینی څکونکې وو سینې پورې خله لگولې وه پینی څکل. کله چه جریج هغه ته
آواز اوکړو نوهغه خپله خله بهر کړه جواب نی ورکړو. (۴)

د وهب بن جریر رضی اللہ عنہ روایت دی چه د ماشوم جواب اوریدو سره خلق په جریج باندې راغونډ شو او د عقیدت نه نی
هغه ښکلولو. «لوثوا الی جریج لعلوا یملونه» (۵) چنانچه ټولو جریج ته او نیل مونږ به ستا عبادت خانه د سرو زرو
جوړه کړو. جریج ونیل نه د خاورو نه نی جوړه کړی.

وراندې روایت کنبی د دریم ماشوم بیان دی چه د بنو اسرائیل یوې ښځې خپل بچی ته پینی ورکول. د هغې
خواکې یو ښائسته خوان سور تیر شو. دلته په روایت کنبی «راکب ذو شاره» الفاظ راغلی دی. «ذو شاره» داسې

(۱) قد سبق تخريجه في كتاب العمل في الصلاة باب إذا دعت الأم ولذا في الصلاة رقم: ۱۲۰۶.

(۲) كشف الباری: ۴۵۵/۲.

(۳) كشف الباری: ۵۲۴/۲.

(۴) فتح الباری: ۵۹۶/۸ و إرشاد الساری: ۳۹۴/۷.

(۵) إرشاد الساری: ۳۹۴/۷.

بنائسته بنکلی لباس والاسری ته وائی د کوم په لیدو سره چه خلق د حیراتیا اشاره کوی چه دومره بنکلی او مزیدار دی. (۱) مسند احمد کنبی «غلاص عن ابي هريرة» په طریق سره دا روایت نقل دی. په دې کنبی د «فارس معین» الفاظ راغلی دی. (۲)

نودې بنخې او وئیل چه یا الله زما خونى هم داسې جوړ کړې. یعنی د ده په شان بنائسته او خوش لباس نو د هغې بچی د مور سینه پریخوده او د سور طرف ته متوجه شو وئى وئیل: «اللهم لا تجعلنى مثله» ای الله ما د ده په شان مه جوړې. بیانی د خپلې مور په سینه باندې خله کیخوده. حضرت ابو هریره رضی الله عنہ وائی «کأني أنظر إلى النبي صلى الله عليه وسلم عرضا» لکه چه زه رسول الله صلی الله علیه و آله ته گورم چه هغوی خپله گوته مبارکه رووله. یعنی حضور پاک عملاً او خود ل چه هغه ماشوم داسې سینه رووله.

بیا هغه ځانی کنبی یوه وینځه تیریدله. د وهب بن جریر رضی الله عنہ وارا روایت چه په مسند احمد کنبی نقل دی په هغې کنبی د تضرع لفظ هم راغلی دی. یعنی دغه وینځه خلقو وهله. (۳) نو بنخې وئیل «اللهم لا تجعل ابني مثله» ای الله زما خونى داشان مه جوړې. په دې باندې بچی د مور سینه پریخوده او جواب ئى ورکړو «اللهم اجعلنى مثله» ای الله ما د دې وینځې په شان جوړ کړه. بنخې او وئیل «لم ذلك» تا داسې ولې او وئیل؟ یعنی د خوش لباس خوان په شان د جوړیدو په ځانی د دې غریبې وینځې په شان ولې جوړیدل غواړې؟ په دې باندې ماشوم جواب ورکړو: «الراكب جبار من الجبابرة وهذه الأمة يقولون لها مرقت ولزنت ولم تفعل» هغه سور خود ظالمونونه یو ظالم وو او د دې وینځې باره کنبی خلق وائی چه تا غلا کړې ده تا زنا کړې ده حالاتکه دې داسې هیڅ نه دی کړی.

د مسند احمد د روایت الفاظ دی: «يقولون زنت ولم تلزني، مرقت ولم ترقني، هي تقول: حسى الله» یعنی خلقو به دغه وینځې ته وئیل تا غلا کړې ده حالاتکه هغې غلا نه وه کړې اودا چه تا بدکاری کړې ده حالاتکه هغه بدکاره نه وه او په دې حال کنبی به هغې په ژبه باندې وئیل «حسى الله». (۴)

خود اعرج د روایت الفاظ دی «يقولون لها، تزلني وتقول: حسى الله، يقولون لها: تشرق وتقول: حسى الله» یعنی خلقو به هغې ته وئیل بدکاری هم کوي او «حسى الله» هم واینى غلا هم کوي او د پاسه «حسى الله» هم واینى؟ (۵)

قوله: لم يتكلم في المهد إلا ثلاثة: د باب په دې روایت کنبی په حصر سره د دې دريو ماشومانو ذکر شوي دي چا چه په زانگو کنبی خبرې کړی دی. په نورو روایاتو کنبی دې نه علاوه نورو ماشومانو ذکر هم راغلي دي. چنانچه د ابن عباس رضی الله عنهما د روایت الفاظ دی: «لم يتكلم في المهد إلا أربعة» په دې کنبی د حصر سره د څلورو ماشومانو ذکر دي. په کوم کنبی چه د يوسف عليه السلام په حق کنبی د گواهي ورکونکی ماشوم بیان هم دي او دغه شان د هغه ماشوم ذکر هم کړې شوي دي د کوم مور چه فرعون په اور کنبی د اچولو اراده او کړه نو هغه ماشوم مور ته او وئیل «اصبر يا أمه فأعلى الحق» یعنی ای مورې صبر او کړه ځکه چه زه په حق باندې یم. (۶)

(۱) فتح الباری: ۵۹۶/۸ وارشاد الساری: ۳۹۴/۷.

(۲) مسند الإمام أحمد: ۸/۱۵، رقم الحديث: ۹۱۳۵ مؤسسة الرسالة، فتح الباری: ۵۹۸/۸، دار الكتب العلمية.

(۳) مسند الإمام أحمد: ۴۳۷/۱۳، رقم الحديث: ۴۸۷۱ مؤسسة الرسالة.

(۴) مسند الإمام أحمد: ۴۳۷/۱۳، رقم الحديث: ۴۸۷۱ مؤسسة الرسالة.

(۵) مسند أبي يعلى الموصلي: ۱۷۹/۱۱، رقم الحديث: ۴۴۹ (۶۲۸۹) دار المأمون للتراث.

(۶) فتح الباری: ۴۸۰/۶، دار المعرفة وحديث ابن عباس أخرجه الإمام الطبري في تفسيره جامع البيان في تأويل القرآن في تفسير سورة يوسف، ونصه: عن ابن عباس قال: تكلم أربعة في المهد وهم صفار: ابن ماشطة بنت فرعون وشاهد يوسف وصاحب جريج وعيسى ابن مريم عليهما السلام؛ ۵۴/۱۶، رقم الحديث: ۱۸۰۹۹، مكتبة ابن تيمية.

هم دغه شان مضمون د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په روایت کښې دې کوم چه امام حاکم رضی اللہ عنہ وغیره تخریج کړې دې. (نودا ټول پنځه ماشومان شو. ددرسو ذکر روایت باب کښې دې او د دوو تذکره د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما په روایت کښې وشوه.

① هم دغه شان یوه واقعه په صحیح مسلم کښې د حرت صهیب رضی اللہ عنہ په روایت کښې ده: «حی جاءت امرأة ومعها صبی لها فتعامت أن تقع فبها فقال لها الفلام: يا أمه اصبري فإنك علي الحق» (۱) یعنی یوه ښځه راوستلې شوه او هغې ته اوونیلې شو چه کفر اختیار کړه گنې تابه د اور په دې کنده کښې واچوو. هغې سره پښی روونکې بچې وو هغه ښځه حیرانه شوه نو بچې مور ته اوونیلې ای زما مورې د صبر نه کار واخله ځکه چه ته په حق باندي نی.

② دغه شان امام ثعلبی رضی اللہ عنہ د ضحاک رضی اللہ عنہ په حواله سره فرمائیلی چه یحیی رضی اللہ عنہ هم په زانگو کښې خبرې کړې وې (۲) حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی چه که دا واقعی ثابت وی نو د داسې ماشومانو شمیر اووه جوړېږی. د امام واقدی رضی اللہ عنہ په سیرت کښې دی چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د پښو څکلو په موده کښې خبرې کړې وې چنانچه امام بیهقی رضی اللہ عنہ د ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت نقل کړې دې: «کانت حلما بنت أبي ذؤيب التي أرضعت النبي صلى الله عليه وسلم تحدث أمها لما طمعت رسول الله تكلم قالت: سمعته يقول كلاماً عجيباً، سمعته يقول: الله أكبر كبيراً والمحمد لله كبيراً وسبحان الله بكرة وأصيلاً» د ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت دې چه حلیمه سعديه به دا ونیل چه کله ما رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د پښونه وارولو نو حضور یاک خبرې او کړې فرمائی چه ما حضور یاک په ډیر عجیبه کلام ونیلو سره اوریدلې وو. حضور یاک ونیل «الله أكبر كبيراً والمحمد لله كبيراً.....» (۳)

هم امام بیهقی رضی اللہ عنہ د معقیب الیمانی رضی اللہ عنہ روایت نقل کړې دې. دې کښې دی: «حججت حجة الوداع، فدخلت دار أم عكة، فرأيت فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم، ورأيت منه عجبا، جاءه رجل من أهل الهمامة بفلامه مولده فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا غلام من أنا؟ قال: أنت رسول الله. قال: صدقت بآرك الله فبك، ثم إن الفلام لم يتكلم حتى شبه، فكانت عمته: مبارك الهمامة» (۴) حضرت معقیب رضی اللہ عنہ وائی چه د حجة الوداع په موقع زه یو کور ته دننه شوم، په کوم کښې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تشریف فرما وو. ما د حضور یاک یوه عجیبه معجزه اولیدله چه د یمامه یو سړې د حضور یاک په خدمت کښې داسې بچې راوستلو چه هم په هغه ورځ پیدا شوې وو. رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د هغه بچې نه تپوس او کړو، زه څوک یم؟ نو بچې جواب ورکړو تاسو د الله تعالی رسول نی. رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل تا رښتیا اوونیل الله تعالی دې تا برکتی کړی. معقیب رضی اللہ عنہ وائی چه بیا دغه ماشوم د خوانیدو پورې هیڅ خبره نه ده کړې. (د حضور یاک د دعاد وچې نه، به مونږ هغه ته مبارک الیمامة ونیلو سره آواز کولو.

په حدیث باب باندي د یواشکال جواب: په حدیث باب کښې د حصر سره د درسو بچو ذکر راغلي دي چه هغوی په زانگو کښې خبرې کړې دي. اشکال دا دي چه په احادیثو کښې خود دي نه علاوه ماشومانو تذکره هم راغلي ده؟

د دې اشکال جواب بعض حضراتو دا ورکړې دي چه دا حصر په زانگو کښې خبرې کونکو ماشومانو سره دي نورو کوم ماشومانو چه د پښو په موده کښې خبرې کړې دي هغوی په زانگو کښې نه وو. لیکن دا جواب محل نظر دي ځکه چه ابن قتیبه رضی اللہ عنہ تصریح کړې ده چه د کوم ماشوم مور په خندق کښې اچولې شوې وه هغه ماشوم د

(۱) المستدرک للحاکم، کتاب تاریخ: ۵۹۵/۲ دارالمعرفة.

(۲) صحیح الإمام مسلم کتاب الزهد والرقائق، باب قصة أصحاب الأخدود، رقم الحدیث: ۷۵۱۱.

(۳) فتح الباری: ۴۸۰/۸ دارالمعرفة.

(۴) دلائل النبوة للبيهقي: ۱۴۰/۶-۱۳۹ دارالکتب العلمية، دار الريان للتراث.

(۵) دلائل النبوة للبيهقي: ۱۴۰/۶-۱۳۹ دارالکتب العلمية، دار الريان للتراث.

اووه مياشتو وو. اود ابوهريره عليه السلام په يو روايت كښې صراحتاً ذكر دې چه هغه مهدي يعنې زانگو كښې وو. بعض حضراتو دا جواب ور كړې دې چه هغه وخت رسول اكرم عليه السلام ته د وحى په ذريعه خبردارې شوې دې. دغه وخت لا د نورو ماشومانو حضور پاك ته علم نه وو شوې. (١)

شيخ الاسلام زكريا بن محمد انصاري رحمته الله دې آخرى جواب ته ترجيح ور كړې ده. (٢)

د جريج راهب سره متعلق دا روايت حضرت ابوهريره عليه السلام نه محمد بن سيرين، امام اعرج، ابورافع او حضرت ابوسلمه رحمهم الله روايت كړې دې. د امام اعرج عليه السلام روايت د كتاب الصلاة په اوخر كښې تېر شوې دې. د ابورافع عليه السلام په طريق سره دا روايت امام مسلم عليه السلام او امام احمد بن حنبل عليه السلام روايت كړې دې اود ابوسلمه عليه السلام په طريق سره د دې روايت تخريج امام احمد بن حنبل عليه السلام كړې دې. بل دا روايت حضرت ابوهريره عليه السلام سره حضرت عمران بن حصين عليه السلام هم د نبى كريم عليه السلام نه روايت كړې دې. (٣)

د عمران بن حصين عليه السلام په روايت كښې دى چه د جريج مور به هره ورځ د هغه عبادت خانې ته راتله، په هغه ورځ هغه دوه درې ځل راغله او هر ځل به نى جريج ته درې ځل آواز كولو اوتلله به. د اعرج عليه السلام په روايت كښې دى چه جريج د مور د آواز په جواب كښې اووئيل «امى وصلاتى لربى، اوثر صلاتى على امى» يعنې دا خو هم زما مور ده او مونځ خو زما د رب د پاره دې په دې وجه به زه مونځ له په مور باندې ترجيح ور كوم. د جريج دا خبرې شراح حديث په كلام نفسى باندې محمول كړې دى. ليكن حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د ظاهر حديث نه معلومېږي چه دا خبرې به په ژبه سره شوې وي ځكه چه په هغه وخت د مونځ په حالت كښې خبرې كول مشروع وي لكه چه د اسلام په شروع كښې مشروع وي. (٤)

د يزيد بن حوشب عن ابيه په طريق سره مرفوع روايت كښې دى چه «لو كان جريج فقها لعلم ان اجابة امه اولي من صلاة» يعنې كه چرې جريج فقيه وي نو هغه ته به د دې خبرې علم وو چه د مور د آواز جواب ور كول د هغه د مانځه نه افضل دى. (٥)

قوله: فتعرضت له امرأة فكلمتها فأبى، فأنت راعيا فأمكنته من نفسها: دې ښځې سره متعلق روايات

مختلف دى: په روايت باب كښې د امرأة لفظ دې مسند احمد كښې د وهب بن جرير بن حازم عن ابيه په طريق سره نقل شوى روايت كښې بهى (زانيه، فاحشه، بدكاره ښځې) لفظ راغلي دي. ليكن د دغه ښځې دنوم تصريح موجود نه ده البته د عمران بن حصين عليه السلام روايت كښې بنت ملك القرية الفاظ نقل دي. اود اعرج په روايت كښې

(١) فتح الباري: ٤٨٠/٨.

(٢) تحفة الباري: ٥٣٢/٦ مکتبه الراشد.

(٣) فتح الباري: ٤٨٠/٨ رواية الأعرج عن أبي هريرة رضى الله عنه أخرجه الإمام البخارى فى كتاب الصلاة فى باب إذا دعيت الأم ولدها فى الصلاة، رقم الحديث: ١٢٠٦ وأخرج رواية محمد بن سيرين فى كتاب المظالم، فى باب إذا هدم حائطا فليبين مثله، رقم الحديث: ٢٤٨٢ وكذا فى الباب الذى نحن بصدده، ورواية أبي رافع عن أبي هريرة رضى الله عنه فقد أخرجه الإمام مسلم فى أبواب البر والصلة، فى باب تقديم بر الوالدين على التطوع بالصلاة وغيرها، رقم الحديث: ٥٠٨ و الإمام أحمد فى مسنده: ٥٤٢/١٣ رقم الحديث: ٨٩٩٤ مؤسسة الرسالة، وأما رواية أبي سلمة فأخرجه الإمام الهيثمى فى كتابه، غاية المقصد فى زوائد المسند: ٩٢/٣ رقم الحديث: ٢٨١٦ دار الكتب العلمية، ورواية عمران بن حصين رضى الله عنه أخرجه الإمام الطبرانى فى معجمه الأوسط: ٢٧٩/٧ رقم الحديث: ٧٤٩٨ وكذا فى المعجم الكبير: ٢٢٤/١٨ رقم الحديث: ٥٥٨ مکتبه ابن تيمية، قاهرة.

(٤) فتح الباري: ٤٨١/٨.

(٥) المصدر السابق.

دی چه هغه بنسخه د خاروو خرونکې وه. دغه شان مضمون مسند احمد کنبې د ابورافع روایت کنبې دې او هم دغه مضمون د امام مسلم رضی الله عنه په صحیح کنبې د ابوسلمه رضی الله عنه د روایت دې. حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرماني چه ددې ټولو مختلف الفاظو په مینځ کنبې د تطبیق صورت دادې چه هغه بنسخه د خاروو خرونکې خونه وه بلکه دکلي د ملک لور وه مگر چونکه هغې دا دعوی کړې وه چه هغه به خامخ جریج گمراه کوی ددې دپاره د دې عمل د بدلې دپاره نی دا حيله اختیار کړه چه خپل خان له نی د خاروو خرونکې په شان شکل و شباهت ورکړو دې دپاره چه جریج گمراه کړې شی. لکه چه ددې بنسخې گمان دا وو چه د یورنیس د لور په شکل کنبې مخې ته راتلونکې په نسبت زیاته بهتره طریقه داده چه د یو ناپیژندگلو صورت او عامې بنسخې په شکل کنبې مخې ته راشی. (۱)

قوله: **موسات جمع د موسه بنتم الیهموسکون الواوکمر الیهمو بعد ما مهمله وجمع علی مواهیس. موسه: زانیه بدکار فاحشه بنسخې ته وائی.** (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې معنی دې چه ترجمه الباب د حضرت مریم علیها السلام قضیه سره متعلق دې. په کوم کنبې چه د حضرت عیسی علیه السلام د میلاد تذکره هم ده اودا چه هغه د مور په غیر کنبې کیدو سره هم د نوي راپیداشوی ماشوموالی په حالت کنبې کلام فرمائیلې په کوم کنبې چه د مسلك اعتدال طرف ته اشاره اود افراط او تفریط تردید هم دې او هم دغه خبره په حدیث باب کنبې تیره شوې ده چه حضرت عیسی علیه السلام پیدا کیدو سره خبرې کړې دې. (۳)

[۳۲۵۴]- حَدَّثَنِي أَبُو هَيْمٍ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامٌ، عَنْ مَعْمَرٍ، وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَمْدَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَيْلَةُ أَبِي بَرٍّ بِه: "لَقِيتُ مُوسَى، قَالَ: فَتَنَعْتَهُ، فَأَذَارُ جُلٍ - حَسْبُهُ قَالَ - مُضْطَرِبٌ رَجُلٌ الرَّأْسِ، كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَنْوَعَةَ، قَالَ: وَلَقِيتُ عَيْسَى فَتَنَعْتَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: رَيْعَةٌ أَحْمَرٌ، كَأَنَّهَا عَجْرَجٌ مِنْ دِيمَاسٍ - يَعْنِي الْحَمَامَ -، وَرَأَيْتُ إِبْرَاهِيمَ وَأَنَا أَشْبَهُ وَكِدَّو بِهِ، قَالَ: وَأَبَيْتُ يَا نَاعَرِينَ، أَحَدَهُمَا لَبَنٌ وَالْآخَرُ فِيهِ عَمْرٌ، فِقِيلٌ لِي: خُذْ أَيْمَنًا جُمْتُ، فَأَخَذْتُ اللَّبَنَ فَشَرِبْتَهُ، فِقِيلٌ لِي: هُدَيْتُ الْقِطْرَةَ، أَوْ أَصَبْتُ الْقِطْرَةَ، أَمَا إِنَّكَ لَوَأَخَذْتَ الْحَمْرَ غَوَتْ أُمَّتُكَ" [ص ۶۴۶-۶۴۷] [ر: ۳۲۱۴] (۴)

ترجمه: حضرت ابو هريره رضی الله عنه نه روایت دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرماني: په کومه شپه چه زه معراج ته بوتلې شوم موسی علیه السلام سره زما ملاقات اوشو لکه چه د شنوه قبيله يو نړې اوږد سرې وی

تراجم رجال

ابراهيم بن موسى: دامشهور محدث ابواسحاق ابراهيم بن موسى التميمي رضی الله عنه دې. ددوی حالات «کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها و ترجمه»، لاتدي تیرشوی دې. (۵)

(۱) فتح الباری ۴۸۱/۸

(۲) فتح الباری: ۴۸۱/۸ تحفة الباری: ۵۳۲/۶

(۳) عمدة القاری: ۳۰/۱۶

(۴) مرتخریجه فی نفس الكتاب فی باب قول الله تعالی: ﴿وَهَلْ أُنِيتُكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ رقم الحدیث ۳۳۹۴

(۵) کشف الباری کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها ص: ۱۹۹

هشام: دا مشهور محدث هشام بن یوسف رضی الله عنه دې ددوی تذکره هم سابقه کتاب او باب لاندې تیره شوې ده. (۱)
 معمر: دا ابو عمرو معمر بن راشد بصری رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب کتابه العلم» لاندې تیره شوې ده. (۲)
 محمود: دا مشهور حافظ حدیث ابو احمد محمود بن غیلان عدوی مروزی رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب مواعظ الصلاة باب التوکل قبل العشاء لمن غلب» لاندې اوگورنی.

عبدالرزاق: دا مشهور امام ومحدث عبدالرزاق بن همام بن نافع الیمانی رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب حسن اسلام المرء الخ» لاندې تیره شوې ده. (۳)
 الزهري: دا مشهور محدث ابوبکر محمد بن مسلم بن عبید الله رضی الله عنه دې ددوی تذکره د بده الوحي دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۴)

روایت باب نیز دې د «باب قول الله تعالی: ﴿وَهَلْ أُنْتُمْ أَكْثَرُ حَيْثُ مُوسَى﴾» لاندې تیره شوې دې. هلته امام بخاری رضی الله عنه دا روایت د ابراهیم بن موسی رضی الله عنه په طریق سره روایت کړې دې. اودلته د ابراهیم بن موسی رضی الله عنه د طریق نه علاوه په دویم طریق سره هم دا حدیث روایت کړې دې او هغه دویم طریق محمد بن غیلان عن عبدالرزاق عن معمر عن الزهري دې. (۵)

تشریح:

قوله: حسبته قال مضطرب: عبدالرزاق همام رضی الله عنه وانی زما خیال دې چه معمر رضی الله عنه «فإذا دارجل» سره «مضطرب» و نیلې وو. «مضطرب» د اهل لغت په نیز اوږد سپړی ته وانی او نری مانده ته هم وانی. د هشام رضی الله عنه په یو روایت کښې لفظ «ضرب» راغلې دې او ددې معنی هشام رضی الله عنه نحیف کړې ده. دغه شان په «ضرب» او «مضطرب» کښې هیڅ تعارض نشته دې دواړه د یو شان معنی الفاظ دی.
 قاضی عیاض رضی الله عنه د هشام روایت ته ترجیح ورکړې ده او فرمائی چه روایت باب کښې راوی ته په لفظ «مضطرب» کښې شک شوې دې. په دې وجه اصح لفظ «ضرب» دې. په یو بل روایت کښې لفظ «جسم» راغلې دې او ښکاره خبره ده چه «جسم» د خفیف اللحم کیدو منافی دې لیکن که چرې «جسم» د «طویل القامة» په معنی کښې واخستې شی نو بیا هیڅ تعارض باقی نه پاتې کیږي (۶)
 حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی چه د اوږد قد و الامعنی متعین ده ځکه چه ددې تائید دروستونې روایت سره هم کیږي. دکوم الفاظ چه دادی «کانه من رجال الزطوه هم طوال غیر غلاظ» یعنی موسی رضی الله عنه زط قبیلې د خلقو په شان اوږدقد والاو د دروند بدن والا نه وو. (۷)

(۱) کشف الباری: کتاب الحیض ص: ۲۰۲.

(۲) کشف الباری: ۳۲۱/۴.

(۳) کشف الباری: ۴۲۱/۲.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۲/۱۶.

(۶) إكمال المعلم بفوائد مسلم كتاب الإیمان باب الإسرائ برسول الله صلى الله عليه وسلم: ۱۳/۱ رقم الحدیث:

۲۶۷ دار الوفاء للطباعة والنشر.

(۷) فتح الباری: ۴۸۴/۶ إرشاد الساری: ۳۹۶/۷.

قوله: ولقيت عيسى فنعته النبي صلى الله عليه وسلم..... رسول الله ﷺ فرمانيلى چه عيسى عليه السلام سره هم زما ملاقات اوشو. حضور پاك دهغوى صورت مبارك بيانولوسره اوفرمانيل: «ربعة اهرگا اهرچ من ديباس» درميانه قد نى وو سور رنگ نى وو «اوداسى تروتازه وو» لکه چه هم اوس دحمام نه راوتلې وى. ما ابراهيم عليه السلام اوليدلوزه دهغوى په اولاد کښې دتولو نه زيات دهغوى په شان يم.

رسول الله ﷺ اوفرمانيل چه ماله دوه لوبى راوړلې شو په يو کښې پښى او بل کښې شراب وو. ماته اوونيلې شو «ويونکې جبرائيل وو» تاته په دواړو کښې دکوم يو لوبى اخستو اختيار دې ما د پښو لوبى واخستو او پښى مې اوځکل. ماته اوخودلې شو چه تاته د فطرت د طرف نه هدايت ملاؤ شوياسو فطرت اختيار کړو. که چرې تاسو شراب اخستې وې نو ستاسو امت به گمراه کيدو. دلته راوى حديث ته شک دې چه يا خو حضور پاك «هديت الفطرة» اوفرمانيل يا «اصت الفطرة» فرمانيلى وو.

[۳۲۵۵] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، أَخْبَرَنَا إِسْرَائِيلُ، أَخْبَرَنَا عُمَانُ بْنُ الْمُغِيرَةِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنِ ابْنِ هُرَيْرَةَ، أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «رَأَيْتُ عَيْسَى وَمُوسَى وَإِبْرَاهِيمَ، فَأَمَّا عَيْسَى فَأَحْمَرُ جَعْدٌ عَرِيضُ الصَّدْرِ، وَأَمَّا مُوسَى، فَأَدَمٌ جَسِيمٌ سَبَطُ كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ الزُّطِّ» [ص ۶۴۹] (۱)

تراجم رجال

محمد بن كثير: دا محمد بن كثير العبدي البصرى رحمة الله عليه دى. «كتاب العلم باب الغضب فى الموعدة» لاتدى ددوى تذكره تيره شوې ده. (۲)

اسرائيل: دا اسرائيل بن يونس بن اسحاق همدانى رحمة الله عليه دى. «كتاب العلم باب من ترك بعض الاختيار مخافة أن يقصر فهم بعض الناس عنه» لاتدى ددوى تذكره تيره شوې ده. (۳)

عثمان بن المغيرة: دا ابوالمغيرة عثمان بن المغيرة الثقفى الكوفى الاعشى رحمة الله عليه دى. ده ته عثمان بن ابي زرعه هم وائى. ابوزرعه ددوى د پلار مغيرة كنيته دى او دې د صغار تابعينو ته دى. (۴)

دهغوى د زيد بن وهب، ابوصادق ازدي، ايباس بن ابي رمله، سالم بن ابي الجعد، مجاهد بن جبر، مهاجر الشامى، على بن ربيعة او ابويعلى كندى رحمهم الله نه د حديث روايت كړې دى او ددوى نه شعبه، اسرائيل، سفيان ثورى، شريك، مسعر، قيس بن الربيع، ابو عوانه رحمهم الله او نورو رواة حديث روايت كړې دى. (۵)

امام احمد بن حنبل فرماني: «كوفى، ثقة، ليس أحد أروى عنه من شريك» يعنى عثمان بن مغيرة يو ثقه راوى دى او دهغوى نه د تولونه زيات روايت كونكې شريك بن عبد الله رحمة الله عليه دى. (۶) ابن معين، ابوحاتم، امام نسائى او عبد الغنى بن

(۱) أخرجه فى كتاب التعبير وياى رؤيا الليل رقم: ۹۹۹ عو باب الطواف بالكعبة فى المنام رقم: ۷۰۲۶ وفى كتاب اللباس باب الجعد رقم: ۵۹۰۲ وفى كتاب الفتن باب ذكر الدجال رقم: ۷۱۲۹ ومسلم فى الإيمان باب ذكر المسيح من مريم والمسيح الدجال رقم: ۱۲۹.

(۲) كشف البارى: ۵۳۶/۳.

(۳) كشف البارى: ۵۳۶/۴.

(۴) تهذيب التهذيب: ۸۰/۳ مؤسسه الرسالة عمدة القارى: ۳۲/۱۶ تهذيب الكمال: ۴۹۷/۱۹.

(۵) تهذيب الكمال: ۴۹۸/۱۹ تهذيب التهذيب: ۸۰/۳.

(۶) تهذيب الكمال: ۴۹۸/۱۹ تهذيب التهذيب: ۸۰/۳.

سعید رحمهم الله دهغوی توثیق کړې دي. (۱) ابن حبان رضی الله عنه دهغوی ذکر کتاب الثقات کښې کړې دي. (۲) امام عجلې رضی الله عنه هم دهغوی توثیق کړې دي. (۳) امام مسلم رضی الله عنه نه علاوه باقی ائمه حدیث دهغوی د روایاتو تخریج کړې دي. (۴)

مجاهد: دا مجاهد بن جبر مکی رضی الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب العلم باب الفهر فی العلم» لاندې تیره شوې ده. (۵)
 عن مجاهد عن ابن عباس: عثمان بن مغیره رضی الله عنه چاچه د صحیح بخاری دا روایت مجاهد عن ابن عمر په طریق سره روایت کړې دي. دهغوی په صحیح بخاری کښې صرف هم دغه روایت دي. ددې روایت د سند سره متعلق حافظ رضی الله عنه فرماني چه په دې کښې د امام بخاری رضی الله عنه نه غلطی شوې ځکه چه په ځانی د مجاهد عن ابن عمر صحیح دادي چه دا روایت محمد بن کثیر، دغه شان اسحاق بن منصور، ابن ابی زانده او یحیی بن آدم رحمهم الله وغیره د اسرائیل عن عثمان عن مجاهد عن ابن عباس په طریق سره روایت کړې دي. یعنی ددې حدیث روایت کونکې ابن عباس رضی الله عنه دي نه چه ابن عمر رضی الله عنه. دا قول د امام نسائی رضی الله عنه نه نقل دي.
 محدث ابو زرعه رضی الله عنه فرماني: «هكذا وقع في جميع الروايات المجموعة عن الفريري عن مجاهد عن ابن عمر، ولا أدري أهكذا حدث به البخاري أو غلط فيه الفريري، لأن المخطوط رواية ابن كثير عن مجاهد عن ابن عباس» یعنی معلومه نه ده چه دا غلطی د امام بخاری رضی الله عنه نه شوې ده یا د هغه راوی فریري نه، ځکه چه صحیح او محفوظ دادي چه دا روایت محمد بن کثیر د مجاهد عن ابن عباس په طریق سره روایت کړې دي. هم دغه خبره ابن منده رضی الله عنه هم ذکر کړې ده. الحاصل صحیح سند عن ابن عمر په ځانی مجاهد عن ابن عباس دي. (۶)

محمد بن اسماعیل تیمی رضی الله عنه فرماني زما زړه دا وانی چه دا وهم د امام بخاری رضی الله عنه نه نه دي صادر شوي بلکه د یو ناقل وغیره نه شوي دي ځکه چه اسماعیلی دا روایت نصر بن علی عن ابی احمد په طریق سره روایت کړې دي او سند نی په حضرت ابن عباس رضی الله عنه باندې ختم کړې دي او داسې هیڅ خبره نی نه ده ذکر کړې چه امام بخاری رضی الله عنه دا روایت د ابن عمر رضی الله عنه نه نقل کړې دي. که چرې دا وهم د امام بخاری رضی الله عنه نه واقع شوې وي نو اسماعیلی به ضرور د خپل عادت مطابق په هغې باندې متنبه کولو. (۷) لیکن په دې باندې رد کولو سره علامه عینی رضی الله عنه فرماني چه د اسماعیلی په تنبیه نه کولو سره دا نه لارم کیږي چه دا وهم د امام بخاری رضی الله عنه نه نه دي صادر شوي ځکه چه امام بخاری رضی الله عنه معصوم نه دي دهغه نه خطا او تسامح ممکن دي. (۸)

د صحیح بخاری په ټولو نسخو کښې دا روایت عن مجاهد عن ابن عمر په الفاظو سره محفوظ شوې دي حالانکه صحیح دادي دا د ابن عباس رضی الله عنه روایت دي. حافظ ابو ذر رضی الله عنه هم په دې تسامح باندې تنبیه کړې ده او فرماني چه دا روایت د فریري نه مسموع صحیح بخاری په ټولو نسخو کښې عن مجاهد عن ابن عمر په سند سره نقل دي. بیا وانی چه ماته معلومه نه ده چه امام بخاری رضی الله عنه دا حدیث هم په دې سند سره املا کړې دي یا دا د فریري تسامح دي ځکه چه ددې روایت څومره هم طرق دی په ټولو کښې دا عن مجاهد عن ابن عباس په طریق سره نقل

(۱) تهذيب الكمال: ۹۸/۱۹ تهذيب التهذيب: ۸۰/۳ مؤسسة الرسالة.

(۲) ۱۹۳/۷ دار الفكر.

(۳) معرفة الثقات للعجلي: ۱۳۱/۲ مكتبة الدار، المدينة المنورة.

(۴) تهذيب الكمال: ۹۹/۱۹ مؤسسة الرسالة.

(۵) كشف الباری: ۳۰۷/۳.

(۶) عمدة القاری: ۳۳/۱۶ فتح الباری: ۴۸۵/۸-۴۸۴.

(۷) فتح الباری: ۴۸۵/۸.

(۸) عمدة القاری: ۳۳/۱۶.

دی چنانچه ابونعیم به المستخرج کنی دا روایت عن الطبرانی عن أحمد بن مسلم الخزاعی عن محمد بن کثیر به طریق سره د روایت کولونه پس فرمائی «قال البخاری عن محمد بن کثیر عن ابن عمر والصواب عن ابن عباس، ووقع فی البخاری فی سایر النسخ: مجاهد عن ابن عمر، وهو غلط».

محمد بن اسماعیل تیمی رحمته الله به دی باندی یو دلیل هم پیش کړی دی چه دا روایت د ابن عباس رضی الله عنهما دی نه چه د ابن عمر رضی الله عنهما او هغه دادی چه ابن عمر رضی الله عنهما حلفاً د حضرت عیسی علیه السلام د اصهر اللون کیدونه انکار کړی وو خود مجاهد رضی الله عنه به روایت کنی «فأما عیسی فأصهر جعد» الفاظ وارد دی. دی نه ثابت شوه چه مجاهد رضی الله عنه دا حدیث ابن عباس رضی الله عنه نه اخستی دی نه چه د ابن عمر رضی الله عنه نه. والله اعلم (۱)

قوله: رأیت عیسی وموسی و ابراهیم د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل ما موسی علیه السلام او ابراهیم علیه السلام اولیدل عیسی علیه السلام سور رنگ گور کوچی و بنیته اود پلنی سینې والاوو او موسی علیه السلام غنم رنگی نیغو و بنستو والا لکه چه د زط خلق وی

قوله: كأنه من رجال الرط زط د زاء په ضم او طاء په تشدید سره په دی کنی دوه قوله دی. یو داچه زط د سردان د یوې قبیلې نوم دی. دویم قول دادی چه دا د هندو یو قوم دی ددی قوم سری اوږده او مانده وی یواشکال اودهغې جواب: په روایت باب کنی د عیسی علیه السلام یو صفت دا خودلی شوی چه هغه جسیم وو. ددی باب په وړاندینی روایت کنی «ضرب من الرجال» الفاظ راغلی دی. ضرب تیز او مانده سری ته وائی په دواړو روایتونو کنی تعارض دی.

ابن التین رضی الله عنه فرمائی چه کیدی شی د راوی حدیث نه الفاظ گډوډ شوی دی. کوم لفظ چه دکوم روایت وو هغه ئی په دویم روایت کنی بیان کړو. چنانچه لفظ جیم په حقیقت کنی د دجال په صفت کنی بیان شوی دی نه چه عیسی علیه السلام په صفت کنی. شرح حدیث ددی جواب دا ورکړی دی چه د جسامت اطلاق السمن یعنی چاقوالی سره په اوږد قامت باندی هم کیږی اودلته مراد هم اوږد قامت دی. اوس مطلب دا شو چه عیسی علیه السلام مانده او خفیف اللحم کیدو سره د اوږد قامت والا هم وو. (۲)

[۳۲۵۷]/[۳۲۵۶] - حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا أَبُو ضَمْرَةَ، حَدَّثَنَا مُوسَى، عَنْ نَافِعٍ، قَالَ: عَبْدُ اللَّهِ: ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَوْمَ بَيْنَ ظَهْرِي النَّاسِ الْمَسِيحَ الدَّجَالَ، فَقَالَ: "إِنَّ اللَّهَ لَيَسُّ بِأَعْوَرَ، أَلَا إِنَّ الْمَسِيحَ الدَّجَالَ أَعْوَرُ الْعَيْنِ الْيَمْنَى، كَانَ عَيْنَهُ عَيْنَهُ طَافِيَةً، ص ۶۵۲-۶۵۴ [۲]

- وَأَرَانِي اللَّيْلَةَ عِنْدَ الْكَعْبَةِ فِي الْمَنَامِ، فَأَذَارُ جُلَّ أَدَمَ، كَأَحْسَنِ مَا يَرِي مِنْ أَذْمِ الرِّجَالِ تَضْرِبُ لِمَتَهُ بَيْنَ مَنْكِبَيْهِ، رَجُلٌ الشَّعْرُ، يَقَطُرُ رَأْسُهُ مَاءً، وَأَضْعَا يَدَيْهِ عَلَى مَنْكِبَيْ رَجُلَيْنِ وَهُوَ يَطُوفُ بِالْبَيْتِ، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ فَقَالُوا: هَذَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ، لَمَرَأَتِ رَجُلًا وَرَأَاهُ جَعْدًا أَقْطَطًا أَعْوَرَ الْعَيْنِ الْيَمْنَى، كَأَشْبَهُهُ مَنْ رَأَيْتَ بِأَبْنِ قَطْنٍ، وَأَضْعَا يَدَيْهِ عَلَى مَنْكِبَيْ رَجُلٍ يَطُوفُ بِالْبَيْتِ، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قَالُوا: الْمَسِيحُ الدَّجَالَ " تَابَعَهُ عَبْدُ اللَّهِ [ص: ۱۷۷]، عَنْ نَافِعٍ

(۱) فتح الباری: ۴۳۸۵/۸-۴۸۴.

(۲) فتح الباری: ۵۹۹/۸ و إرشاد الساری: ۳۹۷/۷.

(۳) مرتزبه فی کتاب الجهاد والسير باب کیف يعرض الإسلام على الصبي رقم: ۳۰۵۷.

تواجم رجال

ابراهیم بن المنذر: دا ابراهیم بن منذر الحزامی المدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب من سئل علما وهو مشغول فی حدیثه الخ» لاتدی تیره شوی ده. (۱)

ابوضمیرة: دا انس بن عیاض لیثی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ مخکنی تیره شوی ده. (۲)

موسی: دا موسی بن عقبه الاسدی المدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ هم مخکنی تیره شوی ده. (۳)

نافع: دا ابو عبد الله نافع المدنی مولی عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب من اجاب السائل باكثر ما سأل» لاتدی تیره شوی ده. (۴)

عبد الله: دا عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب الايمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم من اسلمني الاسلام على محس» لاتدی تیره شوی ده. (۵)

قوله: ذكر النبي صلى الله عليه وسلم يوم ابين ظهري الناس..... دحضرت عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہما روایت

دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د خلقو په مینخ کنی ناست وو د دجال ذکر کولو سره نی او فرمائیل الله تعالی کانپې نه دی اود مسیح دجال بنی سترگه کانپې ده لکه چه دهغه سترگه به د سپر سیدلی انگور په شان وی.

قوله: بين ظهري: د ظاء فتحه او هاء سکون سره د تشبیه صیغه ده. یعنی د خلقو په مینخ کنی داسې ناست وو چه حضور پاک ټولو ته ښکاریدو.

قوله: وأرائني الليلة عند الكعبة في المنام: اوزه د شپې په خوب کنی خپل خان کعبې سره وینم په دی کنی

چه گورم یو ښانسته غنم رنگې سرې د غنم رنگې خلقو نه چه زیات تاثیر نی لرلو (هم دومره تاثیر نی وو) د چاوښته چه د اوربو پورې نیغ وو اود هغه د سر نه اوبه څخیدې. هغه خپل دواړه لاسونه د نورو دوو سرپو په اوربو باندي ایخودی وو او په دغه کیفیت کنی هغه طواف کولو. ما تپوس او کرو دا څوک دی؟ راته او خودلی شو دا مسیح بن مریم دی.

بیا ما دهغه شاته یو بل سرې اولیدلو د سختو گرگوچو وینستو والا، چه په ښې طرف سترگه باندي کانپې وو. په کرمو خلقو کنی چه ما اوکتلو په هغوی کنی هغه د عبدالعزی بن قطن سره زیات مشابهت لرلو. هغه خپل دواړه لاسونه د یوسری په اوربو باندي کیخودی د کعبې طواف کولو. ما تپوس او کرو دا څوک دی؟ راته او خودلی شو دا مسیح دجال دی.

قوله: رجل الشعر: رجل د راء کسره سره. مطلب دادې چه هغه وینسته په تیل باندي مړلی او پرمونخ کړې

ښانسته کړې وو. د امام مالک رضی اللہ عنہ په روایت کنی دی «له لمة كاحسن ما أنت راء من اللهم قدر جملها في تقطير ماء» (۲) یعنی د هغه وینسته د اوربو پورې وو کوم چه هغه په پرمونخ باندي اړولې وو اود هغې نه اوبه څخیدې.

(۱) کشف الباری: ۵۸/۳.

(۲) اوگورنی کتاب الوضوء باب التبریز فی البیوت: ۱۴۸.

(۳) اوگورنی کتاب الوضوء باب اسباغ الوضوء: ۱۳۹.

(۴) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۵) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۶) المؤطا للإمام مالک الجامع ماجاء فی صفة عیسی ابن مریم علیه السلام والذجال رقم الحدیث: ۳۴۰۵.

۱۳۴۸/۵ مؤسسه زاید بن سلطان.

قوله: يقطر رأسه ماء. دوه مطالب كيدي شي. چه يا خودا به حقيقت باندي محمول وي چه هغه به اوبو سره دسر ريخته لمدولوسره په گمتر باندي اړولې وو اوهم دغه اوبه ترې څڅيدلې. دې نه مخکښې روايت کښې ديباس لفظ راغلې دې لکه چه هغه د حمام نه لمبيدلي راوتلې وي. او يا بيا د مخ ښانست او حسن اوتازه والې نه کتايه ده چه د هغه دمخ رنگ دومره تازه او صفا وو لکه چه هغه په سپينو اوبو سره لوند شوي وي او هغه د اوبو څاڅکي ترې څڅيدلې. د دې دويم احتمال تائيد د مسند احمد او سنن ابی داؤد روايت نه هم کيږي. دا د عبدالرحمن بن آدم عن ابی هريره په طريق سره نقل دې. د دې الفاظ دادې: «يقطر رأسه ماء وان لم يصبه بل»^(١)

[٣٢٥٧]- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّجَّيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ سَعْدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: لَا وَاللَّهِ مَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَيْسَى أَمْرًا، وَلَكِنْ قَالَ: "يَبْنِي أَلْيَاكُمْ أَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ، فَإِذَا رَجُلٌ أَدَمَ، سَبَطَ الشَّعْرَ، يَهَادِي بَيْنَ رَجُلَيْنِ، يَنْطِيفُ رَأْسَهُ مَاءً، أَوْ مَهْرًا، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قَالُوا: ابْنُ مَرْيَمَ، فَذَهَبَتْ أَلْتَفْتُ، فَإِذَا رَجُلٌ أَمْرٌ جَسِيمٌ، جَعَدَ الرَّأْسِ، أَعْوَرَ عَيْنَيْهِ الْيَمْنَى، كَانَ عَيْنَهُ عَيْنَةً طَائِفِيَةً، قُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قَالُوا: هَذَا الدَّجَالُ، وَأَقْرَبُ النَّاسِ بِهِ، شَبَّاهُ ابْنُ قَطِينٍ" قَالَ الزُّهْرِيُّ: رَجُلٌ مِنْ حُرَّاعَةَ، هَلَكَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ ص [٦٥٦] [٥٥٦٢١، ٤٥٩٨، ٦٧٠٩، وانظر ٣١٥٩] (٢)

تراجم رجال

احمد بن محمد المكي: دا احمد بن محمد بن الوليد ابو محمد الزرقي المكي رضي الله عنه دې (٣)
ابراهيم بن سعد: دا ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف زمون مدني رضي الله عنه دې ددوي تذکره مخکښې تيره شوي ده. (٤)

الزهري: دا محمد بن مسلم بن شهاب زهري رضي الله عنه دې (٥)
سالم: دا سالم بن عبدالله بن ع مر بن الخطاب رضي الله عنه دې. ددوي تذکره «كتاب الاماها باب الحما من اليمان» لاتدي تيره شوي ده. (٦)

عن ابيه: دې نه عبدالله بن عمر رضي الله عنه مراد دې. ددوي تفصیلی تذکره «كتاب اليمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: بني الاسلام على خمس» لاتدي تيره شوي ده. (٧)

قوله: قال: لا والله ما قال النبي صلى الله عليه وسلم لعيسى أصم: حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه واثني به الله قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم د عيسى باره کښې دا نه دی ونيلی چه هغه د سور رنگ والاوو

(١) سنن ابی داؤد کتاب الملاحم، باب خروج الدجال، رقم الحديث: ٤٣٢٤ مسند الإمام أحمد: ٣٩٨/١٠ رقم الحديث: ٩٦٣٢ الرسالة، جامع الأصول في احاديث الرسول: ٣٢١/١٠ رقم الحديث: ٣١٧٨.
(٢) أخرجه مسلم في الفضائل رقم: ٢٣٦٥، باب فضل عيسى، وأبو داؤد، رقم: ٤٦٧٥، في السنة، باب التخيير بين الأنبياء عليهم السلام.

(٣) اوگورني: كتاب الرضا، باب الاستنجاء بالحجارة: ١٥٥.

(٤) كشف الباري: ١٢٠/٢، ٣٣٣/٣.

(٥) كشف الباري: ٣٢٦/١.

(٦) كشف الباري: ١٢٨/٢.

(٧) كشف الباري: ٦٣٧/١.

په احادیث کښې تعارض اوډ هغې حل: دې نه اول د حضرت ابوهریره رضی الله عنه او ابن عباس رضی الله عنهما روایت کښې د حضرت عیسیٰ علیه السلام باره کښې «أصم» لفظ راغلی دې. سوال دادې چه په دې روایت کښې ولې ابن عمر رضی الله عنهما په قسم سره او فرمائیل چه حضور پاک حضرت عیسیٰ علیه السلام ته «أصم» اونه ونیل؟

حقیقت دادې چه د «أصم» لفظ ثابت دې او حضرت ابوهریره رضی الله عنه او حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د دواړو روایات په دې باندې متفق دی مگر دلته ابن عمر رضی الله عنهما داسې څیزنه انکار کړې دې کوم چه دوو صحابه حضرتانو محفیز کړې دې. (۱)

د ابن عمر ا د انکار توجیه: د صمت وصف د جلال او عیسیٰ علیه السلام د دواړو په تذکره کښې راغلی دې او کیدې شی حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه د عیسیٰ علیه السلام په وصف کښې لفظ «أدم» اوریدلې وی او په دې بنیاد باندې هغوی دا گنرلې وی چه په حدیث کښې «صمت» وصف خود د جلال سره خاص دې او کله چه حضور پاک حضرت عیسیٰ علیه السلام ته «أدم» یعنی غنم رنگې او فرمائیل نوهغه «أصم» څنگه کیدې شی. په دې وجه هغوی د غالب گمان په وجه باندې په قسم سره او ونیل چه عیسیٰ علیه السلام ته «أصم» نه دې فرمائیلې او که چرې یو راوی «أصم» روایت کړې وی نوهغه هم هغوی د غالب گمان د وجه نه د راوی وهم گړخولې وی. (۲)

«سبط الشعر» سره متعلق یواشکال اوډ هغې جواب: په دې روایت کښې حضرت عیسیٰ علیه السلام ته «سبط الشعر» یعنی د نیغو وینتو والا فرمائیلې دې نه مخکینی روایت کښې فرمائیلې «أنه جعد» خو «جعد» ضد دې د «سبط» په ظاهر په دواړو کښې تعارض دې.

شرح حدیث د دواړو په مینځ کښې تطبیق ورکولو سره فرمائیلې چه «سبط الشعر» نه خو هم وینسته مراد دې چه هغه نیغ وو او د «جعد» نه وینسته نه بلکه بدن مراد دې او مطلب دادې چه د هغه بدن کمزورې وو. (۳)

د حدیث نه مستنبط فائده: په روایت کښې ابن عمر رضی الله عنهما د ظن غالب په بنیاد باندې قسم خوړلې شرح حدیث د دې نه دا فائده مستنبط کړې ده چه په یو معامله کښې په غالب گمان باندې قسم خوړل جائز دی. (۴)

قوله: بیانی أنا نائم..... په دې روایت کښې د رؤیت منامی تصریح ده شاته رؤیت د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښې «لیلة أسری بی» الفاظ راغلی دی چه هغې کښې تصریح ده چه هغه رؤیت په معراج کښې شوې وو او د بیدارنی په عالم کښې شوې وو دواړه روایتونه جدا جدا دی. دلته په خوب کښې د لیدلو تصریح ده او هلته «بقظه» یعنی د بیدارنی په عالم کښې رؤیت تصریح ده په مذکوره روایت کښې چه د کوم رؤیت تذکره کړې شوې ده دغه رؤیت حدیث د حضرت ابوهریره رضی الله عنه ذکر کړې شوې رؤیت نه کوم چه په لیلة الاسراء یعنی په شپه د معراج کښې شوې جدا دې او کوم رؤیت چه په لیلة الاسراء کښې شوې هغې سره متعلق صحیح قول هم دغه دې چه هغه رؤیت د بیدارنی په عالم کښې شوې وو او په هغه شپه نبی کریم صلی الله علیه و آله د حضرت انبیاء کرام علیهم السلام زیارت دهغوی په حقیقی اجسامو سره کړې وو. نه دا چه د ملاقات تعلق د حضرت انبیاء کرام د ارواح سره وو. (۵)

(۱) فتح الباری: ۱/۸، عوارشاد الساری: ۳۹۸/۷.

(۲) فتح الباری: ۲/۸، عومدة القاری: ۴۸/۱۶، وإرشاد الساری: ۳۹۸-۳۹۹/۷.

(۳) فتح الباری: ۶۰۱/۸، وإرشاد الساری: ۳۹۹/۷.

(۴) عمدة القاری: ۳۴/۱۶، إدارة الطباعة المنيرية.

(۵) عمدة القاری: ۳۵/۱۶.

په لیلۃ الاسراء کنبی د انبیاء کرام ارواح سره ملاقات شوې وو که اجساد سره؟ په شبه د معراج کنبی انبیاء کرام علیهم السلام سره د رسول الله ﷺ ملاقات د هغوی اجساد او اشخاص سره شوې وو که ارواح سره؟ علامه عینی رحمته الله علیه په صراحت سره فرمایلی چه دا ملاقات اجساد او اشخاص سره شوې وو. (۱) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د تحقیق نه پس دې رانی ته ترجیح ورکړې ده چه دا ملاقات اجساد مع ارواح سره شوې وو او په دې باندې هغه د مختلف روایاتو نه استدلال کړې دې. (۲)

امام بیهقی رحمته الله علیه «حياة الأنبياء بعد وفاتهم» باندې یو جامع کتاب تالیف کړې دې. په هغې کنبی هغوی یحیی بن ابي بکیر په طریق سره د حضرت انس رضی الله عنه روایت نقل کړې دې: «الأنبياء أحياء في قبورهم يصلون» یعنی انبیاء کرام په خپلو قبرونو کنبی ژوندی دی او مונخ هم ادا کوی. (۳) په دې روایت باندې امام بیهقی رحمته الله علیه صحیح مسلم کنبی د حضرت انس رضی الله عنه یو بل مرفوع روایت د شاهد په توگه پیش کړې دې. په هغې کنبی رسول الله ﷺ فرمایلی: «أثبت على موسى ليلة أسري بي عند الكهف الأحمر وهو قائم يصلي في قبره» یعنی زه د اسراء په شبه بیت المقدس کنبی د سړي غونډنی سره تیر شوم نو موسی عليه السلام په خپل قبر کنبی د قیام په حالت مونخ کولو. (۴)

که چرې دا اوونیلې شی چه دا روایات خو صرف حضرت موسی عليه السلام سره خاص دی چه هم هغه حضور پاک په قبر کنبی په مانخه کولو سره لیدلې دې نو د نورو انبیاء کرامو تصریح په دې کنبی نشته دې، نو په دې باندې هم امام بیهقی د حضرت ابو هریره رضی الله عنه مرفوع روایت په توگه د شاهد نقل کړې دې چه رسول الله ﷺ فرمائی: «وقدر أيتي في جماعة من الأنبياء فإذا موسى قائم يصلي، فإذا رجل ضرب كانه من رجال شنوءة، وإذا عيسى ابن مريم قائم يصلي، أقرب الناس به شبا عروة بن مسعود، وإذا إبراهيم قائم يصلي أشبه الناس به صاحبكم، يعني: نفسه لمحات الصلاة فأمتمهم» (۵)

یعنی ما د انبیاء کرامو یو جماعت سره خپل خان اولیدلو نو ما موسی عليه السلام اولیدو چه په ولاړه نی مونخ کولو تکړه تیز سړې لکه د شنوءة قبیلې یوسړې وی او عیسی بن مریم مې اولیدلو چه په ولاړه نی مونخ کولو د هغه سره د ټولو نه زیات مشابهت د عروه بن مسعود دې او ابراهیم عليه السلام مې اولیدلو چه هغه هم په ولاړه مونخ کولو ستاسو صاحب (یعنی پخپله رسول الله ﷺ) هغوی سره د ټولو نه ډیر زیات مشابهت دې. چنانچه د مانخه وخت شو نو ما د هغوی امامت او کړو.

دا روایت امام مسلم د عبد الله بن الفضل عن ابي سلمه په طریق سره روایت کړې دې. (۶) یو بل روایت چه د سعید بن المسيب عن ابي هریره په طریق سره نقل دې په هغې کنبی «أنه لقيهم في المقدس» الفاظ راغلی دی، یعنی انبیاء کرام سره د حضور پاک مقالات بیت المقدس کنبی اوشو خود ابوذر او مالک بن صعصعه په روایت کنبی «أنه لقيهم في جماعة من الأنبياء في السموات وكلهم وكلوه» الفاظ راغلی دی. (۷)

یواشکال او دهغې جواب: دلته اشکال پیدا کیرې چه کله نبی کریم صلی الله علیه و آله انبیاء کرام علیهم السلام د هغوی په قبرونو کنبی اولیدل نوبیا هغوی سره په آسمان کنبی ملاقات څنگه اوشو؟ سراح حدیث د دې جواب ورکړې دې

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۴۸۶/۶.

(۳) حياة الأنبياء بعد وفاتهم ص: ۷۲-۷۱ مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة.

(۴) حياة الأنبياء بعد وفاتهم ص: ۸۱-۸۹ مكتبة العلوم والحكم، صحيح الإمام مسلم كتاب الفضائل وباب: من فضائل

موسى، رقم الحديث: ۶۱۵۷، ۶۱۵۸

(۵) حياة الأنبياء بعد وفاتهم ص: ۸۳ مكتبة العلوم والحكم.

(۶) صحيح الإمام مسلم كتاب الإيمان باب ذكر المسيح ابن مريم والمسيح الدجال، رقم الحديث: ۴۳۰.

(۷) حياة الأنبياء بعد وفاتهم ص: ۸۴ مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة.

چه انبیاء کرام اول په قبرونو کښې وو چرته چه حضور پاک هغوی په ژوندی حالت کښې اولیدل او چه کله معراج اوشو نو د تکریم په توگه د حضور پاک د ملاقات دپاره آسمانونو ته بوتلې شو. بیا د ټولو انبیاء کرامو په بیت المقدس کښې اجتماع اوشود او په مانځه کښې دهغوی امامت حضور پاک او کړو. (۱)

شرح فرمائی چه د انبیاء کرام په مختلف اوقاتو کښې او په مختلف مقاماتو کښې مونځ کول خو نقلاً ثابت دی عقل هم دا منی. علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه دا هم مستبعد نه دی چه تر کومې پورې دنیا قائم وی انبیاء کرام علیهم الصلوات والتسلیمات مونځ حج او د خپل مقدرت او استطاعت په اندازه به هر قسم نیک اعمال ادا کړی. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه د نقول حدیث نه حیات انبیاء کرام ثابت دی او قرآنی نص سره چونکه د شهداء امت حیات ثابت دی نو دې نه هم حیات انبیاء ثابت شو ځکه چه انبیاء د شهداء نه افضل دی بیا په دې باندي هغه د احادیثو نه شواهد پیش کړې دی. په سنن ابوداؤد کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت کښې رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرمائی: «صلوا علی، فإن صلاتکم تبلغنی حیث کنتم» یعنی په ما باندي درود وایښی ځکه چه تاسو چرته هم نی ستاسو هغه درود ماته رارسیری. (۳)

هم دغه شان سنن ابی داؤد او سنن نسائی کښې د اوس بن اوس یو مرفوع حدیث د جمع د فضیلت په بیان کښې نقل دې په هغې کښې رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمائیلی «فاکثروا علی من الصلاة لیه، فإن صلاتکم معروضة علی» یعنی د جمعې په ورځ په ما باندي په کثرت سره درود وایښی ځکه چه ستاسو درود ماته پیش کولې شی. (۴)

صحابه کرامو عرض او کړو «وکف تعرض صلاتنا علیک وقد أومت؟» زمونږ درود به په تاسو باندي څنگه پیش کړې شی حالانکه تاسو خو (قبر کښې) به خراب شوې یښی؟ رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم او فرمائیلی: «إن الله حرم علی الأرض أن تأکل أجساد الأنبیاء» الله تعالی په زمکه باندي دا خبره حرام کړې ده چه هغه دې د انبیاء کرامو بدنونه او خوری.

یواشکال او دهغې جواب: سنن ابوداؤد کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه یو مرفوع روایت کښې رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمائی: «ما من أحد یسلم علی إرادة الله علی روحی حتی أرده علیه السلام» یعنی چه څوک سرې هم په ما باندي سلام کوی نو الله تعالی ماته خپل روح راوایس کوی تر هغې پورې چه زه دهغه د سلام جواب ورکړم. (۵)

د دې حدیث ټول راویان ثقه دی. اشکال دادې چه یو طرف ته مونږ وایو چه انبیاء په خپلو قبرونو کښې ژوندی دی حالانکه په دې روایت کښې بدن ته د روح واپس راتلو ذکر دې اودا مستلزم دی د بدن نه روح منفصل کیدو ته او ظاهر دی چه انفال روح سره په بدن باندي مرگ شروع کیږی. شرح حدیث د دې اشکال مختلف جوابونه ورکړی دی: ① «رد الله علی روحی» مطلب دادې چه روح د تدفین نه پس د حضور پاک په پاک بدن مبارک کښې راوایس شو. دا مطلب نه دې چه د روح واپس کیدل او بیا د وتلو عمل په تسلسل سره کیږی. (۶)

② دویم جواب دادې چه د روح نه مراد موزکل فرېسته ده. (۷)

(۱) فتح الباری: ۴۸۸/۶-۴۸۷.

(۲) فتح الباری: ۴۸۸/۶ عمده القاری: ۴۹/۱۶.

(۳) سنن ابی داؤد کتاب المناسک، باب فی تحریم المدینه رقم الحدیث: ۲۰۴۲.

(۴) سنن ابی داؤد کتاب الصلاة باب فضل یوم الجمعة وليلة الجمعة رقم الحدیث: ۱۰۴۷ سنن نسائی کتاب الجمعة باب إکثار الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم یوم الجمعة رقم الحدیث: ۱۳۷۵.

(۵) سنن ابی داؤد کتاب المناسک باب فی تحریم المدینه رقم الحدیث: ۲۰۴۱.

(۶) فتح الباری: ۶۰۴/۸.

(۷) فتح الباری: ۶۰۴/۸.

⑥ یوجواب دا ورکړې شوې چه ددې نه نعلق مراد دې (۱)

⑦ بعض حضراتو دا جواب ورکړې چه رسول الله ﷺ د ملاه اعلیٰ په امور کښې مستغرق وی. د استغراق په دغه عالم کښې چه کله څوک پیش کوی نو ذهني د جواب ورکولو دپاره د فهم او ادراک صلاحیت د حضور پاک طرف ته راوایس کيږی نو ددې قول مطابق په حدیث کښې د روح نه فهم مراد دې (۲)

[۳۲۵۸/۳۲۵۹] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «أَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِأَبْنِ مَرْيَمَ، وَالْأَنْبِيَاءِ أَوْلَادُ عَدَلَاتٍ، لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ نَبِيٌّ» (۳)

ترجمه: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه روايت دې چه رسول الله ﷺ فرمايلي چه زه په خلقو کښې د ابن مريم يعني عيسى عليه السلام د ټولو نه زيات نيزدې يم. ټول انبياء علائقې روڼه دي. زما او د عيسى عليه السلام په مینځ کښې يو نبي نشته دي.

تراجم رجال

ابواليمان: دا ابراليمان حکم بن نافع بهراني حمصي رضي الله عنه دې (۴)

شعيب: دا ابوشر شعيب بن مولى حمزه قرشي رضي الله عنه دې ددوی تذکره ((هدء الوحي)) لاندې تيره شوې ده. (۵)

الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضي الله عنه دې (۶)

ابوسلمه: دا ابوسلمه عبد الرحمن بن عرف رضي الله عنه دې ددوی تذکره ((کتاب اليمان باب صوم رمضان احتساباً من اليمان)) لاندې تيره شوې ده. (۷)

قوله: أنا أولى الناس بعيسى ابن مريم يعني زه په خلقو کښې د ټولو نه زيات عيسى بن مريم عليه السلام ته نيزدې يم. وړاندې روايت د عبد الرحمن بن ابي عمره عن ابي هريره په طريق سره نقل دې: «أنا أولى الناس بعيسى ابن مريم في الدنيا والأخرى». يعني ددې دنيا او آخرت اضافه هم ده. رسول الله ﷺ پخپله حضرت عيسى عليه السلام سره نيزدې کيدل ولې او فرمايل؟ علامه بيضاوي رحمته الله ددې سبب دا بيان کړې دې: «الواجب لكونه أولى الناس به أنه كان أقرب المرسلين إليه وأن دينه متصل بدينه ليس بينهما شيء، وأن عيسى عليه السلام كان مبعوثاً به محمداً لقواعد دينه، داعي الخلق إلى تصديقه». يعني د رسول الله ﷺ د حضرت عيسى عليه السلام سره د ټولو نه زيات نيزدې کيدو سبب دا دې چه په انبياء کرامو کښې د حضرت عيسى عليه السلام زمانه د ټولو نه زياته د حضور پاک زمانې ته وه. دويمه دا چه دين محمدي او دين عيسوي خپل مینځ کښې متصل وو او ددواړو په مینځ کښې څوک نه دی مبعوث شوی. دريم دا چه حضرت عيسى عليه السلام د

① فتح الباری: ۶۰۴/۸

② فتح الباری: ۶۰۴/۸

③ أخرجه مسلم في الفضائل باب فضائل عيسى عليه السلام رقم: ۲۳۶۸ وأبو داؤد في السنة باب تخيير بين الأنبياء عليهم السلام، رقم الحديث: ۴۶۷۵ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ۵۲۳/۸ رقم الحديث: ۶۳۲۱

④ كشف الباری: ۴۷۱/۱

⑤ كشف الباری: ۴۸۰/۱

⑥ كشف الباری: ۳۲۶/۱

⑦ كشف الباری: ۳۲۳/۲

رسول پاک ﷺ دبعثت بشارت ورکړې وو او دهغوی د قواعداو اصول دین دپاره نسی لاره آسانه کړې وه. خلورم دا چه عیسیٰ علیه السلام به خپل امت ته د رسول الله ﷺ د تصدیق دعوت ورکولو. (۱)

حدیث باب اوایت کنبې د علامه کرمانی علیه السلام تطبیق: د حدیث باب په دې جمله کنبې نبی پاک ﷺ او فرمائیل چه هغه عیسیٰ علیه السلام ته د ټولونه نیزدې دې او هم دغه مضمون په دې آیت کنبې هم راغلي دي. مگر په دې کنبې حضور پاک د ټولو نه زیات ابراهیم علیه السلام ته نیزدې فرمائیلې شوي دي. آیت دادې: ﴿إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِأَبْرَاهِيمَ لِلذِّينِ أَتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ﴾ په ظاهر آیت او حدیث کنبې تعارض دي.

علامه کرمانی علیه السلام په دواړو کنبې جمع او تطبیق ورکولو سره فرمائیلې چه حدیث باب کنبې عیسیٰ علیه السلام سره د حضور پاک نیزدې کیدل د متبوع کیدو په حیثیت سره مذکور شوی دی او آیت کنبې ابراهیم علیه السلام سره د حضور پاک نیزدې کیدلو ذکر د تابع په حیثیت سره شوی دي. لهدا په دواړو کنبې تعارض نشته دي. (۲)

د علامه کرمانی علیه السلام په تطبیق باندې د حافظ ابن حجر علیه السلام د: حافظ ابن حجر علیه السلام د علامه کرمانی علیه السلام په رانې باندې رد کولو سره فرمائیلې چه په حدیث او آیت کنبې هیڅ منافات نشته دي چه په دواړو کنبې جمع او تطبیق ورکړې شی. رسول الله «(اولی الناس بابراهیم)» هم دي او «(اولی الناس بعیسی)» هم دي. «(اولی الناس بابراهیم)» د دین ابرهیمی اقتداء او پیرونی په لحاظ سره دي او «(اولی الناس بعیسی)» د قرب عهد په مناسبت سره دي. (۳)

قوله: والآنبياء أولاد علات: علات د عین فتحه سره د علة جمع ده. علة میرنې بنی ته وانی. علّ عللاً وعللاً په معنی کنبې دي «(الشرب بعد الشرب)» په دویم خل یا یوشان اوبه څکل. دویمې ښځې ته علة هم په دې وجه باندې وانی ځکه چه خاوند د یوې ښځې نه پس دویمې ښځې نه مستفید کیږي. او «(أولاد علات)» د پیرو میندو نه د یو پلار اولاد ته وانی. د دې ضد «(بنو الأخفاف)» دي. یعنی چه مورنی یو او پلاران نسی جدا جدا وی.

په دې روایت کنبې د اولاد علات نه دي خبرې طرف ته اشاره ده چه انبیاء کرام په اصول دین کنبې متحد وو. اودا د اتحادی الاب په شان دی. او چونکه په فروعی مسائل کنبې اختلاف وو نو دا اختلاف فی الامر په شان دی. (۴)

قوله: لهلل بنی وبنه نسی: یعنی زما اود عیسیٰ علیه السلام په مینځ کنبې څوک نبی نشته دي. د عبدالرحمن بن آدم علیه السلام روایت دي «(وأنأولی الناس بعیسی، لأنه لم یکن بنی وبنه نسی)» یعنی چه زه په خلقو کنبې د ټولو نه زیات عیسیٰ علیه السلام ته نیزدې یم ځکه چه زما اود هغه په مینځ کنبې څوک نبی نشته دي. حضرات محدثین د دې روایت نه استدلال کولو سره فرمائی چه د رسول الله ﷺ او عیسیٰ علیه السلام په مینځ کنبې څوک نبی نه دي مبعوث شوي. (۵)

لیکن دا استدلال بعض حضراتو ضعیف گرځولې دي. دهغوی رانې داده چه د رسول الله ﷺ او عیسیٰ علیه السلام په مینځ کنبې درې انبیاء مبعوث شوي دي. ددوی نه جرجیس او خالد بن سنان دواړو باره کنبې دي حضراتو فرمائیلې چه دا انبیاء وو. اود سورت یاسین آیت «(وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ النَّبِينَ فَكَذَّبُوهُمَا فَعُزِّزْنَا بِتَالُوتَ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ)» کنبې هم د دې حضراتو ذکر دي. (۶)

(۱) إرشاد الساری: ۴۰۱/۷-۴۰۰.

(۲) شرح الکرمانی: ۸۵/۱۴ عمده القاری: ۳۶/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۴۸۹/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۸۹/۶ عمده المقاری: ۵۰/۱۶.

(۵) عمده القاری: ۵۰/۱۶ وفتح الباری: ۶۰۵/۸.

ددي يو جواب محدثينو حضراتو دا ورکړې دې چه جرجيس او خالد بن سنان نبوت په يو صحيح روايت سره ثابت نه دې خو حديث باب بلا تردد صحيح دې او په دې سره د جرجيس او خالد د نبوت تضعيف کيږي. (دويم جواب د نبوت په تسليم کولو دادي چه د حديث مطلب دادي د رسول الله ﷺ او عيسى عليه السلام په مينځ کښې څوک نبي مستقل شريعت سره نه دې مبعوث شوي او جرجيس او خالد بن سنان خود شريعت عيسى عليه السلام متبع وو. (١)
ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: حديث باب کښې دي: «أنا أولى الناس بالهن مريم»، په دې کښې «ابن مريم» موافق باب دې. (٢)

[٣٢٥٩]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ، حَدَّثَنَا فُلَيْحُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَمْرَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، وَالْأَنْبِيَاءِ إِخْوَةٌ لِعَلَاتٍ، أُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ» وَقَالَ: [إِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ، عَنْ مُوسَى بْنِ عَقْبَةَ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سُلَيْمٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ص ٤٦٧] (٥)

تراجم رجال

محمد بن سنان: دا ابوبکر محمد بن سنان باهلي بصري رضي الله عنه دې.
فليح بن سليمان: دا ابويحیی فليح بن سليمان خراعی اسلمی رضي الله عنه دې.
هلال بن علي: دا هلال بن علي بن اسامه قرشي عامري مدنی رضي الله عنه دې. د دريوارو حضراتو تذکره «کتاب العلم باب من سئل علما وهو مشغل في حديثه» لاندې تيره شوې ده. (٦)
عبدالرحمن بن ابی عمرو: ددوی تذکره مخکښې تيره شوې ده. (٧)

قوله: أُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ: دا روايت دې نه وړاندې روايت دويم طريق دې او ددې دويم طريق په آخره کښې «أُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ» اضافه ده. اول طريق کښې «أَوْلَادُ عِلَاتٍ» الفاظ وو او دلته «إِخْوَةٌ لِعَلَاتٍ» الفاظ راغلي دي، دوه د يوشان معنی الفاظ دي.
په رومي روايت کښې تير شو چه اولاد علات نه په اصول دين کښې د اتحاد طرف ته اشاره ده او دا داسې دي لکه اتحاد في الاب او «أُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى» سره فروعی مسائل کښې اختلاف مراد دې نو دا لکه چه اختلاف في الام دې (٨) يو قول دادي چه «أُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى» نه مراد اختلاف زمان دې او مطلب دادي چه سره ددې چه د انبياء بعثت په مختلف زمانو کښې شوي او په هغې کښې د زمانې لريوالې موندلې شي مگر د ټولو د بعثت مقصد هم يو دې. (٩)

(١) المصدر السابق.

(٢) المصدر السابق.

(٣) فتح الباری: ٥/٨ ٤٠٥ عمدة القاری: ٣٦/١٦.

(٤) عمدة القاری: ٣٦/١٦.

(٥) مرتخریجه تحت الحديث السابق.

(٦) كشف الباری: ٣/٥٥، ٤٤-٤٤.

(٧) كتاب المساقاة باب حَلَبِ الْإِبِلِ عَلَى الْمَاءِ رِقْم: ٢٣٧٨.

(٨) فتح الباری: ٥/٨ ٤٠٥ عمدة القاری: ٣٦/١٦.

قوله: وقال ابن طهمان عن موسى بن عقبة عن صفوان بن سليم عن عطاء
دمدکوره تعليق مقصد: امام بخاری رحمته الله دلته دابوهریره رحمته الله حدیث بغیرد متن نه تعلیقاً ذکر کړې دې لیکن
د دې تعلیق نه پس په دویم سند سره دا روایت موصولاً ذکر کړې دې. علامه قسطلانی رحمته الله او فرمائل چه امام
بخاری رحمته الله په دې سره د ابوهریره رحمته الله روایت تعدد طرق طرف ته اشاره کول غواړی (۱)
د تعلیق تخریج: دا تعلیق امام نسائی رحمته الله «أحمد بن حفص عن أبيه عن إبراهيم بن طهمان عن موسى بن عقبة عن صفوان بن
سليم عن عطاء بن يسار عن أبي هريرة» په سند سره موصولاً نقل کړې دې. (۲)

د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت: د مذکوره تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې چه په دې کښې
د عیسی ابن مریم تذکره ده او ترجمه الباب کښې د حضرت مریم تذکره ده کوم چه د حضرت عیسی رحمته الله پیدائش
ته متضمن ده.

[۳۲۶۰] - وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِي
هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "رَأَى عَيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ جَلَّاسًا يَسْرُقُ، فَقَالَ
لَهُ: أَسْرَقْتَ؟ قَالَ: كَلَّا وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، فَقَالَ عَيْسَى: أَمَنْتُ بِاللَّهِ، وَكَذَبْتُ عَيْنِي"
ص [۶۶۹] (۳)

ترجمه: د حضرت ابوهریره رحمته الله نه روایت دې چه رسول الله رحمته الله فرمائل عیسی رحمته الله یو سرې په غلا کولو سره
اولیدلو. عیسی رحمته الله د هغه نه تپوس او کړو آیا تا غلا کړې ده؟ هغه وویل هېڅ کله نه په هغه خدائی قسم دچا نه
سوا چه بل معبود نشته دې. په دې باندې عیسی رحمته الله او فرمائل «امنت بالله وكذبت عيني» زما په الله تعالی باندې
ایمان دې او ما خپلې سترگې دروغژنې کړې

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد الجعفی البخاری المسندی رحمته الله دې. د دوی تذکره «کتاب الإیمان
باب أمور الإیمان» لاندې تیره شوي ده. (۴)
عبدالرزاق: دا ابوبکر عبدالرزاق بن همام الصنعانی رحمته الله دې. د دوی تذکره «کتاب الإیمان باب حسن إسلام المرء» لاندې
تیره شوي ده. (۵)
معمر: دا ابو عروه معمر بن راشد بصری رحمته الله دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب كتابة العلم» لاندې تیره شوي ده. (۶)

(۱) إرشاد الساری: ۴۰۲/۷-۴۰۱.

(۲) إرشاد الساری: ۴۰۲/۷.

(۳) سنن النسائی کتاب آداب القضاء، باب: کیف يستحلف الحاكم، رقم الحديث ۵۴۳۹ تغلیق التعلیق: ۳۹/۴ المكتبة
الإسلامی.

(۴) أخرجه مسلم فی الفضائل باب فضائل عیسی علیه السلام رقم: ۱۳۷۶ والنسائی فی القضاء، باب کیف يستحلف
الحاکم رقم الحديث: ۵۴۲۹ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۷۰۳/۱۱، رقم الحديث: ۹۳۵۷.

(۵) کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۶) کشف الباری: ۴۲۱/۲.

(۷) کشف الباری: ۳۲۱/۴.

همام: دا همام بن منبه بن کامل یمانی بصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب المهر فی العلم» لاندې تیره شوی ده. (۱)

قوله: **کلا والذي لا إله إلا الله**: دکشمبهنی په روایت کښې «(لا هو)» خود امام نسائی په روایت کښې «فقال: لا والذي لا إله إلا هو» الفاظ نقل دی. (۲)

قوله: **كذبت عيني**: کذبت د باب تفعیل نه د متکلم صیغه ده او عینی تشبیه کیدو په وجه باندې «ی» تشدید سره لوستلې کیږي. بعض حضراتو لفظ عینی مفرد په وجه باندې تخفیف سره هم لوستلې دی. د مستملی په روایت کښې فعل «کذب» مجرد نه او لفظ عینی مفرد سره محل رفع کښې نقل دی. (۳) د صحیح مسلم په روایت کښې لفظ عینی په خانی نفسی راغلي دي او د سنن نسائی په روایت کښې بهرې نقل دي. (۴)

شرح حدیث لیکلې دی چه «کذبت عینی» نه حقیقی تکذیب مراد نه دي بلکه عیسی عليه السلام دا جمله د قسم خوړونکی تصدیق کښې د مبالغه په توګه ارشاد فرمائیلې وه خپل تکذیب نی مقصود نه وو. د بعض حضراتو وینا ده چه ظاهري تکذیب او تصدیق مراد دي په دي معنی اگر چه فی نفس الامر او حقیقت کښې حضرت عیسی عليه السلام رښتونی او قسم خوړونکی دروغژن وو مګر د دغه سړي د قسم کولو نه پس د ظاهري احکامو په اعتبار سره حضرت عیسی عليه السلام د خپلو سترګو تکذیب او د خالف تصدیق او کړو. ګنی دا خبره ډیره صفا ده چه انسان د خپلو سترګو لیدلې شوي خیز د چا په وینا باندې نه شی دروغ کولې. البته دا احتمال کیدې شی چه حضرت عیسی عليه السلام دغه سړي د یو خیز طرف ته لاس اوړاندې کولو سره په لیدو په هغه د غل ګمان کړې وی. لیکن چه کله هغه قسم او کړو نو د خپل ګمان نه ئی رجوع او کړه او د تکذیب نه هم دغه رجوع کول مراد دی. (۵)

علامه قرطبي رحمته الله فرماني چه په ظاهره د حضرت عیسی عليه السلام قول «سرفت» د دي خبرې پوخ خبر دي چه دغه سړي غلا کړې ده. ځکه چه یقیناً هغوی دي د یو محفوظ خانی نه په پته طریقه سره مال وپستلو سره لیدلې وی. لیکن د سړي «کلا» وئیل د غلا کولو نفی کوي او بیا دغه سړي قسم او خوړلو سره دغه فعل د غلا نه کیدل نی نوره خبره پخه کړه. په کوم چه عیسی عليه السلام «أملت بالله وكذبت عيني» وئیلو سره د الله تعالی د نوم قسم خوړلو تصدیق او کړو او کوم خیز چه هغه ته غلام معلومه شوه دهغې تکذیب نی او کړو. ځکه چه ممکن ده دغه سړي یو داسې خیز اوچت کړې وی په کوم چه دهغه حق وی یا د مالک د طرف نه هغه سړي ته اجازت وی یا بیا دغه سړي د خیز کتلو په غرض سره اوچت کړې وی د دغه خیز غصب یا پتول نی مقصود نه وی. دا تاویل د قاضی عیاض رحمته الله د کلام نه ماخوذ دي. (۶)

دغه شان دا هم ممکن دی چه د حضرت عیسی عليه السلام د غلا یقین نه وی په دي وجه هغوی د استفهام په توګه د هغه سړي نه د غلا متعلق سوال او کړو او حرف استفهام نی ذکر نه کړو. لکه چه عربی لغت کښې د دي ګنجائش شته

(۱) کشف الباری: ۳۱۷/۴.

(۲) فتح الباری: ۵/۸ عن سنن النسائي كتاب آداب القضاء. باب كيف يستحلف الحاكم رقم الحديث: ۵۴۲۹.

(۳) فتح الباری: ۶۰۶/۸.

(۴) صحیح الإمام مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل عیسی علیه السلام، رقم الحديث: ۶۱۳۷ عن سنن النسائي كتاب

آداب القضاء باب كيف يستحلف الحاكم رقم الحديث: ۵۴۲۹.

(۵) فتح الباری: ۶۰۶/۸ ارشاد الساری: ۴۰۲/۷ عمده القاری: ۳۷/۱۶.

(۶) فتح الباری: ۶۰۶/۸ عمده القاری: ۳۷/۱۶.

چه حرف استفهام حذف کولې شی. (۱) لیکن دا دواړه احتمالات د حضور پاک دا واقعہ جزم سره بیانولود و چې نه بعید دی (۲)

حافظ ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې صحیح خبره داده چه د حضرت عیسیٰ علیہ السلام په زړه کښې د الله تعالیٰ عظمت د دې خبرې نه ډیر زیات دی چه یوسړې دې د الله تعالیٰ د نوم قسم او خوری په دې وجه د دغه سړی د قسم خوړلو نه پس معامله دوه رخی اختیار کړې وه چه یا خود الله تعالیٰ د نوم قسم خوړونکی باندي الزام اولگولې شی یا به خپلې سترگې منتم کولې شی. لهذا حضرت عیسیٰ د الله تعالیٰ د عظمت د وجې نه خپلې سترگې دروغژن کیدو نه ترجیح ورکړه. بالکل هم داسې لکه څنگه چه حضرت آدم علیہ السلام د ابلیس په دې سبب باندي تصدیق کړې وو چه هغه د الله تعالیٰ په نوم باندي قسم خوړلو سره ونیلی وو «انی لکمالین الناصحین» (۳) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ دغه پورته ذکر شوې توجیه هم د قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ د توجیه نه څه کم نه دی او کومه تشبیه چه ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ ذکر کړې ده هغه هم مطابقت نه لری. (۴)

د حدیث نه مستنبط فواید: په دې حدیث کښې د دې خبرې دلیل موجود دی چه د شک د وجې نه حد ساقط کیږی. دغه شان د دې خبرې هم دلیل دی چه قاضی د خپل علم او معلومات مطابق دې فیصله نه کوی. هم دغه د حنابلہ او موالک په نیز راجح دی البته شواہع په نیز قاضی د خپل علم مطابق فیصله کولې شی سوا د حدود چه په هغې کښې د خپلو معلوماتو په بنیاد باندي فیصله کول صحیح نه دی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په حدیث کښې د عیسیٰ بن مریم علیہ السلام تذکره ده لهذا ترجمه الباب سره مناسبت واضح دی. (۵)

[۳۲۶۱] - حَدَّثَنَا الْحَمِيدِيُّ، حَدَّثَنَا سَعْيَانُ، قَالَ: سَمِعْتُ الزُّهْرِيَّ، يَقُولُ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، سَمِعَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ عَلَى الْيَنْبِغِيِّ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «لَا تُظْرُونِي، كَمَا أَظْرَتِ النَّصَارَى ابْنَ مَرْيَمَ، فَإِنَّمَا أَنَا عَبْدُ اللَّهِ، فَقُولُوا عَبْدُ اللَّهِ، وَرَسُولُهُ» ص [۴۷۲] ر [۲۳۳۰] (۶)

ترجمه: د حضرت ابن عباس رضي الله عنه روایت دی هغه حضرت عمر بن خطاب رضي الله عنه په منبر باندي داسې وینا کولو سره واوریدو: چه ما رسول الله صلي الله عليه وسلم داسې فرمانيلو سره اوریدلي دي چه زما په تعريف کښې مبالغه مه کونی لکه څنگه چه نصاری (د عیسی) ابن مریم په تعريف کښې مبالغه کوله. زه خود الله تعالیٰ بنده یم او ماته عبد الله ورسوله، د الله بنده او د هغه رسول واینی.

تراجم رجال

الحمیدی: دا ابوبکر عبد الله بن زبیر حمیدی رحمۃ اللہ علیہ دی. د دوی تذکره «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا»

(۱) فتح الباری: ۶۰۶/۸ [ارشاد الساری: ۴۰۲/۷ عمدة القاری: ۳۷/۱۶]

(۲) فتح الباری: ۶۰۶/۸

(۳) إعانة اللهان من مصاید الشيطان: ۱۳۵/۱ مکتبه دار الثرات، فتح الباری: ۶۰۶/۸

(۴) فتح الباری: ۶۰۶/۸

(۵) عمدة القاری: ۵۱/۱۶

(۶) أخرجه الإمام البخاری فی الحدود أيضاً باب رجم الحبلى فی الزنا إذا أحصنت، رقم الحديث: ۶۸۳۰ جامع الأصول فی

أحاديث الرسول: ۵۱/۱۱ رقم الحديث: ۸۵۱۷

لاتدی تیره شوی ده (۱)

سفیان: دا سفیان بن عیینه کوفی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره هم د مذکوره کتاب اویاب لاتدی تیره شوی ده (۲)
 الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضی الله عنه دی (۳)
 عبید الله بن عبد الله: دا عبید الله بن عبد الله بن عقب بن مسعود رضی الله عنه دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب من یصع معماع
 المصنف» (۴)

ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حالات «بده الوحي»، خلورم حدیث لاتدی او «کتاب ایمان باب کفران المشیرو کفر دون
 کف» لاتدی تیره شوی دی (۵)

د اطراء معنی ده بی خایه ستاینه په تعریف کښې مبالغه کول او د حد نه وړاندې کیدل. نصاری عیسی علیه السلام د
 عقیدت په معامله کښې افراط نه کار واخستو او هغه ته نې د الوهیت درجه ورکولو سره گمراه شو. هم په دې پس
 منظر کښې رسول الله صلی الله علیه و آله امت ته د حضور پاک ذات سره د عقیدت او د حضور پاک مدح او تعریف کښې د اعتدال
 تعلیم ورکړې او هغوی نې د غلو او افراط نه د بچ کولو دپاره په صفا الفاظو کښې تصریح فرمائیلې چه
 حضور پاک د ټولو انسانانو په شان د عبودیت درجه لری.

دلته یو سوال پیدا کیږی چه نصاری څنگه عیسی علیه السلام ته د عبودیت درجه ورکړه نو ولې د حضور پاک باره کښې
 هم د صحابه گرامو په دور کښې د داسې عقیدې دعوی کړې شوې وه؟

شرح حدیث فرمائی چه د حضور پاک د الوهیت دعوی چا نه وه کړې البته څه خلقو د حضور پاک د عبادت کولو
 اراده او کړه او عرض نې او کړو «أفلا تسجد لک» ولې مونږ تاسو ته سجده اونه کړو؟ نو رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل
 «لو کنت أمراً أحداً أن یسجد لیسر لأمرت المرأة أن تسجد لزوجها» یعنی که چرې ما د یو انسان په مخکښې د سجده کولو حکم
 ورکولې نو د ټولو نه اول به مې بنخو ته حکم ورکولو چه هغوی دې خپلو خاوندانو ته سجده او کړې دغه شان
 رسول الله هغوی د خپل عبادت نه منع کړل او دې خطرناکې فتنې دروازه نې د همیشه دپاره بنده کړه (۶)
 دا حدیث امام بخاری رضی الله عنه په تفصیل سره کتاب المحاربین کښې نقل کړې دی په دې وجه به د دې تفصیل په
 خپل مقام باندې راځی.

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: حدیث باب کښې ابن مریم لفظ راغلی دی نو ترجمه الباب سره ددې
 مناسبت واضح دی.

[۳۲۶۲] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا صَالِحُ بْنُ حَبِ، أَنَّ رَجُلًا مِنْ
 أَهْلِ خُرَّاسَانَ، قَالَ لِلشَّعْبِيِّ: فَقَالَ الشَّعْبِيُّ: أَخْبَرَنِي أَبُو بُرْدَةَ، عَنْ أَبِي مُوسَى الأشْعَرِيِّ
 رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ [ص: ۲۷۸] رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا أَدَّبَ الرَّجُلُ
 أُمَّتَهُ فَأَحْسَنَ تَأْدِيبَهَا، وَعَلَّمَهَا فَأَحْسَنَ تَعْلِيمَهَا، ثُمَّ أَعْتَقَهَا فَتَرَوَّجَهَا كَانَ لَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا أَمَّنَ
 بَعِيسَى، ثُمَّ أَمَّنَ بِسِ قَلَّةِ أَجْرَانِ، وَالْعَبْدُ إِذَا اتَّقَى رَبَّهُ وَأَطَاعَ مَوْلَاهُ، فَلَهُ أَجْرَانِ» ص ۶۷۴

(۱) کشف الباری: ۹۹/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) کشف الباری: ۳۲۷/۳.

(۵) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

(۶) ارشاد الساری: ۴۰۳/۷.

[ر: ۹۷] (۱)

ترجمه: صالح بن حی وانی چه یو خراسانی سری امام شعبی رضی الله عنه ته او وئیل (دلته سوال محذوف دې، نو امام شعبی رضی الله عنه جواب ورکړو چه ابوهریره رضی الله عنه د ابو موسی اشعری روایت ماته بیان کړې چه رسول الله فرماینلی چه کله یو سری خپلې وینخې ته ادب بنسائی او په بنه شان ورته ادب او بنسائی او هغې ته تعلیم ورکړې او بنه تعلیم ورکولو سره هغه آزاده کړې او بیا دې ورسره نکاح او کړې نو دهغه دوه اجرونه دی. یو د آزادولو او بل د نکاح کولو. او کله چه هغه په عیسی رضی الله عنه باندې ایمان لرلو او بیانی په ما باندې ایمان راوړو نو دهغه دوه اجرونه شو. یو په عیسی رضی الله عنه باندې د ایمان راوړو او دویم په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې د ایمان راوړو. او بنده چه کله دخپل رب نه ویرېږي او دخپل مالک تابعداری کوی نو هغه ته به هم دوه اجرونه ملاوېږي.

تراجم رجال

محمد بن مقاتل: دا ابو الحسن محمد بن مقاتل مرزوی رضی الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب ما یذکر فی المناولة» کنبی تیره شوې ده. (۱)

عبدالله: دا مشهور محدث عبد الله بن مبارک رضی الله عنه دې. (۲)

صالح بن حی: دا صالح بن حی بن صالح بن مسلم همدانی رضی الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب تعلیم الرجل...» لاتدې تیره شوې ده. (۳)

الشعبي: دا عامر بن شرحبیل رضی الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب کتابه العلم» لاتدې تیره شوې ده. (۴)

ابو بوردة: دا ابو بوردة برید بن عبد الله بن ابی برد بن ابی موسی اشعری رضی الله عنه دې. «کتاب العلم باب فضل من علم و علم» لاتدې د دوی تذکره تیره شوې ده. (۵)

ابو موسی اشعری: د دوی تذکره «کتاب الإيمان باب: أي الإسلام أفضل» لاتدې تیره شوې ده. (۶)

قوله: أن رجلاً من أهل خراسان قال للشعبي: خراسانی سری امام شعبی رضی الله عنه ته څه وئیلې وو؟ د دې

تصریح دلته په روایت کنبی نشته دې. د صحیح ابن حبان رضی الله عنه په روایت کنبی تصریح شته دې: «إنا نقول عندنا: إن الرجل إذا عتق أم ولدته ثم تزوجها فهو كالرأب هديه» (۷) یعنی مونږ به په خپل خیال کنبی دا وئیل چه خپل ام ولد آزادول

او هغه سره نکاح کونکې سرې داسې دې لکه چه په خپله د هدی په اوبنه باندې سوړیدونکې وی

مطلب دا وو چه زمونږ په معاشره کنبی داسې کونکې د نظرونو په پریوتلو چه هغه ام ولد آزاد کړو او هم پخپله ورسره نکاح کوی نو عامر شعبی رضی الله عنه د ابو موسی اشعری رضی الله عنه دا حدیث اورولو سره جواب ورکړو چه دا فکر غلط

(۱) مرتخریجه فی کتاب العلم باب تعلیم الرجل أمته وأهله: رقم الحديث: ۹۷.

(۲) کشف الباری: ۱۸۶/۳.

(۳) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۴) کشف الباری: ۵۱۵/۳.

(۵) کشف الباری: ۲۲۹/۴.

(۶) کشف الباری: ۳۶۱/۳.

(۷) کشف الباری: ۶۹۰/۱.

(۸) صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان، کتاب النکاح، ذکر تضعیف الأجر لمن تزوج بجاریته بعد حسن تأدیبه ولمن أسلم من أهل الكتاب: ۳۶۰/۹ رقم الحديث: ۴۰۵۳ مؤسسة الرسالة.

دې او حقیقت دادې چه داسې کونکې په حدیث کښې د ډبل ثواب مستحق خودلې شوې دې. په دې حدیث باندې مکمل تفصیلی بحث «کتاب العلم باب تعلیم الرجل آمنه واهله» لاندې تیر شوې دې. (۱)

[۳۲۶۳] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ جَبْرِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «تَحْشُرُونَ حَقَاةَ عَرَاةٍ، غُرْلًا، لَمْ تَقْرَأُوا: { كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدْنَا عَلَيْكُمُ الْمَوْتَ بِأَلْسِنَتِكُمْ } [الأنبياء: ۳۳] فَأَوَّلُ مَنْ يُكْسَى إِبْرَاهِيمُ، ثُمَّ يُؤَخَّرُ جَالٍ مِنْ أَصْحَابِي ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ، فَأَقُولُ: أَصْحَابِي، فَيَقَالُ: { إِنَّهُمْ لَمُرْتَدُونَ } أَعْقَابُهُمْ مِنْذُ فَرَّقْتَهُمْ، فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ: { وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ كَهَيْدَامَا دُمْتُ فِيهِمْ، فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ، وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ كَهَيْدٍ، إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَأَنْتَ عِبَادُكَ، وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ } [المائدة: ۸۸]، قَالَ: مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ الْغُرَيْرِيُّ، ذَكَرَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ قَبِيصَةَ، قَالَ: «هُمُ الْمُرْتَدُونَ الَّذِينَ ارْتَدَوْا عَلَى عَهْدِ أَبِي بَكْرٍ فَقَاتَلَهُمْ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ص [۶۷۶-۶۷۷] [ر: ۳۱۷۱] (۲)

ترجمه: حضور پاک فرمائی «د قیامت په ورځ، به تاسو بریندې خپې، بریند بدنونه، ناستنه حشر کولې شئې. بیا حضور پاک د (سورت انبیاء) دا آیت اولوستلو: لکه چه په اول ځل مونږ تاسو پیدا کړې ونې هم هغه شان به مونږ تاسو دوباره راپیدا کړو. دا زموږ وعده ده چه مونږ به نې (ضرور پوره) کو. بیانی او فرمائیل: د ټولو نه اول به حضرت ابراهیم علیه السلام ته کپړې اچولې شی بیا به داسې کپړې چه زما په ملگرو کښې به څه د نېی طرف (جنت) ته بوتلې شی او بعض به گس طرف (دوزخ) ته بوتلې شی. زه به وایم چه دا خوزما اصحاب دی (دوی ولې گس طرف ته بوختی؟) فرېنتې به وائی (تاسوته نه ده معلومه) کله نه چه تا دوی پریخودل دهغه وخت نه یو شان د اسلام نه اوختلی دی (یعنی د مرگه پورې). زه به په دې موقع باندې هم هغه خبره کوم کومه چه نیک بنده حضرت عیسی بن مریم علیهما السلام کړې: پروردگار ازه چه ترکومې په دوی کښې ووم ددوی حال مې لیدلو نوچه کله نه تا زه وفات کړم دهغه وخت نه خو هم ته د دوی ساتونکې وې ته ټول څیزونه گورې

تراجم رجال

محمد بن یوسف: دامشهور محدث محمد بن یوسف فریابی رضی الله عنه دې. د دوی تذکره مخکښې تیره شوې ده (۳)
سفيان: داسفيان الثوري رضی الله عنه دې. ماقبل کښې د دوی تذکره تیره شوې ده. (۴)
مغيرة بن نعمان: د دوی تذکره هم په دې کتاب کښې «باب قول الله تعالى: { وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا }» لاندې تیره شوې ده. (۵)

سعید بن جبیر: د دوی تذکره ماقبل کښې تفصیلاً او اجمالاً تیره شوې ده. (۶)

(۱) کشف الباری: ۳/۵۹۶ - ۶۱۱

(۲) مرتخریجه فی نفس الكتاب فی باب قول الله تعالى: { وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا } رقم الحديث: ۳۳۴۹.

(۳) کشف الباری: ۳/۲۵۲.

(۴) کشف الباری: ۲/۲۷۸.

(۵) ص: ۲۰۹.

(۶) کشف الباری: ۱/۴۳۵، ۳/۴۱۸.

ابن عباس: صاحبی رسول عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہما دی (۱)
شرح حدیث: یہ دی روایت کنبی ذکر شوی لفظ اصحابی د ارتداد نہ و پاندي اول حالت باندي محمول دي
خکه چه په دي کنبی خه شک نشته دي چه د چانه دا مقدس شرف سلب کرې شوييا هغه د صحابی يادولو حق دار
نه دي (۲)

د پورتنی روایت شرحه هم دي کتاب کنبی «باب قول الله تعالى: (وَأَتَّخِذُ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا)» لاندې تیره شوي ده
قوله: قال محمد بن يوسف: ذكر عن أبي عبد الله... إلخ: د محمد بن يوسف نه محمد بن يوسف فریري
رضی اللہ عنہ او د ابو عبد الله نه امام بخاری رضی اللہ عنہ مراد دی. ابو عبد الله امام بخاری رضی اللہ عنہ د خپل شیخ قبيصة بن عقبه رضی اللہ عنہ نه
نقل کوي چه په روایت کنبی د مرتدين نه مراد هغه خلق دي چه د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ په دور خلافت کنبی
د شریعت د احکاماتونه انکار کولو سره مرتد شوي وو «العیاذ بالله»، دکوم نه پس چه صدیق اکبر رضی اللہ عنہ هغوی سره
جنگ کرې وو. (۳)

د تعليق تخريج: دا تعليق اسماعيلي د ابراهيم بن موسى جرجاني عن اسماعق عن قبيصة عن سليمان نوري عن مفيدة عن سعد بن
جبير عن ابن عباس په طريق سره موصولاً نقل کرې دي. (۴)
د احاديث ترجمه الباب سره مناسبت: د آخری دواړو احاديثو مناسبت ترجمه الباب سره بالکل واضح دي
خکه چه دواړو احاديثو کنبی د حضرت عيسى بن مريم عليهما السلام ذکر دي (۵)

۵- باب: نزول عيسى بن مريم عليهما السلام.

[۳۲۶۴]- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، أَخْبَرَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنْ صَالِحِ بْنِ أَبِي
شَهَابٍ أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيْبِ، سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَيُوشِكَنَّ أَنْ يَنْزَلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا عَدْلًا، فَيَكْسِرَ
الصَّلِيبَ، وَيَقْتُلَ الْخَنزِيرَ، وَيَضَعُ الْحِزْبَةَ، وَيَفِيضَ الْمَالَ حَتَّى لَا يَقْبَلَهُ أَحَدٌ، حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةَ
الْوَّاحِدَةَ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا»، ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: "وَأَقْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ: { وَإِنْ مِنْ أَهْلِ
الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ، وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا } [النساء: ۱۵۹]" ص
[۶۷۹] [ر: ۲۱۰۹] (۶)

توجهه: د حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ نه روایت دي رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرماني قسم دي په هغه پروردگار د چا په قدرت
کنبی چه زما خان دي هغه زمانه نيزدي ده چه د مريم خونی (عيسى عليه السلام) به په تاسو خلقو کنبی عادل حاکم
جوړيدو سره راکوزيږي. صليبونه بلا ماتوی غورزوي به (تثليث به باطل کوي، خنزير به وژني، جزیه به موقوف

(۱) کشف الباری: ۱/۴۳۵، ۲/۲۰۵.

(۲) فتح الباری: ۶/۴۹۰، دارالمعرفة إرشاد الساری: ۷/۴۰۵، دارالکتب العلمیة.

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح الباری: ۶/۴۹۰، دارالمعرفة إرشاد الساری: ۱۶/۵۳، دارالکتب العلمیة.

(۵) عمدة القاری: ۱۶/۵۳-۵۲.

(۶) مرتخريجه فی کتاب البيوع باب قتل الخنزير، رقم الحديث: ۲۲۲۲.

کوی (با اسلام قبول کرنی یا قتل کیدو دپاره تیار شه)، هغه وخت به پیسې دومره زیاتې وی چه څوک به نی قبلونکې نه وی، یوه سجده به د دنیا او مافیها نه بهتر وی.
حضرت ابوهریره رضی الله عنه ددې حدیث روایت کولونه پس وویل چه که تاسو غواړنی د (سورت نساء)، دا آیت اولولنی (کوم چه ددې حدیث تائید کوی)، اهل کتاب کبې به څوک باقی پاتې نه شی مگر دا چه هغه به په عیسی علیه السلام باندې دهغه د مرگ نه مخکبې ایمان راوړی.

تراجم رجال

اسحاق: دا مشهور محدث اسحاق بن راهویه رضی الله عنه دې. (۱)
حافظ ابن حجر رضی الله عنه په جزم سره ددې خودلونه پس چه د اسحاق نه ابن راهویه مراد دې فرمانی چه ما د دې خبرې احتمال کیدونه باوجود چه د اسحاق نه اسحاق بن منصور یا اسحاق ابوعلی جیانی هم مراد کیدې شی په جزم سره د ابن راهویه مراد کیدو قول ځکه اختیار کړو ځکه چه د ابن راهویه عادت دې چه هغه حدیث روایت کولو سره صرف «آخرنا» الفاظ استعمالوی. د «حدثنا» الفاظ نه استعمالوی او بیا ابو نعیم رضی الله عنه هم په مستخرج کبې دا روایت د اسحاق بن راهویه په مسانید کبې تخریج کړې دې. (۲)
يعقوب بن ابراهيم: دا يعقوب بن ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه دې. (۳)
ابراهيم: دا ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه دې. (۴)
صالح: دا صالح بن کيسان رضی الله عنه دې. (۵)
ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم المعروف بابن شهاب زهري رضی الله عنه دې. (۶)
سعیدالمسیب: ددوی تذکره مخکبې تیره شوي ده. (۷)
ابوهريرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې. (۸)

قوله: ليوشكن ان ينزل فيكم ابن مريم حكما: ليوشكن د شين په كسره سره په معنى ډير زر. د حديث ددې تكرې مطلب دادې چه حضرت عيسى عليه السلام حاكم (د خلقو په مينځ كې فيصله كونكې) كيدو په حيثيت سره راكوزيرى او د خلقو په مينځ كې به په شريعت محمديه علي صاحبها الف الف تحية و سلام مطابق فيصلې كوي ځكه چه د باقى شريعتنو په شان به شريعت محمديه نه منسوخ كيږي. (۹)
حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمانی چه حضرت عیسی علیه السلام ته دهغه وخت د حکام نه یو حاکم وی. (۱۰) د صحیح مسلم په

(۱) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۶.

(۳) کشف الباری: ۳۳۱/۳.

(۴) کشف الباری: ۱۲۰/۲، ۳۳۳/۳.

(۵) کشف الباری: ۱۲۱/۲.

(۶) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۷) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۸) کشف البار: ۶۸۹/۱.

(۹) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۱۰) فتح الباری: ۴۹۱/۶.

روایت کنبی «حکماً» سره «مقسطاً» معنی انصاف کونکې دې (۱) امام طبرانی رحمته الله علیه د عبد الله بن مغفل رضی الله عنه حدیث تخریج کړې دې چه عیسی علیه السلام به د نزول نه پس د امت محمدیه تصدیق اود هغوی پیروی کوی (۲)

قوله: فیکسر الصلیب ویقتل الخنزیر: د حاکم په حیثیت سره د نازلیدو نه پس به حضرت عیسی علیه السلام دا کارونه کوی: ① که چرې کسر صلیب په حقیقت باندې محمول کړې نو معنی به شی د نصاری د شان او شوکت ختمولو په غرض به صلیب ماتوی او غورزوی به او که چرې د صلیب ذکر تمثیلاً دې نو مراد به شی چه نصاری دکومو خیزونو تعظیم کوی هغه به مات کړی او به غورزوی. ② خنزیر به قتل کوی. د حدیث ددې تکررې نه حضرات فقهاء کرام د خنزیر ساتل او هغه خوړلو حرمت اود هغې په نجس العین کیدو باندې استدلال کړې دې. وجه د استدلال داده چه شریعت مطهره د قابل انتفاع خیزونو ضائع کولو او هلاک کولو حکم نه کوی. خو په حدیث الباب کنبی د خنزیر د قتل کولو ذکر دې ددې نه معلومه شوه چه خنزیر قابل انتفاع نه دې (۳)

③ جزیه به ختمه کړی. د حدیث ددې جزیه مراد دادې چه د نزول عیسی علیه السلام نه پس به صرف هم یو دین وی. حضرت عیسی علیه السلام به د اهل کتابو د طرف نه صرف اسلام راوړل قبلوی. بل د جزیه ختمولو یوه وجه به دا هم وی چه د نزول عیسی علیه السلام نه پس به چونکه هر طرف ته د اسلام چرچه وی ظلم به ختم کړې شی او انصاف به عام وی په خلقو کنبی به مینه او محبت وی. دکوم په سبب چه به زمکه هم خپل برکتونه را بنسکاره کړی اودغه شان به په خلقو کنبی د مالونو کثرت وی او دومره کثرت به وی چه څوک صدقه قبلونکې به نه وی. اوس بنسکاره خبره ده چه داسې حالت وی نو د جزیه افادیت به باقی پاتې نه شی په دې وجه به د جزیه حکم ساقط کړې شی (۴)

قاضی عیاض رحمته الله علیه ددې یوه معنی دایمان کړې ده چه هغه وخت د مال زیاتوالی او کثرت او د جزیه وضع یعنی د حضرت عیسی علیه السلام په هر یو کافر باندې د جزیه مقرر کولو د وجې نه به وی ځکه چه هیڅوک به د جنگ کولو همت نه شی کولې. لهذا هغه وخت خو به یا اهل کتاب ایمان راوړی یا به بیا جزیه ورکولو سره ژوند تیره وی (۵) مگر دا معنی صحیح نه ده صحیح معنی هم هغه ده کومه چه پورته ذکر شوه.

یواشکال اودهغې جواب: دلته دا اشکال پیدانه شی چه حضرت عیسی علیه السلام د شریعت محمدیه په حکم یعنی جزیه منسوخ کوی په دې وجه چه ددې نسخ خبر خو نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم پخپله خپلو احادیثو کنبی بیان کړې دې. لهذا ددې نسبت به هم نبی علیه الصلاة والسلام طرف ته شی اود حضرت عیسی علیه السلام د نزول نه پس جزیه نه قبلول به هم د شریعت محمدیه یو حکم وی. البته خبره صرف دومره ده چه د اسقاط جزیه حکم نزول مسیح علیه السلام سره مقید دې (۶)

بعض روایاتو کنبی «بضم المجریه» په ځانی «بضم الحوب» الفاظ راغلی دی. په دې صورت کنبی به مفهوم داشی چه حضرت عیسی علیه السلام به جنگ ختم کړی ځکه چه هغه وخت به صرف هم یو دین دین اسلام په ټوله دنیا باندې رانج وی. ټول خلق به په عقائدو کنبی متفق وی دکوم په وجه چه به د جنگ نوبت نه راځی (۷)

(۱) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب نزول عیسی ابن مریم... الخ رقم الحدیث: ۳۸۹-۳۹۰.

(۲) المعجم الأوسط: ۲۷/۵ رقم الحدیث: ۴۵۸۰ دار الحرمین، فتح الباری: ۴۹۱/۶.

(۳) فتح الباری: ۴۹۱/۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۵) إكمال المعلم بفوائد مسلم کتاب الإیمان باب نزول عیسی ابن مریم حاکماً... الخ ۳۶۷/۲ دار المعرفه.

(۶) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۷) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶.

قوله: حتی تكون السجدة الواحدة خیر من الدنيا وما فيها: اول «حتى» بغض المال» سره متعلق دی او دویم «حتى» د پورته ذکر شوو ټولو امور و د پاره غایت دی. او ددی معنی داده چه د دغه پورته کارونو د پوره کولونه پس به چونکه په زمکه کښې امن او امان فضا خوریري. دما او منال به دومره زیاتوالی وی چه خوک به د صدقه اوز کوة مستحق نه ملاویري. په داسې حال کښې د الله تعالی قرب حاصلول سوا د عبادت به بل هیخ ذریعه نه وی. په دې وجه د خلقو د پاره د الله تعالی په دربار کښې یوه سجده د دنیا او ما فیها نه بهتر وی. (۱)

اشکال او جواب: اشکال دادې چه د الله تعالی په دربار کښې سجده کول خو په هره زمانه کښې د دنیا او ما فیها نه بهتر ده ځکه چه ددې تعلق خالص د آخرت سره دې بیا دا ولی او فرمائیلی شو چه هغه وخت به (د عیسی علیه السلام) د نازلیدلو نه پس، د خلقو د پاره یوه سجده د دنیا او ما فیها نه بهتر وی؟
ددې جواب د تیر شوی تفصیل نه واضح شوې دې چه هغه وخت به د خلقو د پاره (سوا د عبادت نه) د مال او منال صدقه کول او الله تعالی ته د نیردیکت بل څه لار نه وی په دې وجه د خلقو د پاره د الله تعالی په دربار کښې یوه یوه سجده د دنیا او ما فیها نه بهتر او افضل وی. (۲)

قوله: ثم يقول أبو هريرة: وأقرعوا إن شئتم.... إلخ: دا تیر شوی سند سره موصول دی او ددې آیت پیش کولو سره د حضرت ابو هریره رضی الله عنه دوه مقصدونه دی: ① د حضرت عیسی علیه السلام په آخری زمانه کښې په نازلیدلو باندې استدلال. ② د مذکوره حدیث تصدیق. (۳)

علامه ابن جوزی رحمته الله فرمائی چه حضرت ابو هریره رضی الله عنه د حدیث نه پس آیت ځکه پیش کړې چه په حدیث او آیت دواړو کښې مناسبت دی او ددې مناسبت تعلق د حدیث د تکررې «حتى تكون السجدة الواحدة خیر من الدنيا وما فيها» سره دی. مقصد ددې خبرې طرف ته اشاره کول دی چه هغه وخت به په خلقو کښې ټوله نیکی وی ایمان به مضبوط وی او خلق به د نیکو اعمالو طرف ته راغب وی. په دې وجه به خلق یو رکعت مونځ له په دنیا او ما فیها باندې ترجیح ورکوی د هغوی په نیز د سجده نه رکعت مراد دی. (۴)

د ائمه اختلاف په تفسیر د مذکوره آیت کښې: د ائمه تفسیر په دې امر باندې اختلاف دی چه په آیت کښې ذکر شوی لفظ «به» او «موت» د ضمائر مرجع څه څیز دی. ابن جریر رحمته الله د سعید بن جبیر عن ابن عباس رضی الله عنهما په طریق صحیح سند سره د دواړو ضمیرونو مرجع حضرت عیسی علیه السلام گر خولې دی. چنانچه نقل دی: «..... سعید بن جبیر عن ابن عباس (وإن من أهل الكتاب إلا ليومنن به قبل موته)» قال: قبل موت عيسى ابن مريم، ددې تفسیر مطابق به د آیت مقصد دا بیانول وی چه د عیسی علیه السلام د نازلیدلو په وخت چه څومره اهل کتاب وی ټول به په عیسی علیه السلام باندې د هغه د وفات نه مخکښې ایمان راوړی. هم دا تفسیر د ابو رجاء رضی الله عنه په طریق سره د حضرت حسن رضی الله عنه نه نقل دی هغوی فرمائی: «..... عن أبي رجاء عن الحسن في قوله: (وإن من أهل الكتاب إلا ليومنن به قبل موته)» قال: قبل موت عيسى، والله إنه الآن لحي، ولكنه إذا نزل آمنوا به أجمعون» یعنی په الله قسم حضرت عیسی علیه السلام دې وخت کښې ژوندی دی او کله چه د هغه نزول د دنیا طرف ته کیږي نو ټول په ټول (اهل کتاب) به په هغوی باندې ایمان راوړی. داد اهل علم

① فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷ إكمال المعلم بفوائد مسلم: ۴۷۱/۱ دار الوفاء.

② فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

③ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷ منحة الباری: ۵۴/۱۶ مكتبة الرشد.

④ كشف المشكل: ۳۲۶/۳ رقم الحديث: ۱۷۳۳ - ۲۱۷۶ دار الوطن.

تفسیر دې اوهم دا ابن جریر رضی اللہ عنہ راجع گر خو لې دې. (۱)

دویم تفسیر دادې چه د «موتہ» ضمیر اهل کتاب طرف ته راجع دې. چنانچه ابن جریر رضی اللہ عنہ د عکرمه عن ابن عباس په طریق سره روایت کړې دې: «(لاموت یهودي حتی یؤمن بعیسی ابن مریم) یعنی یو یهودی له تر هغه وخته پورې مرگ نه شی راتلې تر کومې چه په حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان رانورې بعض روایاتو کښې دې چه د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه تپوس او کړې شو که یو یهودی څه ناڅاپی آفت راگیر کړو او هغه فوری توگه باندې مړ شونو؟ ابن عباس رضی اللہ عنہ او فرمائیل «بلجلیم بهالسانه» بیابه هم هغه له مرگ نه راخی تر کومې چه د هغه ژبه په عیسی علیه السلام باندې د ایمان راوړو کلمه نه وائی.

کوم حضرات چه د «موتہ» ضمیر مرجع اهل کتاب گر خوی هغوی دې توجیه ته د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ قرائت په بنیاد باندې ترجیح ورکړې ده ځکه چه د هغوی قرائت ضمیر جمع یعنی «موهم» سره دې او ښکاره خبره ده چه په داسې صورت کښې به مرجع اهل کتاب وی. (۲)

دریم تفسیر د دې آیت دادې چه د «به» ضمیر نبي کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته راجع دې او د «موتہ» ضمیر کتابی طرف ته راجع دې. په دې صورت کښې به معنی داشی چه هیڅ یو کتابی که هغه نصرانی وی او که یهودی هغه وخته پورې ورته مرگ نه شی راتلې تر کومې چه هغه په نبي کریم صلی اللہ علیہ وسلم باندې ایمان رانورې. دا تفسیر د حضرت عکرمه رضی اللہ عنہ نه نقل دې. هغه فرمائی: «(لاموت النصرانی والیهودي حتی یؤمن بمحمد صلی الله علیه وسلم، یعنی فی قوله: (وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنُوا بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهِ)»

د مذکورہ آیت په تفسیر کښې مختلف اقوال نقل کولونه پس امام طبری رضی اللہ عنہ په دې کښې فیصله کولو سره فرمائیلی دې: «(وأولى هذه الأقوال بالصواب قول من قال: تأويل ذلك: وإن من أهل الكتاب إلا ليؤمن بعيسى قبل موت عيسى)» یعنی په دې اقوالو کښې زیات بهتر اولنې تفسیر دې. (۳)

امام نووی رضی اللہ عنہ فرمائی چه د دې توجیه مطابق به د آیت مفهوم داسې شی چه د هیڅ یو کتابی روح به د هغه وخته پورې نه شی ویستی تر کومې چه هغه په حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان رانورې او د دې خبرې اقرار نه کوی چه هغه د الله تعالی بنده او د الله تعالی بندی (د حضرت مریم علیها السلام ځونی دې. دا جدا خبره ده چه هغه وخت ایمان راوړل به د هغوی دپاره فائده نه ورکوی ځکه چه د الله تعالی ارشاد دې: (وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِيمَانَ) (النساء: ۱۸) او د داسې خلقو توبه نه ده چه گناه کوی تر هغې پورې چه کله په هغوی کښې د یوکس مخې ته مرگ راشی او دربرې نو وائی چه زه اوس توبه کوم. علامه نووی رضی اللہ عنہ فرمائی چه دا توجیه اظهر ده. دا ظهریت وجه داده چه د اول توجیه مطابق به آیت د هغه اهل کتابو سره مختص شی چه د نزول مسیح علیه السلام په زمانه کښې وی خو ظاهر د آیت (وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنُوا بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهِ) د عموم متقاضی دې په دې معنی د مرگ نه مخکښې ایمان راوړل هر کتابی ته په هر زمانه کښې شامل دې که هغه د نزول عیسی علیه السلام نه مخکښې زمانه وی او که د هغه نه پس. (۴)

(۱) تفسیر الطبری: ۷/۶۶۴ - ۶۷۲ سورة النساء رقم الآية: ۱۵۹، دار هجر. فتح الباری: ۴۹۲/۶ عمدة القاری: ۵۴ - ۵۵/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۲) تفسیر الطبری: ۷/۶۶۴ - ۶۷۲ سورة النساء رقم الآية: ۱۵۹، دار هجر. فتح الباری: ۴۹۲/۶ عمدة القاری: ۵۴ - ۵۵/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۳) تفسیر الطبری: ۷/۶۶۴ - ۶۷۲ سورة النساء رقم الآية: ۱۵۹، دار هجر.

(۴) شرح النووی لصحیح الإمام مسلم کتاب الإیمان باب نزول عیسی ابن مریم حاکما... إلح ۳۶۹/۲ - ۳۶۸ دار المعرفه.

سوال او جواب: د انبیاء کرامو علیهم السلام نه په خاص توګه د حضرت عیسیٰ علیه السلام په نزول کې څه حکمت دي؟ جواب دادې چې نزول مسیح علیه السلام نه مقصد د یهودیانو هغه باطل گمان باندې رد کول دي چې هغوی العیاذ بالله حضرت عیسیٰ علیه السلام قتل کړې دي. نو په نزول عیسیٰ علیه السلام سره به دې گمان تردید اوشی اودا به هم ښکاره شی چې یهودیانو د عیسیٰ علیه السلام قتل نه دي کړې بلکه عیسیٰ علیه السلام به هغوی قتل کوي.

بعض حضراتو جواب ورکړې دي چې انسان چونکه د خاورې نه جوړې او اصول دادې چې د خاورې نه جوړ شوي به هم په خاورو کې ځنښې ځنښې په دې وجه په وخت د اجل پر وړاندې به د حضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کېږي چې د پاره چې د تجدید اسلام نه پس هم په زمکه کې مدفون شي. هم دغه شان بعض حضراتو دا وجه هم بیان کړې ده چې حضرت عیسیٰ علیه السلام د نبی کریم او د هغوی د امت صفات کتلوسره د الله تعالی نه دعا کړې وه چې هغه دي هم الله تعالی په امت محمدیه کې شامل کړي الله تعالی ئی دعا قبوله کړه او هغوی ئی تراوسه پورې ژوندی اوساتل تردې چې کله په آخری زمانه کې د فتنو عروج وي په دنیا کې د جال هر طرف ته فتنې خوري کړې وي نو هغه وخت به د حضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کېږي او هغه به دغه فتنې ختموي. د جال به قتل کوي اود اسلام تجدید به کوي (١)

علامه عینی رحمته الله یو جواب داهم ذکر کړې دي چونکه د عیسیٰ علیه السلام زمانه او د نبی کریم صلی الله علیه و آله زمانه په نسبت د نورو انبیاء کرامو نيزدي ده په دې وجه (د اسلام د تجدید د پاره) به د حضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کېږي (٢).
د حضرت عیسیٰ علیه السلام د نزول نه پس د اقامت موده: امام مسلم رحمته الله د حضرت ابن عمرو رضی الله عنه نه د حضرت عیسیٰ علیه السلام د نزول نه پس موده د اقامت اووه کاله روایت کړې ده. (٣) نعیم بن حماد رحمته الله کتاب الفتن کې د ابن عباس رضی الله عنه نه د اقامت موده ۱۹ کاله نقل کړې ده. (٤) سنن ابی داؤد او مسند احمد کې په صحیح سند سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه د خلوینت کاله نقل ده. (٥) مسند احمد کې د حضرت عائشه رضی الله عنها نه روایت دي چې حضرت عیسیٰ علیه السلام به په زمکه باندې خلوینت کاله اوسېږي. (٦)

دې نه علاوه په دې امر کې هم اختلاف دي چې هغوی په څومره عمر کې آسمان طرف ته اوچت کړي شوي وو؟ بعض حضراتو د ۲۳ کالو قول کړې دي. او بعض نه د ۱۲۰ کالو په عمر کې د آسمان طرف ته اوچتېدل نقل دي.

[۲۲۶۵] - حَدَّثَنَا ابْنُ يَكْبَرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ نَافِعٍ، مَوْلَى أَبِي قَتَادَةَ الْأَنْصَارِيِّ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كَتَبَ اللَّهُ إِذَا نَزَلَ ابْنُ مَرْثَمَ فَيَكْمُرُ، وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ»، تَابَعَهُ عَقِيلٌ، وَالْأَوْزَاعِيُّ ص [٤٨٨] (٧)

ترجمه: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دي چې رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلی دي هغه وخت به ستاسو څه حال وي کله چې د مریم خونې (عیسیٰ علیه السلام) تاسو کې راګوزېږي او په مانځه کې، ستاسو امام ستاسو د قوم نه وي ددې حدیث په روایت کولو کې عقیل رضی الله عنه او زاعی رضی الله عنه یونس رضی الله عنه متابعت کړې دي.

(١) فتح الباری: ۴۹۳/۶ دارالمعرفه منحة الباری للشیخ زکریا الأنصاری: ۵۴۱/۶ مکتبه الرشد.

(٢) عمدة القاری: ۵۵/۱۶ دارالکتب العلمیة.

(٣) صحیح الإمام مسلم کتب الفتن باب خروج الدجال ومکته... إلخ رقم الحدیث: ۷۳۸۱.

(٤) کتاب الفتن لنعیم بن حماد: ۵۷۹/۲ رقم الحدیث: ۱۶۲۰ مکتبه التوحید.

(٥) سنن ابی داؤد کتاب الملاحم باب خروج الدجال رقم الحدیث: ۴۳۲۴ مسند الإمام أحمد: ۱۵۳/۱۵ رقم الحدیث:

۹۲۷۰ مؤسسه الرساله.

(٦) مسند الإمام أحمد: ۱/۱۵ رقم الحدیث: ۴۶۷ مؤسسه الرساله.

(٧) مرتخریجه فی کتاب البیوع باب قتل الخنزیر رقم الحدیث: ۲۲۲۲.

تراجم رجال

ابن بکیر: دا مشهور محدث یحییٰ بن عبد الله بن بکیر رضی اللہ عنہ دی.

لیث: دا مشهور محدث لیث بن سعد بن عبد الرحمن فہمی رضی اللہ عنہ دی. (۱)

یونس: دی نہ یونس بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ مراد دی. (۲)

ابن شہاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم المعروف بابن شہاب زہری رضی اللہ عنہ دی. (۳)

نافع مولیٰ ابی قتادۃ الانصاری: دا ابو محمد نافع بن عیاش اقرع رضی اللہ عنہ دی. داد حضرت ابو قتادہ رضی اللہ عنہ آزاد کړې

شوی غلام وو. ابن جبان رضی اللہ عنہ هغه د قبیلہ غفار د یونسخې مولیٰ (آزاد کړې غلام) گر خولې دی. (۴)

ددوی په صحیح بخاری کښې د حضرت ابو هریرہ رضی اللہ عنہ نه صرف هم دغه یو حدیث دی. (۵) ددوی تذکره «کتاب جزاء

الصید» باب لا یعین الحرم الحلال فی قتل الصید» لاتدی تیره شوې ده.

ابو هریرة: دا صحابی رسول حضرت ابو هریرہ رضی اللہ عنہ دی. (۶)

تابعه عقیل والأوزاعی: یعنی د ابن شہاب رضی اللہ عنہ نه ددې حدیث په روایت کولو کښې یونس رضی اللہ عنہ سره عقیل رضی اللہ عنہ

او اوزاعی رضی اللہ عنہ هم شریک دي. د عقیل رضی اللہ عنہ متابعت ابن منده رضی اللہ عنہ کتاب الایمان کښې د لیث عن عقیل عن ابن

شہاب په طریق سره موصول روایت کړې دي. دامام اوزاعی رضی اللہ عنہ متابعت د ابن منده رضی اللہ عنہ نه علاوه ابن جبان رضی اللہ عنہ

او امام بیهقی رضی اللہ عنہ هم موصول نقل کړې دي. (۷)

قوله: انتم اذ انزل ابن مریم فیکم واما کم منکم: اما مسلم رضی اللہ عنہ د ابن اخی الزہری عن عمه په طریق سره

دا روایت په دي الفاظو سره نقل کړې دي: «کف انتم اذ انزل ابن مریم فیکم واما کم» (۸) هم دغه شان امام مسلم رضی اللہ عنہ د

ولید بن مسلم عن ابن ابی ذئب عن ابن شہاب په طریق سره هم دا روایت نقل کړې دي: ددې الفاظ دادی: «کف

انتم اذ انزل فیکم ابن مریم فاما کم منکم». (۹)

د صحیح مسلم په پورته ذکر شوو دواړو روایتونو کښې «امکم» یا «امکم منکم» سره دي دا اشکال نه وی چه

عیسیٰ عليه السلام به امام وی. ځکه چه د حدیث باب نه واضح دی چه د حضرت عیسیٰ عليه السلام نه علاوه به بل څوک امام

وی. بل د صحیح مسلم د دویم روایت راوی د ابن ابی ذئب رضی اللہ عنہ نه هم «امکم منکم» چه کوم تفسیر نقل دي دهغې

نه واضح کیږي چه حضرت عیسیٰ عليه السلام به امام نه وی. تفصیل دادی چه کله ولید بن مسلم رضی اللہ عنہ د ابن ابی ذئب

رضی اللہ عنہ نه دا حدیث واوریږي نو د ابن ابی ذئب نه نې تپوس او کړو امام اوزاعی رضی اللہ عنہ خودا حدیث مونږ ته د ابن شہاب

زہری نه «امامکم منکم» الفاظو سره بیان کړې دي؟ ابن ابی ذئب رضی اللہ عنہ او فرمائیل چه پوهیږئنی هم چه ددې مطلب

(۱) کشف الباری: ۳۲۴-۳۲۳.

(۲) کشف الباری: ۲۸۲/۳، ۴۶۳/۱.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۹۳/۲ عمدة القاری: ۵۵/۱۶.

(۵) فتح الباری: ۴۹۳/۲ عمدة القاری: ۵۵/۱۶.

(۶) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۷) فتح الباری: ۴۹۳/۶ عمدة القاری: ۵۷/۱۶ دارالکتب العلمیة.

(۸) صحیح مسلم کتاب الایمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما... إلخ رقم الحدیث: ۳۹۳.

(۹) صحیح مسلم کتاب الایمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما... إلخ رقم الحدیث: ۳۹۳.

خه دې؟ ولید او ونیل چه هم تاسو ئی راته اوشاینی. ابن ابی ذئب رضی الله عنه او فرمایل ددې معنی ده: «امامکم کتاب ریکم تبارک وتعالیٰ وسنة نیکم»، حضرت عیسیٰ علیه السلام به کتاب الله اوسنت رسول الله په ذریعه ستاسو رهنمائی کوی.

قاضی عیاض رضی الله عنه فرمائی: «هذا کلام حسن، لأن عیسیٰ لیس بآئی لأهل الأرض رسولاً ولا نبياً معوناً، ولا بشیعة جدیدة، لأن محمداً صلی الله علیه وسلم خاتم النبیین وشریعتہ ناسخة لجمیع الشرائع، راسخة إلى یوم القیامة، وإنما یحکم عیسیٰ بها» (١).

چه دا احادیث دمسلم شریف پورته ذکر شوې توجیه بهترین توجیه ده خکه چه عیسیٰ علیه السلام خویه نه په زمکه باندې رسول جوړیدو سره راخی نه نبی مبعوث او نه یونوی شریعت سره، خکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله آخری نبی دې دهغوی شریعت دتولو شریعتونو دپاره ناسخ دې او پخپله به دا شریعت دقیامت پورې باقی وی البته دا ضرور دې چه حضرت عیسیٰ علیه السلام به هم په دې شریعت محمديه علي صاحبها الف الف صلاة و تحية باندې فیصلې کوی.

د «امامکم منکم» تفسیر هم دصحیح مسلم په وړاندې روایت کښې موجود دې کوم چه دحضرت جابر رضی الله عنه نه نقل دې په دې حدیث کښې دحضرت جابر رضی الله عنه نه روایت دې: «فإنزل عیسیٰ، فبقول أمیرهم: تعال فصل لنا، فبقول: لا، إن بعضکم علی بعض أمراء، تکرمه من الله لهذه الأمة» (٢). کوم وخت چه دحضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کیري نو دهغه وخت امیر به حضرت عیسیٰ علیه السلام ته دموخ ورکولو درخواست کوی. حضرت عیسیٰ علیه السلام به انکار کوی او ددې امت فضیلت خودلو سره به فرمائی په تاسو کښې بعض په بعض باندې امیران دی.

نور ددې لاندې احادیث نه هم دې خبرې ته تقویت ملاویري چه حضرت عیسیٰ علیه السلام به امام نه وی. چنانچه په مسند احمد کښې دحضرت جابر رضی الله عنه نه روایت دې: «..... فإذا هم بعیسیٰ ابن مریم صلی الله علیه وسلم فتقام الصلاة فقیال له:

تقدّم یا روح الله! فبقول: لیتقدّم امامکم، فلم یصل بکم.....» یعنی دحضرت عیسیٰ علیه السلام دتول نه پس به هغه ته درخواست کولې شی چه موخ ورکړی. هغوی به او فرمائی چه خپل امام مخکښې کړی هم هغه به تاسو ته موخ درکوی. (٣)

هم دغه شان امام ابن ماجه رضی الله عنه د ابو امامه باهلی رضی الله عنه نه روایت کړې دې: «..... وجلبهم بیت المقدس، وإمامهم رجل صالح، فبیتا إمامهم قد تقدّم یصلی بهم الصبح إذ نزل عیسیٰ ابن مریم الصبح، فوجع الإمام منکص، بحس القهقري لیتقدّم عیسیٰ یصلی بالناس، فبضع عیسیٰ یده بین کتفه، ثم یقول له: تقدّم فصل، فأما لك أقمته.....» دا چه ټول مسلمانان په په بیت المقدس کښې راجمع وی او په هغوی کښې یو نیک صالح سړي (امام مهدی علیه السلام) دهغوی د امامت کولو دپاره وړاندې ولاړ وی چه عین هم هغه وخت به دحضرت عیسیٰ علیه السلام نزول اوشی امام به د خپل ځانی نه راشاته شی مگر عیسیٰ علیه السلام به نی د اوږو په مینځ کښې لاس کیرې دې هغه ته به د وړاندې کیدو او امامت کولو حکم ورکوی او پخپله به دهغه په اقتداء کښې موخ کوی. (٤)

ابوالحسن ابدی رضی الله عنه مناقب شافعی کښې فرمائی چه په اخبار متواتره سره دا خبره ثابته ده چه امام مهدی علیه السلام به ددې امت یوکس وی او حضرت عیسیٰ علیه السلام به دهغه په اقتداء کښې موخ کوی (٥) ددې خبرې د ذکر کولو

(١) إكمال المعلم بفوائد مسلم كتاب الإيمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما..... إلخ: ٤٧٣/١ دارالوفاء للطباعة

والنشر.

(٢) إكمال المعلم بفوائد مسلم كتاب الإيمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما..... إلخ: ٤٧٤/١ دارالوفاء للطباعة

والنشر.

(٣) مسند الإمام أحمد: ٢٣/٢١٠ - ٢١٢ مؤسسة الرسالة.

(٤) سنن ابن ماجه كتاب الفتن باب فتنة الدجال وخروج عیسیٰ..... إلخ رقم الحديث: ٤٠٧٧.

(٥) فتح الباری: ٤٩٣ - ٤٩٤/٦ دارالمعرفة.

مقصود سنن ابن ماجه دهغه روایت تردید کول دی «لامهدی (الاعیسی)» چه هم عیسی علیه السلام مهدی دی. یعنی مهدی خوک جدا سړې نه دي بلکه هم حضرت عیسی علیه السلام پخپله مهدی دي. (١)

دسنن ابن ماجه دا روایت علامه ذهبی علیه السلام ضعیف گرځولې دي. د سنن ابن ماجه شارح صفاء الضوی احمد العدوی علیه السلام فرماني که چرې دا حدیث صحیح هم او منلې شی نو بیا هم دا الفاظ د حدیث صحیح معارض نه شی جوړیدې چه د امام مهدی علیه السلام یو خان له شخصیت کیدل ثابتوی. (٢)

حافظ ابن حجر علیه السلام فرماني چه که چرې عیسی علیه السلام امام تصور کړې شی نو «(امامکم منکم) یا (امکم)» معنی به شی چه حضرت عیسی علیه السلام به د «هغه وخت د مسلمانانو» په جماعت کښې شاملیدوسره د امت محمدیه فرد شمیرلې کیږي. چنانچه علامه طیبی علیه السلام فرماني «(المعنى: يؤمکم عیسی حال کونه فی دینکم)» یعنی حضرت عیسی علیه السلام د امت محمدیه تابع کیدو سره به ستاسو امام وی مگر صحیح هم دادی چه حضرت عیسی علیه السلام ماموم وی. (٣)

علامه ابن جوزی علیه السلام فرماني که چرې عیسی علیه السلام د امامت دپاره وړاندې شوې وې نو یقینا د اشکال کونکي په زړه کښې به دا اشکال پیدا کیدو چه هغه د نائب کیدو په حیثیت سره وړاندې شوې دي یا په نوی شریعت سره؟ په دي وجه حضرت عیسی علیه السلام هلو وړاندې نه شو دي دپاره چه د حضور پاک په ارشاد «(لانیس بعدی)» باندې یو معمولی شان داغ هم اونه لگی. (٤)

بل د حضرت عیسی علیه السلام باوجود د آخری زمانې او قرب قیامت کښې نازلیدل د امت محمدیه د یو نیک صالح سړي اقتداء کول په دي خبره باندې واضحه دلالت کوي چه زمکه هیڅ کله هم د الله تعالی د احکام نافذ کونکونه خالی نه پاتې ده اونه به پاتې شی. سره ددي چه هغه په مقدار کښې کم وی. (٥)

د احادیث ترجمه الباب سره مناسبت: د احادیث باب ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دي او هغه داسې چه احادیث او ترجمه دواړو کښې تړول عیسی علیه السلام بیان کړې شوی دی. (٦)

٥١- باب: مَا ذَكَرَ عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ.

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر علیه السلام فرماني چه ددي باب لاتدي امام بخاری علیه السلام د بنو اسرائیلو عجیبه واقعات بیانول غواري. (٧)

شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا علیه السلام فرماني د مؤرخینو دستور دي چه د یوسړي د تاریخ لیکلونه وړاندې دهغه ځانی ماحول لیکي. نو چونکه اصل مقصود د حضرت محمد ﷺ حالات بیانول دی په دي وجه امام بخاری علیه السلام د حضور پاک حالات لیکلو نه اول د حضور پاک د ولادت نه وړاندې ماحول بیانول غواري. هغه وخت خو یا جاهلیت وو او یا یهودیت او نصرانیت. حضرت شیخ صاحب فرماني چه د جاهلیت د دور خلق هلو قابل ذکر نه دی. په دي وجه امام بخاری علیه السلام هغه پریخودو سره د یهودو او نصاری څه واقعات ذکر کوي. (٨)

(١) فتح الباری: ٤٩٤/٦ دارالمعرفة، سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب الصبر علی البلاء رقم الحدیث: ٤٠٣٩.

(٢) إهداء الدباجة کتاب الفتن باب شدة الزمان: ٣٩٩/٥-٣٩٨ دارالبیقین.

(٣) فتح الباری: ٤٩٤/٦ دارالمعرفة.

(٤) کشف المشکل من حدیث الصحیحین: ٨٨/٣ رقم الحدیث: ١٣٧٣، ١٦٦٥ دارالوطن.

(٥) فتح الباری: ٤٩٤/٦ دارالکتب العلمیة.

(٦) عمدة القاری: ٥٥/١٦-٥٤ دارالکتب العلمیة.

(٧) فتح الباری: ٦١٤/٨.

(٨) تقریر بخاری: ٤١٦/٥.

[۳۲۶۶]- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ، عَنْ رِيعِ بْنِ حِرَاشٍ، قَالَ: قَالَ عَقِبَةُ بْنُ عَمْرٍو، يُحَدِّثُهُ: الْأُمَيْدِيُّنَا مَا سَمِعْتُ [ص: ۳۳] مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: إِنِّي سَمِعْتُهُ يَقُولُ: «إِنَّ مَعَ الدَّجَالِ إِذَا خَرَجَ مَاءً وَتَارًا، فَأَمَّا الَّذِي يَرَى النَّاسَ أَتَمَّ النَّارِ فَمَاءٌ بَارِدٌ، وَأَمَّا الَّذِي يَرَى النَّاسَ أَنَّهُ مَاءٌ بَارِدٌ فَنَارٌ مُحْرَقٌ، فَمَنْ أَدْرَكَ مِنْكُمْ فَلْيَقُمْ فِي الَّذِي يَرَى أَتَمَّ النَّارِ، فَإِنَّهُ عَذَابٌ بَارِدٌ» [ص: ۶۹۴] [۶۷۱۱، وانظر ۳۲۹۲].

ترجمہ: عقبہ بن عمرو انصاری حذیفہ بن یمان رضی اللہ عنہ نے اور نبیل آیا ہے کہ وہ مومن ہے کہ رسول اللہ نے اور بدلے شوی ہے حدیث بیان نہ کرے؟ حذیفہ بن یمان رضی اللہ عنہ اور نبیل ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داسی فرمانیلو سرہ اور بدلے کلہ چہ دجال راؤخی نوہفہ سرہ بہ اویہ او اور دوارہ وی خو چہ کوم خیز خلق دا گنری چہ اور دی ہفہ بہ بہ حقیقت کنبی یخے اویہ وی او کوم خیز چہ یخے اویہ گنری ہفہ بہ بہ حقیقت کنبی سوزونکی اور وی۔ بہ تاسو کنبی چہ خوک ہم بہ دغہ زمانہ کنبی موجود وی نوجہ خوک کوم خیز اور او گنری ہم بہ ہفہ کنبی دی پریوخی خکہ چہ ہفہ بہ بہ حقیقت کنبی یخے خورے اویہ وی

تراجم رجال

موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمہ موسی بن اسماعیل تبوذکی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب من أجاب الفتن بأشارة الهدى والرأس» لاتدی تیرہ شوی دہ۔^(۱)

ابوعوانة: دا ابوعوانہ الوضاح بن عبد اللہ یشکری رضی اللہ عنہ دی۔^(۲)

عبدالله بن نمير: دا عبد اللہ بن نمیر القبطی رضی اللہ عنہ دی۔^(۳)

ریعی بن حراش: ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب ان من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم» لاتدی تیرہ شوی دہ۔^(۴)

عقبہ بن عمرو رضی اللہ عنہ: ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية» لاتدی تیرہ شوی دہ۔^(۵)

حذيفة: دا حذیفہ بن یمان رضی اللہ عنہ دی۔ «کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أنبأنا» لاتدی ددوی حالات تیر شوی دی۔^(۶)

تشريح: دا روایت کتاب الفتن کنبی باب ذکر الدجال لاتدی راخی۔ حذیفہ رضی اللہ عنہ وانی چہ ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داسی فرمانیلو سرہ واؤریدو چہ تاسو نہ ورا ندی امتونو کنبی یوسری وو ہفہ لہ دمرگ فریستہ راغلہ چہ دہفہ روح

(۱) وأخرجه الإمام البخاری الروایة الأولى أيضاً فی کتاب الفتن باب ذکر الدجال رقم: ۷۱۳۰ والروایة الثانية قد مرت تخريجها فی کتاب البيوع باب من أنظر موسراً، والروایة الثالثة أخرجها فی نفس الكتاب، بعد باب حديث الغار، تحت باب بلانرجمة، رقم الحديث: ۳۴۷۹ وفي كتاب الرقاق، باب الخوف من الله عزوجل، رقم الحديث: ۴۸۰ عوالإمام مسلم أخرج هذه الروایة (الثالثة) فی كتاب المساقاة، باب فصل إنظار المعسر إلخ، رقم الحديث: ۳۹۹۳، ۳۹۹۵، جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۴۳۷/۱ رقم الحديث: ۲۴۸.

(۱) كشف الباری: ۴۱۳/۳.

(۲) كشف الباری: ۴۳۴/۱.

(۳) اوگورنی: كتاب الأذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة: ۶۷۸.

(۴) كشف الباری: ۱۷۷/۴.

(۵) كشف الباری: ۸۴۸/۲.

(۶) كشف الباری: ۹۲/۳.

قبض کری. دہغہ نہ تپوس او کړې شو. دا تپوس کونکې فرشتې وې. د کتاب البیوع په روایت کښې د دې تصریح ده. تاخه نیک کار کړې دې؟ هغه ونیل زه هیڅ نه پیژنم. البته (په دنیا کښې) مې خلقو سره لین دین کولو او د هغوی نه به مې تقاضا کوله. چنانچه مالدار ته به مې مهلت ورکولو او غریب ته به مې معافی (یعنی قرض معاف کولو) نواله تعالیٰ هغه په جنت کښې داخل کړو. دا روایت کتاب البیوع کښې «باب من انظر مویرا» لاندې او گورنی حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ وائی چه ما رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم داسې فرمانیلو سره واؤریدو د یو سړی د مرگ وخت نیزدې راغلو کله چه هغه د خپل ژوند نه نا امید شو نو د کور خلقو ته نی دا وصیت او کړو چه زه مړ شم نو ډیر لرگی راجمع کړنی او په هغې اور اولگوئی. کله چه اور زما غوښه او خوری او هډوکو ته اورسی هډوکې مې ایره شی نو هغه هډوکې واخلتی میده کړنی. بیا د هغه ورځ انتظار کونی چه کله تیزه هوا والوزی نو په هغه ورځ ایره په دریاب کښې اوشیندنی. اهل خانه هم دغه شان او کړه (نواله تعالیٰ د هغه خواره شوی اندامونه) راجمع کړل تپوس نی تری او کړو تا داسې ولې او کړه؟ هغه ونیل «من خشکت» ستا د ویرې. نواله تعالیٰ د هغه مغفرت او کړو.

قوله: قال عقبه بن عمرو: أنا سمعته يقول ذاك وكان نباشا: کله چه حذیفه بن یمان رضی اللہ عنہ آخری واقعه واؤروله نو عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ او فرمائیل دا واقعه ما هم د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلې ده. دا سړې کفن چور وو د ظاهر حدیث نه هم دا معلومیږی چه «وکان نباشا» اضافه د عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ د طرف نه ده لیکن ابن حبان رضی اللہ عنہ دا روایت ربعی عن حذیفه په طریق سره نقل کړې دې په دې کښې دی: «توفی رجل وکان نباشا، فقال لولده: أحرقونی» (۱) نو دا روایت په دې باندې دلیل دې چه «وکان نباشا» الفاظ حذیفه رضی اللہ عنہ او عقبه رضی اللہ عنہ دواړو په حدیث کښې نقل دې. (۲) بیا دا چه «وأناسمعه يقول كذا» کوم چه عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ ویتلی دی نو دې سره د حذیفه بن یمان رضی اللہ عنہ بیان کړې شوې درباره واقعات مراد دی یا د آخری واقعه طرف ته اشاره ده؟ د کلام د ظاهر نه معلومیږی چه د آخری حدیث طرف ته اشاره ده مگر امام بخاری رضی اللہ عنہ په کتاب الفتن کښې شعبه بن عبد الملك بن عمير بن ربعی په طریق سره حدیث مداینه (د هغه سړی قصه چه د خلقو سره په لین دین کښې آساتنی اونرمنی معامله کوله) نقل کړې ده او په دې کښې «قال أبو مسعود وأنا سمعته» الفاظو تصریح ده. دغه شان د کتاب آخری باب «باب بلا ترجمه» رقم الحدیث: ۳۲۲۹» کښې هم امام بخاری رضی اللہ عنہ د حضرت عقبه بن عمرو عن حذیفه رضی اللہ عنہ روایت نقل کړې دې او هلته «قال عقبه: وأنا سمعته يقول» سراجت دې دې نه معلومیږی چه ابو مسعود عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ د حذیفه بن یمان رضی اللہ عنہ درباره احادیث د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت کړی دی. (۳)

ترجمه الباب سره د احادیثو مناسبت: امام بخاری رضی اللہ عنہ د حذیفه بن یمان رضی اللہ عنہ درې احادیث هم په یو سند سره بیان کړی دی. اول روایت د باب سره متعلق نه دې او دویم او دریم روایت باب سره متعلق دې او مقصد هم دغه دوه واقعات بیانول دی. (۴)

[۳۲۶۷] - حَدَّثَنِي يَشْرُبُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنِي مَعْمَرٌ، وَيُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ عَائِشَةَ، وَابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَا: لَمَّا نَزَلَ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، طَفِقَ يَطْرُقُ حَمِيصَةَ عَلَى وَجْهِهِ، فَإِذَا غُتْمٌ كَشَفَا عَنْ وَجْهِهِ،

(۱) صحيح ابن حبان باب الخوف والتقوى ذكر البيان بان هذا الرجل ينش القبور في الدنيا: ۲/۴۲۱ رقم الحدیث: ۶۵۱ مؤسسه الرسالة: ۱۴۰۸ هجری.

(۲) فتح الباری: ۱۵/۸ عوعدة القاری: ۵۹/۱۶ وإرشاد الساری: ۴۰۹/۷.

(۳) فتح الباری: ۱۵/۸ عوعدة القاری: ۵۹/۱۶.

(۴) فتح الباری: ۱۴/۸ عوعدة القاری: ۵۸/۱۶.

فَقَالَ: وَهُوَ كَذَلِكَ: «لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْيَهُودِ، وَالنَّصَارَى اتَّخَذُوا قُبُورَ أَنْبِيَائِهِمْ مَسَاجِدَ» يُحَذِّرُ مَا صَنَعُوا ص [٤٩٧] [ر: ٤٢٥] (١)

تراجم رجال

بشر بن محمد: دا بشر بن محمد سختیانی مروزی رضی اللہ عنہ دی. (٢)

عبدالله: دا عبدالله بن مبارک رضی اللہ عنہ دی. (٣)

معمر: دا معمر بن راشد رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب العلم باب کتابة العلم)) لاندی تیرہ شوی دہ. (٤)

عبیدالله بن عبدالله: دا عبیدالله بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب العلم باب منی یصح بمعام

الصفین)) لاندی تیرہ شوی دہ. (٥)

قوله: أن عائشة وابن عباس قالوا: لما نزل برسول الله صلى الله عليه وسلم... إلخ عبیدالله بن

عبدالله رضی اللہ عنہ د حضرت عائشہ او ابن عباس رضی اللہ عنہما د وارو نہ روایت نقل کری دی چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د وفات وخت

رانیزدی شو نو حضور پاک خادر پہ مخ مبارک بانڈی اچول شروع کرہ. کله چہ د خادر (د وجہ نہ) گرمی اوشوہ

نو حضور پاک بہ دا د مخ مبارک نہ اخوا کولو او ہم پہ دی کیفیت کنبی بہ نی فرمانیل پہ یہودو او نصاری دی د

اللہ تعالی لعنت وی هغوی د خپلو انبیاء کرامو قبرونہ د سجدي خایونہ جوړ کرل.

قوله: ويحذر ما صنعوا: د راوی حدیث مقصد ددی جملې نہ دادې چہ د مرگ سره نیزدی وخت کنبی د یہودو او

نصاری ددی عمل ذکر فرمانلو وجه دا وه چہ حضور پاک خپل امت د داسې کفریہ او شریکيہ اعمالو نہ ویرول او

دخان ساتلو تلقین نی ورته کولو. (٦) دا روایت کتاب الصلاة کنبی او گورنی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: امام بخاری رضی اللہ عنہ دا حدیث نقل کولو سره د یہودو او نصاری مذمت

کول غواړی چہ هغوی د خپلو انبیاء کرامو قبرونہ د عبادت خایونہ جوړ کری. لهذا ترجمه الباب سره «لعنة الله على

اليهود والنصارى» سره مطابقت لری. (٧)

[٢٢٦٨]- حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قُرَاتِ الْقَزَّازِ،

قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا حَازِمٍ، قَالَ: قَاعَدْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ ثَمَسَ سِنِينَ، فَسَمِعْتُهُ يُحَدِّثُ عَنِ النَّبِيِّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «كَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ تُسَوِّمُ الْأَنْبِيَاءَ، كَلَّمَا هَلَكَ نَبِيٌّ خَلَقَهُ

نَبِيٌّ، وَإِنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي، وَسَيَكُونُ خُلَفَاءُ فَيَكْفُرُونَ» قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: «فُوايْبِعَهُ

الْأَوَّلِ فَأَلَّوْا، أَعْطَوْهُمْ حَقَّهُمْ، فَإِنَّ اللَّهَ سَأَلَهُمْ مِمَّا اسْتَرَعَاهُمْ» ص [٤٩٩] (٨)

(١) مرتخریجہ فی کتاب الصلاة باب الصلاة فی البیع، رقم: ٤٢٥.

(٢) كشف الباری: ٤٦٥/١.

(٣) كشف الباری: ٤٦٢/١.

(٤) كشف الباری: ٣٢١/٤.

(٥) كشف الباری: ٤٦٦/١، ٣٧٩/٣.

(٦) إرشاد الساری: ٤٠٩/٧.

(٧) إرشاد الساری: ٤٠٩/٧، فتح الباری: ١٥/٦، عوعدة القاری: ٥٩/١٦.

تراجم رجال

محمد بن بشار: دا محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رضی اللہ عنہ دی. دیندار پہ لقب سرہ مشہور دی. ددوی تذکرہ
 ((کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یخوضونہم بالموعظة والعلم کما ینفروا)) لاندی تیرہ شوی دہ. (۱)
 ابن جعفر: دا ابو عبد اللہ محمد بن جعفر ہذلی رضی اللہ عنہ دی. دغندر پہ لقب سرہ مشہور دی. ددوی تذکرہ ((کتاب الإیمان
 باب ظلم دون ظلم)) لاندی تیرہ شوی دہ. (۲)
 شعبہ: دا شعبہ بن الحجاج بن الورد العسکی الواسطی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب الإیمان باب من سلم المسلمین من
 لسانہ ویدہ)) لاندی تیرہ شوی دہ. (۳)

فرات: دا ابو محمد فرات بن ابی عبد الرحمن قزاز تیمی رضی اللہ عنہ دی. دوی د حسن بصری، سعید بن جبیر، سلمان
 اشجعی، عامر بن وائلہ، عبد الرحمن بن اسود نخعی غونڈی اعلام الحدیث نہ د حدیث روایت کری دی. او ددوی
 نہ اسرائیل بن یونس، حجاج بن ارطاة، یخپلہ دہغوی خوئی حسن بن فرات القزاز او نمسی زیاد بن حسن بن
 فرات القزاز، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ او شعبہ بن حجاج غونڈی نومورو محدثینو حضراتو احادیث
 اخستی دی. (۴)
 تبولو انعمہ وتعدیل ددوی توثیق کری دی. (۵)

ابوحازم: دا ابو حازم سلمان اشجعی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ((کتاب العلم باب: هل یعمل للنساء یموم علی جدۃ فی
 العلم)) لاندی تیرہ شوی دہ. (۶)

قوله: قال: قاعدتُ أبهريرة خمس سنين: راوی حدیث ابو حازم اشجعی رضی اللہ عنہ وائی چہ ما پنخہ کالہ
 ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سرہ کیناستو کنبی دہغوی صحبت اختیار کری. ابو حازم رضی اللہ عنہ د روایت بیانولو نہ اول د حضرت
 ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سرہ د خپل اوږد صحبت او دہغوی د مجلس د ملازمت تذکرہ کری دہ. بنکارہ خبر دہ چہ د حدیث
 بیانولو نہ اول ددی جملی د تصریح ہم یوغرض کیدی شی چہ ہغہ د ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سرہ نیز دی ناست دی او دہغہ
 د حدیث پہ مجالس کنبی پنخو کالو پوری مواظبت سرہ شریک شوی. دلته لفظ قاعدت د مفاعله نہ استعمال
 کری دی سرہ د تعلق اظهار مقصود دی. (۷)

قوله: فسمعتہ یحدث عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم.....: ابو حازم رضی اللہ عنہ وائی چہ ما ابوہریرہ رضی اللہ عنہ د رسول
 اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ دا حدیث بیانولو سرہ اوریدلے دی چہ پہ بنو اسرائیل بانڈی بہ انبیاء حکومت کولو. کله چہ بہ یونبی

(۱) أخرجه مسلم في الإمارة، باب وجوب الوفاء ببيعة الخلفاء الأول فالأول، رقم: ۱۸۴۲.

(۲) كشف الباري: ۲۲۱/۳.

(۳) كشف الباري: ۲۵۰/۲.

(۴) كشف الباري: ۶۷۸/۱.

(۵) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل د پارہ او گورنی: تہذیب الکمال: ۱۵۰/۲۳ رقم: ۴۷۱۱ مؤسسۃ الرسالہ.

(۶) او گورنی: ثقات ابن حبان: ۳۲۱/۷ دارالفکر، تاریخ البخاری الکبیر، الترجمة: ۵۷۸ والجرح والتعدیل: الترجمة:

۴۵۱ الأنساب للسمعانی: ۲۷۱/۱۰ دارالجنان، وتہذیب التہذیب: ۲۳۳/۸ دارالفکر ومیزان الاعتدال: ۳۴۳/۳ الترجمة:

۶۶۹۳ دارالمعرفة للطباعة والنشر، و خلاصة الخرجی الترجمة: ۵۶۹۳.

(۷) كشف الباري: ۱۰۱/۳.

(۸) عمدة القاری: ۵۹/۱۶.

وفات شو نو بل به دهغه په ځانی باندې جوړیدو مگر زمانه پس به بل نبی نه راځی بلکه خلفاء به وی او هغوی به په کثرت سره راځی.

صحابه کرامو تپوس او کړو چه تاسو مونږ ته څه حکم راکوئی؟ یعنی د نبوت سلسله خو په تاسو باندې ختمه شوه کله چه تاسو پاتې نه شتی نو د سلطنت امور او د مسلمانانو د تنظیم دپاره تاسو مونږ ته کومه لار بیا ښایي؟ رسول الله ﷺ جواب ورکړو د خلیفه اول بیعت پوره او کړتی بیا دهغه نه پس چه څوک خلیفه شو دهغه حق هغه ته ادا کړتی، یعنی دهغه اطاعت او کړتی او زکوة او خراج ورکړتی. بیشکه الله تعالی به دهغوی نه د رعیت متعلق سوال کوی.

قوله: تسوهم الأنبياء: ساس یسوس سیاسته په معنی کښې دې حکومت کول د سلطنت امورو تدبیر او تنظیم کول، د عوامو د معاملاتو اصلاح او تنظیم کول.

بنی اسرائیلو کښې په کثرت سره انبیاء کرام مبعوث شوی. ددې وجه دا ده چه کله به د یو نبی د وفات نه پس دهغوی اصلاحی مهمات اثرات د یوې مودې نه پس ختم شو او په بنی اسرائیل کښې به اخلاقی او معاشرتی بیماری خورې شوې او دهغوی پیشوایانو به دخپلې مرضی مطابق دتورات په احکامو کښې تحریف کولو سره نوی مضامین شامل کول نو دویم نبی به دهغه قائمقام جوړولو سره دهغوی طرف ته لیکلې شو دې دپاره چه هغه دهغوی د اصلاح سره دتورات مضامین په خپل اصل حالت کښې مرتب کړی. دغه شان چه په هغوی کښې به کله هم فساد او وړانې پیدا کیدو د اصلاح دپاره به دهغوی طرف ته نبی مبعوث کیدو. (۱)

قوله: فما تأمرنا: فاء د جزاء دپاره ده او پوره جمله د شرط محذوف جواب دې. تقدیری عبارت دادې: «إذا أكثر عدك الخلفاء فوق التنازع بينهم فماذا تأمرنا نفعل» (۲) بعض صحابه کرامو عرض او کړو چه کله تاسو نه پس په کثرت سره خلفاء راځی نو دهغوی په مینځ کښې به اختلاف او جگړه پیدا کیري، لهذا په داسې صورت کښې به تاسو مونږ ته څه حکم کوئی په کوم چه مونږ عمل او کړو؟

قوله: فوابیعة الأول فالأول: فوا د فاء ضمه سره صیغه دوفاء نه امر دې. علامه طیبی رحمته الله علیه فرمائیلی چه «فالأول» کښې فاء چه د تعقیب دپاره ده په تجدد او استمرار باندې دلالت کوی او مطلب دادې چه دا د بیعت پوره کولو حکم د یوې زمانې سره خاص نه دې بلکه کله هم چه څوک سړي د تلونکی خلیفه دتولو نه اول قائمقام او جانشین جوړشی نو دهغه بیعت پوره کول په رعیت باندې واجب دی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه د مذکوره جملې دا مطلب بیان کړې دې چه کله د یو خلیفه بیعت عوامو او کړو او دوباره بل چا بیعت علی الخلافت واخستو نو د خلیفه اول بیعت به معتبر وی او دهغې پوره کول به واجب وی او د دویم خلیفه بیعت به باطل وی. (۴)

علامه قرطبی رحمته الله علیه او فرمائیل چه حدیث باب کښې د خلیفه اول د بیعت حکم خوبیان شوي دې مگر د دویم خلیفه د بیعت څه حکم دې؟ ددې نه حدیث باب ساکت دې. خو د صحیح مسلم په حدیث د عرفجه کښې د دویم خلیفه د حکم تصریح ده. «فأهو اعنق الأخر» (۵) یعنی د دویم خلیفه سر د تن نه جدا کړتی. په یو بل روایت کښې

(۱) المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم کتاب الإمارة والبیعة باب الأمر بالفواء بیعة الأول: ۴/۴۷ مؤسسة الرسالة.

(۲) إرشاد الساری: ۴۱۰/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۴۱۰/۷.

(۴) فتح الباری: ۱۶/۶ عوعدة القاری: ۱۶/۶۰.

(۵) صحیح مسلم کتاب الإمارة والبیعة باب وجوب الفواء بیعة الخلیفة، رقم الحدیث: ۴۷۷۶ المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم کتاب الإمارة والبیعة باب الأمر بالفواء بیعة الأول رقم الحدیث: ۱۴۲۲، ۴/۴۹ مؤسسة الرسالة.

دویم مدعی د خلاق د قتل کولو علت هم بیان کړې شوې دي. په هغې کښې دي: «بیدان بشق عماکم او یفرق جماعتکم فاقطوه» (۱) مطلب دادې چې د خلاق دویم مدعی ستاسو په جماعت کښې بې اتفاقی او گریږ پیدا کول غواړي په دې وجه هغه قتل کړنې. لکه چې ددې حکم مصلحت دادې چې د اولې ورځ نه د دعوی انتشار او فساد خاتمه اوشی او د امت مسلمه نظام جمعیت او توحید کښې قیام راشی. د نظام جمعیت او د امن د بقاء په خاطر او د زرگونو مسلمانانو د وینو توییدو په مقابله کښې ډیره بهتر خبره هم دغه ده چې هم د دغه یوانسان خاتمه او کړې شی.

د اعطوهم حقهم مطلب: علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرماني چې دا جمله «فوايعة الأول» نه بدل دي او مطلب دادې چې اطاعت د خلیفه حق دي ددې ادا کول په تاسو باندې فرض دي او هم دغه د عهد پوره کول دي. د دین د سرلورنې او شرفساد ختمولو دپاره دي نه علاوه به څه لار نشته دي چې د خلیفه اطاعت او کړې شی. سره ددې چې هغه د عوامو د حقوق په ادا کولو کښې کوتاهی کوی. هغه له آخر د الله تعالی په عدالت کښې حاضریدل دي او د رعایا د حقوق حساب ورکول دي. چرته چې به رعایا د خپل محروم حقوق پوره پوره بدله اخلې. (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې د بنو اسرائیل ذکر دي ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دي.

[۳۲۶۹] - حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ، حَدَّثَنَا أَبُو غَسَّانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَتَتَّبِعَنَّ سُنَنَ مَنْ قَبْلَكُمْ شِبْرًا بِشِبْرٍ، وَذِرَاعًا بِذِرَاعٍ، حَتَّىٰ لَوْ سَلَكَوا جُرُزْبَ لَسَلَكَوا» قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ: الْيَهُودَ، وَالنَّصَارَى قَالَ: «فَمَنْ» [ص ۷۰۲] [۶۸۸۹] (۳)

تراجم رجال

سعید بن ابی مریم: دا سعید بن محمد بن حکم بن ابی مریم مصري رحمته الله علیه دي. ددوی تذکره «کتاب العلم باب من سمع شیا فراجح حتی يعرفه» لاتدي تیره شوې ده. (۴)

ابو غسان: دا محمد بن مطرف بن داؤد تیمی مدنی رحمته الله علیه دي. (۵)

زید بن اسلم: دا حضرت عمر رضی الله عنه مولى زید بن اسلم قرشی مدنی رحمته الله علیه دي. (۶)

عطاء بن یسار: دا عطاء بن یسار هلالی مدنی رحمته الله علیه دي. د دواړو حضراتو تذکره «کتاب ایمان باب کفران العشر و کفر دون کفر» لاتدي تیره شوې ده. (۷)

ابی سعید رضی الله عنه: ددوی تذکره «کتاب ایمان باب من الدین الفرار من الفتن» لاتدي تیره شوې ده. (۸)

(۱) صحیح مسلم کتاب الإمارة والبيعة، باب حکم من فرق أمر المسلمین إلخ، رقم الحدیث: ۴۷۹۸.

(۲) إرشاد الساری: ۴۰۱/۷.

(۳) أخرجه البخاری فی کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: (لتتبعن سنن من کان قبلكم) ومسلم فی العلم باب اتباع سنن اليهود والنصارى، رقم: ۲۶۶۹.

(۴) کشف الباری: ۱۰۶/۴.

(۵) اوگورتی: کتاب الأذان باب فضل من غدا إلى المسجد ومن راح، رقم: ۶۶۲.

(۶) کشف الباری: ۲۰۴/۲-۲۰۳.

(۷) کشف الباری: ۲۰۴/۲.

قوله: لَتَبْعَنَّ سَنَنَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ، حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت دی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی تاسو د لیشٹ پہ بدله لیشٹ او د لاس پہ بدله لاس د خپل خان نه د وړاندینو په طریقو باندې تگ کونی تردې چه که هغوی چرې د سمسارې په سوره کښې هم داخل شی نو تاسو به هم په هغې کښې داخلېږئ. اشاره د پتو سترگو د تقلید و طرف ته ده چه مسلمان سواد کفر د ټولو ناروا کارونو، گناهونو او اختلافی امور و کښې به د یهودو او نصاری په پتول سترگو تقلید کوی. ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ وائی چه مونږ عرض او کړو «المهود والنصارى» آیا د تیرو شوو خلقونه یهود او نصاری مراد دی؟ نور رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «فمن» بیا څوک؟.....

ضب، سمساره ته وائی. دا د اوچې خناور دې او په زمکه کښې سوره ویستو سره اوسېږی. ددې شمیر په چالاکو خناورو کښې کیږی او په دې وجه دې ته «قاضی البهائم» هم وئیلې شی. ابن خالویه لیکي چه د سمسارې ژوند اووه سوه کاله یا ددې نه هم زیات وی اودا اوبه بالکل نه څکئ. یو قول داهم دې چه سمساره په څلویښتو ورځو کښې یو څاڅکې متیازې کوی اوددې غاښونه نه پریوخی. ابن ابی الدین خپل کتاب العقوبات کښې د حضرت انس رضی اللہ عنہ په حواله سره نقل کوی چه غاروې هم په خپله سوره کښې دتنه د بنیادم د ظلم د وچې نه په سلکو سلکو مړه کیږی. (١) بعض شراح فرمائی چه په دې حدیث کښې په خاص توگه ددې خناور ذکر دهغه د هونیساتوب او چالاکنی د وجې نه شوې دې. (٢)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ او علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه په ظاهره د ضب د تخصیص وجه دامعلومیږی چه د غاروې سوره ډیره تنگه او د څه کار نه وی اود حدیث مطلب دادې چه مسلمانان د یهود او نصاری د طور طریقو اود هغوی د تهذیب او ثقافت به داسې په پتو سترگو تقلید کوی که چرې هغه د غاروې په تنگه او ناکاره سوره کښې هم وردتنه شی نو مسلمانان به په هغې کښې هم د هغوی تابعداری کوی. (٣) دا روایت «کتاب الاعتصام والسنة» لاندې راخی.

د حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې دی «سنن من کان قبلکم» علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی «من کان قبلکم» کښې بنو اسرائیل هم شامل دی نو په ظاهره هم دغه جمله د ترجمه الباب مطابق معلومیږی. (٤)

[٢٢٧٠] - حَدَّثَنَا عُمَرَانُ بْنُ مَيْسَرَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، حَدَّثَنَا حَالِدٌ، عَنْ أَبِي قَلَابَةَ، عَنِ أَبِي رَاضِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "ذَكَرُوا النَّارَ وَالنَّاقُوسَ، فَذَكَرُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى فَأَمْرًا بِلَالٍ: أَنْ يَشْفَعَ [ص: ٤٠] الْأَذَانَ وَأَنْ يُوتَرَ الْإِقَامَةَ" [ص: ٧٠٥] [ر: ٥٧٨] (٥)

تراجم رجال

عمران بن ميسرة: دا ابو الحسن بن مسيرة منقری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب رفع العلم و ظهور الجهل» لاندې تیره شوې ده. (٦)

(١) كشف الباري: ٨٢/٢

(٢) إرشاد الساري: ٤١١/٧.

(٣) فتح الباري: ٤٩٨/٦.

(٤) فتح الباري: ١٦/٧ و عمدة القاري: ١٦/١٦

(٥) عمدة القاري: ١٦/٦٠

(٦) سبق تخريجه في كتاب الأذان باب بدء الأذان رقم: ٦٠٣

عبدالوارث: دا عبدالوارث بن سعید تیمی تنوری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم اللہم علیہ الكتاب» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۲)

خالد: دا خالد بن مهران الحدادی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ ہم پہ مذکورہ کتاب اویاب کنبی تیرہ شوی دہ. (۳)

ابی قلابہ: دا عبداللہ بن زید جرمی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب حلاوة ایمان» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۴)

قوله: ذکر النار والناقوس..... پہ دی حدیث کنبی د اسلام د شروع د وقت ذکر دی کوم وخت چہ اذان نہ وو شروع شوی. سوال دا پیدا شو چہ د مونیخ د خبر ور کولو د پارہ دا اعلان کومہ طریقہ کیدل پکار دی. مختلف تجویزونه ور کر پی شو. حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی چہ صحابہ کرامو د اور او ناقوس یعنی جرس ذکر او کرو. یعنی اور لگولوسرہ جرس کر نکلوسرہ سرہ خلق مانخہ تہ راؤ بلنی او پہ دی سلسلہ کنبی ہغوی د یہودو او نصاری ذکر او کرو چہ ہغوی بہ دغہ شان کول. بیا آخر کار د معاملہ اختتام پہ دی بانندی او شو چہ بلال رضی اللہ عنہ تہ حکم ور کر پی شو چہ ہغہ دی د اذان کلمات دوه دوه خل او وائی اود اقامت کلمات یو یو خل. دلته امام بخاری واقعہ دیرہ مختصر نقل کر پی دہ. تردی چہ د عبداللہ بن زید رحمۃ اللہ علیہ د خوب ذکر نی ہم اونہ کرو. تفصیلی واقعہ د کتاب الصلاة پہ روایت کنبی او گور نی.

د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: پہ حدیث کنبی دی «فذکروا الیہود والنصارى» دا جملہ ترجمہ الباب سرہ مطابقت لری چونکہ د یہود او نصاری تعلق د بنو اسرائیل سرہ دی پہ دی وجہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا روایت دباب لاتدی نقل کر پی دی. (۵)

[۳۲۷۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سَفِيَانُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي الضُّحَى، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَائِشَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، "كَأَنَّكَ تَكْرَهُ أَنْ يَجْعَلَ يَدُهُ فِي حَاصِرَيْهِ وَقَوْلُ: إِنَّ الْيَهُودَ تَفْعَلُهُ" تَابَعَهُ شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ ص [۷۰۷] (۶)

تراجم رجال

محمد بن یوسف: دا ابو محمد یوسف بیکندی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب متى يصح سماع الضحى» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۷)

سفيان: دا ابو عمران سفيان بن عيينه كوفى رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۸)

الاعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدى كوفى رحمۃ اللہ علیہ دی. اعمش پہ لقب سرہ مشهور دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب من ترك بعض الاعتبار مخالفة أن يصح فهم بعض الناس عنه» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۹)

(۱) کشف الباری: ۳۸۰/۳

(۲) کشف الباری: ۳۰۹/۳

(۳) کشف الباری: ۳۱۲/۳

(۴) کشف الباری: ۲۶/۲

(۵) إرشاد الساری: ۴۱۱/۷

(۶) تفرد به الإمام البخاری رحمة الله عليه، جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۳۲۲/۵ رقم الحدیث: ۳۴۱۵

(۷) کشف الباری: ۳۸۷/۳

(۸) کشف الباری: ۱۰۲/۳

ابو الفصيح: دامسلم بن صبيح العطار رضي الله عنه دي ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده. (١)
مسروق: دا مسروق بن اجدع بن مالك همدانی رضي الله عنه دي ددوی تذکره «كتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاندې تیره شوې ده. (٢)

قوله: كانت تكرة أن يجعل يده في خاصرته..... دمسروق رضي الله عنه روایت دي چه حضرت عائشه رضي الله عنها به داخبره خرابه گنرله چه مونخ گزار دي په خپل تشی باندي لاس کپړدي. فرمائیل به نی چه یهودو به داسې کول. لفظ يجعل ضمير ناعل د مصلي طرف ته راجع دي. دلته مطلقاً ذکر شوې دي. په یو بل روایت کښې د حالت صلاة قيد هم راغلي دي. چنانچه ابونعیم رضي الله عنه احمد بن فرات عن محمد بن يوسف (داد امام بخاری رضي الله عنه شیخ دي) په طریق سره روایت نقل کړې دي: «أما كرهت الاختصار في الصلاة وقالت: إنما يفعل ذلك اليهود» یعنی حضرت عائشه رضي الله عنها د مونخ په حالت کښې په تشی باندي لاس کيخودل ناخوبنه کول او وئیل به نی چه یهود داسې کوي. اختصار في الصلاة په مسئله باندي تفصیلی بحث «كتاب العمل في الصلاة، باب الخصر في الصلاة» کښې د ابوهريره رضي الله عنه د حدیث لاندې اوگورنی.

تابعه شعبة عن الأعمش: یعنی د سفیان بن عیینه رضي الله عنه د حدیث باب متابعت شعبه رضي الله عنه د اعمش رضي الله عنه نه روایت کړې دي. (٣) ابن ابی شیبه رضي الله عنه دا متابع روایت په خپل سند سره موصولاً روایت کړې دي. (٤)
[٣٢٧٢]- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا لَيْثٌ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّمَا أَجَلُكُمْ فِي أَجَلٍ مِنْ خَلَامِنَ الْأَمْرِ، مَا بَيْنَ صَلَاةِ الْعَصْرِ إِلَى مَغْرِبِ الشَّمْسِ، وَإِنَّمَا مَثَلُكُمْ وَمَثَلُ الْيَهُودِ، وَالنَّصَارَى، كَرَجَلٍ اسْتَعْمَلَ عَمَّالًا، فَقَالَ: مَنْ يَعْمَلُ لِي إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، فَعَمِلَتِ الْيَهُودُ إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، ثُمَّ قَالَ: مَنْ يَعْمَلُ لِي مِنْ نِصْفِ النَّهَارِ إِلَى صَلَاةِ الْعَصْرِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، فَعَمِلَتِ النَّصَارَى مِنْ نِصْفِ النَّهَارِ إِلَى صَلَاةِ الْعَصْرِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، ثُمَّ قَالَ: مَنْ يَعْمَلُ لِي مِنْ صَلَاةِ الْعَصْرِ إِلَى مَغْرِبِ الشَّمْسِ عَلَى قِيرَاطَيْنِ قِيرَاطَيْنِ، أَوْ قَائِمُ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ مِنْ صَلَاةِ الْعَصْرِ إِلَى مَغْرِبِ الشَّمْسِ، عَلَى قِيرَاطَيْنِ قِيرَاطَيْنِ، أَلَا لَكُمْ الْأَجْرَ مَرَّتَيْنِ، فَعُضِبَتِ الْيَهُودُ، وَالنَّصَارَى، فَقَالُوا: مَنُ أَكْثَرُ عَمَلًا وَأَقْلَ عَطَاءً، قَالَ اللَّهُ: هَلْ ظَلَمْتُمْ مِنْ حَقِّكُمْ شَيْئًا؟ قَالُوا: لَا، قَالَ: فَإِنَّهُ فَضَّلِي أُعْطِيَهُ مِنْ شَيْءٍ" ص ٧٠٨-٧٠٩ [٧٠٩: ٥٣٢].

(١) كشف الباري: ٥٥٣/٤.

(٢) اوگورنی: كتاب الصلاة باب الصلاة في الجبة الشامية رقم: ٣٦٣.

(٣) كشف الباري: ٢٨١/٢.

(٤) عمدة القاري: ٤٤/١٦.

(٥) المصنف لابن أبي شيبه كتاب الصلاة باب الرجل يضع يده على خاصرته في الصلاة رقم: ٤٦٢٥ شركة دارالقبلة، مؤسسة علوم القرآن.

(٦) مرتحبه في كتاب مواقيت الصلاة باب من أدرك ركعة من العصر قبل الغروب. رقم: ٥٥٧.

جلد ٢٢

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد: دا ابرجاء قتيبة بن سعيد ثقفي رضي الله عنه دي. «كتاب الإيمان بأبإفشاء السلام» لاثدي ددوی تذکره تیره شوي ده. (١)

لیث دا ابو الخارث لیث بن سعد فهمي رضي الله عنه دي. د بدء الوحي لاثدي ددوی تذکره تیره شوي ده. (٢)

نافع: دا مولی ابن عمر رضي الله عنه دي. ددوی تذکره «كتاب العلم باب ذکر العلم والفتاوى المسجد» لاثدي تیره شوي ده. (٣)

قوله: **إنما أجلكم في أجل من خلا من الأمم ما بين صلاة العصر.....** د عبد الله بن عمر رضي الله عنه روایت

دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلی ستاسو زمانه د تیرو شوو امتونو زمانې سره داسې ده لکه د مازيگر مونخ نه د نمر د وبيدو پوري. د کتاب الصلاة په روایت کښې مغرب الشمس په خانی غروب الشمس دي. ستاسو مثال دخپل نبی سره اود يهود اونصاری مثال دهغوی د خپلو انبياءو سره د هغه سړي په شان دي چاچه مزدور په کار باندي اولگولو. هغه سړي اوونیل چه نیمه ورځ یعنی د غرمې پوري په یو یو قیراط باندي څوک کار کوي؟ نو يهودو د غرمې پوري په یو یو قیراط باندي کار اوکړو. بیا هغه سړي اوونیل چه زما دپاره په یو یو قیراط باندي د غرمې نه تر مازيگر مونخ پوري څوک کار کوي؟ نو نصاری د غرمې نه تر مازيگره پوري په یو یو قیراط باندي کار اوکړو. بیا هغه سړي اوونیل چه د مازيگر د مونخ نه تر نمر د وبيدو پوري به په دوه قیراط باندي څوک کار اوکړي. نو دي اوریدو سره مسلمانانو د مازيگر د مونخ نه تر نمر د وبيدو پوري په دوه قیراط باندي کار اوکړو.

بیا رسول الله صلی الله علیه و آله خپل امت مخاطب کولو سره او فرمائیل چه واژرئ هغه هم تاسو ینی چا چه د مازيگر د مونخ نه تر نمر د وبيدو پوري په دوه دوه قیراط باندي کار اوکړو تاسو ته دبل اجرت ملاؤ شو. مطلب دا چه محنت کم اوکړو او مزدوري زیاته ملاؤ شوه. بعض نسخو کښې دلته د قیراطین قیراطین الفاظ ذکر نه دي. يهوديانو له په دي باندي غصه ورغله ونی ونیل مونخ کار زیات اوکړو او مزدوري کمه ملاؤ شوه. الله تعالی جواب ورکړو آیا ما ستاسو په حق کښې څه کمې کړې دي؟ هغوی اوونیل نه. الله تعالی او فرمائیل دا خو زما فضل دي چاله چه غواړم ورکوم.

ددې روایت تشریح «كتاب مواقيت الصلاة» کښې «باب من أدرك ركعة من العصر قبل الغروب» لاثدي اوگورنی د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: دمذکوره حدیث ترجمه الباب سره مناسبت داسې دي چه په حدیث کښې د يهودو تذکره موجود ده او هغه د بنی اسرائیلو نه دي او ترجمه الباب هم بنو اسرائیل سره تعلق لري. دغه شان په حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت ښکاره دي. (٤)

[٢٢٧٣] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ طَاوُسٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَاتَلَ اللَّهُ فُلَانًا، أَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَعَنَ اللَّهُ الْيَهُودَ، حُرِّمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومُ فَبَجَلُوهَا، فَبَاعُوهَا»، تَابَعَهُ جَابِرٌ، وَأَبُو هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. (٥) [٧١٠: ٢١١٠، ٢١١١، ٢١٢١] (٥)

(١) كشف الباري: ١٨٩/٢.

(٢) كشف الباري: ٣٢٤/١.

(٣) كشف الباري: ٦٥١/٤.

(٤) عمدة القاري: ٤٤/١٦.

(٥) مرتخرجه في كتاب البيوع باب لا يذاب شحم الميتة ولا يباع وذاك، رقم: ٢٢٢٣.

ترجمه: د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه روایت دی چه ما حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه داسی وینا کولوسره واؤزیده چه فلانکمی دی الله تعالی غرق کری آیا هغه ته معلومه نه ده چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلکی دی الله تعالی په یهودو باندی لعنت ځکه اوکرو چه کله په هغوی باندی وازگه حرام اوگر خولې شوه نو هغوی دا ویلې کړه او بیانی خرڅه کړه.

تراجم رجال

علي بن عبدالله: داعلی بن عبدالله بن المدینی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب الفهم فی العلم» لاتدی تیره شوی ده. (۱)

سفيان: دا سفيان بن عيينه رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا» لاتدی تیره شوی ده. (۲)

عمرو: داعمر بن دینار مکی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب کتابه العلم» لاتدی تیره شوی ده. (۳)

طاووس: دا طاووس بن کيسان حمیدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره وړاندې تیره شوی ده. (۴)

قوله: قاتل الله فلانا: د فلان سره اشاره حضرت سمرة بن جندب رضی اللہ عنہ طرف ته ده. راوی د ادب او احترام په وجه دهغوی نوم وانخستو. سمرة بن جندب رضی اللہ عنہ دا و نیلی وو چه هغه ته د جزیه رقم ملاؤ شو کوم سره چه هغه شراب واخستل خرڅ نی کړل او رقم نی په بیت المال کښې جمع کړو. هغه په خپل اجتهاد سره داسې کول جائز گنولې وو او حدیث د ممانعت هغوی نه وو اوریدلې. په دې وجه چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته د دې واقعي علم اوشو نو هغوی صرف په مذمت باندې اکتفاء اوکړه سزانی ورنه کړه. (۵)

دا روایت «کتاب البیوع باب لا یذاب شعیر المیتة» لاتدی تیر شوی دی

تابعه جابر و ابوهريرة: یعنی د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما متابعت د حضرت جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہما او حضرت ابوهريرة رضی اللہ عنہما دواړو حضراتو نه ثابت دی. د حضرت جابر بن عبد الله انصاری رضی اللہ عنہ متابعت امام بخاری رضی اللہ عنہ «کتاب البیوع باب بیع المیتة والأصنام» کښې موصولاً نقل کړی دی. او د حضرت ابوهريرة متابعت امام بخاری رضی اللہ عنہ «کتاب البیوع باب لا یذاب شعیر المیتة ولا یباع ودکة» کښې موصولاً روایت کړی دی.

[۳۲۷۴] - حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ الضَّحَّاكُ بْنُ مَخْلَدٍ، أَخْبَرَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ عَطِيَّةَ، عَنْ أَبِي كَبْشَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يَلْفُوعَاتِيْ وَكُلُّ آيَةٍ، وَحَدَّثُوا عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا حَرَجَ، وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعِدًّا، فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعِدَهُ مِنْ النَّارِ» ص ۱۷۱۲ (۲)

ترجمه: د حضرت عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہما نه روایت دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی: مانه روایت کوئی اگر چه یو آیت ولې نه وی. او د بنی اسرائیل نه هم روایت کوئی دهغوی نه روایت کولو کښې هېڅ حرج نشته دی او کوم سرې چه په ما باندې قصدا دروغ او تری نو هغه له پکار دی چه خپل ځانی دی په دوزخ کښې جوړ کړی.

(۱) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۰۹/۴.

(۴) کتاب الرضوه باب لم ير الرضوه، إلا من مخرجين.

(۵) إرشاد الساری: ۴۱۳/۷.

(۶) أخرجه الترمذی فی العلم باب ماجاء فی الحدیث عن بنی اسرائیل رقم: ۲۶۷۱ جامع الأصول: ۱۲۹/۸ رقم الحدیث:

حدثوا عنی ولو آتیت: یعنی چه یو آیت ولې نه وی دا زما د طرف نه اور سوئی. قاضی بیضاوی رحمته فرمائی چه رسول الله ﷺ د حدیث په ځانی د آیت تحدیث او ابلاغ ترغیب ورکړو. د قرآن پاک د حفاظت وعده پخپله الله تعالی کړې ده ددې نه باوجود ددې تبلیغ واجب دې. نو په دې سره د احادیثو تبلیغ په طریقه اولی ثابت شو. علامه معافی نهروانی رحمته فرمائی چه په حدیث کښې «آیه» راوړلو حکمت دادې چه کله هم څوک حدیث اوری نو هغه به د قرآنی آیت په تبلیغ کښې وړاندیوالی او اهتمام کوی، سره ددې چه آیاتونه د تعداد په لحاظ سره کم وی. ددې د اهتمام فائده به دا وی چه د رسول الله ﷺ نه نقل شوی آیاتونه او احادیث ټوله سرمایه به امت ته اورسیری. (۱)

وحدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج: یعنی د یهودو او نصاری روایات نقل کولو کښې هیڅ حرج نشته دې. شرح فرمائی چه رسول الله ﷺ په شروع کښې د صحابه کرامو د یهودو په کتابونو لوستلو باندې رینه کړې وه اود هغوی کتابونه ونیل نی منع کړې وو چه هغه د محرف کیدو د وجې نه د فتنې سبب جوړیدې شی. روستو چه احکام اسلام او قواعد دین نه استحقاک ملاؤ شو او صحابه کرامو ته د یهودو د تحریفاتو او د ځان نه جوړ شویو مضامینو علم اوشو نو حضور پاک د یهودو نه روایت شوی اقوالو او حکایاتو د تحدیث اجازت ورکړو. (۲) بعض حضرات فرمائی چه حرج د ضیق اوتنگنی په معنی کښې دې او د حرج مطلب دادې چه د یهودو عجیبه او حیرانونکی روایات اوریدو سره په زړه باندې بوج نه دی محسوس کول پکار ځکه چه ددې قسم روایات یهودو سره ډیر زیات دی. (۳)

بعض شرح فرمائی «(حدثوا)» د امر صیغه ده اومفید وچوب دې. مخاطب به دا لفظ په وجوب باندې محمول کولې شو نو حضور پاک ددې خودلو دپاره چه دا امر د وجوب دپاره نه دې بلکه د اباحت دپاره دې. په آخره کښې د «ولا حرج» تصریح اوفرمانیله چه د یهودو نه د روایت نه کولو کښې هیڅ حرج نشته دې. خلاصه دا چه ددې حضراتو په نیز «ولا حرج» مطلب دادې چه د یهودو نه په ترک حدیث کښې هیڅ حرج نشته دې اومقصد مخاطب په دې باندې پوهه کول دی چه «(حدثوا)» کښې امر د اباحت دپاره دې. یو قول دادې چه په حدیث کښې صرف د هغه روایاتو د تحدیث اجازت ورکړې شوي دي کوم چه په قرآن مجید او احادیث صحیحه کښې راغلي دي. یو قول دادې چه په روایت کښې اسرائیلی اخبار نقل کولو مطلقا اجازت ورکړې شوي دي. که هغه سند متصل وی او که منقطع، ځکه چه د اسرائیلی روایاتو په اسناد کښې اتصال متعذر دې. ددې په خلاف احکام اسلام سره متعلق روایاتو په تحدیث کښې د سند اتصال د اصل درجه لری او رسول الله ﷺ سره د قرب عهد د وجې نه دا متعذر هم نه دې.

د امام مالک رحمته راټي: امام مالک رحمته «(حدثوا عن بنی اسرائیل)» مطلب دا بیان کړې دې: «(المراد جواز التحدیث عنهم عما کان من امر حسن. اما ما علم کذبه فلا)» یعنی د حدیث مطلب دادې چه د اهل کتاب کومې ښه خبرې دی هغه نقل کول جائز دی. خو چه د کوم روایت بې بنیاده او غلط کیدل معلوم وی نو هغه نقل کول جائز نه دی. (۴) د امام شافعی رحمته راټي: امام شافعی رحمته فرمائی: «(من المعلوم ان النبی صلی الله علیه وسلم لا یجوز التحدیث بالکذب، فالیعنی حدثوا عن بنی اسرائیل عما لا یعلمون کذب، واما ما تموزونه، فلا حرج علیکم فی التحدیث به عنهم، وهو نظیر قوله: إذا حدثکم اهل الکتاب فلا تصدقوهم ولا تکنمواهم)» (۵)

(۱) فتح الباری: ۶۱۷/۷

(۲) فتح الباری: ۶۱۷/۷ عمدة القاری: ۶۳/۱۶ إرشاد الساری: ۴۱۴/۷.

(۳) فتح الباری: ۶۱۷/۷ عمدة القاری: ۶۳/۱۶ إرشاد الساری: ۴۱۴/۷.

(۴) فتح الباری: ۲۱۷/۸.

یعنی دا خبره واضحه ده چه رسول الله ﷺ هیچ کله د دروغونقل کولو اجازت نه ورکوی. نو د حدیث معنی داده چه د اهل کتاب د کوم روایت د تکذیب څه ذریعه تاسو سره نه وی نو تاسو هغه روایت کولې شئې، او د هغوی چه کوم روایات تاسو صحیح گنړئې د هغې په نقل کولو کبئې هم څه جرح نشته دې. د دې روایت مضمون د رسول الله د دې روایت په شان د معنی دې په کوم کبئې چه حضور پاک فرمائیلې: کله چه تاسو ته اهل کتاب یو روایت بیان کړې نو تاسو مه د هغې تصدیق کوئې او مه ئې تکذیب.

د اسرائیلي روایاتو درې قسمونه: خلاصه دا شوه چه د اسرائیلي روایاتو درې قسمونه دې: ① اول قسم د هغه روایاتو دې چه په صحیح معنو کبئې د قرآن او سنت موافق وی. د داسې روایاتو خورونه جائز ده ځکه چه د دې صداقت د شک نه بلادې. (۱)

② دویم قسم د هغه روایاتو دې د کوم مثال چه په قرآن او سنت کبئې نه وی مگر دغه روایات د دې دواړو سره معارض هم نه وی. دغه شان روایات د عام اخبار او روایاتو په شان د صدق او کذب دواړو احتمال لري. دا دعبرت او ترغیب په غرض په دې شوط نقل کول جائز دي چه دا خو نه د قضیه مسلمه په توگه پیش کړې شی اونه د دې نه په څه شرعی حکم باندي استدلال او کړې شی. (۲)

③ دریم قسم د هغه روایاتو دې چه کتاب او سنت سره متصادم وی. داسې روایات صرف د دروغو په ضمن کبئې راځي او دا صرف د ابطال او تکذیب په غرض سره پیش کول پکار دی چه د خلقو په وړاندي د هغوی کذب محض کیدل ښکاره شی. (۳)

[۳۲۷۵] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ صَالِحِ بْنِ ابْنِ هِشَابٍ، قَالَ: قَالَ أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ: «إِنَّ أَبَاهُ رَوَى قَرَضِيَّ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّ الْيَهُودَ، وَالنَّصَارَى لَا يَصْبِغُونَ، فَخَالِفُوهُمْ» م (۱) [۷۱۵] [۵۵۵۹]

ترجمه: د حضرت ابو هريره رضي الله عنه نه روایت دې چه رسول الله ﷺ فرمائیلې یهود او نصاری خضاب یعنی وسه نه لگوي د هغوی مخالفت او کړئې.

تراجم رجال

عبدالعزیز بن عبدالله: دا ابو القاسم عبدالعزیز بن عبدالله بن یحیی اویسی رضي الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب المحرص علی العلم» لاندې تیره شوې ده. (۱)

ابراهیم بن سعد: دا ابو اسحاق ابراهیم بن سعد زهري رضي الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب ما یذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی البحرالی الخفس» لاندې تیره شوې ده. (۲)

(۱) فتح الباری: ۶۱۸/۸

(۲) منار القاری شرح مختصر صحیح البخاری: ۲۱۳/۴

(۳) المصدر السابق.

(۴) المصدر السابق.

(۵) أخرجه البخاری أيضاً فی اللباس باب الخضاب رقم الحدیث: ۵۸۹۹ ومسلم فی اللباس باب مخالفة اليهود فی الصبغ، رقم: ۲۱۰۳ وأبو داؤد فی الرجل باب فی الخضاب رقم: ۴۲۰۳ والترمذی فی اللباس باب ماجاء فی الخضاب رقم: ۱۸۵۲.

(۶) کشف الباری: ۴۸/۴

(۷) کشف الباری: ۲۸۷/۳

صالح. دا ابو محمد صالح بن کيسان مدنی رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب من کره أن يعود فی الکفر کما بکره أن یلقى فی النار من الإيمان»^(۱)

ابن شهَاب ددوی تذکره «کتاب العلم باب بدء الوحي» دریم حدیث لاتدی تیره شوې ده.^(۲)
ابو سلمة بن عبدالرحمن. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتساباً من الإيمان» لاتدی تیره شوې ده.^(۳)
تشریح: دلته دا خبره په ذهن کښې ساتلې پکار دی چه په روایت کښې د ریږې اوسر وینستو کښې د وسمې لگول مراد دی. په شروع کښې به رسول الله صلی الله علیه و آله د یهودو ښکلې عادتونه اختیار وولو تلکین کولو. بیا د حضور پاک مزاج شریف بدل شو او په ډیرو کارونو کښې یې د هغوی د مخالفت حکم ورکړو. چونکه یهودو به د ریږې او سر په وینستو کښې وسمه نه لگوله او منشاء د هغوی مخالفت وو نو حضور پاک ددې د استعمال ترغیب ورکړو چه د سر او ریږې په وینستو کښې وسمه لگونې. شرح حدیث ددې روایت لاتدی فرمانی چه د رسول الله صلی الله علیه و آله د منشاء د پوره کولو دپاره په دې حکم باندي دعمل کولو ښه اهتمام کول پکار دی. خو چه په کومو علائقو کښې نکړيزې او وسمه رائج نه وی او ددې استعمال د انفرادیت نشان پیدا کوی، د شهرت او ریاکارنی سبب جوړېږي نو په داسې صورت کښې ترک خضاب اولی دې.^(۴)

دویمه خبره داده چه دلته د خضاب نه هم د سر او ریږې وینسته مراد دی. په کېړو او خپو لاسونو باندي خضاب لگول مراد نه دی. په یهودو کښې په خپو لاسونو باندي خضاب لگول معمول وو. په دې وجه په خپو لاسونو باندي خضاب لگولو نه خان ساتل پکار دی. د شوافع نه د سر و دپاره ددې په استعمالولو د تحریم قول نقل دې. البته د دوائی او علاج په غرض سره لگولو کښې حرج نشته دې.^(۵)

دې روایت سره متعلق نور ابحات «کتاب اللباس، کتاب الخضاب» کښې راځي.^(۶)
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په حدیث کښې د یهودو ذکر دې او یهود د بنی اسرائیل نه دی، دغه شان د حدیث مناسبت ترجمه سره ښکاره دې.

[۳۲۷۶] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَجَّازٍ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنِ الْحَسَنِ، حَدَّثَنَا جُنْدُبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، فِي هَذَا الْمَسْجِدِ، وَمَا سِينَا مِنْهُ حَدَّثَنَا، وَمَا نَخَشِي أَنْ يَكُونَ جُنْدُبٌ كَذَّابٌ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كَانَ فِيهِمْ كَانَتْ قَبْلَكُمْ جُلُ بِه جُرْمٌ، فَمَزَعُوا، فَأَعَدَّ سِكِّينًا فَحَزَّ بِهَا يَدَهُ، فَمَارَقَ الدَّمُ حَتَّى مَاتَ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَأَدْرَيْتِي عَبْدِي بِنَفْسِهِ، حَرَمْتُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ" [ص: ۱۷۱۷ ر: ۱۲۹۸]

توجهه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كان لهن كان قتلکم: رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانی تاسو نه وړاندي امتونو کښې یو سړې وو. د هغه نوم شراح حدیث وائی چه معلوم نه شو. هغه زخمی شو کوم سره چه هغه ته تکلیف اوشو راود تکلیف نه برداشت کیدو د وجهی نه، هغه چاره راواخسته او خپل لاس نی پري کړو. دکوم په وجه چه د هغه نه یو

۱) کشف الباری: ۱۲۱/۲.

۲) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

۳) کشف الباری: ۲۲۳/۲.

۴) فتح الباری، ۳۵۵/۱ دارالمعرفة.

۵) المصدر السابق.

۶) کشف الباری کتاب اللباس باب الخضاب، ص: ۲۵۷ - ۲۵۹.

۷) مرتخریجه فی کتاب الجنائز باب ماجاء فی قاتل النفس رقم: ۱۳۶۴.

شان وینه بهیدله تردی چه هغه مر شو. الله تعالی فرمائی چه ده خپل خان قتل کرو او ماله په راتلو کښې نی تادی او کره نو ما په ده باندي هم جنت حرام کرو.

تراجم رجال

محمد: داکثر شراح په نیز دي نه محمد بن معمر بن ربیع قیسی رضی الله عنه مراد دي. ددوی تذکره وړاندې تیره شوي ده. (۱)

هجاج: داحجاج بن منهال انماطی رضی الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب ما جاء أن الأعمال بالنهية» لاندې تیره شوي ده. (۲)

جوړو: دا جریر بن حازم بن زید الأزدي البصری رضی الله عنه دي. (۳)

الحسن: داحسن بن ابی الحسن بصری رضی الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب المعاصی من أمر الجاهلة ولا یکنر صاحبها بارتکابها إلا بالشرک» لاندې تیره شوي ده. (۴)

جندب بن عبدالله: دا جندب بن عبدالله البجلي رضی الله عنه دي. ددوی تذکره اول تیره شوي ده. (۵)

حدثنا جندب بن عبد الله في هذا المسجد.... الخ: حسن بصری رضی الله عنه فرمائی دا حدیث مونږ ته جندب بن عبدالله رضی الله عنه هم په دې جمات کښې بیان کړې. دې نه د بصره جمات مراد دي. (۶) او کوم وخت چه هغوی حدیث بیان کړې وو نو دهغه وخت نه مونږ دا هیر کړې نه دي.

شراح حدیث وائی چه په دې جمله سره حسن بصری رضی الله عنه تحقق حدیث طرف ته اشاره کړې ده چه دا حدیث ټیک هم په دغه الفاظو سره محفوظ کړې دي لکه چه جندب بن عبدالله رضی الله عنه بیان کړې وو. دویمه دا چه دې سره د جندب بن عبدالله رضی الله عنه سره د زمانې د نیز دیکت هم اشاره کول مقصود دي دریم دا چه جندب بن عبدالله رضی الله عنه دا حدیث حسن بصری رضی الله عنه نه د یو نه زیات واري اورولي. (۷)

قوله: وما تخشى أن يكون جندب كذب على رسول الله صلى الله عليه وسلم: اونه مونږ ته ددې

خبرې ویره شته چه جندب رضی الله عنه به په رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم باندي دروغ وئیلی وی. په دې کښې دا خردل مقصود دي چه صحابه کرام رضی الله عنهم ټول عدول دي اودا ناممکن دي چه یو صحابی د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم طرف ته دروغو خبره منسوب کړي. (۸)

تشریح: د صحیح مسلم روایت دي: «أن رجلاً خرجت به قرحة» الفاظ دي یعنی ددغه سړی په بدن باندي دانه راختلې وه. په دواړو روایتونو کښې به د جمع کولو صورت داسې شی په شروع کښې هغه زخم (جرح) وو چه روستونی د داني (قرحة) شکل اختیار کړو. (۹)

(۱) اوگورنی: کتاب الجمعة باب من قال في الخطبة بعد الثناء: أما بعد، رقم: ۹۲۳.

(۲) کشف الباری: ۷۴ ۴/۲.

(۳) کتاب الصلاة باب الخوخة والمرفق المسجد رقم: ۴۶۷.

(۴) کشف الباری: ۲۲۰/۲.

(۵) اوگورنی: کتاب العیدین باب کلام الإمام والناس فی خطب العید، رقم: ۹۸۵.

(۶) فتح الباری: ۶۱۸/۸.

(۷) فتح الباری: ۶۱۸/۸ عمدة القاری: ۶۵/۱۶ | ارشاد الساری: ۴۱۵/۷.

(۸) فتح الباری: ۶۱۸/۸ عمدة القاری: ۶۵/۱۶ | ارشاد الساری: ۴۱۵/۷.

(۹) فتح الباری: ۶۱۹/۸.

«لخر بها بدت» لفظ سکین مذکر او مؤنث دواړه شان استعمالیږي. (۱)
«قوله: بأذنی عیدی بنفسه» دا جمله دمرگ د تادنی کولونه کنایه ده. (۲)

«قوله: حرمت علیه الجنة» ددې سرې عمل د جنت د حرمت دپاره پیش خیمه جوړیدل په دې باندې دلالت کوي چه دې سرې دا عمل د علاج په غرض سره نه وو کړې لکه چه بعضی وخت د فائدي په امید باندې زخم یا دانه وغیره پري کولې شی بلکه ده دا عمل قصدا هم دمرگ دپاره کړې وو. (۳)

په دې روایت باندې دوه اشکال وارد کیږي: ① رومیې اشکال دادې چه د حدیث الفاظ «بأذنی عیدی بنفسه» نه دا مفهوم کیږي چه په دې وعید کښې به هغه سرې هم داخل وی څوک چه چا قتل کړې وی ځکه چه داسې مقتول هم ظاهره ده چه دخپل مرگ د وخت نه مخکښې مرشو که چرې قاتل د قتل اقدام نه کولې نوبقینا هغه به ژوندی وي.

د دې اشکال جواب دادې چه په حدیث کښې دکوم مبادرة او تادنی تذکره کړې شوې ده دهغې نه مراد دادې چه څوک په خپل قصد او اراده سره دمرگ اسباب اختیار کړي او داسې سرې دپاره دغه پورته ذکر شوي سزا او عقوبت ځکه دي چه د الله تعالی د طرف نه هغه ته دا خبر نه وو چه دهغه د مرگ وخت رانیزدې شوې دي. (دکوم په بنیاد چه مونږ دا او وایو چه کله دده دمرگ وخت پوره وو نوییا دده په اقدام باندې راگیږول هم نه دی پکار) بلکه دې سرې په خپله مرضي او خپل قصد او اراده سره دمرگ اسباب اختیار کړل دکوم په وجه چه د سزا او عقوبت مستحق هم اوگر خیدو. (۴)

② دویم اشکال دادې چه دالله تعالی دآرشاد «وحرمت علیه الجنة» نه دا متبادر کیږي چه موحد به هم دهمیشه دپاره جهنم کښې اچولې شی. ددې اشکال مختلف جوابونه ورکړي شوي دي. (۱) چونکه دې سرې دا حرام فعل حلال گنړلو سره انجام کړې وو دکوم په وجه چه هغه کافر شوې وو په دې وجه منخلد فی النار اوگر خولې شو. (۲) د جنت نه خاص جنت لکه جنت الفردوس وغیره مراد دی. (۳) او یا بیا دا وعید په دې باندې محمول دي چه که چرې زما رضا جنت همیشه دحرام ساتلو اوشوه نو هم داسې به کیږي گنی نه به کیږي. (۴) چه وعید په تخریف او تغلیظ باندې محمول وی د حدیث ظاهري مفهوم مراد نه وی. (۵) امام نووی رحمته الله علیه فرمائیلی چه پخوانو شریعتونو کښې به مرتکب دکبائر کافر کیدلو او چونکه دا سرې هم د پخوانو امتونو نه وو او ده د کبیره گناه ارتکاب کړې وو په دې وجه جنت دده دپاره حرام کړې شو. (۵)

مستفاد امور: ① خودکشی کول حرام دی هم دغه شان څوک قتل کول هم حرام دی اوداهم معلومه شوه چه بل څوک قتل کول په طریقه اولی د تحریم جنت سبب دي.

② حدیث په دې باندې دال دي چه الله تعالی په خپل مخلوق باندې ډیر زیات مهربان دي چه هغه په خپل مخلوق باندې خپل خانو نه هلاک کول حرام گر خولی دی اوددې خبرې دلیل دي چه ټول نفوس دالله تعالی ملکیت دی.

③ د پخوانو امتونو تذکره کول جائز دی.

④ په مصیبت باندې صبر کول د فضل سبب دي او ددې خبرې درس ورکړې شوې دي چه په یو تکلیف باندې

① فتح الباری: ۱۹/۸ع

② عمدة القاری: ۴۷/۱۶ وفتح الباری: ۱۹/۸ع

③ فتح الباری: ۱۸/۸ع

④ المصدر السابق.

⑤ فتح الباری: ۱۹-۲۰/۸-۱۶ عمدة القاری: ۴۷/۱۶ع

چہی صورتی نہ دی ویستل پنگار. همی نہ چه چرتہ داسی اوشی چه د دغی نہ پہ لونی مصیبت او تکلیف کنی راگیرشی

- ① داسی اسباب اختیارول منع دی چه د خان دپاره خطرہ وی
 ② حدیث روایت کولو کنی د احتیاط نہ کار اختسل پنگاردی
 ③ دغه شان حدیث بیانولو سرہ د حدیث مکان ذکر کول او دخیل استاذ د قوت ضبط طرف تہ اشارہ کول ہم مناسب دی دپاره چه اوریدونکی ہم د دغه صفاتو طرف تہ مانل شی. (۱)
 د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت د حدیث تکبہ «کان لہن کان قملکم» کنی دہی خکہ چه پہ دی کنی عموم دی بنی اسرائیل او غیر بنی اسرائیل دواپو تہ شامل دی او پہ ترجمہ الباب کنی د بنو اسرائیل ذکر شوہی دی نو داسی پہ دواپو کنی مناسبت واضح دی. (۲)

حَدِيثُ الْبُرْصِ وَأَعْمَى وَأَقْرَعٍ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ.

ما قبل سرہ ربط: تیر شوی باب سرہ ربط بالکل واضح دی هلته ہم د بنی اسرائیلو د خہ خلقو حال بیان کپی شوی وو اودلته ہم د بنی اسرائیلو د دریو خلقو تذکرہ ده.

د ترجمہ الباب مقصد: پہ دی باب کنی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د بنی اسرائیلو د ہفہ دریو کانو ذکر کپی دی چاہہ چه اللہ تعالیٰ د بیمارنی نہ شفا او د فقر نہ غنا و کپہ او بیانی د ہغوی امتحان و اخستو. مگر پہ دغہ امتحان کنی کامیابی صرف د یو پہ نصیب کنی راغلہ ناکام ہفہ شو چاہہ د اللہ تعالیٰ و زکپی شیو نعمتونو ناقدری اونا شکرپی او کپہ او کامیاب ہفہ شو چاہہ د اللہ تعالیٰ احسانات یاد کپل او شکرنی ادا کپو.

ابو ص: د چا د بدن رنگ چه د فساد مزاج د وجہی نہ سپین شی.

اقرع: داسی سرپی چه د ہفہ د سر وینستہ د خہ بیمارنی د وجہی نہ پریوخی.

اعمی: نہ مراد ہفہ سرپی دی د چا نظر چه ختم شوی وی. (۳)

[۲۲۷۷] - حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ إِسْحَاقَ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَاصِمٍ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي عَمْرَةَ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، حَدَّثَهُ: أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ، أَخْبَرَنَا هَمَامٌ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي عَمْرَةَ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، حَدَّثَهُ: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: "إِنَّ لَثَلَةَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ: الْبُرْصَ وَالْأَقْرَعَ وَأَعْمَى، بَدَأَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يَتَلِيَهُمْ، فَبَعَثَ إِلَيْهِمْ مَلَكًا، فَأَتَى الْبُرْصَ، فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: لَوْ نَوَيْتُ حَسَنًا، وَجَلَدْتُ حَسَنًا، وَقَدْ قَدَّرَنِي النَّاسُ، قَالَ: فَمَسَحَهُ فَنَدَّ هَبْ عَنْهُ، فَأَعْطَى لَوْ نَا حَسَنًا، وَجَلَدْتُ حَسَنًا، فَقَالَ: أَيُّ الشَّيْءِ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: الْإِبِلُ، - أَوْ قَالَ: الْبَقْرُ، هُوَ أَحَبُّ لِي ذَلِكَ: إِنَّ الْبُرْصَ وَالْأَقْرَعَ، قَالَ أَحَدُهُمَا الْإِبِلَ، وَقَالَ الْآخَرُ: الْبَقْرُ، فَأَعْطَى لَثَلَةَ عَشْرًا، فَقَالَ: يُبَارِكُ لَكَ فِيهَا وَأَنْتَ الْأَقْرَعُ، فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: قَالَ شَعْرٌ حَسَنٌ، وَيَدَّ هَبْ عَنِّي هَذَا، وَقَدْ قَدَّرَنِي النَّاسُ، قَالَ: فَمَسَحَهُ فَنَدَّ هَبْ وَأَعْطَى شَعْرًا حَسَنًا،

(۱) فتح الباری: ۶۲۰/۸

(۲) عمدة القاری: ۴۶/۱۶

(۳) ارشاد الناری: ۱۶/۷ دارالکتب العلمیہ.

قَالَ: فَأَيُّ الْمَالِ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: البَقْرُ، قَالَ: فَأَعْطَاهُ بَقْرَةً حَامِيلاً، وَقَالَ: يُبَارِكُ لَكَ فِيهَا، وَأَتَى الْأَعْمَى فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: يَرُدُّ اللَّهُ إِلَيَّ بَصْرِي، فَأَبْصَرْتُ بِهِ النَّاسَ، قَالَ: فَمَسَحَهُ فَرَدَّ اللَّهُ إِلَيْهِ بَصَرَهُ، قَالَ: فَأَيُّ الْمَالِ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: الغَنَمُ، فَأَعْطَاهُ شَاةً وَالْإِذَاءَ، فَأَتَيْتُ هَذَانِ وَوَلَدَ هَذَا، فَكَانَ هَذَا وَأَدِيمٌ إِبِلٌ، وَهَذَا وَأَدِيمٌ بَقْرٌ، وَهَذَا وَأَدِيمٌ غَنَمٌ، ثُمَّ إِنَّهُ أَتَى الْأَبْرَصَ فِي صُورَتِهِ وَهَيْئَتِهِ، فَقَالَ رَجُلٌ مَسْكِينٌ، تَقَطَّعَتْ بِي الْجِبَالُ فِي سَفَرِي، فَلَا بَلَاغَ الْيَوْمَ إِلَّا بِاللَّهِ تُمْرِيكَ، أَسْأَلُكَ بِالَّذِي أَعْطَاكَ اللَّوْنَ الْحَسَنَ، وَالْجِلْدَ الْحَسَنَ، وَالْمَالِ، بِعَبْرٍ أَتَبَلَّغُ عَلَيْهِ فِي سَفَرِي، فَقَالَ [ص: ١٢٢] لَهُ: إِنَّ الْحَقُوقَ كَثِيرَةٌ، فَقَالَ لَهُ: كَأَنِّي أَعْرِفُكَ، أَلَمْ تَكُنْ أَبْرَصَ يُقَدِّرُكَ النَّاسُ، فَقَبِيرًا فَأَعْطَاكَ اللَّهُ؟ فَقَالَ: لَقَدْ وَرِثْتُ لِكَابِرٍ عَنْ كَابِرٍ، فَقَالَ: إِنَّ كُنْتُ كَاذِبًا فَصَيَّرَكَ اللَّهُ إِلَيَّ مَا كُنْتُ، وَأَتَى الْأَقْرَعَ فِي صُورَتِهِ وَهَيْئَتِهِ، فَقَالَ لَهُ: مِثْلُ مَا قَالَ هَذَا، فَرَدَّ عَلَيْهِ مِثْلَ مَا رَدَّ عَلَيْهِ هَذَا، فَقَالَ: إِنَّ كُنْتُ كَاذِبًا فَصَيَّرَكَ اللَّهُ إِلَيَّ مَا كُنْتُ، وَأَتَى الْأَعْمَى فِي صُورَتِهِ، فَقَالَ: رَجُلٌ مَسْكِينٌ وَابْنٌ سَبِيلٌ وَتَقَطَّعَتْ بِي الْجِبَالُ فِي سَفَرِي، فَلَا بَلَاغَ الْيَوْمَ إِلَّا بِاللَّهِ تُمْرِيكَ، أَسْأَلُكَ بِالَّذِي رَدَّ عَلَيْكَ بَصْرَكَ شَاةً أَتَبَلَّغُ بِهَا فِي سَفَرِي، فَقَالَ: قَدْ كُنْتُ أَعْمَى فَرَدَّ اللَّهُ بَصْرِي، وَقَبِيرًا قَدْ أَعْنَانِي، فَحَدِّ مَا شِئْتُمْ، فَوَاللَّهِ لَا أَجْهَدُكَ الْيَوْمَ بِشَيْءٍ أَخَذْتَهُ لِلَّهِ، فَقَالَ أُمِيكَ مَا لَكَ، فَأَتَمَّا ابْتَلَيْتُمْ، فَقَدَّرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْكَ، وَسَخِطَ عَلَيَّ صَاحِبِيكَ" [ص ٧٢٢ - ٧٢٣] [١: ٤٢٧٧]

ترجمه: حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روايت دي چه رسول الله ﷺ فرمايلى بنى اسرائيلو كنبى دري سري وو په كوم كنبى چه يو برص په برگى مرض كنبى اخته وو، دويم گنجي وو او دريم روند وو. الله تعالى ته دهغوى امتحان اخستل منظور شو نو هغوى له نى يوه فرېسته راو ليكله چه د ټولو نه اول ډبرگى مرض والاته راغله هغه نه نى تپوس او كړو ستا كوم يوشى خوښ دي هغه او ونييل ښكلې رنگ او ښانسته (بي عيبه) خرمن، خكه چه د دي برگى مرض د وجي نه خلق مانه كركه كوي نو فرېستي دهغه په بدن باندې لاس رابنكلو په كوم سره چه دهغه برگوالي لري شو او دهغې په خاني ښكلې رنگ او خرمن رابنكاره شوه. فرېستي تپوس او كړو مال ستا كوم خوښ دي؟ هغه ونييل چه اوښان يا غواگانې نى او ونييل. بهر حال په دي كنبى د راوى شك دي په ابرص او اقرع كنبى يو اوښان او ونييل او بل غواگانې او ونييل. چنانچه هغه ته د لسو مياشتو حمل دارې اوښې وركړې شوي. دي نه پس فرېستي دعا كولوسره او ونييل چه الله تعالى دي او كړى چه ستا په دي مال كنبى بركت پيداشى. بيا هغه فرېسته گنجي له راغله دهغه خوښ خيزونو تپوس نى او كړو هغه ونييل چه ښه وښته وي او د گنجي توب مې لارېشى د كوم د وجي نه چه خلق مانه نفرت كوي چنانچه فرېستي دهغه په سر باندې لاس رابنكلو په كوم سره د چه دهغه گنجي والې حتم شو او ښكلې ښانسته وښته نى راوختل. بياني دهغه خوښ مال پوښتنه او كړه هغه غواگانې يادې كړې. نو هغه ته حمل دارې غواگانې وركړې شوي بيا فرېستي دعا او كړه چه الله تعالى دي ستا په دي مال كنبى بركت واچوي. بيا فرېسته نايينا له راغله دهغه د خوښ خيز تپوس نى او كړو په كوم چه هغه او ونييل چه الله تعالى زما نظر راو پس كړى دي دپاره چه زه په نظر سره خلق اوليدلې شم فرېستي دهغه په سترگو لاس رابنكلو په كوم سره چه

(١) أخرجه البخارى فى الأيمان والذور أيضاً باب لا يقول: ما شاء الله وشتت الخ رقم الحديث: ٦٤٥٣ والإمام مسلم كتاب الزهد باب: الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر رقم الحديث: ٧٤٣١ جامع الأصول فى احاديث الرسول: ٣٢١-٣٢٢/١٠ رقم الحديث: ٧٨٢٥.

الله تعالی د هغه نظر راوگرځولو. بیانی تپوس او کړو کوم مال دې خوښ دې؟ ونی ونیل چیلنی مې خوښی دی. هغه له نې د بچی راوړونکې یوه چیلنی ورکړه. نو د هغه دواړو (اوبسانو او غواگانو) هم بچی پیدا شو. د هغه چیلنی هم بچی اوشو. مال زیاتیدو په کوم سره چه د ابرص د اوبسانو وادی ډکه شوه، د اقرع د غواگانو وادی ډکه شوه او د نابینا د چیلونو وادی ډکه شوه.

بیا هغه فرېسته ابرص له د (ابرص) په حقیقی صورت زهینت کښې راغله (دې دپاره چه حجت نې پوره وی) ونی ونیل زه یو غریب سرې یم په سفر کښې زما د روزې برابر اسباب ووختم شو. اوس زما کفیل دالله تعالی نه سوا اوستا نه بغیر بل څوک نشته دې. زه تانه د هغه الله تعالی په نوم باندې یواوېش غواړم چاچه تاله دا بناسته بدن او ښکلې رنگ درکړې دې او مال نې هم درکړې دې. اوېش څکه غواړم چه خپل مقام ته اورسیږم. هغه جواب ورکړو ماته نور هم ډیر زیات حقوق ادا کول دی. فرېستی ونیل لکه زه چه تا پیژنم ولې ته د ابرص په بیمارنې کښې اخته نه وې د کوم په وجه چه به خلقو تانه نفرت کولو اوته ټکې ټکې ته محتاج وې. بیا الله تعالی تاله دومره مال درکړو. هغه سرې اوونیل ماته د لونی شان والا پلار نیکه نه وراثت پاتې دې. فرېستی اوونیل چه که ته دروغ وایښی نو الله تعالی دې تا هم هغه شان کړی څنگه چه ته اول وې. بیا فرېسته گنجی له هم په هغه شکل او صورت راغله او هم هغه شان نې اوونیل څنگه چه اول تا ونیلې وو. هغه هم هغه جواب ورکړو کوم چه هغه اولنی ورکړې وو. فرېستی اوونیل که چرې ته دروغون نې نواله تعالی دې تا هم هغه شان کړی څنگه چه ته اول وې. بیا فرېسته هغه پوند له هم په هغه شکل او صورت راغله ونی ونیل زه یو غریب او مسافر سرې یم. په سفر کښې زما هر قسم وسائل ختم شونن زما آسرا سوا دالله تعالی نه اوستا نه بل څوک نشته دې. زه د هغه الله په نوم باندې تانه د بوی چیلنی سوال کوم چاچه تاله بینانی درکړه دې دپاره چه زه د دغه (چیلنی) په ذریعه خپل منزل ته اورسیدی شم. هغه ونیل واقعی زه نابینا ووم الله تعالی زما بینانی واپس کړه. زه فقیر او محتاج ووم الله تعالی زه غنی کړم. ستا چه څه مرضی وی واخله. نن چه کوم څیز هم د الله تعالی په نوم اورل غواړې د هغې په اژرلو تانه د شکر په طلب گار نه یم. فرېستی ونیل خپل مال خپل خان سره اوسانه ماته د مال ضرورت نشته بس ستاسو خلقو امتحان مې اخستی وو په کوم کښې چه (ته کامیاب شوی او) الله تعالی تانه راضی شو اوستا د دغه دوو ملگرونه ناراض شو.

وحدثني محمد، حدثنا عبد الله بن رجاء..... إلخ: دا روایت امام بخاری رحمته الله علیه په دوو سندونو سره ذکر کړې دې او دا دواړه سندونه په همام رحمته الله علیه باندې یوځای کړې. د دویم سند په شروع کښې محمد نومی راوی دې اوس دې نه کوم یو راوی مراد دې نو په دې کښې یو قول دادې چه دې نه مراد محمد بن یحیی ذهلی رحمته الله علیه دې. او بعض حضرات فرمائی چه دې نه پخپله هم امام بخاری رحمته الله علیه مراد دې (مگر په دې صورت کښې په ځانی د حدثنی حدث کیدل پکار دی. راقم). دا حضرات فرمائی چه زمونږ د دې خبرې تائید دې نه کیرې چه امام بخاری رحمته الله علیه په ډیرو مقاماتو باندې د عبد الله بن رجاء نه بغیر د واسطې هم روایات نقل کړې دی. لیکن ابو ذر په دې خبره باندې جزم کړې دې چه دا روایت د امام بخاری رحمته الله علیه په نیز هم دغه شان (د راوی د پلار طرف ته نسبت نه بغیر) محفوظ دې. البته دا کیدې شی چه د محمد بن یحیی ذهلی رحمته الله علیه مراد وی څکه چه دا روایت جوزقی عن مکی بن عبدان په طریق سره د محمد بن یحیی ذهلی رحمته الله علیه نه نقل دې. هم په دې باندې ابو نعیم رحمته الله علیه هم جزم کړې دې. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه امام بخاری رحمته الله علیه کتاب التوحید کښې هم یو حدیث بعینه هم په دوو سندونو سره د حضرت ابو هریره رضی الله عنه نه روایت کړې دې. (۲) بل د امام بخاری رحمته الله علیه په صحیح کښې اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه د عبد الرحمن بن ابی عمره رحمته الله علیه نه صرف هم دغه دوه روایتونه دی. (۳)

(۱) فتح الباری: ۵۰۲/۶-۵۰۱-عمده القاری: ۶۶/۱۶

(۲) فتح الباری: ۵۰۲/۶

(۳) فتح الباری: ۵۰۲/۶-عمده القاری: ۶۶/۱۶

تراجُم رجال

احمد بن اسحاق. دا ابو اسحاق احمد بن اسحاق بن حصين سلمى سرماري رضي الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب الصلاة باب المرأة تطرح عن المصلي شيئا من الأذى» لاتدي اوگورنی.

عمرو بن عاصم: دا عمرو بن عاصم بن عبيد الله قيسي کلابی بصری رضي الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب مواقيت الصلاة باب وقت الفجر» لاتدي اوگورنی.

محمد: دا محمد بن يحيى ذهلي رضي الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب العمدین، باب التکبير ايام منى... الخ» لاتدي اوگورنی.

عبدالله بن رجاء: دا مشهور محدث عبدالله بن رجاء بن مثنى غزالي بصری رضي الله عنه دي. (١)

همام بن يحيى: دا همام بن يحيى دينار العوزي رضي الله عنه دي. (٢)

اسحاق بن عبدالله بن ابي طلحة: ددوی تذکره مخکنی تيره شوې ده. (٣)

عبدالرحمن بن ابي عمرة: دا عبدالرحمن بن ابي عمرة انصاري نجاري رضي الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب المساهل باب حلب الابل على الماء» لاتدي اوگورنی.

ابوهريرة: دا صحابي رسول حضرت ابوهريره رضي الله عنه دي. (٤)

شرح هديت:

قوله: هدا الله عزوجل أن يبتليهم...: دحديث ددې الفاظو متعلق درې قسم اقوال دي: ① اكثر شراح حضرات دا الفاظ «هدا الله، بدون الهمة» روايت كړي دي. ليكن دا حضرات «هدا» ددې په حقيقي معنى باندې نه محمول كوي ځكه چه «هدايدو» معنى د يو څيز د پتيدو نه پس رانكاره كيدلو راځي او بنكاره خبره ده چه د الله تعالى په نسبت دا معنى مراد اخستل محال دي. په دې وجه دا حضرات فرماني چه «هدا اظهر» معنى كښې دي چه الله تعالى هغه اراده كومه چه «د دغه سرو د ازميښت په بابت» د ازل نه وه، هغه ظاهره كړه. (٥)

② علامه كرماني رضي الله عنه دا الفاظ «هدا الله» روايت كړي دي. يعنى دهمزه سره او لفظ الله د رفع سره. په دې صورت كښې به د حديث معنى شى الله تعالى د دغه دواړو سرو د امتحان فيصله او اراده او كړه. (٦)

③ علامه خطابي رضي الله عنه حديث «هدا الله» الفاظو سره روايت كړي دي يعنى بغير د همزة او لفظ الله د رفع سره. هغه فرماني چه «هدا» قضى وهدا» په معنى كښې دي او د حديث مفهوم دادې چه الله تعالى د هغوى ازميښت شروع او نافذ كړو. دا معنى ځكه ده چه نفس قضاخو د اول نه ده ضرورت دهغې د نفاذ دي. (٧)

علامه خطابي رضي الله عنه او علامه كرماني رضي الله عنه ددې حضراتو طرف ته چاچه دا حديث «هدا الله» الفاظو سره روايت كړي دي د خطاء نسبت كړي دي. (٨) حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني چه په دې الفاظو سره روايت په خطاء باندې محمول

١) كشف الباري كتاب الصلاة ص: ٢٤١.

٢) كشف الباري كتاب الحيض، ص: ٤٥١.

٣) كشف الباري: ٢١٣/٣.

٤) كشف الباري: ٦٥٩/١.

٥) فتح الباري: ٥٠٢/٦ عمده القاري: ٦٧/١٦ | ارشاد الساري: ٤١٧/٧.

٦) شرح الكرماني: ٩٤/١٤ مؤسسه الرساله.

٧) الأعلام للخطابي، الجزء، الثالث، ص: ١٥٦٩.

٨) شرح الكرماني: ٩٤/١٤ مؤسسه الرساله، الأعلام للخطابي، الجزء الثالث، ص: ١٥٦٩.

کول صحیح نه دی خکه چه چا «بدالله» الفاظ سره روایت کړې دې هغوی فعل 'بدا' په ظاهر باندې محمول کړې نه دي بلکه ددې توجیه نه کړې ده دکوم نه پس چه په معنی کښې هیڅ خرابی نه لازم کیږي البته اولی دادی چه 'بدا' د 'قضی' په معنی باندې محمول کړې شی. (۱) لکه څنگه چه علامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه خطابی رحمته الله علیه فرمانی

الحاصل په دې خبره باندې د ټولو اتفاق دې چه د الله تعالی نسبت 'بدا' حقیقی معنی چه د خفاء نه پس ظهور ده مراد اخستل ناجائز دی.

قوله: هوشک فی ذلك: د صحیح مسلم په روایت کښې تصریح ده چه دا شک راوی حدیث اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحه رضی الله عنه ته پیښ شوی وو. (۲)

قوله: ناقة عشراء: عشراء د جیم فتحه او شین فتحه سره. هغه اوښې د کومې په حمل چه لس میاشتی تیرې شوي وی. (۳)

قوله: فأنجز هذان وولد هذا: لفظ انجاز اولفظ تولد کلام عرب کښې دغه شان استعمالیږي. د بعض ځناور و دپاره انجاز استعمالیږي او د بعض دپاره لفظ تولد. (۴)

تقطعت بی الجمال فی سفری.....: لفظ جمال د حمل جمع ده مراد دادې چه زما ټول د سفر اسباب دکوم نه چه به ما رزق طلب کولو ختم شوی دی. د صحیح مسلم په روایت کښې په ځانی د جمال جمال نقل دې کوم چه د حیلته جمع ده. په دې صورت کښې به معنی داشی چه اوس ما سره د سفر دپاره (سوا ستانه) نوره څه حیلته یا طریقه نشته دي. (۵)

قوله: لقد ورثت لک ابر عن کابر: دکشمیهنی په روایت کښې «کابرا عن کابر» نقل دې. معنی هم یوه ده چه ما د لونی لونی شان والا پلار نیکانونه دا مال په وراثت کښې حاصل کړې دي. (۶)

قوله: شاة ابلهم بها فی سفری.... الخ: چه چیلنی خرڅولو سره به ټول سفری ضروریات پوره کولو سره منزل ته اور سیرم. قسطلانی رحمته الله علیه د فرښتی دا ټول کلام په تعریض باندې محمول کړې دي دې دپاره چه دا اشکال نه وی چه فرښتی دروغ و نیلی دی. (۷)

علامه سندھی رحمته الله علیه فرمانی چه د فرښتی کلام په ظاهر حال باندې محمول دې. یعنی فرښتی چه هغه وخت کومه حیلته اختیار کړې وه هم دهغې برابر نی خبره او کره لهذا دا کذب نه دي. یا کیږي شی چه الله تعالی د دغه سرود از میمنت په غرض سره د فرښتی دپاره داسې کلام کول مباح کړې وی لکه څنگه چه د یو انسان دپاره پخپله د ظلم لرې کولو په غرض سره غیر واضح او مبهم کلام چه په ظاهره رښتیا ښکاری یا صریح دروغ و نیل جائز دی.

(۱) فتح الباری: ۵۰۲/۶

(۲) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶ صحیح الإمام مسلم کتاب الزهد، باب: الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر. رقم الحديث: ۷۴۳۱.

(۳) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶

(۴) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶ فیض الباری: ۴۱۲/۴.

(۵) فتح الباری: ۵۰۲/۶

(۶) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶ إرشاد الساری: ۴۱۹/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۴۱۸/۷.

الحاصل عین ممکن ده چه الله تعالی د بعض مصالح په وجه باندې د فریښتی دپاره داسې کلام کول مباح کړې وی چه په ظاهره باندې دروغ معلومیرې بلکه صریح دروغ ونیلې شی مباح کړی وی. لهذا چه کله داسې عین ممکن دی نو د فریښتی په کلام باندې هیڅ اشکال نشته دې. ځکه چه هغه د حکم موافق عمل او کړو لهذا ددې د وجې نه د فریښتی عصمت په هیڅ قسم باندې مجروح کیږی نه (۱)

په دې حواله سره علامه گنگوهی رحمته الله علیه دیره بهترین توجیه بیان کړې ده هغوی فرمائی چه په فریښته باندې دا اعتراض نه شی کیدې چه هغې پخپله خان مسکین او مسافر ښکاره کولو سره دروغ او ونیل ځکه چه دا هر څه د الله تعالی په حکم سره وو. بلکه که دغه وخت فریښتی دروغ نه ونیل نو کراهت به لږم راتلو ځکه چه په داسې صورت کښې حکم عدولی لږم راتلل او د الله تعالی د احکام نه اعراض گناه ده. (۲)

شیخ زکریا رحمته الله علیه فرمائی چه علامه گنگوهی رحمته الله علیه چیلنی خرڅولو سره د ضرورت پوره کولو دپاره د حدیث تشریح ځکه او کړه ځکه چه په اوبڼه خو سورلی کیدې شی لیکن چیلنی خو متحمل نه ده. (۳)

قوله: لا أجهدك اليوم ربي أخذته لله..... إلخ: لا أجهدك جیم ساکن او هاء سره. هم دغه د صحیح بخاری نه علاوه د کریمه او صحیح مسلم اکثر روایاتو کښې دی او په دې صورت کښې معنی داده چه په الله قسم زه تاته د هغه څیز په راوایس کولو کښې کوم چه ته مانده غواړې په مشقت کښې نه اخته کوم. د ابوذر په روایت کښې «لا أحمدك» الفاظ نقل دی. په دې صورت کښې به معنی داشی چه زه نن په دې څیز پرخودو باندې کوم چه تاته ضرورت دې ستا تعریف نه کوم. (۴)

قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمائی چه بعض حضراتو باندې کله «لا أحمدك» معنی واضح نه شوه نو هغوی میم حذف کړو اودال له نې تشدید ورکړو «لا أحمدك» په معنی د «لا أمتنعك» جوړ شو. اوس به معنی شی چه کوم څیز تاله پکار دې دهغې نه به تانه منع کوم. مگر په صحیح روایت کښې دا شان دتغییر اقدام هغه سرې کولې شی په چاکښې چه د الله تعالی نه ویره نه وی. ځکه چه د یو صحیح روایت الفاظ او معنی کښې داسې تصرف یو عظیم جرم دې. (۵)

بعض حضراتو یو احتمال داهم بیان کړې دې چه «لا أحمدك» دمیم تشدید سره اولوستلې شی او معنی داده چه کوم څیز هم ته اخلې دهغې په اخستلو باندې زه د تعریف کولو طلب گار نه یم. (۶)

علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه په دې در یو وارو کښې نابینا ښه پاتې شو ځکه چه د مزاج سلامتیا سره نیزدې وو. برص یو داسې مرض دې چه د مزاج خرابی او وړانیدو سره پیدا کیږی هم دغه شان د وښتو خرابیدل هم د مزاج د خرابیدو د وجې نه کیږی. لیکن دروندوالی دپاره د مزاج فساد کیدل ضروری نه دی کله دغه د یو بهرنی امر د وجې نه هم کیږی. (۷)

علامه رشید احمد گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی په در یو وارو کښې د مال حرص دهغوی د عیبونو موافق وو. د نابینا نه د خلقو دومره نفرت نه وی څومره چه د برگی مرض او گنجی توب نه کیږی. په دې وجه دهغه مطلوب هم وړوکې

(۱) حاشیه السنده علی صحیح البخاری: ۹۴۴-۹۴۳ الطاف سنز.

(۲) لامع الدراری مع الكنز المتواری: ۴۳۶/۱۳.

(۳) الكنز المتواری: ۴۳۵/۱۳.

(۴) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۸/۱۶ ارشاد الساری: ۴۱۹/۷.

(۵) إكمال المعلم بفوائد مسلم، كتاب الزهد والزقات، باب ما بین النفختین، رقم الحدیث: ۲۹۶۴.

(۶) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۸/۱۶ ارشاد الساری: ۴۱۹/۷.

(۷) شرح الکرمانی: ۹۶/۱۴.

ووعنی هغه د چیلنی مطالبه او کره او د برص عیب د اقرع نه زیات ووپه دې وجه هغه د اوبس غوښتنه او کره او اقرع دده نه کم وونو هغه د غوا مطالبه او کره (۱)
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دې خکه چه په دواړو کښې د ابرص، اقرع او اعنی تذکره ده. (۲)

۵۲- باب: ﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ﴾ / الكهف: ۹.

د ترجمه الباب مقصد: د دې باب لاندې د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد د اصحاب كهف په حواله سره راغلی آیاتو سره متعلق یوڅو تفسیری اقوال بیانول دي. (۳)

امام بخاری رحمته الله علیه د دې باب لاندې یو حدیث روایت کړې نه دې که څه نې ذکر کړې دی هغه د دې تفسیری اقوال په صورت کښې دی چه په سورت كهف کښې د اصحاب كهف په حواله سره راغلی دی. د مستملی او کشمینی په روایت کښې لفظ 'باب' ساقط دي خود نسفی په روایت کښې نه باب ذکر دي اونه ترجمه (۴) علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه هم دغه صحیح دی خکه چه کتاب هذا د حدیث د پاره مرتب کړې شوي دي نه چه د تفسیر د پاره (۵)

الْكَهْفِ الْفَتْرَيْنِ الْجَبَلِ وَالرَّقِيمِ الْكِتَابُ. (مَرْقُومٌ) / الْمُطْفَيْنِ: ۹ / مَكْتُوبِهِ مِنَ الرَّقِيمِ (رَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ) / الْكَهْفِ: ۱۴ / أَلْمَنَّا لَهُمْ صَبْرًا. (سَطَطًا) / الْكَهْفِ: ۱۴ / إِرَاقًا. الْوَيْدُ: الْفِنَاءُ وَتَمَعَهُ وَصَابِدٌ وَوَصْدٌ وَيُقَالُ: الْوَيْدُ الْبَابُ. (مُوصَدَةٌ) / الْبَلَدِ: ۲۰ / وَالْمِزَّة: ۸ / مُطَبَّقَةٌ أَصْدُ الْبَابِ وَأَوْصَدَ. (بَعَثْنَهُمْ) / الْكَهْفِ: ۱۹ / أَحْيَيْنَاهُمْ. (أَزَى) / الْكَهْفِ: ۱۹ / أَكْثَرُ نَبَأًا. فَغَرَّبَ اللَّهُ عَلَى آذَانِهِمْ فَنَامُوا. (رَجَسًا بِالْقَيْبِ) / الْكَهْفِ: ۲۲ / لَمْ نَسْتَبِنْ. وَكَالَ مُجَاهِدٌ: (تَقَرُّضُهُمْ) / الْكَهْفِ: ۱۷ / تَرَكُّهُمْ.

الْكَهْفِ الْفَتْرَيْنِ الْجَبَلِ: امام بخاری رحمته الله علیه د كهف تفسیر «الفترفى الجبل» سره کړې دي يعنى كهف په غر کښې جوړ شوى کولو غارته وانی. امام ضحاک رحمته الله علیه د كهف تفسیر «هو غار فى الوادي» سره کړې دي يعنى كهف د غرونو په مینځ کښې واقع یو غار دي. (۶) دا غار چرته واقع دي په دې کښې مختلف اقوال دي. ① زیات روایات د دې غار پاره کښې د بلاد روم سره متعلق دي. ② امام طبری رحمته الله علیه په ضعیف سند سره د دې غار محل وقوع ایله ښار نقل کړې دي. ③ بعض طرسوس سره خاوشا علاقه ذکر کړې ده. ④ بعض ایله او فلسطین په مینځ کښې محل وقوع ذکر کړې ده. ⑤ بعض زیزاء بیان کړې دي. ⑥ بعض غرناطه بیان کړې دي. (۷)

د ابن عباس رضی الله عنهما نه په ضعیف سند سره نقل دی چه اصحاب كهف به د مهدی عليه السلام اعوان او انصار وی حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی که چرې حدیث صحیح او منلی شی نو دا به په دې باندې محمول وی چه اصحاب كهف اوس هم ژوندی دی. ترکومې چه د امام مهدی عليه السلام ظهور کیرې نو په هغه موقع باندې به هغوی د هغه د انصار په صورت کښې راژوندی کولې شی. دغه شان د بې کاره سند روایت کښې دی چه اصحاب كهف به حضرت عیسی عليه السلام

(۱) لامع الدراری مع کنز المتواری: ۴۳۴/۱۳ مؤسسه الخلیل الإسلامی.

(۲) عمده القاری: ۶۶/۱۶

(۳) عمده القاری: ۶۸/۱۶

(۴) فتح الباری: ۵۰۳/۶ عمده القاری: ۶۸/۱۶

(۵) عمده القاری: ۶۸/۱۶

(۶) تفسیر الإمام ضحاک: ۵۱/۲ دار السلام.

(۷) فتح الباری: ۵۰۳/۶ عمده القاری: ۶۸/۱۶ تفسیر الطبری سورة الكهف [رقم الآیه: ۹]: ۱۵۷/۱۵ - ۱۶۰ دار هجر.

سره د حج فریضه اداکوی. (۱)

وَالرَّقِیمُ الْكِتَابُ. (مَرْقُومٌ) مَكْتُوبٌ مِنْ الرَّقِیمِ: امام بخاری رحمته فرمائی چه لفظ «رقیم» او «مرقوم» دواړه د رقم نه ماخوذ دی. دکوم معنی چه د لیکلوراخی. رقم د کتاب په معنی کښې دې او مرقوم د مکتوب په معنی کښې دې. د رقم تفسیر د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل دې او د مرقوم تفسیر د ابو عبیده رضی الله عنه نه نقل دې. (۲) دې نه علاوه هم د لفظ رقم په تفسیر کښې مختلف اقوال دی:

① ابو عبیده رضی الله عنه فرمائی چه رقم د هغه وادنی نوم دې په کوم کښې چه غار واقع دې. (۳) ② کعب اجبار رضی الله عنه نه نقل دی چه رقم د اصحاب کهف د کلی نوم دې. ③ د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه او سعید بن جبیر رضی الله عنهما نه نقل دې چه رقم د هغوی د سپی نوم دې. ④ رقم هم د هغه غار نوم دې. ⑤ رقم د هغه کانری نوم دې چه د اصحاب کهف د غار د خلی مخې ته لگیدلې وو. ⑥ د ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت دې چه کله بادشاه ته د دغه خوانانو د تختیدو خبر ملاؤ شو نو هغه د دغه اصحابو نومونه په یو تختی باندې لیکلوسره په خپله خزانه کښې محفوظ کړی وو. رقم هم د هغه تختی نوم دې لیکن د نورو حضراتو وینا ده چه په دغه تختی کښې د هغه خلقو د وخت شریعت لیکلې وو نه چه د اصحاب کهف نومونه. ⑦ رقم هم د یو قوم نوم دې. الله تعالی خو د اصحاب کهف قصه بیان کړه لیکن د هغه قوم متعلق نی هیخ خبر ور نه کړو. (۴) حافظ ابن حجر رحمته د دې اقوالو د بیانولو نه پس فرمائی چه صحیح خبره داده چه اصحاب کهف او اصحاب رقم هم یو دی. (۵)

(رَبَّنَا عَلِّ قُلُوبِهِمْ) اَلْهِنَاهُمْ صَبْرًا: د امام بخاری رحمته اشاره د سورت کهف آیت (وَرَبَّنَا عَلِّ قُلُوبِهِمْ اِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبَّنَا رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضِ) [۱۲] طرف ته ده. په دې کښې لفظ هطط ذکر دې. دکوم تفسیر چه امام بخاری رحمته (اَلْهِنَاهُمْ صَبْرًا) سره کړې دې. یعنی الله تعالی د اصحاب کهف په زړونو کښې صبر واچولو. دا تفسیر د امام ابو عبیده رضی الله عنه نه نقل دې. (۶)

(سَطَطًا): اِفْرَاطًا: د سورت کهف د پورته ذکر شوی آیت باقی جزء (لَنْ نُدْعُو مِنْ دُونِهِ اِلَّا الْقَدُّ قَلْنَا اِذَا سَطَطًا) طرف ته اشاره ده. لفظ سططا حالت نصبی کښې دې او د مصدر محذوف دپاره صفت دې. تقدیری عبارت دې (لقد قلنا اِذَا قَامُوا سَطَطًا). امام بخاری رحمته لفظ هطط تفسیر افراط سره کړې دې. یعنی مونږ به د الله تعالی نه سوا د بل جا عبادت نه کوو لیکن الله تعالی دې نه کړی که چرې داسې اوشو نو یقینا مونږ به دیر بهی خایه خبره کونکی شو. (۷) علامه تهمانوی رحمته فرمائی چه د الله تعالی په عبادت باندې بهی خایه خبره کول مرتب کولو وجه داده چه لامحاله عبادت کښې د عبودیت اعتراف او د معبود په مخکښې د تضرع کلمات پیش کولې شی. اوس که چرې دا کلمات د یو داسې معبود په مخکښې او نیلې شی چه باطل دې نو ښکاره خبره ده چه دابه سراسر باطل او بهی خایه خبره

(۱) فتح الباری: ۵۰۴/۶-۵۰۳ مدار المعرفه.

(۲) مجاز القرآن سورة المطففين: ۲۸۹/۲.

(۳) مجاز القرآن: ۳۹۴/۱.

(۴) تفسیر القرآن العظيم المعروف بتفسیر ابن ابی حاتم سورة الكهف، الجزء الثامن، ص: ۲۳۴۶ رقم الحديث: ۱۲۷۱۱ - ۱۲۷۱۴، فتح الباری: ۶/۵۰۴ عمدة القاری: ۱۶/۶۹.

(۵) فتح الباری: ۵۰۴/۶.

(۶) مجاز القرآن: ۳۹۴/۱.

(۷) عمدة القاری: ۶۹/۱۶.

شی (۱)

الْوَصِيدُ: الْفَيْءُ وَجَمْعُهُ وَصَائِدٌ وَوَصْدٌ، وَيُقَالُ: الْوَصِيدُ الْبَابُ ذِ السُّورَةِ كَهْفِ آيَةِ (وَكَلْبُهُمْ نَابِطٌ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ) (۱۸۱) طرف ته اشاره ده امام بخاری رضی اللہ عنہ ذِ وصید تفسیر فناء یعنی درشل سره کړې دې مطلب دادې چه د اصحاب کھف سپې د غار په خله باندې دواړه لاسونه خواره کړې ناست وو. ددې جمع وصاداو وصدراخی بعض و نیلی دی چه د وصید اطلاق په دروازه باندې هم کیږي.

(مُؤَصَّدَةٌ): مُطَبَّقَةٌ، أَصْدُ الْبَاءِ وَأَوْصَدُ. ذِ سُورَةِ بَلَدِ آيَةِ (تَارَ مُؤَصَّدَةٌ) (۱۲۰) طرف ته اشاره ده امام بخاری رضی اللہ عنہ ذِ «مؤصدة»، تفسیر مطبقة سره کړې دې یعنی پټ سوي. دا امام بخاری رضی اللہ عنہ تبعاً او استطراداً ذکر کړې دې خکه چه وصد او مؤصدة دواړو اشتقاق وصد نه دې گنی سورت کھف کښې دا لفظ ذکر نه دې. (۲)

(بَعَثْنَهُمْ): أَحْيَيْنَاهُمْ. ذِ سُورَةِ كَهْفِ آيَةِ (وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا أَيُّنَهُمْ) (۱۱۹) طرف ته اشاره ده امام بخاری رضی اللہ عنہ ددې تفسیر احييناهم سره کړې دې اودا تفسیر هم د ابو عبیده رضی اللہ عنہ نه نقل دې. (۲)

(أَزْكَى): أَكْثَرُ رَعَاءً. ذِ سُورَةِ كَهْفِ آيَةِ (فَلْيَنْظُرُوا أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا) (۱۱۹) طرف ته اشاره ده امام بخاری رضی اللہ عنہ ددې تفسیر «اکثر رعاء» سره کړې دې. یعنی د خوراکونو نه ښکلې خوراک. بعض د «ازکی» تفسیر «احلی» په معنی د مزیدار او بعض اکثر وارخص په معنی د زیات او کم قیمت سره هم کړې ده. (۴)

فَقَرَّبَ اللَّهُ عَلَى آذَانِهِمْ فَتَسَاءَلُوا. ذِ سُورَةِ كَهْفِ آيَةِ (فَقَرَّبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا) (۱۱۱) طرف ته اشاره ده د کوم تفسیر چه امام بخاری رضی اللہ عنہ «ناموا» سره کړې دې. یعنی هغه نې اوده کړه او هغه بیوتل. دا تفسیر د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل دې. (۵) علامه عینی رضی اللہ عنہ فرمانی چه ابن عباس رضی اللہ عنہما تفسیر باللازم کړې دې خکه چه دا لفظ «ناموا» نه خو په قرآن کښې ذکر دې او نه د (فَقَرَّبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ) معنی ده. البته په غور و نو باندې پرده اچول لازم ضرور دی. (۲) بعض ددې تفسیر «سدن اعن نفوذ الأصوات إليها» سره کړې یعنی مونږ آوازونه د هغوی د غوږونو پورې رسیدونه منع کړل. (۶)

(رَجَمًا بِالْقَيْبِ): لَمْ يَسْتَبِينَ. ذِ سُورَةِ كَهْفِ آيَةِ (سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَأَيْبَهُمْ كَلْبُهُمْ، وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجَمًا بِالْقَيْبِ) (۱۲۱) طرف ته اشاره ده امام بخاری رضی اللہ عنہ د «رجم بالقیب» تفسیر «لم يستبين» سره کړې دې په معنی د غیر یقینی خبره کول یا اټکل سره خبره کول.

وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (تَقْرِضُهُمْ): تَقْرِضُهُمْ ذِ سُورَةِ كَهْفِ آيَةِ (وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزُورُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَشَّتْ عَنْهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ وَهُمْ فِي فُجُوءٍ مِنْهُ ذَلِكَ مِنْ آيَةِ اللَّهِ) (۱۱۷) طرف ته اشاره ده د آیت ترجمه داده. ای حذای طلب: هغه غار په داسې ځانی کښې دې چه، کله نمر راوځي نو هغه به ویني چه هغه د غار د کښې طرف نه بیج پاتې کیږي، یعنی هغه وخت هم په دروازه باندې نه پریوځي، دې دپاره چه د گرمی نه ورته تکلیف نه وی.

(۱) بیان القرآن: ۴۰۵/۲ | إدارة التألیفات الأشرقیة.

(۲) عمدة القاری: ۶۹/۱۶ فتح الباری: ۵۰۴/۶.

(۳) مجاز القرآن: ۳۹۷/۱.

(۴) عمدة القاری: ۷۰/۱۶ فتح الباری: ۵۰۴/۶.

(۵) فتح الباری: ۵۰۴/۶ فتح الباری: ۷۰/۱۶.

(۶) عمدة القاری: ۷۰/۱۶.

(۷) فتح الباری: ۵۰۴/۶ عمدة القاری: ۷۰/۱۶.

او هغه خلق د غار په یو اړت خانی کښې وو (یعنی په داسې غارونو کښې چې تر لرې پوزې به تلل، چرته اړت چرته تنگ خایونه کوم چې وی نو د هغې نه په اړت خانی کښې وو دې دپاره چې زړه ئې نه ویرېږي او هوا هم لگي. د «دې خلقو باوجود د ضعف او قلت او مخالفینو د قوت او کثرت نه هدايت موندل، دالله تعالی د نښانونه دی: امام بخاری رحمته علیه «تقرضهم» تفسیر «ترکهم» سره کړې دي. دا تفسیر د امام مجاهد رحمته علیه نه نقل دي (۱) د قرض حقیقی معنی قطع ده، یعنی پرې کول، لیکن دلته آیت کښې د قرض معنی د پرې کولونه ده بلکه د عدول ده یعنی نمریه د هغوی نه ډډه کوله او هغوی به ئې یو طرف ته پریخودل (۲) نور تفصیلات «کتاب التفسیر، تفسیر سورة الکهف» لاندې او گورئ (۳)

(حَدِيثُ الْغَارِ)

ما قبل سره ربط: شراح کرام رحمهم الله لیکلی دی چې حدیث ابرص واقرع... او اصحاب کهف سره متعلق اقوال د مفسرینو ذکر کولونه پس حدیث الغار راوړلو کښې د مناسبت وجه داده چې په دې دواړو ابواب کښې ذکر کړې شوي آیت د قرآن پاک (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ أَهْمَحَبَّ الْكُفَّي وَالرَّقِيمِ) کښې چې د اصحاب کهف د کوم غار ذکر شوي دي هم په دغه غار کښې د دې دريو وارو کسانو واقعه هم پېښه شوې ده دچا تذکره چې په حدیث الغار کښې شوي ده. د دې دلیل دا پيش کولې شی چې امام طبري رحمته علیه په سند حسن سره د نعمان بن بشير رحمته علیه حدیث نقل کړې دي په کوم کښې چې دی: «عن النعمان بن بشير الأنصاري أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يحدث عن الرقيم: إن ثلاثة نفر دخلوا في كهف.....» چې هغوی د حضور اکرم نه د رقيم تذکره کول واوریدل حضور پاک فرمائیل چې یو خل درې کسان یو غار ته لاړل د هغوی دننه تلونه پس یو کانرې د غار مخې ته راغلو په کوم سره چې د غار خله بنده شوه. نو چونکه د نعمان بن بشير رحمته علیه په حدیث کښې د رقيم او کهف تذکره ده لکه چې د اصحاب کهف په واقعه کښې دی نو د دې نه دا پته لگي چې حدیث الغار او اصحاب کهف دواړو قصه هم په دې رقيم او کهف کښې پېښه شوې ده. او کیدي شی هم په دې مناسبت سره امام بخاری رحمته علیه د اصحاب کهف نه پس حدیث الغار بیان کړو (۴) علامه عینی رحمته علیه فرمائی چې د مناسبت وجه د اهم کیدي شی چې په حدیث الغار کښې د کومو کسانو قصه ذکر کړې شوي ده د هغوی تعلق هم د ابرص واقرع او اعنی په شان بنو اسرائیل سره وو. د کوم دلیل چې د عقبه بن عامر نه نقل د امام طبري رحمته علیه روایت دي ځکه چې په دې روایت کښې دی «ان ثلاثة نفر من بنی اسرائیل..... الحديث» (۵)

[۳۲۷۸] - حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ خَلِيلٍ، أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْهِرٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "بَيْنَمَا ثَلَاثَةٌ نَقَرُمِينَ كَانُوا قَبْلَكُمْ مَمْشُونَ، إِذْ أَصَابَهُمْ مَطَرٌ، فَأَوَّأُوا إِلَى غَارٍ فَانطَبَقَ عَلَيْهِمْ، فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: إِنَّهُ وَاللَّهِ يَا هَؤُلَاءِ، لَا يَنْجِيكُمْ إِلَّا الصَّدَقُ، فَلْيَدْعُ كُلُّ رَجُلٍ مِنْكُمْ بِمَا يَعْلَمُ أَنَّهُ قَدْ صَدَّقَ فِيهِ، فَقَالَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ: اللَّهُمَّ! كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَانَ لِي أَجِيرٌ عَمِلَ لِي عَلَى فَرْقٍ مِنْ أَرْضِي، فَذَهَبَ وَتَرَكَهُ، وَأَتَى عَمَدَتِي إِلَى ذَلِكَ الْفَرْقِ فَرَزَعْتُهُ، فَصَارَ مِنْ أَمْرِهِ أَلِي

(۱) تفسیر الإمام مجاهد، ص: ۱۴۴ دارالکتب العلمیة.

(۲) عمدة القاری: ۷۰/۱۶.

(۳) ص: ۳۹۴ - ۴۰۴.

(۴) عمدة القاری: ۷۰/۱۶ المعجم الأوسط: ۹/۳ - ۸ رقم الحدیث: ۲۳۰۷ دارالحرمین.

(۵) عمدة القاری: ۷۰/۱۶ الدعاء للطبرانی، ص: ۸۰ - ۷۹. رقم الحدیث: ۱۹۵ دارالکتب العلمیة.

اشترت منه بقرًا، وأنه أتاني يطلب أجره، فقلت له: اعهد إلي تلك البقر فسقها، فقال لي: إنما لي عندك فرق من أرز، فقلت له: اعهد إلي تلك البقر، فأنها من ذلك الفرق فساقها، فإن كنت تعلم أي [ص: ١٤٣] فعلت ذلك من خشيتك ففرج عنا، فأساحت عنهم الصخرة، فقال الآخر: اللهم إن كنت تعلم أنه كان لي أبوان شيخان كبيران، فكنت آتيهما كل ليلة يلبن عنم لي، فأبطأت عليهما ليلة، فحسنت وقد رقدوا وأهلي وعيالي يتضاغون من الجوع، فكنت لأسقيهم حتى يشرب أبواي فكرهت أن أوقفهما، وكرهت أن أدعهما، فاستكنا لشرتيهما، فلم أزل أنتظر حتى طلعت الفجر، فإن كنت تعلم أي فعلت ذلك من خشيتك ففرج عنا، فأساحت عنهم الصخرة حتى نظروا إلى السماء، فقال الآخر: اللهم إن كنت تعلم أنه كان لي ابنة عم، من أحب الناس إلي، وأبى رآودتها عن نفسها فأبت، إلا أن آتيها بمائة دينار، فطلبتها حتى قدرت، فأتيتها بها فدفعتها إليها، فأمكننتني من نفسها، فلما أعدت بين رجلها، فقالت: اتق الله ولا تقص الحاتم إلا بحقه، ففقت وتركت المائة دينار، فإن كنت تعلم أي فعلت ذلك من خشيتك ففرج عنا، ففرج الله عنهم فخرجوا" (ص ١٧٣٩: ١٧٤٠: ١٧٤١)

تراجم رجال

اسماعيل بن خليل: دا ابو عبد الله اسماعيل بن الخليل الخزاز كوفي رحمته دي. ددوى تذكره ((كتاب الحيض باب مائة الخاض)) لاتدي تيره شوي ده. (٢)

علي بن مسهر: دامشهور محدث على بن مسهر القرشي الكوفي رحمته دي. ددوى تذكره هم به مذكوره بالاكتاب اوياب كيني تيره شوي ده. (٣)

عبيد الله: دا عبيد الله بن عمر بن حمص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري رحمته دي. ددوى تذكره ((كتاب الوضوء باب التبر في البيوت)) لاتدي تيره شوي ده. (٤)

نافع مولى ابن عمر: ددوى تذكره ((كتاب العلم باب ذكر العلم والفتا في المسجد)) لاتدي تيره شوي ده. (٥)
 ترجمه مع تشريح: رسول الله ﷺ او فرمائيل تاسونه وپراندي امتونونه درې كسان (چرته روان ووجه هغوى) باران را كير كړل. هغوى په يو غار كښې دننه پناه واخستله. د غار په خله باندي يولونى كانهري راپر يوتلو نو هغوى خپل مينځ كښې يو بل ته او ونييل چه والله اوس خو به صرف صداقت سره خلاصيدي شو. مونږ كښې دي هر يو كس هغه عمل بيان كړى اود الله تعالى نه دي دعا وكړى كوم چه هغه په صداقت او اخلاص سره كړي وي. دوى كښې يودعا وكړه چه اې الله تاته خو پته ده چه ما په يو فرق (پيمانته) چاول مزدورنى باندي يو مزدور ساتلې وو. هغه ما سره كار وكړو مگر مزدورى نى پريخوده اولارو. فرق يوه پيمانته ده چه د دريو صاع برابر وي. (٦)

(١) مرتخرجه في البيوع، باب: إذا اشترى شيئاً لغيره بغير أمره، رقم الحديث: ٢٢١٥.

(٢) كشف الباري كتاب الحيض، ص: ٢٤٧.

(٣) كشف الباري كتاب الحيض ص: ٢٤٨.

(٤) كشف الباري: ٣٦٠/٥.

(٥) كشف الباري: ٦٥١/٤.

(٦) غريب الحديث لابن قتيبة: ١/١٦٤ مطبعة العاني، بغداد، ١٣٩٧ هجري.

مسند احمد كنبى د نعمان بن بشير رضي الله عنه روايت دي: «كان لي اجراء يعملون، فاستأجرت كل رجل منهم باجر منهم فاجعلهم فجاء رجل ذات يوم في نصف النهار، فاستأجرت به بظن اصحابه فعيل في نصف نهاره كما عمل رجل منهم في نهاره كله. فرأيت علي في الزمان ان لا اتقصه مما استأجرت به اصحابه لما جهد في عمله. فقال رجل منهم: تعطي هذا مثل ما أعطيتني. فقلت: يا عبد الله لم ابخسك شيئا من شرطك وانما هو مالي احكم فيه عما شئت. قال: ففضب وذهب وترك اجرة» (١).

يعنى زما ڊير مزدوران ووما هغوى كنبى هريو په متعين معاوضه باندې دمزدورنى په توگه ساتلي وو. يوه ورځ يو سړي دغرمې راغلو چه هغه ماد نورو مزدورانو په نيمه ديارني په مزدورنى اولگولو ليكن هغه په غرمه كنبى دومره كار او كړو لكه نورو مزدورانو چه به په پوره ورځ كنبى كولو. نو ما دا فيصله او كړه چه ددغه مزدورانو ملگرو نه به ورته كمه مزدورى هيڅ كله نه ور كوم خكه چه هغه مرحنت او مشقت زيات كړې وو. نو په هغوى كنبى يو مزدور اوونيل ته به ده له زما دمزدورنى برابرو كوي؟ ما جواب ور كړو د خدائي بنده ما خوتاله د معاهده مطابق پوره حق در كړې دي. زما ذاتي مال دي چه په خپله رضا باندې چاله غواړم ور كولي شم. په دي باندې هغه غصه شو او خپله مزدورى پريخوده لاړو.

وراندې قصه په روايت باب كنبى ده: ما دهغه دخصي چاول په زمكه كنبى او كولي يعنى دهغه مزدور ملكيت گنر لوسره. بيا چه كوم پيداوا او شو په هغې كنبى دومره گته او شوه چه په هغې باندې ما غوا او غويان واخستل بيا هغه دخپلې مزدورنى غوښتلو دپاره ماله راغلو. ما هغه ته اوونيل چه د غواؤ غويانو دارمه واخله اوڅه هغه ونيل چه زما خوستاسره يو فرق وو. ما ونيل چه دا هم په هغه يو فرق سره اخستې شوي دي نو هغه دغه شپلوسره بوتلل.

دغه نيك او امانت دار سړي دهغه مزدورى او اجرت امانت گنر لوسره هغه نه صرف محفوظ او ساتلو بلكه په هغې كنبى نى په خپل مرحنت سره اضافه او كړه او دومره نى زيات كړل چه د خناورو يوه رمه ترې جوړه شوه دا دومره ډير دولت هغه امانت گنر لوسره هغه مزدور ته ور كړو. كه هغه غوښتل نو گته به نى خان سره ساتلي وداو اصل اجرت به نى مزدور ته ور كړي وو او چاته به پته هم نه وه. په داسې موقع باندې د راسخ الايمان خلقو نفس هم دهوره خورى مگر هغه د الله تعالى د رضا دپاره ټول دولت هغه غريب مزدور ته پيش كړو. چنانچه دحضرت ابوهريره رضي الله عنه او حضرت انس رضي الله عنه په روايت كنبى «فأعطيتُه ذلك كله، ولو شئت لم أعطه إلا الأجر الأول» (٢).

ما ټول دولت هغه ته پيش كړو. كه چرې غوښتل مې نو هغه ته به مې د رومبى اجرت نه سوا هيڅ هم نه ور كول دخپل دي نيك عمل او اخلاص په حواله هغه دالله تعالى نه دعا او كړه «فإن كنت تعلم أني فعلت ذلك من خشيتك فخرج عني» كه چرې تاته معلومه وي چه دا عمل ما ستا د ويرې او خوف د وجې نه كړې دي نو زمونږ دامصيبت اخوا كړې نو ددي دعا په بركت سره كانرې اخوا شو.

قوله: فانصاحت: اي انشقت. يعنى كانرې او شليدو. علامه خطابي رحمته الله عليه فرمائي چه د سين او خاء په خاني «فانصاحت» صاد او خاء سره صحيح دي يعنى د كانرې په خوزيدو سره د غار خله كولاؤ شوه ليكن حافظ ابن

(١) مسند احمد بن حنبل، مسند الكوفيين: ٣٠/٣٩٧ رقم: ١٨٤١٧ مؤسسه الرسالة: ١٤٢١ هجري.

(٢) أما رواية أنس رضي الله عنه، فأخرجه أحمد في مسنده برقم: ١٢٤٥٤ أبو يعلى الموصلي رقم: ٢٩٣٨ دار المأمون للتراث، دمشق: ١٤٠٤ بسند صحيح، انظر إتحاف الخيرة بزوائد المسانيد العشرة: ١٢/٧ رقم: ٧٢١١ دار البير، الرياض. ١٤٢٠ هجري، ومجمع الفوائد للهيتمي كتاب البر والصلة باب ماجاء في البر وحق الوالدين: ١٤٠/٨ رقم: ١٣٤١٢ غايه المصد في زوائد المسند: ٨٨/٣ باب في بر الوالدين دار المعرفة بيروت، ١٤٢١ هجري، أخرجه البيهقي في مسنده برقم: ٥٥٦، ٣٩/١٧ مكتب العلوم والحكم، المدينة المنورة: ١٩٨٨، وأما حديث أبي هريرة فأخرجه الطبراني في المعجم الأوسط: ٥٤/٣ برقم: ٢٤٥٤ دار الحرمين القاهرة.

حجر عليه السلام او علامه قسطلاني رحمته الله فرماني: «فالساعت» «سين او خاء سره» والروايت صحيح دي. به دي كنجي صاد سره بدلولي شي. (١)

به حديث د سالم بن عبدالله رضي الله عنه كنجي به دي مقام دا الفاظ نقل دي: «فانفرجت شمالا يستطعون الخروج» (٢) يعني چنان يا كانري دخيل خاني نه دومره او خوزيدو به كوم سره چه هغوي راوتلي نه شو. او ذنعمان بن بشير رضي الله عنه به روايت كنجي دي: «فانصدع الجهل حتى رأوا الضوء» (٣) يعني غر او شليدو تردي چه هغوي ته رنپا بشكاره شو. او ذ حضرت علي رضي الله عنه دي روايت الفاظ دادی: «فانصدع الجهل حتى طعوا في الخروج ولم يستطعوا» (٤) يعني به غر كنجي چاؤ دي كيدو سره دهغوي ذ بهر وتلو اميد پيدا شو ليكن هغوي راوتني نه شو. خود حضرت ابوهريره رضي الله عنه او حضرت انس رضي الله عنه به روايت كنجي دي: «فواللث المحجن» يعني دكانري دريمه حصه او خوزيدو. (٥)

قوله: فانطبق عليهم (أي: فانطبق عليه باب الفان)، يعني د غار خله بنده شو. د موسي بن عقبه عن نافع به طريق سره نقل روايت دي: «فانطبق على فم غارهم صخرة من الجهل فانطبقت عليهم» (٦) يعني د غر نه د غار به خله باندي يو كانري راپريوتلو او دهغوي لازني بنده كره د نعمان بن بشير دي روايت به يو طريق كنجي دي: «اذ وقع حجور من الجهل مما يهبط من خشية الله، حتى سد الفان» (٧) يعني د غر نه يو كانري راپريوتلو چه د الله تعالى ذ ويرني نه راپريوخي تردي چه د غار خله ني بنده كره.

قوله: فليدع كل واحد د موسي بن عقبه به روايت كنجي دي: «انظروا أعمالا علمتموها صالحة لله» (٨) به يو طريق كنجي دي: «ادعوا الله بأفضل عمل علمتموها» (٩) د سالم به روايت كنجي دي: «انه لا يفهمكم الا ان تدعوا الله بصالح أعمالكم» (١٠)

(١) فتح الباري: ٦٣٠/٨، إرشاد الساري: ٤٢٢/٧.

(٢) رواد الطبراني في سنن الشاميين: ٣٢٨/٤، مؤسسه الرسالة، بيروت: ١٤٠٥ هجري وروى البخاري في باب الإجارة باب من استاجر أجيرا فترك أجره، برقم: ٢٢٧٢.

(٣) أخرجه أحمد في مسنده: ٣٦٨/٣، برقم: ١٨٤١٧، وأخرجه البزار في مسنده: ٢٣٠/٨، بلفظ فانقض الحجر حتى رأوا الضوء، رقم: ٣٢٨٧، وأبو داود في البيوع باب الرجل يتجر في مال الرجل بغير إذنه، برقم: ٣٣٨٧.

(٤) أخرجه البزار في مسنده: ١١٩/٣، برقم: ٩٠٦، مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة: ١٩٨٨ م، والهيثم في كشف الأستار عن زوائد البزار: ٣٦٨/٢، برقم: ١٨٦٧، مؤسسه الرسالة بيروت، ١٣٩٩ هجري.

(٥) مرتخرجه.

(٦) أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الذكر باب قصة أصحاب الغار الثلاثة والتوسل بصالح الأعمال، برقم: ٦٩٤٩، وأبو عوانة في مستخرجه: ٤٢١/٣، برقم: ٥٥٤٩، دار المعرفة بيروت، ١٤١٩ هجري والنسائي في السنن الكبرى: ٣٩٧/١٠، برقم: ١١٨٢٦، مؤسسه الرسالة بيروت، ١٤٢١ هجري، والبيهقي في شرح السنة: ٨/١٣، برقم: ٣٤٢٠، المكتب الإسلامي دمشق: ١٤٠٣ هجري، واللفظ له.

(٧) مجمع الفوائد للهيثم: ١٤٢/٨، كتاب البر والصلة رقم: ١٣٤١٣.

(٨) أخرجه البخاري في كتاب المزارعة باب إذا زرع بمال قوم بغير إذنه وكان في ذلك صلاح لهم، رقم: ٢٣٣٣، وفي كتاب الأدب باب إجابة دعاء من بر والديه، رقم: ٥٩٧٤، ومسلم في صحيحه كتاب الذكر باب قصة أصحاب الغار الثلاثة والتوسل بصالح الأعمال، رقم: ٦٩٤٩.

(٩) أخرجه البخاري في البيوع باب إذا اشترى شيئا لغيره بغير إذنه فرضي، رقم: ٢٢١٥.

دَحَضْرَبَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَوَايَتِ كَوْمٍ جَدَّ بَزَارٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ نَقَلَ كَرِيْ دِيْ هَغْفِيْ كَنْبِيْ دِي: «تفكروا في أحسن أعمالكم فادعوا الله بها، لعل الله يفرج عنكم» (۱)

یواشکال او دهغنی جواب: اللهم ان كنت تعلم..... دلته دا اشکال پیدا کیچی چه مؤمن ته دالله تعالی په علم محیط کنسې تردد نه شی کیدی او هغه په سینو کنسې پت رازونو او پتو خبرو باندي هم پوهیچی نویسا دغه بنده دتردد اظهار ولې او کړو؟

ددې جواب دادې چه د هغه دالله تعالی په نیز د خپل عمل قبلیدو او نه قبلیدو کنسې تردد وو او هم د دغه تردد اظهار لکه چه په دې الفاظو کنسې هغه او کړو: «ان كان عملی ذلك مقبولاً فأجب دعائی» (۲)

قوله: فذهب وتركه: د موسى بن عقبه عليه السلام د روایت الفاظ دی: «فأعطيته فأني ذاك أن يأخذ» (۳) یعنی ماهغه ته مزدوری پیش کړه نو هغه د آخستلو نه انکار او کړو. هم ددوی نه نقل دویم روایت کنسې دی: «فلما قضى عمله فقال: أعطني حقي، فعرضت عليه حقه فرغب عنه» (۴) یعنی خپل کار پوره کولو نه پس هغه او و نیل ماته حق را کړه، ما دهغه حق هغه ته پیش کړو نو هغه د آخستلو نه انکار او کړو. او د حضرت ابو هريره عليه السلام په روایت کنسې دی: «فعمل لي نصف النهار فأعطته أجرًا فخطه ولم يأخذ» (۵) یعنی هغه په غرمه کنسې زما د پاره کار او کړو ما هغه ته مزدوری ورکړه نو هغه له غصه ورغله او مزدوری نی وانخستله.

د مزدورنی نه آخستلو د انکار وجه څه وه؟ ما قبل کنسې د نعمان بن بشير عليه السلام روایت تیر شوي دي په کوم کنسې چه د ترك اجرت سبب دا ذکر دي چه یو مستاجر نیمه ورځ کار کونکی مزدور او پوره ورځ کار کونکی مزدور له یو شان اجرت ورکړي وو دکوم په وجه چه پوره ورځ کار کونکی مزدور د خپلې مزدورنی آخستلو نه انکار او کړو. خود حضرت انس عليه السلام په روایت کنسې دی: «فأتاني بطلب أجره، وأنا غضبان، فزيرته، فأنطلق وترك أجره» (۶) یعنی هغه ماله د خپل اجرت آخستلو د پاره راغلو خوزه د غصې په حالت کنسې ووم ما هغه اورتلو نو هغه خپله مزدوری پریخودله اولارو. په دې روایت کنسې د ترك اجرت سبب د مستاجر غصه کیدل معلومیچی. داسې په ظاهره د نعمان بن بشير عليه السلام او حضرت انس عليه السلام په روایت کنسې تعارض دي.

دواړو کنسې تطبیق ورکولو سره شراح حدیث فرماني چه ترك اجرت سبب هم هغه دي دکوم تصریح چه د نعمان بن بشير عليه السلام په روایت کنسې دي. خو چه کله دي مزدوری ته د بل مزدور سره حسد پیدا شو چه هغه صرف د غرمې پورې کار او کړو او اجرت نی د پوره ورځې د کار کولو واخستو او مستاجر ته نی هم غصه او کړه نو په دي باندي

(۱) أخرجه البيهقي في شعب الإيمان: ۳۱۵/۹ برقم: ۶۷۰۴ باب معالجة كل ذنب بالتوبة وأخرجه البخاري في كتاب الإجارة باب من استأجر أجيراً فترك أجره فعمل فيه المستاجر فزاد رقم: ۲۲۷۲.

(۲) انظر مسند البزار: ۱۱۹/۳ برقم: ۹۰۶ مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة: ۱۹۸۸م.

(۳) فتح الباري: ۶۲۸/۸

(۴) السنن الكبرى للبيهقي: ۳۹۷/۱۰ برقم ۱۱۸۲۶ كتاب الرقائق، مؤسسة الرسالة بيروت، ۱۴۲۱ هجري.

(۵) انظر صحيح البخاري كتاب الزراعة باب إذا زرع بمال قوم بغير إذنهم وكان في ذلك صلاح لهم، برقم: ۲۳۳۳ وكتاب الأدب باب إجابة دعاء من بر والدیه، رقم: ۵۹۷۴ وصحيح مسلم كتاب الذكر باب قصة أصحاب الغار الثلاثة رقم: ۶۹۴۹ والسنن الكبرى للبيهقي باب جواز الإجارة: ۱۹۴/۶ برقم: ۱۱۶۴.

(۶) أخرجه ابن حبان في صحيحه: ۲۵۱/۳ ذكر الخصال التي يرتجى للمرء باستعمالها زوال الكرب في الدنيا عنه، برقم: ۹۷۱ والطبراني في المعجم الوسيط: ۵۴/۳ برقم: ۲۴۵۴.

(۷) مسند أحمد بن حنبل: ۴۳۹/۱۹ برقم: ۱۲۵۴.

مستاجر هم غصه شو. حضرت انس رضی الله عنه به روایت کنی هم ددی خبری ذکر شوی دی لهذا په دواړو کنی هیڅ تعارض نشته دي.^(۱)

قوله: اشتریت منه بقرا روایت باب کنی صرف د بقر ذکر دي د موسی بن عقبه رضی الله عنه په روایت کنی د خرونکی هم تصریح ده. د روایت الفاظ دي: «فزرته حتى اشتریت منه بقرا وراعهما» یعنی دهغه د حصی چاول نی او کرلی بیانی په هغې باندې غواگانې او خرلو والاواخستو. حضرت سالم رضی الله عنه په روایت کنی دی «فتمرت آخره حتى کثرت منه الاموال» یعنی دهغه اجرت دومره زیاته فائده او کره چه دهغې نه ډیر زیات مالونه جوړ شو او هم په دي روایت کنی دی چه مزدور راغلو دخپلې مزدورنی مطالبه کولو سره نی اوونیل «اذالی اجري» ماله زما هغه مزدوری را کره نو مستاجر ورته اوونیل: «فقلت له کل ماتري من الابل والبقر والغنم والذقیق»^(۲) یعنی دا اویسان غواگانې غویان گډو چیلو دارمی چه ته وینی ټول ستاد اجرت حاصلات دی.

دلته دا اشکال دي چه کله بقر نه علاوه د دولت نور قسمونه هم وو نو په روایت کنی صرف په بقر باندې ولسی اکتفاء او کرې شوه؟ شراح فرمائی چه په روایت باب کنی «اشتریت بقرا» نه دا خودل مقصود نه دی چه مستاجر د بقر نه علاوه نور څه نه وی اخستلی. چونکه غالب مال په څاروو باندې مشتمل وو او هم هغه قابل ذکر وو په دي وجه راوی ددی په تصریح باندې اکتفاء او کره.^(۳)

چه کله د دومره ډیر زیات مال حال طرف ته مستاجر اشاره کولو سره مزدور ته او خودل چه دا ستا ملکیت دي نوهغه ته یقین راغلو اوونئ گنرل چه کیدی شی دا مستاجر راپورې توقی کوی چنانچه د موسی بن عقبه رضی الله عنه په روایت کنی دی: «استهزیی بی؟ فقلت لا»^(۴) مزدور ونیل ته ما پورې توقی کوی؟ نو مستاجر ونیل نه او د نعمان بن بشیر رضی الله عنه په روایت کنی «نظلمنی و تسخری» الفاظ راغلی دی.^(۵)

قوله: فقال الآخر: اللهم ان كنت تعلم انه كان لي ابوان شيخان كبيران یا الله تاته معلومه ده چه زما بودان گان مور پلار وو. ما به هره شپه دهغوی د څکلو دپاره دخپلو چیلو پیسې راوړل یوه شپه ما په راتلو کنی ناوخته کرو ما چه کله پیسې راوړه) راغلم نوهغوی اوده شوی وو. زما بال بیج د اولرې نه تر قیدل زما عادت وو چه کله به مور پلار پیسې او څکله نوییابه مې خپلو بچوته ورکول ماته دهغوی راپاسول بد لگیدل اوداهم راته ښه نه لگیدل چه لار شم او هغوی د پیسونه څکلو د وجې نه (د اولرې د وجې نه) کمزوری شی. نوزه د سحر پورې (دهغوی سر ته ولاړ) یو شان انتظار کولو. یا الله تاته معلومه ده چه ما داعمل ستا د ویرې نه کرې وی نوزمونږ دا مصیبت لرې کره. نوهغه کانرې نور اوشلیدو تردې چه هغوی ته آسمان ښکاره شو ددویمې واقعي سره متعلق د حدیث د الفاظو تشریح:

ابوان: په مور پلار باندې تغلیبا د ابوان اطلاق او کرې شو.

شیخان کبیران: په روایت باب کنی اختصار دي. حضرت علی رضی الله عنه په روایت کنی دی: «ابوان ضعيفان فقيران ليس لهما خادم ولا راع ولا ولى غيري فكننت ارضي لهما بالنهار و اوي لهما بالليل»^(۶) یعنی زما مور پلار ضعيف او فقيران وو.

^(۱) فتح الباری: ۶۲۹/۸ انظر صحيح البخارى كتاب البيوع باب إذا اشترى شيئاً لغيره بغير إذنه فرضى. رقم: ۲۲۱۵.

^(۲) انظر أبى داؤد رقم: ۳۳۸۷ كتاب البيوع باب فى الرجل يتجر مال الرجل بغير إذنه.

^(۳) انظر أبى داؤد رقم: ۳۳۸۷ كتاب البيوع باب فى الرجل يتجر مال الرجل بغير إذنه.

^(۴) السنن النسائي الكبير: ۳۹۷/۱۰ رقم: ۱۱۸۲۶.

^(۵) المعجم الكبير للطبرانى: ۱۶۳/۲۱ رقم: ۲۰۸ ومجمع الزوائد للبيهقى: ۱۴۲/۸ رقم: ۱۳۴۱۳.

^(۶) مسند الزيار: ۱۱۹/۳ رقم: ۹۰۶.

زما نه علاوه دهغوی خوک خادم خاروی خرونکی نه وو. ما به توله ورخ دهغوی دپاره چیلنی خرولی او د شپې به هغوی له راتلم

قوله: فأبطأت عنهما ليلة. دلته دباب په روایت کښې دتاخیر سره راتللو وجه نه ده خودلې شوې. د سالم رضی اللہ عنہ روایت کښې دی: «فناي بي طلب شي عيوا فلما أرخ عليهما حتى ناما»^(۱)، یعنی بود ورخ د یوخیز په طلب کښې زه لرې لارم او ماښام په خپل وخت باندي مورپلار ته راونه رسیدم تردې چه دواړه اوده شو. په دې روایت کښې هم ابهام دي. د تاخیر سبب خوئی او خودلو د دې تصریح ئی اونه کړه. په صحیح مسلم کښې د ابوضمره په طریق سره چه کوم روایت نقل دي په هغې کښې ددې تصریح شته. د روایت الفاظ دي: «وانی نأی بی ذات یوم الشجر»^(۲)، یوه ورخ ونوزد لرې بوتلم مطلب دا چه د چیلو په خرولو کښې خلاف عادت لرې لارم^(۳).

قوله: وأهلي وعيالي يتضاغون من الجوع. یعنی بال بچ مې د اولرې نه چغې صوري وهلي. داودی رضی اللہ عنہ فرمائی چه داهل وعیال نه ښخه بچی غلام او خاروی ټول مراددی. په دې باندي ابن التین رضی اللہ عنہ اشکال کړې دي چه اهل وعیال کښې دواب (خاروی)، شامل کول هیڅ معنی نه لری. د اهل وعیال سره ددې هیڅ مناسبت نشته^(۴). حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ د داودی رضی اللہ عنہ قول ته ترجیح ورکولوسره د سالم د روایت نه استدلال کړې دي. په هغې کښې دی: «وکنت لأغیق قهلبها أهلا أو مالا»^(۵)، یعنی ما به دمور پلار نه اول بال بچ او خاروو له اوبه نه ورکولې. کله چه به هغه په مور پلار باندي اولاد نه مقدم کولو نو خاروی خوبه ئی په طریقه اولی باندي نه مقدم کول^(۶).

قوله: فكرهت أن أوظهبا. یعنی ما بد او گنرل چه هغوی راپاسوم. شراح حدیث فرمائیلی چه انسان د خوب په حالت کښې نه غواړی چه هغه دي پاسوی. په دې وجه هغه هم مورپلار پاسول مناسب اونه گنرل^(۷). د حضرت علی رضی اللہ عنہ په روایت کښې دی: «ثم جلست عند رؤوسهما بالأداء كراهية أن أوظهبا»^(۸)، یعنی ددې اندیښنې نه چه زما د طرف نه مورپلار (پاسولود وجې نه)، هغوی ته تکلیف اونه رسی، په لاس کښې مې لوبښې نیولې دهغوی سرته نيزدي کیناستم. اړیخپله مې دهغوی د سترگو کولایدو انتظار کولو. دغه شان د ابن ابی اوفی رضی اللہ عنہ روایت دي: «كرهت أن أوظهبا من نومها فبشق ذلك عليهما»^(۹)، یعنی که چرې ما هغوی راپاسول نودا خبره به په هغوی باندي سخته لگیده. په دې وجه ماد هغوی راپاسول بد او گنرل

قوله: وكرهت أن أدعهما فبستكنا لشررتهم. یعنی د خکلو بغیر بریخودل راته هم بد ښکاره کیدل چه د څه نه

^(۱) انظر صحيح البخارى كتاب الإجارة باب من استاجر أجيرا فترك أجره..... رقم: ۲۲۷۲.

^(۲) انظر صحيح مسلم كتاب الذكر باب قصة أصحاب الغار الثلاث، والتوسل بصلاح الأعمال، رقم: ۶۹۴۹.

^(۳) فتح الباری: ۶۳۱/۸-۶۳۰.

^(۴) فتح الباری: ۶۳۱/۸.

^(۵) انظر صحيح البخارى كتاب الإجارة باب من استاجر أجيرا فترك أجره..... رقم: ۲۲۷۲.

^(۶) فتح الباری: ۶۳۱/۸.

^(۷) فتح الباری: ۶۳۱/۸.

^(۸) مسند البزار: ۱۱۹/۳ رقم: ۹۰۶.

^(۹) أخرجه الطبرانی في الدعاء: ۸۰/۱ رقم: ۱۹۶ باب تقرب العبد ربه عزوجل عند الدعاء، دار الكتب العلمية، بيروت

خکلو په وجه به هغوی کمزوري او بې طاقت پاتې شي. ځکه چه پينی دهغوی د شپې خوراک وو او د شپې خوراک پريخودلو سره ضعف او بې ووالي شروع کيږي (۱)
لفظ بستکنا، د استکانه نه مشتق دي يعنی عاجزي او خوراري او «لشربتها» نه اول عدم مصاف محذوف دي. تقدير عبارت دي «لعدم شربتها» (۲)

قوله: يتضاعون ضعاء نه دي اهل لغت واني «ضعاء» پيشو، ليود، لومبې، گيدو، سپی او مار نه دڅه تکليف دوجې نه چغو او شور کولو ته واني. نو د دې استعمال د انسان د پاره هم کولې شي کله چه هغه د څه درد او تکليف د وجې نه چاته فرياد او کړي (۳)

د بعض حضراتو راني ده چه د بال بچ وغيره د چغو وهلو د اولرې نه علاوه بل سبب هم کيدې شي. په روايت باب سره د دې راني ترديد کيږي په دې کښي د لفظ «جوع» تصريح ده هغوی د اولرې نه چغې وهلي (۴)
دريم ملگري واقعه: فقال الآخر..... انه كانت ابنة عمر من أحب الناس إلى..... دريم سړي او ونييل يا الله تاته معلومه ده چه زما يوه دتره لور وه هغه زما د ټولو نه خوښه وه. ما دهغې د دهو که کولو کوشش او کړو (دې نه جماع مراد ده) مگر هغې انکار او کړو او په دې شرط چه زه هغې له سل دینار راوړم ورکړم (نوهغه به راضي شي). ما سل دینار په کوشش سره حاصل کړل او هغې له مې ورکړل نوهغې ماله د صحبت اختيار را کړو. بيا چه کله د جماع د پاره زه دهغې د دواړو خپو په مينځ کښي کيناستم نوهغې او ونييل «اتق الله ولا تقض الخاتم الا بمقه» يعنی د الله تعالی نه اوو برېږه او په حق طريقه باندي (دنکاح نه بغیر) مهر مه ماتوه. زه او دريدم او سل دینار مې هم پريخودل تاته معلومه ده چه ما ستا د ويرې نه داسې او کړه نوته زمونږ دامصیبت لرې کړې نو الله تعالی دهغوی مشکل آسان کړو او دريو اړه د غار نه بهر راووتل

قوله: إلا أن آتیها بمائة دينار: يعنی جينی د جماع نه انکار کولو سره د سلو دینارو شرط اولگولو چه د دې په اختلو به هغه راضي کيږي په دې روايت کښي د سلو دینارو ذکر دي. دغه شان د نعمان بن بشير رضي الله عنه او عقبه بن عامر رضي الله عنه په روايت کښي هم د سلو دینارو ذکر دي. خود سالم رضي الله عنه په روايت کښي «عشرين ومائة دينار» الفاظ راغلي دي. سراج تطبیق وړ کولو سره فرمانيلی چه د جينی د طرف نه به د سلو دینارو مطالبه شوې وی او د سلو دینارو اضافه به هلك د خپل طرف نه کړې وی. يابه بيا د سالم رضي الله عنه نه علاوه نورو راويانو د کسر لحاظ نه وی کړي (۵)

قوله: فلما قعدت بين رجلها: يعنی کله چه هغه د دې د دواړو خپو په مينځ کښي کيناستو. د ابن ابی اوفی رضي الله عنه د روايت الفاظ دي: «وجلست منها مجلس الرجل من المرأة» (۶)
زه په هغې باندي داسې کيناستم لکه چه يوسړې په ښځه باندي (د جماع په غرض سره) کښي: خود نعمان بن بشير رضي الله عنه په حديث کښي «فلما انكشفتها» (۷) کله چه ما هغه برينده کړه

(۱) فتح الباری: ۶۳۱/۸

(۲) فتح الباری: ۶۳۱/۸

(۳) المعجم الوسيط، ص: ۵۴۱ مکتبه الشروق الدولية.

(۴) فتح الباری: ۶۳۱/۸

(۵) المصدر السابق.

(۶) انظر الدعاء للطبرانی: ۸۰/۱ رقم: ۱۹۶.

(۷) مسند الإمام أحمد: ۳۶۸/۳۰

قوله: ولا تقص: فص نضاً الخاتم أو عذرة البرءة معنی ده مهر ماتول یا د بنخې بکارت ختمول په ظاهره د روایت د الفاظ نه معلوم نیری چه هغه باکره یعنی پیغله وه ځکه چه فض خاتم د بکارت د ختمولو نه کنایه وی. مگر د نعمان بن بشیر رضی الله عنه په روایت کښې تصریح ده چه بنخې دغه سړی سره د جماع اجازت د خپل خاوند نه اخستی وو. دې نه دا ثابت شوه چه هغه باکره نه وه. په دې وجه شراح په دواړو روایتونو کښې تطبیق ورکولو سره فرمانیلی چه روایت باب کښې د خاتم نه مراد فرج دې نه چه پرده د بکارت. (۱)

حدیث الغار د یرو صحابه کرامو روایت کړې دې امام بخاری رحمته الله علیه او امام مسلم رحمته الله علیه صرف د ابن عمر رضی الله عنهما روایت نقل کړې دې. امام طبرانی رحمته الله علیه دا واقعه د انس رضی الله عنه نه په سند صحیح او حضرت ابوهریره رضی الله عنه په سند حسن روایت کړې دې. د ابوهریره رضی الله عنه روایت ابن حبان رحمته الله علیه هم په خپل صحیح کښې نقل کړې دې. دا حدیث د حضرت ابوهریره رضی الله عنه انس او ابن عمر رضی الله عنهما نه علاوه صحابه کرامو نه حضرت علی، عقبه بن عامر، نعمان بن بشیر، عبدالله بن عمرو بن عاص او ابن ابی اوفی رضی الله عنه نه هم نقل دې. د دې روایاتو ټول طرق ابو اوانه رحمته الله علیه خپل صحیح کښې او امام طبری رحمته الله علیه کتاب الدعاء کښې جمع کړې دی.

د ابن عمر رضی الله عنهما په روایت کښې چه کوم درې واقعات بیان کړې شوي دی د عقبه بن عامر رضی الله عنه نه سوا باقی صحابه کرامو هم دغه واقعات نقل کړې دی. عقبه رضی الله عنه د اجیر په ځانی د بل یو سړی تذکره کړې ده. روایت کښې دی: «كنت في غم أرعاهما، فحضرت الصلاة، ففتمت أصلي، فجاء الذئب، فدخل الغنم، فكرهت أقطع صلاتي فصرت حتى فرغت»، یعنی ما به چیلنی څرولې چه د مانځه وخت شو نو زه د مونځ دپاره اودریدم، هم هغه وخت یو لیوه راغلو د چیلو په رمه کښې ورننوتلو، ما مونځ ماتول بد او گنرل او د مانځه نه فارغیدو پورې مې د صبر نه کار واخستو.

بنسکاره خبره ده چه دا مذکوره دريواره واقعاتونه جدا یو مستقل واقعه ده. شراح حدیث فرمائی چه که د دې روایت سند قوی وی نو مطلب به داشي چه دا واقعه هم ثابت ده اودا روایت په تعدد قصه باندي محمول دې. (۲)

دویمه خبره داده چه صحابه کرامو د دريواره واقعاتو ترتیب د یو بل نه مختلف بیان کړې دې. په روایت باب کښې اول اجیر بیا ابوبن او آخر کښې د بنخې واقعه ده. سالم رضی الله عنه د دې موافقت کړې دې. د ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښې اول د بنخې بیا د ابوبن او آخر کښې د بنخې واقعه نقل کړې شوي ده. د نعمان بن بشیر رضی الله عنه په روایت کښې اول د اجیر بیا د ابوبن او آخر کښې د بنخې واقعه ده. خود علی بن ابی طالب رضی الله عنه او ابن ابی اوفی رضی الله عنه دواړو روایتونو کښې اول د بنخې بیا د اجیر او آخر کښې د ابوبن واقعه ذکر ده. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: «وفي اختلافهم دلالة على أن الرواية بالمعنى عندهم سألغة شائعة، وأن لا أثر للتقديم والتأخير في مثل ذلك، وأرجحها في نظري رواية موسى بن عقبة لموافقة سالم لها، فهي أصح طرق هذا الحديث»، (۴)

مطلب دادې چه د واقعاتو ترتیب کښې د صحابه کرامو د اختلاف نه دا ثابتیږي چه د دې حضراتو په نیز د روایت بالمعنی عام معمول وو او دا چه په دې قسم مضامینو کښې تقدیم او تاخیر سره د مضمون په صحت باندي څه اثر نه پریوځي. خو زما په نظر کښې د سالم رضی الله عنه د موافقت په بناء باندي د موسی بن عقبه روایت راجح دې چه د احادیث الغار په طرق کښې د ټولو نه اصح روایت دې.

(۱) عمدة القاری: ۷۳/۱۶ فتح الباری: ۶۳۲/۸ إرشاد الساری: ۴۲۳/۶.

(۲) عمدة القاری: ۷۳/۱۶ فتح الباری: ۶۳۲/۸ إرشاد الساری: ۴۲۳/۶.

(۳) فتح الباری: ۶۳۴/۸.

(۴) المصدر السابق.

په دې دريوارو کښې د چا عمل افضل وو؟ دريواره ملگری په معسیت کښې راگیر وو او د هریو عمل د بل ملگری د تکلیف نه د ویستلو سبب جوړ شو. اوس سوال دا دی چه په دوی کښې کوم یوسری د خپلو ملگرو د پاره زیات فائده مند وو؟

په ظاهره دریم سړې ((انفع لأصحابه)) معلومیږی چه هم دهغه د دعاد برکت نه ټول ملگری د غار نه اووتل. د اول سړې د دعا په برکت سره صرف دومره اوشو چه د غار تیاره ختمه شوه او د کانړی په شلیدو باندي غار روښانه شو. د دویم سړی په دعاسره په هغه رنرا کښې نوره اضافه اوشوه. دریم هغه سړی دې دکوم په دعاسره چه د ټولو د راوتلو لار هواره شوه. په دې وجه هم هغه انفع لأصحابه دې او د هغه عمل به د نورو نه افضل وی. ددې ثابتولو دپاره د دريوارو د اعمالو جائزه اخلو.

صاحب الابوين، یعنی د مور پلار خدمت کونکې فضیلت د خپل ذات پورې محدود وو خکه چه هغه صرف مور پلار سره بنده سلوک کولو. نور خلق په مزدورنی باندي لگونکې سړې ډیر امین سړې وو او د هغه نفع متعدی وه او دریم سړی خوک چه په جماع باندي قادر شو او خپل نفس نی رامنع کړو په دوی کښې د ټولو نه غوره وو خکه چه دهغه د بیان نه دا نتیجه راوخی چه دهغه په زړه کښې د الله تعالی ویره وه. او د قرآنی نص نه ثابته خبره ده چه په زړه کښې د الله تعالی ویره ساتونکې به د جنت مستحق وی. چنانچه په قرآن مجید کښې دی. (وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ) نفس دگناه کبیره نه د بندولونه علاوه هغه دویم نیک کار دا او کړو چه کوم ډیر مال هغه جینتی ته ورکړې وو هغه نی هم جینتی ته هبه کړو. دا دویمه نیکی ده. هغه جینتی دهغه د تره لور وه نو د اصله رحمی هم شوه. د سالم په روایت کښې تصریح ده چه هغه جینتی د قحط د وجې نه غریبه وه. دې نه ثابته شوه چه هغه وخت جینتی ته د امداد ضرورت وو. مختصر دا چه ددې دریم سړی عمل په مختلف حوالوسره افضل دې. چنانچه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: ((أبي الثلاثة كان أنفع لأصحابه؟ والذي يظهر أنه الثالث، لأنه هو الذي أمكنهم أن يخرجوا بدعائه، وإلا فالأول أفاد إخراجهم من الظلمة، والثاني أفاد الزيادة في ذلك وإمكان التوسل إلى الخروج بأن يمر مثلاً هناك من يعالج لهم، والثالث هو الذي مهأ الخرج بسببه فهو أنفعهم لهم، فينبغي أن يكون عمل الثالث أكثر فضلاً من عمل الآخرين. ويظهر ذلك من الأعمال الثلاثة: فصاحب الأبوين فضيلته مقصورة على نفسه، لأنه أفاد أنه كان باراً بأبيه، وصاحب الأجير نفعه متعدد، وأفاد بأنه كان عظيم الأمانة، وصاحب الدرة أفضلهم، لأنه أفاد أنه كان في قلبه خشية ربه، قد حمد الله لمن كان كذلك بأن له الجنة، حيث قال: (وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ) وقد أضاف هذا الرجل إلى ذلك ترك الذهب الذي أعطاه للمرأة، فأضاف إلى النعم القاصر النعم المتعددي، ولا سيما وقد قال إنها كانت بدت عمه، فنكون فيه صلة رحم أيضاً، وأن ذلك كان في سنة لحط، فنكون الحاجة إلى ذلك أحرى)). (۱)

باب

د اکثر و نسخونه لفظ باب ساقط دې. ثابت تسليم کولو په صورت کښې دا باب د سابقه باب تتمه به مگر خولې شی خکه چه په دې کښې هم د بنی اسرائیل سره متعلق مختلف اخبار او واقعات بیان کړي شوی دی.

[۳۲۷۹] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزُّنَادِ، عَنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَهُ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "بَيْنَا امْرَأَةٌ تَرْضِعُ ابْنَهَا إِذْ مَرَّ بِهَا رَاكِبٌ وَهِيَ تَرْضِعُهُ، فَقَالَتْ اللَّهُمَّ لَا تَمِيتْ ابْنِي، حَتَّى يَكُونَ مِنْ هَذَا، فَقَالَ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلَنِي وَمِثْلَهُ، لَمْ رَجَعْ فِي النَّدِيِّ، وَمَرَّ بِامْرَأَةٍ تُجْرِدُ وَيَلْعَبُ بِهَا، فَقَالَتْ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ ابْنِي وَمِثْلَهَا، فَقَالَ: اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي وَمِثْلَهَا، فَقَالَ أُمُّ الرَّاكِبِ فَإِنَّهُ كَافِرٌ، وَأُمُّ الْمَرْأَةِ فَإِنَّهُمْ يَقُولُونَ

هَذَا تَزْنِي، وَتَقُولُ حَسْبِيَ اللَّهُ، وَيَقُولُونَ كَسْرًا، وَتَقُولُ حَسْبِيَ اللَّهُ" ص ۷۵۴ - ۱۱۷۵۵: ۱۱۴۸ (۱)

ترجمه: حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دی رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی دی په داسی وخت کښې چه یوې ښځې ماشوم ته پښی ورکول چه ناخاپی هغې سره د پښوور کولو په حالت کښې یو سور سړې تیر شو. ښځې ونیل یا الله زما خونې له تر هغه وخته پورې مرگ مه ورکوي تر کومې پورې چه زما خونې د دغه سور سړې په شان جوړ نه کړې. په دې باندې ماشوم پښی څکل پریخودل ونی ونیل ای الله ماد ده په شان مه جوړونې بیانی دسینې نه پښی څکل شروع کړل. بیا یوه ښځه تیره شوه کومه چه رابښکلې شوه او هغې له نی لټې ورکولې. هغه ښځې ونیل ای الله زما خونې د دې ښځې په شان مه جوړونې. ماشوم ونیل ای الله ماد دې ښځې په شان جوړ کړې ځکه چه هغه سور سړې خو یو کافر سړې وو او ښځې حال دا وو چه خلقو په هغې باندې (د دروغو الزام لگولو سره) ونیل چه تا زنا کړې ده هغې ونیل ماله بس الله تعالی کافی دې او چه هغوی به دې ته ونیل تا غلا کړې ده نه هغې به ونیل. ماله بس الله تعالی کافی دې.

تراجم رجال

ابوالیمان: دا ابوالیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رضی الله عنه دې. (۲)
 شعيب: دا ابویسر شعيب بن مولى حمزه قرشى رضی الله عنه دې. ددوی تذکره «بدء الوحى» لاندې تیره شوي ده. (۳)
 ابوالزناد: دا عبد الله بن ذکوان مدنی قرشى رضی الله عنه دې.
 عبدالرحمن: دا عبدالرحمن بن هرمز اعرجی رضی الله عنه دې. ددې دواړو حضراتو تذکره «کتاب الایمان باب حب الرسول صلی الله علیه وسلم من الایمان» لاندې تیره شوي ده. (۴)
 ابوهريرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې. (۵)
 داروایت «باب واذکرفی الکتاب مریم» لاندې تفصیل سره تیر شوي دې.
 دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په دې حدیث کښې چه کوم واقعات بیان کړې شوي دی هغه بی اسرائیل سره تعلق لری په دې وجه دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې. (۶)
 [۳۲۸۰] - حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ تَلَيْدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ، عَنْ أَبِي يُونُسَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَيْنَمَا كَلْبٌ يُعْلِفُ بَرَكِيَّةً، كَادَ يَقْتُلُهُ الْعَطَشُ، إِذْ رَأَتْهُ بَغْيٌ مِنْ بَغَايَاتِنِ إِسْرَائِيلَ، فَلَزَعَتْ مَوْقَهَا فَسَقَتْهُ فُغْفِرَ لَهَا بِهِ» ص ۱۱۷۵۶: ۱۳۱۴۳ (۷)

(۱) مرتخریجه فی بدء الخلق برقم: ۳۴۶۷.

(۲) کشف الباری: ۴۷۹/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۴) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۵) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۶) عمده الفاری: ۷۴/۱۶ دارالکتب العلمیة.

(۷) مرتخریجه فی بدء الوحى. تحت باب: إذا وقع الذباب فی شراب أحدکم، رقم الحدیث: ۳۳۲۱.

تراجم رجال

سعید بن تلید. ددوی تذکره هم په دې کتاب کښې «بأب قول الله: واتخذ الله إبراهيم خلیلاً» لاتدې تیره شوې ده.
ابن وهب دا مشهور امام حدیث و فقه ابو محمد عبد الله بن وهب بن سلیم قرشی مصري رضی الله عنه دې ددوی تذکره
«کتاب العلم باب من بصر بسماع الصوفی» کښې تیره شوې ده. (۱)
جریر: دا جریر بن حازم بن زید الازدی البصری رضی الله عنه دې (۲)
ایوب دا ابوبکر ایوب بن ابی تمیمه کیسان سختیانی بصری رضی الله عنه دې. ددوی تذکره «کتاب ایمان باب حلاوة
الإیمان» لاتدې تیره شوې ده. (۳)
محمد بن سیرین: دا مشهور تابعی ابوبکر محمد بن سیرین انصاری بصری رضی الله عنه دې. ددوی تذکره «کتاب ایمان
باب اتباع الجنائز من ایمان» لاتدې تیره شوې ده. (۴)

قوله: بینما کلب بطیف برکبة: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمانيلى یوسپې کوهی سره
تاویدلو نیزدې وه چه تنده هغه مرکبې. د بنی اسرائیل یو فاحشه بنځې هغه اولیدلو. هغې خپله موزه کوزه کړه او
اوهغه نې راډکه کړه او سپې باندي اوبه اوځکلې ددې عمل د وچې نه دهغې مغفرت اوشو.
دا قصه کتاب الطهارة کښې (۵) او کتاب الشرب (۶) کښې هم نقل ده او په دواړو کښې د بنځې په ځانې د سړې
تصریح ده. شراح په دې کښې تطبیق ورکولو سره فرمانيلى چه دا تعارض نه دې بلکه په تعدد د واقعه باندي
محمول دې چه روایت باب کښې چه کومه واقعه ده هغه د بنځې بیان کړې شوې ده هم داسې به سړې سره هم
پینه شوې وى. (۷)

د حدیث باب نه مستنبط فائده: شراح حدیث وانې چه د روایت نه معلومه شوه چه هریو ځناور باندي اوبه
ځکولو کښې اجر دې مگر په دې کښې دا خبره یاد ساتل پکار دې چه په احادیثو کښې دکومو موذی ځناورو د
وژلو حکم ورکړې شوې دې هغه ددې نه مستثنی دی. هغوی باندي ځکولو کښې اجر نه بلکه په قتل کښې
اجر دې (۸)

[۲۲۸۱] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ
الرَّحْمَنِ، أَنَّهُ سَمِعَ مَعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سَفْيَانَ عَامَ حَجْرِ عَلِيٍّ الْبُنْدِيِّ، فَتَنَّاوَلْ قِصَّةً مِنْ شَعْرِ
وَكَاثَتْ فِي يَدِي حَرَسِيٍّ، فَقَالَ: يَا أَهْلَ الْمَدِينَةِ، أَيُّنَ عُلَمَاءِكُمْ سَمِعْتُمُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ

(۱) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۲) کتاب الصلاة باب الخوخة والسرفی المسجد رقم: ۴۶۷.

(۳) کشف الباری: ۲۶/۲.

(۴) کشف الباری: ۵۲۵/۲. ۶۳۴/۸.

(۵) صحیح بخاری کتاب الوضوء. باب إذا اشرب الكلب فی إناء أحدکم إلخ. رقم الحدیث: ۵۱۷۳ صحیح بخاری

کتاب الوضوء. باب إذا اشرب الكلب فی إناء أحدکم إلخ. رقم الحدیث: ۵۱۷۳

(۶) إرشاد الساری: ۴۲۵/۷.

(۷) صحیح بخاری کتاب المساقاة باب فضل سقی لماء رقم الحدیث: ۲۳۶۳.

(۸) إرشاد الساری: ۴۲۵/۷.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْهَى [ص: ١٤٣] عَنْ مِثْلِ هَذِهِ؟ وَتَقُولُ: «أَتَمَّ هَلَكَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ حِينَ اتَّخَذُوا نِسَاءَهُمْ» ص [٧٥٨، ٣٢٩٩، ٥٥٨٨، ٥٥٩٢] (١)

نراجم رجال

عبدالله بن مسلمة: دا عبدالله بن مسلمة قعنبی حارثی رضی اللہ عنہ دی مالک. دا مالک بن انس رضی اللہ عنہ دی. ددی دوارو حضراتو تذکرہ اول تیرہ شوی دہ. (٢)
ابن شہاب: ددوی تذکرہ «بہم الوحي» لاندی تیرہ شوی دہ. (٣)
حمید بن عبدالرحمن: داحمید بن عبدالرحمن بن عرف زہری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب تطوع قہار رمضان من ایمان» لاندی تیرہ شوی دہ. (٤)

معاویہ بن ابی سفیان: ددوی تذکرہ «کتاب العلم» لاندی تیرہ شوی دہ. (٥)
انہ سمع معاویہ بن ابی سفیان علی المنبر عام حج: روایت کنبی دی چہ حمید بن عبدالرحمن رضی اللہ عنہ دحج پہ کال دحضرت معاویہ رضی اللہ عنہ نہ پہ منبر بانڈی واؤریدہ. معاویہ رضی اللہ عنہ دیوسپاہی دلاس نہ د وینستو یوموتی واخستو ونی فرمانیل: «باہل المدینہ، این علماءکم.....؟» ای دمذینی خلقو ستاسو علماء چرتہ لارل ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ دا قسم کارونہ منع کول اوریدلی دی. حضریاک بہ فرمانیل بنو اسرائیل ہلاک شوی وو کله چہ دہغوی بشخودا اختیار کرل.

یعنی کله چہ دہغوی بشخوپہ خپلو وینستو کنبی نور وینستہ یوخانی کول. ددی روایت نہ ثابتہ شوی چہ دبنو اسرائیل پہ بشخویانڈی دا حرام کرې شوی وو او کله چہ ہغوی دحرمت نہ باوجود پہ وینستو کنبی جور لگولو عادت اوساتلو نوہغوی ہلاک کرې شو. (٦)

قوله: قصة: د وینستو موتی یا کومسئی حراسی حفاظت کونکی. ددی لفظ اطلاق پہ سپاہی او فوجی بانڈی کیری خو شوکیدار یا پھرہ دار تہ حارس ونبیلې شی. (٧)

قوله: عام حج: ددی باب پہ آخری روایت کنبی حضرت سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ نہ نقل دی چہ حضرت امیر معاویہ رضی اللہ عنہ دا خطبہ پہ مدینہ منورہ کنبی دخیل آخری خل راتلو پہ موقع ور کرې وہ. پہ دی وجہ شراح کرام فرمانی چہ دا خطبہ امیر معاویہ رضی اللہ عنہ دخیل خلافت پہ آخری حج کنبی ور کرې وہ کوم چہ ہغہ پہ ٥١ ہجری کنبی کرې وو اودلتہ پہ روایت کنبی ہم د ہغہ کال حج مراد دی. (٨)

(١) رواہ البخاری أيضاً فی اللباس باب الوصل فی الشعر، رقم: ٥٩٣٢ و مسلم فی اللباس، باب تحریم فعل الواصلة والمستوصلة، رقم: ٣١٢٧ وأبو داؤد فی الترجل، باب فی صلة الشعر، رقم: ٤١٦٧ والترمذی فی الأدب باب ماجاء فی کراهیة اتخاذ القصة، رقم: ٢٧٨٢.

(٢) کشف الباری: ٨٠/٢.

(٣) کشف الباری: ٣٢٦/١.

(٤) کشف الباری: ٣١٢/٢.

(٥) کشف الباری: ٢٨٥/٣.

(٦) عمدة القاری: ٧٥/١٦.

(٧) عمدة القاری: ٧٥/١٦.

(٨) عمدة القاری: ١٥/١٦ فتح الباری: ٦٧٠/٨.

قوله: **علی المنیر**: دا لفظ د معاویه نه حال واقع دې او منیر نه د رسول الله ﷺ منیر مراد دې. (۱)

قوله: **ابن علماؤکم؟**: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه په دې جمله کښې دې خبرې ته اشاره ده چه هغه وخت يو څو علماء پاتې شوي وو ځکه چه اکثر صحابه کرام وفات شوي وو او په معاشره کښې دا رسم او رواج پيداشوي وو. په دې امر باندې نکير کونکي او دعوام اصلاح کونکي ډير کم خلق پاتې شوي وو. هم هغوی ته حضرت امير معاويه رضي الله عنه خطاب او کړو چه تاسو اهل علم عوام ددې خراب رسمونو او عادتونو نه دمنع کولو فريضه ولې ترک کړې ده؟ (۲)

په ويښتو کښې د جوړ لگولو د رسم باندې صحابه زولې نکير نه کولو؟ دلته دا اشکال پيدا کيږي چه کله رسول الله ﷺ په ويښتو کښې د جوړ لگولو نه منع فرمائيلې وه او عوامو دا رسم اختيار کړو نو صحابه کرامو په دې باندې رد ولې اونه فرمائيلو؟

① ددې يو جواب دا ورکړې شوي دې چه ممکن ده صحابه کرامو او تابعينو ته دا حديث معلوم وي، خو په دې رسم باندې نکير کول ځکه ترک کړې وي چه دهغوی په خيال کښې دا ممانعت په کراهيت تنزيهي باندې محمول وو نه چه په کراهت تحريمي باندې. (۳)

② دهغه وخت اهل علم ته د امراء او سلاطين د عتاب ويره وه چه د عوامو په منع کولو سره به امراء او سلاطين دا اوگنږي چه دا علماء مطلق العنان او خپل اختياره کيږي او په خپل امراء او سلاطين باندې د غالب کيدو کوشش کوي. (۴)

③ داهم احتمال دې چه صحابه کرام او تابعين ته دا روايت رسيدلې نه وي او ياکه بيا رسيدلې وي مگر هغوی ته ياد نه وي او معاويه رضي الله عنه هغوی ته دا روايت راياد کړې وي. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د اهل علم نه چه کوم حضرات هغه وخت موجود وو دهغوی د طرف نه دا اعذار ممکن نه وو. خو د حضرت معاويه رضي الله عنه الفاظ «ابن علماؤکم» نه اندازه کيږي چه دا خطبه د جمعه د خطبه نه علاوه چرته په عام ورځ ورکړې شوي وه او په دې کښې اتفاقاً د اهل علم نه څوک شريک شوي نه وو. (۶)

د حافظ ابن حجر رحمته الله په رائي باندې د علامه عيني رحمته الله د حافظ ابن حجر رحمته الله په رائي باندې رد کولو سره او فرمائيل چه «ابن علماؤکم» نه هيڅ کله د امير معاويه رضي الله عنه ارشاد دې خبرې طرف ته نه وو چه د اکثر صحابه کرامو د انتقال سره د اهل علم تعداد کم شوي وو او کوم يو څو علماء چه وو هم هغوی ئي متنبه کړې وو.

حقيقت دادي چه سره ددې چه اکثر صحابه کرامو د دنيا نه تشریف اورلې وو مگر کوم کبار او صفار تابعين چه دهغوی په ځاني جوړ شو هغه د صحابه کرامو نه هم په تعداد کښې زيات وو د اهل علم کمې نه وو اونه دې طرف ته د معاويه رضي الله عنه اشاره وه بلکه «ابن علماؤکم» ونيلو سره دهغه مقصد دا وو چه اهل علم له بيداريدلو سره ددې رسم اصلاح او په دې کښې اخته عوام منع کولو باندې توجه ورکول پکار دي اودې نه غفلت نه دي کول پکار لکه

(۱) عمده القاری: ۵/۱۶.

(۲) فتح الباری: ۶۴۰/۸.

(۳) فتح الباری: ۶۷۰/۸.

(۴) فتح الباری: ۶۴۰/۸.

(۵) فتح الباری: ۶۷۰/۸.

(۶) فتح الباری: ۶۷۰/۸.

چه هغه اهل علم دهغوی په بې توجهی باندې اورتل (۱)
 د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: روایت کښې دې: «انما هلكت بنو اسرائيل» په کوم سره چه د ترجمه الباب د

روایت مذکره سره مناسبت ښکاره دې. (۲)
 [۳۲۸۲] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ،
 عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: إِنَّهُ قَدْ كَانَ فِيمَا
 مَضَى قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَمِ مُحَدَّثُونَ، وَإِنَّهُ إِنْ كَانَ فِي أُمَّتِي هَذَا مِنْهُمْ فَإِنَّهُ عُمَرُ بْنُ
 الْخَطَّابِ" ص ۱۷۶ [۳۲۴۸۶] (۳)

تراجم رجال

عبد العزيز بن عبد الله: دا عبد العزيز بن عبد الله بن يحيى اويسی رضي الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب الخوص علی
 الحديث» لاندې تیره شوې ده. (۴)

ابراهيم بن سعد: دا ابواسحاق ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه دې د دوی تذکره «کتاب
 العلم باب ما يذکر فی ذهاب موسى عليه السلام فی البحر إلى الخضر» لاندې تیره شوې ده. (۵)
 عن ابيه: دا ابراهيم بن سعد د پلار تذکره اول تیره شوې ده. (۶)

ابن سلمة: دا ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب الايمان باب صور رمضان احتساباً من الايمان»
 لاندې تیره شوې ده. (۷)

دا ابراهيم بن سعد ټولو شاگردانو دا روایت: «عن أبي سلمة عن أبي هريرة» په طريق سره روایت کړې دې البته ابن
 وهب رضي الله عنه دوی سره اختلاف کړې دې او هغه دا روایت «عن أبي سلمة عن عائشة» په طريق سره روایت کړې دې لکه
 څنگه چه د صحيح مسلم په روایت کښې موجود دې ابومسعود رضي الله عنه فرماني «لا أعلم أحداً تأمراً ابن وهب على هذا
 والمعروف عن إبراهيم بن سعد عن أبيه عن أبي هريرة إلا عن عائشة الخ» یعنی «عن أبي سلمة عن عائشة» په سند سره د دې روایت په
 نقل کولو کښې چاهم دا ابن وهب رضي الله عنه مطابقت نه دې کړې هم دغه شان زکریا بن ابی زانده رضي الله عنه هم دا روایت
 «سعد بن ابراهيم عن أبي سلمة عن أبي هريرة» په طريق سره روایت کړې دې کوم چه امام بخاری رضي الله عنه تعليقاً د مناقب

(۱) عمدة القاری: ۷۵/۱۶.

(۲) عمدة القاری: ۷۵/۱۶.

(۳) أخرجه أيضاً فی کتاب فضائل أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم باب مناقب عمر بن أبی حفص القرشي رقم:
 ۳۶۸۹ ومسلم فی صحیحہ فی فضائل الصحابة باب من فضائل عمر بن الخطاب رضی الله عنه، والترمذی فی جامعہ فی
 المناقب باب مناقب عمر بن الخطاب رضی الله عنه. رقم: ۳۴۶۷ وباب قد کان یكون فی الأمم محدثون، رقم الحديث:
 ۳۶۹۳ وكذا أخرجه الإمام النسائي فی سننه الكبرى فی مناقب أبی بكر وعمر رضی الله عنهما، رقم الحديث:
 ۸۰۶۵ مؤسسه الرسالة.

(۴) كشف الباری: ۴۸/۴.

(۵) كشف الباری: ۲۸۷/۳.

(۶) اوگورثی: کتاب الوضوء باب الرجل یوضئ صاحبه رقم: ۱۷۲.

(۷) كشف الباری: ۳۲۳/۲.

عمر رضی الله عنه به باب کنسی ذکر کړې دې د ابن وهب رضی الله عنه نه علاوه دا روایت ابن عجلان رضی الله عنه هم «عن ابی سلمة عن عائشة» په سند سره نقل کړې دې

ابو مسعود رضی الله عنه فرماني چه کيدې شی حضرت ابوسلمه رضی الله عنه دا روایت د حضرت ابو هريره رضی الله عنه او حضرت عائشة رضی الله عنها دواړو نه اوریدلی وی. په دې باندې حافظ ابن حجر رحمته الله او فرمانيیل چه ددې خبرې هم اصل او دلیل موجود دې چه د حضرت عائشة رضی الله عنها نه د حضرت عمر رضی الله عنه باره کنسی ددې معنی منقبت نقل دې کوم چه ابن سعد رضی الله عنه «ابو حنیف عن عائشة» په طریق سره روایت کړې دې. د روایت الفاظ دادی: «ما من نبي الا في امته معلم او معلمان وان يكن في امي احد فان الخطاب! ان الحق على لسان عمرو وقلبه» (۱)

قوله: انه قد كان فيما مضى قبلكم من الأمم محدثون..... رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمانيیل چه تاسو نه مخکیني امتونو کنسي داسې خلق وو چاته چه به الهام کيدلو که چرې زما په امت کنسي څوک داسې وي نوهغه به عمروی

قوله: محدثون: دا جمع ده د محدث او محدث د ملهم په معنی کنسي دې یعنی داسې سړې چه نبي نه وي مگر دهغه په زړه کنسي خبره القاء کولې شی. که چرې هغه دغه خبره په ژبه سره ادا کړې یا ددې تصور او کړې توه هغه شان به شی، داسې خلق د ولایت په ډیر او جت مقام باندې وی (۱) دویم قول دادې چه محدث هغه سړې ته وائی د چاربه چه صرف په حق او صواب باندې گویا کیږي. (۲) یو قول دادې چه محدث هغه سړې ته و نیلی شی چا سره چه فریستې خبرې کوی (۳) دا در یو اړه بوییل ته نیز دې معانی دي بنو اسرائیل کنسي د ولایت په دې مرتبه باندې قانو خلق هم تیر شوی دی چه هغوی سره به فریستو کلام کولو او دهغوی د ژبې نه چه به کومه خبره صادر کیدله هغه به حق او صواب وه. رسول الله صلى الله عليه وسلم د حضرت عمر رضی الله عنه فضیلت بیانولو سره او فرمانيیل که د بنو اسرائیل په شان په دې امت کنسي هغه شان سړې پیدا کیدو نوهغه به حضرت عمر رضی الله عنه وو. حضرت عمر رضی الله عنه یقینا د امقام حاصل کړې وو. دهغه د رانې کلام الله تائید کړې دې دغه شان د ساریة الجبل واقع هم په دې باندې شاهد عدل ده. خو رسول الله صلى الله عليه وسلم ته خبر نه وو ورکړې شوي چه محدث تاسو په امت کنسي هم پیدا کیدې شی (۴)

ددې حدیث لاندې شارحینو فرمانيلی دی چه دا اولیاء کرامات حق دی او د کراماتو سلسله به ترقیاته پورې نه منقطع کیږي. (۵)

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت. روایت کنسي دی «فوامض قبلکم من الامم» دې نه بنو اسرائیل مراد دی او دغه شان ترجمه الباب سره د روایت مناسبت ښکاره دې (۶) ددې روایت سره نور تفصیلات د مناقب عمر رضی الله عنه د باب لاندې تیر شوی دی (۷)

(۱) فتح الباری: ۶۲-۶۱/۹ الطبقات الکبری لاین سعد ذکر من کان یفتی بالمدينة ویفتدی به من اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم: ۲/۲۹۰ مکتبه الخانجی بالقاهرة.

(۲) عمدة القاری: ۷۶/۱۶.

(۳) عمدة القاری: ۷۶/۱۶.

(۴) المصدر السابق.

(۵) عمدة القاری: ۷۶/۱۶ وارشاد الساری: ۲۷/۷.

(۶) عمدة القاری: ۱۶/۷۶.

(۷) المصدر السابق.

(۸) کشف الباری فضائل الصحابة، ص: ۴۱۱.

[٣٢٨٢]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَبِي الصَّدِيقِ النَّاجِيِّ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخَدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "كَانَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ رَجُلٌ قَتَلَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ إِنْسَانًا، ثُمَّ خَرَجَ يُسْأَلُ، فَأَتَى رَاهِبًا فَسَأَلَهُ فَقَالَ لَهُ: هَلْ مِنْ تَوْبَةٍ؟ قَالَ: لَا، فَقَتَلَهُ، فَجَعَلَ يُسْأَلُ، فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ: أَيُّ قَرْبَةٍ كَذَا وَكَذَا، فَأَذْرِكُهُ الْبُوتَ، فَنَاءَ بِصَدْرِهِ نَحْوَهَا، فَأَخْتَصَمَتْ فِيهِ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ وَمَلَائِكَةُ الْعَذَابِ، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَى هَذِهِ أَنْ تَقْرَبِي، وَأَوْحَى اللَّهُ إِلَى هَذِهِ أَنْ تَبَاعِدِي، وَقَالَ: قَيْسُوَمَا بَيْنَهُمَا، فَوُجِدَ إِلَى هَذِهِ أَقْرَبَ بِشِيرٍ، فَغَفِرَ لَهُ" (ص ٧٤٤ - ٧٤٥) (١)

تراجم رجال

محمد بن بشار: ددوی تذکره ((کتاب العلم باب ماکان النبی صلی الله علیه وسلم یتخوهم بالموعظة)) لاندی تیره شوی ده. (٢)
 محمد بن ابی عدی: دامحمد بن ابراهیم بن ابی عدی البصری رضی الله عنه دی. (٣)
 شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره ((کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده)) لاندی تیره شوی ده. (٤)
 قتادة: داقتاده بن دعامة سدوسی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره ((کتاب ایمان باب من ایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه)) لاندی تیره شوی ده. (٥)
 ابوالصدیق الناجی: دا ابوالصدیق بکر بن عمرو، یابکر بن قیس ناجی بصری رضی الله عنه دی. دتابعین نه دی. (٦)
 هغوی: دابوسعید سعد بن مالک خدری، عبد الله بن عمر بن خطاب او ام المؤمنین حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنہا نه حدیث روایت کرې دی او ددوی نه ابان بن عیاش، جعفر بن ثور عدی، خالد بن زیاد، سلیمان بن عبید سلمی، عاصم احول، قتادة بن دعامة وغيره رحمهم الله د حدیث روایت کرې دی. (٧)
 ابن معین، ابوزرعه او امام نسائی رحمهم الله ددوی باره کنیې فرمائیلی ثقه. (٨) اصحاب سته ددوی نه روایات اخستی دی او د تولو په نیز قابل احتجاج دی. ابن حبان رضی الله عنه د هغوی ذکر ثقات کنیې کرې دی او فرمائیلی دی چه ١٠٨ هجری کنیې د هغوی انتقال شوی دی. (٩)

قوله: كان في إسرائيل رجل قتل تسعا وتسعين انساناً.....: دابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه وسلم او فرمائیل بنواسرائيل کنیې یو سرې وو هغه یو کم سل قتلونه کرې وو. د معاویه بن ابی سفیان

(١) أخرجه الإمام مسلم في التوبة باب قول توبة القاتل رقم الحديث: ٧٠٨ والإمام ابن ماجه في الديات، باب هل لقاتل مؤمن توبة، رقم الحديث: ٢٦٢٢ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ١٣/٢ رقم الحديث: ٩٨٧.
 (٢) كشف الباري: ٢٥٨/٣.
 (٣) اوگورئی: کتاب الفسل باب إذا جامع ثم عاد، ومن دار على نساءه في غسل واحد، رقم: ٢٦٧.
 (٤) كشف الباري: ٦٧٨/١.
 (٥) كشف الباري: ٣/٢.
 (٦) ميزان الاعتدال: ٥٤٩/٤ دارالمعرفة ١٣٨٢ هجری.
 (٧) تاريخ الإسلام للذهبي: ١٩١/٣ دارالمعرفة الإسلامي وتهذيب الكمال: ٢٢٣/٤ مؤسسة الرسالة.
 (٨) لسان الميزان: ٤٧٠/٧ تهذيب التهذيب: ٤٨٢/١ دائرة المعارف، الهند.
 (٩) ثقات ابن حبان: ٧٤/٤ دارالفكر وتهذيب التهذيب: ٤٦٦/١ دارالفكر للطباعة والنشر.

١٩

جلد نمبر ٢٢

پیغمبر ﷺ به روایت کنبی «کلهم ظلما» اضافه هم نقل ده. یعنی تمول هغه ظلماً قتل کړې و. دا روایت طبرانی معجم نقل کړې دي.

بیا هغه د مسئلې معلومولو د پاره لارو. په دغه بې رحمانه قتلونو باندې هغه خپمانه وو او غوښتل نی چه د توبه او بخشش څه صورت راوځي. د صحیح مسلم په روایت کنبی دی: «سأل أعلم أهل الأرض» یعنی په مخ د زمکې چه د شریعت څوک غټ عالم وی د هغه نه د تپوس د پاره او وتلو. هغه یو راهب له راغلو او د هغه نه نی تپوس او کړو چه آیا زما توبه به قبوله شی؟ راهب و نیل نه. نو هغه راهب هم قتل کړو او دغه شان سل نی پوره کړل. شرح حدیث وائی چه د قاتل او راهب دواړو نومونه معلوم نه شو. دا راهب د نصاری نه وو. د دې روایت نه معلوم مېری چه دا واقعه د عیسی علیه السلام د آسمان طرف ته د اوچتیدلو نه پس پېښه شوې ځکه چه د رهبانیت بدعت د عیسی علیه السلام متبعینو شروع کړې وو. (۱) دغه شان هغه د علماؤ نه پوښتنې کولې نیو سپری هغه ته او و نیل د فلانکی کلی طرف ته لاړ شه د هغه کلی نوم نصره دي. د هشام رضی الله عنه په روایت کنبی دی: «فلان جاءنا أساء بعدون الله فأعبد الله معهم» یعنی هغه دا او خردل چه په نصره کنبی به د الله تعالی عبادت کونکی خلق وی ته د هغوی صحبت اختیار کړه او هغوی سره د الله تعالی عبادت کوه.

کله چه هغه د دغه کلی طرف ته سفر کولو سره نیم سفر او کړو نو هغه له مرگ راغلو هغه خپله سینه د دغه کلی طرف ته ور کړه کړه. دغه وخت د رحمت ملائکه اود عذاب ملائکه خپل مینځ کنبی اونختې. الله تعالی نصره کلی ته حکم ور کړو چه هغه دي (دې سپری ته) نیز دې شی اود کوم کلی نه چه هغه وتلې وو هغې ته نی د لرې کیدو حکم ور کړو. بیانی فرېښتو ته حکم ور کړو (چه د مری د ځانی نه) دواړه کلی ناپ کړنی نو هغه د نصره کلی ته یو لیشت زیات نیز دې و ونود هغه مغفرت او کړې شو.

طبرانی کنبی د حضرت معاویه رضی الله عنه د روایت الفاظ دی: «فوجدوه أقرب إلى دبر الثوابين بأتملة» یعنی فرېښتو هغه یو څو گوتو فرق سره هغه د توابعین د خانقاهانو طرف ته زیات نیز دې او کتلو. (۲)

قوله: فأختصم فيه: د هشام رضی الله عنه په روایت کنبی دا اضافه هم ده: «فقالت ملائكة الرحمة: جاء تأمناً مقبلاً بقلبه إلى الله وقالت ملائكة العذاب: إن يعمل غيراً قط، فأناة ملك في صورة آدمي، فجعلوه حكماً بينهم فقال: فبما ما بين الأرضين فإلى أيهما كان أدنى لهولها» (۳)

یعنی د رحمت او عذاب ملائکې خپل مینځ کنبی اونختې. د رحمت ملائکې او و نیل چه دا سپری د توبې کولو او خپل زړه د الله تعالی طرف ته متوجه کولو سره راغلي دي او د عذاب ملائکې او و نیل ده کله هم څه نیک کار نه دي کړې. دې دوران کنبی یوه دریمه فرېښته د انسان په شکل کنبی راغله. فریقین هغه حکم فیصله کونکې جوړ کړو نو دغه فرېښتی او و نیل دواړه کلی ناپ کړنی (د کوم کلی نه چه دا سپری وتلې وو هغه د گناهگارانو کلي وو او د کوم کلی طرف ته چه په سفر اراده کړې وه هغه د نیکانو کلي وو) دې چه کوم کلی ته نیز دې وی هم د هغې په اوسیدونکو کنبی به شمیرلې کیږی. د ناپ کولو نه پس معلومه شوه چه د نیکانو کلی ته نیز دې دي نو د معاذ عن شعبه په طریق سره نقل روایت کنبی دی: «لجعل من أهلها» حکم فیصله ور کړه چه دده شمیر دې دې کلی په عبادت گزارو اوسیدونکو کنبی وی. او د هشام رضی الله عنه په روایت کنبی دی: «فقبضته ملائكة الرحمة» د رحمت ملائکې د هغه روح قبض کړو. (۴)

(۱) عمدة القاری: ۷۷/۱۶-۷۶ وارشاد الساری: ۴۲۷/۷.

(۲) المعجم الكبير للطبرانی: ۳۶۸/۱۹ رقم الحدیث: ۱۶۵۳۷ مکتبه ابن تیمیة.

(۳) فتح الباری: ۴/۸ عو عمدة القاری: ۷۹/۱۶.

(۴) المصدر السابق.

[٣٢٨٤]- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سَفِيَانٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، صَلَاةَ الصُّبْحِ، ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَى النَّاسِ، فَقَالَ: «يَتَنَارُ جُلُّ يَسُوقِ بَقْرَةَ إِذْ رَكِبَهَا فَفَضَّرَهَا، فَقَالَتْ: إِنَّا لَمُنْخَلَقُ هَذَا، إِنَّمَا عَلِقْنَا لِلْحَرْتِ» فَقَالَ النَّاسُ: سُبْحَانَ اللَّهِ بِقَرَّةٍ تَكَلَّمُ، فَقَالَ: «فَأَبِي أَوْمِنُ بِهَذَا، أَنَا وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ، وَمَا هُمَا لَمْ- وَيِنَّمَا رَجُلٌ فِي غَيْمِهِ إِذْ عَدَّ الذَّلْبُ، فَذَهَبَ مِنْهَا بِشَاةٍ، فَطَلَبَ حَتَّى كَانَهُ اسْتَنْقَذَهَا مِنْهُ، فَقَالَ لَهُ الذَّلْبُ هَذَا: اسْتَنْقَذْتَهَا مِنِّي، فَمَنْ هَذَا يَوْمَ السَّبْعِ، يَوْمَ لَارَاعِي لَهَا غَيْرِي» فَقَالَ النَّاسُ: سُبْحَانَ اللَّهِ ذُلُّبٌ يَتَكَلَّمُ، قَالَ: «فَأَبِي أَوْمِنُ بِهَذَا أَنَا وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ، وَمَا هُمَا لَمْ-»، وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَمِثْلُهُ ص سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَمِثْلُهُ ص (١) [٢١٩٩]

تواهم رجال

علي بن عبدالله: دا ابو الحسن علي بن عبد الله بن جعفر بصري رحمته الله دي. اود ابن المديني په نوم سره مشهور دي. ددوی تذکره ((کتاب العلم باب الفهم فی العلم)) لاتدي تیره شوې ده. (٢)
سفيان: دا سفيان بن عيينه رحمته الله دي. ددوی تذکره ((کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا)) لاتدي تیره شوې ده. (٣)

ابو الزناد: دا عبد الله بن ذکوان مدني قرشي رحمته الله دي.

اعرج: دا ابو داؤد عبد الرحمن بن هرمز مدني قرشي رحمته الله دي. ددې دواړو حضراتو تذکره ((کتاب الايمان باب حب الرسول صلى الله عليه وسلم من الايمان)) لاتدي تیره شوې ده. (٤)

قوله: صلى رسول الله صلى الله عليه وسلم صلاة الصبح..... دحضرت ابو هريره رحمته الله په روايت كښې دي چه رسول الله رحمته الله د سحر مونیخ وركړو. بيا خلقو طرف ته متوجه شوني فرمائيل: (بنوا اسرائيل كښې) يوسرى غوا شړله هغه په دې باندي سور شو او هغه نى او وهله نو هغه غوا او ونييل چه مونږ څاروي د سوريدو دپاره نه يو جوړ كړې شوې د زميندارنى دپاره جوړ شوې يو.

غوا ته د الله تعالى په قدرت باندي د گوريا كيدو طاقت وركړې شوې وو. ((انالمخلوق)) الفاظ نه جنس بقر مراد دي. او مطلب دا وو چه مونږ غواگانې د سورلنى دپاره نه يو بلكه د زميندارنى د كار دپاره جوړ كړې شوې يو. خلقو وونيل سبحان الله، غوا هم خبرې كوي؟ رسول الله رحمته الله او فرمائيل زه خو په دې باندي يقين لرم او ابو بكر او عمر هم، حالانكه هغه دواړه دالله موجود نه وو. حضرت ابو بكر او حضرت عمر رحمته الله ته ممكن دي چه حضورياك دا واقعه اول خودلى وه او هغوى ددې تصديق كړې وو. په دې وجه حضورياك دهغوى د يقين تذكره او كړه يا بيا په دې وجه حضورياك ته يقين وو كه چرې دا دواړه واقعه واوړى نو يقينا به ددې تصديق كوى تر دد به نه كوى. (٥)

(١) مرتزججه فى كتاب الحرث والمزارع، باب استعمال البقر للحراثة، رقم: ٢٣٢٤.

(٢) كشف الباري: ٢٩٧/٣.

(٣) كشف الباري: ١٠٢/٣.

(٤) كشف الباري: ١١/٢-١٠.

(٥) فتح الباري: ٤٤٢/٨.

قوله: **وبینما رجل فی غممه**..... دا عبارت په اولنې واقعہ باندې عطف دې او ددې ځانې نه دویمه واقعہ بیان کړې شوې ده دا هم بنو اسرائیل سره متعلق ده. په روایت کښې دې چه یوسرې د خپلو چیلو د رمې په مینځ کښې وو په دې کښې یوه شرمخ حمله او کړه او د رمې نه نې یوه چیلنی یوره او تختیدو. دا سرې هغه پسي شاته اولگیدو او چیلنی داسې را خلاصه کړه لکه چه د شرمخ د خلی نه یی خلاصه کړې وی په دې باندې شرمخ د چیلو مالک ته او و نیل «هذا استفذت ما مني، لمن لها يوم مسم يوم الاراعي لها غوري»، یعنی نن ورځ تا چیلنی خلاصه کړه، مگر د ماتونکو ځناورو په ورځ به نې څوک خلاصه وی کوم وخت چه زمانه سرا د چیلو څوک څرونکې نه وی. دې نه قرب قیامت طرف ته اشاره ده. کله چه فتنې خورې شی خلق ویریدونکی او غلی شوې وی. د هغوی سره به د خپلو ځانونو نه علاوه د بل څیز پرواه نه وی. د هغوی څاروی به د څرن والا نه بغیر آزاد گرځی او ماتونکی ځناور به هغوی په آسانتی سره خپل خوراک جوړوی. (۱)

خلق و نیل سبحان الله شرمخ خبرې کوی؟ رسول الله ﷺ او فرمائیل زه په دې واقعہ باندې یقین لرم او حضرت ابوبکر او عمر هم، حالانکه حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما دواړه حضرات په هغه مجلس کښې موجود نه وو. «وما هانم» د راوی الفاظ دی. (۲)

دا روایت «کتاب المزارعة، باب استعمال البقر للحرثة» لاندې تفصیل سره تیر شوې دې.

ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت: د روایت په دواړو واقعاتو کښې دی: «بینما رجل» د دواړو سرو تعلق بنو اسرائیل سره وو او داسې باب سره د دواړو احادیثو مناسبت ښکاره دې. (۳)

د حدیث نه مستنبط فوائد: شرح ددې حدیث په ذیل کښې مختلف آداب او فوائد ذکر کړی دی:

① په مذکوره روایت کښې تصریح ده چه د ۱۰۰ انسانانو ظلماً قتل کونکی سړی توبه به قبلیرې. دې نه استدلال کولو سره محدثینو حضراتو فرمائیلې چه د کبانر مرتکب، تردې چه د ناحق قتل کونکی توبه هم قبلیرې او کله چه الله تعالی د هغه توبه قبوله کړی نو د هغه د خصم یعنی مقتول د راضی کولو ذمه به هم اخلی. (۴)

د جمهور اهل سنت رائي: قاضي عياض رحمته الله فرماني چه د جمهور اهل سنت په نیز توبې سره د نورو گناهونو په شان د قتل گناه هم معاف کیرې. (۵)

د بعض اهل علم نه نقل دی چه قتل ناقابل معافی جرم دې ځکه چه ددې تعلق حقوق العباد سره دې. علامه عینی رحمته الله فرماني چه دې حضراتو د قتل نفس باره کښې دا سخت موقف حکماً اختیار کړې دې که چرې خلقو ته او خود لې شی چه د قاتل توبه قبلیرې نو هغه به نور هم سرکش شی او د ناحق وینه تونیدو دروازه به کولای شی. (۶)

د سورت نساء آیت دې: **(إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ)** [۴۸ و ۱۱۶] په دې کښې تصریح ده چه الله تعالی په خپله رضا سره د شکر نه علاوه گناه معاف کوی البته هم د سورت نساء یویل آیت دې: **(وَمَنْ يُقْتَلْ مُؤْمِنًا مَنَعِدًا فَرْجًا وَهُوَ جَاهِلٌ أَرَقَمُ)** ۱۶۹۳ یعنی د قتل عمد سزا جهنم دې. دې نه دا استدلال صحیح نه دې چه

(۱) إرشاد الساری: ۴۲۹/۷ عمده القاری: ۷۸/۱۶.

(۲) فتح الباری: ۴۳/۸ إرشاد الساری: ۴۲۹/۷.

(۳) عمده القاری: ۷۸/۱۶.

(۴) فتح الباری: ۶۴۱/۸.

(۵) عمده القاری: ۷۷/۱۶.

(۶) المصدر السابق.

قتل عمد ناقابل معافی جرم دی او ددی سزا جهنم دی بلکه دآیت مطلب دی: «جزاءه ان جازاه وقد لا یجازی بل یعفو عنه» یعنی که الله تعالی قاتل متعمد ته سزا ورکړه نو په دغه صورت کښې به جهنم د هغه سزا وی او کله داسې هم کیږی چه هغه سزا نه ورکوی بلکه معاف کوی. (١) البته د څه توجیه او تاویل نه بغیر د چا ناحق قتل حلال گنړلوو الا بالاجماع کافر او مخلد فی النار دی. (٢)

② دی روایت سره په عابد باندې د عالم فضیلت ثابتیږی. ددی سړی ملاقات اول راهب سره او شو نو هغه دا حکم ورکړو چه د قاتل توبه نه قبلیری. په اصل کښې په دغه راهب باندې د عبادت غلبه وه او د علم کمې وو. هغه د قاتل اقدام قتل عظیم جرم خیال کړې وو چه دی انسان دیو انسانانو ناحق قتل آخر څنگه کړې؟ په دویم راهب باندې د علم غلبه وه او هم په دی وجه هغه د مسنلې صحیح حکم ورکولو سره د خلاصی لار هم اوخوډله. (٣)

③ مفتی کله غلطه فتوی هم ورکوی. بعض حضراتو فرمائیلی چه دی سړی راهب ځکه قتل کړو چه هغه د علم نه بغیر فتوی ورکړې وه. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دی باندې رد کولو سره فرمائیلی چه د سیاق قصه نه معلومیږی چه قاتل ته خودا هلو معلومه نه وه چه د قتل ناحق څه حکم دی ځکه چه هغه د راهب نه بار بار تپوس کولو چه د توبه څه لار او بنیایه. کله چه هغه د مسنلې د حکم نه خبر نه وو نو نتیجتاً د راهب د فتوی د صحت او خطا نه هم خبر نه وو. او بیا هغه راهب هم د هغه په فتوی باندې عمل کولو سره قتل کړو. د هغه فتوی سره د الله تعالی د رحمت نه ناامیده شو او دا خیال کولو سره چه اوس د خلاصی څه لار نشته راشه دا راهب هم برابر کړه. خودې نه پس الله تعالی هغه له بیا تسلی ورکړه او هغه په خپل عمل باندې خپیمانته کیدو سره د خلاصی لار معلومولو دپاره د علماء حق په لټون کښې او وتلو. (٤)

④ حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه په روایت کښې دی خبرې طرف ته اشاره ده چه اول په راهب کښې فطانت او د عقل کمې وو هغه له دلته د احتیاط او حکمت نه کار اخستل پکار وو چه کوم سړی د ناحق قتل عادت دی هغه ته د هغه د سوچ نه خلاف خبره هم نه دی کول پکار. په داسې موقع باندې د خپل ځان بیچ کولو په غرض سره د توبه او تعریض نه کار اخستل پکار دی. سره ددی چه د مسنلې څه صریح حکم موجود وی او دلته خود قاتل د توبه صریح حکم وو نه بلکه مظنون وو. (٥)

د فریبتو اجتهاد او اختلاف: ⑤ شرح حدیث ددی باب د دی روایت نه استدلال کولو سره فرمائیلی چه فریبتی هم اجتهاد کوی او دیو انسان باره کښې د هغوی په اجتهاد کښې اختلاف هم پیدا کیدی شی چه دی په گناهگارانو کښې شمیر کړو که په نیکانو کښې. او په دی اختلاف کښې د فریقین یو بل سره دانختلو نوبت هم راځی. تردی چه الله تعالی د هغوی د اجتهاد او اختلاف فیصله کوی. (٦)

⑥ د روایت سره د داسې ځانی نه د هجرت فضیلت ثابتیږی چرته چه انسان د گناهونو په ارتکاب کښې اخته کیږی. عام چلن هغه پخپله د گناهونو په بیچ کیدو کښې بندیز جوړیږی. که هغه د صحیح کیدو کوشش کوی هم نوعام ماحول او پخپله د هغه مخکینی د گناه اعمال د هغه لار بنده وی. د داسې علاقې نه هجرت کول پکار دی.

(١) عمدة القاری: ٧٧/١٦.

(٢) المصدر السابق.

(٣) عمدة القاری: ٧٨/١٦.

(٤) فتح الباری: ٦٤٢/٦.

(٥) المرجع السابق.

(٦) المرجع السابق.

په دې وجه دویم راهب مذکورہ قاتل ته مشورہ ورکولو سره ونیلي وو: «ولا ترجع الی ارضک، فإنها ارض سوء»^(١)، په دې کښې اشاره ده دې خبرې طرف ته چه توبه کونکې سرې چه دگناه په کوم ماحول کښې موجود وو دهغه ماحول نه همیشه دپاره لرې وی.^(٢)

حدثنا علي حدثنا سفيان عن مسعر عن سعد بن ابراهيم عن أبي سلمة.....: به دې جمله سره امام بخاری رحمته الله ددې روایت یو بل طریق طرف ته اشاره کړې ده چه ما دا روایت دخپل شیخ نه په دوو طریقو سره اوریدلې دې. دا حدیث روایت کولو کښې د سفيان ثوري رحمته الله دوه شیوخ دی. یو په تیر سند کښې ابو الزناد رحمته الله او یو مسعر بن کدام رحمته الله دې د چا ذکر چه په دې طریق کښې دې. بیا ابو الزناد رحمته الله د اعرج رحمته الله نه او مسعر بن کدام رحمته الله د سعد بن ابراهيم رحمته الله نه روایت کوی او هغوی دواړه د ابوسلمة بن عبدالرحمن بن عوف رحمته الله نه روایت کوی. دواړو طرق کښې روایة القرین عن قرینه دې. هغه داسې چه امام اعرج رحمته الله د ابوسلمة رحمته الله معاصر دې. ځکه چه دواړه حضرات په اکثر شیوخ کښې مشترک دی. هم دغه شان دویم طریق کښې سفيان رحمته الله او مسعر بن کدام رحمته الله معاصر دی سره ددې چه مسعر رحمته الله په عمر کښې د سفيان ثوري رحمته الله نه مشر وو مگر په اکثر شیوخ کښې دواړه حضرات مشترک دی.^(٣)

[٣٢٨٥]- حَدَّثَنَا اسْحَاقُ بْنُ نَصْرٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اشْتَرَى رَجُلٌ مِنْ رَجُلٍ عَقَارًا لَهُ، فَوَجَدَ الرَّجُلَ الَّذِي اشْتَرَى الْعَقَارَ فِي عَقَارِهِ حِجْرَةً فِيهَا ذَهَبٌ، فَقَالَ لَهُ الَّذِي اشْتَرَى الْعَقَارَ: خُذْ ذَهَبَكَ مِنِّي، إِنَّمَا اشْتَرَيْتُ مِنْكَ الْأَرْضَ، وَلَمْ أَبْتَغِ مِنْكَ الذَّهَبَ، وَقَالَ الَّذِي لَهُ الْأَرْضُ: إِنَّمَا بَعْتُكَ الْأَرْضَ وَمَا فِيهَا، فَتَحَاكَمَا إِلَى رَجُلٍ، فَقَالَ: الَّذِي تَحَاكَمَا إِلَيْهِ: الْكُفْيَا وَلَدًا؟ قَالَ أَحَدُهُمَا: لِي غُلَامٌ، وَقَالَ الْآخَرُ: لِي جَارِيَةٌ، قَالَ: أَنْكِحُوا الْغُلَامَ الْجَارِيَةَ وَأَنْفِقُوا عَلَيَّ أَنْفِسَاهُمَا مِنْهُ [ص: ١٤٥] وَكَصَدَقًا" ص ١٧٧٢^(٤)

تراجم رجال

اسحاق بن نصر: دا اسحاق بن ابراهيم بن نصر مروزی رحمته الله دې. ددوی تذکره مخکښې تیره شوې ده.^(٥)
عبدالرزاق: دا عبدالرزاق بن همام صنعاني رحمته الله دې.^(٦)
معمر: دا معمر بن راشد ازدي رحمته الله دې.^(٧)
همام: دا همام بن منبه يمانی صنعاني رحمته الله دې.^(٨)

قوله: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اشْتَرَى رَجُلٌ مِنْ رَجُلٍ عَقَارًا لَهُ، فَوَجَدَ.....: دحضرت ابوهريره

^(١) المصدر السابق.

^(٢) المصدر السابق.

^(٣) عمدة القاری: ٧٨-٧٩/١٦.

^(٤) مرتخریجه فی کتاب المساقاة، باب فضل سقی الماء، رقم: ٢٣٦٥.

^(٥) اگورنی: کتاب الوضوء باب من اغتسل عربانا وحده فی الخلوه رقم: ٢٧٨.

^(٦) كشف الباری: ٤٢١/٢.

^(٧) كشف الباری: ٣٢١/٤.

^(٨) كشف الباری: ٣١٧/٤.

روایت دې چه رسول الله ﷺ فرمانيلى دى يوسرى د بل سري نه دهغه جائيداد واخستلو. كوم سري چه جائيداد اخستي وو هغه په دغه جائيداد كښې د سرو زرو نه دك منگې او موندلو او بائع ته نى اوونيل زما نه خپل سره زر واخله. ما تانه زمكه اخستې وه سره زر مې نه وو اخستي. بائع اوونيل چه ما كور او په هغې كښې چه څه وو هغه هم په تاباندې خرڅ كړې دى. دواړه په جگړه شو يو بل سري له لارل. شراح وائى چه ددې دواړو نومونه معلوم نه شو. د وهب بن منبه رضي الله عنه په المبتدا كښې دى چه دا دواړه د فيصلي كولو دپاره چه كوم سري له تلى وو هغه حضرت داؤد عليه السلام له تلى وو (۱) كوم سري له چه دا دواړه د ذوالقرنين په زمانه كښې پيښه شوې. والله اعلم (۲)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني چه امام بخاري رضي الله عنه د خپل صنيع نه د وهب بن منبه رضي الله عنه قول ته ترجيح ور كړې ده. ځكه چه امام بخاري رضي الله عنه دا واقعه د بنو اسرائيل په تذكرة كښې نقل كړې ده. نور ارجح هم دغه معلوميرې چه دې دواړو بنو اسرائيل سره تعلق لرلو او د فيصلي كولو دپاره حضرت داؤد عليه السلام له تلى وو (۳) كوم سري له چه دواړه د فيصلي اخستلو دپاره تلى وو هغه دواړو ته اوونيل آيا ستاسو اولاد شته؟ يو اوونيل زما يو ځونى دى. د اسحاق بن بشر رضي الله عنه په روايت كښې دى چه دا وينا كونكې مشتري وو. (۴) دويم اوونيل چه زما يوه لور ده. نوهغه اوونيل «أنتكوا الغلام الجارية وأنفقوا على أنفسها وتصدقاً» يعنى ددواړو نكاح او كړنى سره زر په دواړو باندې خرچه كړئ او صدقه هم ور كړئ. (۵)

د حديث مطالب: دلته په دې خبره اول خان پوهه كول پكار دى چه بائع او مشتري په مينځ كښې كيدونكى بيع خاص د زمكې وه يا په هغې كښې څښ څيزونه هم شامل وو؟ په حديث باب كښې د مشتري الفاظ دى: «خذ ذهبك فأما اشتريت منك الأرض ولم أبتع الذهب» يعنى ته خپل سره زر واخله، ځكه چه ماتانه صرف زمكه اخستي ده سره زر مې نه دى اخستي. په دې الفاظو كښې تصريح ده چه بيع خاص د زمكې شوي وه په دې كښې څښ څيزونه شامل نه وو. خود بائع خيال وو چه په دې كښې ضمناً څښ څيزونه هم شامل دى او د مشتري رائي د دې خلاف وه. لكه چه ددواړو په مينځ كښې په سودا كښې اختلاف نه وو بلكه په دعوى كښې اختلاف وو. د مسئلي په دې صورت كښې زمونږ په شريعت كښې به د مشتري د قول اعتبار كيږي او سره زر يا څښ څيزونه به د بائع ملكيت وي. (۶) اودا هم ممكن دى چه د دواړو د بيع صورت كښې اختلاف شوې وي. د مشتري دعوى وي چه بيع د زمكې او په دې كښې شامل څښو څيزونو نه بلكه خاص د زمكې شوي وه او د بائع دعوى وي چه په فيصله كښې د دواړو تصريح شوې وه. كه چرې دا صورت د سودا پيښ شوي وي نو د داسې صورت د اثبات دعوى دپاره قسم ضرورى دى.

ددې ټول تفصيل بنياد د حديث په ظاهري الفاظو باندې دى. ليكن حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرمانيلى دى چه د اسحاق بن بشر رضي الله عنه په روايت كښې دى: «قال المشتري: إنه اشترى داراً فبعها لغيرها لئلا يكثر وأن الحاكم قال له لما دعاه إلى أخذته: ما دفنت ولا علمت». يعنى مشتري كور واخستو او جوړئ كړو نو د جوړولو وخت كښې هغه ته خزانه ملاؤ شوه او كله چه هغه د بائع نه د خزاني اخستلو خبره او كړه نوهغه وئيل چه ما نه خزانه خښه كړې اونه ماته ددې عمل دى.

(۱) فتح الباری: ۶/۴۴۳

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری: ۶/۴۴۴

(۴) الحديث أخرجه مسلم في الأفضية باب استحباب إصلاح الحاكم بين الخصمين، رقم الحديث: ۴۴۹۷.

(۵) فتح الباری: ۲/۴۴۲

داسحاق رضی اللہ عنہ پہ روایت کنبی دا تصریح ہم ده چه دوارو قاضی ته او وئیل چه ته دَخزانی اوچتولو دپاره خووک راو لیگه اوچرته چه مناسب گنرې هلته نی استعمال کره مگر قاضی داسې اونه کرل (۱)

ممکن ده چه دهغه وخت په شریعت کنبی دَخبنورو شوخیزونو متعلق تفصیلی احکام نه وو چه هغه د رکاز په ستم کنبی دی یا د لقطه په حکم کنبی دی. یا به د مال ضائع په شان به بیت المال کنبی جمع کولې شی. په دې وجه قاضی په خپل اختیار سره داسې فیصله او کره دکوم چه په روایت باب کنبی تصریح ده (۲)

دامام غزالی رضی اللہ عنہ او علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ وائې: دا اکثر شراح حدیث رانې ده چه دا واقعه د بنی اسرائیلو په زمانه کنبی پېښه شوې وه او قاضی دازد رضی اللہ عنہ وو د بخاری رضی اللہ عنہ د صنیع نه ددې تائید هم کیږي لکه څنگه چه شاته مورخ خودلی دی. خو امام غزالی رضی اللہ عنہ په نصیحت الملوك کنبی فرمائیلی چه دواړه د فیصلې اخستلو دپاره کسری له تلی وو. د علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ د تقریر فیض الباری کنبی تصریح ده چه دا واقعه د انور شران په زمانه کنبی پېښه شوې وه. لکه چه شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ د امام غزالی رضی اللہ عنہ قول ته ترجیح ورکړې ده (۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی که چرې د امام غزالی رضی اللہ عنہ قول صحیح وی نوییا د قاضی د تحکیم سره متعلق دا ټول تفصیلات فضول کیږي چه دا مال د لقطه په حکم کنبی یا د اموال ضائع و غیره په حکم کنبی دې ځکه چه کله فیصله ورکونکې کافر دې نو هغه په حکم ورکولو کنبی به هیڅ یو حجت شرعیه بنیاد نه جوړوی (۴)

ألكما ولد؟ ولد د لام او واو فتحه سره دې او ددې نه جنس ولد مراد دې او معنی ده: «ألكل واحد منكما ولد» (۵) یا بیا دا د واو ضمه اولام سکون سره د جمع صیغه ده او معنی «ألكل واحد منكما اولاد» آیا ستاسو دواړو اولاد شته؟ (۶) د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په حدیث کنبی ذکر شوي دواړو سرو تعلق بنی اسرائیل سره وو لهذا مناسبت واضح دې (۷)

[۳۲۸۶] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُكَدَّرِ، وَعَنْ أَبِي النَّضْرِ، مَوْلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ عَامِرِ بْنِ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ سَمِعَهُ يُسْأَلُ أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ، مَاذَا سَمِعْتَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الطَّاعُونَ؟ فَقَالَ أَسَامَةُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الطَّاعُونَ رَجَسٌ أُرِيبَ عَلَى طَائِفَةٍ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، أَوْ عَلَى مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ، فَإِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ بَارِئِينَ، فَلَا تَقْدُمُوا عَلَيْهِ، وَإِذَا وَقَعَ بَارِئٌ، وَأَنْتُمْ مَعَهُ، فَلَا تَخْرُجُوا، فِرَارًا مِنْهُ» قَالَ أَبُو النَّضْرِ: «لَا يَخْرُجُ كَمَا لَا فِرَارًا مِنْهُ» ص ۱۷۷۸ [۵۲۹۶، ۱۶۵۷۲] (۸)

(۱) فتح الباری: ۶/۴۲۶

(۲) فتح الباری: ۶/۴۴۴

(۳) فیض الباری: ۴/۴۲۰ دارالکتب العلمیة.

(۴) فتح الباری: ۶/۴۴۴

(۵) فتح الباری: ۶/۴۴۴ عمدة القاری: ۱۶/۷۹ [ارشاد الساری: ۷/۴۳]

(۶) فتح الباری: ۶/۴۴۴ عمدة القاری: ۱۶/۷۹ دارالکتب العلمیة.

(۷) عمدة القاری: ۱۶/۷۹ دارالکتب العلمیة.

(۸) الحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی کتاب الطب باب ما يذكر فی الطاعون: ۵۷۲۸ وفی کتاب الحبل باب ما یکره من الاحتیال فی الفرار من الطاعون رقم: ۹۷۳ ومسلم فی کتاب السلام باب الطاعون والظیرة والکھانة ونحوها رقم: ۵۷۷۲

تراجم رجال

عبد العزيز: دا عبد العزيز بن عبد الله اوسى رضي دي. ددوی تذکره «كتاب العلم باب الوصي على الحديث» لاتدي تیره شوي ده. (١)

مالك: دا امام دار الهجرة مالك بن انس اصبحي رضي دي. ددوی تذکره «كتاب الإيمان باب من الدين الفرار من الفتن» لاتدي تیره شوي ده. (٢)

محمد بن المنكدر: دا محمد بن المنكدر بن عبد الله رضي دي. ددوی تذکره مخکبني تیره شوي ده. (٣)

ابي النصر: دا سالم بن ابي اميه التيمي رضي دي. ددوی تذکره مخکبني تیره شوي ده. (٤)

عامر بن سعد عن ابيه: ددي دوارو حضراتو تذکره «كتاب الإيمان باب اذا لم يكن الإسلام على الحقيقة وكان على الاستسلام» لاتدي تیره شوي ده. (٥)

قوله: أنه سمعه يسأل أسامة بن زيد: ماذا سمعت. يعني عامر بن سعد دخپل پلار حضرت سعد بن ابي وقاص رضي د أسامة بن زيد رضي نه تپوس کولوسره اوریدلي چه تاد رسول الله ﷺ نه د طاعون باره کبني خه اوریدلي دي؟ نو اسامه رضي اوونیل رسول الله ﷺ فرمائیلی طاعون یو عذاب دي چه د بنو اسرائیل په یوه ډله باندي اولیکلې شو. دلته د راوی شک دي چه یا حضور پاك دا فرمائیلی: چه تاسو نه مخکبني تیرو شو خلقو باندي اولیکلو. کله چه تاسو په یوه علاقه کبني د طاعون باره کبني واوړنی نوهغې ته مه ورخی او کله چه تاسو په یوه علاقه کبني یښی او هلته طاعون خورشی نو دهغه خانی نه مه اوخی.

قوله: قال أبو النصر: يعني ابو النصر سالم بن ابي اميه تيمي رضي د «فلا تخرجوا فراراً منه» مطلب بیان کړې دي چه که عرض صرف د تختید لوی نو مه تختنی.

په روایت کبني چه د بنو اسرائیل دکومې ډلې ذکر دي علامه طیبی رضي فرماني چه دي نه د بنو اسرائیل هغه خلق مراد دي چاته چه الله تعالی حکم ورکړې وو «وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا» (الأعراف: ١٦١) یعنی هغوی په حکم باندي عمل اونه کړو او خلاف ورزي نی او کړه نو الله تعالی په هغوی باندي طاعون مرض مسلط کړو لکه چه ارشاد دي: «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجًا مِنْ السَّمَاءِ يَمَّا كَانُوا يَظْلُمُونَ» (الأعراف: ١٦٢) د طاعون په دي ویا سره په یو وخت دهغوی خلور ویشته زره کسان مړه شوي وو. (٦)

روایت سره متعلق تفصیلی ابحات کتاب الطب کبني اوگورنی. (٧)

— ٥٧٨٣ والترمذی فی الجنائز باب ماجاء فی کراهية الفرار من الطاعون، رقم: ١٠٦٥ جامع الأصول فی احاديث الرسول:

٥٧٩٧/٧ رقم الحديث: ٥٧٣٢.

(١) كشف الباري: ٤٨/٤.

(٢) كشف الباري: ٨٠/٢.

(٣) اوگورنی: كتاب الوضوء باب صب النبي صلى الله عليه وسلم وضوءه على المغمى عليه.

(٤) اوگورنی: كتاب الوضوء باب المسح على الخفين رقم: ٢٠٢.

(٥) كشف الباري: ٧٢-٧٣/٢.

(٦) تحفة الأحوذی: ١٦٠/٢ ودرس ترمذی: ٣٣٥/٣.

(٧) كشف الباري، كتاب الطب، ص: ٤٠ - ٥٧.

[٣٢٨٧] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ أَبِي الْفُرَاتِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُرَيْدَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَتْ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الطَّاعُونَ، فَأَخْبَرَنِي «أَنَّ عَذَابَ يَبَعُثُهُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ، وَأَنَّ اللَّهَ جَعَلَهُ رَحْمَةً لِلْمُؤْمِنِينَ، لَيْسَ مِنْ أَحَدٍ يَبْعَثُ الطَّاعُونَ، فَيَهْكُفُ فِي بَلَدِهِ صَابِرًا مُحْتَسِبًا، يَعْلَمُ أَنَّهُ لَا يَصِيبُهُ إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ، إِلَّا كَانَ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ شَهِيدٍ» ص [٤٨٠] [٥٦٠، ٢] [٤٢٢٤٥]

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا موسى بن اسماعيل تبرذكي بصرى رحمته دي. (١)
داؤد بن أبي الفرات: ددوى تذكره هم تيره شوي ده. (٢)
عبدالله بن بريده: ددوى تذكره هم تيره شوي ده. (٣)

يحيى بن يعمر: دا جليل القدر تابعى ابو سليمان يحيى بن يعمر البصرى القيسى الجدلى رحمته دي. دوى
دعثمان بن عفان، على بن ابي طالب، عمار، ابوذر غفارى، ابوهريره، ابو موسى اشعري، ابوسعيد، عائشه،
سليمان بن صرد، ابن عباس، ابن عمر، جابر بن عبد الله، او ابواسود رحمته ورحمهم الله نه د حديث روايت كړې دي
اوددوى نه يحيى بن عقيل، سليمان تيمى، قتاده، عكرمه، عبدالله بن بريده، اسحاق بن سويد غوندي اعلام
حديث د حديث روايت كړې دي. (٥)

تولو انمه جرح والتعديل ددوى توثيق كړې دي. په ورع او تقوى كښې بي مثال كيدو سره لغت او علم نحو كښې هم
دهغوى خوك جوگه نه وو. دخپلې زمانې د فصيح خلقو نه وو. ابن حبان رحمته واني: «كان من فصحاء أهل زمانه وأكثرهم
علما باللغة مع الورع الشديد، وكان على قضاء مرو، ولاة قتيبة بن مسلم، يعني دخپل دور د فصيح خلقو نه وو او دهيرزيات
متورع كيدو سره علم لغت كښې په تولو باندي فوقيت لرلو. د مرو قاضى وو او دا منصب هغوى ته قتيبه بن
مسلم رحمته وركړې وو. علم لغت او نحو هغوى د ابواسود رحمته نه حاصل كړې وه. (٦)
دهغوى د مرو په منصب د قضاء باندي فانز كيدو واقعه هم زره رابنكونكي ده. علامه شمس الدين ذهبى رحمته
تاريخ اسلام كښې ليكلي دي. چه حجاج بن يوسف ثقفى په يومجلس كښې د حضرت حسين رحمته متعلق اوونيل
چه هغه د رسول الله رحمته د ذريت نه نه دي. يحيى بن يعمر رحمته په مجلس كښې موجود وو هغه اوونيل «كذبت أيها
الأمير، يعني تا دروغ اوونيل. حجاج تاو راتاو شو او وني ونيل: «أنا لئني على ما قلت بيته من كتاب الله، أولأقتلنك» يعنى
دخپلې دعوى ثابت كولو دپاره د كتاب الله نه خه دليل پيش كړه گنى زه به تا قتل كړم. يحيى بن يعمر رحمته د قرآن

(١) أخرجه أيضاً فى كتاب الطب، باب أجراء الصابر فى الطاعون رقم: ٥٧٣٤ وكتاب القدر قبل باب وما كنا لنهتدى لو لا أن هدانا الله، رقم: ٤٦١٩.

(٢) كشف الباري: ٤/١٣٣.

(٣) اوگورنى: كتاب الجنائز باب ما يذكر من الصلاة على المنافقين والاستغفار للمشركين، رقم: ١٣٦٨.

(٤) اوگورنى: كتاب الحيض باب الصلاة على النساء وسننها، رقم: ٣٣٢، ص: ٦٣٠.

(٥) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورنى: تهذيب الكمال: ٥٣/٣٢ تهذيب التهذيب: ٢٦٦، ٣٨٩/٥، ٢٦٦ دار الفكر.

(٦) تهذيب التهذيب: ٢٦٧، ٤٨٩/١١، ٢٦٧ دار الفكر، كتاب الثقات لابن حبان: ٤٢٤-٤٢٣، ٤٢٣ دار الفكر، سير اعلام النبلاء: ٤/٤٤ رقم الترجمة: ١٧٠ مؤسسة الرسالة.

پاک (وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ) لوستلو سره او ونبیل «فأخبر الله أن عيسى من ذرية آدم بأبيه» په آیت کښي الله تصریح فرمائيلي ده چه عيسى عليه السلام د مور د طرف نه د حضرت آدم عليه السلام د ذريت نه دې يعنى ثابته شوه چه د فاطمه عليها السلام اولاد د کلام الله په رو سره ذريت محمد عليه السلام کښي شامل دې.

حجاج او ونبیل تا صحيح او ونبیل مگر زما په دې مجلس کښي تازما تکذيب په کوم بنياد باندې او کړو؟ يحيى بن يعمر رضي الله عنه په خپل جواب کښي او فرمائيل «لما أخذ الله على الأنبياء: لتبينه للناس ولا تكتمونه» يعنى الله تعالى د انبياء نه عهد اخستي وو چه هغوى به خلقو ته حق خبره بيانوي او هغه به پتوي نه. هم دغه عهد د تکذيب سبب وو. د دې واقعه نه پس حجاج بن يوسف هغه خراسان ته جلاوطن کړو. هلته په رسيدو باندې مسلم بن قتيبه رضي الله عنه هغه د مرو قاضي جوړ کړو. (١)

تاريخ قضاء کښي د يحيى بن يعمر رضي الله عنه په شان د الله تعالى نه ويري دونکي او عدل کونکي قاضي به ډير کم تير شوي وي. د احتياط او انصاف خوښولوني دا حال وو چه ټولې فيصلې به نې د گواه په موجودگي کښي او حلف اخستلو سره کولې. ابن سعد رضي الله عنه د ابو الطيب موسى بن يسار رضي الله عنه يو روايت نقل کړې دې چه يحيى بن يعمر رضي الله عنه د مرو د قضاء په منصب باندې و نوهغوى هغه پخپله کله به کوڅو کښي او کله بازارونو کښي د خلقو مسائل حل کولو سره ليدلې. کله به هغه په خرياندې سور وو نو دوه کسان به په جگړه هغوى له راتلل نو سورلي به نې او درولو سره د هغوى مسئله حل کوله. (٢)

دهغوى تاريخ وفات کښي اختلاف دې. ابو الحسن علي بن اثير جزري رضي الله عنه فرماني چه وفات نې په ١٢٩ هجري کښي شوې. حافظ ابن حجر رضي الله عنه په هغوى باندې رد کولو سره فرماني چه دا قول محل نظر دې. دويم قول دادې چه دهغوى وفات د دويمې صدني هجري په اولو دوو برخو کښي شوې. دريم قول د حافظ ابن جوزي رضي الله عنه دې هغوى د وفات کال ٨٩ هجري تصریح کړې ده. (٣)

قوله: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الطاعون فأخبرني..... د حضرت عائشه رضي الله عنها

روايت دې چه ما در رسول الله عليه السلام نه د طاعون باره کښي سوال او کړو نو حضور پاک او فرمائيل طاعون يو عذاب دې الله تعالى چه په چاباندې غواړي رالیکي. مگر الله تعالى هغه د مؤمنانو د باره رحمت جوړ کړې دې. که د يو مؤمن په علاقه کښي طاعون خور شي او هغه د ثواب اميد کولو سره په دې صبر او کړي يعنى ثابت قدم پاتې کيدو سره علاقه پرينږدي اودا عقیده اولري چه هغه سره به هم هغه معامله کيږي کومه چه الله تعالى دهغه په تقدير کښي ليکلې ده نو دده به د شهيد برابر اجر ملاويري.

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت. علامه عيني رضي الله عنه فرماني: «هذا الحديث من جنس الحديث السابق، فلذلك ذكره عقبه لعدم المطابقة بينه وبين الترجمة من حيث أنه مطابق للمطابق والمطابق للشئ، مطابق لذلك الشئ» (٤)

چونکه مذکور حديث د سابقه حديث د جنس نه دې او هم په دې وجه امام بخاري رضي الله عنه دا حديث د حديث سابق سره متصل ذکر کړې دې نو د حديث ترجمه الباب سره مطابقت «مطابق مطابق الشئ، مطابق لذلك الشئ» په پيش نظر وي.

[٣٢٨٨]- حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا لَيْثٌ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ قُرَيْشًا أَهَمُّهُمْ شَأْنُ الْمَرْأَةِ الْمَغْرُومِيَّةِ الَّتِي سَرَقَتْ، فَقَالُوا: وَمَنْ يَكْلِمُ فِيهَا

(١) تاريخ الإسلام للذهبي: ١٠٧١/٢، دار الغرب الإسلامي.

(٢) طبقات ابن سعد: ٢٦١/٧، دار الكتب العلمية بيروت ١٤١٠ هجري.

(٣) تهذيب التهذيب: ٣٠٦/١١.

(٤) عمدة القاري: ٨٦/١٦.

رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالُوا: وَمَنْ يَخْتَرُ عَلَيْهِ إِلَّا أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ، حَيْثُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَلِمَةُ أَسَامَةَ، فَقَالَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَتَشْفِقُ فِي حَدِيثِ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ، لَمْ قَامَ فَاخْتَطَبَ، لَمْ قَالَ: إِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ قَبْلَكُمْ، أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ فِيهِمْ الشَّرِيفُ تَرَكَوهُ، وَإِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الضَّعِيفُ أَقَامُوا عَلَيْهِ الْحَدَّ، وَإِنَّ اللَّهَ لَوَ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا" ص ١٧٨٣، ج ١، ٢٥٠٥ (١)

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد: د دوى تذكره ((كتاب الإيمان باب إفتاء السلام عن الإسلام)) لاندې تيره شوي ده. (٢)

ليث: دا ابو الحارث ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي رضي الله عنه دې د دوى تذكره بده الوحي كښې تيره شوي ده. (٣)

ابن شهاب: دمحمد بن شهاب زهري رضي الله عنه تذكره هم بده الوحي لاندې تيره شوي ده. (٤)

عروة: عروه بن زبير رضي الله عنه دې د دوى تذكره ((كتاب الإيمان باب الدين بس)) لاندې تيره شوي ده. (٥)

قوله: أن قریشاً أهمهم شأن المرأة المخزومية التي سرقت: حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني چه قريش د هغه مخزومي ښځې په معامله كښې ډير فكر مند كړې وو. چاچه دفتح مکه په موقع كالي پټې كړې وو نو د قريشو خلقو او ونييل په دې معامله كښې رسول الله صلی الله علیه و آله ته د حضور پاك نازيين اسامه بن زيد رضي الله عنه نه سوا څوك د عرض كولو جرات نه شي كولي. چنانچه اسامه بن زيد رضي الله عنه حضور پاك سره خبره او كړه نو حضور پاك او فرماييل اسامه ته د الله تعالی په مقرر شوي حدود كښې سفارش كوي؟ بيا حضور پاك او دريدو خطبه ئې ور كړه او وني فرماييل: تاسو نه وړاندې خلق يعنى بنو اسرائيل خكه هلاك شو چه كله به په هغوى كښې يو صاحب حيثيت سړى غلا كوله نو هغه به ئې پريخودو او كله چه به يو كمزورى غلا كوله نو په هغه باندې به ئې حد قائم كولو. په الله قسم كه فاطمه بنت محمد هم غلا او كړې نوزه به د هغې هم لاس پرې كوم. دا روايت وړاندې د حدود او مناقب لاندې راځي.

دهديث ترجمه الباب سره مناسبت: حديث باب كښې دى ((اعمالك الذين قبلكم)) علامه عيني رضي الله عنه او حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني: دې نه بنو اسرائيل مراد دى. د روايت په دويم طرُق كښې د بنو اسرائيل تصريح كړې شوي ده، لهذا ترجمه الباب سره د حديث مطابقت ښكاره دى. (٦)

[٣٢٨٩] - حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَيْسَرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّزَّالَ بْنَ سَبْرَةَ الْهَلَالِيَّ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا قَرَأَ آيَةَ، وَسَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ جَلَّالَهَا، فَحَمَّتُ بِهِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرْتُهُ، فَعَرَفْتُ فِي وَجْهِهِ الْكَرَاهِيَةَ، وَقَالَ: «كَلَّا كَمَا مُحْسِنٌ، وَلَا تَخْتَلِفُوا، فَإِنَّ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ اخْتَلَفُوا قَبْلَكُمْ» ص ١٧٨٥، ج ١، ٢٧٧٩ (٧)

(١) مرتخيجه في كتاب الشهادات، باب القاذف والسارق الزاني، رقم: ٢٤٤٨.

(٢) كشف الباري: ١٨٩/٢.

(٣) كشف الباري: ٣٢٤/١.

(٤) كشف الباري: ٣٢٤/١.

(٥) كشف الباري: ٤٣٤/٢.

(٦) عمدة القاري: ١٦/٢٢ وفتح الباري: ٤٤٦/٦.

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابي اياس رضي الله عنه دي.
شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العسكى الواسطى رضي الله عنه دي. ددوى دوارو حضراتو تذكره «كتاب الايمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده»، لاندې تيره شوي ده. (١)
عبد الملك بن ميسرة: ددوى تذكره مخكنبي تيره شوي ده. (٢)
نزال بن ميسرة: ددوى تذكره مخكنبي تيره شوي ده. (٣)

قوله: سمعت رجلاً قرأ وسمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ خلفها..... دحضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه روايت دي ما يوسري د قرآن تلاوت كولو سره واوريدو حالانكه هغه چه څنگه تلاوت كولو. ما د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه د دي برخلاف (بله طريقه باندې) لوستلو سره اوريدلي وو. زه د حضورياك خدمت كنيې حاضر شوم د واقع خبر مې وركړو نو ما د حضورياك په مخ مبارك باندې د څفگان اثار اوليدل. حضورياك او فرمايل تاسو دواړه ئي ښه لولئئ او خپل مينځ كنيې جگړه مه كوئئ. تاسو نه مخكنبي خلق يعنى بنو اسرائيل دخپل مينځ جگړو د وجې نه هلاك شو.

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: «فان من كان قبلكم» نه د بنو اسرائيل طرف ته اشاره ده. ترجمه الباب سره د دي مناسبت واضح دي.

[٢٢٩٠] حَدَّثَنَا عُمرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي شَقِيقٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ كَثِيرٍ أَنَّهُ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ أَنَّهُ قَالَ: حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَخْبِي نَبِيَّائِنَ الْأَنْبِيَاءِ [ص: ١٤٦]، ضَرَبَهُ قَوْمُهُ فَأَدْمُوهُ، وَهُوَ يَسْحُ الدَّمَ عَنْ وَجْهِهِ وَيَقُولُ: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» ص [١٧٨٦] (٤) [٤٥٢٠] (٥)

تراجم رجال

عمر بن حفص: دا عمر بن حفص بن غياث النخعي رضي الله عنه دي.
ابي: دا د عمر بن حفص پلار حفص بن غياث النخعي رضي الله عنه دي. ددوى دوارو حضراتو تذكره «كتاب الغسل باب الغمضة والاستنشاق في الجنابة»، لاندې تيره شوي ده. (١)
الاعمش: دا سليمان بن مهران كوفى رضي الله عنه دي. اعمش په لقب سره مشهور دي. ددوى تذكره «كتاب الايمان باب ظلم دون ظلم»، لاندې تيره شوي ده. (٢)

(١) مرتخرجه في كتاب الخصومات باب ما يذكر في الأشخاص والخصومة بين المسلم واليهودي، رقم: ٢٤١٠.

(٢) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٣) اوگورثي: كتاب الخصومات باب ما يذكر في الأشخاص والخصومة بين المسلم واليهودي، رقم: ٢٤١٠.

(٤) ايضاً.

(٥) أخرجه ايضاً في كتاب استنابة المترين والمعاندين وقتالهم قبل باب قتل الخوارج والملحد بعد إقامته الحجة عليهم رقم: ٦٩٢٩ وأخرجه مسلم في الجهاد باب غزوه أحد، رقم الحديث: ٤٦٤٦ وابن ماجه في سننه في كتاب الفتن باب الصبر على البلاء، رقم: ٤٠٢٥.

(٦) كتاب الغسل باب المضمه والاستنشاق في الجنابة، ص: ٢٥٩.

(٧) كشف الباري: ٢٥١/٢

شقيق: دا ابورائل شقيق بن سلمه رضي الله عنه دي. ددوی تذکره بده الوحي لاندې تيره شوي ده (١)
عبدالله: دا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه دي (٢)

قوله: قال عبدالله: كاني أنظر إلى النبي صلى الله عليه وسلم يحكي نبياً من الأنبياء: حضرت
عبدالله ابن مسعود رضي الله عنه وائي لکه چه زه رسول الله صلى الله عليه وسلم ته گورم، چه هغوی د یونبی حال بیانولو دهغوی قوم هغه
وهلو سره په وینو باندې رنگ کرو او هم په دې حال کښې هغه خپله وینه پاکوله او د گزارونو په شدت سره به بې
هوشه کیدو او کله چه به نی گزاره کیدله نو فرمائیل به نی: «اللهم اغفر لقومي، فإنهم لا يعلمون» ای الله زما د قوم خلق
اوبخښې دوی نه پوهیږی.

په روایت کښې د گوم یو نبی تذکره ٥٥؟ حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني چه روایت باب کښې رسول الله صلى الله عليه وسلم
د گوم نبی تذکره گوی ماته دهغه نوم صراحتاً ملاؤ نه شو. ممکن ده چه نوح عليه السلام مراد وی. علامه سیوطی رحمته الله عليه
الدیباج کښې په دې باندې جزم کړې دي (٣). ابن اسحاق رحمته الله عليه المبتدا کښې یو روایت نقل کړې دي دهغې الفاظ
دادی: «أن قوم نوح كانوا يبطشون به فيخفقونه حتى يفضي عليه فإذا أفاق قال: اللهم اغفر لقومي، فإنهم لا يعلمون» (٤) یعنی د نوح عليه السلام
قوم به حضرت نوح عليه السلام وهلو سره د هغه مرئی خفه کوله، تردې چه هغه به بې هوشه شو او چه کله به هوش کښې
راتلونو فرمائیل به نی ای الله زما قوم ناپوهه دي دا اوبخښې. که چرې دا روایت ثابت وی نو بیادا د نوح عليه السلام د
خپل قوم نه د ملاویدونکو تکلیفونو د شروع واقعه به وی. په آخره کښې چه کله د قوم د هدایت نه ناامیده شو
نودهغوی دپاره نی دا دعا او کړه: (رَبِّ لَا تَذَرُ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكُفْرِينَ دِيَارًا) (٥)

دعلامه قرطبي رحمته الله عليه رائي: دباب مذکوره روایت امام مسلم رحمته الله عليه هم په خپل صحیح کښې نقل کړې دي او ددې
د نقل کولونه وړاندې هغه د احد قصې سره متعلق روایت درج کړې دي په گوم کښې چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائیلې:
«كيف يغفل قوم شجوانهم وكثروا باعته» داسې قوم چرته کامیاب کیدې شی چاچه د خپل نبی مخ زخمی کړې وی او د
هغه غاښونه نی مات کړې وی؟ کیدې شی د امام مسلم رحمته الله عليه په دې صنیع سره علامه قرطبي رحمته الله عليه دا گمان کړې
وی چه «یحکی من نبياً من الأنبياء» کښې په حقیقت کښې نبی کریم صلى الله عليه وسلم خپل حال بیان کړې دي. په دې وجه هغوی
تصریح کړې چه په روایت کښې حاکی او محکی عنه پخپله رسول الله صلى الله عليه وسلم دي. د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه
روایت باب په وخت د احد واقعه نه وه پېښه شوي. نو علامه قرطبي رحمته الله عليه وائي غزوه احد کښې چه د نبی کریم صلى الله عليه وسلم
د زخمی کیدو کومه واقعه پېښه شوي هم داسې واقعه د غزوه احد نه وړاندې حضور پاک ته د وحی په ذریعه
خودلې شوي وه مگر د نبی نوم نی اونه خودلو. بیا چه کله په غزوه احد کښې هم دغه شان واقعه پېښه شوه
نو معلومه شوه چه دي نه حضور پاک پخپله مراد دي (٦).

حقیقت دادې چه دعلامه قرطبي رحمته الله عليه دا تاویل صحیح نه دي. دا صحیح منلو کښې په حدیث اوترجمه کښې

(١) كشف الباري: ٤٨٠/١.

(٢) كشف الباري: ٢٥٧/٢.

(٣) الديباج على صحيح مسلم بن الحجاج: ٧٣٧/٢.

(٤) فتح الباري: ٦٤٦/٦ عمدة القاري: ٨٣/١٦ إدارة الطباعة المنيرية.

(٥) فتح الباري: ٦٤٦/٦.

(٦) المفهم لما أشكل من تلخيص كتاب مسلم كتاب الجهاد باب في افتتاح الواحد على جمع العدو. رقم الحديث: ١٣١.
٣/٦٥١ دار ابن كثير. دار الكلم الطيب، تفسير القرطبي، سورة آل عمران رقم الآية: ١٢٨، ٣٠٧/٥ مؤسسة الرسالة، فتح

الباري: ٦٤٦/٦.

مناسبت نه پاتې کيږي ځکه چه ظاهره ده چه باب بنو اسرائيل سره متعلق دي او ددي تاويل ترديد مسند احمد په يوروايت سره هم کيږي. دا روايت عاصم عن ابي وانل په طريق سره نقل دي په دي کښې دي: «محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم غنائم حنين بالجمرة قال: فأردحموا عليه فقال: إن عبدًا من عباد الله هبته الله إلى قومه فضيروه وشجروه ليجعلهم الدر عن جبهته ويقول: رب اغفر لقومي، فإنهم لا يعلمون. قال عبد الله: فكانني أنظر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الدر عن جبهته بمكس الرجل» (۱)

يعنى رسول الله جعرانه کښې د حنين نه راتلونکې د غنيمت مال تقسيم کړو. راوی وانی چه خلق د رسول الله ﷺ نه چاپيره راتاوشو نو په دي موقع حضور پياک او فرمايل الله تعالى يو بنده خپل قوم ته نښي جوړولو سره اوليکلو نو د قوم خلقو دهغه تکذيب او کړو او دهغه مخ ئي زخمى کړو نو هغه نښي به دخپل مخ نه وينه او چوله او دا دعائى به ئي فرمائيل: «رب اغفر لقومي، فإنهم لا يعلمون» عبد الله بن مسعود رضي الله عنه وانی لکه چه زه رسول الله ﷺ وښم چه هغوى به دمذکور ه سړي حال بيانولو سره خپل تندي مبارك او چولو.

خلاصه دا چه روايت کښې رسول الله ﷺ خپل حکايت نه دي بيان کړي او په قول د ابن حجر رحمته الله عليه که چري د قرطبي رحمته الله عليه تاويل او منلي شى نو په باب او روايت کښې به مناسبت پاتې نه شى. او که چري نوح عليه السلام مراد وي نو په دي صورت کښې هم علامه عيني رحمته الله عليه فرمائيلې چه په باب او روايت کښې به مناسبت نه وي ځکه چه دنوح عليه السلام زمانه د بنو اسرائيل نه وړاندې ده خوباب د بنو اسرائيل اخبار او واقعات سره متعلق دي. (۲) هم دغه رائي ده علامه قسطلاني هم ده هغوى فرمائيلې چه په ظاهره واقعه د بنو اسرائيل سره متعلق ده او باب سره مناسبت هم په دي صورت کښې دي. (۳)

[۳۲۹۱]- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ عُقَيْبَةَ بْنِ عَبْدِ الْغَافِرِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّ رَجُلًا كَانَ قَبْلَكُمْ، رَغَبَهُ اللَّهُ مَا لَا، فَقَالَ لِيْنِيهِ لَمَّا حَضَرَ: أَيُّ أَبِ كُنْتُ لَكُمْ؟ قَالُوا: غَيْرَ أَبٍ، قَالَ: فَإِنِّي لَمْ أَعْمَلْ خَيْرًا قَطُّ، فَإِذَا مِتُّ فَأَحْرَقُونِي، ثُمَّ اسْتَمَقُونِي، ثُمَّ ذَرُونِي فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ، ففَعَلُوا، فَجَبَعَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، فَقَالَ: مَا حَمَلَكَ؟ قَالَ: مَخَافَتُكَ، فَمَلَأَهُ بِرُحْمَتِهِ" وَقَالَ مُعَاذٌ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، سَمِعْتُ عُقَيْبَةَ بْنَ عَبْدِ الْغَافِرِ، سَمِعْتُ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ص (۴) [۷۸۹]

تراجم رجال

ابو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسي رضي الله عنه دي. ددوى تذکره «کتاب العلم باب الممن کذب على النبي صلى الله عليه وسلم» لاندې تيره شوي ده. (۵)
ابو عوانه: دا وضاح بن عبد الله يشکري رضي الله عنه دي. (۱)

(۱) مسند الإمام أحمد: ۳۷۶/۷ رقم الحديث: ۴۳۶۶.

(۲) عمدة القاری: ۸۳/۱۶

(۳) إرشاد الساری: ۸۳/۷

(۴) أخرجه أيضاً في كتاب الرقاق باب الخوف من الله عز وجل رقم: ۴۸۱ عو کتاب التوحيد باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ رقم: ۷۵۰۸ ومسلم في صحيحه في كتاب التوحيد باب سعة رحمة الله تعالى. رقم الحديث: ۶۲۸۴

قتاده: دقتاده بن دعامة رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب من ایمان أن یحب لأخيه ما یحب لنفسه» لاتدی تیره شوی ده. (۱)

عقبه بن عبدالغافر: ددوی کنیت ابونهاد دی. ددوی تذکرہ مخکنی تیره شوی ده. (۲)
د عقبه بن عبدالغافر رضی اللہ عنہ په صحیح بخاری کنی صرف دوه روایتونه دی. یو روایت مذکره او دویم روایت «کتاب الوکالة باب إذا باع الوکیل شیئا فاسدا فبیعه مردود» رقم الحديث: ۲۱۸۸» لاتدی ذکر دی.

قوله: أن رجلا كان قبلكم رغه الله مالا..... دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی چه تاسو نه مخکنی یوسری وو. الله تعالی هغه ته «یر مال» ورکړې وو. هغه دمرگ په وخت خپلو خامنوته اوونیل زه ستاسو څنگه پلار ووم؟ هغوی اوونیل چه ته یو ښه پلار وې. هغه سړی اوونیل چه ما ټول ژوند کنی کله نیک عمل نه دي کړې. کله چه زه مرشم نو ما اوسیزنی ما بیا اوره کړنی بیا د سیلنی په ورخو کنی کله چه په زوره سیلنی چلیبری ما یعنی زما ایرې په هوا کنی اوشیندنی نو خامنو هم داسې اوکړه. الله تعالی دهغه ټول بدن راجمع کړو ونی فرمانیل په داسې کولو باندې ته چا مجبوره کړې؟ هغه ونیل ستا ویری، نو الله تعالی هغه سره د رحم معامله اوکړه.

دا سړی دبنو اسرائیل نه و. دا عاجز د الله تعالی د صفاتو او قدرت کامله نه ناخبره وو. نیک عمل نی نه وو مگر د مرگ نه مخکنی د الله تعالی ویره پرې دومره غالبه شوه چه خپلو خامنوته نی داسې جاهلانه وصیت اوکړو. دا بالکل غلط عمل وو چونکه د الله تعالی د ویری تقاضا خودا وه چه دهغه د عذاب نه ویریدلو. په دي وجه الله تعالی دهغه نادان مغفرت اوکړو.

وَقَالَ مُعَاذٌ حَدَّثَنَا عُقْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ: سَمِعْتُ عُقْبَةَ بْنَ عَبْدِ الْغَافِرِ: سَمِعْتُ أَبَا سَعِيدٍ الْخَدْرِيَّ، عَنِ النَّبِيِّ صلی اللہ علیہ وسلم [۶۱۱۶، ۷۰۶۹، ۱۷۰۷]

دا تعلیق امام مسلم رضی اللہ عنہ په خپل صحیح کنی «عن عبد الله بن معاذ العنبري عن أبيه» په طریق سره موصولاً نقل کړې دي او ددی تعلیق نه د امام بخاری رضی اللہ عنہ مقصد داخودل دی چه عقبه بن عبد الغافر رضی اللہ عنہ د قتاده رضی اللہ عنہ نه سماع ثابته (۳).

دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: روایت کنی دی: «أن رجلا كان قبلكم» دا جمله دباب موافق ده

[۲۲۹۲] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ رَيْعِ بْنِ جِرَاشٍ، قَالَ: قَالَ عُقْبَةُ لِحَدِيقَةَ: أَلَا مُحَمَّدٌ نَبِيٌّ مَا سَمِعْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ "إِنَّ رَجُلًا حَفَرَةَ الْمَوْتِ، لَمَّا أَيْسَ مِنَ الْحَيَاةِ أَوْصَى أَهْلَهُ: إِذَا مِتُّ فَأَجْمَعُوا لِي حَطْبًا كَثِيرًا، ثُمَّ أَوْدُوا نَارًا، حَتَّى إِذَا أَكَلَتْ لَحْمِي، وَخَلَصَتْ إِلَيَّ عَظْمِي، فَحُدُّوْهَا فَأَطْحِنُوْهَا فَذَرُوْهُنِي فِي الْيَمِّ فِي يَوْمٍ حَارٍّ، أَوْ رَايَ، فَجَمَعَهُ اللَّهُ فَقَالَ؟ لِمَ فَعَلْتَ؟ قَالَ: خَشَيْتُكَ، فَفَقَرْتُ" قَالَ عُقْبَةُ: وَأَنَا سَمِعْتُهُ يَقُولُ: حَدَّثَنَا مُوسَى، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ، وَقَالَ: «فِي يَوْمٍ رَايَ» ص [۱۷۹۱]

(۱) کشف الباری: ۴۳۴/۱.

(۲) کشف الباری: ۳/۲.

(۳) اوگورنی: کتاب الوکالة باب إذا باع الوکیل شیئا فاسدا فبیعه مردود: ۲۳۱۲.

(۴) فتح الباری: ۴۷/۶ وارشاد الساری: ۴۳۷/۷.

(۵) مرتخریجه فی نفس الباب برقم: ۳۴۵۲.

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی بصری رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب من خص بالعلم قوما دون قوم کراهة ان لا یفهموا» لاتدی تیرہ شوی ده. (١)

ابوعوانة: دا وضاح بن عبد اللہ یشکری رضی اللہ عنہ دی. (٢)

عبد الملك بن عمیر: دا عبد الملك بن عمیر بن سويد الفرسی رضی اللہ عنہ دی. (٣)

ربیع بن حراش: ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب ان من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم» لاتدی تیرہ شوی ده. (٤)

عقبة: دا صحابی رسول ابو مسعود عقبه بن عمرو انصاری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب ما جاء ان الأعمال بالنية والحسبة» لاتدی تیرہ شوی ده. (٥)

حذیفة: دا حذیفة بن یمان رضی اللہ عنہ دی. «کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أنبأنا» لاتدی ددوی حالات تیر شوی دی. (٦)

قوله: قال عقبة لحذیفة: ألا تحدثنا ما سمعت من النبی صلی اللہ علیہ وسلم؟.....: عقبة بن عمرو

انصاری رضی اللہ عنہ حذیفة بن یمان رضی اللہ عنہ ته اوونیل: آیا ته مونر ته د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلې خه حدیث نه بیانوی؟ حذیفة رضی اللہ عنہ او فرمائیل ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم په دی ارشاد فرمائیلو سره اوریدلې چه د یوسری د مرگ وخت نیزی دی راغلو. کله چه هغه د ژوند نه نا امیده شو نو هغه خپل بال بیچ ته دا وصیت اوکړو: کله چه زه مر شم نو زما دپاره پیر لرگی راجمع کړنی بیا اور بل کړنی تردې چه کله اور زما د بدن غوښه او خوری او هډوکو پورې اور سپړی نو دغه هډوکي واخلسی او ره نی کړنی بیا د سختې گرمی په ورخ یا نی او فرمائیل: په کومه ورخ چه تیزی هوا گانی چلیږی ما په هوا کښې اوشیندنی. کله چه دهغه د اوږه کړې شوو هډوکو ایره په هوا کښې والوزولې شوه نو اللہ تعالی دهغه بدن راغونډ کړو او تپوس نی ترې اوکړو تا داسې ولې اوکړه؟ هغه ونیل ستاد ویرې، نو اللہ تعالی دهغه مغفرت اوکړو. په دی روایت کښې هم د بنواسرائیل د یوسری واقعہ بیان کړې شوی ده. دا نباش گورکن وو او کفنونه به نی پتول. (٧)

قوله: ألا تحدثنا. الا حرف تخصیص دی. (٨)

قوله: خشتک: علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ وائی چه شرف الدین یونینی د خپل شیخ جمال الدین ابن مالک رحمته اللہ علیہ قول نقل کړې دی چه خشتک دتاء فتحه او کسره دواړه شان لوستلې کیدی شی. البته فتح اولی ده. د نصب د وچې نه

(١) کشف الباری: ٥٨٨/٤.

(٢) کشف الباری: ٤٣٤/١.

(٣) اوگورثی: کتاب الأذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة، رقم: ٦٧٨.

(٤) کشف الباری: ١٤٧/٤.

(٥) کشف الباری: ٧٤٨/٢.

(٦) کشف الباری: ١٠٩/٣.

(٧) إرشاد الساری: ٤٣٥/٧.

(٨) عمدة القاری: ٨٥/١٦.

علامه کرمانی رحمته الله دا فرمانیلی دی چه دانزع دَخافض دَوجی نه ده یعنی: «من خشکت» او دکره دَوجی نه علامه زرکشی رحمته الله دا فرمانی چه «خشکت» نه وړاندې «من» مقدر دې. (۱)
 حدیثا موسی: حدیثا ابو عوانه... الخ: دا سند ذکر کولو سره د امام بخاری رحمته الله مقصد دې خیرې طرف ته اشاره کول دی چه موسی بن اسماعیل تېو ذکی رحمته الله د دې حدیث په یو وړوکی شان جزء کښې د مسدود رحمته الله مخالفت کړې دې ځکه چه د مسدود رحمته الله په روایت کښې «فی بومحان» دې خود موسی بن اسماعیل تېو ذکی رحمته الله په روایت کښې «فی بومحان» دې. (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: روایت باب کښې دی. «أن رجلاً حضره الموت» په دې کښې د بنی اسرائیل د یو سړی ذکر دې د باب سره د دې مناسبت ښکاره دې. (۳)

[۳۲۹۳] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شَهَابٍ، عَنِ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "كَانَ الرَّجُلُ يَدَّابِنِ النَّاسِ، فَكَانَ يَقُولُ لِفَتَاةٍ: إِذَا أَتَيْتِ مُعْسِرًا فَجَبَّازْ عَنْهُ، لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَجَبَّازَ عَنْكَ، قَالَ: فَلَقِيَ اللَّهَ فَجَبَّازَ عَنْهُ" ص ۱۷۹۴ | ۱۹۷۲ | (۴)

تراجم رجال

عبد العزيز بن عبد الله: دا عبد العزيز بن عبد الله اویسی رحمته الله دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب الحرص علی العلم» لاندې تیره شوی ده. (۵)

ابراهيم بن سعد: دا ابراهیم بن سعد بن عبد الرحمن بن عوف رحمته الله دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب ما یذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی البحر الی الخضر» لاندې تیره شوی ده. (۶)

ابن شهاب: دا محمد بن مسلم بن شهاب زهری رحمته الله دې. (۷)

عبيد الله بن عبد الله: د دوی حالات «کتاب العلم باب: منی بصر سماع الصغیر» لاندې تیره شوی دی. (۸)

قوله: كان رجل يدابن الناس، فكان يقول لفتاة: إذا أتيت معسراً.....: د حضرت ابو هریره رضی الله عنه

نه روایت دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانیلی یو سړی به خلقو ته قرض وړ کولو او هغه به خپل نوکر ته و نیل کله چه یو تنگ دست (قرض داری) له ورشې نوهغه ته معافی کوه کیدې شی (چه د دې نیکنی په صله کښې) الله تعالی زموږنې خطا گانې معاف کړی کله چه هغه الله تعالی سره ملاقی شو نو الله تعالی هغه معاف کړو. د نسائی رحمته الله د روایت الفاظ دادی: «يقول لرسوله: خذ ما لیسروا ترک ما عسر و تحاؤن» (۹)

(۱) إرشاد الساری: ۴۳۵/۷.

(۲) عمده القاری: ۸۶/۱۶.

(۳) عمده القاری: ۸۵/۱۶.

(۴) مرتخریجه فی کتاب البیوع باب من انظر معسراً، رقم: ۲۰۷۸.

(۵) کشف الباری: ۴۸/۴.

(۶) کشف الباری: ۲۸۷/۳.

(۷) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۸) کشف الباری: ۲۸/۳.

(۹) سنن النسائی کتاب البیوع باب حسن المعاملة والرفق فی المطالبة، رقم الحدیث: ۴۶۹۸.

یعنی هغه سړی به خپل پیغام رسونکی نوکر ته دا وویل چه کوم په آسانۍ سره درکوی هم هغه اخله گنۍ پرېږده او د معافۍ نه کار اخله. او صحیح مسلم کښې د ربیعې عن حذیفه په طریق سره نقل روایت الفاظ دادی: «فقال الله تعالی: انا احق بما منك تجاوزا من عدي»^(۱)

یعنی الله تبارک و تعالی فرمائی چه دا د عفو او معافۍ عمل تاسو نه زیات زما شان سره لائق دی او بیانی فرېښتی ته حکم ورکړو چه زما دې بنده سره د معافۍ معامله او کړنې دې جنت ته داخل کړنې.

دا روایت «کتاب البیوع باب: من انظر معراً» کښې تیر شوی دی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ښکاره خبره ده چه دا واقعه بنو اسرائیل سره متعلق ده او باب سره د دې مناسبت هم ښکاره دی.

[۳۲۹۴] - حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "كَانَ رَجُلٌ يُسْرِفُ عَلَى نَفْسِهِ فَلَمَّا حَضَرَهُ الْمَوْتُ قَالَ لِيَتِيهِ: إِذَا أَنَا مَاتُ فَأَخْرِقُونِي، ثُمَّ أَطْحَنُونِي، ثُمَّ ذَرُونِي فِي الرِّيحِ، قَوْلَ اللَّهِ لَيْنٌ قَدَرٌ عَلَى رَبِّي لِيُعَذِّبَنِي عَذَابًا مَعْدَبَةً أَحَدًا، فَلَمَّا مَاتَ فَعِيلَ بِهِ ذَلِكَ، فَأَمَرَ اللَّهُ الْأَرْضَ فَقَالَ: اجْمَعِي مَا فِيكَ مِنْهُ، فَفَعَلَتْ، فَأَذَاهُ وَقَابِمٌ، فَقَالَ: مَا حَمَلَكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ؟ قَالَ: يَا رَبِّ خَشِيتُكَ، فَقَفَّرَ لَهُ" وَقَالَ غَيْرُهُ: «مَخَافَتُكَ يَا رَبِّ» ص. ۷۹۵ - ۱۷۹۶ | ۱۷۰۶۷ | ۲

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی رضي الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب أمور الإيمان» لاتدې تیره شوی ده. ^(۲)

هشام: دا مشهور محدث هشام بن یوسف الصنعانی رضي الله عنه دې ددوی تذکره مخکښې تیره شوی ده. ^(۳)

معمر: دا معمر بن راشد ازدي رضي الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب كتابة العلم» لاتدې تیره شوی ده. ^(۴)

الزهري: دا محمد بن شهاب زهري رضي الله عنه دې. ^(۵)

حميد بن عبد الرحمن: دا حميد بن عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب تطوع قيام رمضان من الإيمان» لاتدې تیره شوی ده. ^(۶)

كان رجل يسرف على نفسه.....: د حضرت ابو هريره رضي الله عنه روایت دې چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائی یو

^(۱) صحیح مسلم کتاب المساقاة باب فضل إنظار المعسر الخ رقم الحدیث: ۳۹۹۶.

^(۲) أخرجه أيضاً في كتاب التوحيد باب: «يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ» رقم: ۷۵۰۶ ومسلم في كتاب التوحيد باب سعة رحمة الله تعالى وأنها تغلب غضبه، رقم الحدیث: ۶۹۸۱ والنسائي في كتاب الجنائز باب أرواح المؤمنين رقم الحدیث: ۲۰۸۱.

^(۳) كشف الباری: ۶۵۷/۱.

^(۴) كتاب الغسل باب من سقى النفس حياء، رقم: ۲۹۸.

^(۵) كشف الباری: ۳۲۱/۴.

^(۶) كشف الباری: ۳۲۶/۱.

^(۷) كشف الباری: ۳۱۶/۲.

سری به دَحدنه زیانه گناه کوله. هغه خامنوته او وئیل چه کله زه مرشم ما اوسوزونی او میده می کړنی او بیا می په هوا کښی والوزونی. په الله قسم چه که الله تعالی زما مواخذه او کړه نو داسی سزا به را کوی چه هیچاته به نی نه وی ور کړی. کله چه هغه مرشو نو هغه سره هم هغه شان او کړی شو. الله تعالی زمکې ته حکم او کړو چه د دې بنده د بدن اعضاء راجمع کړه زمکې د حکم تعمیل او کړو نو هغه اودریدو. الله تعالی تپوس او کړو تا داسی ولې او کړه؟ هغوی وئیل ای ربه ستا د ویرې د وجې نه نو الله تعالی د هغه مغفرت او کړو.

یواشکال اود هغې جواب: علامه خطابی رحمته فرمائی چه «لئن قدر الله علی» الفاظ خو هم هغه کس وئیلې شی چه د بعث بعد الموت اود الله تعالی د صفت د قدرت علی الاحیاء منکر وی. کله چه د دغه سری عقیده دا وه نو د هغه مغفرت څنگه او کړی شو؟ اویائی هم پخپله د دې جواب ور کړو چه هغه د بعث بعد الموت منکر نه وو. هغه د جهل په وجه دا خیال او کړو که د هغه بدن او په کړی شی او په لرې لرې علاقی کښی اوشیندلې شی نو هغه به د بعث بعد الموت او عذاب نه بچ شی. داسی په حقیقت کښی مؤمن وو اود الله تعالی نه ویره د هغه د مؤمن کیدو دلیل دی. (۱)

د ابن قتیبه رحمته را ئی او په هغې باندي د ابن جوزی رحمته رد: ابن قتیبه رحمته فرمائی د الله تعالی بعضی صفاتو کښی د غلطی کونکی مؤمن تکفیر نه شی کولی یعنی په صفات الهیه کښی د خطا، واقع کیدل څه صورتونه د تکفیر نه مستثنی دی او په هغې کښی د غلطی مرتکب مؤمن د اسلام د دائرې نه نه خارج کیږی. لهذا مذکوره سری هم «لئن قدر الله علی» وئیلو سره کافر نه دی. (۲)

علامه ابن جوزی رحمته په دې باندي رد کولو سره فرمائی چه د الله تعالی د قدرت صفات نه انکار کول کفر دی او مذکوره سری د قدرت د صفت نه په انکار کولو سره په اتفاق سره کافر دی. (۳)

بعضی شرح حدیث فرمائیلی چه د قدر معنی ده: «ضیق» لکه د سورت طلاق آیت: «وَمَنْ قَدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ» کښی د قدر معنی ده ضیق. دا اقدام هغه سری د الله تعالی د ویرې د وجې نه او کړو اود هغه دا اعتراف او اظهار د ایمان دلیل دی. او داسی مؤمن په چا چه د الله تعالی نه د ویریدو دومره غلبه وی هغه له د الله تعالی په قدرت علی الحیاة کښی هیڅ کله شک نه شی کیدی. (۴)

د امام نووی رحمته را ئی: امام نووی رحمته فرمائی چه ظاهر د کلام خو بالکل بی گرو غبار دی چه په دې سره کفر لازم راخی لیکن دا کلام په ژبه سره د ادا کولو په وخت هغه خپل حواس بیللی وو. د ظاهر مفهوم قصد هغه نه وو کړی. دهشت اود الله تعالی د ویرې غلبې د هغه د عقل صلاحیت معطل کړی وو. هغه وخت هغه د داسی غافل او هیرو نکي په حکم کښی وو د چا قول او فعل چه قابل مواخذه نه وی. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته او علامه قسطلانی رحمته د امام نووی رحمته قول ته خوښ کړی شوی وئیلې دی. (۶)
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: روایت کښی دی: «کان رجل یسرف علی نفسه» باب سره د دې مناسبت دی ځکه چه دا سری د بنی اسرائیل نه وو. (۷)

(۱) فتح الباری: ۴۸/۶ عمده القاری: ۸۶/۱۶ وارشاد الساری: ۴۳۷/۷.

(۲) فتح الباری: ۴۸/۶.

(۳) فتح الباری: ۴۸/۶.

(۴) ارشاد الساری: ۴۳۲/۷.

(۵) فتح الباری: ۴۸/۶ عمده القاری: ۸۶/۱۶ وارشاد الساری: ۴۳۷/۷.

(۶) فتح الباری: ۴۸/۶ عمده القاری: ۸۶/۱۶ وارشاد الساری: ۴۳۷/۷.

(۷) عمده القاری: ۸۷/۱۶.

[٣٢٩٥]- حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَسْمَاءَ، حَدَّثَنَا جُوَيْرِيَةُ بْنُ أَسْمَاءَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ [ص: ٤٤] [بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «عَذِيبَتُ امْرَأَةٍ فِي هَرَّةٍ سَمَّيْتَهَا حَتَّى مَاتَتْ، فَدَخَلَتْ فِيهَا النَّارَ، لِأَنَّهَا أَطْعَمَتْهَا وَلَا سَقَّتْهَا، إِذْ حَبَسَتْهَا، وَلَا هِيَ تَرَكَتْهَا تَأْكُلُ مِنْ خَشَائِشِ الْأَرْضِ» ص ١٧٩٨، الر: ٢٢٣٦، (١)

ترجمه: دحضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی: یوې ښځې (چه د بنو اسرائیل نه وه) ته د یوې پیښود وچې نه عذاب ورکړې شو. هغې پیښو قید کړې ساتلې وه تردې چه هغه مړه شوه. دهغې په جرم کښې هغه دوزخ ته اور سیده. هغې په پیښو باندي څه خوراک څښاک نه کولو او نه یې هغه (آزاده) پرېخوده چه هغه د زمکې نه چینجی وغیره اوخوری.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد بن اسماء: ددوی تذکره مخکښې تیره شوې ده. (٢)

جویریة بن اسماء: ددوی تذکره «كتاب الفسل باب الجنب بتوضا ثمر بنان»، لاتدي تیره شوې ده. (٣)

نافع: دا حضرت نافع مولی عبدالله بن عمر قرشي عدوی رضي الله عنه دی. ددوی تذکره «كتاب العلم باب ذکر العلم والفتیان المسجد»، لاتدي تیره شوې ده. (٤)

د ابوزر او مستملې په نسخه کښې «سميتها» په ځانې ربطها (٥) لفظ نقل دي. یعنی هغې پیښو ترلې اوساتله علامه دمیری رضي الله عنه فرمائی چه مسند بزار، د ابونعیم تاریخ اصفهان او بیهقی البعث والنشور کښې د حضرت عائشه رضي الله عنها په روایت کښې تصریح ده چه ذکر شوې ښځه کافره وه اودا عذاب هغې ته د کفر او ظلم دواړو د وچې نه ورکړې شو. (٦)

چنانچه په روایت کښې دی: د شعبي عن علقمه په طریق سره نقل یو روایت دی: «کنا عند عائشة فدخل عليها أبو هريرة. قالت: يا أبا هريرة أنت الذي تحدث أن امرأة عذبت في هرة لها ربطها لم تطعمها ولم تسقها؟ فقال أبو هريرة: سمعت منه، يعني: صلى الله عليه وسلم. فقالت عائشة: أتدري ما كانت المرأة؟ قال: لا. قالت: إن المرأة مع ما فعلت كانت كافرة، إن المؤمن كرم على الله من أن يعذبه من أجل هرة. فإذا حدثت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنظر كيف تحدث». (٧)

د روایت الفاظ «انما كانت المرأة مع ذلك كافرة»، نه معلومیږي چه دي ښځې ته دا عذاب د کفر او ظلم دواړو د وچې نه شوې قاضی عیاض رضي الله عنه فرمائی چه ممکن ده هغه ښځه کافره وي او هغې ته دا عذاب دهغې د کفر د وچې نه ورکړې شوې وي. البته په دي عذاب کښې سختی یا زیاتوالې دهغې د دي ظلم په وجه سره وي او هم په دي وجه د همیشه عذاب مستحق گرځیدلې وي. ځکه چه د اهل ایمان صغیره گناهونه د کبیره نه د ځان ساتلو په وجه سره

(١) مرتخیرج الحدیث فی کتاب المساقاة باب فضل سقی الماء. رقم: ٢٣٦٥.

(٢) اوگورنی: کتاب الجمعة باب فضل الفسل يوم الجمعة. رقم: ٨٧٨.

(٣) کتاب الفسل باب نوم الجنب رقم: ٢٨٩.

(٤) كشف الباری: ٤/٤٥١.

(٥) إرشاد الساری: ٧/٤٣٧.

(٦) إرشاد الساری: ٧/٤٣٧.

(٧) البعث والنشور للإمام البيهقي. ص: ٥٣ رقم الحدیث: ٥٢ مؤسسة الكتب الثقافية.

معاف کولې شی (۱)

امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی د ظاهری حدیث نه معلومیری چه هغه بنخه مسلمان نه لیکن چونکه هغی پیشو سره دیر زیات ظلم او کړو د کوم په وجه چه د اور د عذاب مستحق او گر خیده. باقی دا بنخه کافره گر خول صحیح نه دی لکه څنگه چه قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ دا احتمال ذکر کړې دې ځکه چه صرف د کتاب ارتکاب کبائر نه دې بلکه که د یو صغیره ارتکاب هم پو شان او په اصرار سره کولې شی نو هغه کبیره جوړیږی او د دغه بنخي حال څه هم داسې وو. په دې وجه د دومره سخت عذاب مستحق شوه. او بیا په حدیث کبیرې د دې خبرې هیڅ دلیل نشته دې چه هغه به همیشه په دغه عذاب کبیرې وی (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث او ترجمه الباب مناسبت واضح دې ځکه چه په دې مقاد باندي د دې حدیث ذکر کولو سره هم دغه معلومیری چه دې بنخي بنی اسرائیل سره تعلق لرلیو (۳)

[۳۲۹۶] - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، عَنْ زُهَيْرٍ، حَدَّثَنَا مَنْصُورٌ، عَنْ رَبِيعِ بْنِ جَرَّاشٍ، حَدَّثَنَا أَبُو مَسْعُودٍ عَقِبَهُ، قَالَ:

قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ مِمَّا أَدْرَكَ النَّاسُ مِنْ غَلَاةِ النَّبُوَّةِ، إِذَا لَمْ تَسْتَحْيَ فَأَفْعَلْ مَا بَشَرَةٌ»

ترجمه: د حضرت ابو مسعود عقبه بن عمرو بدري رضي الله عنه روایت دې چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمائی دی. د نبوت د خبرو نه چه خلقو کوم څه حاصل کړی دی د هغی نه بیه مقوله د احم ده چه: کله چه په تاسو کبیرې شوه او حیا نه وی نو بیا چه دې څه خوښه وی کوه.

تراجم رجال

احمد بن یونس: دا احمد بن یونس تیمی رحمته اللہ علیہ دې. د دوی تذکره «کتاب الإیمان باب من قال إن الإیمان هو العمل» لاندې تیره شوی ده (۴)

زهیر. دا ابو خشمه زهیر بن معاویه رحمته اللہ علیہ دې. د دوی تذکره «کتاب الإیمان باب الصلاة من الإیمان» لاندې تیره شوی ده (۵)

منصور. دا منصور بن معمر کوفی رحمته اللہ علیہ دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب من جعل لأهل العلم باباً ما معلومة» لاندې تیره شوی ده (۶)

ربیع بن جرّاش: د دوی تذکره «کتاب العلم باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: اللهم علمه الكتاب» لاندې تیره شوی ده (۷)

ابو مسعود عقبه. دا ابو مسعود عقبه بن عمرو رضي الله عنه دې. د دوی تذکره «کتاب الإیمان باب ما جاء أن الأعمال بأئمة وأنهم» لاندې تیره شوی ده (۸)

(۱) إكمال المعلم كتاب السلام باب تحريم قتل الهرة: ۱۷۹/۷-۱۷۸ دارالرفا.

(۲) شرح النووي كتاب السلام باب تحريم قتل الهرة: ۲۴۱/۱۴-۲۴۰ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۳) عمدة القاری: ۸۷/۱۶ دارالکتب العلمیة. رواه البخاری بعد الروایة المذكورة متصلاً أيضاً فی نفس الباب وفی الأدب

باب: إذا لم تستحی فاصنع ما شئت رقم: ۱۲۰ و الإمام أبو داؤد فی کتاب الأدب باب ما جاء فی الحیاء رقم الحدیث:

۴۷۹۷ و الإمام ابن ماجه فی کتاب الزهد باب الحیاء رقم الحدیث: ۴۱۸۳ جامع الأصول فی أحادیث الرسول: ۲۰/۳ عرقم

الحدیث: ۱۹۵۶.

(۴) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۵) کشف الباری: ۳۶۷/۳.

(۶) کشف الباری: ۲۷۰/۲.

(۷) کشف الباری: ۳۱۲/۳.

تشریح مطلب دا حیا، یو داسې بهترین وصف دې د کوم تحسین باندې چه په هره زمانه کښې اهل دانش اتفاق کړې دې انبیاء سابقین هم د حیا، په ښکلی اخلاقی کمال کیدو باندې متفق پاتې دی. د هغوی د شریعتو نه په گنډ شمیر کښې احکام منسوخ شو. لیکن د حیا، تعظیم د ټولو په نیز معمول به پاتې دې او د دې پوره تعلیمات سره د دې چه تر مونږه نه دی رسیدلې لیکن څه حکیمانانه خبرې دومره مقبول او مشهورې شوی چه د مودو د آیاب او ذهاب باوجود تراوسه پورې د خلقو په خلو باندې دی.

قوله: أدرك الناس: حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله فرماني چه لفظ الناس په ټولو طرق کښې رفع سره دې. خود دې نصب سره لوستل هم جائز دی او په دې صورت کښې أدرك معنی به شی بلغ یعنی ما بلغ الناس. (۱)

قوله: من كلام النبوة: د مسند احمد او سنن ابوداؤد په روایت کښې دی النبوة نه پس الأولى اضافه هم ده. (۲) علامه قسطلانی رحمته الله فرماني: «فیه إشارة إلى اتفاق كلمة الأنبياء من أولهم إلى آخرهم على استعانه» (۳) یعنی «من كلام النبوة الأولى» سره دې خبرې طرف ته اشاره کول مقصود دی چه حضرت آدم عليه السلام نه واخله تراوسه پورې د ازل نه تر آخره پورې ټول انبیاء کرام علیهم السلام د حیا په استحسان باندې متفق دی.

قوله: فاصنم ما شئت: شرح حدیث د دې جملې مختلف توجیها ت کړی دی: ① یو خودادی چه فاصنم امر معنی الخبروی. نو په دې صورت کښې به مطلب داسې «انظر إلى ما تريد أن تفعله، فإن كان ما لا تستحي منه فافعله وإن كان ما يستحي منه فدعه» (۴) یعنی دکوم کار د کولو د پاره چه ته څې په هغې باندې غور او کړه که چرې هغه داسې کار وی دکوم په کولو سره چه حیا نه راځی نو هغه پوره کړه. که چرې حیا، راشی نو هغه پریرده.

② یا بیا دا د وعید په معنی کښې دې او مطلب د دې «افعل ما شئت تجازي» یعنی کله چه په تا کښې حیا پاتې نه شی نویا چه څه غواړې کوه تاته به دهغې سزا ملاویرې. (۵)

③ دریم قول د دې چه دا مبالغه فی الذم ده او مطلب د دې: «ترك الحياء أعظم ما تفعله» یعنی کوم کار چه ته کول غواړې دهغې په مقابله کښې حیا، پرېخودل لونی جرم دې. (۶)

④ څلورم قول د دې چه دا امر په معنی د التوبيخ وی مطلب د دې: «إذالم تستحي من العتب ولم تخش العار فافعل ما حدث به نفسك حسن كان أو قبيحا» (۷) یعنی کله چه تاته د ملامت کیدو پرواه نه وی نویا خو چه دې څه زړه غواړی کوه که هغه ښه وی او که بد.

حدثنا آدم بن حذائش شعبة عن منصور قال: سمعت ربيع بن خراش يحدث عن أبي سعيد قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: (إن مما أدرك الناس من كلام النبوة: إذالم تستحي فاصنم ما شئت) [۵۷۶۹]. (۸)

(۱) کشف الباری: ۷۴۸/۲.

(۲) فتح الباری: ۶/۴۹۶ عمدة القاری: ۱۶/۸۸.

(۳) سنن أبی داؤد کتاب الأدب باب فی الحیاة رقم الحدیث: ۴۷۹۹ مسند الإمام أحمد: ۲۸/۳۱۸ رقم الحدیث: ۱۷۰۹۰ مؤسسة الرسالة.

(۴) إرشاد الساری: ۴۳۹/۷-۴۳۸.

(۵) فتح الباری: ۶/۴۹۶ وإرشاد الساری: ۴۳۹/۷.

(۶) عمدة القاری: ۱۶/۸۸ وفتح الباری: ۶/۴۹۶ وإرشاد الساری: ۴۳۹/۷.

(۷) عمدة القاری: ۱۶/۸۸.

(۸) عمدة القاری: ۱۶/۸۸.

(۹) کشف الباری: ۱/۶۷۸.

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابى اياس رضي الله عنه دې ددوى تذکره «كتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده»، لاتدي تیره شوي ده (١)

شعبة: دا شعبه بن الحجاج الواسطي رضي الله عنه دې ددوى تذکره هم «كتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده»، لاتدي تیره شوي ده (٢)

دباقي روااتو حالات دتير شوي حديث تراجم رجال لاتدي اوگورنى. دا دتير شوي حديث دويم طريق دې. دكوم چه صرف د شروع دوه راويان د اولنى روايت د رواة نه مختلف دى دې نه پس تول رواة د روايت هم يو دى. ددې حديث تشریح د تير شوي حديث لاتدي تیره شوي ده.

[٣٢٩٧]- حَدَّثَنَا بَشِيرُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، أَخْبَرَنِي سَالِمٌ، أَنَّ ابْنَ عُمَرَ، حَدَّثَهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يَتِمُّ رَجُلٌ بِجَمْرٍ أَرَاهُ مِنَ الْخِيَلَاءِ، خُيِّفَ بِهِ، فَهُوَ يَتَجَلَّجَلُ فِي الْأَرْضِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»، تَابِعَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَالِدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ. ص [٨٠٦] [٥٤٥٣، ٥٤٥٤] (٣)

ترجمه: دحضرت ابن عمر رضي الله عنه نه روايت دې چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلى دى: په داسې حال كېنې چه يو سړى خپل پرتوك د تكبر د وجې نه زورند كړې روان وو چه په زمكه كېنې ورځنې كړې شو او هغه به يو شان د قيامت د قائميدو د ورځې پورې په زمكه كېنې ځنې روان وي.

تراجم رجال

بشير بن محمد: دا ابو محمد بشير بن محمد سختياني رضي الله عنه دې (٤)

عبيد الله: بعض نسخو كېنې عبيد الله تصغير سره مذکور دې. ليكن صحيح عبد الله دې چه ابن المبارك دې (٥)

يونس: دا يونس بن يزيد ايلي رضي الله عنه دې (٦)

الزهري: دا ابن شهاب زهري رضي الله عنه دې (٧)

سالم: دا سالم بن عبد الله بن عمر رضي الله عنه دې (٨)

ابن عمر: دا صحابي رسول حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنه دې (٩)

ددې حديث تشریح «كتاب اللباس، باب: من جر ثوبه من الخيلاء»، لاتدي اوگورنى.

(١) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٢) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٣) رواه البخاري في اللباس أيضاً باب من جر ثوبه من الخيلاء رقم الحديث: ٥٧٩٠ والإمام النسائي الزينة باب التخليط في جر الإزار، رقم الحديث: ٥٣٤١ دار المعرفه، جامع الأصول في أحاديث الرسول: ٢١/١٠ رقم الحديث: ٨٢٢٢

(٤) كشف الباري: ٤٦٥/١

(٥) كشف الباري: ٤٦٢/١

(٦) كشف الباري: ٤٦٣/١، ٢٨٢/٣

(٧) كشف الباري: ٣٢٦/١

(٨) كشف الباري: ١٢٨/٢

(٩) كشف الباري: ٦٣٧/١

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په لفظ رجل کښې دې ځکه چه د کوم سړی په حدیث کښې تذکره کړې شوې ده دهغه تعلق د پخوانو امتونونه یوامت سره وو چه بنی اسرائیل او غیر بنی اسرائیل دواړو ته شامل دې. د بعض حضراتو وینا ده چه ددې رجل نه مراد قارون دې اود هغه تعلق د بنی اسرائیل سره وو. دغه شان په حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت واضح کیږی (۱)

تابعه عبدالرحمن بن خالد عن الزهري: یعنی دابن شهاب زهري رضی الله عنه نه په روایت کولو کښې عبدالرحمن بن خالد د یونس متابعت کړې دې. متابعت کونکې راوی عبدالرحمن بن خالد بن مسافر فهمی مصری رضی الله عنه دې. دده کنیت ابو خالد یا ابوالولید دې. ددوی تذکره ((کتاب العلم باب المهر فی العلم)) لاندې تیره شوې ده. (۲)

دا متابعت امام بخاری رضی الله عنه «کتاب اللباس» باب: من جر ثوبه من الخلاء» لاندې موصولاً روایت کړې دې [۳۲۹۸]- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «تَمَحُّنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ، يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَبْدَأُ كُلُّ أُمَّةٍ أَوْثَانَ الْكِتَابِ مِنْ قِبَلِنَا، وَأَوْتِنَانِ مِنْ بَعْدِهِمْ، فَيَدَّ الْيَوْمَ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ، فَقَدَّ لِلْيَهُودِ، وَتَعَدَّ عِدْلًا لِلنَّصَارَى»- عَلَى كُلِّ مُلِيمٍ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ، يَوْمَ يُغْفَلُ رَأْسُهُ وَجَسَدُهُ" ص ۱۸۰۶، ج ۱، ۸۳۶ (۳)

توجه: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم فرمائیلی دی مونږ د وجود په اعتبار سره آخری امت یو لیکن د دخول جنت په اعتبار سره د قیامت په ورځ د ټولو نه اول تلونکې یو. مگر دا خبره ده چه هرامت ته زمونږ نه اول کتاب ورکړې شوې دې اومونږ له دهغوی نه پس را کړې شوې دې. پس نن (د جمععه) په ورځ کښې هغوی اختلاف او کړو، د یهودو دپاره صبا (دهفتې) ورځ ده او دنصاری دپاره بل ورځ (اتوار) ورځ ده په هر مسلمان باندې په اووه ورځو کښې یو ورځ مقرر ده چه په هغې کښې دې خپل سر او بدن او وینځی.

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا موسى بن اسماعيل تېو ذکى رضی الله عنه دې. (۴)

وهيب: دا وهيب بن خالد بن عجلان باهلی رضی الله عنه دې. (۵)

ابن طاووس: دا عبدالله بن طاووس رضی الله عنه دې. (۶)

ابیه. دا د عبدالله پلار طاووس بن کيسان رضی الله عنه دې ددوی حالات ((کتاب الوضوء باب من لم یرو الوضوء الا من المخرجین)) لاندې اوگورنی.

ابوهریره. دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۸۸/۱۶

(۲) کشف الباری: ۴۰۵/۴

(۳) مرتخریجه فی الوضوء باب البول فی الماء الدائم رقم الحدیث: ۲۲۸ اما الجزء الآخر. علی کل مسلم..... فاخرجه فی کتاب الجمعة باب: هل علی من لم یشهد الجمعة غسل..... إلخ، رقم الحدیث: ۷۹۷.

(۴) کشف الباری: ۴۳۳/۱، ۴۷۷/۳

(۵) کشف الباری: ۲/۱۱۸

(۶) کشف الباری کتاب الحیض باب المرأة تحيض بعد الإفاضة. ص: ۵۹۸

(۷) کشف الباری: ۶۵۹/۱

قوله: بهد کل أمة أوتوا الكتاب من قبلنا.... إلخ لفظ بهد باء مفتوحه یا ساکن اودال مفتوح سره لوستلی کیری بهد په دوو معانو کنبی استعمالیری: ① غیری یعنی استثنا، په معنی کنبی استعمالیری لکه چه ونیلی شی: «فلان کثیر المال بهد انه بمل» چه فلانکې سرې خودې مالدار مگر ورسره بخیل هم دې په حدیث مذکور کنبی هم بهد په معنی د غیور دې اود حدیث مفهوم دادې چه مونږ ته په دې اعتبار سره فضیلت حاصل دې چه مونږ د باوجود آخری امت کیدو جنت کنبی د ټولو نه اول داخلیرو مگر تیرو شو امتونوته هم په مونږ باندې فضیلت حاصل دې اوهغه دا دې چه هغوی ته زموږ نه مخکنبی کتاب ملاشو اومونږ ته روستو.

② من أجل به معنی کنبی استعمالیری یعنی د یوې خبرې د علت بیانولو دپاره استعمالیری لکه چه حدیث کنبی راخی: «أنا أقصر من نطق بالصاد بهد أن من لرب» چه په دغیرو کنبی د ټولو نه زه فصیح یم خکه چه زه د قریشونه یم واضحه دې وی چه لفظ بهد د هغه اسماء نه دې دکوم دپاه چه اضافت لازم دې اودا په عام توگه باندې أن طرف ته مضاف کیدو سره استعمالیری. (نو په دې اعتبار سره به د حدیث مذکور اصل داشی: بهد أن کل أمة) او په ترکیب کنبی مستثنی منقطع واقع کیری نه چه مرفوع، نه مجرور، نه صفت جوړیری اونه مستثنی متصل بل په بهد کنبی یو لغت بهد دمیم سره هم دې. (۱)

قوله: فهذا اليوم الذي اختلفوا فيه.... إلخ: ددې اختلاف وضاحت دادې چه دالله تعالی د طرف نه د اووه ورځونه یو ورځ د عبادت دپاره د لونی اجتماع دپاره مقرر کړې شوې وه اودهغه ورځ دتعیین اختیار امتونوته حواله کړې شو د کوم په نتیجه کنبی چه دا اوشو یهودیانو د هفتی ورځ دعبادت دپاره اختیارول خوښه کړه. نصاری د اتوار ورځ اختیار کړه او دمسلمانانو لارڅوونه دټولو نه افضل ورځ دجمعه طرف ته اوکړې شوه. (۲)

قوله: علي كل مسلم في كل سبعة أيام يوم.... إلخ: دې نه د جمعې ورځ مراد ده. «یغسل رأسه وجمده» سره دجمعې دورځې غسل طرف ته اشاره اوکړې شو د خکه چه دجمعې په ورځ د غسل کولو ډیر فضیلت دې حتی چه بعضی ائمه په دې ورځ غسل کول واجب گرځولی دی. (۳)

دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت دحدیث دې ټکړې «أوتوا الكتاب من قبلنا» نه ماخوږ دې خکه چه اهل کتاب وغیره بنو اسرائیل دواړو کنبی دی. (۴)

[۳۲۹۹] - حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مَرْثَةَ، سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيْبِ، قَالَ: قَدِمَ مَعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي سُفْيَانَ الْمَدِينَةَ آخِرَ قَدَمِهِ، قَدِمَهَا فَنَظَبْنَا، فَأَعْرَجَ كُبَّةً مِنْ شَعْرِ، فَقَالَ: مَا كُنْتُ أَرَى أَنْ أَحَدًا يَفْعَلُ هَذَا غَيْرَ الْيَهُودِ، «وَأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمَاءَ الزُّورِ يَعْنِي الْوِصَالَ فِي الشَّعْرِ» تَابَعَهُ عُنْدَ رَأْسِ عَنْ شُعْبَةَ ص ۱۸۰۹ | ۳۲۸ | (۵)

ترجمه: دحضرت سعید بن المسیب رضی الله عنه نه روایت دې چه حضرت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه په آخری ځل چه کله مدینې منورې ته تشریف راوړو نومونږ ته نی خطبه راکړه. دویستو یوموتی راویستلو ونی ونیل چه ماته پته

(۱) معنی ابلیب عن کتب الأمغاریب لابن هشام الأنصاری ص: ۲۲۴. قدیمی کتب خانه عمده القاری: ۸۹/۱۲
إرشاد الساری: ۴۴۰/۷.

(۲) عمده القاری: ۸۹/۱۶.

(۳) عمده القاری: ۸۹-۹۰/۱۶.

(۴) عمده القاری: ۸۹/۱۶.

(۵) مرتخریجه فی نفس الكتاب باب حدیث القاری، رقم الحدیث: ۳۴۶۸.

نه وه چه د یهودونه علاوه به هم خوک داسې کار کوی. نبی کریم ﷺ ددې نوم دروغ او د هوکه کیخودی ده یعنی د زینت دپاره په خپلو وینستو کښې نور وینسته ملاوول حضور پاک دروغ او د هوکه گرځولې ده.

تراجم رجال .

ادم: دا آدم بن ابی ایاس رضی الله عنه دی. ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاتدی تیره شوې ده. (۱)

شعبة: دا شعبه بن الحجاج الواسطی رضی الله عنه دی. ددوی تذکره هم «کتاب الإیمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاتدی تیره شوې ده. (۲)

عمرو بن مرة: ددوی تذکره «کتاب أبواب الأذان باب تسوية الصفوف..... إلخ» لاتدی او گورنی.

سعید بن المسيب: دا مشهور تابعی سعید بن المسيب رضی الله عنه دی. (۳)

آخر قدمه قدمها: حضرت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه خپل خلافت آخري حج ۵۱ هجري کښې کړې وو. دلته په روایت کښې او په تیرشوی روایت دواړو کښې هم ددې کال حج مراد دی. (۴)

فأخرج كبة من شعر: کبة د سپنېسی د تارونو نه جوړې شوې گولې او موتې ته وانی. خودلته مراد د وینستو موتې دي لکه چه تیرشوی باب کښې قصه نقل دي. په معنی د وینستو یو موتې. (۵)

سماء الزود: زود دروغ او د دروغو نمائش کولو ته وانی. نبی کریم ﷺ په خپلو وینستو کښې د نورو وینسته ملاوولونه زود نیلې دي ځکه چه په دې کښې هم د دروغو نمائش کیرې. (۶)

د حديث ترجمة الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت لفظ یهود نه ماخوذ دي ځکه چه ددې تعلق بنو اسرائیل سره دي اوداسې د حدیث او ترجمه الباب مناسبت واضح دي. (۷)

تابعه غندر عن شعبه: مطلب دادې چه دا حدیث امام شعبه رضی الله عنه روایت کولو کښې د غندر (محمد بن جعفر) رضی الله عنه د امام بخاری رضی الله عنه شیخ آدم رضی الله عنه متابعت کړې دي. د غندر رضی الله عنه دا متابعت امام مسلم خپل صحیح کښې موصولاً نقل کړې دي. (۸)

براعة اختتام: حافظ ابن حجر رضی الله عنه د احادیث الانبیاء په اختتام باندې اعداد و شمار څه داسې بیان کړی دی

① په کتاب احادیث الانبیاء کښې ټول دوه سره اوننه (۲۰۹) احادیث مرفوعه درج دي. په دې کښې مکرر روایات ۱۲۷ دي که هغه ددې کتاب احادیث الانبیاء نه وړاندې تیرشوی وی یا پخپله هم په دې کتاب کښې مکرر وی اود غیر مکرر روایات تعداد ۸۲ دي.

(۱) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۳) کشف الباری: ۱۵۹/۲

(۴) عمدة القاری: ۹۰/۱۶

(۵) عمدة القاری: ۹۰/۱۶

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

(۸) صحیح الإمام مسلم کتاب اللباس والزینة باب تحريم فعل الواصلة والمستوصلة..... إلخ. رقم الحديث: ۵۷۰۲ عمدة القاری: ۹۰/۱۶

② دتعلیقات تعداد ۳۰ دی. لیکن داہول تعلیقات کتب حدیث کنبی موصولاً نقل دی. پہ کوم کنبی چہ بعض خو بہ صحیح بخاری کنبی ہم موصولاً نقل دی او د اکثر پہ تخریج کنبی امام مسلم رحمہ اللہ د ہفوی موافقت کری دی

③ آثار صحابہ او تابعین تعداد ۸۶ دی. (۱)

شیخ الحدیث زکریا رحمہ اللہ فرمائی امام بخاری رحمہ اللہ د خپل عادت مطابق دلته ہم پہ اختتام یاندي دلالت کونکي لفظ ذکر کولو سره د کتاب اختتام سره سره انسان ته دخپلي خانمي ياداش هم کړي دي. په آخري حدیث کنبی د حضرت معاویہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ مدیني منورې طرف ته آخري راتگ ذکر دي. الفاظ دادی: «قدوم معاویة بن ابي سفیان المدينة آخر قدمة قدمها» په دي الفاظو سره ئی چہ څنگه د کتاب احادیث الانبیاء اختتام او کړو انسان ته ئی هم خپله خاتمه وریاد کړه چہ آخر ټول به د مرگ مزه څکی. (۱)

@@@@@@@@@@@@

(۱) فتح الباری: ۵۲۴/۶.
(۱) الكنز المتواری: ۴۵۷/۱۳.

فهرس مصادر والمراجع

١	انتفاض الاعتراض في الرد على العيني في شرح البخاري، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ هـ مكتبة الرشد، الرياض
٢	أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه لمحمد بن إسحاق بن العباس الفاكهي أبو عبد الله، سنة النشر ١٤١٤ هـ، دار خضر، بيروت
٣	أعلام الحديث في شرح صحيح البخاري للإمام المحدث أبي سليمان محمد بن محمد الخطابي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٨ هجري مركز احياء التراث الإسلامي جامعة أم القرى مكة المكرمة
٤	الإبانة عن شريعة الفرقة الناجية ومجانبة الفرق المنزومة، للإمام أبي عبد الله عبد الله بن محمد بن بطة الحنبلي، المتوفى سنة ٣٨٧ هـ دار الرياء للنشر والتوزيع
٥	الإكمال في أسماء الرجال، لعامة علاء الدين مغلطاني ابن قلقچ بن عبد الله البكري الحنفي رحمه الله، المتوفى: ٧٦٢ هـ، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر
٦	إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله، المتوفى سنة: دار الكتب العلمية، بيروت/ المطبعة الكبرى الأميرية، ببولاق مصر
٧	إظهار الحق، للشيخ العلامة رحمت الله بن خليل الرحمن الكبريتاوي الهندني، المتوفى سنة ١٣٠٨ هـ الرئاسة العامة لإدار البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد، المملكة العربية السعودية
٨	إغاثة اللبغان من مصائد الشيطان، لأبي عبد الله محمد بن أبي بكر الشيبيري أبا بن قهر الجوزية، المتوفى سنة ٧٥١ هـ، مكتبة دار التراث القاهرة.
٩	إكمال المعلم بفوائد مسلم للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصبي رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٤ هجري دار الوفاء للطباعة والنشر/ دار الكتب العلمية بيروت
١٠	إهداء الديباجة بشرح سنن أبي ماجه، للشيخ صفاء الضوي أحمد العدوي، مكتبة دار اليقين
١١	الهداية والنهاية للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير دمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٧٧٤ هجري دار الكتب العلمية بيروت/ دار إحياء التراث العربي
١٢	التوضيح لشرح الجامع الصحيح، للإمام سراج الدين أبي حفص عمر بن علي بن أحمد الاتصاري الشافعي المعروف بأبي ملقن رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٤ هجري وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر، دار النوادر
١٣	تفسير عثمان، ترجمته: شيخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن رحمه الله عليه، تفسير: شيخ الاسلام حضرت مولانا شبير احمد عثمان رحمه الله، دار الاشاعت
١٤	تقرير بخاري شريف، اردو از شيخ الحديث مولانا محمد زكريا كاندلوي رحمه الله، الترتيب: ١٣٠٢ هـ مكتبة الشيخ كراچي
١٥	فتح المليم شرح صحيح مسلم للعلامة شبير أحمد عثمان رحمه الله المتوفى ١٣٦٩ هجري دار القلم
١٦	التفسير لابن كثير للعلامة الجليل الحافظ أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن عمران كثير دمشقي (المتوفى ٧٧٤ هـ) دار الفكر بيروت،
١٧	قصص القرآن، تأليف: مولانا محمد حفظ الرحمن سيهاروي، دار الاشاعت
١٨	لغات القرآن، تأليف مولانا محمد رشيد نعماني، دار الاشاعت
١٩	معارف القرآن، تأليف: مولانا محمد ادریس كاندلوي رحمه الله، مكتبة المعارف، دار العلوم حسينية، شهداد پور، سندھ پاکستان
٢٠	موضح القرآن، تأليف: حضرت مولانا شاه عبدالقادر صاحب محدث دہلوی رحمہ اللہ، سنہ ١٢٣٠ هـ، ام سعید
٢١	الأدب المفرد للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بن ديزب البخاري رحمه الله، (١٩٤ هـ- ٢٥٦ هـ) دار السلام/ مكتبة المعارف، رياض/ دار البشائر الإسلامية/ الصدف بيشمير، كراتشي
٢٢	الإذكار النووية (حلية الأبرار وشعار الأخيار في تلخيص الدعوات والأذكار المستحبة في الليل والنهار) للإمام محمد بن علي بن زكريا يحيى بن شرف النووي دمشقي، رحمه الله عليه، المتوفى ٦٧٦ هـ دار الملاح/ دار الفكر/ المكتبة الإسلامية
٢٣	البحر الزخار المعروف عند الزيار، للحافظ الإمام أبي بكر بن أحمد بن عمرو بن عبد الخالق العتكي رحمه الله المتوفى: ٢٩٢ هجري الطبعة الأولى: ١٢٠٩ هجري، مؤسسة علوم القرآن بيروت

٢٤	البحر المحيط، للعلامة محمد بن يوسف الشهير بابي حيان الأندلسي، المتوفى سنة ٧٢٥ هـ دار الكتب العلمية
٢٥	البعث والشور للإمام أحمد بن الحسين بن علي المهدي رحمه الله تعالى المتوفى ٤٥٨ هجري الطبعة الأولى: ١٢٠٤ هجري مؤسسة الخدمات والابحاث الثقافية بيروت
٢٦	التاريخ الكبير للإمام أبي عبد الله بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله ١٩٤-٢٥٤ هجري دار الكتب العلمية
٢٧	التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): للإمام المفسر الكبير أبي عبد الله محمد بن عمر الحسين بن الحسين التيمي الرازي، الملقب بفخر الدين الرازي المتوفى: دار الفكر/ دار الكتب العلمية، بيروت
٢٨	التفسير المظهري، للعلامة القاضي محمد ثناء الله بن حبيب الله بن هدايت الله المظهري باني بني رحمه الله المتوفى سنة ١٢٢٥ هجري دار الكتب العلمية/ بلوچستان بك دهبو باکستان
٢٩	التوضيح شرح الجامع الصحيح، للإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمه الله عليه المتوفى ٩١١ هـ، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هـ، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع، الرياض
٣٠	الجامع لأحكام القرآن، للإمام العلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله عليه المتوفى سنة ٤٧١ هجري مؤسسة الرسالة/ دار احياء التراث العربي
٣١	المجروح والتعديل للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر التيمي المحتظلي الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٧ هجري دار الكتب العلمية/ مطبعة دائرة المعارف العثمانية، بميدرا باد دكن، الهند
٣٢	الدر المصون في علوم الكتاب المكنون للعلامة أحمد بن المعروف بالسهمي الحلبي، المتوفى سنة ٧٥٤ هـ دار القلم
٣٣	الدر المنثور للشيخ عبد الرحمن بن أبي الكيال المعروف بجلال الدين السيوطي رحمه الله، المتوفى سنة ٩١١ هـ مركز هجر/ دار الفكر
٣٤	الديباج على صحيح مسلمين الحجاج للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن سابق الدين الخضير السيوطي رحمه الله المتوفى: ٩١١ هجري الطبعة الأولى: ١٤١٦ دار ابن عفان للنشر والتوزيع السعودية
٣٥	الروض الأنف في شرح السيرة النبوية لابن هشام، للإمام المحدث عبد الرحمن السهلي، المتوفى: ٩١١ هـ الطبعة الأولى: ١٣٨٧ هـ دار الكتب الإسلامية/ دار احياء التراث العربي.
٣٦	السنن الكبرى: للإمام أبي بكر بن أحمد بن الحسين بن علي المهدي وفي ذيله الجوهر النقي للعلامة علاء الدين بن علي بن عثمان الماردني الشهير بابن التركماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٥ هـ، دار الكتب العلمية/ مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، الكاتبة في الهند
٣٧	السنن الكبرى، للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله المتوفى: ٢٠٣ هـ إدارة التأليفات الأشرفية، ملتان/ مؤسسة الرسالة
٣٨	الشفاء بتعريف حقوق المصطفى للعالم العلامة المحقق القاضي أبي الفضل عباس الجصني رحمه الله المتوفى ٥٤٤ هجري دار الكتب العلمية، بيروت
٣٩	الفائق في غريب الحديث والأثر للإمام الفقه العلامة جبار الله محمود بن عمر الرمضاني (متوفى ٥٣٨ هـ). دار الفكر بيروت
٤٠	الفتوحات الربانية شرح الاذكار النواوية، للشيخ محمد بن علان الصديقي رحمه الله، المتوفى: ١٠٥٧ هـ المكتبة الإسلامية.
٤١	الفردوس عمائم الخطاب، للإمام الحافظ أبي شعاع شيبويه بن شهر دار الديلمي الهمداني، المتوفى سنة: ٥٠٩ هـ دار الكتب العلمية.
٤٢	الكاشف عن حقائق السنن الشهير بشرح الطيبي للعلامة حسن بن محمد بن الطيبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٣ هجري مكتبة منزار مصطفى الهزار، مكة المكرمة، رياض/ إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي
٤٣	الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب السنة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٨ هجري دار الفكر/ دار القبلة للثقافة الإسلامية/ مؤسسة علوم القرآن جدة
٤٤	الكامل في التاريخ للإمام العلامة أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكرم الشيباني، المعروف بابن أبي عمير الجزري رحمه الله المتوفى: ٢٣٠ هـ دار الكتب العلمية
٤٥	الكامل في الضعفاء الرجال للحافظ أبي أحمد عبد الله بن عدي الجرجاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٧٧/٣٤٥ هجري دار الكتب العلمية/ دار الفكر

٤٦	الكامل في الضغاء الرجال للإمام المحافظ أبي أحمد عبد الله بن عدي الجرجاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٩٥ هجري دار الكتب العلمية / دار الفكر بيروت
٤٧	الكشف والبيان المعروف بتفسير الثعلبي، للإمام العلامة أبي إسحاق أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي رحمه الله المتوفى: ٤٢٧ هـ دار إحياء التراث العربي
٤٨	الكواكب الدراري المعروف بشرح الكرمانى، للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرمانى رحمه الله، المتوفى: ٧٨٤ هـ دار إحياء التراث العربي
٤٩	الكوثر المجاري إلى رياض أحاديث البخاري للإمام الجليل أحمد بن إسماعيل بن عثمان بن محمد الكوراني الشافعي ثم الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٨٩٣ هجري دار إحياء التراث العربي
٥٠	اللامع الصبغ بشرح الجامع الصحيح للإمام شمس الدين البرماوي، المتوفى سنة ٧٣٨ هـ دار النوادر
٥١	المجموع النفث في غريب القرآن والحديث، للإمام المحافظ أبي موسى محمد بن أبي بكر بن أبي عيسى المدني الأصبهاني، المتوفى سنة: ٥٨١ هـ، جامعة أم القرى، مركز البحث العلمي وإحياء التراث الإسلامي، مكة المكرمة
٥٢	المحكم والمحيط الأعظم للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة البرمسي المعروف بأبي سيدة رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري دار الكتب العلمية بيروت
٥٣	المستدرک علی الصحیحین: للإمام المحافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نهبأبوري (متوفى ٤٠٥ هـ) دار المعرفة / دار الكتب العلمية بيروت، لبنان / دار الحرمين
٥٤	المصنف لابن أبي شبة للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شبة رحمه الله المتوفى سنة ٢٣٥ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي / شركة دار القبلة / مؤسسة علوم القرآن
٥٥	المصنف لعبد الرازي للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله المتوفى سنة ٢١١ هجري دار الكتب العلمية / المكتب الإسلامي، بيروت والمجلس العلمي كراتشي، والهند
٥٦	المصنف لعبد الرازي للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله المتوفى سنة ٢١١ هجري دار الكتب العلمية / المكتب الإسلامي، بيروت والمجلس العلمي كراتشي، والهند
٥٧	المطالب العلية بزوائد المسانيد الثمانية، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله، المتوفى سنة ٨٥٢ هـ دار العاصمة / دار النفث
٥٨	المعجم الاوسط للإمام المحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٠ هجري دار الحرمين بالقاهرة
٥٩	المعجم الصغير للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله (٢٦٠ هـ / ٢٦٠ هـ) مكتبة الإسلام، بيروت
٦٠	المعجم الوسيط مجمع اللغة العربية، الطبعة السادسة: ١٢٢٩ هـ، مؤسسة الصادق للطباعة والنشر، إيران / مكتبة الشروق الدولية
٦١	المفردات في غريب القرآن، للإمام أبي القاسم حسين بن محمد المعروف بالأراغب الأصفهاني، مكتبة نزار مصطفى الباز
٦٢	المفهم لما أشكل من تلخيص كتاب المسلم، للإمام المحافظ أبي العباس أحمد بن عمر بن إبراهيم القرطبي رحمه الله، المتوفى: ٦٥٦ هـ الطبعة الأولى: ١٤١٧ هـ دار ابن كثير، دمشق
٦٣	المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد ابن الجوزي، المتوفى سنة ٥٩٧ هـ دار الكتب العلمية.
٦٤	المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، للإمام أبي زكريا يحيى بن شرف الدين النووي رحمه الله المتوفى سنة ٤٠١ هجري دار المعرفة / المطبعة المصرية بالأزهر
٦٥	الموطأ للإمام مالك بن انس الاصبغ رحمه الله تعالى، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله، المتوفى ١٧٩ هجري مؤسسة زايد بن سلطان
٦٦	الموطأ للإمام مالك بن انس الاصبغ رحمه الله تعالى، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله، المتوفى ١٧٩ هجري مؤسسة زايد بن سلطان
٦٧	المغرب في ترتيب المعرب للإمام اللغوي أبي الفتح ناصر الدين المنطري رحمه الله المتوفى سنة ٦١٠ هجري مكتبة أسامة بن زيد، حلب، سورية

٤٨	النهاية في غرب الحديث والأثر، للإمام محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بأبي الأثر رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٦ هجري، دار المعرفة/مؤسسة التاريخ العربي/دار احباء التراث العربي
٤٩	الوافي بالوفيات للشيخ صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٤ هجري دار احباء التراث العربي
٧٠	بحر الفوائد المشهور معاني الأخبار، لأبي بكر محمد بن أبي إسحاق إبراهيم بن يعقوب الكلاباذي البخاري، المتوفى سنة ٣٨٤ هـ دار الكتب العلمية
٧١	بيان القرآن، تأليف: مولانا محمد اشرف علي تهاوي رحمه الله، اداره تايفات اشرفيه امير محمد
٧٢	تاج العروس للشيخ أبي الفيض محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني الملقب بمعتض الزبيدي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٥ التواتر العربي
٧٣	تاج العروس للشيخ أبي الفيض محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني الملقب بمعتض الزبيدي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٥ التواتر العربي/دار الهداية
٧٤	تاريخ ابن خلدون، للشيخ عبد الرحمن بن خلدون، المتوفى سنة ٨٠٨ هـ، دار الفكر، دار الكتب العلمية
٧٥	تاريخ ابن عساكر (تاريخ مدينة دمشق)، للإمام المحافظ أبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بأبي عساكر الشافعي رحمه الله المتوفى ٥٧١ هجري دار الفكر
٧٦	تاريخ الأمم والملوك المعروف بتاريخ الطبري، للإمام جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله، المتوفى: ٣١٠ هـ الطبعة الثانية، دار المعارف، مصر/دار الكتب العلمية
٧٧	تاريخ القرآن، تأليف: مولانا سيد سليمان بروي رحمه الله، دار الاثبات/سلسلة دارالمتقين
٧٨	تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٨ هجري دار الغرب الإسلامي/دار الكتب العلمية
٧٩	تاريخ بغداد (مدينة السلام) للإمام المحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله المتوفى سنة ٤٤٣ هجري دار الكتب العلمية
٨٠	تاريخ خليفة بن خياط، المتوفى سنة: ٢٤٠ هـ دار طيبة
٨١	تأويل مختلف الحديث، للإمام أبي محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة، المكتبة الإسلامية بيروت/مؤسسة الإثراق/الدوحة
٨٢	تحفة الأحمدي بشرح الجامع للإمام الترمذي للإمام المحافظ أبي العلي محمد بن عبد الرحمن بن عبد الرحيم المبارك كغوري رحمه الله المتوفى سنة ١٣٥٢ هجري دار الفكر بيروت
٨٣	تحفة الأشراف معرفة الأطراف للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف العززي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٢ هجري مع النكت الأطراف على الأطراف، لابن حجر العسقلاني، المكتبة الإسلامية
٨٤	تعلقات الأستاذ عبد عالم الميربحي علي فيض الباري علي صحيح البخاري، دار الكتب العلمية/المكتبة الرشيدية
٨٥	تعلقات الشيخ محمد عوامة حفظه الله علي الكاشف للذهبي، دار الفكر، دار القبلة للثقافة الإسلامية
٨٦	تغليق التعليق للإمام المحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ هـ: المكتبة الإسلامية/المكتبة الأثرية باكستان
٨٧	تفسير ابن عباس السمي - صحيفة علي بن أبي طلحة - عن ابن عباس في تفسير القرآن العظيم، بتحقيق راشد عبد المنعم الرجال، مؤسسة الكتب الثقافية
٨٨	تفسير البهوي (معالم التنزيل) للإمام محيي الدين السني أبي محمد الحسين بن مسعود البهوي رحمه الله المتوفى: ٥١٦ هجر طبع: ١٤٠٩ هجري دار طيبة للنشر والتوزيع الرياض
٨٩	تفسير البيضاوي (انوار التنزيل واسرار التأويل) للقاضي الإمام ناصر الدين أبي سعيد عبد الله بن عمر البيضاوي الشافعي رحمه الله المتوفى: ٦٨٥ هجري قدمي كتب خانة كراتشي
٩٠	تفسير القرآن العظيم المعروف بتفسير ابن كثير للإمام الجليل المحافظ عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن عمران كثير الدمشقي رحمه الله المتوفى ٧٧٤ هـ، الطبعة الأولى: ١٢٢١ هـ الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، القاهرة/مؤسسة قرطبة/دار الكتب العلمية

٩١	تفسير القرآن العظيم، للإمام المحافظ عبد الرحمن بن محمد بن إدريس الرازي ابن أبي حاتم، المتوفى سنة ٢٢٧هـ مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض
٩٢	تفسير الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جلال الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى: ٥٢٨هـ الطبعة الأولى: ١٤١٨هـ مكتبة العبيكان، الرياض
٩٣	تفسير المنار، للشيخ محمد رشيد رضا، أصدرها دار المنار، ١٤ شارع الإنشاء، بالقاهرة.
٩٤	تفسير الإمام ضحاك المتوفى سنة ١٠٥هـ دار السلام للطباعة والنشر
٩٥	تفسير مجاهد، لأبي الحجاج مجاهد بن جبر القرشي المخزومي، المتوفى سنة ١٠٤هـ دار الكتب العلمية
٩٦	تفسير مقاتل بن سليمان، بتحقيق أحمد فريد، المطبعة الأولى سنة الطهر: ١٤٢٤-٢٠٠٣م دار الكتب العلمية
٩٧	تقريب التهذيب، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، (٧٧٣-٨٥٢هـ) دار البشائر الإسلامية/دار الكتب العلمية
٩٨	تلخيص المستدرک، للعلامة شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٨هـ دار المعرفة
٩٩	تلقيح فہوم الأثر في عيون التاریخ والسیر، للإمام المحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بابن الجوزي رحمه الله، المتوفى ٥٩٧هـ المطبعة التهودجية/مكتبة الآداب
١٠٠	تهذيب الأسماء واللغات، للإمام العلامة المحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين بن شرف النووي رحمه الله المتوفى سنة ٦٧٤هـ دار الكتب العلمية
١٠١	تهذيب التهذيب للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى: ٨٥٢هـ جري دار صادر/ دائرة المعارف النظامية الكاتبة/مؤسسة الرسالة
١٠٢	تهذيب الكمال في أسماء الرجال للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله المتوفى سنة ٨٤٢هـ جري مؤسسة الرسالة
١٠٣	جامع الأصول في أحاديث الرسول للإمام محمد الدين أبي العادات المبارك بن محمد الجوزي المعروف بابن الأثير رحمه الله المتوفى سنة (٥٤٤هـ-٦٠٦هـ جري دار الفكر
١٠٤	جامع البيان عن تأويل القرآن أي القرآن المعروف بتفسير الطبري للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله المتوفى: ٢١٠هـ تحقيق الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار جبر، مركز البحوث والدراسات العربية والإسلامية
١٠٥	جامع الترمذي للإمام المحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمه الله، المتوفى: ٢٧٩هـ آدار السلام/دار إحياء التراث العربي/البيروتية
١٠٦	حاشية ابن عابدين، الخاتمة المحققين محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الشهير بابن عابدين رحمه الله، المتوفى ١٢٥٢هـ دار المعرفة دار غار الكتب
١٠٧	حاشية الإمام أبي علي تفسير البيضاوي (عناية الفاضل وكفاية الراعي) للشيخ أحمد بن محمد عمر قاضي القضاة الملقب بشهاب الدين الحفاجر البحراني المتوفى: ١٠٦٩هـ الطبعة الأولى: ١٤١٧هـ دار الكتب العلمية بيروت
١٠٨	حاشية الإمام محمد عابد السندي رحمه الله على سنن النسائي، المتوفى ١١٣٨هـ، دار المعرفة
١٠٩	حلية الأولياء وطبقات الأصفياء للحافظ أبي نعم أحمد بن عبد الله الإصهاني رحمه الله المتوفى سنة ٤٢٠هـ جري دار الفكر/دار الكتب العلمية بيروت
١١٠	حياة الأنبياء بعد وفاتهم، للحافظ أبي بكر أحمد بن الحسن البهقي، المتوفى سنة: ٤٥٨هـ مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة
١١١	حياة الحيوان الكبرى لمحمد بن موسى بن عيسى الديموري الشافعي رحمه الله تعالى المتوفى ٨٠٨هـ جري دار الكتب العلمية
١١٢	خلاصة الخرجي (خلاصة تذهيب مهذب الكمال) للعلامة صفى الدين الخرجي رحمه الله المتوفى سنة ٩٢٣هـ جري دار إحياء التراث العربي/مكتب المطبوعات الإسلامية بملب/دائرة المعارف النظامية بالهند
١١٣	رجال تقي في نمايان خدوخال، تأليف: مولانا ناصر حسن ميملاي رحمه الله، الرزيان
١١٤	دلائل النبوة لأبي بكر أحمد بن الحسين البهقي رحمه الله المتوفى سنة ٤٥٨هـ جري دار الكتب العلمية/المكتبة الأشيخية لاهور/دار الريان للتراث

١١٥	رحلة ابن بطوطة، السهامة بقفة النظار في غراب الأمصار وعجائب الأسفار، الطبعة الأولى بالمطبعة الخيرية لمالكها ومديرها السيد عمر حسين الخشاب سنة: ١٣٢٢ هـ
١١٦	رسائل العلامة محمد أنور شاه كشميري رحمه الله، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية
١١٧	روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، للعلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود الأكوس البغدادي رحمه الله، المتوفى: ١٢٧٠ هـ دار الفكر
١١٨	زاد المسير في علم التفسير للإمام أبي الفرج جمال الدين عبد الرحمن بن علي بن محمد الجرجاني رحمه الله المتوفى سنة ٥٩٧ هجري الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هجري دار الكتب العلمية، بيروت
١١٩	زاد المعاد في هدي خير العباد للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر الزرعي الدمشقي المعروف بأبي القهر الجوزية رحمه الله المتوفى سنة ٧٥١ هجري دار عالم الكتب
١٢٠	سنن ابن ماجه للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الرعي ابن ماجه القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٧٣ هجري دار السلام/دار الفكر
١٢١	سنن ابن ماجه للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الرعي ابن ماجه القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٧٣ هجري دار السلام/دار إحياء الكتب العربية
١٢٢	سنن النسائي الصغرى، المجتبى من السنن للإمام الحافظ أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي ابن سنن النسائي رحمه الله المتوفى سنة (٢١٥ هـ - ٣٠٣ هـ) دار السلام
١٢٣	سنن أبي داود للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأزدي السجستاني رحمه الله ٢٠٢ - ٢٧٥ هجري دار السلام
١٢٤	سير أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٨ هجري مؤسسة الرسالة
١٢٥	شرح ابن بطلال على صحيح البخاري لأبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك ابن بطلال البكري القرطبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٤٩ هـ دار الكتب العلمية/مكتبة الرشد، الرياض
١٢٦	شرح ابن بطلال على صحيح البخاري لأبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك ابن بطلال البكري القرطبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٤٩ هـ دار الكتب العلمية
١٢٧	شرح السنة، للإمام حسين بن مسعود البغوي، بتحقيق شعيب الأرنؤوط، ومحمد زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، دمشق، بيروت
١٢٨	شرح مشكل الآثار للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢١ هجري مؤسسة الرسالة
١٢٩	شرح معاني الآثار للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢١ هجري مؤسسة الرسالة
١٣٠	شعب الإيمان للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٨ هجري الطبعة الأولى [٣٣٣ هجري] مكتبة الرشد الرياض
١٣١	صحيح ابن حبان للإمام أبي حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن معبد التميمي الدارمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٢ هجري بتدوين ابن بلبان، وهو الأمير علاؤ الدين علي بن بلبان الفارس رحمه الله المتوفى سنة: بتحقيق شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة
١٣٢	الصحيح لابن خزيمة للإمام العلامة أبي بكر محمد بن إسحاق بن خزيمة النسابوري رحمه الله المتوفى: ٣١١ هجري دار الكتب العلمية
١٣٣	صحيح البخاري (الجامع السند الصحيح من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه) للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بن بردية البخاري رحمه الله (١٩٤ هـ - ٢٥٦ هـ) دار السلام
١٣٤	صحيح الإمام مسلم (السند الصحيح المختصر من السنن ينقل العدل عن العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم) للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله (٢٠٦ هـ - ٢٤١ هـ) دار السلام
١٣٥	صحيح الإمام مسلم للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله (٢٠٦ هـ - ٢٤١ هـ) دار السلام/بيت الأفكار الدولية

١٣٦	صفة الصفوة، إمام العالم جمال الدين أبي الفرج ابن الجوزي، المتوفى سنة ٥٩٧هـ دار المعرفة
١٣٧	طرح التثريب في شرح التقریب، للإمام المحافظ زين الدين أبي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمه الله المتوفى: ٨٠٦هـ دار إحياء التراث العربي، بيروت
١٣٨	عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقيه المحدث بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٥هـ دار الكتب العلمية / إدارة الطباعة المنيرة
١٣٩	غاية الأمان في تفسير الكلام الرباني، للشيخ أحمد بن إسماعيل بن عثمان الكوراني رحمه الله، شهاب الدين الشافعي ثم الحنفي، المتوفى سنة: ٨٩٣هـ جامعة صافرا بكلية العلوم الاجتماعية تركيا
١٤٠	غرب الحديث، لعبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري أبو محمد، مطبعة العاني، بغداد ١٣٩٧هـ
١٤١	غرب الحديث، للإمام أبي سليمان محمد بن محمد بن إبراهيم الخطابي البستي، المتوفى سنة: ٣٨٨هـ جامعة أم القرى، مركز إحياء التراث الإسلامي، مكة المكرمة
١٤٢	فتح الباري للإمام المحافظ أحمد بن علي بن الحجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٨٥٢هـ جري دار المعرفة دار الكتب العلمية / دار السلام
١٤٣	فتح القدير في علم التفسير، للإمام محمد بن علي بن محمد الشوكاني رحمه الله، المتوفى: ١٢٥٠هـ دار الوفاء
١٤٤	فتح المظهر شرح صحيح مسلم للعلامة المحدث مولانا شبير أحمد عثمان رحمه الله المتوفى ٣٠٠هـ جري دار القلم
١٤٥	فيض الباري على صحيح البخاري للمحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري ثم الديوبندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢هـ جري دار الكتب العلمية / المكتبة الرشيدية
١٤٦	فيض الباري على صحيح البخاري للمحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري ثم الديوبندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢هـ جري دار الكتب العلمية / المكتبة الرشيدية
١٤٧	كتاب الثقات للإمام المحافظ محمد بن حبان بن أحمد أبي حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٤هـ جري دار الفكر / مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية
١٤٨	كتاب الدعاء للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أبي الطيراني اللخمي الشامي رحمه الله، المتوفى: ٣٤٠هـ دار الكتب العلمية
١٤٩	كتاب السنة، للحافظ أبي بكر عمرو بن أبي عاصم الضحاك بن مخلد الشيباني رحمه الله، المتوفى سنة ٢٨٧هـ المكتبة الإسلامية
١٥٠	كتاب الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي رحمه الله دار المكتبة العلمية، بيروت
١٥١	كتاب الطبقات الكبرى، للإمام عبد الله محمد بن سعد رحمه الله المتوفى: ٢٣٠هـ دار صادر، بيروت / مكتبة الخانجي بالقاهرة
١٥٢	كتاب الفتن، للشيخ المحافظ أبي عبد الله نعيم بن حماد المروزي، المتوفى سنة: ٢٨٨هـ مكتبة التوحيد، القاهرة
١٥٣	كتاب الكليات، لأبي البقاء أبي بن موسى الحسيني الكفومي، مؤسسة الرسالة.
١٥٤	كشف المشكل من حديث الصحيبين، للعلامة أبي الفرج عبد الرحمن ابن الجوزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٩٧هـ دار الوطن
١٥٥	كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حسام الدين الهندي رحمه الله، المتوفى ٩٧٥هـ مؤسسة الرسالة
١٥٦	كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حسام الدين الهندي رحمه الله، المتوفى ٩٧٥هـ، المطبعة الثانية: ١٢٢٤هـ دار الكتب العلمية، بيروت / مؤسسة الرسالة
١٥٧	لامع الدراري على جامع الصحيح البخاري، للفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكنكوهي رحمه الله المتوفى ١٣٢٣هـ المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة / مؤسسة الخليل الإسلامي
١٥٨	لباب التأويل في معاني التنزيل المعروف بتفسير الخازن، للعلامة علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشيباني أبو الحسن، المتوفى سنة ٧٤١هـ دار الكتب العلمية / طبعة حسن حلي الكني و محمد حسن حمالي
١٥٩	لسان العرب للإمام العلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الأفيقي البصري المتوفى سنة ٧١١هـ جري إحياء التراث العربي / مؤسسة التاريخ الإسلامي بيروت لبنان / نشر أدب الجوزة قم إيران ١٤٠٥هـ جري
١٦٠	مجاز القرآن، للعلامة أبي عبيدة معمر بن المشي التميمي، المتوفى سنة ٢١٠هـ مكتبة الخانجي بالقاهرة
١٦١	مجمع الزوائد ومنبع الفوائد للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الطهيمي رحمه الله المتوفى: ٨٠٧هـ جري دار الكتب العلمية
١٦٢	مختار الصحاح للإمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي رحمه الله المتوفى بعد سنة ٦٤٤هـ جري مكتبة لبنان

١٦٣	مختصر تاريخ دمشق لابن عساكر، للإمام محمد بن مكرم المعروف بأبي منظور، المتوفى سنة ٧١١ هـ دار الفكر
١٦٤	مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح: للعلامة الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله المتوفى سنة: ١٠١٢ هـ دار الفكر
١٦٥	مسند البزار، للإمام الحافظ أبي عمرو أحمد بن عمرو بن عبد الخالق البصري البزار رحمه الله المتوفى سنة: ٢٩٢ هـ مكتبة العلوم والحكم، السعودية
١٦٦	مسند الشاميين، للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أبي اللخمي الطبراني، المتوفى سنة: ٣٤٠ هـ مؤسسة الرسالة
١٦٧	مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن حنبل رحمه الله، المتوفى سنة ٢٤١ هـ مؤسسة الرسالة
١٦٨	مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله، المتوفى ٢٠٤ هـ دار الكتب العلمية/ دار هجر للطباعة والنشر
١٦٩	مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن المنسي الموصلي رحمه الله، المتوفى: ٣٠٧ هـ مكتبة الرشد/ دار المأمون/ دار الكتب العلمية
١٧٠	مسند إسحاق بن راهويه الحنظلي، مكتبة الإيمان، المدينة المنورة، الطبعة الأولى ١٤١٢ هـ
١٧١	مشارك الانوار على صحاح الآثار للإمام الشهيد الكبير القاضي أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض الوصفي البني المالكي رحمه الله تعالى المتوفى ٥٤٤ هجري، دار التراث بالقاهرة
١٧٢	مصابيح الجامع، للإمام القاضي بدر الدين الدماميني، المتوفى سنة ٨٢٧ هـ، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، قطر
١٧٣	معارف القرآن، تأليف: مفتي محمد طه نور الله مرقد، مكتبة معارف القرآن
١٧٤	معاني القرآن، للعلامة أبي زكريا يحيى بن زياد الفراء رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٧ هـ عالم الكتب
١٧٥	معجم البلدان للعلامة أبي عبد الله باقوت الحنوي الرومي رحمه الله المتوفى: ٦٢٤ هـ دار إحياء التراث العربي
١٧٦	معجم الصحاح للإمام إسماعيل بن حماد الجوهري رحمه الله، المتوفى: ٣٩٣ هـ دار المعرفة، بيروت، لبنان
١٧٧	معرفة الثقات، للإمام أحمد بن عبد الله بن صالح أبي الحسن العجلي الكوفي رحمه الله، المتوفى: ٢٦١ هـ، مكتبة الدار، المدينة المنورة
١٧٨	مغني اللبيب عن كتب الأعراب، للعلامة النووي الكبير جمال الدين أبي محمد عبد الله بن يوسف بن هشام الأنصاري، دار الفكر بيروت/ قديمي كتب خاتمه
١٧٩	منار القاري، للشيخ حمزة محمد قاسم، مكتبة دار البيان
١٨٠	موارد الضمان إلى زوائد ابن حبان، للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي، المتوفى سنة ٨٠٧ هـ دار الكتب العلمية
١٨١	موسوعة رسائل ابن أبي الدنيا، لأبي بكر عبد الله بن محمد بن عبيد بن سفيان القرشي المعروف بأبي الدنيا، المتوفى سنة ٢٨١ هـ مؤسسة الكتب الثقافية
١٨٢	ميزان الاعتدال في نقد الرجال للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمه الله المتوفى: ٧٤٨ هجري دار المعرفة
١٨٣	هدي الساري مقدمة فتح الباري، للإمام المحدث الحافظ أحمد بن علي المعروف بأبي حجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٨٥٢ هـ دار المعرفة/ دار السلام، الرياض